

BIBLIOTHECA INDICA;
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS
PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

Vedas. Yajurveda. Taittirīya-saṃhitā.
THE

SANHITA OF THE BLACK YAJUR VEDA.

WITH THE
COMMENTARY OF MĀDHAVA ACHĀRYA
EDITED BY
MAHES'ACHANDRA NYĀYARATNA, C. I. E.
VOL. IV.
KANḌA IV.

CALCUTTA:
PRINTED BY J. W. THOMAS, BAPTIST MISSION PRESS.
1881.

INDEX

TO THE

FOURTH VOLUME OF THE TAITTIRÍYA SANHITÁ.

FOURTH KÁNDA—AGNIKÁNDA.

PRAPÁTHAKAS—I—VII.

PRAPÁTHAKA I.

I—XI.	Anuvákas.—Ukhásambharane mantráh, ...	1—151
I.	Anuváka. Abhryádánam, ...	1—15
II.	„ Mridákrántih, ...	15—37
III.	„ Mritkhananam, ...	37—49
IV.	„ Mridábaranam, ...	50—65
V.	„ Ukhánirmápanam, ...	66—78
VI.	„ Ukhásanaskárah, ...	78—87
VII.	„ Sámidhenyah, ...	87—93
VIII.	„ Aprírúpa-Prayájayákyáh, ...	94—113
IX.	„ Agnutpádanam, ...	113—126
X.	„ Agnidhāranam, ...	127—142
XI.	„ Vaisvadeve havishám yágyānuvākyáh, ...	142—151

PRAPÁTHAKA II.

I—XI.	Anuvákas.—DevaYajanagrahah, ...	152—308
I.	Anuváka. A'sandyám ukhágneḥ sthāpanam, ...	152—166
II.	„ Ukhágneḥ upasthānam, ...	166—175
III.	„ Ukhágneḥ chayanadeśam prati nayanam, ...	175—188
IV.	„ Gárhapatyágneḥ chayanam, ...	188—202
V.	„ A'havaniya-chayanārtham bhubah karshanam, ...	202—225
VI.	„ Oshadhibāpah, ...	226—239
VII.	„ Loshtrakshepádikam, ...	239—252
VIII.	„ Rukmādyupadhānam, ...	252—264
IX.	„ Svayamātrinnādishtakopadhānam, ...	265—286
X.	„ Pasus'irshopadhānam, ...	287—299
XI.	„ Varunapraghāse yágyānuvākyáh, ...	299—308

572939

PRAPĀTHAKA III.

Chiti I.

I—XIII.	Anuvākas.—Chitis,	309—413
I.	Anuvāka. Apasyāḥ ishtakāḥ,	...	309—314
II.	„ Prānabhritaḥ ishtakāḥ,	...	314—321
III.	„ Apānabhritaḥ ishtakāḥ,	...	321—328

Chiti II.

IV.	„ A'svinyāḥ ishtakāḥ,	...	328—337
V.	„ Vayashyāḥ ishtakāḥ,	...	338—343

Chiti III.

VI.	„ Svayamātrinṇādyāḥ ishtakāḥ,	...	343—349
VII.	„ Vrihatyādyāḥ ishtakāḥ,	...	350—354

Chiti IV.

VIII.	„ Akṣṇayāstomīyāḥ ishtakāḥ,	...	355—361
IX.	„ Avas'ishtāḥ Akṣṇayāstomīyāḥ ishta- kāḥ,	362—370
X.	„ Srishtināmakāḥ ishtakāḥ,...	...	371—376
XI.	„ Vyushtināmakāḥ ishtakāḥ,	...	376—389

Chiti V.

XII.	„ Asapatnaḥ Virājas cha ishtakāḥ,	...	389—396
XIII.	„ Yājyānuvākyāḥ,	...	396—413

PRAPĀTHAKA IV.

Fifth chiti continued up to XI Anuvāka.

I—XII.	Anuvākas,	414—562
I.	Anuvāka. Stomabhāgāḥ ishtakāḥ,	...	414—422
II.	„ Nākāsadaḥ ishtakāḥ,	...	422—427
III.	„ Chodāḥ ishtakāḥ,	...	428—437
IV.	„ Chhandasaḥ ishtakāḥ,	...	437—454
V.	„ Sanyagādyāḥ ishtakāḥ,	...	455—459
VI.	„ Viśvajyotirādyāḥ ishtakāḥ,	...	459—468
VII.	„ Bhūyaskridādayaḥ ishtakāḥ,	...	468—472
VIII.	„ Indratanvaḥ ishtakāḥ,	...	473—476
IX.	„ Yajñatanvaḥ ishtakāḥ,	...	476—481
X.	„ Nakṣhatreshṭakāḥ,	...	481—486
XI.	„ Ritabyāḥ ishtakāḥ,	...	487—497
XII.	„ Yājyānuvākyāḥ,	...	497—508

PRAPÁTHAKA V.

I—XI.	Anuvákas.—Rudrádhyáya,	509—562
I.	Anuváka.	Rudrasya tanoḥ prasádanam,	...	509—518
II.	„	Ubhayato-namaskaráṇi yajunshi,	...	518—521
III.	„	Ditto,...	...	522—526
IV.	„	Ditto,...	...	526—529
V.	„	Namaskáropakramāṇi yajunshi,	...	529—531
VI.	„	Ditto,...	...	532—534
VII.	„	Ditto,...	...	534—536
VIII.	„	Ditto,...	...	537—539
IX.	„	Ditto,...	...	540—542
X.	„	Richaḥ mantráh,	...	543—551
XI.	„	S'ishtáh richaḥ yajunshi cha,	...	551—562

PRAPÁTHAKA VI.

AGNISANSKÁRAḤ ÁŚVAMEDHÁNGÁNI CHA.

I—X.	Anuvákas,	563—673
I.	Anuváka.	Parishechana-vikarshanádayaḥ,	...	563—579
II.	„	Vais'vakarmaṇa-homaḥ,	...	579—593
III.	„	Agni-prañayanam,	...	594—604
IV.	„	Apratiratha-súktam,	...	604—615
V.	„	Agnisthápanam,	...	616—632
VI.	„	Áśvamedhángam kavachádi-sannáhaḥ,	...	633—646
VII.	„	Áśvastomíya-mantráh,	...	646—656
VIII.	„	Ditto,...	...	657—663
IX.	„	Ditto,...	...	664—673

PRAPÁTHAKA VII.

I—XV.	Anuvákas.—Vasudhárádayaḥ sanskáráh,	...	674—744
I to XI.	Anuvákas.	Vasudháráhoma-mantráh,	...
XII.	Anuvaka.	Vájaprasaviyahomaḥ,	...
XIII.	„	Agniyogaḥ,	...
XIV.	„	Vihabyáh ishṭakáh,	...
XV.	„	Áśvamedhasambandhinyo yágyá- nuvákhyáh,	...
			733—744

श्रीगणेशाय नमः ।

अथ तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

चतुर्थकाण्डे प्रथमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

॥ हरिः ॐ ॥

युञ्जानः प्रथमं मनस्तत्त्वाय सविता धियः । अग्निं
ज्योतिर्निचाय्य पृथिव्या अध्याभरत्^(१) । युक्ताय म-
नसा देवान्त्सुवर्यतो धिया दिवं । दृष्टज्ज्योतिः
करिष्यतः सविता प्र सुवाति तान्^(२) । युक्तेन मनसा
वयं देवस्य सवितुः सवे । सुवर्गेयाय शक्त्यै^(३) । युञ्जते
मन उत युञ्जते धियो विप्रा विप्रस्य दृष्टतो विपश्चितः ।
वि होवा दधे वयुनाविदेक इत् ॥ १ ॥

मही देवस्य सवितुः परिष्टुतिः^(४) । युजे वां ब्रह्म
पूर्व्यं नमोभिर्वि श्लोका यन्ति पथ्येव सूराः । शृण्वन्ति
विश्वे अमृतस्य पुषा आ ये धामानि दिव्यानि तस्युः^(५) ।
यस्य प्रयाणमन्वन्त्य इक्षुर्देवा देवस्य महिमानमर्चतः ।
यः पार्थिवानि विममे स एतशो रजासि देवः स-

विता महित्वना^(१) । देव सवितः प्रसुव यज्ञं प्रसुव ॥

॥ २ ॥

यज्ञपतिं भगाय दिव्यो गन्धर्वः । केतपूः केतं नः
पुनातु वाचस्पतिर्वाचमस्य स्वदाति नः^(२) । इमं नो
देव सवितर्यज्ञं प्रसुव देवायुवः सखिविदः सचाजितं
धनजितः सुवर्जितं^(३) । अचा स्तोमः समर्हय गायत्रेण
रथन्तरं । हृहज्ञायचवर्त्तनि^(४) । देवस्य त्वा सवितुः
प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां गायत्रेण छन्द-
साऽऽददेऽङ्गिरस्वत्^(५) अधिरसि नारिः ॥ ३ ॥

असि पृथिव्याः सधस्थादग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वदाभेर
चैष्टुमेन त्वा छन्दसाऽऽददेऽङ्गिरस्वत्^(६) बधिरसि ना-
रिरसि त्वया वयः सधस्य अग्निः शक्रेण खनितुं
पुरीष्यं । जागतेन त्वा छन्दसाऽऽददेऽङ्गिरस्वत्^(७) हस्त
आधाय सविता विधुदधिः हिरण्ययी । तया ज्यो-
तिरजस्वमिदग्निं खात्वा न आभरानुष्टुमेन त्वा छन्द-
साऽऽददेऽङ्गिरस्वत्^(८) ॥ ४ ॥

इत् । यज्ञं प्रसुव । नारिः । आनुष्टुमेन त्वा छन्द-
सा । चिणि च ॥ १ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे प्रथमप्रपाठके
प्रथमोऽनुवाकः ॥ * ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

अस्मिन्निमित्तं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
 निर्धमे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥
 द्वितीयकाण्डे सोमस्य ज्ञेयः प्राच्येष वर्णितः ।
 चतुर्थे तन्निमित्त्यङ्गमन्त्राणां पाठ ईर्यते ॥
 अवान्तरविज्ञेयस्तु विनियोगेषु दर्शितः ।
 चतुर्थकाण्डमन्यास्यं सप्तभिः पाठकैर्युतम् ॥
 अष्टासम्भरणे मन्त्राः प्रथमे पाठके अन्ताः ।
 एकादशानुवाकाः सुस्तदर्थस्तु क्रमादमी ॥
 अभ्यादानं नृदाक्रान्तिः खननं हरणं तथा ।
 अष्टानिर्माणसंस्कारौ सामिधेन्यस्तथा प्रियः ॥
 अग्न्यापादो धारणञ्च याज्या इत्यनुवाकगाः । इति ।

तत्राध्यादानप्रतिपादके प्रथमेऽनुवाके प्रथमं तावद्धोममन्त्रा उच्यन्ते ।

कल्पः,—‘जुहुमष्टमृहीतं मृहीत्वा युञ्जानः प्रथमं मन इति
 यजुरष्टमाभिर्धग्भिरेकामाहुतिं जुहेति’ इति । तत्र प्रथमामृ-
 चमाह,—“युञ्जानः प्रथमं मनस्तत्त्वाय सविता धियः । अग्निं
 ज्योतिर्निचाय्य पृथिव्या अध्याभरत्^(१)” इति । ‘सविता’ (प्रेरकः
 परमेश्वरः) ‘प्रथमम्’ अग्निचयनविषये ‘मनो’ ‘युञ्जानः’ (समाद-
 धानः) ‘धियः’ (इष्टकादिविषयाणि ज्ञानानि), ‘तत्त्वाय’ (तन्निष्ठा
 विस्तोर्त्य) ‘अग्निं ज्योतिर्निचाय्य’ (चोद्यमानमग्निं सफलानां कर्मणां

प्रकाशमसाधनभूतं निश्चित्य), 'पृथिव्याः' 'अधि'—'आभरत्' (आ-
हतवान् भूमेरुपरि आनीतवान्) । तदनन्तरमग्निम् उखाणक्ष्यं *
पृथिव्यां स्थापयितुम् उखानिर्वाणादौ इमं हेमं करोतीति भावः ।

अथ द्वितीयामाह,—“युक्ताय मनसा देवान्सुवर्चतो धिया
दिवं । बृहज्ज्योतिः करिष्यतः सविता प्र सुवाति तान्^(१)” इति ।
'सविता' 'तान्' (इन्द्रियविशेषान्) प्रकर्षेण 'सुवाति' (प्रेरयति),
किं कृत्वा?—'देवान्' (क्रोडापरत्वेन अप्सरान्) इन्द्रियविशेषान्
'मनसा' 'युक्ताय' (विषयेभ्यो नियम्य) । कोऽहमिन्द्रियविशेषान्?—
'सुवर्चतः' (स्वर्गं गच्छतः), स्वर्गप्राप्त्यर्थमुद्यतानित्यर्थः; 'बृह-
ज्ज्योतिः' (प्रौढं चोद्यमानमग्निं) 'धिया दिवं' 'करिष्यतः' (तत्त-
दिष्टकादिविषयया प्रज्ञया द्योतमानं कर्तुमुद्यतान्) ।

अथ तृतीयामाह,—“युक्तेन मनसा वयं देवस्य सवितुः सवे ।
सुवर्गेयाय ब्रह्मै^(१)” इति । यस्मात् पूर्वोक्तरीत्या सविता इन्द्रियाणि
प्रेरयति, तस्मात् 'वयं' 'सवितुः' 'देवस्य' प्रेरणे सति 'युक्तेन' (वि-
षयेभ्यो नियमितेन) 'मनसा' 'सुवर्गेयाय' (स्वर्गलोके गीयमान-
स्याग्नेः सन्पादनाय) 'ब्रह्मै' (ब्रह्मा) भूयाच्छेत्त शेषः ।

अथ चतुर्थीमाह,—“युञ्जते मन उत युञ्जते धियो विप्रा
विप्रस्य बृहतो विपश्चितः । वि हे वा दधे वयुनाविदेक इत् महो
देवस्य सवितुः परिष्टुतिः^(४)” इति । 'विप्रस्य' (ब्राह्मणस्य) यज-
मानस्य सम्बन्धिना 'विप्राः' चत्विजः 'मनो' 'युञ्जते' (प्रथमं
स्वकीयं मनो विषयेभ्यो निवर्त्य समाहितं कुर्वन्ति) । 'उत' (अपि च)

* तदनन्तरमुखाणक्ष्यमिति J. पु० पाठः ।

‘धियः’ (दृष्टकादिविषयाणि ज्ञानानि) ‘युञ्जते’ (सम्पादयन्ति) । कीदृशस्य विप्रस्य ?—‘बृहतः’ (प्रभूताग्निचयमोद्योगेनाभिवृद्धस्य), ‘विपश्चितः’ (विदुषः प्रयोगाभिज्ञस्य) । कीदृशा विप्राः ?—‘होत्राः’ (होमश्रीलाः), कर्मण्यास्यरहिता* इत्यर्थः । ‘एक इत्’ (एक एव) सविता ‘वि’-‘दधे’ (सर्वमिदं निर्मितवान्) । कीदृशः सविता ?—‘वयुनावित्’ (सृष्टिमयजमानाभिप्रायाभिज्ञः) । कथम् एक एव सर्वमिदं कृतवानिति न विस्मृतव्यं, यतः ‘सवितुः’ ‘देवस्य’ ‘परि-
ष्टुतिः’ ‘महो’ (परितः सर्वेषु देवेषु श्रूयमाणा स्तुतिर्महती) ।

अथ पञ्चमीमाह,—“युजे वां ब्रह्म पूर्णं नमोभिर्वि श्लोका
यन्ति पथ्येव स्रराः । शृण्वन्ति विन्धे अमृतस्य पुत्रा आ ये धा-
मानि दिव्यानि तस्युः(५)” इति । यजमानः पत्नी चेत्येतौ हे
दम्पती, ‘वां’ (युवयोरर्थे) ‘पूर्णं’ (पुरातनैर्महर्षिभिरनुष्ठितं) ब्रह्म
(परिवृढं) अग्निचयनाख्यं कर्म ‘नमोभिः’ (नमस्कारपूर्वकैरिष्ट-
कोपधानादिभिः) ‘युजे’ (सम्पादयामि) । तस्मिन् सम्पादिते
सति ‘श्लोकाः’ (यजमानस्य कीर्त्तयः) ‘वि’-‘यन्ति’ (भूमौ विविधं
प्रसरन्ति) । तत्र दृष्टान्तः,—‘पथ्या’ ‘स्ररा’ ‘इव’ (गोर्वाणमार्गे
अन्तरिक्षे सूर्यरश्मयो यथा प्रसरन्ति तदन्त) । किञ्च ‘अमृतस्य’
(प्रजापतेः) ‘पुत्रा’ ‘ये’ ‘देवाः’ ‘दिव्यानि’ ‘धामानि’ ‘आ’-‘तस्युः’
(प्राप्तवन्तः), तेऽपि ‘विन्धे’ (सर्वे) ‘शृण्वन्ति’ यजमानस्य कीर्त्ति-
मिति शेषः ।

अथ षष्ठीमाह,—“यस्य प्रयाणमन्वन्त्य इत् ययुर्देवा देवस्य

* चयनकर्मण्यास्यरहिता इति J. पु० पाठः ।

महिमानमर्चतः । यः पार्थिवाणि विममे स एतन्नो रजाश्चि
देवः सविता महिम्ना^(१)” इति । ‘यस्य’ सवितुः ‘प्रयाणं’ (प्रवृत्तिं)
‘अन्ये’ ‘देवाः’ ‘अनु’-‘ययुः’ ‘इत्’ (अवश्ममनुगच्छन्त्येव) । किं
कुर्वन्तः ?—अस्य ‘देवस्य महिमानम्’ ‘अर्चतः’ (अर्चयन्तः) । किञ्च
‘यः’ सविता ‘पार्थिवाणि’ ‘रजांसि’ ‘विममे’ (पृथिवीगतान् पर-
माणून् विशेषेण गणयित्वा निश्चितवान्), ‘स’ ‘सविता’ ‘देवः’
‘महिम्ना’ (महत्त्वेन) ‘एतन्नः’ (व्याप्तवान्) । (एति सर्वत्र गच्छ-
तीत्येतन्नः) ।

अथ सप्तमोऽमाह,—“देव सवितः प्रसुव यज्ञं प्रसुव । यज्ञपतिं
भगाय दिव्यो गन्धर्वः । केतपूः केतव्यः पुनातु वाचस्पतिर्वाच-
मय खदाति नः^(२)” इति । हे ‘सवितः’ ‘देव’, ‘यज्ञं’ ‘प्रसुव’
(प्रकर्षेण प्रेरय), ‘यज्ञपतिं’ (यजमानञ्च) ‘प्रसुव’ । किमर्थं ?—
‘भगाय’ (सौभाग्याय) । ‘दिव्यः’ (दिवि स्वर्गे भवः) कश्चिद् ‘गन्धर्वः’,
‘केतपूः’ (केतं परकीयचित्ते वर्त्तमानं ज्ञानं पुनाति शोधयतीति
केतपूः, स) च, ‘नः’ (अस्माकं) ‘केतं’ (चित्तवर्त्तिज्ञानं) ‘पुनातु’
(भ्रान्तिपरिहारेण शोधयतु) । ‘वाचस्पतिः’ ‘अय’ (अस्मिन् कर्मणि)
‘नः’ (अस्मादीयां) ‘वाचं’ ‘खदाति’* (खदयतु) ।

इत्यमृतः सप्तोक्ता अष्टमं यजुराह,—“इमं नो देव सवित-
र्यज्ञं प्रसुव देवाद्यवः सखिविदः सत्राजितं धनजितं सुवर्जि-
तम्^(३)” इति । हे ‘सवितः’ ‘देव’, ‘नः’ (अस्मादीयम्) ‘इमं’ ‘यज्ञं’
‘प्रसुव’ । कोदृशं ?—(देवैर्योति मिश्रोभवतीति देवायः, तं) ‘देवा-

* खदातु इति B. एवं J. पु० पाठः ।

युवं', (सखायं स्निग्धादकं यजमानं वेत्तोति सखिवित्, तं),
(सखाणि द्वादशादादीनि जयति वधीकरोतीति सखाजित्, तं),
तानि हि चीयमानमग्निमपेक्षन्ते; (धनं जयति फलरूपेण
सम्पादयतीति धनजित्, तं), (सुवः स्वर्गं फलरूपेण सम्पादयतीति
सुवर्जित्, तम्) ।

अग्निचयनार्थानां चतुर्थकाण्डगतानां मन्त्राणां पञ्चमकाण्डे
(१ प्र०।१ अ०) क्रमेणैव ब्राह्मणमाध्यातं । तच्चादौ 'युञ्जानः' इत्या-
दिभिर्मन्त्रैर्होमं विधत्ते,—“सावित्राणि जुहोति प्रसूत्यै” इति ।
सविता येषु मन्त्रेषु प्रतीयते, तानि सावित्राणि, तैर्होमे सति
यजमानं सविता कर्मणि प्रसौति ।

द्रव्यं विधत्ते,—“चतुर्होतेन जुहोति चतुष्पादः पञ्चवः
पशून्नेवावरुन्धे” इति ।

चतुःस्र्यां पुनः प्रश्नसति,—“चतस्रो दिवो दिक्षेव प्रति-
तिष्ठति” इति ।

पुनरपि प्रकारान्तरेण प्रश्नसति,—“हन्दांसि देवेभ्योऽपा-
क्रामन् न वो भागानि हव्यं वक्ष्यामः” इति तेभ्य एतच्चतुर्होतम-
धारयन् पुरोऽनुवाक्यायै याज्यायै देवतायै वषट्काराय यच्चतु-
र्होतं जुहोति हन्दांश्चैव तत्प्रीणाति तान्यस्र प्रीतानि दे-
वेभ्यो हव्यं वहन्ति” इति । नानाविधच्छन्देयुक्त्वापुरोऽनुवाक्याद्य-
भिमानिनो देवा हविर्भाग्भ्यो देवेभ्योऽपरक्राः सन्तोऽन्यत्राग-
च्छन् । किं ब्रुवन्तो गताः?—इति तदुच्यते,—हे देवा भागरहि-
तानि वयं हन्दांसि 'वः' (युञ्जदीयानि) हवींषि 'न' 'वक्ष्यामः'

(हविर्वहनं न करिष्याम इति ब्रुवन्तः) । तदानीं देवा विचार्य होमकाले यच्चतुर्थहणं तच्छब्दं प्रीतिकरं भवत्विति तेषां भागमकल्पयन् ;—तत्र प्रथमग्रहणं पुरोऽनुवाक्याख्याया गायत्री-देवतायास्तुष्टिकरं ; द्वितीयग्रहणं याज्याख्यायास्त्रिष्टुब्देवतायास्तुष्टिकरं ; तृतीयग्रहणं देवताख्याया जगतीदेवतायास्तुष्टिकरं ; चतुर्थग्रहणं वषट्काराख्याया अनुष्टुब्देवतायास्तुष्टिकरं । अतस्तु-र्गृहीतेन होमे सति हन्द्देवता याः, ताः प्रीणयति, तासु प्रीताः सत्यो हव्यं वहन्ति ।

सूचकारेण ब्राह्मणान्तरमाश्रित्य अष्टगृहीतमित्युक्तं, तच्चेदं चिन्तनीयं,—किमेकैकं मन्त्रमुच्चार्य जुहुयात्, आहोस्वित् सर्वाणि मन्त्राण्युच्चार्य ?—इति । तत्र हेयोपादेयावभौ पक्षौ क्रमेण दर्शयति,—“यं कामयेत पापीयान्स्यादित्येकैकं तस्य जुहुयादा-
ज्जतीभिरैवैनमपगृह्णाति पापीयान् भवति यं कामयेत वशी-
यान्स्यादिति सर्वाणि तस्यानुद्रुत्य जुहुयादाज्जत्यैवैनमभिक्रमयति
वशीयान् भवत्यथो यज्ञस्यैवैषाभिक्रान्तिः” इति । ‘पापीयान्’
अतिशयेन पापो दरिद्र इत्यर्थः । एकैकं मन्त्रमुच्चार्य होमे
सति संक्षेपाभावात् परस्परमपरक्ताभिराज्जतिभिरेतं यजमानम्
‘अपगृह्णाति’ (धनादपेतं करोति) ततो दरिद्रो भवति । ‘वशी-
यान्’ वसुमत्तरः । सर्वाण्युच्चार्य होमे तु मन्त्राणां परस्परसंक्षेपा-
देक्यैवाज्जत्या यजमानम् ‘अभिक्रमयति’ (अभिव्याप्तं करोति),
ततो धनिको भवति । अपि च, येयमभिक्रमणहेतुरेका आज्जतिः ; एषा
यज्ञस्यैव अग्निचयनरूपस्यैव अभिक्रान्तिः । स्वाधीनो यज्ञो भवति ।

मन्त्रगतामष्टसङ्ख्यां प्रशंसति,—“एति वा एष यज्ञमुखादृष्ट्या योऽग्नेर्देवताया एत्यष्टावेतानि सावित्राणि भवन्त्यष्टाक्षरा गायत्री गायत्रीऽग्निस्तेनैव यज्ञमुखादृष्ट्या अग्नेर्देवतायै नैति” (५।१।१अ०) इति । यो यजमानोऽग्निरूपाया देवताया ‘एति’ (अपगच्छति), ‘एष’ यजमानो यज्ञोपक्रमादारभ्य यज्ञफलरूपाया ‘अष्ट्या’ ‘एति’ (अपगच्छति) । ‘अग्निर्वै यज्ञमुखम्’ इति श्रुत्यन्तरात् अग्नेरपगम एव यज्ञमुखादपगमः । कस्तुर्ह्यग्नेः सकाशादपगमस्य परिहारः ? इति,—तदुच्यते, प्रारम्भे सावित्राणां मन्त्राणामष्टले सति ‘अष्टाक्षरा गायत्री’ सम्पद्यते, ‘अग्निः’ च ‘गायत्रः’, उभयोर्मन्त्रजन्यत्वात् ; ततो गायत्रीसम्पत्तिरेवाग्निसम्पत्तिरिति यज्ञमुखादग्निरूपादनपेतः सन् समृद्धेरपि नापैति ।

अष्टमन्त्रोपेतानेकामाहुतिं प्रशंसति,—“अष्टौ सावित्राणि भवन्त्याहुतिर्नवमी त्रिवृतमेव यज्ञमुखे वियातयति” (५।१।१अ०) इति । त्रिवृतस्त्रोमे ऋचो नवसङ्ख्याकाः, अतोऽष्टमन्त्रविशिष्टाहुतिगतया नवसङ्ख्याया त्रिवृतस्त्रोममेव ‘यज्ञमुखे’ ‘वियातयति’ (विशेषेण प्रसारितवान् भवति) ।

अत्रेदमपरं चिन्तनीयं,—किं ऋगूपान् षण्मन्त्रान् उच्यार्थं, ‘इमं नो देव सवितः’ इति यजुः सप्तमं कृत्वा, पश्चात् ‘देव सवितः’ इत्यृचम् अग्निमां कुर्यात्, किं वा एतामृचं सप्तमीं कृत्वा, तत् यजुरग्निमां कुर्यात् ? इति । तत्र हेयोपादेयपक्षौ क्रमेण दर्शयति,—“यदि कामयेत हन्दाऽसि यज्ञयज्ञसे नार्पयेयमितृचमन्तमां कुर्याच्छन्दाऽस्येव यज्ञयज्ञसे नार्पयति यदि कामयेत

यजमानं यज्ञयज्ञसे नार्पयेयमिति यजुरन्तमं कुर्यात् यजमान-
मेव यज्ञयज्ञसे नार्पयति” (५।१।१अ०) इति । ‘यज्ञयज्ञसं’ (यज्ञ-
फलं) ‘नार्पयेयं’ (संयोजयेयम्), छन्दोबद्धाया ऋचस्तु अन्तिमत्वे
यज्ञफलं छन्दः सुगच्छेत् । यजुषस्तु छन्दोरहितत्वेन यज्ञफलं
छन्दोगामि न भवति, किन्तु यजमानगान्येव भवति ; तस्माद्
यजुरेवान्तिमं कुर्यादित्यर्थः ।

कल्पः, ‘ऋचा सोमः समर्धयेत्यपरं चतुर्थ्येहीतं गृहीत्वा’
इति । पाठस्तु,—“ऋचा सोमः समर्धय गायत्रेण रथन्तरं ।
बृहद्गायत्रवर्त्तनि(८)” इति । हे अग्ने, सोत्रहेतुसामाधारभूतया
‘ऋचा’ ‘सोमं’ (सोत्रं, अगावृत्तिरूपं संघातं वा) ‘समर्धय’
(समृद्धं कुरु) । ‘गायत्रेण’ साक्षा सह ‘रथन्तरं’ साम ‘समर्धय’ ।
गायत्रसामैव वर्त्तनि मार्गं यस्य बृहत्साक्षः, तत् ‘गायत्रवर्त्तनि’,
गायत्रसामसहितं ‘बृहत्’ साम ‘समर्धय’ ।

अस्मिन् मन्त्रे ‘समर्धय’ इतिपदस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“ऋचा
सोमः समर्धयेत्याह समृद्धौ” (५।१।१अ०) इति ।

कल्पः, ‘देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति चतुर्भिर्भ्रिमादत्ते
वैष्णवीं कल्पावीं सुषिरामसुषिरां चोभयतः-क्षूण्मन्यतरतः-क्षूणं वा
प्रादेशमात्रीमरत्निमात्रीं व्याममाचीमपरिमितां वा’ इति ।
पाठस्तु,—“देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां
गायत्रेण छन्दसाऽऽददेऽङ्गिरस्वत्(१०) बभ्रिरसि नारिरसि पृथिव्याः
सधस्यादग्निं पुरीषमङ्गिरस्वदाभर चैष्टुभेन त्वा छन्दसाऽऽददे-
ऽङ्गिरस्वत्(११) बभ्रिरसि नारिरसि त्वया वयः सधस्य आऽग्निः

ब्रकेम खनितुं पुरीष्यं जागतेन त्वा हृन्दसाऽऽददेऽङ्गिरसत्^(११)
 हस्त आधाय सविता विभ्रदधिः चिरस्थयी । तथा ज्योति-
 रजसमिदग्निं खात्वा न आभरानुष्टुभेन त्वा हृन्दसाऽऽददेऽङ्गिर-
 सत्^(१२)” इति । अत्रोक्तां निर्मातुं मृत् खननीया, खननहेतुः
 काष्ठविभ्रेषोऽग्निः । हे अग्ने, ‘सवितुः’ ‘देवस्य’ प्रेरणे सति ‘अग्निनोः’
 सम्बन्धिभ्यां मणिवन्धपर्यन्ताभ्यां ‘बाहुभ्यां’, ‘पूष्णः’ सम्बन्धिभ्यां
 साङ्गुलिभ्यां ‘हस्ताभ्यां’ साधनभूताभ्यां, सहायभूतेन ‘गायत्रेण
 हृन्दसा’ युक्तः सन् त्वा ‘आददे’ (स्वीकरोमि) । तच्च दृष्टान्तः,—
 ‘अङ्गिरसत्’, अङ्गिरसः ऋषयः पूर्वं यथा स्वीकृतवन्तः तद्वत् ।
 त्वं च ‘अभिरसि’ (खननहेतुः काष्ठविभ्रेषोऽग्निः) ; तथा ‘नारि-
 रसि’ (न विद्यते अरिर्थास्तव सेयं नारिः) खननकाले पाषा-
 णादिना तव नास्ति कुण्डीभाव इत्यर्थः ।

अङ्गिरसच्छब्देन प्रथमयजुषः समाप्तत्वात् ‘अभिरसि’ इत्या-
 दिकं द्वितीयं यजुः । ब्रह्मरहिते हे अग्ने, ‘पृथिव्याः सधस्तात्’
 ‘पुरीष्यम्’ ‘अग्निम्’ ‘आभर’ (आहर) । पुरीषशब्देन पांसुरूपा
 शुष्का मृदुच्यते, तदर्हतीति पुरीष्योऽग्निः, मृदमादाय उखां
 कृत्वा तस्यामग्निरवस्थाप्यते, अतो मृदम्योरभेदोपचारेण मृदा-
 हरणमेवान्याहरणमिति विवक्षित्वा, ‘पुरीष्यमग्निमाभर’ इत्युच्यते ।
 अयं चोपचारोऽग्निचयनप्रकरणे सर्वज्ञानुवर्त्तिष्यते । अत एव पञ्चम-
 काण्डान्ते चोद्यपरिहारौ भविष्यतः,—“ब्रह्मवादिनो वदन्ति
 यस्मृदा चाङ्गिश्चाग्निस्वीयतेऽथ कस्मादग्निरुच्यते इति हृन्दोभि-
 क्षिणेति अग्नयो वै हृन्दाः सि तस्मादग्निरुच्यते” (५।७।८ अ०)

इति । अतः पांसुरूपमग्निमाहर्तुं 'त्रैष्टुभेन हृन्दसा' सहकारिणा युक्तः त्वाम् 'आददे' । 'अङ्गिरस्वत्' इति दृष्टान्तः पूर्ववत् । मृदा-हरणे अभ्यादाने च दृष्टान्तत्वाय द्विः 'अङ्गिरस्वत्' इत्युक्तम् ।

अथ तृतीयं यजुह्यते, हे अग्ने, त्वं 'बभ्रिः' (भरणकुशला मृत्सम्पादनकुशला) 'असि' । 'गारिरसि' इति पूर्ववत् । 'त्वया' युक्ता 'वयं' 'सधस्ते' (पृथिव्या उत्सङ्गे) 'आ'(समन्तात्) 'अग्निं' 'पुरीष्यं' 'खनितुं' 'शक्वेम' (शक्ता भवेम), अतो 'जागतेन' 'हृन्दसा' सह-कारिणा युक्तस्त्वाम् 'आददे' । 'अङ्गिरस्वत्' इति दृष्टान्तः पूर्ववत् ।

अथ चतुर्थं यजुह्यते, 'सविता' (प्रेरकः परमेश्वरः) पुरा 'हिरण्ययी' (सुवर्णनिर्मिताम्) 'अग्निं' 'हस्ते' स्थापयित्वा 'बभ्रत्' (पोषितवान्), अतः 'तया' (हिरण्यया) अभ्या युक्तः त्वम् 'अजस्रमित्' (सर्वदैव) 'ज्योतिः' (प्रकाशमानं) 'अग्निं' 'खात्वा' (अग्नित्वेनोपचरितां मृदं खनित्वा) 'नः' (अस्मादर्थम्), 'आभर' (आनय) । 'आनुष्टुभेन' 'हृन्दसा' सहकारिणा युक्तोऽहं त्वाम् 'आददे' । 'अङ्गिरस्वत्' इति दृष्टान्तः पूर्ववत् ।

एतैर्मन्त्रैरध्यादानं विधत्ते,—“चतुर्भिरग्निमादत्ते चत्वारि हृन्दाऽसि हृन्दोभिरेव” (५।१।१अ०) इति । गायत्री-त्रिष्टुब्-जगद्यनुष्टुप् इति हृन्दसां चतुष्टयं । मन्त्रेषु तेषां सहकारित्वेनाभिधानात् हृन्दोभिरेवाभ्येरादानं कृतवान् भवति ।

मन्त्रे प्रसवशब्दस्याभिप्रायं दर्शयति,—“देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्याह प्रसूत्यै” (५।१।१अ०) इति ।

वैश्वन्निर्मिताया अभ्येरन्तः सुषिरत्वं विधत्ते,—“अग्निर्देवेभ्योऽग्नि-

सायत स वेणुं प्राविशत् एतामूतिमनुसमचरत् स यदेशोः सुषिरः
सुषिराऽभ्रिर्भवति सयोनित्वाद्य” (५।१।१अ०) इति । पुरा कदा-
चित् केनापि निमित्तेन अपरक्तोऽग्निर्देवेभ्यो निरगच्छत्, निर्गत्य
देवानां दर्शनं वारयितुं ‘वेणुं प्राविशत्’ । वेणोर्मध्ये ‘सुषिरं’ (स्थानं)
यदस्ति, एषैव मूषिकस्य अग्रविलवत् ऊती, ताम् ‘एतामूतिं’
वेणुमध्यगतच्छिद्ररूपाम् अनुक्रमेण सम्यगनुचरत् । अतोऽग्नेः
सुषिरवेणुप्रियत्वात् ‘अग्निः सुषिरा’ कार्या । तच्च सुषिरत्वं ‘स-
योनित्वाद्य’ सम्पद्यते । योनिरग्नेः स्थानं, तत्सहितत्वं सयोनित्वम् ।

अथाग्नेः छणविन्दुलाञ्छितत्वं विधत्ते,—“स यच्च-यचावसत्
तत्कृष्णमभवत् कल्माषी भवति रूपसमृद्धौ” (५।१।१अ०) इति ।
वेणुमध्ये सञ्चरन् अग्निर्यस्मिन्-यस्मिन् स्थाने वासमकरोत्, तत्-
स्थानदाहेन* ‘छणमभवत्’ । अतोऽग्निनिवासद्योतनाय अग्निः
‘कल्माषी’ (छणविन्दुलाञ्छिता) कर्त्तव्या । तथा सति अग्निरूपस्य
चित्रत्वात् समृद्धिर्दृश्यते, यजमानस्य च रूपसमृद्धिर्भवति ।

अग्नेरुभयोरन्तयोस्तीक्ष्णत्वं विधत्ते,—“उभयतः-क्षूण्णुर्भवती-
तस्यामुतसार्कस्यावस्थौ” (५।१।१अ०) इति । ‘क्षूण्णु तेजने’ इत्यस्मा-
द्धातोस्तत्पन्नः क्षूणश्चक्षीक्ष्णत्वमाचष्टे, उभयोः अग्रमूलयोस्तीक्ष्णा
अग्निः ‘उभयतः-क्षूण्णुः’, तादृशी कार्या । तदेतदुभयतस्तीक्ष्णत्वम्
‘इतस्यामुतस’ (लोकद्वयेऽपि) ‘अर्कस्य’ ‘अवस्थौ’ (पूजायाः सम्पत्त्यै)
भवति ।

अग्नेर्देव्यपरिमाणं विधत्ते,—“व्याममाची भवत्येतावद्वै पुरुषे

* तत्स्थानं दाहेन इति पाठो भवितुं युक्तः ।

वीर्यं वीर्यसम्निता” (५।१।१अ०) इति । चतुर्भिररन्निभिसुख्यो
व्यामः ; एतावतो कार्या । उत्थिते ‘पुरुषे’ ‘वीर्यम्’ ‘एतावत्’
एव । अत इत्थं ‘वीर्यसम्निता’ भवति ।

पञ्चाक्षरं विधत्ते,—“अपरिमिता भवत्यपरिमितस्यावरुध्यै”
(५।१।१अ०) इति । नियतपरिमाणरहितत्वमपरिमितत्वं, तच्चा-
परिमितस्य बद्धलान्नादेः सम्पत्त्यै भवति ।

तादृशा अभ्वैर्वेणुकार्यत्वं विधत्ते,—“यो वनस्यतीर्णां फलयद्भिः
स एषां वीर्यावान् फलयद्भिर्वेणुर्वेणवी भवति वीर्यस्यावरुध्यै” (५।
१।१अ०) इति । फलानि बद्धानि गृह्णातीति ‘फलयद्भिः’ । ‘वन-
स्यतीर्णां’ मध्ये यः ‘फलयद्भिः’ अस्ति, ‘एषां’ फलयद्भिणामपि मध्ये
‘स’ वेणुरतिशयेन ‘फलयद्भिः’ । वीक्ष्याद्ययवदेणूनां समाप्तिस्वत्सरे
गोधूमसदृशैर्बहुभिर्वैजैरुपेतत्वात्, त्वच्च सारोपेतत्वेन वीर्यवाञ्छ ।
तस्मादियमभिः ‘वैणवी’ कार्या । तच्च वैणवत्वं वीर्यसम्पत्त्यै
भवति ॥

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः,—

युञ्जाऽष्टकैरेकहोम, ऋचा स्तोमं, पुनर्जतिः ।

देवेत्यभिः चतुष्केणादत्ते, मन्त्रास्तयोदश ॥

अथ मीमांसा,—द्वादशाध्यायस्य तृतीये पादे (अ० १४) चि-
न्तितम् ।

“चतुर्भिरन्निमित्यत्र विकल्पो वा समुच्चयः ।

विकल्पः पूर्ववन्मैवं समूहे करणत्वतः ॥

अग्नौ अयते, ‘चतुर्भिरन्निमादत्ते’ इति ; अत्र पूर्वोक्तवि-

भागमन्त्रवत् प्रतिमन्त्रं पृथक्करणत्वं नास्ति, चतुःमङ्खाया समूहे
करणत्वप्रतीतेः, तस्मान्मन्त्रान्ते कर्मसन्निपातस्य बाधेनैव समुच्चयः
स्यात् । न च, पूर्वस्यैकैकस्य मन्त्रस्यान्ते सन्निपातेन स्यादिति
ब्रह्मणीयं; वाचनिकमङ्खाया न्यायसिद्धस्य तस्य बाधितत्वात् ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे दृष्ट्वा-
यजुःसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥

इ॒माम॑गृ॒भ्णन् र॒श॒नामृ॑तस्य॒ पूर्वं आ॑युषि वि॒दथे॑षु
क॒व्या । तया॑ दे॒वाः सु॒तमा ब॑भूवुर्ऋ॒तस्य॒ साम॑न्त॒स-
र॒मार॑प॒न्ती^(१) । प्र॒तूर्त्तं वाजि॑न्ना॒द्रव॒ वरि॑ष्ठाम॒नु संव॑-
तं । दि॒वि त॒जन्म॑ पर॒मम॑न्तरि॒क्षे नाभिः॑ पृथि॒व्या-
मधि॑ योनिः^(२) । यु॒ञ्जाथा॑ः रा॒संभं॑ यु॒वम॑स्मिन् यामे
वृष॑ख॒स्र । अ॒ग्निं भर॑न्तम॒स्मयु॑^(३) । यो॒गे-यो॒गे त॒वस्त॑रं
वा॒जेवा॒जे ह॒वाम॑हे । सखा॑य॒ इन्द्र॑मू॒तये॑^(४) । प्र॒तूर्व॑न् ॥
॥ १ ॥

ए॒द्यव॑क्राम॒न्नश॑स्तीरु॒द्रस्य॒ गाण॑प॒त्यान्म॒त्रेभू॑रेहि ।
उ॒वन्तरि॑क्ष॒मन्वि॑हि स्व॒स्तिग॑व्यूतिर॒भयानि॑ कृ॒ण्वन्^(५) ।
पू॒ष्णा स॒युजा॑ स॒ह । पृथि॒व्याः स॒धस्था॑द॒ग्निं पु॑री॒ध्य-
म॒ङ्गिर॑स्वद॒क्षेहि^(६) अ॒ग्निं पु॑री॒ध्यम॒ङ्गिर॑स्वद॒क्षेमो^(७)-
ऽग्निं पु॑री॒ध्यम॒ङ्गिर॑स्वद॒क्षरि॑ष्यामो^(८) ऽग्निं पु॑री॒ध्यम॒ङ्गिर॑-

स्वङ्गरामः^(८) । अन्वग्निरुषसामग्रमस्थदन्वहानि प्रथमो
जातवेदाः । अनु सूर्यस्य ॥ २ ॥

पुरुचा च रुग्शीननु द्यावापृथिवी आ ततान^(९) ।
आगत्य वाज्यध्वनः सर्वा मृधो वि धूनुते । अग्निः सधस्थे
महति चक्षुषा नि चिकीर्षते^(१०) । आक्रम्य वाजिन्
पृथिवीमग्निमिच्छ रुचा त्वं । मूय्या वृत्वाय नो ब्रूहि
यतः खनाम तं वयं^(११) । द्यौस्ते पृष्ठं पृथिवी सधस्थ-
मात्मान्तरिक्षः समुद्रस्ते योनिः । विस्थाय चक्षुषा
त्वमभितिष्ठ ॥ ३ ॥

पृतन्यतः^(१२) । उत्क्राम महते सौभगायास्मादास्था-
नाद्द्रविणोदा वाजिन् वयः स्याम सुमतौ पृथिव्या
अग्निं खनिष्यन्त उपस्थे अस्याः^(१३) । उदक्रमीद्द्रवि-
णोदा वाज्यर्वाकः स लोकः सुकृतं पृथिव्याः । ततः
खनेम सुप्रतीकमग्निः सुवो रुहाणा अधि नाक
उत्तमे^(१४) । अपो देवीरुपस्तृज मधुमतीरयश्माय
प्रजाभ्यः । तासां स्थानादुज्जिहतामोषधयः सुपि-
प्लाः^(१५) । जिघर्मि ॥ ४ ॥

अग्निं मनसा घृतेन प्रतिक्ष्यन्तं भुवनानि विश्वा ।
पृथुं तिरश्चा वयसा वृद्धन्तं व्यचिष्टमन्नं रभसं वि-
दानं^(१६) । आ त्वा जिघमि वचसा घृतेनारक्षसा

मनसा तज्जुषस्व । मयिः सृष्टयद्वर्त्तो अग्निर्नाभिस्तु
 तनुवा जह्विषाणः^(१८) । परि वाजपतिः कविरग्निर्हव्या-
 न्यक्रमीत् । दधद्रत्नानि दाशुर्वे^(१९) । परि त्वाऽग्ने पुरं
 वयं विप्रः सहस्य धीमहि धृषद्वर्णं दिवेदिवे भेतारं,
 भङ्गुरावतः^(२०) । त्वमग्ने द्युभिस्त्वमाशुशुक्षणिस्त्वमज्ञास्त्व-
 मश्मनस्परि । त्वं वनेभ्यस्त्वमोषधीभ्यस्त्वं नृणां नृपते
 जायसे शुचिः^(२१) ॥ ५ ॥

प्रतूवन् । सूर्यस्य । तिष्ठ । जिघर्षि । भेतारं ।
 विश्रुतिश्च ॥ २ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे प्रथमप्रपाठके
 द्वितीयोऽनुवाकः ॥०॥

प्रथमेऽनुवाके अद्यादानमुक्तम् । अथ द्वितीये मृदाकान्ति-
 रच्यते । कल्पः, 'इमाममृभृण् रश्नानृतस्तेत्यस्याभिधानोऽ-
 रश्नानामादाय' इति । पाठस्तु,—“इमाममृभृण् रश्नानृतस्त-
 पूर्वं आयुषि विदथेषु कव्याः । तथा देवाः सुतमा बभूवुर्हन्तस्त-
 सामन्त्सरमारपन्तो^(१)” इति । (कवयोः विदांसः ऋत्विजः,
 तानर्हन्तीति कव्याः) यज्ञाः कव्याः, 'विदथेषु' कथेषु यज्ञेषु
 ज्योतिष्टोमादिषु 'अतस्त' 'आयुषि' (आयुरागमने) (अथवा
 आगमने) निमित्तभूते सति, (अतश्चन्दो यागवाचो सन्, तच्च
 माधनमश्ममुपलक्षयति) । 'पूर्वे' महर्षय 'इमां' 'रश्नानाम्'

स्वङ्गरामः^(८) । अन्वग्निरुषसामग्रमस्यदन्वहानि प्रथमो
जातवेदाः । अनु सूर्यस्य ॥ २ ॥

पुरुचा च रश्मीननु द्यावापृथिवी आ ततान^(१०) ।
आगत्य वाज्यध्वनः सर्वा मृधो वि धूनुते । अग्निः सधस्थे
महति चक्षुषा नि चिकीर्षते^(११) । आक्रम्य वाजिन्
पृथिवीमग्निमिच्छ रुचा त्वं । भूम्या वृत्वाय नो ब्रूहि
यतः खनाम तं वयं^(१२) । द्यौस्ते पृष्ठं पृथिवी सधस्थ-
मात्मान्तरिक्षः समुद्रस्ते योनिः । विस्थाय चक्षुषा
त्वमभितिष्ठ ॥ ३ ॥

पृतन्यतः^(१३) । उत्क्राम महते सौभगायास्मादास्था-
नाद्द्रविणोदा वाजिन् वयः स्याम सुमतौ पृथिव्या
अग्निं खनिष्यन्त उपस्थे अस्याः^(१४) । उदक्रमीद्द्रवि-
णोदा वाज्यर्वाकः स लोकः सुकृतं पृथिव्याः । ततः
खनेम सुप्रतीकमग्निः सुवो रुहाणा अधि नाक
उत्तमे^(१५) । अपौ देवीरुपस्तज मधुमतीरयक्ष्माय
प्रजाभ्यः । तासाः स्थानादुज्जिहतामोषधयः सुपि-
प्ल्लाः^(१६) । जिघर्मि ॥ ४ ॥

अग्निं मनसा घृतेन प्रतिक्ष्यन्तं भुवनानि विश्वा ।
पृथुं तिरश्चा वयंसा बृहन्तं व्यचिष्टमन्नं रभसं वि-
दानं^(१७) । आ त्वा जिघमि वचसा घृतेनारक्षसा

मनसा तज्जुषस्व । मयि श्रीः सृष्टय इत्थौ अग्निर्नाभिश्च शै
 तनुवा जह्विषाणः^(१८) । परि वाजपतिः कविरग्निर्हव्या-
 न्यक्रमीत् । दधद्रत्नानि दाशुषे^(१९) । परि त्वाग्ने पुरं
 वयं विप्रः सहस्य धीमहि धृषद्वर्णं दिवेदिवे भेत्तारं,
 भङ्गुरावतः^(२०) । त्वमग्ने द्युभिस्त्वमाशुशुक्षणिस्त्वमद्भ्यस्त्व-
 मभ्ननस्परि । त्वं वनेभ्यस्त्वमोषधीभ्यस्त्वं नृणां नृपते
 जायसे शुचिः^(२१) ॥ ५ ॥

प्रतूवन् । स्वयंस्य । तिष्ठ । जिघर्मि । भेत्तारं ।
 विःश्रुतिश्च ॥ २ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे प्रथमप्रपाठके
 द्वितीयोऽनुवाकः ॥०॥

प्रथमेऽनुवाके अद्यादानमुक्तम् । अथ द्वितीये नृदाक्रान्ति-
 दध्यते । कथ्यः, 'इमामगृभ्णन् रश्नानृतस्येत्यस्याभिधानोऽ-
 रश्नानामादाय' इति । पाठस्तु,—“इमामगृभ्णन् रश्नानृतस्य
 पूर्वं आयुषि विदधेयु कव्या । तथा देवाः सुतमा बभूवुर्नृतस्य
 सामन्त्सरमारपन्तो^(१)” इति । (कवयोः विद्वांसः ऋत्विजः,
 तानर्हन्तीति कव्याः) यज्ञाः कव्याः, 'विदधेयु' कथेषु यज्ञेषु
 ज्योतिष्टोमादिषु 'ऋतस्य' 'आयुषि' (आयुरागमने) (अथवा
 आगमने) निमित्तभूते सति, (ऋतशब्दे यागवाची सन्, तच्च
 माधनमश्वमुपलक्षयति) । 'पूर्वं' महर्षय 'इमां' 'रश्नान्'

‘अमृभूषण्’ (स्त्रीकृतवन्तः) । अयमर्थः,—रश्मनया बहुमन्मन्मा-
नीय, मृतस्त्रुग्ननक्षाने तमन्मन्माक्रमय, तथा मृदा निष्पन्नायाम्
उखायामग्निमुत्पाद्य, इष्टकाचिते देवे ज्योतिष्टोमादयश्चालिग-
भिरनुष्ठेयाः; एतत्सर्वं मनसि निधाय पूर्वं महर्षयोऽभ्यागमनं
निमित्तीकृत्य रश्मनां स्त्रीकृतवन्त इति । ‘घो अन्तकर्मणि’
इत्यस्माद्भातोऽत्यस्त्रत्वात् सामन्शब्दोऽवसानवाची; ‘सुतस्य
सामन्’ (यज्ञस्य परिसमाप्तये) ‘सरं’ (सरणे चालिग्यजमानानां
प्रवृत्तिं) ‘आरपन्ती’ (कथयन्ती प्रापयन्तीत्यर्थः*); या
रश्मना पूर्वाक्करीत्या यज्ञसमाप्तिपर्यन्तं प्रवृत्तिकारिणी भवति,
‘तथा’ रश्मनया पुरा ‘देवाः’ ‘सुतम् आ-बभूवुः’ (सोमयागं
प्राप्नुयुः), तादृशीम् इमां रश्मनां गृहीतवन्तः ।

तमिमं मन्त्रं विनियुक्ते,—“य्यूङ्मं वा एतद्यज्ञस्य यदचजु-
ष्केण क्रियते इमाममृभूषण् रश्मनामृतस्त्रेत्यस्याभिधानीमादत्ते
वजुष्कृत्यै यज्ञस्य समृद्धौ” (५।१।२अ०) इति । ‘यत्’ अङ्गम्
‘अयजुष्केण’ (मन्त्ररहितव्यापारेण) निष्पाद्यते, ‘यज्ञस्य’
सम्बन्धि तत् ‘एतत्’ अङ्गम् अङ्गिहीनमेव, तस्मात् ‘इमाम्’—
इति मन्त्रमुच्चार्य रश्मनामाददीतं । अथोऽभिधीयते,—वध्वा
धार्यते यथा रश्मनया, सेयम् ‘अस्याभिधानी’ । यद्यपि
‘इमाममृभूषण्’ इति ऋगेवैषा, तथापि यजुर्वेदपठितत्वाच्चजुष्टो-
पचारः । तस्मिन्मन्त्रे पठिते सति रश्मनादानं सचजुष्कत्वात्
समृद्धं भवति ।

* प्रार्थयन्तीत्यर्थः इति B. पु० पाठः ।

कल्पः, 'प्रतूर्त्तं वाजिन्नाद्रवेत्यश्मभिदधाति' इति । पाठश्च, —“प्रतूर्त्तं वाजिन्नाद्रव वरिष्ठामनु संवतं । दिवि ते जन्म परममन्तरिक्षे नाभिः पृथिव्यामधि योनिः(१)” इति । संव-
न्यते, सम्यक् भव्यते नृद्वहणार्थं सेव्यत इति खननयोग्या भूमिः
संवत्; सा च पाषाणस्यभावेनातिप्रवृत्त्यात्मारिष्ठेत्युच्यते । हे
'वाजिन्' (अश्व), 'वरिष्ठां' 'संवतम्' 'अनु' (अभिषेच्य) 'प्रतूर्त्तं'
'आद्रव' (अतिशीघ्रमागच्छ) । 'ते' (तव) अश्वस्य 'दिवि' (द्युलोके)
'परमम्' (उत्कृष्टं) 'जन्म' (रोहितादिदेवस्वरूपेषु द्युलोकजन्म
प्रसिद्धम्, 'रोहितेन त्वाग्निर्देवतां गमयत्वित्याहते वै देवाभ्याः'
इति अन्यत्राज्ञातम् । तथा तव 'नाभिः' 'अन्तरिक्षे' वर्त्तते,—
यद्युर्नामका हि वायोरश्वा तदीयं रथं वहन्तोऽन्तरिक्षे स-
ञ्चरन्ति, तद्रूपेण अस्यान्तरिक्षवर्त्तित्वम् । नाभिग्रन्थेन कृत्स्नं
शरीरमुपलक्ष्यते । तथा 'पृथिव्यामधि योनिः' (भूमेरुपरि तव
निवासस्थानं), तत्तु प्रत्यक्षमेव दृश्यते । एवंमहिमा त्वं श्रीघ्न-
मागच्छेति पूर्वज्ञान्यः ।

एतं मन्त्रं विनियुक्ते,—“प्रतूर्त्तं वाजिन्नाद्रवेत्यश्मभिदधाति
रूपमेवास्मैतन्महिमानं व्याचष्टे” (५।१।१अ०) इति । 'वाजिन्ना-
द्रवेत्येवं' श्रीघ्नमागमनमश्वस्य स्वरूपभूतमेव 'महिमानम्' एत-
न्मन्त्रवाक्यं प्रकाशयति । अथवा अश्व मन्त्रस्य, एतद्रूपं वाक्यजातं
द्युजन्मादिरूपं 'महिमानम्' एव व्याचष्टे । वस्तुतो द्युजन्माभावे-
ऽपि प्रशंसार्थमेवोच्यत इत्यर्थः ।

कल्पः, 'तूष्णीं गर्दभरत्ननामादाय युञ्जाथाः राक्षभं युव-

मिति गर्दभम् इति । मन्त्रमन्त्रेणैव गर्दभस्य रत्ननामादाय
 'युञ्जायाम्' इति मन्त्रेण गर्दभमभिदध्यात् । पाठस्तु,—“युञ्जायाऽ
 रासभं युवमस्मिन् यामे वृषणस्य । अग्निं भरन्तमस्मयुम्^(१)”
 इति । यजमानः पत्नी चेत्येतौ हे दम्पती, 'युवं' 'रासभम्'
 'अस्मिन्' 'यामे' 'युञ्जायां',—यामो मृद्वहनरूपो नियमविशेषः,
 तस्मिन्निमित्तभूते सति, युवामुभौ गर्दभं रत्ननया बध्नीतं ।
 कीदृशो युवं?—‘वृषणस्य’ (यागनिष्पादनद्वारा फलाभिवर्षण-
 निमित्तभूतं वसु धनं ययोस्मै वृषणस्य) । कीदृशं रासभं?
 'अग्निं भरन्तं' (अग्निहेतुं मृदं वोढुं समर्थं) 'अस्मयुं' (अस्माना-
 त्मज इच्छन्तम्) अस्माद्वितैषिणमिति यावत् ।

एतं मन्त्रं विनियुक्ते,—“युञ्जायाऽ रासभं युवमिति गर्दभम-
 सत्येव गर्दभं प्रतिष्ठापयति तस्मादस्याद्गर्दभोऽसत्तरः” (५।१।२ अ०)
 इति । 'गर्दभम्' इत्यत्र 'अभिदधाति' इति शेषोऽनुवर्तते ।
 'अस्मिन् यामे' इति मन्त्रेऽभिहितं मृद्वहनम् 'असत्' इत्युच्यते,
 भारवहनस्य निरुद्धव्यापारत्वात् । अत एतन्मन्त्रपाठेन 'असत्येव'
 निरुद्धव्यापारे 'गर्दभं' स्थापितवान् भवति । यस्मादत्र निरुद्ध-
 कार्ये स्थापितः, 'तस्मात्' लोकेऽपि 'गर्दभो' 'असत्' निरुद्धतरः ।
 रजकादय एव हि तमाद्रियन्ते, न तु राजामात्यादयः ।

कल्पः, 'योगे-योगे इति तिस्रभिरयप्रथमा अभि प्रव्रजन्ति
 सच मृदं खनिष्यन्तः स्युः' इति । तत्र प्रथमामाह,—“योगे-योगे
 तवस्तरं वाजे-वाजे हवामहे । सखाय इन्द्रमूतये^(४)” इति । युज्यते-
 ऽमुष्ठीयते इति योगः कर्म, 'योगे-योगे' (तत्तत्कर्मणि) 'तवस्तरं'

(वस्तुत्तरम्) अथम् 'इहम्' (इन्द्रियप्रदम्) 'ऊतये' (रक्षयाय) 'वाजे-वाजे' (तत्तदक्षप्राप्तिनिमित्ते) 'सखायः' (परस्परं सख्यं प्राप्ताः) अतिगम्यमाना वयं 'इवामहे' (आकृत्यामः) ।

अथ द्वितीयामाह,—“प्रतुर्वन्नेष्टवक्राममश्वसोद्वस्य गाण-
पत्यात् मयोभूरेहि । सर्वन्तरिचमन्विहि खस्ति-गव्यूतिरभयानि
कृष्यन्^(५)” इति । हे अश्व, त्वम् 'एहि' (आगच्छ) । किं कुर्वन्?—
'प्रतुर्वन्' (विरोधिः ब्रून् हिंसन्), 'अश्वसोः' 'अवक्रामन्'
(भ्रातृभ्यः क्रियमाणा अपकीर्त्तिर्निवारयन्) । किञ्च 'इद्वस्य'
(कूरदेवस्य) यत् गाणपत्यं (पशुसमूहपतित्वं), तस्मात् 'गाणपत्यात्'
आगत्य 'मयोभूः' (अस्माकं सुखं भावयन्) 'एहि' । 'उद्व'
(विस्तीर्णम्) 'अन्तरिचम्' 'अनु'-वीक्ष्य 'इहि' (विस्मयेण गच्छ) ।
किं कुर्वन्?—गव्यूतौ (गोसमूहे) 'खस्ति' (श्रेयः) यथा भवति,
तथा वर्त्तमानः 'खस्ति-गव्यूतिः', तादृशस्वम्; 'अभयानि कृष्यन्'
(व्याघ्रादिभ्यो भयपरिहारं कुर्वन्) ।

अथ तृतीयामाह,—“पूष्णा सयुजा सह । पृथिव्याः सधस्वा-
दग्निं पुरोव्यमङ्गिरस्वदच्छेहि^(५)” इति । सह युज्यते सहायभूतो
वर्त्तत इति सयुक्, तादृशेन 'पूष्णा' (पोषकेण) देवेन 'सह',
हे अश्व, 'पृथिव्याः' 'सधस्वात्' 'पुरोव्यम्' 'अग्निम्' 'अच्छेहि'
(प्राप्तुं गच्छ) । खनितुं योग्या कृत्स्नाऽपि मृत्तिका सह निष्ठति-
मिश्रिता वर्ततेऽत्रेति सधस्यः प्रदेशत्रिशेषः, तस्मात् प्रदेशादानु-
मित्यन्वयः । 'अङ्गिरस्वत्' इति वृष्टान्तः पूर्ववत् ।

अत्र प्रथमायामृचि प्रथमभागे वीष्णायास्तात्पर्यं दर्शयति,—

“योगे-योगे तवस्तरमित्याह योगे-योग एवैनं युक्ते” (५।१।२अ०) इति । रथवहनं योद्धुवहनं वा यद्यदश्वस्य योग्यं कर्म, तच्च सर्वत्रैनमश्वं योजयत्येव सौक्तिकः, तस्मादत्रापि ‘योगे-योगे’ इति वीक्ष्योच्यते ।

द्वितीयभागे वाजग्रन्थार्थं दर्शयति,—“वाजे-वाजे हवामह इत्याह्वानं वै वाजोऽश्वमेवावहन्ते” (५।१।२अ०) इति ।

तृतीयभागे इन्द्रग्रन्थार्थं दर्शयति,—“सखाय इन्द्रमूतय इत्याहेन्द्रियमेवावहन्ते” (५।१।२अ०) इति ।

अनेन मन्त्रेण साध्यम् अश्वपुःसरं गमनं विधत्ते,—“अग्नि-देवेभ्योऽग्निसायत तं प्रजापतिरन्वविन्दत् प्राजापत्योऽश्वोऽश्वेन सम्भरत्यनुविच्यै” (५।१।२अ०) इति । केनाप्यपराधेन देवेभ्यो निर्गतमग्निं प्रजापतिरन्विष्य सम्भवान् । अश्वस्य प्रजापतिजन्यत्वात् ‘प्राजापत्यः’, तस्मादश्वेन सहाग्निहेतुं मृदं सम्भरितुं, गच्छेत् । तच्च गमनमग्नेरनुवेदनाय भवति ।

तत्राश्वस्य गर्दभात् पुरतो गमनं विधत्ते,—“पापवस्त्रसं वा एतत् क्रियते यच्छ्रेयसा च पापीयसा च समानं कर्म कुर्वन्ति, पापीयान् अश्वान् इदंभोऽश्वं पूर्वं नयन्ति पापवस्त्रस्य व्यावृत्त्यै तस्माच्छ्रेयांसं पापीयान् पश्चादन्वेति” (५।१।२अ०) इति । ‘श्रेयसा’ (उत्तमेन) ‘च’ साधनेन, ‘पापीयसा’ (निकृष्टेनापि साधनेन) ‘समानं’ (तुल्यम्) एकं कार्यं कुर्वन्तीति यत्, तत् ‘एतत्’ ‘पापवस्त्रसम्’ एव क्रियते,—पापमेव वसु धनं यस्य कर्मणस्तत् पापवसु, अतिशयेन पापवसु, तत् ‘पापवस्त्रसम्’, अत्यन्तं निकृष्ट-

मित्यर्थः । ‘गर्दभः’ ‘अस्यात्’ ‘पापोयान्’ इति प्रसिद्धम् ; अत उभयोः समानं गमनं मा भूदिति ‘अस्यं’ ‘पूर्वं’ (पुरतो) नयेयुः ; तथा सति पापवस्यसं निवारितं भवति । यस्मादेवं, ‘तस्मात्’ लोकेऽपि विद्याधनादिभिः अस्यान् पुरुषः पुरतो गच्छति, निष्कृष्टः त्रिव्यः दरिद्रो वा ‘पस्यात्’ अनुगच्छति ।

द्वितीयमन्त्रगतस्य ‘अश्वस्तीरपक्रामन्’ इत्यस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“बहुर्वै भवतो भ्रातृव्यो भवतोव खलु वा एष योऽग्निं क्षिणुते वज्रस्यः प्रतूर्त्तं नेच्छावक्रामन्नश्वस्तीरित्याह वज्रेणैव पाप्मानं भ्रातृव्यमवक्रामति” (५।१।२अ०) इति । ‘भवतो’ (भूतिमैश्वर्यं प्राप्तुवतः पुरुषस्य) ‘भ्रातृव्यः’ (विघ्नकारी) ‘बहुः’ ‘भवति’ एव ; ‘अस्यांसि बहुविघ्नानि’ इति न्यायात् । अतोऽत्र ‘योऽग्निं क्षिणुते’ ‘एष’ ‘भवतोव’ ‘खलु’ (भूतिं अथः प्राप्नोत्येव खलु) । अतोऽनेन भ्रातृव्यपरिहारोऽन्वेषणीयः । अश्वस्य वज्रयुक्तेन्द्रसमानः, अतोऽस्य सम्बोध्य, अश्वस्तीरित्युक्त्वा, अश्वरूपेण ‘वज्रेणैव’ विघ्नकारिणं ‘पाप्मानं’ ‘भ्रातृव्यं’ निराकरोति ।

तन्मन्त्रगतस्यैव ‘गाणपत्यात्’ इत्यस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“रुद्रस्य गाणपत्यादित्याह रौद्रा वै पशवो रुद्रादेव पशून्निर्ध्याय्यात्मने कर्म कुर्वते” (५।१।२अ०) इति । पशूनां रौद्रत्वं वरबलादवगम्यते,—‘सोऽब्रवीद् वरं वृणा, अहमेव पशूनामधिपतिरसानि’ इत्यत्र रुद्रस्य वर आप्तातः । तस्मादत्र ‘रुद्रस्य’ ‘गाणपत्यान्मयो-भूरेहि’ इत्युक्त्वा, पशुस्वामिनो ‘रुद्रादेव’ तान् ‘पशून्’ निःशेषेण वाचित्वा, तैः पशुभिः स्वार्थं कर्म करोति इति ।

तृतीयमग्नौ 'सयुजा' इत्यस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“पूष्णा सयुजा सहेत्याह पूषा वा अध्वनाः सजेता समञ्चै” (५।१।२अ०) इति । पोषको देव एव उपद्रवपरिहारेण मार्गाणां सम्यक् 'नेता' भवति । अतस्तेन सह 'समञ्चै' (सङ्गत्यै) 'पूष्णा सयुजा' इत्युच्यते ।

तस्मिन्नेव मन्त्रे 'पुरीष्यम्' इति विशेषणस्य 'अङ्गिरस्यत्' इति दृष्टान्तस्य च तात्पर्यं दर्शयति,—“पुरीषायतनो वा एष यदग्नि-रङ्गिरसो वा एतमग्रे देवतानां समभरन् वृश्चिद्याः सधस्या-दग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्यदक्षेहीत्याह सायतनमेवैतं देवताभिः समभरति” (५।१।२अ०) इति । पुरीषस्य पांशोः पूर्वोक्तरीत्या परम्परया अस्यायतनत्वम्, अतः पुरीष्यमङ्गिरस्येनाग्निं सायतनमेव सम्यादयति । 'अङ्गिरसः' च पुरा तम् 'एतम्' अग्निं 'देवतानां' पुरतः सम्यादितवन्तः, अतः 'अङ्गिरस्यत्' इत्युक्त्वा देवताभिः सहितमेतं सम्यादितवान् भवति ।

कल्पः, 'अग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्यदक्षेम^(१) इति येन द्वेष्टेण सङ्गच्छते तमभिमन्त्रयते पश्यन् निर्दिशति' इति । मृत्युमनं प्रतिगच्छन्तः पुरुषाः मार्गमध्ये यदि केनापि द्वेष्टेण सङ्गच्छेरन्, तदानीम् इमं मन्त्रं पठेरन् । 'इमः' गच्छेम इत्यर्थः । श्रेष्ठं पूर्ववत् । यदि द्वेष्टं न पश्यति, तदापि तं मनसा निर्दिश्य पठेत् ।

अनेन पाठेन द्वेष्टस्यास्य विनाशस्त इत्येतद्दर्शयति,—“अग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्यदक्षेम^(२) इत्याह येन सङ्गच्छते वाजमेवास्य वृक्षे” (५।१।२अ०) इति ।

कल्पः, 'अग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्यद्वरिष्याम^(३) इति वल्लीक-

वपाया सूर्यस्त्रोदेतोऽस्मानुद्भूत्योपतिष्ठते' इति । वल्मीकस्य चोऽवयव
उच्चतत्वेनाभिष्टुङ्घः, चेयं वपा, तथाविधास्तु वपास्तु मध्ये सा वपा
सूर्योदयस्याभिमुखा, तस्या अग्रं किञ्चित् उद्भूत्य, तां वपाम्
अनेन मन्त्रेण 'उपतिष्ठते' । 'भरिष्यामः' (सन्धादधिष्यामः) । त्रैवं
पूर्ववत् ।

अनेन मन्त्रेण वपोपस्थानं विधत्ते,—“प्रजापतये प्रतिप्रोच्या
अग्निः सम्भृत्य इत्याहु रियं वै प्रजापतिस्तस्या एतच्छ्रोत्रं यदल्लो-
कोऽग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वङ्गरिष्याम इति वल्मीकवपामुपतिष्ठते सा-
न्धादेव प्रजापतये प्रतिप्रोच्याग्निं सन्धरति” (५।१।२अ०) इति ।
प्रजापतेः सकाशादनुष्ठां सन्धा, अयम् अग्निः सन्धादनीव
इत्यभिज्ञा 'आहुः'; तत्रोपपन्नं, प्रजापतिना पूर्वमग्नेर्लब्धत्वात्, 'तं
प्रजापतिरन्वविन्दत्' इति पूर्वमेवोक्तम् । कथं तर्हि प्रजापतये
वक्तव्यमिति चेत् ? । तदुच्यते,—प्रजापतिना सृष्टत्वात् 'इयं' (पृथिवी)
एव 'प्रजापतिः', 'तस्याः' च वल्मीकवपैव 'ओचम्'; अतएवा-
धानब्राह्मणे समाख्यातं, 'ओचं ह्येतत् पृथिव्याः यदल्लोकः' इति ।
तस्मात् तां वपामनेन मन्त्रेण 'उपतिष्ठते' । तेनोपस्थानेन व्यव-
धानमन्तरेणैव 'प्रजापतये' कथयित्वा 'अग्निं सन्धरति' ।

कल्पः, 'अत्वरमाणाः प्रत्यायन्वग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वङ्गरामः' (८) इति
येन हेतुषु सङ्गच्छते तमभिमन्त्रयते पश्यन्निर्दिशति' इति । यदद्
गमनकास्त्रे, तदद् आगमनकास्त्रेऽपि ; तच्च 'भरिष्यामः' इति पाठः,
अत्र तु 'भरामः' इति विज्ञेयः । यद्यप्यागमनस्य नायं कास्त्रः, तथापि
प्रवृत्ताद् बुद्धिस्तो मन्त्रोऽवमाख्यातः । तत्रोपरिष्टादुत्कर्षेत् ।

गमनकालीनमन्त्रपदस्यापि तात्पर्यं दर्शयति,—“अग्निं पुरी-
त्यमङ्गिरस्त्रिराम इत्याह येन सङ्गच्छते वाजमेवास्त्रं वृक्षे”
(५।१।२अ०) इति ।

कल्पः, ‘अन्वग्निरुषसामयमस्यदिति वल्गोक्तवपायाः प्रकामति’
इति । पाठस्तु,—“अन्वग्निरुषसामयमस्यदन्वहानि प्रथमो जात-
वेदाः । अनु सूर्यस्य पुरुचा च रश्मीननु द्यावापृथिवी आ
ततान^(१०)” इति । अयम् ‘अग्निः’, ‘उषसाम्’ (उषःकालानाम्)
‘अयम्’ उपक्रमन् ‘अस्यत्’ (अनुक्रमेण प्रकाशितवान्) । अयं
‘जातवेदाः’ ‘प्रथमः’ (मुख्यः) सन् ‘अहानि’ ‘अनु’-‘अस्यत्’ ।
‘सूर्यस्य’ ‘पुरुचा’ (पुरुन् बहन्) ‘रश्मीन्’ अनुक्रमेण ‘अस्यत्’ ।
किञ्च ‘द्यावापृथिव्यावुभे’ अप्यनुक्रमेण ‘आ’-‘ततान’ (सर्वतो
व्याप्तवान्) ।

अनेन मन्त्रेषोऽऽकाशादीनां क्रमेणाविर्भावः सिध्यतीत्येतद्दर्श-
यति,—“अन्वग्निरुषसामयमस्यदित्याहानुस्यत्यै” (५।१।२अ०)
इति ।

कल्पः, ‘आगत्य वाज्यध्वन आक्रम्य वाजिन् पृथिवीमिति
द्वाभ्यां मृतृखननमश्वमाक्रमय्य’ इति । तत्र प्रथमायाः पाठस्तु,—
“आगत्य वाज्यध्वनः सर्वा मृधो वि धूनुते । अग्निः सधस्ते महति
चक्षुषा नि चिकीषते^(११)” इति । अयं ‘वाजी’ ‘अध्वनः’ (मार्गात्)
‘आगत्य’ (प्राप्य) ‘सर्वा मृधः’ (मार्गश्रमादोन् सर्वान् बोधकान्[?])
‘वि’-‘धूनुते’ (विविधं कम्पयति) विनाशयतीत्यर्थः । यच्च पांसवः
सहावतिष्ठन्ते, तत् स्थानं सधस्त्वम् । ‘महति’ (विस्तोर्णे) ‘सधस्ते’ अयं

अथः ‘चक्षुषा’ दृष्ट्वा ‘अग्निं’ (अग्निहेतुं मृदं) ‘नि-चिक्रीषते’ (नितरां चेतुं सम्पादयितुमिच्छति) ।

अथ द्वितीयामाह,—“आक्रम्य वाजिन् पृथिवीमग्निमिच्छ दृष्ट्वा त्वं । भूम्या वृत्वाय नो ब्रूहि यतः खनाम तं वयम्(११)” इति । हे ‘वाजिन्’, ‘पृथिवी’ ‘आक्रम्य’ (पादस्पर्शेन परीक्ष्य) ‘त्वं’ ‘दृष्ट्वा’ (स्वकीयेन तेजसा मानसज्ञानेनेत्यर्थः) ‘अग्निमिच्छ’ (अग्निहेतुं मृदं निश्चिन्तु) । ‘भूम्या वृत्वाय’ (पृथिव्या सह चरणं कृत्वा पृथिवीं पृष्ठेत्यर्थः [?]) ‘नः’ (अस्माकं) ‘ब्रूहि’ (अयं प्रदेशो-ऽग्निहेतुमृद्योग्य इति कथय) । यस्मात् प्रदेशात् तादृशी मृद्वभ्यते, ‘तं’, (प्रदेशं) ‘वयं’ ‘खनाम’ ।

अत्रैतयोर्मन्त्रयोः पृथगुपयोगं दर्शयति,—“आगत्य वाज्यध्वन आक्रम्य वाजिन् पृथिवीमित्याहेच्छत्येवैनं पूर्वया विन्दत्युत्तरया” (५।१।१अ०) इति । पूर्वस्यामृचि ‘नि-चिक्रीषते’ इत्यभिधाना-दिच्छामात्रं तथा सम्पद्यते । उत्तरस्यामृचि ‘नो ब्रूहि’ इत्युक्तत्वात् तथा तं प्रदेशं लभते ।

विधत्ते,—“दाभ्यामाक्रमयति प्रतिष्ठित्या अनुरूपाभ्यां तस्मा-दनुरूपाः पशवः प्रजायन्ते” (५।१।१अ०) इति । मन्त्रयोर्द्वित्वं हि ‘दाभ्यां’ ‘प्रतिष्ठित्यै’ सम्पद्यते; तत्र पूर्वो मन्त्र इच्छाया अनुरूपः, उत्तरो मन्त्रो लाभस्यानुरूपः । तच्च पूर्वमुदाहृतं । यस्मात् ‘अनुरूपाभ्यां’ मन्त्राभ्याम् ‘आक्रमयति’ । ‘तस्मात्’ यजमानस्य अग्निहोत्राद्यनुष्ठानस्य ‘अनुरूपा’ एव गवाद्याः ‘पशवः’ ‘प्रजायन्ते’ ।

कल्पः, ‘द्यौस्तो पृष्ठमित्यस्य पृष्ठं सम्पादयि’ इति । पाठस्त,

—द्यौस्ते पृष्ठं पृथिवी सधस्त्वमात्मान्तरिक्षं समुद्रस्ते योनिः । विख्याय चक्षुषा तमभितिष्ठ पृतन्यतः^(१९)” इति । हे अश्व, द्युलोक-
स्तव ‘पृष्ठं’, ‘पृथिवी’ ‘सधस्त्वं’ (तवाग्निना सहावस्थानप्रदेशः),
अन्तरिक्षलोकस्तव शरीरमध्यवर्ती जीवात्मा । ‘समुद्रः’ तव
जन्मकारणम्, ‘अप्ययोनिर्वा अश्वः’ इति श्रुतेः । एवं स्तूयमानः
‘तं’ ‘चक्षुषा’ ‘विख्याय’ (उखायोग्यां ऋदं विलोक्य) ‘पृतन्यतः’
(सङ्ग्रामं कर्तुमिच्छतः) ब्रह्मन् राक्षसादीन् तस्यां ऋदि गूढरूपेणाव-
स्थितान् ‘अभितिष्ठ’ (पादेनाक्रम्य विनाशय) ।

मन्त्रोक्तद्युलोकादिसम्बन्धमुपपादयति,—“द्यौस्ते पृष्ठं पृथिवी
सधस्त्वमित्याहैभ्यो वा एतं लोकेभ्यः प्रजापतिः समैरयद्रूपमेवास्मै-
तन्महिमानं व्याचष्टे” (५।१।२अ०) इति । पुरा कदाचित्
प्रजापतिः ‘एतम्’ अश्वम् एतेषु लोकेष्वन्विष्य समानीतवान् ।
तस्मात् विद्यमानमेव द्युलोकादिसम्बन्धरूपं ‘महिमानं’ मन्त्रो
‘व्याचष्टे’ ; अतो नास्माभिर्वक्तव्यं किञ्चिदस्ति ।

ऋदाक्रमणवेलायामश्वपादस्याधस्ताद्देवविषयध्यानं विधत्ते,
—“वज्रो वा एष यदश्वो दङ्गिरन्यतो-दङ्गो भूयां सोमभिरु-
भया-दङ्गोऽयं दिव्यात् तमधस्यदं ध्यायेदङ्गैरेवैनं स्तुनते” (५।
१।२अ०) इति । वज्रसमानदन्तपङ्क्तिद्वयमस्यास्तीति ‘अश्वो’ ‘वज्रो’,
तस्मात् ‘अन्यतो’-‘दङ्गः’ (एकतो दन्तपङ्क्तियुक्तेभ्यो गवादिभ्यः)
अश्वम् ‘अश्वः’ ‘दङ्गिः’ ‘भूयान्’ (दन्तैरधिकः) । ‘उभया-दङ्गः’
(दन्तपङ्क्तिद्वययुक्तेभ्यः) गर्दभादिभ्यः ‘अश्वम्’ अश्वः ‘सोमभिः’
(केसरैः पुच्छगलैश्च) ‘भूयान्’ । अतस्तादृक्श्वस्य अश्वस्य ‘अधस्यदं’

(पादसाधनात्) देवे भ्याते सति अश्वत्थुरूपेण 'वज्रैवेन' हेयं
हिनस्ति ।

कल्पः, 'उत्क्रामोदक्रमोदिति दाभ्यां मृत्स्वनादुदक्रमयमु-
त्क्रमय' इति । मृद् यस्मिन् प्रदेशे खन्यते, स प्रदेशो मृत्स्वनः,
तस्मादश्वम् उदङ्मुखत्वेन निर्गमयेत् । तत्र प्रथमामृत्समाह,—
“उत्क्राम महते सौभगायास्मादास्मानाद्द्रविषोदा वाजिन् । वयं
स्वाम सुमतौ पृथिव्या अग्निं खनियन्त उपस्ते अस्याः^(१४)” इति ।
हे 'वाजिन्' 'द्रविषोदाः' (धनप्रदः सन्) यजमानस्य 'महते
सौभगाय' (सौभाग्याभिवृद्ध्यर्थं) 'अस्मादास्मानात्' (खननप्रदेशात्)
'उत्क्राम' (उद्गतो भव) । 'वयं' 'पृथिव्याः' 'सुमतौ' (अनुपह-
सिते) 'स्वाम' (तिष्ठेम) । कीदृशा वयं?—‘अस्या’ ‘उपस्ते’ (पृथिव्या
उपरि) ‘अग्निं’ (अग्निहेतुं मृदं) ‘खनियन्तः’ (खनितुमुद्युक्ताः) ।

अथ द्वितीयामाह,—“उदक्रमोद् द्रविषोदा वाज्यर्वाऽकः स
सोकः सुकृतं पृथिव्याः । ततः खनेम सुप्रतीकमग्निं सुवो वहाणा
अधि नाक उत्तमे^(१५)” इति । 'द्रविषोदाः' (यागद्वारेण
धनप्रदः) 'वाजो' (तथैवाश्वप्रदः) अतीति* 'अर्वा' गमनकुशल
इत्यर्थः । तादृशोऽयमश्वः स्मानादस्मात् 'उदक्रमोत्' । 'स' उत्क्रा-
मोऽश्वः 'सुकृतं' (आक्रमणेन विरुद्धान् राक्षसादीनपहत्य सुसु-
कृतं) 'पृथिव्याः' समन्धिनं 'सोकं' (खननप्रदेशं) 'अकः' (हतवान्) ।
'ततः' प्रदेशात् 'अग्निम्' (अग्नियोग्यां भूमिं) 'खनेम' । कीदृशम्?
—अग्निं 'सुप्रतीकं' (सुमुखम्) । ये खनितारो वयं, ते कीदृशाः?—

* अतीति पाठो भवितुं युक्तः ।

‘सुवः’ ‘अधि’-‘रुहाणाः’ (स्वर्गे अधिरोहणकामाः) । कीदृशे स्वर्गे ?
 ‘उत्तमे’ (सुखयुक्ते) ‘नाके’ (कं सुखम्, अ-कं दुःखं, तद्रहिते) ।

तदिदं मन्त्रद्वयं विनियुक्ते,—“उत्क्रामोदक्रमीदिति द्वाभ्या-
 मुत्क्रमयति प्रतिष्ठित्या अनुरूपाभ्यां तस्मादनुरूपाः पञ्चवः प्रजा-
 यन्ते” (५।१।३अ०) इति । मन्त्रयोरादावुत्क्रमणाभिधानादनुष्ठे-
 यार्थं प्रत्यनुरूपत्वम् ।

कल्पः, ‘अपो देवोरुपसृजेत्यश्वस्य पदेऽप उपसृज्य’ इति ।
 पाठस्तु,—“अपो देवोरुपसृज मधुमतोरयन्माय प्रजाभ्यः । तासां
 स्थानादुज्जिहतामोषधयः सुपिप्पलाः^(११)” इति । ‘देवीः’ (देव-
 ङोलाः) ‘अपः’ ‘उपसृज’ (अस्मिन् खननप्रदेशे अहमुपसृजामि) ।
 कीदृशीः अपः ?—‘मधुमतोः’ (मधुराः) । किमर्थं ?—‘अयन्माय
 प्रजाभ्यः’ (प्रजानामारोग्याय) ‘तासां’ (प्रक्षिप्तानामपी) ‘स्थानात्’
 (अस्मात् प्रदेशात्), ‘सुपिप्पलाः’ (श्लोभनफलाः) ओषधयः ‘उज्जि-
 हताम्’ (उत्पद्यन्ताम्) ।

अनेन मन्त्रेणोदकसेचनं विधत्ते,—“अप उपसृजति यत्र वा आप
 उपगच्छन्ति तदोषधयः प्रतितिष्ठन्त्योषधीः प्रतितिष्ठन्तीः पञ्चवो-
 ऽनु प्रतितिष्ठन्ति पशून् यज्ञो यज्ञं यजमानो यजमानं प्रजास्तस्मा-
 दप उपसृजति प्रतिष्ठित्यै” (५।१।३अ०) इति । अपामोषधीनां
 पशूनां यज्ञस्य यजमानस्य प्रजानां चोत्तरोत्तरं प्रतिष्ठा पूर्व-पूर्वा-
 धीनेति प्रसिद्धम् । तस्मात् सर्वप्रतिष्ठार्थमप उपसृजेत् ।

कल्पः, ‘पदे हिरण्यं निधाय जिघर्म्यग्निमा त्वा जिघर्मीति
 मनस्वतोभ्यामेकामाहुतिं हिरण्ये हुत्वा’ इति । तत्र प्रथमामृच-

माह,—“जिघर्षाग्निं मनसा घृतेन प्रतिक्ष्यन्तं भुवनानि विश्वा ।
 पृथुं तिरस्त्रा वयसा बृहन्तं व्यचिष्टमक्षं रभसं विदानम्^(१०)” इति ।
 अहम् ‘अग्निं’ ‘मनसा’ ध्यायन् ‘घृतेन’ ‘जिघर्षि’ (चारयामि दोषयामि
 वा) । कीदृशमग्निं ?—विश्वानि ‘भुवनानि’ ‘प्रतिक्ष्यन्तं’ (सर्वेषु
 लोकेषु प्रत्येकं निवसन्तं), ‘तिरस्त्रा’ ‘पृथुं’ (तिर्यक्क्रमणेन विस्मृतं),
 ‘वयसा बृहन्तं’ (वय उपलक्षितेन कालेन प्रौढं) । ‘पृथुम्’ इत्यनेन
 बलदेशव्याप्तिः, ‘वयसा’ इत्यनेन बलकालव्याप्तिरुक्ता । किञ्च यत्
 ‘अक्षं’ ‘व्यचिष्टम्’ (अतिशयेन विविधमक्ष्यन् गमनं पूजनं वा यस्य
 तद्व्यचिष्टं, भक्ष्यभोज्यादिरूपेण बलविधं स्वादुत्वेन पूज्यञ्चेत्यर्थः) ।
 तादृशम् ‘अक्षं’ ‘रभसं’ (शोघ्रमेव) ‘विदानं’ (लभमानम्) ।

अथ द्वितीयामाह,—“आ त्वा जिघर्षि वचसा घृतेनारक्षसा
 मनसा तज्जुषस्व । मर्य्यग्नोः स्पृहयदर्षो नाभिष्टग्ने तनुवा
 जर्हषाणः^(११)” इति । हे अग्ने, त्वाम् ‘आ’-‘जिघर्षि’ ‘वचसा’ (मन्त्रेण
 अनेन) ‘घृतेन’ (सर्वतः चारयामि) । ‘अरक्षसा’ ‘मनसा’ (क्रौर्यरहितेन
 चित्तेन) ‘तत्’ (घृतम्) ‘जुषस्व’ । अयमग्निः ‘मर्य्यग्नोः’ (मर्य्यैः*
 आश्रयणीयः), ‘स्पृहयदर्षः’ (यजमानैः स्पृहणीयरूपः), ‘नाभिष्टग्ने’
 (अभिमर्शनं कर्तुं न शक्यः), ‘तनुवा जर्हषाणः’ (घृतपानपुष्टेन
 शरीरेणात्यन्तं दृष्टः) ईदृशमग्निं त्वाम् ‘आ-जिघर्षि’ इति योजना ।

आभ्यां मन्त्राभ्यां हिरण्ये होमं विधत्ते,—“यदध्वर्युरनग्नावा-
 ऊति जुहुयादन्धोऽध्वर्युः स्वाद्रक्षां५सि यज्ञं५ हन्युर्धिरण्यमुपास्य
 जुहोत्यग्निवत्येव जुहोति नान्धोऽध्वर्युर्भवति न यज्ञं५ रक्षां५सि

* मर्य्यैः इति आदर्शपुस्तकपाठः ।

ज्जन्ति” (५।१।३अ०) इति । अग्निरहिते भूप्रदेशे होमेन ‘अध्वर्युः’ ‘अन्धो’ भवति । होमाधिकरणस्याग्नेरदर्शनात् । एतदेव हिद्रमुप-
सम्भरणांसि ‘यज्ञं’ विनाशयेयुः । अत एतद्दोषपरिहाराय भूमौ
‘हिरण्यं’ निधाय तस्मिन् जुहुयात् । तथा सति हिरण्यस्याग्निसहस्र-
त्वादयं प्रदेशोऽग्निमान् भवतीति नोक्तदोषद्वयम् ।

प्रथममन्त्रस्य प्रथमपादे मनःशब्दस्योपयोगं दर्शयति,—“जिघ-
र्ष्यं मनसा घृतेनेत्याह मनसा हि पुद्गलो यज्ञमभिगच्छति”
(५।१।३अ०) इति । मनसा यज्ञाभिगमनं नाम ‘यज्ञं करिष्ये’
इत्येवं रूपः संकल्पः ।

द्वितीयपादस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“प्रतिष्यन्तं भुवनानि विन्धे-
त्याह सर्वं ऋषे प्रत्यञ्चेति” (५।१।३अ०) इति । ‘एषः’ अग्निः
‘सर्वं’ यजमानमुद्दिश्य ‘प्रत्यरुः’ (अभिमुखं) ‘चेति’ (निवसति) ।

तृतीयपादे ‘पृथुं बृहन्तं’ इत्यनयोस्तात्पर्यं दर्शयति,—“पृथुं
तिरस्त्रा वयसा बृहन्तमिद्याहात्पो ऋषे जातो महान् भवति”
(५।१।३अ०) इति । ‘एषः’ अग्निः जातमान्त्रेण ‘अल्पः’, पश्चादा-
ज्जतिभिर्वर्द्धमानो देवव्याप्या कालव्याप्या च ‘महान् भवति’ ।

चतुर्थपादे ‘व्यचिष्टम्’ इतिपदेन सूचितं पूजार्थमलक्षणं स्नादुत्तं
दर्शयति,—“व्यचिष्टमक्षं रभसं विदानमित्याहात्ममेवाक्षौ स्नाद-
यति” (५।१।३अ०) इति ।

वेदनं प्रशंसति,—“सर्वमसौ स्नादते य एवं वेद” (५।१।३अ०)
इति ।

द्वितीयमन्त्रस्य प्रथमपादे ‘वचसा’ इतिपदस्याभिप्रायं दर्शयति,—

“आ त्वा जिघर्मि वचसा घृतेनेत्याह तस्मात् यत् पुद्गो मनसा-
भिगच्छति तदाचा वदति” (५।१।३अ०) इति । यस्मात् प्रथम-
मन्त्रे मनषेत्युक्त्वा द्वितीयमन्त्रे वचसेत्युक्तं, तस्मात् लोकेऽपि पुद्गो
मनसा यत् कार्यं चिन्तयति, तत्पश्चात् वाचा वदति ।

द्वितीयपादे अरचो-निषेधवाचिशब्दस्य* तात्पर्यं दर्शयति,—
“अरचसेत्याह रचसामपहत्यै” (५।१।३अ०) इति ।

द्वितीयपादे मनुष्यैराश्रयणीयत्वेन वर्णस्य सृष्टयणीयत्वेन चाग्नौ
पूज्यत्वं सम्पाद्यते इति दर्शयति,—“मर्यश्रोः सृष्टयदर्शो अग्निरि-
त्याहापचितिमेवास्मिन् दधाति” (५।१।३अ०) इति ।

वेदमं प्रशंसति,—“अपचितिमान् भवति य एवं वेद” (५।
१।३अ०) इति ।

मन्त्रयोद्भयोर्मनःशब्दोपेतत्वं प्रशंसति,—“मनसा सैतामाप्नु-
मर्हति यामध्वर्युरनग्नावाहुतिं जुष्टेति मनस्वतीभ्यां जुष्टेत्याहुत्यो-
राग्नौ” (५।१।३अ०) इति । अग्नौ ज्वयमाना आहुतिर्जनसैव
प्राप्तमर्हा, अग्नौ जुतेत्येवं सङ्कल्पयितुं शक्यत्वात्, तस्मादाहुत्योः
प्राप्तये मनःशब्दयुक्ताभ्यामृग्भ्यां जुष्टयात् ।

मन्त्रद्वित्वं प्रशंसति,—“द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै” (५।१।३अ०) इति ।

कल्पः, ‘अपादाय हिरण्यं परि वाजपतिः कविरग्निरिति
तिस्रभिरभ्रिया मृत्स्ननं प्रयुचं परिलिखति वाद्यां वर्षीयसीम्’
इति । तत्र प्रथमामाह,—“परि वाजपतिः कविरग्निर्हव्यान्यक-
मीत् । दधद्रत्नानि दाशुवे(१९)” इति । अयम् ‘अग्निः’ ‘हव्यानि’

* अरचो निषेधवाचीशब्दस्य इति सर्वस्मिन् पृक्तके पाठो न सम्यक् ।

जनि” (५। १। ३५०) इति । अग्निरहिते भूप्रदेशे होमेन ‘अध्वर्युः’ ‘अन्धो’ भवति । होमाधिकरणस्याग्नेरदर्शनात् । एतदेव द्विद्रमुप-
लब्ध रक्षांसि ‘यज्ञं’ विनाशयेयुः । अत एतद्दोषपरिहाराय भूमौ
‘हिरण्यं’ निधाय तस्मिन् जुहुयात् । तथा सति हिरण्यस्याग्निमहृद्भ-
त्वादयं प्रदेशोऽग्निमान् भवतीति नोक्तदोषदयम् ।

प्रथममन्त्रस्य प्रथमपादे मनःशब्दस्योपयोगं दर्शयति,—“जिघ-
र्ष्यं मनसा घृतेनेत्याह मनसा हि पुरुषो यज्ञमभिगच्छति”
(५। १। ३५०) इति । मनसा यज्ञाभिगमनं नाम ‘यज्ञं’ करिष्ये
इत्येवं रूपः सङ्ख्यः ।

द्वितीयपादस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“प्रतिष्णुन्तं भुक्वानि विन्धे-
त्याह सर्वं ऋषे प्रत्यञ्जेति” (५। १। ३५०) इति । ‘एषः’ अग्निः
‘सर्वं’ यजमानमुद्दिश्य ‘प्रत्यङ्’ (अभिमुखं) ‘ञेति’ (निवसति) ।

तृतीयपादे ‘पृथुं बृहन्तं’ इत्यनयोस्तात्पर्यं दर्शयति,—“पृथुं
तिरस्या वयसा बृहन्तमियाहाव्यो ऋषे जातो महान् भवति”
(५। १। ३५०) इति । ‘एषः’ अग्निः जातमान्नेष ‘अव्यः’, पश्चादा-
ञ्जतिभिर्वर्द्धमानो देवव्याप्या कालव्याप्या च ‘महान् भवति’ ।

चतुर्थपादे ‘व्यचिष्टम्’ इतिपदेन सूचितं पूजार्थमलक्षणं स्नादुत्वं
दर्शयति,—“व्यचिष्टमव्यं रभसं विदानमित्याहात्रमेवास्मै स्नाद-
यति” (५। १। ३५०) इति ।

वेदनं प्रशंसति,—“सर्वमस्मै स्नादते य एवं वेद” (५। १। ३५०)
इति ।

द्वितीयमन्त्रस्य प्रथमपादे ‘वचसा’ इतिपदस्याभिप्रायं दर्शयति,—

“आ त्वा जिघमि वचसा घृतेनेत्याह तस्मात् यत् पुद्बो मनसा-
भिगच्छति तदाचा वदति” (५।१।३अ०) इति । यस्मात् प्रथम-
मन्त्रे मनषेत्युक्त्वा द्वितीयमन्त्रे वचषेत्युक्तं, तस्मात् लोकेऽपि पुद्बो
मनसा यत् कार्यं चिन्तयति, तत्पश्चात् वाचा वदति ।

द्वितीयपादे अरचो-निषेधवाचिशब्दस्य* तात्पर्यं दर्शयति,—

“अरचषेत्याह रचसामपहत्यै” (५।१।३अ०) इति ।

द्वितीयपादे मनुष्यैराश्रयणीयत्वेन वर्णस्य स्पृहणीयत्वेन चाग्नौ
पूज्यत्वं सम्पाद्यते इति दर्शयति,—“मर्यग्नौः स्पृहयदर्शो अग्निरि-
त्याश्रयपचितिमेवास्मिन् दधाति” (५।१।३अ०) इति ।

वेदमं प्रशंसति,—“अपचितिमान् भवति य एवं वेद” (५।
१।३अ०) इति ।

मन्त्रयोद्भयोर्मनःशब्दोपेतत्वं प्रशंसति,—“मनसा सैतामाप्नु-
मर्हति यामध्वर्युरनग्नावाहुतिं जुहोति मनस्वतीभ्यां जुहोत्याहुत्यो-
राग्नौ” (५।१।३अ०) इति । अग्नौ ह्ययमाणा आहुतिर्मनसैव
प्राप्नुमर्हा, अग्नौ जुतेत्येवं सङ्कल्पयितुं शक्यत्वात्, तस्मादाहुत्योः
प्राप्तये मनःशब्दयुक्ताभ्यामृग्भ्यां जुहुयात् ।

मन्त्रद्वित्वं प्रशंसति,—“द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै” (५।१।३अ०) इति ।

कल्पः, ‘अपादाय हिरण्यं परि वाजपतिः कविरग्निरिति
तिसृभिरभिष्या मृत्यूननं प्रयुचं परिस्त्रिषति वाद्यां वर्षीयसीम्’
इति । तत्र प्रथमामाह,—“परि वाजपतिः कविरग्निर्यवान्यक-
मीत् । दधद्रत्नानि दाशुषे^(१९)” इति । अयम् ‘अग्निः’ ‘हव्यानि’

* अरचो निषेधवाचीशब्दस्य इति सर्वस्मिन् पृक्तो पाठो न सम्यक् ।

परितः 'अक्रमीत्' (स्त्रीकृतवान्) । कीदृशोऽग्निः ?—'वाजपतिः' (अक्रस् पात्यिता) । किं कुर्वन् ?—'दाशुषे' (इविर्दत्तवते) यज्ञ-
मानाय 'रत्नानि' 'दधत्' (रमणीयानि धनानि सम्पादयन्) ।

अथ द्वितीयामाह,—“परि त्वाग्ने पुरं वयं विप्रश् सहस्र
धीमहि । छषदर्णे दिवे-दिवे भेत्तारं भङ्गुरावतः(९०)” इति ।
सहस्रि बले भवः 'सहस्रः', 'सहसस्युचो अहुतः' इति अत्यन्तरात् ;
तादृश (बलवान्*) चे 'अग्ने', 'वयं' त्वां 'परि'-'धीमहि' (परितः
स्त्रीकुर्मः । कीदृशं त्वां ?—'पुरं' (असकृदपेक्षितफलानां पूरयितारम्),
'विप्रं' (ब्राह्मणजात्यभिमानिनं देवं), 'छषदर्णे' (छषत्† वैरिणां
धर्षयिता वर्षः स्वरूपविशेषो यस्मासौ छषदर्थः तः), 'दिवे-दिवे'
(प्रतिदिनं) 'भङ्गुरावतः' 'भेत्तारं' (भञ्जनीयं पापं भङ्गुरं, तदस्या-
स्तीति भङ्गुरावान् विघातको राक्षसादिः, तस्य विनाशयितारम्) ।

अथ तृतीयामाह,—“त्वमग्ने द्युभिस्त्वमाशुशुचिस्त्वमग्नस्त्व-
मग्ननस्परि । त्वं वनेभ्यस्त्वमोषधीभ्यस्त्वं नृणां नृपते जायसे
शुचिः(९१)” इति । हे 'अग्ने', 'त्वं' 'द्युभिः' (स्वर्गैः) निमित्तभूतै-
स्तव तव यागशालासु 'जायसे' । किञ्च 'त्वमाशुशुचिः'
(आर्द्रां भूमिं शीघ्रमेव शोषयिता) 'जायसे' । 'त्वमग्नः' (वर्ष-
धाराभ्यः) अग्निरूपेण 'जायसे' । 'त्वमग्ननस्परि' (पाषाणस्यो-
परि) पाषाणान्तरसङ्घटनेन 'जायसे' । 'त्वं वनेभ्यः' दावाग्नि-
रूपेण 'जायसे' । 'ओषधीभ्यः' (ओषधिकार्थेभ्यो भेषजेभ्यः) 'त्वं'

* बलवान् इति पाठो भवितुं युक्तः ।

† छषन् इति पाठो भवितुं युक्तः ।

‘जायसे’; यदा वंशद्वयसङ्घर्षणादिभ्यो ‘जायसे’ । ‘नृषां’ ‘नृपते’, (सर्वेषामपि मनुष्याणां पास्तक), वं गृहे-गृहे ‘शुचिः’ (शुद्धिहेतुः सन्) ‘जायसे’, ‘पुनर्दाहेन मृत्पयम्’ इत्यादिश्रुतेः ।

एतैर्मन्त्रैः साधं परिलेखनं विधत्ते,—“यज्ञमुखे-यज्ञमुखे वै क्रियमाणे यज्ञः रचांसि जिधाऽसन्धेतर्हि खलु वा एतद्यज्ञमुखं यर्हेनदाहुतिरश्रुते परिलिखति रक्षसामपहत्यै” (५।१।३अ०) इति । यज्ञस्य मुखं (प्रारम्भः) ‘यज्ञमुखं’ । यदा यज्ञः प्रारभ्यते, तदा ‘रचांसि’ आगत्य यज्ञं हन्तुमिच्छन्ति । एवञ्च सति अत्रापि अश्वपदाङ्कितम् ‘एतत्’ स्थानम् ‘आहुतिः’ यदा प्राप्नोति, तदानीम् एतदेवाश्वपदस्थानं यज्ञप्रारम्भरूपं भवति । अतोऽत्र प्राप्तानां ‘रक्षसामपहत्यै’ परिलेखनं कुर्यात् ।

मन्त्रत्रयं विनियुक्ते,—“तिसृभिः परिलिखति त्रिष्टुदा अग्नि-
र्धावानेवाग्निस्तस्माद्रचाऽस्यपहन्ति” (५।१।३अ०) इति । आहव-
नीय-गार्हपत्य-दक्षिणाग्निरूपेणाग्नेस्त्रिगुणत्वम् । सर्वस्मादप्येतस्मादग्नेः
रक्षसामपघातो मन्त्राचित्वेन* सम्पद्यते ।

परि वाजपतिरित्येतां विभेषाकारेण विधत्ते,—“गायत्रिया
परि लिखति तेजो वै गायत्री तेजसैवैनं परिगृह्णाति” (५।१।३अ०)
इति । पादत्रयोपेतत्वादियं गायत्री, तस्याश्चाग्निना सह प्रजापति-
मुखादुत्पन्नत्वात् तेजस्त्वम् । ‘एनम्’ (अग्निप्रदेशम्) ।

‘त्वमग्ने शुभिः’ इत्येतां विधत्ते,—“त्रिष्टुभा परि लिखतीन्द्रियं
वै त्रिष्टुगिन्द्रियेषैवैनं परिगृह्णाति” (५।१।३अ०) इति ।

* मन्त्राचित्वेन इति पाठो भवितुं युक्तः ।

‘परि त्वाग्ने’ इत्येतां विधत्ते,—“अनुष्टुभा परिलिखत्यनुष्टुप् सर्वाणि कृन्दांसि परिभूः पर्याप्त्यै” (५।१।३ अ०) इति। वायूपे-
यमनुष्टुप् सर्वाणि कृन्दांसि (परितो भवति व्याप्नोतीति) ‘परिभूः’,
अतः सेयं ‘पर्याप्त्यै’ सम्पद्यते।

अस्या अनुष्टुभः पाठप्राप्तं मन्त्रद्वयमध्यवर्त्तित्वं प्रशंसति,—
“मध्यतोऽनुष्टुभा वाग्वा अनुष्टुप् तस्मान्मध्यतो वाचा वदामः” (५।
१।३ अ०) इति। ‘अनुष्टुभा’ परिलिखतीति शेषः। यस्मात् वायूपा
अनुष्टुप् मध्यतः पठिता, तस्मादयमपि मुखमध्यवर्त्तिजिज्ञासाध्वया
‘वाचा’ सम्भाषणं कुर्मः।

गायत्रीचिष्टुभोः पाठप्राप्तमाद्यन्तरूपत्वं प्रशंसति,—“गायत्रिया
प्रथमया परि लिखत्यद्यानुष्टुभाय चिष्टुभा तेजो वै गायत्री यज्ञो-
ऽनुष्टुगिन्द्रियं चिष्टुप् तेजसा वै चेन्द्रियेण चोभयतो यज्ञं परि-
मृच्छाति” (५।१।३ अ०) इति। पूर्वं प्रशस्तापि मध्यवर्त्तिनो अनुष्टुप्,
पुनरपि पार्श्वस्थाभ्यां सह प्रशस्यते। यज्ञनिष्यादकवायूपत्वादनु-
ष्टुभो यज्ञत्वम्। तस्मात् उभयतो गायत्रीचिष्टुभोः पाठेन मध्य-
वर्त्तिनं यज्ञमेव ‘तेजसा वै चेन्द्रियेण चोभयतः’ परिमृहीतवान्
भवति॥

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः,—

इमां, रज्जुं समादाय, प्रह्व, तुरगबन्धनम्।

युञ्जा, गर्दभमाबध्य, योगे, यान्ति त्रिभिर्मृदा*॥

‘इमा’ऽन्तादग्निमित्यादेगमने द्रव्यमन्त्रणम्।

* मृदमिति J. पु० पाठः।

‘व्यामो’ऽन्तेन वपा जप्या, ‘रामो’ऽन्तादेव्यमन्त्रवम् ॥

अन्वयि, मन्त्रेदागत्य द्वाभ्यामाक्रमयेहुवम् ।

द्यौक्षो,ऽन्वष्टं संमार्ष्टि द्युक्ता-द्वाभ्यां तद्द्रुमः ।

अपः, पदेऽपो निगयेज्जिघ-द्वाभ्यां जुहोति हि ॥

परि चिभिः परिच्छिखेदेकविंशतिरोरिताः ॥

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्ण-
चजुःसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ ० ॥

—

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनौर्बाहुभ्यां पूष्णो
हस्ताभ्यां पृथिव्याः सधस्थेऽग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वत् खना-
मि^(१) । ज्योतिष्मन्तं त्वामे सुप्रतीकमजसेण भानुना
दीधानं* । शिवं प्रजाभ्योऽहिः सन्तं पृथिव्याः सधस्थे-
ऽग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वत् खनामि^(२) । अपां पृष्ठमसि स-
प्रथा उर्वग्निं भरिष्यदपरावपिष्ठं । वर्धमानं मह आ च
पुष्करं दिवो माचया वरिषा प्रथस्व^(३) । शर्म च
स्थः ॥ १ ॥

वर्म च स्थो अष्टिद्रे बहुलो उमे । व्यचस्वतो संव-
साथां भर्त्तमग्निं पुरीष्य^(४) । संवसाथाः सुवर्विदा

* क्वचित् दीधानमिति पाठः ।

समीची उरसात्मना । अग्निमन्तर्भरिष्यन्ती ज्योति-
 षन्तमजस्रमित्^(५) । पुरीष्योऽसि विश्वभराः । अथर्वा
 त्वा प्रथमो निरमन्यदग्ने^(६) । त्वामग्ने पुष्करादध्यथर्वा
 निरमन्यत । मूर्ध्नो विश्वस्य वाघतः^(७) । तमु त्वा दध्य-
 ङृषिः पुत्र ईधे ॥ २ ॥

अथर्वणः । वृचहणं पुरन्दुरं^(८) । तमु त्वा पाथ्यो
 वृषा समीधे दस्युहन्तमं । धनञ्जयं रणै-रणै^(९) । सीद
 होताः स्व उ लोके चिकित्वान्त्सादया यज्ञः सुकृतस्य
 योनौ । देवावीर्देवान् हविषा यजास्यग्ने बृहद्यजमाने
 वयो धाः^(१०) । नि होता होतृषदने विदानस्त्वेषो दी-
 दिवाः असदत्सुदक्षः । अदब्धव्रतप्रमतिर्वसिष्ठः सह-
 सम्भरः शुचिजिह्वो अग्निः^(११) । सःसीदस्व महाः
 असि शोचस्व ॥ ३ ॥

देववीतमः । वि धूममग्ने अरुषं मियेध्य सृज
 प्रशस्त दर्शतं^(१२) जनिष्ठा हि जेन्यो अग्ने अह्नाः हितो
 हितेष्वरुषो वनेषु । दमे-दमे सप्त रत्ना दधानोऽग्नि-
 होता नि षसादा यजीयान्^(१३) ॥ ४ ॥

स्थः । ईधे । शोचस्व । सप्तविंशतिश्च ॥ ३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे प्रथम-
 प्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ० ॥

द्वितीये मृदाक्रमणमुक्तम्, अथ तृतीये खननमभिधीयते ।
कल्पः, 'देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति द्वाभ्यां खनति' इति ।
प्रथममन्त्रपाठस्तु,—“देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽग्निनेर्बाहुभ्यां पूष्णो
हस्ताभ्यां पृथिव्याः सधस्तेऽग्निं पुरीव्यमङ्गिरस्वत् खनामि^(१)”
इति स्पष्टोऽर्थः ।

द्वितीयमन्त्रपाठस्तु,—“ज्योतिष्मन्तं त्वाग्ने सुप्रतीकमजस्त्रेण
भानुना दीद्यानं । शिवं प्रजाभ्योऽहिंसन्तं पृथिव्याः सधस्तेऽग्निं
पुरीव्यमङ्गिरस्वत् खनामि^(१)” इति । हे ‘अग्ने’, ‘पृथिव्याः’ ‘सधस्ते’
(उपरिप्रदेशे) ‘पुरीव्यं’ (पांसुयोग्यम्) अग्निं त्वाम् अङ्गिरस इव अहं
‘खनामि’ । कीदृशं त्वां ?—‘ज्योतिष्मन्तं’ (ज्वालायुक्तं), ‘सुप्रतीकं’
(सुमुखं), ‘अजस्त्रेण भानुना दीद्यानं’ (निरन्तरं वर्त्तमानेन रश्मिना
प्रकाशमानं), ‘प्रजाभ्यः’ (प्रजोपकारार्थं) ‘शिवं’ (शान्तं), अत एव
‘अहिंसन्तं’ (हिंसामकुर्वन्तम्) ।

एतन्मन्त्रद्वयसाध्यं खननं विधत्ते,—“देवस्य त्वा सवितुः प्रसव
इति खनति प्रसूत्या अथो धूममेवैतेन जनयति ज्योतिष्मन्तं
त्वाग्ने सुप्रतीकमित्याह ज्योतिरेवैतेन जनयति” (५।१।४अ०)
इति । प्रथममन्त्रे सवितुः प्रसव इत्युच्चारणं प्रेरणाय सन्पद्यते,
किञ्चैतेन मन्त्रेण धूममेवोत्पादयति, न तु ज्वाला; तस्मात्
द्वितीयमन्त्रादौ ज्योतिष्मन्तमित्येतेन शब्देन ज्योतिर्जनयत्येव ।

तस्य मन्त्रस्य द्वितीयाहुर्दे शिवशब्दतात्पर्यं दर्शयति,—“सो-
ऽग्निर्जातः प्रजाः शुचार्पयन्तं देवा अर्द्धर्चेनाश्रमयच्छिवं प्रजाभ्योऽ-
हिंसन्तमित्याह प्रजाभ्य एवैनं श्रमयति” (५।१।४अ०) इति ।

ज्वालासहित उत्पन्नः 'अग्निः' उत्पत्तिमात्रेणैव 'प्रजाः' सर्वाः तापे-
नायोजयत्, 'तं' (तादृशम्) अग्निं त्रिविमिश्रायद्भूर्धनं 'देवाः'
ज्ञानिमकुर्वन्, तस्मादस्य अर्द्धचंस् पाठेन प्रजोपकाराय 'एवं'
'एनं' ज्ञानं करोति ।

मन्त्रद्वित्वं प्रशंसति,—“द्वाभ्यां स्वनति प्रतिष्ठित्यै” (५।१।
४ अ०) इति ।

कल्पः, 'अपां पृष्ठमसीति पुष्करपर्णमाहरत्येतयैव विचेष्ट्य' इति ।
मृदं प्रचेष्टुं पुटिकां कृत्वेत्यर्थः । पाठस्तु,—“अपां पृष्ठमसि स-
प्रथा उर्वग्नं भरिष्यदपरावपिष्ठं । वर्धमानं मह आ च पुष्करं
दिवो माचया वरिषा प्रथस्व(१)” इति । हे पुष्करपर्ण, त्वम्
'अपां पृष्ठमसि' (पृष्ठवदुपरिभागे वर्त्तमानमसि) । कीदृशं ?—
'सप्रथाः' (सविस्तारं) अत एव 'उर्वग्नं भरिष्यत्' (अग्निसाधनं मृदं
बहुलं यथा भवति, तथा भरितुं समर्थम्, 'अपरावपिष्ठं' (परा-
वपो विनाशः, अतिशयेन तद्रहितं), 'वर्धमानं' (असम्बन्धाहिने-
दिने वृद्धियुक्तं), 'महः' (निर्लेपत्वाद्युक्त्वा पूजनीयं), 'पुष्करं'
(अग्निनिष्पादनद्वारा पुष्टिकरं), तादृशं त्वं, 'माचया' (परि-
माणेन) 'दिवो' 'वरिषा' (आकाशादयाधिक्येन) 'आ' (समन्तात्)
'प्रथस्व' (विस्तृतं भव) ।

तमेतं मन्त्रं विनियुक्ते,—“अपां पृष्ठमसीति पुष्करपर्णमाहर-
त्यपां वा एतत् पृष्ठं यत्पुष्करपर्णं रूपेणैवैनाहरति” (५।१।
४ अ०) इति । 'अपाम्' उपरि-वर्त्तमानत्वस्य विद्यमानद्वैवार्थस्य
अभिधायित्वादनुरूपेणैव मन्त्रेणैव पुष्करपर्णमाहरति ।

कथः, 'वर्म च खो वर्म च ख इति द्वाभ्यामुत्तरेण मृत्खननं
 कृष्णाजिनं प्राचीनयोवमुत्तरलोमास्तृषात्युपरिष्ठात् पुष्करपर्णमु-
 त्तागम्' इति । प्रथममन्त्रपाठस्तु,—“वर्म च खो वर्म च खो ।
 अष्टिद्रे बड्डले उभे । व्यचस्यती संवसाथां भर्त्तमग्निं पुरोव्यम्^(१)”
 इति । हे कृष्णाजिन-पुष्करपर्णे, 'उभे' (युवां) 'वर्म च खः' (अग्नेः
 सुखकारिणो अपि भवथः) । तथा 'वर्म च खः' (कवचवद्रचके अपि
 भवथः) । कीदृशे?—‘अष्टिद्रे’ (क्षिद्ररहिते), ‘बड्डले’ (विस्तीर्णे),
 ‘व्यचस्यती’ (आच्छादनप्रकारवती) पुटिकादिसदृशे इत्यर्थः । तथा-
 विधे युवां ‘संवसाथां’ (सम्यक् मृदमाच्छादयतम्) । ततः ‘पुरो-
 व्यम्’ ‘अग्निं’ ‘भर्त्त’ (धारयतम्) ।

द्वितीयमन्त्रपाठस्तु,—“संवसाथाः सुवर्विदा समीची उरसा-
 त्मना । अग्निमन्तर्भरिष्यन्तो ज्योतिष्मन्तमजस्रमित्^(२)” इति ।
 हे कृष्णाजिन-पुष्करपर्णे, युवां ‘आत्मना’ (स्वयमेव परनिरपेक्षे
 सति* ‘उरसा’ (उरःसदृशेन) भवदीयस्वरूपेण ‘संवसाथां’ (सम्भ-
 गाच्छादयतम्) । कीदृशे युवां?—‘सुवर्विदा’ (स्वर्गविदे स्वर्ग-
 साभसाधने इत्यर्थः), ‘समीची’ (मृदन्धनायानुकूले), ‘अजस्रमित्’
 (निरन्तरमेव) ‘ज्योतिष्मन्तम्’ ‘अग्निम्’, ‘अन्तः’ (खोदरे) ‘भरि-
 ष्यन्तो’ (धारयिष्यन्तो) ।

अनेन मन्त्रद्वयेन साध्यं पुष्करपर्णस्य प्रसारणमुत्तरच विधातु-
 मादौ पुष्करपर्णे मृदः सम्भरणं विधत्ते,—“पुष्करपर्णेन सम्भरति
 योर्निर्वा अग्नेः पुष्करपर्णः सयोनिमेवाग्निः सम्भरति” (५।१।

* सती इति पाठो भवितुं युक्तः ।

४ अ०) इति । पुष्करपर्णस्याग्निस्त्राजोवत्वम् आरण्यकेतुक-चवने समा-
जातम्,—‘जानुदन्नोमुत्तरवेदीं खात्वा । अर्पा पूरयित्वा गुल्फद्वं ।
पुष्करपर्णैः पुष्करदण्डैः पुष्करैश्च स५सीर्य । तस्मिन् विहायये ।
अग्निं प्रणीयोपसमाधाय’ इति । अतः पुष्करपर्णस्याग्नियोजितत्वात्
‘संयोजिमेवाग्निं’ सम्भृतवान् भवति ।

पुष्करपर्णवत् तेनैव मन्त्रद्वयेन हव्याजिनस्यास्तरणं विधातुमादौ
हव्याजिने मृदः स्थापनं विधत्ते,—“हव्याजिनेन सम्भरति यज्ञो
वै हव्याजिनं यज्ञेनैव यज्ञः सम्भरति” (५।१।४अ०) इति ।
हव्याजिनस्य यज्ञरूपत्वं दूर्ध्वपूर्णमासम्राज्जणेऽवगम्यते,—‘यज्ञो देवेभ्यो
ऽग्निसायत । हव्यो[?] रूपं कृत्वा । यत्तद्धव्याजिने हविरध्ववहन्ति ।
यज्ञादेव तद्यज्ञं प्रयुक्ते’ इति । तद्वदपि हव्याजिनरूपेण ‘यज्ञे-
नैव’ अग्निरूपं ‘यज्ञं सम्भरति’ ।

चर्मन्तरपरित्यागेन हव्याजिनस्त्रीकारे हेतुं दर्शयति,—
“यद्वाग्याणां पशूनां चर्मणा सम्भरेद्वाग्यान् पशूञ्कुचार्पयेत्
हव्याजिनेन सम्भरत्यारण्यानेव पशूञ्कुचार्पयति तस्मात् समावत्
पशूनां प्रजायमानानामारण्याः पञ्चवः कनीयूः सः शुचा
क्षृताः” (५।१।४अ०) इति । याम्यपशूनां गवादीनां चर्मणि अग्नि-
सम्भरणे गवादयः सन्तापेन संयोजिता भवन्ति ; हव्याजिनेन
सम्भरणे तु आरण्या एव पञ्चवः सन्तापेन बोध्यन्ते ; यस्मादेवं,
‘तस्मात्’ लोकेऽपि चतुर्व्यात्वाच्चाकारसाध्येन प्रजायमानानां पशूनां
मध्ये याम्याः श्रेष्ठाः, आरण्या एव कनिष्ठाः, यस्मात् ते ‘शुचा’
‘क्षृताः’ (शुचं प्राप्ताः), तस्मात् तेषां कनिष्ठत्वं युक्तम् । न हि

धाम्यगवादय इव आस्ताप्रवेष्ट-भक्ष्यप्रदानादिभिरारण्याः पोष्यन्ते,
अतस्तेषां श्लोकप्राप्तिः ।

तत्र छप्पाजिनस्य श्लोकामुपरि सम्भरणं विधत्ते,—“सोमतः
सम्भरत्यतो ह्यस्य मेधम्” (५।१।४ अ०) इति । यस्मात् ‘अस्य’
(छप्पाजिनस्य) ‘अतः’ (इदं) सोमयुक्तं ज्ञानं ‘मेधं’, तस्मात्
तत्र सम्भरेत् ।

इदानीमुक्तसम्भरणसिद्धये पूर्वोक्तमन्त्रद्वयसाध्यमुभयाक्षरसं वि-
धत्ते,—“छप्पाजिनश्च पुष्करपर्णश्च सः सृष्ट्यातीयं वै छप्पाजिन-
मसौ पुष्करपर्णमाभ्यामेवैनमुभयतः परिमृच्छति” (५।१।४ अ०)
इति । छप्पाजिनपुष्करपर्णयोरधरोत्तरभावेन श्लोकद्वयरूपत्वम् ।

कल्पः, ‘पुरीषोऽसि विश्वभरा इति मृत्स्रगनमभिमन्त्र्य’ इति ।
पाठश्च,—“पुरीषोऽसि विश्वभराः । अथर्वा ता प्रथमो निर-
मन्त्रदग्ने(१)” इति । हे खननप्रदेश, त्वं ‘पुरीषोऽसि’ (पुरीषस्य
वज्रसर्पाखोर्वोऽग्नोऽसि), अत एव ‘विश्वभरा’ ‘असि’ (विश्वं कृत्स्नम्
उत्सारूपं विभर्तीति विश्वभराः) । हे अग्ने, अथर्वाख्य असिः,
‘प्रथमः’ (इतरेभ्यः पूर्वभावी) सन् तां ‘निरमन्त्रत्’ (विःशेषेण
मथितवान्) ।

अथर्वणः प्रथमनिर्मन्त्रनं* नाम प्रथमद्वर्जनमित्यभिप्रायं दर्श-
यति,—“अग्निर्देवेभ्योऽनिच्छायत तमथर्वाऽन्वपश्यदथर्वा ता प्रथ-
मो निरमन्त्रदग्ने इत्याह च एवैनमन्त्रपश्यत् तेनैवैनं सम्भरति”
(५।१।४ अ०) इति । ‘अन्वपश्यत्’ (अन्विष्य दृष्टवान्) ।

* प्रथमनिर्मन्त्रनम् इति B. J. एवं आदर्शपुस्तके पाठः ।

कल्पः, 'त्वामग्ने पुष्करादधीति कृष्णाजिने पुष्करपर्णे च सम्भरति चतसृभिस्त्रिभिर्यो गायत्रीभिर्ब्राह्मणस्य त्रिष्टुग्भी-
राजन्यस्य' इति । यद्यप्यत्र 'त्वामग्ने'-इत्यादिकास्त्रिंश एव
गायत्र्य आस्ताताः, तथापि चतुष्कपले 'पुरीथ्योऽसि विश्वभराः'
इत्यनेन पूर्वोक्तेन मन्त्रेण सह सङ्ख्या पूरणीया । 'पुरीथ्योऽसि'
इत्ययं मन्त्रः पूर्वं व्याख्यातः । द्वितीयमन्त्रपाठस्तु,—“त्वामग्ने
पुष्करादध्यथर्वा निरमन्यत । मूर्ध्ना विश्वस्य वाघतः^(१)” इति ।
हे 'अग्ने', 'अथर्वा' मुख्य ऋषिः 'पुष्करादधि' (पद्मपत्रस्योपरि)
'त्वां' 'निरमन्यत' (निःश्लेषेण मथितवान्) । अत एव पञ्चमकाण्डे
ब्राह्मणमाज्ञातम्, 'पुष्करपर्णे ह्येनमुपश्रितमविन्दत्' (१।४अ०) इति ।
कीदृशात् पुष्करात् ?—‘मूर्ध्नाः’ (उत्तमाङ्गवत्प्रज्ञात्) । ‘विश्वस्य
वाघतः’ (सर्वस्य जगतो वाहकात्) । इदं हि पुष्करपर्णमग्नि-
मन्यननिष्पादनादिद्वारा सर्वं जगन्निर्वहति ।

द्वितीयमन्त्रपाठस्तु,—“तमु त्वा दध्यदृषिः पुत्र ईधे अथर्वणः ।
वृचद्वणं पुरन्दरम्^(२)” इति । हे अग्ने, 'अथर्वणः' 'पुत्रः' 'दध्यदृ-
षिः' नामक ऋषिः 'तमु त्वा' 'ईधे' (त्वामेव प्रज्वालितवान्) । की-
दृशं त्वां ?—‘वृचद्वणं’ (वैरिनाशनं), 'पुरन्दरं' (रुद्ररूपेणासुर-
सम्बन्धिनां चयाणां पुराणां विदारितारम् [?]) ।

चतुर्थमन्त्रपाठस्तु,—“तमु त्वा पाथ्यो वृषा समीधे दस्यु-
हन्तम् । धनञ्जयं रणे-रणे^(३)” इति । हे अग्ने, 'पाथ्य'-नामकः
कश्चिदृषिः, 'तमु त्वा' 'समीधे' (तमेव त्वां प्रज्वालितवान्) ।
कीदृशः पाथ्यः ?—‘वृषा’ (श्रेष्ठः) । कीदृशं त्वां ?—‘दस्युहन्तम्’

(तत्कराणामतिशयेन हस्तारं), 'रथे-रथे' 'धनञ्जयं' (तेषु-तेषु सङ्ग्रामेषु धनस्य जेतारम्) । इत्यमिमा गायत्र्यः उक्ताः ।

अथ त्रिष्टुभां चतसृणां मध्ये प्रथमामाह,—“सीद हेतः स्व उ लोके चिकित्वान्त्वादया यज्ञः सुकृतस्य योनौ । देवावीर्देवान् हविषा यजास्यग्ने बृहद्यजमाने वयो धाः^(१०)” इति । हे 'हेतः' (होमनिष्पादक), 'चिकित्वान्' (अभिज्ञः) त्वं, स्वकीय एव स्थाने उत्तरवेदिरूपे 'सीद' (उपविश) । 'यज्ञं' च, इमं 'सुकृतस्य योनौ' (पुण्यकर्मणो योग्यस्थाने) 'सादय' (स्थापय) । (देवान् वेति कामयत इति) 'देवावीः' (देवप्रिय इत्यर्थः)) तादृशस्त्वं देवान् 'हविषा' 'यजासि' (पूजयसि) । हे अग्ने, 'यजमाने' 'बृहत्' 'वयः' (दीर्घमायुः) 'धाः' (स्थापय) ।

अथ द्वितीयामाह,—“नि होता होदृषदने विदानस्त्वेषो दीदिवाः असदत् सुदक्षः । अदध्यव्रतप्रमतिर्वसिष्ठः सहस्रम्भरः शुचिजिह्वो अग्निः^(११)” इति । 'होदृषदने' (होमनिष्पादकस्य योग्यस्थाने) उत्तरवेदिरूपे 'अग्निः' नितराम् 'असदत्' (सम्यगुपविष्टवान्) । कीदृशोऽग्निः ?—'होता' (देवानामाह्वाता), 'विदानः' (स्थानाभिज्ञः) 'त्वेषः' (दीप्तिमान्), 'दीदिवान्' (देवेभ्यो हविषो दाता) । 'सुदक्षः' (अत्यन्तकुशलः), 'अदध्यव्रतप्रमतिः' (अदभ्ये अविनाशिते व्रते कर्मणि प्रकृष्टा मतिर्यस्य, स तथाविधः), 'वसिष्ठः' (अतिशयेन वासयिता), (सहस्रसङ्ख्याकानि हवींषि भरति पोषयतीति) 'सहस्रम्भरः', (शुचिः शुद्धा होमयोग्या जिह्वा ज्वाला यस्यासौ) 'शुचिजिह्वः' ।

अथ तृतीयामाह,—“संसीदस्व महाऽ अग्निं गोचस्व
देववीतमः । वि धूममग्ने अरुषं मियेध सृज प्रजस्त दर्शतम्^(११)”
इति । हे ‘अग्ने’, त्वम् अस्मिन् पुष्करपर्णे ‘सं-सीदस्व’ (सम्पुण-
विश्र) । त्वम् अनेकक्रतुहेतुत्वात् ‘महानग्निः’, (देवान् वेति गच्छ-
तीति, देववीः, अतिशयेन देववीः) ‘देववीतमः’, तादृशस्त्वं
‘गोचस्व’ (दीप्यस्व) । हे ‘मियेध’ (मेधाह), ‘प्रजस्त’ (उत्कृष्ट) ‘अग्ने’,
‘अरुषं’ (अरोषणं अग्नयं) ‘दर्शतं’ (द्रष्टुं शक्यं ज्ञानं) ‘धूमं’
विशेषेण ‘सृज’ ।

अथ चतुर्थीमाह,—“जनिष्वा हि जेन्यो अग्ने अङ्गां हितो
हितेष्वरुषो वनेषु । दमे-दमे सप्त रत्ना दधानोऽग्निर्होता निष-
सादा यजीयान्^(१२)” इति । हे ‘अग्ने’, त्वम् ‘अङ्गाम्’ ‘अग्ने’
(प्रभातकाले) ‘जनिष्वा’ (उत्पद्यस्व) । कीदृशस्त्वं ?—‘जेन्यः’ (जय-
शीलः) ‘हितेषु’ ‘हितः’ (हविर्भुजो ये देवास्तुभ्यं हितमाचरन्ति,
ये च मनुष्या ऋत्विग्यजमानास्तुभ्यं हितमाचरन्ति तेषु सर्वेषु
हितेषु त्वमपि हितो भवसि), ‘वनेषु’ ‘अरुषः’ (नानाविधफल-
वृक्षोपेतेषु वनेषु कोपरहितः), कोपे च द्वावाग्निरूपेण वनानि
दहतीत्यर्थः* । अयम् ‘अग्निः’ ‘दमे-दमे’ (यजमानानां गृहे-गृहे)
‘नि-षसाद’ (उपविष्टः) । कीदृशोऽग्निः ?—‘सप्त रत्ना दधानः’ (रत्न-
समानान् ज्वालाविशेषान् सप्तसङ्ख्याकान् धारयमाणः) । अत एव
‘सप्तजिह्वः’ इति सर्वत्र प्रसिद्धः । आथर्वणिकाश्चामनन्ति,—

* न दहतीत्यर्थः इति J. पु० पाठः । दहसीति तु पाठो भवितुं
युक्तः ।

‘काली कराली च मनोजवा च
सुलोहिता या च सुधूसवर्णा ।
स्फुलिङ्गिणी विम्वरुची च देवी
लेखायमाना इति सप्त जिह्वाः’ ॥ इति ।

स च ‘अग्निः’ ‘होता’ (देवानामाज्ञाता), ‘यजीथान्’ (अति-
श्रमेन यष्टा) ।

उक्तासु गायत्रीषु ‘त्वामग्ने’ इत्यस्यां पुष्करादधीत्यस्य अंशस्य
तात्पर्यं दर्शयति,—“त्वामग्ने पुष्करादधीत्याह पुष्करपर्णे ह्येन-
मुपश्रितमविन्दत्” (५।१।४अ०) इति । अथर्वा यदा अग्निम-
न्विष्टवान्, तदानीं कस्मिंश्चित्पुष्करपर्णेऽवस्थितमेममग्निं लब्धवान् ।
तस्मात् पुष्करादधीत्युक्तिर्युक्ता ।

अनन्तरमन्त्रे परित्यज्यान्वमृषिं, दधीच एव स्त्रीकारे का-
रणं दर्शयति,—“तमु त्वा दध्यङ् ऋषिरित्याह दध्यङ् वा
आथर्वणस्योन्मत्तगोतीत् तेज एवास्मिन् दधाति” (५।१।४अ०)
इति । अन्यत्र मन्त्रान्तरे दधीचो महिमा प्रपञ्चितः,—‘दध्यङ् ह
यस्मध्वाथर्वणो वामश्वस्य श्रीर्णा’ इत्यादौ* तस्मात् दधीच-
स्योन्मत्तत्वम् ।

उपरितनमन्त्रेण पाथ्यशब्देन दध्यङ् एव विवक्षितो नान्य
इत्येतद्दर्शयति,—“तमु त्वा पाथ्यो वृषेत्याह पूर्वमेवोदितमुत्तरे-
णाभिगृह्णाति” (५।१।४अ०) इति । यः पूर्वमन्त्रोक्तो दध्यङ्,

* श्रीर्बेत्वादाविति आदर्शपुस्तकपाठः ।

स एवाच सन्मार्गवर्त्तितात् पाथ्य इत्युच्यते । अतः पूर्वमन्त्रो-
दितमेवार्थमुत्तरमन्त्रेण प्रतिपादयति ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यमग्निसम्भरणं विधत्ते,—“चतस्रभिः सम्भरति
चत्वारि हन्दाऽसि हन्दोऽभिरेव” (५।१।४अ०) इति ।
‘लामग्ने’ इत्याद्यास्त्रिस्तः, ततः पूर्वा ‘पुरोव्योऽसि’ इत्येका, तदेवं
चतस्रः । गायत्री त्रिष्टुप् जगत्यनुष्टुप् इति हन्दासां चतुष्टुम् । अतः
सङ्ख्यासाम्याच्छन्दोभिरेवाग्निः सम्भृतो भवति । ‘सीद हेतः’
इत्यादीनां त्रिष्टुभां चतुष्टुम् । अत्रापि ‘चतस्रभिः सम्भरति’
इति विधिर्योजनीयः ।

गायत्रीणां त्रिष्टुभां साधिकारिभेदेन व्यवस्थां विधत्ते,—
“गायत्रीभिर्ब्राह्मणस्य गायत्री हि ब्राह्मणस्त्रिष्टुग्भी-राजन्यस्य
त्रैष्टुभो हि राजन्यः” (५।१।४अ०) इति । मुखजलसाम्येन ब्रा-
ह्मणो गायत्रः । बाहुजलसाम्येन राजन्यस्त्रैष्टुभः ।

अथ काम्यं समुच्चयं विधत्ते,—“यं कामयेत वसीथान्स्या-
दितुभयीभिस्तस्य सम्भरेत् तेजस्यैवात्मा इन्द्रियञ्च समीची
दधाति” (५।१।४अ०) इति । तच्च गायत्रीभिस्तेजः प्राप्तिः,
त्रिष्टुब्भिरिन्द्रियप्राप्तिः ।

समुच्चितमन्त्रगतामष्टसङ्ख्यां प्रशंसति,—“अष्टाभिः सम्भरत्यष्टा-
क्षरा गायत्री गायत्रोऽग्निर्यावानेवाग्निस्तः सम्भरति” (५।१।४अ०)
इति ।

चतस्रः त्रिष्टुभः प्रत्येकं प्रशंसति,—“सीद हेतारित्याह देवता
एवास्मै सः सादयति निहोतेति मनुष्यान्त्सः सीदस्वेति वयाऽसि

अनिष्ठा हि जेत्यो अये अङ्गामित्याह देवमनुष्यानेवासौ स॒स-
 स्त्रान् प्रजनयति” (५।१।४ अ०) इति । ‘सीद होताः’ इत्येतस्यां
 प्रथमायां त्रिष्टुभि ‘देवावीः’ इतिपदेन देवतानां संसादनं
 सूचितम् । यद्वा ‘देवान् हविषा यजासि’ इत्यनेन तत्सूचितम् ।
 ‘नि होता’ इत्यस्यां द्वितीयायां त्रिष्टुभि ‘होदृषदने’ इतिपदेन
 होत्रादीनां मनुष्याणां संसादनं सूचितं भवति । ‘सं-सीदस्व’
 इत्यस्यां तृतीयायां त्रिष्टुभि ‘धूमं वि-सृज’ इत्येवमन्तरिक्षगामिना
 धूमेनान्तरिक्षचारिणां पक्षिणां सूचितत्वात् तेषां संसादनं
 ‘सं-सीदस्व’ इत्यस्यां तृतीयायामुक्तम् । ‘अनिष्ठा’ इत्यस्यां चतुर्थ्यां
 त्रिष्टुभि ‘अनिष्ठा’ इत्युत्पादनस्य सूचितत्वात् पूर्वोक्तान् सन्नाहं
 देवमनुष्यान् तदुपलक्षितानि वयांसि च प्रकर्षेण जनयति ॥

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः,—

देव-द्वाभ्यां खनेचापां पद्मपत्रं समाहरेत् ।

शर्म-द्वाभ्यां चर्मपत्रे क्षुणात्यथ पुरीत्यतः ॥

चतुष्टयात् सम्भरति विप्रस्य, क्षत्रियस्य तु ।

सोदेत्यादिचतुष्केण मन्त्रा द्वादश वर्णिताः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण-
 यजुःसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ ० ॥

सन्ते वायुमीतरिश्वा दधातूत्तानायै हृदयं यद्वि-
लिष्टं । देवानां यश्चरति प्राणधेन तस्मै च देवि वर्ष-
हस्तु तुभ्यं^(१) । सुजातो ज्योतिषा सह शर्म वरूयमा-
सदः सुवः । वासो अग्ने विश्वरूपः सं व्ययस्व विभा-
वसो^(२) । उदुत्तिष्ठ स्वध्वरावा नो देव्या कृपा । दृशे च
भासा दृहता सुशुकनिराऽऽग्ने याहि सुशस्तिभिः^(३) ॥ १ ॥

ऊर्द्ध ऊषु ण ऊतये तिष्ठा देवो न सविता । ऊर्द्धो
वाजस्य सविता यदञ्जिभिर्वाघद्विर्विहयामहे^(४) । स
जातो गर्भो असि रोदस्योरग्ने चारुर्विधृत ओष-
धीषु । चिचः शिशुः परि तमाःस्यक्तः प्र मातृभ्यो अधि-
कनिक्रदन्नाः^(५) । स्थिरो भव वीर्यज्ञ आशुर्भव वा-
ज्यर्वन् । पृथुर्भव सुषदस्त्वमग्नेः पुरीषवाहनः^(६) ।
शिवो भवः ॥ २ ॥

प्रजाभ्यो मानुषीभ्यस्त्वमङ्गिरः । मा द्यावापृथिवी
अभि श्रुचो मान्तरिक्षं मा वनस्पतीन्^(७) । प्रैतु
वाजी कनिक्रदन्नानद्रासभः पत्वा । भरन्नग्निं पुरीथं
मा पाद्यायुषः पुरा^(८) । रासभो वां कनिक्रदत सुयुक्तो
वृषणा रथे । स वामग्निं पुरीथ्यमाशु दूतो वहा-
दितः^(९) । वृषाग्निं वृषणं भरन्नपां गर्भः समुद्रियं ।
अग्न आ याहि ॥ ३ ॥

वीतयः स्रुतः सत्यं^(१०) । ओषधयः प्रतिपृच्छीताग्नि-
मेतः शिवमायन्तमभ्यर्चयुष्मान् । व्यस्यन् विश्वा
अमतीररातीर्निषीदन्ने अप दुर्मतिः इनत्^(११) ।
ओषधयः प्रति मोदध्वमेनं पुण्यावतीः सुपिप्यन्ताः ।
अयं वो गर्भं कृत्वियः प्रत्नः सधस्यमासदत्^(१२) ॥ ४ ॥

सुशस्तिभिः । शिवो भव । याहि । षट्चिः शच ॥
॥ ४ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे प्रथमप्रपाठके
चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ० ॥

तृतीयेऽनुवाके मृत्स्वननमुक्तम् । अथ चतुर्थे मृदाहरणम्
उच्यते । कल्पः, 'सन्ने वायुरिति मृत्स्वननेऽप आनीय' इति ।
पाठस्तु,—“सन्ने वायुर्मातरिश्वा दधातृत्तानायै हृदयं यदि-
ल्लिष्टं । देवानां चरति प्राणथेन तस्मै च देवि वषट्स्तु
तुभम्^(१)” इति । हे पृथिवि, 'उत्तानायै' (ऊर्द्धाभिमुखेनावस्थि-
तायाः) तव 'हृदयं' (हृदयसदृशं) 'यत्' (स्वनस्नानं) 'विल्लिष्टं'
(विश्लेषेणाप्योक्तं), तत् स्वनस्नानं 'वायुः' 'सं'-‘दधातु’ (हृणादि-
पूरणसहितेनानेन जलप्रक्षेपेण वायुर्यथापूर्वं सम्यक् करोतु) ।
कोदृशो वायुः ?—‘मातरिश्वा’ (मातरि अन्तरिक्षे सर्वप्राणिनाम्
हृदयापरिच्छेदकारिणि ज्ञेतेऽवतिष्ठते इति मातरिश्वा) ; यो वायुः
'देवानां' 'प्राणथेन' (प्राणभावेन) 'चरति' (व्यवहरति) । हे 'देवि'

सन्ते वायुमौतरिश्वा दधातूत्तानायै हृदयं यद्वि-
लिष्टं । देवानां यश्चरति प्राणवेन तस्मै च देवि वर्ष-
हस्तु तुभ्यं^(१) । सुजातो ज्योतिषा सह शर्मं वरुणमा
सदः सुवः । वासो अग्ने विश्वरूपं सं व्ययस्व विभा-
वसो^(२) । उदुत्तिष्ठ स्वध्वरावा नो देव्या कृपा । हृशे च
भासा वृहता सुशुकनिराऽऽग्ने याहि सुशस्तिभिः^(३) ॥ १ ॥

ऊर्ध्वं ऊषु णं ऊतये तिष्ठा देवो न सविता । ऊर्ध्वो
वाजस्य सविता यदञ्जिभिर्वाघद्विविहयामहे^(४) । स
जातो गर्भो असि रोदस्योरग्ने चारुर्विमृत ओष-
धीषु । चिचः शिशुः परि तमांस्यक्तः प्र मातृभ्यो अधि
कनिक्रदन्नाः^(५) । स्थिरो भव वोढ्वङ्ग आशुर्भव वा-
ज्यर्वन् । पृथुर्भव सुषदस्त्वमग्नेः पुरीषवाहनः^(६) ।
शिवो भवः ॥ २ ॥

प्रजाभ्यो मानुषीभ्यस्त्वमङ्गिरः । मा द्यावापृथिवी
अभि श्रुचो मान्तरिक्षं मा वनस्पतीन्^(७) । प्रेतु
वाजी कनिक्रदन्वानदद्रासभः पत्वा । भरन्नग्निं पुरीष्यं
मा पाद्यायुषः पुरा^(८) । रासभो वां कनिक्रदत सुयुक्तो
वृषणा रथे । स वामग्निं पुरीष्यमाशु दूतो वहा-
दितः^(९) । वृषाग्निं वृषणं भरन्नपां गर्भं समुद्रियं ।
अग्न आ याहि ॥ ३ ॥

वीतयं कृतं सत्यं^(१०) । ओषधयः प्रतिपृष्णीताभि-
मेतं शिवमायन्तमभ्यच युष्मान् । व्यस्यन् विश्वा
अमतीररातीर्निषीदन्ना अप दुर्मतिं हनत्^(११) ।
ओषधयः प्रति मोदध्वमेनं पुष्यावतीः सुपिप्यन्ताः ।
अयं वो गर्भं कृत्वियः प्रत्नं सधस्यमासदत्^(१२) ॥ ४ ॥

सुशस्तिभिः । शिवो भव । याहि । षट्चिंशच्च ॥
॥ ४ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे प्रथमप्रपाठके
चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ० ॥

इतीयेऽनुवाके मृत्खननमुक्तम् । अथ चतुर्थे मृदाहरणम्
उच्यते । कथं, 'सन्ने वायुरिति मृत्खननेऽप आनीय' इति ।
पाठस्तु,—“सन्ने वायुर्मातरिश्वा दधातृत्तानायै हृदयं यदि-
त्सिष्टं । देवानां यश्चरति प्राणथेन तस्मै च देवि वषट्स्तु
तुभ्यम्^(१)” इति । हे पृथिवि, 'उत्तानायै' (ऊर्द्धाभिमुखेनावस्थि-
तायाः) तव 'हृदयं' (हृदयसदृशं) 'यत्' (खननस्थानं) 'विसिष्टं'
(विशेषेणाप्योक्तं), तत् खननस्थानं 'वायुः' 'सं'-'दधातु' (हृणादि-
पूरणसहितेनानेन जलप्रक्षेपेण वायुर्यथापूर्वं सम्यक् करोतु) ।
कोदृशो वायुः ?—'मातरिश्वा' (मातरि अन्तरिक्षे सर्वप्राणिनाम्
इत्यन्तापरिच्छेदकारिणि ज्ञेतेऽवतिष्ठते इति मातरिश्वा) ; यो वायुः
'देवानां' 'प्राणथेन' (प्राणभावेन) 'चरति' (व्यवहरति) । हे 'देवि'

(पृथिवि), 'तुभ्यं', 'तस्मै' (वायवे च) 'वषट्स्तु' (इदं दृष्टसहितं जलं कृतमस्तु) ।

अनेन मन्त्रेण साध्यं जलप्रक्षेपं विधत्ते,—“क्रूरमिव वा अस्या एतत् करोति यत् खनत्यप उपसृजत्यापो वै शान्ताः शान्ताभिरेवास्मै शुचं भ्रमयति” (५।१।५अ०) इति । भ्रूप्रदेशं खनतीति यत्, तदेतत् पृथिव्याः ‘क्रूरम्’ एव ‘करोति’ इति, हस्तादि-
च्छेदवत् व्यथाहेतुत्वात् । तत्क्रौर्यपरिहाराय मृत्खननप्रदेशे अपोऽवनयेत् । ‘आपः’ च शीतलत्वेन ‘शान्ताः’, एतादृशोभिरेव अस्माः पृथिव्याः खननजन्यं शोकं ‘भ्रमयति’ ।

मन्त्रे देवतान्तरपरित्यागेन वायुकथने प्रयोजनमाह,—“सन्ते वायुर्मातरिश्वा दधात्वित्याह प्राणो वै वायुः प्राणेनैवास्मै प्राणं सन्दधाति” (५।१।५अ०) इति । वायोर्देवप्राणत्वात् तेनैवास्याः पृथिव्याः प्राणसन्धानं सम्पद्यते ।

पुनरपि वायोरन्यत्रयोजनमाह,—“सन्ते वायुरित्याह तस्माद्वायुप्रच्युता दिवो दृष्टिरोर्त्ते” (५।१।५अ०) इति । यस्मात् प्रयोजनान्तरमपि विवक्षितमिति वायुशब्दः प्रयुक्तः, ‘तस्मात्’ एव कारणात् ‘दृष्टिः’ ‘दिवः’ सकाशात् ‘वायुप्रच्युता’ सती प्रवर्त्तते ।

मन्त्रस्य चतुर्थपादे वषट्शब्दान्तर्गतेन षट्शब्देन स्मारिताम् ऋतुसङ्ख्यामुपजीव्य प्रशंसति,—“तस्मै च देवि वषट्स्तु तुभ्यमित्याह षड्वा ऋतव ऋतुष्वेव दृष्टिं दधाति तस्मात् सर्वान् ऋतून् वर्षति” (५।१।५अ०) इति । अत्रास्मात्पाठानुसारेण षकारमभ्युपेत्य ‘षड्वा ऋतवः’ इति व्याख्यातम् ।

अथ ब्राह्मन्तरपाठानुसारेण षकारं परित्यज्य व्याचष्टे,—
 “यद्वषट्कुर्याद्यातयामास्य वषट्कारः स्याद्यन्न वषट्कुर्याद्रक्षाः सि
 यज्ञः हन्युर्वडित्याह परोक्षमेव वषट्करोति नास्य यातयामा
 वषट्कारो भवति न यज्ञः रक्षाः सि ग्नन्ति” (५ १।५ अ०) इति ।
 अत्रेदं चिन्तनीयम् । किमस्मिन् मन्त्रे वषट्शब्दः प्रयोक्तव्यः, न
 वा ? इति । नास्यः, अत्रैव वषट्कारस्य प्रयोगे सति गतसारत्वेन
 वक्ष्यमाणवायव्य-पश्चादौ वषट्कारासम्भवप्रसङ्गात् । न द्वितीयः,
 वज्ररूपस्य वषट्कारस्याभावे रक्षोभिर्यज्ञहननप्रसङ्गात् । तद्दोषद्वय-
 परिहाराय षकारं परित्यज्य ‘वड्’ इत्येवं ब्रूयात्, तथा सति
 वषट्कारस्य सम्पूर्णस्थानुक्तत्वाच्च गतसारत्वम् । एकदेशस्योक्तत्वाच्च
 यज्ञघातोऽपि । तदेवं ब्राह्मणेनैव पाठविकल्पस्य व्याख्यातत्वा-
 न्नित्यकाम्यप्रयोगविषयतया पाठद्वयं व्यवस्थापनीयम् ।

कल्पः, ‘समुद्यम्य कृष्णाजिनस्थानान् सुजातो ज्योतिषा सहेति
 चैमेण मौञ्जेनार्कमयेन वा दाक्षोपनक्षति’ इति । पठस्तु,—
 “सुजातो ज्योतिषा सह शर्म वरूथमा-सदः सुवः । वासो अग्ने
 विश्वरूपः सं व्ययस्व विभावसो(१)” इति । हे ‘अग्ने’, ‘सुजातः’
 (सुष्टूत्पन्नः) त्वं, ‘ज्योतिषा’ (त्वदीयेन ज्योतिषा) ‘सह’ ‘शर्म’
 (सुखं) यथा भवति, तथा ‘सुवः’ (स्वर्गसदृशं) ‘वरूथं’ (कृष्णा-
 जिननिर्मितं गृहम्) ‘आ-सदः’ (प्राप्नुहि) । हे ‘विभावसो’ (विभैव
 दीप्तिरेव वसुधनं* यस्यासौ विभावसुः) तादृशं हे ‘अग्ने’, ‘विश्व-

* वसु धनं इति पाठो भवितुं युक्तः ।

रूपं' (बहुप्रकाररूपं) 'वासः' (कृष्णाजिनरूपं वस्त्रं) 'सं-व्ययस्व' (परिधत्स्व) ।

तमेतं मन्त्रं विनियुक्ते,—“सुजातो ज्योतिषा सहेत्यनुष्टुभो-
ऽप-नद्यात्यनुष्टुप् सर्वाणि हन्दाऽसि हन्दाऽसि खलु वा अग्नेः
प्रिया तनुः प्रियथैवैनं तनुवा परि दधाति” (५।१।५अ०)
इति । अत्यन्तरे 'वाग्वा अनुष्टुप्' इत्युक्तत्वात् वाग्द्वारा सर्व-
च्छन्दोरूपत्वम् । शाखान्तरे आधानप्रकरणे, 'या ते अग्ने पशुषु
पवमाना प्रिया तनुः' इत्यारभ्य, 'या गायत्रे या चैष्टुभे या
जागते' इति हन्दाःसु प्रियश्चरीरावस्थानकथनाच्छन्दसामग्नि-
प्रियश्चरीरत्वम्, अतः 'प्रिया' एव, अनया अनुष्टुप् रूपया 'तनुवा'
परिधानं कृतवान् भवति ।

एतद्देवं प्रशंसति,—“वेदुको वासो भवति य एवं वेद”
(५।१।५अ०) इति । 'वेदुकः' (स्वाभशीलः) 'वासः' प्रति 'भवति',
एतद्देविता वस्त्रं प्राप्नोतीत्यर्थः ।

कल्पः, 'उदुत्तिष्ठ स्वध्वरोर्द्धं ऊषु ण जनय इति सावित्रीभ्या-
मुत्तिष्ठति' इति । तयोः प्रथमामाह,—“उदुत्तिष्ठ स्वध्वरावा नो
देव्या कृपा । इमे च भासा बृहता सुश्रुकनिराऽऽग्ने याहि
सुश्रुतिभिः(१)” इति । हे 'अग्ने', 'स्वध्वर' (सुष्टु यागनिर्वाहकः),
'उदुत्तिष्ठ' (उत्तिष्ठैव), उत्थाय च 'नः' (अस्मान्) 'देव्या कृपा'
(देवत्वस्वभावया क्रोडापरया कृपया) 'अव' (पालय) । हे 'अग्ने'
'बृहता' 'भासा' (प्रौढेन तेजसा) 'सुश्रुकनिः' (सुष्टु श्रुचां रश्मीनां
वनिता यः, सोऽयं सुश्रुकनिः, तावृषः) सन्, 'सुश्रुतिभिः'

(शोभनकीर्त्तिभिः सह) 'दृष्टे' (सर्वैः प्राणिभिर्द्रष्टृभिर्द्रष्टुम्) 'आ'- 'याहि' ।

अथ द्वितीयामाह,—“ऊर्द्धं ऊषु ष ऊतये तिष्ठा देवो न सविता । ऊर्द्धा वाजस्य सविता यदञ्चिभिर्वाचद्भिर्विङ्कयामहे(१)” इति । हे अग्ने, ‘नः’ (अस्माकं) ‘ऊतये’ (रक्षणाय) ‘ऊर्द्धं ऊषु’ ‘तिष्ठ’ (ऊर्द्ध एव सन् अवस्थितो भव) । क इव ?—‘देवो न सविता’ (यथा सविता देव ऊर्ध्व एव सन् अस्मान् रक्षति, तदत्) । यस्मिन् ‘ऊर्द्धः’ स त्वं, ‘वाजस्य सविता’ (अस्य दाता भव) । ‘यत्’ (यस्मात् कारणात्) ‘अञ्चिभिः’ (मन्त्रादिभिर्व्यञ्जकैः) ‘वाचद्भिः’ (हव्यवाहकैर्ष्ट्विगुभिः) ‘वि-ङ्कयामहे’ (वयं त्वां विविधमाङ्कयामः) । तस्मादूर्द्ध एव तिष्ठेति सर्वचाम्ययः ।

एतन्मन्त्रद्वयं विनियुक्ते,—“वारुणो वा अग्निरुपमद्भु उदु-
न्तिष्ठ खध्वरोर्द्धं ऊषु ष ऊतय इति सावित्रीभ्यामुन्तिष्ठति सविद्व-
प्रसृत एवाख्योर्द्धां वरुणमेनिमत्तृजति” (५।१।५ अ०) इति । योऽयं ‘अग्निः’ अत्र कृष्णाजिनेनोपनिबद्धः, योऽयं ‘वारुणः’, (उपद्रव-
कारिणो वरुणस्याधीनः) । अतस्तत्परिहाराय सविद्वलिङ्गकाभ्याम्
एताभ्याम् अग्न्यां बद्धमग्निं हस्ते गृह्यत्वा उन्तिष्ठेत् । द्वितीयमन्त्रे,
‘देवो न सविता’ इत्युक्त्वादेते सावित्र्यौ, एताभ्यामुत्थाने सति
सवित्रैवानुज्ञातः ‘अस्य’ (अग्नेः) ‘वरुणमेनि’ (वरुणकृतां संधां)
परिहरति ।

मन्त्रद्वित्वं प्रब्रूयति,—“दाभ्यां प्रतिष्ठित्यै”(५।१।५ अ०) इति ।

कस्य, ‘स जातो यर्भो असीति हरति’ इति । पाठस्तु,—

“स जातो गर्भो असि रोदस्योरग्रे चारुर्विभृत ओषधीषु । चिचः
 शिशुः परितमाऽस्यक्तः प्र मातृभ्यो अधि कनिकदङ्गाः^(५)” इति ।
 हे ‘अग्रे’, ‘स’ त्वं द्यावापृथिव्योः ‘गर्भः’ सन् इदानीं ‘जातः’ ‘असि’,
 कीदृशस्त्वं?—‘चारुः’ (पूजनीयः), ‘ओषधीषु’ ‘विभृतः’ (भुज्य-
 मानास्त्रोषधीषु उदराग्निरूपः सन् विशेषेण पोषितः), ‘चिचः’
 (मानावर्णाभिर्ज्वालाभिर्विचिचरूपः), इदानीमुत्पन्नत्वात् ‘शिशुः’,
 ‘तमांसि’ ‘परि’-‘अक्तः’ (परिहर्तुमभिव्यक्तः) । तादृशस्त्वं, ‘मातृभ्यः’
 (ओषधर्थं) ‘अधि-कनिकदत्’ (अधिकं क्रन्दन्) ‘प्र’-‘गाः’ (प्रकर्षेण
 गच्छ) । यथा लोके शिशुर्मातरमुद्दिश्य क्रन्दन् स्वसदने गच्छति
 तद्वत् ।

अस्य मन्त्रस्य प्रथमपादेऽभिहितद्यावापृथिवीगर्भत्वं विज्ञद-
 यति,—“स जातो गर्भो असि रोदस्योरित्याद्येमे वै रोदसो तयो-
 रेष गर्भो यदग्निस्तस्मादेवमाह” (५।१।५अ०) इति । ‘इमे’
 (द्यावापृथिव्यौ) एव रोदःशब्दाभिधेये, तयोर्मध्ये समुत्पन्नत्वात्
 तद्गर्भस्त्वं, यस्मादेवं, ‘तस्मात्’ मन्त्रो युक्तमेव ‘आह’ ।

द्वितीयपादे, ‘विभृतश्चारुः’ इतिपदयोर्निमित्तनेमित्तिकभावेन
 अन्वयं दर्शयति,—“अग्रे चारुर्विभृत ओषधीष्वित्याह यदा ह्येतं
 विभरन्त्यथ चारुतरो भवति” (५।१।५अ०) इति । यस्मिन्
 काले जठरे प्रविष्टा ओषधयः एतमुदराग्निं विशेषेण पोषयन्ति,
 तदानीम् अयम् अग्निः ‘चारुतरः’ (पटुतरः) भवति ।

चतुर्थपादे, ‘प्र मातृभ्यः’ इत्येतस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“प्र मातृभ्यो
 अधि कनिकदङ्गा इत्याद्यौषधयो वा अस्य मातरस्ताभ्य एवैनं

प्रस्थावयति” (५।१।५अ०) इति । शेषधीनाम् उक्तरीत्या जाठराग्निजनकत्वान्माहृत्यम्, अतो मात्रार्थमेवैनमग्निं प्रकर्षेण मन-
यति । अत एवोत्तरत्र ‘शेषधयः प्रतिगृह्णीत’ इति मन्त्रेण शेषधीषु स्थापनं विधास्यति ।

कल्पः, ‘स्त्रिरो भव वीक्षक इति गर्दभस्य पृष्ठ आदधाति’ इति । पाठस्तु,—“स्त्रिरो भव वीक्षक आशुर्भव वाज्यर्वन् । पृथु-
र्भव सुषदस्त्वमग्नेः पुरोषवाहनः(१)” इति । अग्नेर्हेतुभूतं पुरोषं यो गर्दभो वहति, तादृशं हे गर्दभ, (इदंति* गच्छतीति अर्वा) हे ‘अर्वन्’ (गमनकुत्रल), त्वं ‘स्त्रिः’ (चलनरहितः) ‘भव’; ‘वीक्षकः’ (दृढकायः), ‘आशुः’ (वेगवान्), ‘वाजो’ (अक्षहेतुश्च) ‘भव’ । तथा ‘पृथुः’ (विस्तीर्णपृष्ठः), ‘सुषदः’ ‘अग्नेः’ (सुखासनश्च) ‘भव’ ।

तमेतं मन्त्रं विनियुक्ते,—“स्त्रिरो भव वीक्षक इति गर्दभ आसादयति सन्नक्षत्येवैनमेतया स्त्रेन्ने” (५।१।५अ०) इति । गर्दभस्योपरि स्त्रैर्यार्धम् ‘एतया’ चचा ‘एनम्’ अग्निं सम्यक् बद्धवान् भवति । अग्निरूपा मृत् यथा भूमौ न पतति, तथा स्थापनीया ।

गर्दभस्थापनं प्रशंसति,—“गर्दभेन सन्नरति तस्माद् गर्दभः पङ्कनां भारभारितमः” (५।१।५अ०) इति । यस्मादत्र बली-
वर्दादीन् अनादृत्य गर्दभेनैव मृदं वाहयन्ति, ‘तस्मात्’ लोकेऽपि नवादीनां पङ्कनां मध्ये गर्दभ एव ‘भारभारितमः’ (वाढ्यो

* इयन्ति इति पाठो भवितुं युक्तः ।

द्रव्यविशेषो भारः, तं भरति धारयतीति भारमारो, अतिव्रयेन भारभारी भारभारितमः) प्रौढभारं वहतीत्यर्थः ।

प्रकारान्तरेण तदेव प्रशंसति,—“गर्दभेन सम्भरति तस्माद् गर्दभोऽप्यनालेशेत्यन्यान् पशून् मेदत्यन्नं ह्येनेनार्कं सम्भरति” (५।१।५ अ०) इति । यस्मात् ‘एनेन’ (गर्दभेन) ‘अर्कं’ ‘अन्नं’ ‘सम्भरति’ । यागद्वारा अन्नहेतुत्वादियं मृदेवास्त्रं, तस्मार्चनीयत्वादर्कशब्दाभिधेयत्वम् । यस्मादन्नास्त्रं वहति, तस्मात्लोके गर्दभो भक्ष्यस्याल्पत्वेऽपि अन्यान् पशून् अतिक्रम्य मेदस्वी भवति । ‘अना’-शब्दो वर्णविकारेणान्नवाची, तस्य लेशोऽल्पत्वम् । जीर्णतुषट्पटादिभक्षणेनैव गर्दभो जीर्वाति, न तु बलीवर्दाश्वादीनामिव तत्तत्काले घृततैलादिपानं वा चणककुलत्यादिखाद्यभक्षणं वा तस्यास्ति; तथापि मेदस्त्वित्वम्; एतदन्नसम्भरणास्तभ्यते ।

पुनरपि प्रकारान्तरेण तदेव प्रशंसति,—“गर्दभेन सम्भरति तस्माद् गर्दभो द्विरेताः सन् कनिष्ठं पशूनां प्रजायतेऽग्निर्हस्तिर्योनिं निर्दहति” (५।१।५ अ०) इति । यस्मादुपरि धार्यमाणो मृदूपः ‘अग्निः’ ‘अस्य’ गर्दभस्य प्रजात्पादनसामर्थ्यं निर्दग्धं करोति, ‘तस्मात्’ लोके ‘गर्दभो द्विरेताः’ अपि ‘सन्’ ‘पशूनां’ मध्ये ‘कनिष्ठम्’ अपत्यमुत्पादयति । अश्वादिवद्बहुमूल्यानर्हत्वात् कनिष्ठत्वम् । गर्दभस्य स्वकीयं रेत एकम्, अश्वतरस्य रेतो द्वितीयमिति द्विरेतस्त्वम् । एतच्च सप्तमकाण्डे स्पष्टमास्मात्,—“तासां परिगृहीतानामश्वतरोऽत्यप्रवर्त्तत तस्मानुहाय रेत आदत्त तद्गर्दभे-

* सम्भरन्ति इति J. पु० पाठः ।

ऽन्यमार्दं तस्माद्गर्दभो द्विरेताः” (१।१२०) इति । यद्यपि कनिष्ठो-
त्पादनं निन्दाहेतुः, तथाप्यग्निभरणस्य लिङ्गत्वेन प्रशंसैव सम्यच्यते ।

कल्पः, “शिवो भव प्रजाभ्य इत्याहितमभिमन्त्रयते” इति ।
पाठस्तु,—“शिवो भव प्रजाम्भो मानुषीभ्यस्त्वमङ्गिरः । मा
द्यावापृथिवी अभि ब्रूयुचो मान्तरिक्षं मा वनस्पतीन्^(१)” इति ।
अङ्गिरोभिर्हविभिः पूर्वं सम्पादितत्वादङ्गसौष्टवाद्वा अयमग्निः
अङ्गिराः । हे ‘अङ्गिरः’ अग्ने, त्वं ‘मानुषीभ्यः’ ‘प्रजाभ्यः’ ‘शिवः’
(शान्तः) ‘भव’ । किञ्च द्यावापृथिव्यौ ‘अभि’-लक्ष्य ‘मा’ ‘ब्रूयुचः’
(शोकं सन्तापं मा कार्षीः) । तथा ‘अन्तरिक्षम्’ ‘अभि’ ‘मा’
‘ब्रूयुचः’ । तथा ‘वनस्पतीन्’ ‘अभि’ ‘मा’ ‘ब्रूयुचः’ ।

प्रजानामर्थे शिवो भवेत्युक्तायाः शान्तेः प्रसङ्गं दर्शयति,—
“प्रजासु वा एष एतर्ह्यारूढः स ईश्वरः प्रजाः शुचा प्रदहः
शिवो भव प्रजाभ्य इत्याह प्रजाभ्य एवैनं मन्त्रयति” (५।१।
५ अ०) इति । यदा अयमग्निः गर्दभमारोहति, ‘एतर्हि’ (एतस्मिन्
काले) ‘एषः’ अग्निः ‘प्रजासु’ एव ‘आरूढः’ भवति । गर्दभस्य
प्रजान्तःपातित्वात्, मनुष्यवच्चेतनत्वेन प्रजापतेरुत्पन्नत्वात् तदन्तः-
पातित्वम् । ततः प्रजास्वारूढोऽग्निस्त्वाः ‘प्रजाः’ सन्तापेन प्रदग्धुं
समर्थः स्यात् । तस्मात् ‘शिवो भव’-मन्त्रपाठेन प्रजार्थम् एनम्
अग्निं शान्तं करोति ।

तस्य मन्त्रस्य द्वितीयपादे ‘मानुषीभ्यः’ इति विशेषणं मनूत्पा-
दितमृगनवादिभ्यस्तत्र प्रजाविषयम्-इत्येतद्दर्शयति,—“मानुषीभ्यस्त्व-
मङ्गिर इत्याह मानव्यो हि प्रजाः” (५।१।५ अ०) इति ।

यथा प्रथमार्द्धे चेतनविषया ज्ञान्तिः प्रार्थिता, तथोत्तरार्द्धे-
ऽप्यचेतनविषया ज्ञान्तिः प्रार्थिता-इत्येतद्वर्णयति,—“मा द्यावा-
पृथिवी अभि शूशुचो मान्तरिक्षं मा वनस्पतीनित्याहैभ्य एवेनं
लोकेभ्यः ब्रमयति” (५।१।५ अ०) इति ।

कल्पः, ‘प्रैतु वाजो कनिकददिति तिसृभिरत्वरमाणा अश्व-
प्रथमाः प्रत्यायन्ति’ इति । तच्च प्रथमामाह,—‘प्रैतु वाजो
कनिकदस्त्रानदद्रासभः पत्वा । भरन्नग्निं पुरीष्यं मा पाद्यायुषः
पुरा^(८)” इति । अयं ‘वाजो’ (तुरगः) ‘कनिकदत्’ (हर्षेण
देवाब्रह्मं कुर्वन्) ‘प्रैतु’ (प्रथमं गच्छतु) । अथ ‘रासभः’ (गर्दभः)
‘नानदत्’ (हर्षेण ब्रह्मं कुर्वन्) ‘पत्वा’ (गमनशीलः), ‘पुरीष्यम्’
अग्निं दातृकं भरन्नपि स्वीकीयात् ‘आयुषः पुरा’ ‘मा पादि’
अपमृत्युना मृतो मा भूत् ।

अथ द्वितीयामाह,—“रासभो वां कनिकदत् सुयुक्तो वृषणा
रथे । स वामग्निं पुरीष्यं माशुर्दूतो वहादितः^(९)” इति । हे
‘वृषणा’ (सेचनसमर्थावश्वगर्दभौ), ‘वां’ (युवयोः) मध्ये ‘रासभः’
(गर्दभोऽयं) ‘कनिकदत्’ (हर्षेण ब्रह्मं क्रीडयन्*) ‘रथे’ ‘सुयुक्तः’
(रथसदृशे मृत्कारे सुदु प्रयुक्तः) । ‘वां’ (युवयोः) मध्ये ‘स’
(तादृशः) गर्दभः ‘दूतः’ (राजप्रेषितदूतवत्) ‘आशुः’ (ब्रौघगामी
घनं) ‘इतः’ (अस्मात् स्नानात्) ‘पुरीष्यम्’ ‘अग्निं’ ‘वहात्’
(वहतु) ।

अथ तृतीयामाह,—“वृषाग्निं वृषणं भरन्नपां गर्भं समु-

* क्रन्दयन् इति आदर्शपुस्तकपाठः ।

द्रियं । अग्न आ याहि वोतय ऋतः सत्यम्^(१०)” इति । ‘वृषा’ (वर्षणे सेचने समर्थः) गर्दभः, ‘वृषणं’ (फलाभिवर्षणसमर्थम्) ‘अग्निं’ ‘भरन्’ (वहन्) गच्छत्विति शेषः । कीदृशमग्निम् ?— ‘अपां गर्भं’ (मेघस्यानां जलानां मध्ये विद्युद्रूपम्), ‘समुद्रियं’ (समुद्रे वज्रवाग्निरूपेणोत्पन्नम्) । तादृशं हे ‘अग्ने’, ‘वोतये’ (प्र-जननाद्यर्थम्), ‘ऋतं सत्यं’ च गत्वा ‘आ’-‘याहि’ । ऋत-सत्य-ब्रह्माभ्यां मन्त्रब्राह्मणानुसारेण द्यावापृथिव्यौ विवक्ष्येते । अवश्य-आविनः कृत्यादिफलहेतुत्वात् पृथिव्या ऋतत्वम् । अवश्य-आविनः कर्मफलस्य हेतुत्वात् स्वर्गस्य सत्यत्वम् ।

तच्च प्रथममन्त्रस्य प्रथमपादे, वाजीशब्देनाग्नौ विवक्षितः-इत्येतद्दर्शयति,—“प्रैतु वाजो कनिकददित्याह वाजो ह्येषः” (५।१।५ अ०) इति । द्विशब्देन लोकप्रसिद्धिर्दर्शिता ।

द्वितीयपादे, गर्दभशब्दपरित्यागेन रासभशब्दप्रयोगः ऋषि-व्यवहारानुसारी-इत्येतद्दर्शयति,—“नानदद्रासभः पत्वेत्याह रासभ इति ह्येतमृषयोऽवदन्” (५।१।५ अ०) इति ।

तृतीयपादार्थं प्रत्यक्षप्रसिद्धिं* दर्शयति,—“भरन्नग्निं पुरीत्य-मित्याग्निः ह्येष भरति” (५।१।५ अ०) इति ।

चतुर्थपादे, अग्निवहनप्रयुक्तापमृत्युपरिहाराय आयुः-प्रार्थनं दर्शयति,—“मा पाश्चायुषः पुरेत्याह आयुरेवास्मिन् दधाति तस्माद् गर्दभः सर्वमायुरेति तस्माद्गर्दभे पुराऽऽयुषः प्रमीते विभ्यति” (५।१।

* तृतीयपादे अक्षिप्रत्यक्षप्रसिद्धिमिति B. पु० पाठः । तृतीयपादे अक्षिप्रत्यक्षप्रसिद्धिमिति J. पु० पाठः ।

५ अ०) इति । यस्मात् अनेन मन्त्रेण आयुः स्थापितं, तस्मात् क्षणादिदुराहारं* भक्षयन्नपि गर्दभोऽश्ववच्छूलादिना न क्षियते, किन्तु सर्वमायुरेति । यस्माच्च गर्दभस्य सर्वायुःप्राप्तिः स्वाभाविकी, 'तस्मात्' लोके तिर्यग्विषये वैद्यशास्त्रप्रसिद्धात् आयुषः 'पुरा' (कदाचित्) अकस्मात् 'गर्दभे' मृते सति उत्पातोऽयमिति प्रजा 'विभ्यति' ।

द्वितीयमन्त्रस्य प्रथमपादे, गर्दभस्यापत्योत्पादकत्वेन वृषत्वम्, अग्नेः फलाभिवर्षकत्वेन वृषत्वं प्रसिद्धम्-इत्येतद्दर्शयति,—“वृषाग्निं वृषणं भरन्नित्याह वृषा ह्येष वृषाग्निः” (५।१।५ अ०) इति ।

द्वितीयपादे, वैद्युतरूपेण जलगर्भत्वमग्नेः प्रसिद्धम्-इति दर्शयति,—“अपां गर्भं समुद्रियमित्याहापां ह्येष गर्भो यदग्निः” (५।१।५ अ०) इति ।

द्वितीयपादे, 'वीतये' इतिशब्देन प्रजननाद्यर्थः साक्षाद्विचितः, द्यावापृथिव्योर्वियोगस्तु अग्निहृतप्रजननार्थः-इत्येतदभिप्रायं दर्शयति,—“अग्न आ याहि वीतय इति वा इमौ लोकौ चैतामग्न आ याहि वीतय इति यदाहानयोर्लोकयोर्वीत्यै” (५।१।५ अ०) इति । पुरा द्यावापृथिव्याख्यौ 'लोकौ' एकीभावमापन्नौ सन्तौ यदा विद्युत्कौ भवतः, तदानौम् आवयोर्मध्ये प्रजननाद्यर्थे हे 'अग्ने', सम्-‘आ’-‘याहि’ इत्यनेनाभिप्रायेण अग्निहृतप्रजननादिव्यापारस्यावकाशं दातुं विद्युत्कौ अभूतां ।

* तुषादिदुराहारमिति B. पु० पाठः ।

तस्मादयं मन्त्रः प्रजननाद्यर्थमग्न्यागमनं वदन् तदवकाशप्रदाद्यो-
र्द्यावापृथिव्योर्वियोगाय सम्यस्यते ।

अस्य मन्त्रस्य चरमभागे गन्तव्यत्वेन निर्दिष्टयोर्धृतसत्ययो-
क्षात्पर्यं दर्शयति,—“प्रच्युतो वा एष आयतनादगतः प्रतिष्ठाऽ
स एतर्द्धध्वर्युश्च यजमानश्च ध्यायत्यृतः सत्यमित्याहेयं वा
ऋतमसौ सत्यमनयोरेवैनं प्रतिष्ठापयति नार्त्तिमार्च्छत्यर्ध्वर्युर्न
यजमानः” (५।१।५ अ०) इति । एषोऽग्निः खननप्रदेशात् स्वकीयात्
‘आयतनात्’ ‘प्रच्युतः’ अन्यत्रापि न कश्चित् प्रतिष्ठां गतः ; ‘सः’
अग्निरेतस्मिन् काले कुपितोऽर्ध्वर्युयजमानौ हन्तुं ‘ध्यायति’, अतोऽस्य
प्रतिष्ठार्थं द्यावापृथिवीविवक्षया मन्त्रे ऋतसत्यब्रह्मैः प्रनियुक्ते ।
तेन अनयोर्लोकयोरग्नेः स्थापनादध्वर्युयजमानौ न विनश्यतः ।

कल्पः,—“उत्तरेण विहारं परिश्रित ओषधयः प्रतिगृहीता-
ग्निमेतमिति द्वाभ्यामोषधीषु पुष्पवतीषु फलवतीषूपवहरति” इति ।
तच्च प्रथमामाह,—“ओषधयः प्रति गृहीताग्निमेतः शिवमायन्त-
मभव च युष्मान् । व्यस्यन् विश्वा अमतोररातीर्निषीदन्ने अप
दुर्मतिः हनत्^(१)” इति । हे ‘ओषधयः’, ‘अत्र’ (अस्मिन् परि-
श्रिते देशे) ‘युष्मान्’ अभिमुखीकृत्य ‘आयन्तम्’ (आगच्छन्तं)
‘शिवं’ (शान्तं) ‘एतम्’ अग्निं ‘प्रति’-‘गृहीत’ (स्वीकृत) । अयं
चाग्निर्युष्मासु ‘निषीदन्’ ‘नः’ (अस्माकं) ‘दुर्मतिम्’ ‘अप’-‘हनत्’
(प्रमादाद्यस्यादियुक्तां बुद्धिं ‘अपहनत्’ अपहरतु) । किं कुर्वन्?—
‘विश्वा’ ‘अरातीः’ ‘अमतीः’ ‘व्यस्यन्’ (शत्रुसमाना रोगजनिता
बाधाः सर्वाः परिहरन्) ।

अथ द्वितीयामाह,—“ओषधयः प्रति मोदध्वमेन पुष्पावतीः सुपिप्पलाः । अयं वो गर्भं ऋत्वियः प्रत्नं सधस्यमासदत्^(११)” इति । ‘पुष्पावतीः’ (प्रत्नस्तपुष्पोपेताः), ‘सुपिप्पलाः’ (शोभन-फलोपेताः) हे ‘ओषधयः’, ‘एनम्’ (अग्निं) ‘प्रति’ ‘मोदध्वं’ (हृष्टा भवत) । ‘अयम्’ अग्निः ‘वः’ (युष्माकम्) ‘ऋत्वियः’ (ऋतु-कालीनः) ‘गर्भः’ भूत्वा ‘प्रत्नं’ (पुरातनं) ‘सधस्यं’ (गर्भयोग्यं स्थानम्) ‘आसदत्’ (प्राप्तवान्) ।

अथ प्रथममन्त्रप्रथमपादे ओषधिप्रतिग्रहणप्रार्थनया सूचितां वरुणज्ञान्तिं दर्शयति,—“वरुणो वा एष यजमानमभ्येति यदग्नि-रुपनद्ध ओषधयः प्रतिगृह्णीताग्निमेतमित्याह ज्ञान्यै” (५।१। ५ अ०) इति । रुष्णाजिने बद्धो योऽग्निः, स एष बन्धकेन वरुण-पाशेन युक्तत्वात् ‘वरुणः’ सन् ‘यजमानम्’ ‘अभि-खल्य बाधितुम् आगच्छति । अतस्तच्छान्त्यर्थम् ओषधीभिः प्रतिग्रहः ।

द्वितीयपादे, अरातिशब्देन राक्षसाः सूचिताः-इति दर्शयति,—“व्यस्यन् विश्वा अमतीररातीरित्याह रक्षसानुपहत्यै” (५।१। ५ अ०) इति ।

चतुर्थपादे, दुर्भुंक्षुपगिहारोऽनुष्ठानप्रतिष्ठार्थः-इति दर्श-यति,—“निषीदं नो अप दुर्मतिः हनदित्याह प्रतिष्ठित्यै” (५।१। ५ अ०) इति ।

द्वितीयमन्त्रप्रथमपादे, ओषधिप्रतिमोदप्रार्थनया आठराग्नि-समृद्धिः-इत्येतद्दर्शयति,—“ओषधयः प्रति मोदध्वमेनमित्या-होषधयो वा अग्नेर्भागधेयं ताभिरेवैनं समर्द्धयति” (५।१। ५ अ०)

इति । 'ओषधयः' असंख्येण जाठराग्नेर्भागः, पुरोडाशरूपेणाग्ने-
देवतायाः भागः, अतः ओषधिसंस्कारपेनाग्निद्वयसमृद्धिः ।

द्वितीयपादे सुपिप्पलादित्याह तस्मादोषधयः फलं गृह्णन्ति" (५।१।५अ०)
इति । यस्मादत्र 'सुपिप्पला' इत्युक्तं, 'तस्मात्' लोकेऽपि 'ओष-
धयः' स्वकास्ते सम्पूर्णं 'फलं गृह्णन्ति' ।

द्वितीयाद्धै 'सधस्त्वमासदत्' इत्यस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“अथ
यो गर्भं जनिष्यः प्रजः सधस्त्वमासददित्याह चाभ्य एवेनं
प्रस्थावयति तास्त्रेवेनं प्रतिष्ठापयति" (५।१।५अ०) इति । मृत-
स्वनभूमौ पूर्वमुत्पन्नाभ्यो 'चाभ्यः' ओषधीभ्यः प्रस्थाव्य अयमग्नि-
रानीतः, तम् अग्निम् उपावहरणप्रदेशे 'तासु एव' ओषधीषु
स्थापितवान् भवति ।

'ओषधयः प्रतिगृहीत' इत्यादिकं मन्त्रद्वयं विनियुक्ते,—
“दाभ्यामुपावहरति प्रतिष्ठित्यै" (५।१।५अ०) इति ।

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः,—

सं, मृतस्वनेऽप्यो निनयेत्, सुजातो, इतवन्धनम् ।

उदु-दाभ्यां समत्याय, स जातस्त्वाहरेन्मृदम् ॥

स्त्रिरो, गर्दभ आधाय, त्रिव, आहितमन्त्रणम् ।

त्रैतु-चिभिः ज्ञनेर्याति क्षोष-दाभ्यामिमां मृदम् ॥

उपाहरेदोषधीषु मन्त्रा दादश वर्णिताः ।

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण-
वज्रसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ० ॥

वि पाजसा पृथुना शोशुचानो बाधस्व दिषो रक्ष-
 सो अमीवाः । सुशर्मणो वृद्धतः शर्मणि स्यामग्ने-
 रद्व५ सुहवस्य प्रणीतौ^(१) । आपो हि ष्ठा मयोभुव-
 स्ता न ऊर्जे दधातन । महे रणाय चक्षसे^(२) । यो वः
 शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह नः । उशतीरिव मा-
 तरः^(३) । तस्मा अरङ्गमाम वो यस्य क्षयाय जिह्वय ।
 आपो जनयथा च नः^(४) । मिचः ॥ १ ॥

स५सृज्य पृथिवीं भूमिञ्च ज्योतिषा सह । सुजातं
 जातवैदसमग्निं वैश्वानरं विभुम्^(५) अयच्छमाय त्वा स५-
 सृजामि प्रजाभ्यः । विश्वे त्वा देवा वैश्वानराः स५-
 सृजन्वाऽऽनुष्टुमेन छन्दसाऽङ्गिरस्वत्^(६) । रुद्राः सम्भृत्य
 पृथिवीं बृहज्ज्योतिः समीधिरे । तेषां भानुरजस्र
 इच्छुक्रो देवेषु रोचते^(७) । स५सृष्टां वसुभीरुद्रैर्धीरैः
 क्रमण्यां मृदं । इस्ताभ्यां मृदो कृत्वा सिनीवाली क-
 रोतु ॥ २ ॥

तां^(८) । सिनीवाली सुकपर्दा सुकुरीरा स्वौपशा ।
 सा तुभ्यमदिते मह चोखां दधातु इस्तयोः^(९) । उखां
 करोतु शक्त्या बाहुभ्यामदितिर्धिया । माता पुत्रं
 यथोपस्थे साग्निं विभर्तुं गभ आ^(१०) । मरुस्य शिरो-
 ऽसि^(११) यज्ञस्य परे स्थः^(१२) । वसवस्त्वा दृष्ट्वन्तु गाय-

मेख छन्दसाऽङ्गिरस्वत् पृथिव्यसि^(११) रुद्रास्त्वा हव्यन्तु
चष्टुमेन छन्दसाऽङ्गिरस्वदन्तरिक्षमसि^(१२) ॥ ३ ॥

आदित्यास्त्वा हव्यन्तु जागतेन छन्दसाऽङ्गिरस्वद्
द्यौरसि^(१३) विश्वे त्वा देवा वैश्वानराः हव्यन्त्वानुष्टु-
मेन छन्दसाऽङ्गिरस्वद्विशोऽसि ध्रुवासि धारया मयि
प्रजाः रायस्पोषं गौपत्यः सुवीर्यं सजातान् यजमा-
नाय^(१४) अदित्यै राज्ञासि^(१५) अदितिस्ते विलं गृह्णातु
पाङ्क्तोऽन्तः छन्दसाऽङ्गिरस्वत्^(१६) । कृत्वाय सा महो-
मुखां मृन्मयीं योनिमग्नये । तां पुचेभ्यः सम्प्रायच्छ-
ददितिः अपयानिति^(१७) ॥ ४ ॥

मिचः । करोतु । अन्तरिक्षमसि । प्र । चत्वारि च ॥ ५ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे प्रथम-
प्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

चतुर्थानुवाके मृदाहरणमुक्तम् । अथ पञ्चमे उखानिर्माण-
मुच्यते । कथ्यः, 'वि पाजसेति विश्वस्य' इति । पाठस्तु,—'वि
पाजसा पृथुना भोऽशुचानो बाधस्य दिवो रक्षसो अमीवाः ।
सुवर्मणो बृहतः वर्मणि स्यामग्नेरहः सुहवस्य प्रणीतौ^(१)' इति ।
हे अग्ने, 'पृथुना' (विस्तृतेन) 'पाजसा' (बलेन) 'भोऽशुचानः'
(दीप्यमानः) त्वं 'दिवः' (अचून्) 'रक्षसः' (राक्षसान्) 'अमीवाः'
(रोगाश्च) विब्रूयेण 'बाधस्य' । 'अहं' 'सुवर्मणः' (भोभगसुखस्य)

‘बृहत्तः’ (प्रौढस्य) ‘सुहवस्य’ (सुखेनाङ्गातुं ब्रह्मस्य) ‘अग्नेः’ ‘प्र-
क्षोतौ’ परिचर्यायां सत्यां यत् ब्रह्म (सुखं), तस्मिन् सुखे ‘स्य’
(सर्वदा अवतिष्ठेयम्) ।

तमिमं विनियुक्ते,—“वारुणो वा अग्निरुपनद्धो वि पाजयेति
विस्त्रस्यति सविद्वप्रसूत एवास्य विष्णुर्षी वरुणमेनिं विस्त्रजति”
(५।१।६अ०) इति । यद्यपि अमन्त्रकेण लौकिकविस्त्रंसनेन
लौकिकबन्धो निवर्त्तते, तथापि सविद्वप्रेरणमन्त्रेण वरुणपाशस्य
निवृत्त्यभावेन सविद्वप्रेरणाय मन्त्रपाठः । अस्य मन्त्रस्य बन्धवि-
मोचनायैव सवित्रा परमेश्वरेण निर्मितत्वात् तत्पाठे सति सविद्व-
प्रेरितो भवति । वरुणस्य सम्बन्धिनी पाशबन्धकता बाधा
‘वरुणमेनिः’ सा च ‘विष्णुर्षी’ (सर्वतः प्रसूता), बहुधा रज्जु-
भिरावेष्टय धृतत्वात्, अस्याग्नेसादृशीं वरुणमेनिं मन्त्रेण विमोचि-
त्वान् भव ।

कक्ष्यः, ‘आपो हि हा मयो भुव इति तिसृभिरप उपसृज्य’
इति । तच्च प्रथमामाह,—“आपो हि हा मयोभुवस्ता न ऊर्जे
‘दधातन । महे रणाय चक्षसे(१)” इति । ‘हि’-ब्रह्म एवकारार्थः,
प्रसिद्धार्थो वा । हे ‘आपः’, यूयमेव ‘मयोभुवः’ ‘स्य’ (सुखस्य
भावयिष्यो भवत) । स्नानपानादिहेतुत्वेन सुखोत्पादकत्वं प्रसि-
द्धम् । ‘ताः’ (तादृशो यूयं) ‘नः’ (अस्मान्) ‘ऊर्जे’ (रसाय
भवदीयरसानुभवार्थं) ‘दधातन’ (स्थापयत) । क्रिञ्च ‘महे’ (महते)
‘रणाय’ (रमणीयाय) ‘चक्षसे’ (दर्शनीयाय) ‘दधातन’, अस्मान्
परतत्त्वसाक्षात्कारयोग्यान् कुरुतेत्यर्थः ।

अथ द्वितीयामाह,—“वो वः जिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह नः । उन्नतीरिव मातरः^(१)” इति ‘वः’ (युष्माकं) ‘जिवतमः’ (भ्रान्ततमः सुखैकहेतुः) ‘यः’ ‘रसः’ अस्ति, ‘इह’ (अस्मिन् कर्मणि) ‘नः’ (अस्मान्) ‘तस्य भाजयत’ (रसं प्रापयत) । तत्र दृष्टान्तः,— ‘उन्नतीरिव मातरः’ इति, ‘उन्नतीः’ (कामयमानाः प्रीतियुक्ताः) ‘मातरः’, यथा वत्सान् स्वीयस्तन्वरसं* प्रापयन्ति तद्वत् ।

अथ तृतीयामाह,—“तस्मा अरङ्गमाम वो यस्य जयाय जि-
ज्वथ । आपो जनयथा च नः^(२)” इति । ‘यस्य’ (रसस्य) ‘जयाय’ (क्षयेष निवासेन) ‘जिज्वथ’ (यूयं प्रीता भवथ) । ‘तस्मै’ (रसाय) ‘वः’ (युष्मान्) ‘अरङ्गमाम’ (अस्त्रं वृष्टं प्राप्तुमः) । किञ्च हे ‘आपः’, यूयं ‘नः’ (अस्मान्) ‘जनयथ’ (प्रजोत्पादकान् कुदथ) ।

एतेर्मन्त्रैः साधं जलसेचनं विधत्ते,—“अप उपसृजत्यापो वै
भ्रान्ताः भ्रान्ताभिरेवास्य शुचः५ श्रमयति” (५।१।६ अ०) इति ।
अस्याग्नेः ‘शुचं’ शोकं दाहमित्यर्थः ।

‘आपो हि ष्ठा’ इत्याद्यृचस्तत्र विनियुक्ते,—“तिसृभिरुपसृजति
चिद्वदा अग्निर्यावानेवाग्नस्तस्य शुचः५ श्रमयति” (५।१।६ अ०)
इति । आहवनीयादिरूपेणाग्नेस्त्वैगुण्यम् । तस्य सर्वस्याग्नेर्मन्त्रत्रयेण
दाहशान्तिः ।

कल्पः, ‘मित्रः सः५सृज्य पृथिवीमिति दाभ्याः सः५सर्जनीयैः
सः५सृजत्यर्मकपालैः पिष्टैर्वेण्वङ्गारैर्ब्रह्मिहतुषैः पलाशकषाद्येण शर्करा-
भिः पिष्टाभिः कृष्णाजिनलोमभिरजलोमभिः’ इति । तत्र

* स्त्रियस्तन्वरसम् इति सर्वत्र पाठो न सम्भवति प्रतिभाति ।

प्रथमामाह,—“मित्रः सꣳसृज्य पृथिवीं भूमिञ्च ज्योतिषा सह ।
सुजातं जातवेदसमग्निं वैश्वानरं विशुम्^(१)” इति । मित्रनामकः
सर्वेषामाप्तो देवः, ‘पृथिवीं’ (विस्तृतामिमां) ‘भूमिं’ (मृदं)
चक्ष्मादृक्षां मृदि उपसृष्टा अपसृ, ‘ज्योतिषा’ (ज्योतिःब्रह्मोप-
सृष्टितेन दार्ढ्यहेतुना वक्ष्यमाणार्मकपासादिना ‘सꣳसृज्य’ अग्निं
‘सुजातम्’ अकरोदिति शेषः । अग्निब्रह्मोपसृष्टिताम् उक्षां
निर्मितवानित्यर्थः । कीदृशमग्निं ?—‘जातवेदसं’ (उत्पन्नप्राण-
मिश्रं), ‘वैश्वानरं’ (सर्वपुरुषोपकारकत्वेन तत्सम्बन्धिनं), ‘विशुम्’
(सर्वेषु यजमानगृहेषु व्याप्तम्) ।

अथ द्वितीयामाह,—“अथक्षाद्य त्वा सꣳसृजामि प्रजाभ्यः ।
विश्वे त्वा देवा वैश्वानराः सꣳसृजन्वानुष्टुभेन हृन्दसाऽङ्गिर-
क्षत्^(१)” इति । हे अग्ने, त्वां ‘प्रजाभ्यः’ (प्रजानाम्) ‘अथक्षाद्य’
(रोगाभावाच्च) ‘सꣳसृजामि’ (अर्मकपासादिभिः संयोजयामि) ।
‘वैश्वानराः’ (सर्वपुरुषोपकारिणः), ‘विश्वे’ (सर्वेऽपि) ‘देवाः’
‘आनुष्टुभेन हृन्दसा’ सहकारिणा युक्ताः त्वां ‘सꣳसृजन्तु’ ।
किन्तु ?—यथा अङ्गिरसः* पूर्वं संयोजितवन्तस्तदत् ।

मन्त्रे देवतान्तरपरित्यागेन मित्रस्यैव स्त्रीकारे कारणं दर्श-
यति,—“मित्रः सꣳसृज्य पृथिवीमित्याह मित्रो वै श्रिवो देवानां
तेनैवेनꣳ सꣳसृजति ब्रान्थै” (५।१।६अ०) इति । ‘देवानां’
मध्ये ‘मित्रः’ ‘श्रिवः’ (ब्रान्तः), अतोऽग्रेः ‘ब्रान्थै’ मित्रस्य
स्त्रीकारः ।

* अङ्गिर इति सर्वत्र पाठो न युक्तः ।

अथ दार्ष्टान्त्येतिभिः कपालैः संसर्गे विधत्ते,—“यद्वाग्याणां पात्राणां कपालैः सःसृजते द्याम्याणि पात्राणि शुचार्पणेदर्मः कपालैः सःसृजत्येतानि वा अनुपजीवनीयानि तान्येव शुचार्पयति” (५।१।६अ०) इति । पाकसाधनानां भाण्डानां कपालैः संसर्गे सति सर्वाणि ‘पात्राणि’ ‘शुचा अर्पयेत्’ (विहृतमृहदाहादि-कृतेन भक्षेण योजितानि भवेयुः) । अतस्तत् मा भूदिति ‘अर्म-कपालैः’ संयोजयेत् । चिरकालशून्ययामे भूमौ अवस्थितानि पुरातनानि अर्मकपालानि ; तेषां प्राणिभिः अनुपजीवनीयत्वात् तान्येव भक्षेण योजितानि भवन्ति, न तु गृहोपकरणानि भाण्डानि ।

अथ भूमिष्ठैः सुद्रपावाणैःसूर्योक्तैः संसर्गे विधत्ते,—“वर्करा-भिः सःसृजति धृत्या अथोन्नत्वाय” (५।१।६अ०) इति । ‘धृत्यै’ निर्माणकाले भङ्गराहित्येन दार्ष्टान्त्यै । ‘अथोन्नत्वाय’ इति पाककालेऽपि भङ्गराहित्येन सुखावस्थानाय ।

द्रव्यान्तरसंसर्गे विधत्ते,—“अजलोमैः सःसृजत्येषा वा अग्नेः प्रिया तनूर्यदजा प्रिययैवेनं तनुवा सःसृजत्यथो तेजसा” (५।१।६अ०) इति । अजलजातेरग्नौ प्रजापतिमुखजलसान्वादजा इयम् अग्नेः ‘प्रिया तनूः’ । न केवलं प्रियत्वं किन्तु अग्निसम्बन्धात् तेजोरूपत्वमपि, अतः ‘प्रियया’ तन्वा ‘तेजसा’ चाग्निं समर्धयति ।

पुनरपि द्रव्यान्तरसंसर्गे विधत्ते,—“हृष्णाजिनस्य सोमभिः सःसृजति यज्ञो वै हृष्णाजिनं यज्ञेनैव यज्ञः सःसृजति” (५।१।६अ०) इति । अन्यत्र, ‘यज्ञो देवेभ्योऽनिस्त्रायत हृष्णो रूपं

हत्वा' इत्युक्तत्वात्, यज्ञस्य ह्यग्नाजिनरूपेण
'यज्ञेन' अग्निरूपं 'यज्ञं' 'संयजति' इति ।

कल्पः, 'रुद्राः सन्धृत्य पृथिवीमिति मृदं सङ्क्षिप्य' इति ।
पाठस्तु,—“रुद्राः सन्धृत्य पृथिवीं बृहज्ज्योतिः समीधिरे । तेषां
भानुरजस इच्छुक्रो देवेषु रोचते^(१)” इति । रुद्रनामका देवाः
'पृथिवीम्' (उखाणिष्यादिकां मृदं) 'सन्धृत्य' (सन्धक् भरषं
हत्वा) उखाकरणाद्य यथा मृदु भवति, तथा हस्ताभ्यां सङ्घटनं
कलेत्यर्थः । तथा हत्वा 'बृहज्ज्योतिः' 'समीधिरे' (प्रौढमग्निं
दीपितवन्तः) । 'तेषां' (रुद्राणाम्) अथमग्निः 'भानुः' (भास्व-
मानः) 'अजस इत्' (जिरन्तर एव), 'शुक्रः' (दीप्तियुक्तः), 'देवेषु'
'रोचते' (शोभते) ।

कल्पः, 'सृष्ट्यां वसुभिरिति तिसृभिः कर्त्तुं प्रयच्छति' इति ।
तच्च प्रथमामाह,—“सृष्ट्यां वसुभिरुद्गैर्धरैः कर्मण्यां मृदं ।
हस्ताभ्यां मृदो हत्वा सिनीवाली करोतु ताम्^(२)” इति । पूर्व-
मग्रे रुद्रशब्देन वसवोऽप्युपलक्षिताः । अतः 'धरैः' (बुद्धिमद्भिः)
'वसुभिरुद्गैः' च या मृत् कपालादिभिः संयोजिता सतो कर्मण्या
(उखाकर्मयोग्या सम्पन्ना जाता) तां 'मृदं' 'सिनीवाली' देवी
पुनरपि स्त्र-‘हस्ताभ्यां' 'मृदो हत्वा' 'करोतु' (उखां निष्यादयतु) ।

अथ द्वितीयामाह,—“सिनीवाली सुकपर्दा सुकुरीरा
स्त्रौपशा । सा तुभ्यमदिते महे श्रेखां दधातु हस्तयोः^(३)” इति ।
या 'सिनीवाली सुकपर्दा' (कपर्दोऽत्र स्त्रीणामुचितः केशवन्ध-
विशेषः, शोभनः कपर्दो यस्याः, सा 'सुकपर्दा') । कुरीरशब्देन

स्त्रीभिः शृङ्गारार्थं शिरसि* धार्यमाणं जालकम् उच्यते, शोभनं कुरीरं यस्याः सा 'सुकुरीरा' । उपभेते (सम्यक् ग्रयनं कुर्वते) शैरवयवविशेषेस्ते सर्वे उपशाः, तेषां समूह औपशाः, शोभन औपशो यस्याः सा 'खौपशा' । हे 'महे' (प्रौढे) 'अदिते' देवि,† 'सा' 'सिनीवाली' 'तुभ्यं' (तव) 'हस्तयोः' 'उखां' (मृदम्) 'आ'- 'दधातु' ।

अथ तृतीयामाह,—“उखां करोतु ब्रह्मा बाहुभ्यामदिति-
र्धिया । माता पुत्रं यथोपस्ये साग्निं विभर्तुं गर्भं आ(१०)” इति ।
इयम् 'अदितिः' 'धिया' (बद्धिकौशलेन), 'बाहुभ्यां' (हस्त-
कौशलेन), 'ब्रह्मा' (शरीरबलेन) च इमाम् 'उखां' 'करोतु' । 'यथा'
लोके 'माता' स्वकीयं 'पुत्रं' 'उपस्ये' (उत्सृजे) विभर्ति, तथा
सा अदितिः 'गर्भे' (स्त्रोत्सृजे) तम् 'अग्निं' 'आ' कर्मसमाप्तेः,
'विभर्तु' ।

उक्तस्य मन्त्रचतुष्टयस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“रुद्राः समृत्य
पृथिवीमित्याह्वेता वा एतं देवता अग्रे समभरं ताभिरेवै५ स-
म्भरति” (५।१।६अ०) इति । रुद्राः, वसवः, सिनीवाली,
अदितिश्चेत्येतच्छब्दपरामृष्टा देवताः ।

कल्पः, 'मखस्य शिरोऽसीति पिण्डं कृत्वा' इति । पाठः,—
“मखस्य शिरोऽसि(११)” इति । हे मृत्पिण्ड, त्वं 'मखस्य' (यज्ञस्य)
शिरः-स्थानम् 'असि' ।

* शिरसा इति J. पु० पाठः ।

† भूमिदेवि इति B. एवं J. पु० पाठः ।

तच्च मखञ्जद्वयार्थं दर्शयति,—“मखस्य शिरोऽसीत्याह यज्ञो वै मखस्यस्यै तच्छिरो यदुखा तस्मादेवमाह” (५।१।६ अ०) इति ।

कल्पः, ‘यज्ञस्य पदे स्य इति कृष्णाजिनं पुष्करपर्णञ्चाभिमृशति’ इति । पाठः,—“यज्ञस्य पदे स्यः^(१९)” इति । हे कृष्णाजिनपुष्करपर्णे, युवाम् उभे ‘यज्ञस्य’ पादरूपे ‘स्यः’ ।

कृष्णाजिनपुष्करपर्णयोर्यज्ञप्राप्तिहेतुत्वाद्यज्ञपदत्वं प्रसिद्धमित्येतद्दर्शयति,—“यज्ञस्य पदे स्य इत्याह यज्ञस्य ह्येते पदे अथो प्रतिष्ठित्यै” (५।१।६ अ०) इति ।

कल्पः, ‘वसवस्त्वा कृण्वन्तु गायत्रेण कन्दसेति चतुर्भिर्महीयुखां करोति ब्रह्मभार्यस्याध्वर्युरेकभार्यस्य क्रियमाणा मेतैर्यजुर्भिरेव यजमानोऽनुमन्त्रयते’ इति । पाठस्तु,—“वसवस्त्वा कृण्वन्तु गायत्रेण कन्दसाऽङ्गिरस्वत् पृथिव्यसि^(१९) इन्द्रास्त्वा कृण्वन्तु त्रैष्टुभेन कन्दसाऽङ्गिरस्वदन्तरिक्षमसि^(१८) आदित्यास्त्वा कृण्वन्तु जागतेन कन्दसाऽङ्गिरस्वद्द्यौरसि^(१५) विश्वे त्वा देवा वैश्वानराः कृण्वन्त्वा-नुष्टुभेन कन्दसाऽङ्गिरस्वद्दिशोऽसि भ्रुवाऽसि धारया मयि प्रजाः रायस्योषं गौपत्यः सुवीर्यः सजातान् यजमानाय^(१९)” इति । हे उखे, वस्त्राख्या देवाः सहकारिणा ‘गायत्रेण कन्दसा’ सह, अङ्गिरस इव त्वां ‘कृण्वन्तु’ (निष्पादयन्तु) । त्वच्च पृथिवीरूपा ‘असि’ । एवमुत्तरेषु त्रिष्वपि योज्यम् । ‘वैश्वानराः’ (सर्वमनुष्योपकारिणः) । हे उखे, त्वं ‘भ्रुवाऽसि’ (दृढाऽसि), अतो ‘मयि’ अध्वर्यौ अन्यस्मिन् वा उखाकर्त्तरि प्रजादिकं ‘धारय’ (स्थापय,

सजमानार्थमपि प्रजादिकं सन्पादय) । भ्रुवासीत्यादिरन्ध्रभागः
पूर्वेष्वपि त्रिष्वनुषज्यते । .

‘संसृष्टाम्’ इत्याद्यृग्भिः कर्त्तुं प्रदानं, ‘वसवस्त्वा’ इत्यादि-
भिर्यजुर्भिर्यजमानानुमन्त्रणञ्च क्रमेण विधत्ते,—“प्रान्याभिर्यच्छ-
त्वन्वैर्मन्त्रयते मिथुनत्वाय” (५।१।६अ०) इति । ‘अन्याभिः’
‘वसवस्त्वा’ इत्यादियजुर्भ्यां विलक्षणाभिर्द्युग्भिः । ‘अन्यैः’ ‘संसृष्टाम्’
इत्याद्यृग्भ्यो विलक्षणैः ‘वसवस्त्वा’ इत्यादियजुर्भिः । अत्रां
स्त्रीलिङ्गत्वाद्यजुषाम् अतथात्वान्मिथुनत्वम् ।

निर्मातव्याया उखायाः कक्ष्यात्रयं विधत्ते,—“द्युद्धिं करोति
त्रय इमे लोका एषां लोकानामाप्ते” (५।१।६अ०) इति ।
‘उद्धिः’ ऊर्द्धमवस्थितोऽवयवविशेषः । यथा भाण्डस्य उपरि
अन्यद्भाण्डं, तस्याप्युपरि पुनरन्यद्भाण्डमिति कक्ष्यात्रयं, तथेयमेकैव
उखा कक्ष्यात्रययुक्ता कार्या ।

‘वसवस्त्वा’ इत्यादिभिर्मन्त्रैर्यजयामस्यानुमन्त्रणं पूर्वं विहितम् ।
इदानीं तैरेव मन्त्रैः कर्तुं कर्मनिष्पादनं विधत्ते,—
“हन्द्वाभिः करोति वीर्यं वै हन्द्वाप्सि वीर्येणैवेनां करोति”
(५।१।६अ०) इति । ‘हन्द्वाभिः’ हन्द्वाल्लिङ्गकैः ‘वसवस्त्वा’
इत्यादिभिर्मन्त्रैः ।

कल्पः,—“अदित्यैरास्त्रासि^(१७)” ‘इति रास्त्रा करोति’ इति ।
रश्मनासदृशी भाण्डस्य गल्लगता रेखा ‘रास्त्रा’ । हे रेखे, त्वम्
‘अदित्यै’ (भूमिरूपाया उखाया) ‘रास्त्रा’ (काञ्चीगुणस्थानीया
रश्मना) ‘असि’ ।

कल्पः, 'अदितिस्ते बिलं गृह्णात्विति बिलं कृत्वा' इति । पाठस्तु,—“अदितिस्ते बिलं गृह्णातु पाङ्क्तेन हृन्दसाऽङ्गिरस्वत्^(१८)” इति । हे उखे, 'अदितिः' भूमिः सहकारिणा 'पाङ्क्तेन हृन्दसा' सह अङ्गिरस इव 'ते' (तव) 'बिलम्' (अन्तर्हिदं) 'गृह्णातु' (करोतु) ।

तं मन्त्रं विनियुक्ते,—“यजुषा बिलं करोति व्यावृत्तौ” (५।१।६अ०) इति । लौकिकस्य हि भाण्डस्यान्तरेणैव यजुः, बिलं क्रियते, अत्र तु 'यजुषा'* इति तद्व्यावृत्तिः ।

उखायाः प्रादेशपरिमाणं विधत्ते,—“इयतीं करोति प्रजापतिना यज्ञमुखेन सम्मिताम्” (५।१।६अ०) इति । यज्ञपुरुषस्य मुखम् ऊर्द्धचुवुकयोर्मध्यवर्त्तिं प्रादेशमात्रं, तच्च प्रजापतिसृष्टत्वात् प्रजापतिस्वरूपं, तेन मुखेन परिमिता भवति; तत्परिमाणं हस्तेन अभिगीय प्रदर्शनार्थम् 'इयतीम्' इत्युच्यते ।

अथ विधत्ते,—“द्विस्तां करोति द्यावापृथिव्योर्दोहाय” (५।१।६अ०) इति । यथा योषितः स्तनौ, एवमस्या उखाया द्वौ स्तनाकारौ गृहा निष्पाद्यौ, तथा सति द्वित्वसाम्यात् द्यावापृथिव्योः सारांशदोहनं सम्पद्यते ।

पचान्तरं विधत्ते,—“चतुस्तां करोति पशूनां दोहाय” (५।१।६अ०) इति ।

पुनरप्यन्यं पचं विधत्ते,—“अष्टास्तां करोति हृन्दसां

* समन्वयमिति J. पु० पाठः ।

† मूर्द्धचिबुकयोर्मध्यवर्त्ति इति पाठो भवितुं युक्तः ।

दोहाय” (५।१।६ अ०) इति । अष्टसङ्ख्याकानि छन्दांसि मन्त्रा-
न्तरे समाख्यातानि, ‘गायत्री त्रिष्टुप् जगत्यनुष्टुक् पङ्क्त्या सह
बृहत्युष्णिहा ककुत्’ इति ।

अष्टवसङ्ख्यासाम्याच्छन्दसा मारदोहनं सम्पद्यते । तदेतत् सर्वं
सूत्रकारेण सङ्गृहीतम्,—‘अग्नीणां राक्षायास्य सन्धौ दौ चतुरः
षड्द्वै वा सूत्रान् करोति’ इति ।

अधिकारिविशेषेणाग्निषु सङ्ख्याविशेषं विधत्ते,—“नवाग्निम्
अभिचरतः कुर्यात् त्रिवृतमेव वज्रं सम्भृत्य भ्रातृव्याय प्रहरति
सृष्ट्यै” (५।१।६ अ०) इति । त्रिवृतस्त्रोमस्य नवभिष्टंग्भिर्द्विपे-
त्वादग्निसङ्ख्यायास्त्रिवृत्तं सम्पद्यते । स च त्रिवृतस्त्रोमो वैरि-
विनाशकत्वात् वज्रसमानः । अतो नवसङ्ख्याया भ्रातृव्याय वज्र-
प्रहरणं सम्पद्यते ।

अभिचाराभावे तु अग्निसङ्ख्यां सूत्रकारो दर्शयति,—‘कुर्वं-
स्तस्त्रोऽग्नीः प्रतिदिशमुन्नयत्यष्टाग्निर्वा’ इति ।

कस्यः, ‘छत्वाय सा महोमुखामित्युत्तरतः शिकतासु प्रति-
ष्ठाय’ इति । पाठस्तु, “छत्वाय सा महोमुखां मृण्मयीं योनि-
मग्रधे । तां पुत्रेभ्यः सम्प्रायच्छददितिः अपयानिति^(१९)” इति ।
‘सा’ इयम् ‘अदितिः’ ‘मृण्मयीं’ (मृत्कार्यां) ‘अग्रधे’ ‘योनिं’
(अग्नेः कारणभूतां) ‘महीम्’ (महतीम्) ‘उखां’ ‘छत्वाय’ (निष्पाद्य),
ततस्तान् ‘उखां’ ‘पुत्रेभ्यः’ (स्वपुत्रसदृशेभ्यः) अपणकारिभ्यः
‘सम्प्रायच्छत्’ (सम्यक् दत्तवतो) । किं कुर्वती?—इति, तदुच्यते—
‘अपयानिति’ (अपयन्तु भवन्त इति) भ्रुवती ।

तमेतं मन्त्रं विनियुक्ते,—“हत्वाय सा महीमुखामिति नि-
दधाति देवतास्त्रैवेनां प्रतिष्ठापयति” (५। १। ६ अ०) इति ।
अदितिपुत्राणां देवतारूपत्वाद्देवतासु प्रतिष्ठापनं सम्पद्यते ॥

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः,—

वि पा, विस्रंसयेदापोस्तभिर्मुदि जलं क्षिपेत् ।
मित्रे-द्वाभ्यां शर्करादियोगो रुद्रेति सङ्क्षिपेत् ॥
संस्र-त्रिभिर्मुत्तिकां तामुखा कर्त्रे प्रयच्छति ।
मखपिण्डकृतिर्यज्ञ-चर्मपर्णाभिर्मर्शनम् ॥
कुर्यादसु-चतुर्भिस्तां भुवासीत्यनुषज्यते ।
अदि, राक्षामदि, बिलं कुर्यात्कंत्वाय, तामुखाम् ॥
सिकतासु स्थापयीत मन्त्रा एकोनविंशतिः ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

वसवस्त्वा धूपयन्तु गार्वेण छन्दसाऽङ्गिरस्वत्^(१)
रुद्रास्त्वा धूपयन्तु चैष्टुभेन छन्दसाऽङ्गिरस्वत्^(२) आ-
दित्यास्त्वा धूपयन्तु जागतेन छन्दसाऽङ्गिरस्वत्^(३)
विश्वे त्वा देवा वैश्वानरा धूपयन्त्वानुष्टुभेन छन्दसा-
ङ्गिरस्वत्^(४) इन्द्रस्त्वा धूपयत्वङ्गिरस्वत्^(५) विष्णुस्त्वा
धूपयत्वङ्गिरस्वत्^(६) वरुणस्त्वा धूपयत्वङ्गिरस्वत्^(७)

अदि॑ति॒त्वा दे॒वी वि॒श्वदे॑व्यावती पृथि॒व्याः स॒धस्ये॑-
ऽङ्गिर॒स्वत् ख॑नत्व॒वट^(८) दे॒वानां॑ त्वा प॒त्नोः ॥ १ ॥

दे॒वीवि॒श्वदे॑व्यावती पृथि॒व्याः स॒धस्ये॑ऽङ्गिर॒स्वद॑ध॒तू-
खे^(९) धि॒षणा॑त्वा दे॒वीवि॒श्वदे॑व्यावतीः पृथि॒व्याः
स॒धस्ये॑ऽङ्गिर॒स्वद॑भी॒न्धता॑मुखे^(१०)ऽग्रा॑त्वा दे॒वीवि॒श्वदे॑-
व्यावतीः पृथि॒व्याः स॒धस्ये॑ऽङ्गिर॒स्वच्छ॑पयन्तूखे^(११) वरू॒-
च॒यो ज॑नय॒त्वा दे॒वीवि॒श्वदे॑व्यावतीः पृथि॒व्याः स॒ध-
स्ये॑ऽङ्गिर॒स्वत् प॑चन्तूखे^(१२ १३) । मि॒त्रैता॑मु॒खां प॑चैषा
मा भे॑दि । ए॒तां ते॒ परि॑ द॒दाम्य॑भित्यै^(१४) । अ॒भी-
मां ॥ २ ॥

म॒हि॒ना दि॒वं मि॒त्रो ब॑भूव स॒प्रयाः॑ । उ॒त अ॒वसा॑
पृथि॒वी^(१५) । मि॒त्रस्य॑ च॒र्षणी॑धृतः अ॒वो दे॒वस्य॑ । सा-
न॒सिं । दु॒ष्मं चि॒त्रअ॒वस्त॑मं^(१६) । दे॒दत्त्वा स॒वितो॑द॒पतु॑
सु॒पा॒णिः स्व॑ङ्गि॒रिः । सु॒बा॒हु॒रु॒त श॑क्त्या^(१७) । अ॒प॒च॒मा॒नां
पृथि॒व्या॒शा दि॒श आ॑ पृ॒ण । उ॒त्तिष्ठ॑ वृ॒हती॑ भ॒वोर्ध्वा
तिष्ठ॑ ध्रु॒वा त्वं^(१८) । वस॑व॒त्त्वाऽऽहृ॑न्दन्तु गाय॒त्रेण॑ छन्द॒सा-
ऽङ्गिर॒स्वत्^(१९) रु॒द्रा॒त्त्वाऽऽहृ॑न्दन्तु, चैष्टु॒भेन॑ छन्द॒सा-
ऽङ्गिर॒स्वत्^(२०) आ॒दि॒त्या॒त्त्वाऽऽहृ॑न्दन्तु जा॒गते॑न॒ छन्द॒-
सा॒ङ्गिर॒स्वत्^(२१) वि॒श्वे॒ त्वा दे॒वा वै॒श्वान॒रा आ॑ हृ॒न्द-
न्वा॒नुष्टु॒भेन॑ छन्द॒सा॒ङ्गिर॒स्वत्^(२२) ॥ ३ ॥

पत्नीः । इमाः । रुद्रास्वा कृन्दन्तु । एकान्नविंश-
शतिश्च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे प्रथम-
प्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ० ॥

पञ्चमेऽनुवाके उखानिर्माणमुक्तम् । अथ षष्ठे तत्संस्कारोऽभि-
धीयते । कल्पः, 'वसवस्वा धूपयन्तु गायत्रेण कन्दसेति सप्तभि-
रश्वशकेनोखां धूपयन्ति' इति । पाठस्तु, "वसवस्वा धूपयन्तु
गायत्रेण कन्दसाऽङ्गिरस्वत्^(१) रुद्रास्वा धूपयन्तु त्रैष्टुभेन कन्दसा-
ऽङ्गिरस्वत्^(२) आदित्यास्वा धूपयन्तु जागतेन कन्दसाऽङ्गिरस्वत्^(३)
विश्वे त्वा देवा वैश्वानरा धूपयन्त्वाष्टुभेन कन्दसाऽङ्गिरस्वत्^(४)
इन्द्रास्वा धूपयन्त्वाङ्गिरस्वत्^(५) विष्णुस्वा धूपयन्त्वाङ्गिरस्वत्^(६) वरुणस्वा
धूपयन्त्वाङ्गिरस्वत्^(७)" इति । हे उखे, त्वाम् अष्टौ 'वसवः' सह-
कारिणा 'गायत्रेण कन्दसा' सह, अङ्गिरस इव 'धूपयन्तु'
(अश्वशकजन्येन धूमेन संस्कुर्वन्तु) । एवमुत्तरेष्वपि षट्सु योज-
नीयम् ।

एतान् मन्त्रान् विनियुक्ते,—“सप्तभिर्धूपयति सप्त वै शीर्ष-
ण्याः प्राणाः शिर एतद्यज्ञस्य यदुखा शीर्षन्नेव यज्ञस्य प्राणां
दधाति तस्मात् सप्त शीर्षन् प्राणाः” (५।१।७ अ०) इति ।
शिरोवर्त्तिषु सप्तषु किद्रेषु सञ्चरन्तः 'प्राणाः' सप्तसङ्ख्याकाः ।
उखा च यज्ञशिरःस्थानीया, तस्मात् सप्तभिर्धूपने सति यज्ञस्य

अग्निरस्येव प्राणानवस्थापयति; यस्मादेवं, 'तस्मात्' प्रतिपूरणं अग्निरपि हिद्रभेदेन 'सप्त' 'प्राणा' वर्तन्ते ।

धूपसाधनं विधत्ते,—“अश्वत्थकेन धूपयति प्राजापत्यो वा अश्वः सयोनित्वाथ” (५।१।७अ०) इति । अश्वस्य ब्रह्मत् अश्वत्थकः । अश्वस्य प्राजापत्यत्वमसह्यदुक्तम्, अग्निरपि प्राजापत्यः, 'प्राजापतिरग्निमचिनुत' इति अवणात्; अत उभयोः समानयोनित्वम् ।

कल्पः, 'अदितिस्त्वा देवीत्यग्रेण गार्हपत्यमवटं स्नात्वा' इति । पाठस्तु,—“अदितिस्त्वा देवी विश्वदेव्यावतो पृथिव्या सधस्येऽग्निरस्तु खनत्ववट^(८)” इति । विश्वेषां देवानां योग्या उपचारा 'विश्वे देव्याः',* ते अस्यां सन्तीति 'विश्वदेव्यावतो'; तादृशो द्रव्यम् 'अदितिः' 'देवी' 'पृथिव्याः सधस्ये' (भूम्या उपरि) हे 'अवट' त्वम् अग्निरस इव 'खनतु' ।

अस्मिन् मन्त्रे खननकर्तृत्वमदितेरुपपादयति,—“अदितिस्त्वेत्याहेयं वा अदितिरदित्यैवादित्यां खनत्यस्या अक्रूरं काराय न हि स्वः स्वः हि नस्ति” (१।५।७अ०) इति । 'द्रव्यं' भूमिरेवात्र अदितिब्रह्मेण विवक्षिता, अवटखननं हि भूम्यामेव; ततोऽदितेः खननकर्तृत्वे सति भूमेर्हिंसा न भवति । 'न हि' लोके कश्चिदपि स्वयं स्वात्मानं 'हि नस्ति' । तस्मात् खननलक्षण-क्रूर-कार्यकरणाभावाय इदम् अदितिकर्तृत्वं सम्पाद्यते† ।

* विश्वदेव्या इति पाठो भवितुं युक्तः ।

† सम्पद्यते इति B. एवं J. पु० पाठः ।

कल्पः, 'लोहितपचनीयैः सन्नारैरवसीर्य देवानां त्वा पत्नी-
रिति तस्मिन्नुखामवदधाति' इति । पाठस्तु,—“देवानां त्वा
पत्नीर्देवीर्विश्वदेव्यावतोः पृथिव्याः सधस्येऽङ्गिरस्वदधत्तुखे^(९)” इति ।
'विश्वदेव्यावतोः' (समस्तदेवार्होपचारयुक्ताः) या 'देवानां' पत्न्यो
देव्यः ताः 'पृथिव्याः' 'सधस्ये' (उपरि) अङ्गिरस इव हे 'उखे'
त्वा 'दधतु' (स्थापयन्तु) ।

देवपत्नीनाम् उखाकर्तृत्वं पुरातनमित्येतद्दृश्यति,—“देवानां
त्वा पत्नीरित्याह देवानां वा एतां पत्नयोऽप्ये कुर्वन्तीभिरेवैनां
दधाति” (५।१।७अ०) इति । पुरा देवपत्नीभिर्दखायाः हत-
त्वात् इदानीमपि ताभिरेव स्थापिता भवति ।

कल्पः, 'लोहितपचनीयैः सन्नारैः प्रच्छाद्य धिषणास्त्वा देवी-
रिति चतुर्भिर्दखायामग्निमभ्यादधाति' इति । पाठस्तु,—“धिषणा-
स्त्वा देवीर्विश्वदेव्यावतोः पृथिव्याः सधस्येऽङ्गिरस्वदभीन्वतामुखे^(१०)
अग्नास्त्वा देवीर्विश्वदेव्यावतोः पृथिव्याः सधस्येऽङ्गिरस्वप्रपयन्तुखे^(११)
वरूचयो जनयस्त्वा देवीर्विश्वदेव्यावतोः पृथिव्याः सधस्येऽङ्गिरस्वत्
पचन्तुखे^(११।११)” इति । विद्याभिमानिन्यो देवता 'धिषणाः' । हे
'उखे', त्वां ता देवताः 'अभीन्वताम्' (अभितो ज्वालयन्तु) ।
हन्द्वाभिमानिन्यो देवता 'अग्नाः'; ताः त्वां 'अपयन्तु' (तव पच्य-
मानतां सम्पादयन्तु) । 'वरूचयो जनयः' इति पदभेदेन मन्त्र-
भेदः । हेतुप्रज्ञास्त्वादिषु सप्तसु हेतुकेष्वभिमानिन्यो देवता
'वरूचयः'; “सेनेन्द्रस्य” इत्याद्यनुवाकेनोक्ता देवपत्न्यो 'जनयः' । तत्र
'वरूचयः' त्वां 'पचन्तु' (तव पक्तां सम्पादयन्तु) । तथा 'जनयः' त्वां

‘पचन्तु’ (पक्त्वपरोक्षां कुर्वन्तु) । ‘वरूचयः’ इति मन्त्रे ‘त्वा देवीः’ इत्याद्युत्तरभागोऽनुषज्यते ।

एतेषु मन्त्रेषु धिषणादिशब्दानामस्यदुक्तार्थपरतां दर्शयति, धिषणास्वेत्याह विद्या वै धिषणा विद्याभिरेवैनामभीन्धेऽग्रास्वेत्याह छन्दांसि वैऽग्राश्छन्दोभिरेवैनाऽपयति वरूचयस्वेत्याह होत्रा वै वरूचयो होत्राभिरेवैनां पचति जनयस्वेत्याह देवानां वै पत्नोर्जनयस्त्राभिरेवैनां पचति” (५।१।७अ०) इति । स्पष्टोऽर्थः ।

अदितिस्त्वा देवीत्यादीनामुक्तानां मन्त्राणां सङ्ख्यां प्रशंसति,—“षड्भिः पचति षड्वा चतव षटुभिरेवैनां पचति”(५।१।७अ०) इति । अवटखननादीनामपि पाकाङ्गत्वेन ‘षड्भिः पचति’ इत्युच्यते ।

‘वरूचयो जनयः’ इत्यनयोः स्त्राभिप्रेतं मन्त्रभेदं दर्शयितुं ‘पचन्तु’ इति मन्त्रभागस्यानुषङ्गरूपामावृत्तिं दर्शयति,—“द्विः पचन्वित्याह तस्मात् द्विः संवत्सरस्य सस्यं पच्यते” (५।१।७अ०) इति । वरूचयः पचन्तु, जनयः पचन्वित्येवं द्विः प्रयोगः ।

कल्पः, ‘मित्रैतामुखां पचेति पच्यमानां तिसृभिर्मैत्रोभिरुपचरन्ति’ इति । तत्र प्रथमामाह,—“मित्रैतामुखां पचैषा मा भेदि । एतां ते परि ददाम्यभित्यै^(१४)” इति । हे ‘मित्र’ (सर्वप्राणि-हितकारिन्) देव, त्वम् ‘एताम्’ ‘उखां’ ‘पच’ (पक्वां कुर्व) । ‘एषा’ च उखा ‘मा भेदि’ (भिन्ना मा भवतु) । ‘एताम्’ (उखाम्) ‘अभित्यै’ (भेदाभावाय) ‘ते’ (तुभ्यं) ‘परि ददामि’ (परित्राणाय ददामि) ।

अथ द्वितीयामाह,—“अभीमां महिना दिवं मिचो बभूव सप्रथाः । उत अवसा पृथिवीम्^(१५)” इति । ‘मिचः’ ‘इमाम्’ (उखाम्) ‘अभि’-‘बभूव’ (अभितः प्राप्तवान्) । कीदृशो मिचः ?—‘सप्रथाः’ (सविस्कारः, प्रचुरकीर्तिरित्यर्थः) । कीदृशोमिमां ?—‘महिना दिवं’ (महिना युलोकसदृशीं ‘उत’ (अपि च) ‘अवसा पृथिवीं’ (अवणेन पृथिवीसदृशीम्) ।

अथ तृतीयामाह,—“मिचस्य चर्षणीधृतः अवा देवस्य । सानसिं । युञ्जं चित्रअवस्तमम्^(१६)” इति । ‘चर्षणीधृतः’ (मनुष्याणां धारयितुः) ‘मिचस्य’ ‘देवस्य’ ‘अवः’ (ओतुं योग्यं यशो महदस्तीति शेषः), ‘सानसिं’ (फलदानशीलं), ‘युञ्जं’ (द्रविणप्रदं), ‘चित्रअवस्तमम्’ (चित्रं अवः कीर्त्तयिष्यामि चित्रअवाः, अतिशयेन तादृशः, तम्) एतादृशमुखारूपं स मिचः पचत्विति शेषः ।

देवताम्बरपरित्यागेन मिचदेवताकमन्त्रस्त्रोकारे कारणं दर्शयति,—“वारुण्युखाऽभीद्धा भैचियोपैति शान्त्यै” (५।१।७अ०) इति । ‘अभीद्धा’ (प्रज्वलिता) या इयम् ‘उखा’, खेयं दुःखार्थाद् ‘वारुण्यै’, तस्या मैत्र्या च च शान्तिर्भवति ।

कल्पः, ‘पक्षां देवस्त्वा सवितोदपलित्युदास्य’ इति । पाठस्तु,—“देवस्त्वा सवितोदपतु सुपाणिः स्रज्जुरिः । सुवाज्जत ब्रह्मा^(१७)” इति । हे उखे, ‘सविता’ ‘देवः’ त्वां स्वीकृत्या ‘ब्रह्मा’ ‘उदपतु’ (अवटादूर्द्धमानयतु) । कीदृशः सविता ?—‘सुपाणिः’ (शोभनौ पाणी यस्यामे) ‘सुपाणिः’, (शोभनाः अङ्गुलयो यस्यामौ) ‘स्रज्जु-स्त्रिः’, कान्दस्यो रेफः । ‘उत’ (अपि च) (शोभनौ बाह्व यस्यामौ)

‘सुवाङ्गः’ । मणिवन्धस्योभयतोऽवस्थितौ* भागौ पाणिग्रन्धेन च
उच्येते ।

अस्मिन् मन्त्रे सविद्वद्भ्योऽवस्थितौ दर्शयति,—“देवस्त्वा सवितो-
दपत्वित्याह सविद्वद्भ्यो एवैनां ब्रह्मणा देवताभिरुदपति” (पू।
१७अ०) इति । सवित्रा प्रेरितः सन् ‘एनां’ ‘ब्रह्मणा’ (मन्त्रेण)
‘देवताभिः’ च सहोदपनं कृतवान् भवति ।

कल्पः, ‘अपद्यमाना पृथिव्याश्चा दिश आ पृथेत्युत्तरतः
सिकतासु प्रतिष्ठाय’ इति । पाठस्तु, “अपद्यमाना पृथिव्याश्चा दिश
आ-पृण । उत्तिष्ठ बृहती भवोर्द्धा तिष्ठ भ्रुवा त्वम्^(१८)” इति ।
हे उखे, ‘पृथिवि’ (पृथिव्यां, भूमौ) ‘अपद्यमाना’ (भङ्गमप्राप्नु-
वतो) ‘त्वं’, ‘आश्चाः’ (प्राच्याद्या दिशो मुख्यः), ‘दिशः’ (आग्नेय्याद्या
विदिशः) च ‘आ-पृण’ (सर्वतः पूरय, सर्वत्र प्रसिद्धा भव) । ‘उत्तिष्ठ’
(अवटादहिरागत्य उत्थिता भव), उत्थाय च ‘बृहती’ (प्रौढा)
‘भव’ । तादृशी त्वं, ‘ऊर्द्धा’ सती ‘भ्रुवा’ (स्थिरा) ‘भव’, ‘ऊर्द्धा’
(ऊर्द्धमुखी) स्थिरा ‘तिष्ठ’ ।

अस्य मन्त्रस्य यदिशामापूरणमुक्तं, सेयमग्नेः प्रभवाया व्याप्तिः
इत्येतत्तात्पर्यं दर्शयति,—“अपद्यमाना पृथिव्याश्चा दिश आ-
पृथेत्याह तस्मादग्निः सर्वा दिशाऽनु विभाति” (पू।१।७अ०) इति ।
यस्मादुखायाः सर्वेदिकपूर्तिः प्रार्थ्यते, ‘तस्मात्’ उखया मिश्रितः
‘अग्निः’ स्वतेजसा ‘सर्वा दिशः’ प्रकाशयति ।

‘ऊर्द्धा तिष्ठ’ इत्यस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“उत्तिष्ठ बृहती भव

* मणिवन्धस्योभयतोऽवस्थितौ इति J. पु० पाठः ।

† प्रभवाया व्याप्तिः इति पाठो भवितुं युक्तः ।

ऊर्द्धा तिष्ठ भ्रुवा त्वमित्याह प्रतिष्ठित्यै” (५।१।७अ०) इति ।

कल्पः, ‘वसवस्त्वाऽऽकृन्दन्तु गायत्रेण कन्दसेति चतुर्भिरजा-
क्षीरेणोखामाकृणन्ति’ इति । पाठस्तु,—“वसवस्त्वाऽऽकृन्दन्तु गाय-
त्रेण कन्दसाऽङ्गिरस्वत्^(१८) रुद्रास्त्वाऽऽकृन्दन्तु चैष्टुभेन कन्दसा-
ऽङ्गिरस्वत्^(१९) आदित्यास्त्वाऽऽकृन्दन्तु जागतेन कन्दसाऽङ्गिरस्वत्^(२०)
विश्वे त्वा देवा वैश्वानरा आ-कृन्दन्त्वानुष्टुभेन कन्दसाऽङ्गिर-
स्वत्^(२१)” इति । हे उखे, वसुनामका देवाः, अङ्गिरस इव त्वां
सिञ्चन्तु । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यं सेचनं विधत्ते,—“असुर्यं पाचमनाकृणमा-
कृणन्ति देवचाऽकः” (५।१।७अ०) इति । यज्ञसाधनं पाचमग्नि-
दग्धं सत् द्रवद्रव्येण यदि न सिक्तं भवति, तदानीमसुरयोग्यं
भवेत्, तत्परिहाराय आसिञ्चेत् । सिक्तं पाचं ‘देवचा’ (देवेषु)
‘अकः’ (करोति) देवयोग्यं भवतीत्यर्थः ।

सेचनसाधनं विधत्ते,—“अजक्षीरेणाकृणन्ति परमं वा एतत्
पयो यदजक्षीरं परमेणैवैनां पयसाऽऽकृणन्ति” (५।१।७अ०)
इति । लोके अजक्षीरस्य सर्वव्याधिपरिहारहेतुत्वात्, वेदेऽपि
“आग्नेयो वा एषा यदजा” इत्युक्तत्वात् परमत्वम् । लोके दग्धस्य
पाचस्य सेचनमन्तरेणैव सेवनं कुर्वन्ति । अतस्तद्वावृत्त्यर्थमिह
मन्त्रेण सेचनं विधत्ते,—“यजुषा व्यावृत्त्यै” (५।१।७अ०) इति ।

सामान्येन मन्त्रं विधाय विशेषेण कन्दोलिङ्गकान् मन्त्रान्
विधत्ते,—“कन्दोभिराकृणन्ति कन्दोभिर्वा एषा क्रियते कन्दोभि-
रेव कन्दाः स्थाकृणन्ति” (५।१।७अ०) इति । पूर्वं (५अ०) ‘वसवस्त्वा

कृत्स्नम् मायचेष्ट कन्दसा' इति कन्दोलिङ्गकैर्मन्त्रैः 'एषा क्रियते',
अत इयं कन्दोरूपा; तस्मादुखारूपाणि कन्दोसि, मन्त्ररूपेः
'कन्दोभिरेव' सिकानि भवन्ति ।

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः,—

वसवः सप्तभिर्धूपोऽदितिस्वेत्यवटं खनेत् ।
देवोखां तत्र संस्थाप्य, धिषणेतिचतुष्टयात् ॥
अग्निं क्षिपेन्मन्त्रभेदो वरू-जन-पदद्वयात् ।
मित्रत्रयेणोपचारो देव, उदासयेदुखाम् ॥
अपेति सिकतास्वेतां निधाय, वसवेत्यतः ।
चतुष्टयादजाचीरं सिञ्चेद् द्वाविंशतिर्मताः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण-
यजुःसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ० ॥

समास्त्वाम् कृतवो वर्धयन्तु संवत्सरा ऋषयो
यानि सत्या । सं दिव्येन दीदिहि रोचनेन विश्वा
आ भाहि प्रदिशः पृथिव्याः^(१) । सञ्चेध्यस्वाम्ने प्र च
बोधयेन्मुञ्च तिष्ठ महते सौभगाय । मा च रिषदुप-
सत्ता ते अग्ने ब्रह्माणस्ते यशसः सन्तु मान्ये^(२) । त्वा-
मग्ने वृणते ब्राह्मणा इमे शिवो अग्ने ॥ १ ॥

सुं वरणे भवानः । सपत्न्या नो अभिमातिजिह्व
स्वे गये जायुह्यप्रयुच्छन्^(३) । इहैवाम्ने अधि धारया

* कन्दोभिरेव इति आदर्शपुस्तकपाठो न सम्यक् ।

रयिं मा त्वा नि॒क्रन् पूर्ब॑चित्तो नि का॒रिणः । क्ष॒च-
म॒ग्ने सु॒यम॑मस्तु तुभ्यमुपस॒त्ता वर्द्ध॑तां ते अ॒निष्टुतः^(४) ।
क्ष॒त्रेणा॑ग्ने स्वायुः स॒ र॒भस्व मि॒त्रेणा॑ग्ने मि॒त्रधे॒ये यत-
स्व । स॒जा॒तानां मध्य॑म॒स्था र॒धि रा॒ज्ञाम॑ग्ने वि॒ह्व्यो
दोदि॒होह^(५) । अति॑ ॥ २ ॥

निहो अतिस्त्रिधोत्यचित्तिमत्यरातिमग्ने । विश्वा
द्यग्ने दुरिता सहस्वाथास्मभ्यः सहविराः रयिं
दाः^(६) । अनाधृष्यो जातवेदा अनिष्टुतो विराड्ग्ने
क्षत्रध्वीदिहोह । विश्वा आशाः प्रमुञ्चन्मानुषो-
र्भियः शिवाभिरद्य परि पाहि नो वृधे^(७) । वृहस्पते
सवितर्बोधयन्ः सःशितंचित्सन्तराः सःशिशधि ।
वर्द्धयैनं महते सौभगाय ॥ ३ ॥

विश्व एनमनुमदन्तु देवाः^(८) । अमुञ्चभूयादध
यद्यमस्य वृहस्पते अभिशस्तेरमुञ्चः । प्रत्यौहताम-
श्विना मृत्युमस्माद्देवानामग्ने भिषजा शचीभिः^(९) ।
उद्वयं तमसस्परिपश्यन्तो ज्योतिरुत्तरं । देवं देवचा
सूर्यमगन्तु ज्योतिरुत्तमम्^(१०) ॥ ४ ॥

इमे शिवो अग्ने । अति । सौभगाय । चतुस्त्रि-
शच्च ॥ ७ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे प्रथम-
प्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

षष्ठेऽनुवाके उच्चासंस्कार उक्तः । अथ सप्तमेऽनुवाके पञ्च-
पञ्चभूता आग्निव्यः सामिधेन्य उच्यन्ते । कस्यः, 'एकविंशतिं
चतुर्विंशतिं वा पराचीः सामिधेनोरन्याहैकादश प्राकृतीः समा-
ख्याय इति द्वाग्निर्कोः' इति । तत्र प्रथमामाह,—“समा-
ख्याय चतवो वर्द्धयन्तु संवत्सरा चतवो यानि सत्या । सं दिव्येन
दीदिहि रोचनेन विद्या आभाहि प्रदिशः पृथिव्याः^(१)” इति ।
'समा'-ब्रह्मः संवत्सरावाची, संवत्सरब्रह्मेण तु तदवयवा मासा
अर्द्धमासाद्योपलक्ष्यन्ते । हे 'अग्ने', 'संवत्सरः' 'चतवः' मासा
अर्द्धमासाद्येत्येते कालविशेषाः, तथा 'चतवः' (मन्त्रद्रष्टारः),
तथा 'यानि' सत्यानि (सत्यवचनानि) सन्ति, ते सर्वेऽपि तां
'वर्द्धयन्तु' तैर्वर्द्धितस्त्वं 'दिव्येन' (द्युलोकार्हेण) 'रोचनेन' (तेजसा)
'सं'-'दीदिहि*' (सम्यक् दीप्यस्व) । किञ्च तदीयया दीप्या
'पृथिव्याः' सम्बन्धिनीः 'प्रदिशः' (सर्वा दिशो विदिशस्व) 'आभाहि'
(सर्वतो भासय) ।

अथ द्वितीयामाह,—“सं चेद्व्यस्त्राग्ने प्र च बोधयैनमुष तिष्ठ
महते सौभगाय । मा च रिषदुपसत्ता ते अग्ने ब्रह्माणस्ते यत्रसः
सन्तु माऽन्ये^(१)” इति । हे 'अग्ने' त्वं 'सम्'-'दध्यस्व' 'च' (स्वयमपि
दीप्तो भव) । 'एनं' 'प्र'-'बोधय' 'च' (यजमानं कर्मानुष्ठानाय
प्रबुद्धं कुरु) । 'महते सौभगाय' 'उत्'-'तिष्ठ' 'च' (यजमानस्या-
त्यन्तसौभगार्थमुद्युक्तोऽपि भव) । हे 'अग्ने' 'ते' (तव) 'उपसत्ता'
(परिचारकः) 'मा' 'रिषत्' 'च' (मा हिंस्यातां) । किञ्च 'ते'

* दीदिहि इति संहितानुसारी पाठो भवितुं युक्तः ।

(त्वदीया) 'ब्राह्मणः' (ब्राह्मणाः) ऋत्विग्यजमानाः 'यज्ञमः सन्तु' (यज्ञ-
स्त्रिनो भवन्तु) । 'अन्ये' (त्वत्परिचर्याविमुखाः) यज्ञस्त्रिनो मा भूवन् ।

अथ तृतीयाभाष,—"त्वामग्ने वृणते ब्राह्मणा इमे शिवो
अग्ने संवरणे भवा नः । सपत्नहा नो अभिमातिजिच्च स्वे गये
जागृह्यप्रयुच्छन्^(१)" इति । हे 'अग्ने', 'इमे' 'ब्राह्मणा' ऋत्विग्-
यजमानाः त्वां 'वृणते' (सम्भजन्ते, आराधयन्ति) । हे 'अग्ने' 'नः'
(अस्माकं) 'संवरणे' (अपराधानामाच्छादने) निमित्तभूते सति
'शिवः' (शान्तः) 'भव', अपराधं मा प्रकटयेत्यर्थः । किञ्च 'नः'
(अस्माकं) 'सपत्नहा' (वैरिघाती) 'अभिमातिजित्' (पापजय-
कारी च) भूत्वा 'स्वे गये' (स्वकीये गृहे) 'अप्रयुच्छन्' (प्रमाद-
मकुर्वन्) 'जागृहि' (सावधानो भव) अस्मद्वित्तं विचारयेत्यर्थः ।

अथ चतुर्थीभाष,—"इहैवाग्ने अधि धारया रयिं मा त्वा
निक्रन् पूर्वचितो निकारिणः । ज्ञमग्ने सुयममस्तु तुभ्यमुपसत्ता
वर्धतां ते अनिष्टृतः^(४)" इति । हे 'अग्ने' 'इहैव' (गृहे एव) 'रयिं'
(धनम्) 'अधि'-'धारय' (आधिक्येन संपादय) । 'पूर्वचितः' (ये
अस्मत्तोऽपि पूर्वमग्नेस्तेतारः, ते) अस्मान् प्रति 'निकारिणः'
(निराकर्तारो भूत्वा) त्वाम् अस्माभिस्वीयमानमग्निं 'मा' 'निक्रन्'
(मैव निराकुर्वन्तु) । हे 'अग्ने' 'तुभ्यं' (तव) 'ज्ञं' (बलं) 'सुयम-
मस्तु' (सुखिरं भवतु) । 'ते' (तव) 'उपसत्ता' (परिचारकः)
'अनिष्टृतः' (केनापि नितरामर्षिमितः सन्) 'वर्धताम्' ।

अथ पञ्चमीभाष,—"ज्ञत्रेणाग्ने स्वायुः सूरभस्व मित्रेणाग्ने
मित्रधेये यतस्व । सजातानां मध्यमस्त्वा एधि राज्ञामग्ने विह्व्यो

दीदिदीह^(५)” इति । हे ‘अग्ने’, ‘सचेष्ट’ (तदीयेन बलेन) ‘स्नायुः’ (अस्मादीयं शोभनमायुः) ‘संरभस्व’ (संरच, आयुःसंरचणे अप्रमत्तो भव) । हे ‘अग्ने’, ‘मिचधेये’ (मिचानामस्माकं धारणे) ‘मिचेष्ट’ (अनुग्रहयुक्तेन चित्तेन) ‘यतस्व’ (प्रयत्नं कुह) । अग्निना सह प्रजापतेर्मुखतो जातत्वाद् ब्राह्मणा अग्नेः सजाताः, तेषां ‘मध्यमस्मा एधि’ (मध्यमे प्रदेशे अवस्थितो भव) सर्वदा ब्राह्मणान् याजयेत्यर्थः । ह्ययतेऽचेति हवा चक्षाः; त्रिविधाश्च ते हवाश्च विहवाः, विहवान् अर्हतीति ‘विहव्यः’ । हे ‘अग्ने’, त्वं ‘दह’ (भूमौ) ‘रात्रां’ ‘विहव्यः’ (विविधयज्ञप्रवर्तकः सन्) ‘दीदिहि’ (अतिशयेन दीप्यस्व) ।

अथ षष्ठीमाह,—“अति निहे अति स्त्रिधोऽत्यचिन्तिमत्यरा-
तिमग्ने । विश्वा अग्ने दुरिता सहस्त्राथास्मभ्यः सह वीराः
रयिं दाः^(६)” इति । निहृष्टानि श्व-भूकरादिजन्मानि जिहीते
प्राप्नोति यैर्दुरितैः, तानि दुरितानि हकारान्तेन निह्-शब्देनो-
च्यन्ते । शरीरश्लेष्मादिहेतवो रोगविशेषाः स्त्रिध्-शब्देनो-
च्यन्ते । हे ‘अग्ने’, ‘निहे’ (दुरितानि) ‘अति-’-‘सहस्व’ (अतिशयेन
विनाशय) । ‘स्त्रिधः’ (रोगांश्च) ‘अ-त-’-‘सहस्व’ । ‘अचिन्ति’
(कर्मानुष्ठानविषयमज्ञानं) च ‘अति-’-‘सहस्व’ । ‘अरातिं’ (कर्म-
विघ्नकारिणं ब्रह्मं) च ‘अति-’-‘सहस्व’ । द्विशब्दोऽपिशब्दार्थः ।
किं ब्रह्मणा, हे ‘अग्ने’, विश्वान्यपि दुरितानि (अनिष्टकराणि)
‘सहस्व’ (विनाशय) । ‘अथ’ (अनन्तरम्), ‘अस्माभ्यं’ ‘सहवीरां’
(वीरैः पुत्रैः सहितां) ‘रयिं’ (धनं) ‘दाः’ (देहि) ।

अथ सप्तमीमाह,—“अनाष्टव्यो जातवेदा अनिष्टृतो विरा-
ज्ये सप्तमदीदिहीह । विश्वा आन्नाः प्रमुञ्चन्मानुषोर्भिचः
त्रिवाभिरस्य परि-पाहि नो वृधः^(७)” इति । हे ‘अग्ने’, त्वम्
‘इह’ (कर्मणि) ‘दीदिहि’ (दीप्यस्व) । ‘अनाष्टव्यः’ (इतः परं
केनाप्यधर्वणीयः), ‘जातवेदाः’ (उत्पन्नसमस्तजगदभिन्नः), ‘अनिष्टृतः’
(इतः पूर्वमपि केनाप्यहंसितः), ‘विराट्’ (विविधं राजमानः),
(सर्वं वसं विभर्त्तीति) ‘सप्तमत्’ । किञ्च यथोक्तविशेषविशिष्टत्वं
‘त्रिवाभिः’ (त्रिवाभिरनुग्रहदृष्टिभिः) ‘अस्य’ (अस्मिन् कर्मणि)
‘नः’ (अस्मान्) ‘वृधे’ (अभिष्टुभ्ये) ‘परि-पाहि’ (सर्वतः
पालय) । किं कुर्वन्?—‘विश्वा आन्नाः’ (निषिद्धाचरणविषया
सर्वास्तृष्णाः) ‘मानुषोर्भिचः’ (मनुष्येषु प्रसन्नाः व्याध्यादिभीतोश्च)
‘प्रमुञ्चन्’ (प्रकर्षेण निवारयन्) ।

अथाष्टमीमाह,—“बृहस्पते सवितर्बोधयेन५ स५स्रितंचित्
सन्तरा५ स५स्रिवाधि । वर्धयेनं महते बौभगाय विश्व एनमनु-
मदन्तु देवाः^(८)” इति । अथ बृहस्पतिसविष्टव्यावग्निरौ,
सामिधेनोनामाग्नेयत्वात् । बृहस्पतिसविष्टव्यां तुल्य हे अग्ने,
‘एनं’ (यजमानं) ‘बोधय’ (कर्मणि बुद्धिमत्तं कुरु) । ‘संस्रितंचित्’
(पूर्वमेव विव्रितबुद्धिमपि) ‘एनं’ ‘सन्तरां’ ‘संस्रिवाधि’ (पुनर-
प्यतिव्रजेन सम्यगनुज्ञासनवत्तं कुरु) । ‘एनं’ (यजमानं) ‘महते’
‘बौभगाय’ ‘वर्द्धय’ । ‘विश्वे’ (सर्वेऽपि) ‘देवाः’ ‘एनं’ (यजमानम्)
‘अनुमदन्तु’ (समोचोनाऽयमिति हव्यन्) ।

अथ नवमीमाह,—“अमषभृसादध यद् यमस्त बृहस्पते अभि-

ब्रह्मेणमुच्यते । प्रत्यूहतामग्निना मृत्युमस्मात् देवानामग्ने भिषजा
 ब्रह्मोभिः^(८)” इति । ‘भूयः’ (भावः), ‘अमुच’ (स्वर्ग), ‘भूयः’, ‘अमुचभूयः’;
 स्वर्गे चिरावस्थानमित्यर्थः । पञ्चमी निमित्तार्था । अधश्चो
 धकारयुक्त इदानीमित्यस्मिन्नर्थे वर्तते । हे बृहस्पतितुष्य अग्ने,
 ‘अमुचभूयात्’ (स्वर्गे चिरावस्थानं निमित्तीकृत्य) ‘अध’ (इदानीं)
 ‘यमस्याभिब्रूतेः’ (यमसम्बन्धिहिंसानिमित्तात् पापात्) अस्मात्
 ‘अमुच्यः’ (भोचितवानसि) इति ‘यत्’, तेन अस्माकं पारलौकिक-
 विषये चिन्ता नास्तीति शेषः । हे ‘अग्ने’, ‘देवानां’ भिषजौ
 अग्नौ देवौ ‘ब्रह्मोभिः’ (स्वकीयशक्तिभिः) ‘अस्मात्’ (यजमानात्)
 ‘मृत्यु’ ‘प्रत्यूहतां’ (अपमृत्युमिह लोके निराकुरुताम्) ।

अथ दशमीमाह,—“उदयं तमसस्परिपश्यन्तो ज्योतिरुत्तरं ।
 देवं देवचा सूर्यमग्न्य ज्योतिरुत्तमम्^(१०)” इति । ‘वयं’ ‘तमसः’
 ‘उत्तरं’ ‘ज्योतिः’ (तमसो विनाशकत्वेनोत्कृष्टमग्निसम्बन्धि ज्योतिः)
 ‘उत्’-‘परिपश्यन्तः’ (उत्कर्षेण सर्वतोऽवलोकयन्तः), ‘देवचा’
 (देवेषु मध्ये) ‘सूर्ये’ ‘देवं’ (सूर्यरूपेण वर्तमानमग्निसम्बद्धमेव)
 ‘उत्तमं’ ‘ज्योतिः’ ‘अग्न्या’ (प्राप्ताः स्मः) ।

अथ विनियोगसङ्ग्रहः,—

समाख्या सामिधेन्यः स्युर्दशता आग्निके पञ्चौ ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे दृष्ट्या-
 यजुःमंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

ऊर्द्धा अस्य सुमिधौ भवन्त्यूर्द्धा शुक्रा शोचीः स्य-
 म्नेः । द्युमत्तमा सुप्रतीकस्य सूनोः^(१) । तनूनपादसुरो
 विश्ववेदा देवो देवेषु देवः । पथ आनक्ति मध्वा
 धृतेन^(२) । मध्वा यज्ञं नक्षसे प्रीणानो नराशंसौ
 अग्ने । सुकृद्देवः सविता विश्ववारः^(३) । अष्टायमेति
 शवसा घृतेनैडानो वह्निर्नमसा । अग्निः सुचो अध्व-
 रेषु प्रयत्सु^(४) । स यज्ञदस्य महिमानमग्नेः सः ॥
 ॥ १ ॥

ई मन्द्रासु प्रयसः । वसुश्चेतिष्ठो वसुधातमश्च^(५) ।
 द्वारो देवीरन्वस्य विश्वे व्रता ददन्ते अग्नेः । उरुव्य-
 चसो धाम्ना पत्यमानाः^(६) । ते अस्य योषणे दिव्ये न
 योनावुषासानक्ता । इमं यज्ञमवतामध्वरं नः^(७) ।
 दैव्या होतारावूर्द्धमध्वरं नोऽग्नेर्जिह्वामभि यणीतं ।
 छणुतं नः स्विष्टि^(८) । तिस्रो देवीर्बर्हिरेदः सदन्विडा
 सरस्वती ॥ २ ॥

भारती मही यणाना^(९) । तद्वस्तुरीपमद्भुतं पु-
 रुक्षु त्वष्टा सुवीरं रायस्योषं विष्यतु नाभिमस्ते^(१०) ।
 वनस्पतेऽवसृजा रराणस्त्मना देवेषु । अग्निर्हव्यः
 शमिता हृदयाति^(११) । अग्ने स्वाहा छणुहि जातवेद
 इन्द्राय हव्यं । विश्वे देवा इविरिदं जघन्तां^(१२) ।

हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक
आसीत् । स दाधार पृथिवीं द्यां ॥ ३ ॥

उतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम^(११) । यः प्रा-
णतो निमिषतो महित्वैक इद्राजा जगतो बभूव ।
य ईशे अस्य द्विपदश्चतुष्पदः कस्मै देवाय हविषा
विधेम^(१२) । य आत्मदा बलदा यस्य विश्व उपासते
प्रशिषं यस्य देवाः । यस्य द्वायामृतं यस्य मृत्युः कस्मै
देवाय हविषा विधेम^(१३) । यस्येमे हिमवन्तो महि-
त्वा यस्य समुद्रः रसया सह ॥ ४ ॥

आहुः । यस्येमाः प्रदिशो यस्य बाहू कस्मै देवाय
हविषा विधेम^(१४) । यं क्रन्दसी अवसा तस्तभाने अभ्यै-
क्षेतां मनसा रेजमाने । यत्राधि सूर उदिता व्येति
कस्मै देवाय हविषा विधेम^(१५) । येन द्यौरुग्रा पृथिवी
च दृढे येन सुवः स्तभितं येन नाकः । यो अन्तरिक्षे
रजसो विमानः कस्मै देवाय हविषा विधेम^(१६) । आपो
ह यन्महतीर्विश्वं ॥ ५ ॥

आयन् दक्षं दधाना जनयन्तीरग्निं । ततो देवा-
नां निरवर्त्ततासुरेकः कस्मै देवाय हविषा विधेम^(१७) ।
यश्चिदापो महिना पर्यपश्यदक्षं दधाना जनयन्ती-
रग्निं । यो देवेष्वधिदेव एक आसीत् कस्मै देवाय
हविषा विधेम^(१८) ॥ ६ ॥

अग्नेः स । सरस्वती । आं । सह । विश्वं । चतु-
स्त्रिंशच्च ॥ ८ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे प्रथमप्रपाठके
अष्टमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

सप्तमोऽनुवाके अग्निचयमाङ्गभूते पशौ सामिधेन्योऽभिहिताः ।
अथाष्टमे प्रयाजयाज्या आप्री-नामका उच्यन्ते । कस्यः, 'ऊर्ध्वा
अस्य समिधो भवन्तीति प्रयाजानामाप्रीयो भवन्ति' इति । तत्र
प्रथमामाह,—“ऊर्ध्वा अस्य समिधो भवन्त्यूर्ध्वा शुक्रा शोचोऽ-
व्यग्नेः । द्युमत्तमा सुप्रतीकस्य सूनोः^(१)” इति । प्रयाजानां
सर्वेषामग्निविशेषा एव देवताः । तत्र प्रथमप्रयाजदेवतामग्निविशेष-
रूपामयं समिच्छब्द आचष्टे, सम्यग्निधे (प्रकाशते) इति व्युत्पत्तेः ।
वज्रवचनं पूजार्थम् । 'अस्य' 'अग्नेः' स्वरूपविशेषभृताः 'समिधः',
समिन्नामका देवाः 'ऊर्ध्वा' 'भवन्तु' (अस्यच्छ्रेयोऽर्थमुद्युक्ता
भवन्तु) । तद्योगात् 'शोचोषि' (ज्वालास्वरूपाणि) 'ऊर्ध्वा'
'भवन्तु' (उन्नतानि भवन्तु) । कीदृशानि शोचोषि?—
'शुक्रा' (भास्वराणि), 'द्युमत्तमा' (अतिशयेन दीप्तिमन्ति) ।
कीदृशस्याग्नेः?—'सुप्रतीकस्य' (सुमुखस्य) । 'सूनोः' (पुत्रवत्
हितकारिणः) ।

अथ द्वितीयामाह,—“तनूनपादसुरो विश्ववेदा देवो देवेषु
देवः । पथ आनक्ति मध्वा घृतेन^(१)” इति । 'तनूनपात्' (तनूर्न
पातयति विनाशयतीति 'तनूनपात्', शरीरपाक्षक इत्यर्थः ।

एतन्नामकः कश्चिदग्निविशेषो 'मध्वा' (मधुरेण) 'घृतेन' 'पथ' 'आनक्ति' (स्वर्गसाधनत्वेन तत्तन्मार्गभूतानि हवींषि घृतेन आक्रान्ति करोतु) । कीदृशः तन्नूनपात् ?—(असृग् प्राणान् राति ददातीति) 'असुरः', अत एव शरीरपात्नक इति युक्तम् । (विश्वं वेत्तीति) 'विश्ववेदाः', 'देवः' (द्योतनात्मकः, मनुष्येः पूजनीयो वा) । न केवलं मनुष्येभ्येव 'देवः', अपि तु 'देवेषु' अण्यधिको 'देवः' ।

अथ द्वितीयाह,—“मध्वा यज्ञं नक्षत्रे प्रीणानो नराग्रं सो अग्ने । सुष्ठुदेवः सविता विश्ववारः^(१)” इति । नरैः ग्रंथनीयः 'नराग्रंशः' । एतन्नामकः कश्चिदग्निविशेषः । हे 'अग्ने', त्वं 'नराग्रंशो' भूत्वा 'मध्वा' (मधुरेण) घृतेन 'प्रीणानः' (हृष्यन्) इमं 'यज्ञं' 'नक्षत्रे' (प्राप्नोषि निर्वर्त्तयिष्यसीत्यर्थः) । कीदृशो नराग्रंशः ?—(सुष्ठु करोति, वैकल्यं परिहरतीति) 'सुष्ठु', 'देवः' (द्योतनात्मकः), 'सविता' (कर्मण्यस्माकं प्रेरकः), (विश्वानि दुरितानि वारयतीति) 'विश्ववारः' ।

अथ चतुर्थीमाह,—“अष्क्यमेति श्रवसा घृतेनेङानो वज्जिर्गमसा । अग्निं सुचो अध्वरेषु प्रयत्नु^(२)” इति । 'ईङानः' इत्यग्निविशेषस्य वाचकं नामदेयं, स्तुतिप्रियत्वात् ईङान इत्युच्यते । एतन्नामकः 'अयं' 'वज्जिः' 'श्रवसा' (बलेन) युक्तः सन् 'अष्क' (यज्ञं प्राप्तुम्) 'एति' (गच्छति) । तम् 'अग्निं' 'अध्वरेषु' 'प्रयत्नु' (यज्ञेषु प्रवर्त्तमानेषु) 'सुचः' 'घृतेन' (जुह्वनिष्ठेनाज्येन) 'गमसा' (गमच्छारेण) च परिचरेमेति शेषः ।

अथ पञ्चमीमाह,—“स यच्चदस्य महिमानमग्नेः सः । ई मन्त्रासु प्रथमः । वसुसेतिष्ठो वसुधातमश्च^(५)” इति । बर्हिर्नामकः कश्चिदग्निविशेषः । प्रकृते, बर्हिरग्न आज्यस्य वेत्विति मन्त्रे प्रसिद्धत्वादिह प्रसिद्धनामकेन* तच्छब्देन परामृश्यते । ‘सः’ (तादृशः) बर्हिर्नामकोऽग्निविशेषः, ‘अस्य’ सामान्यरूपस्याग्नेर्महिमानं ‘यजतु’ (यजतु, पूजयतु) । ‘स ई’ (स एव बर्हिर्नामको वक्त्रः) ‘मन्त्रासु’ (हर्षजनिकासु स्तुतिरूपासु ऋक्षु) ‘प्रथमः’ (प्रथासवान् अधिकपरिचर्यायुक्त इत्यर्थः) । किञ्च अयं बर्हिर्नामको वक्त्रः ‘वसुः’ (प्राणिनां वामयिता) ‘चेतिष्ठः’ (अतिशयेनाभिज्ञः), ‘वसुधातमश्च’ (यजमानार्थं धनस्य धारयिता) ।

अथ षष्ठीमाह,—“दारो देवीरन्वस्य विश्वे व्रता ददन्ते अग्नेः । उरुव्यससो धात्रा पत्यमानाः^(६)” इति । दारश्चब्देन स्त्रीमूर्त्तिधरः कश्चिदग्निविशेष उच्यते । पूजार्थं वज्रवचनम् । या देव्यो दारश्चब्दाभिधेयाः प्रथममग्नेर्ऋतमाचरन्ति, तत् ‘दारो देवीरनु’ ‘विश्वे’ (सर्वे यजमानाः) ‘अस्य’ अग्नेः सम्बन्धीनि व्रतानि कर्माणि ‘ददन्ते’ (हविः प्रयच्छन्ति) । कीदृशी-द्दारः ?—‘उरुव्यससः’ (विस्तीर्णगताः), ‘धात्रा पत्यमानाः’ (धात्रा तेजसा पत्यमानाः, प्राप्यमाणाः) तेजस्विनोरित्यर्थः ।

अथ सप्तमीमाह,—“ते अस्य उषणे दिव्ये न योनावुषासा-नक्ता । इमं यज्ञमवतामध्वरन्नः^(७)” इति । ‘उषासा’ इत्युषः-कास्वरूपा काश्चिदग्नेर्मूर्त्तिः; ‘नक्ता’ इति च रात्रिरूपा काश्चि-

* प्रसिद्धवाचकं इति पाठो भवितुं युक्तः ।

इग्नेर्मूर्त्तिः, उषासा च नक्ता च 'उषामानक्ता' । एतन्नामके ये 'अस्य' अग्नेर्मूर्त्ति, ते 'नः' (अस्यदीयं) 'इमं यज्ञं' 'येनौ' (अस्मिन् स्थाने) 'अध्वरं' (हिंमारहितं) यथा भवति, तथा 'अवतां' (रचतां) । कीदृश्यौ ते?—'योषणे' (परस्परमिश्रिते) । तच्च दृष्टान्तः,—'दिव्ये न' (दिव्ये इव) यथा ह्युलोकस्ये मूर्त्तिं भासमाने भवतः, एवमेते मूर्त्ति ।

अथाष्टमीमाह,—“दैव्या होतारावूर्द्धमध्वरं गोऽग्नेर्जिह्वामभि गृणीतं । कृणुतं नः स्विष्टिम्^(८)” इति । होतृशब्दाभिधेयो दावग्निविशेषौ । होतृत्वञ्च द्विविधं, दैव्यं मानुषञ्च ; तत्रैतौ होतारौ दैव्यौ । हे दैव्यौ 'होतारौ' 'अग्नेः' 'जिह्वां' (ज्वालाम्) 'अभि'-लक्ष्य प्रवृत्तं, 'जूर्द्धं' (अत्युच्छ्रितं) 'नः' 'अध्वरं' (अस्यदीयमिमं यज्ञं) 'गृणीतं' (प्रस्थापयतं) । किञ्च 'नः' (अस्यदर्थे) 'स्विष्टिं' 'कृणुतं' (वैगुण्यं परिहृत्य एतामिष्टिं शोभनां* कुरुतम्) ।

अथ नवमीमाह,—“तिस्रो देवोर्बर्हिर् इदं सदन्विडा सरस्वती भारती । मही गृणाना^(९)” इति । 'इडा-सरस्वती-भारती'-त्यादिशब्दवाच्यास्तिस्रो देव्योऽग्निमूर्त्तयो याः सन्ति, ता 'इदं' 'बर्हिः' (इमं यज्ञं) 'आ-' 'सदन्तु' (प्राप्नुवन्तु) । इडा-सरस्वती-भारतीत्यादीनां प्रत्येकं विशेषणमुच्यते, 'मही' (महती), 'गृणाना' (यज्ञं प्रस्थापयन्ती) ।

अथ दशमीमाह,—“तत् नक्षुरीपमहुतं पुष्टु त्वष्टा सुवीरं । रायस्योषं विष्पतु नाभिमस्रो^(१०)” इति । 'त्वष्टा'—इति कश्चि-

* इष्टिशोभनामिति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

दग्निविशेषः । सोऽयम् 'अस्मै' (अस्मासु) 'तत्' ऐश्वर्यं 'विष्पतु' (विशेषेणावसितं करोतु) सम्पूर्णं करोत्वित्यर्थः । कोदृशमैश्वर्यं ?—'नः' (अस्मदर्थं), 'तुरीयं' (तृणमेव प्राथमाणं), 'अहुतं' (गवाश्चादि-बाहुल्येनास्वरूपं), 'पुरुषु' (बहुभिर्मनुष्यैः जूयते शब्दयते प्रशस्यते इति 'पुरुषु'), (शोभना वीराः पुत्रा यस्मिन्, तत्) 'सुवीरं', (रायो धनस्य, पोषः पुष्टिर्यस्मिन् तत्) 'रायस्योषं' । 'नाभिं' (रथचक्रगतानामगाणां नाभिमिव* सर्वेषां बन्धूनामाश्रयभूतम्) ।

अथेकादशीमाह,—“वनस्पतेऽवसृजा रराणः त्मना देवेषु । अग्निर्हव्यं शमिता सूदयाति^(११)” इति । वनस्पतिनामकः कश्चिदग्निविशेषः । हे 'वनस्पते', त्वं 'रराणः' (दानशीलः सन्, रममाणो वा) 'देवेषु' (अस्माभिर्देव्येषु) 'त्मना' 'अवसृज' (अस्मद्वत्तं हविः स्वयमेव स्थापय) । अस्माभिः प्रार्थितोऽयम् 'अग्निः' 'शमिता' (दुरितोपशमस्य कर्त्ता सन्) 'हव्यं' 'सूदयाति' (अस्मदीयं हविर्देवेषु सूदयतु) ।

अथ द्वादशीमाह,—“अग्ने स्वाहा कणुहि जातवेद इन्द्राय हव्यं । विश्वे देवा हविरिदं जुषन्ताम्^(१२)” इति । स्वाहा-काराभिमानो कश्चिदग्निविशेषः । तादृश हे 'जातवेदः' 'अग्ने', इन्द्रार्थम् इदं 'हव्यं' 'स्वाहा कणुहि' (स्वाकृतं कुरु) । 'विश्वे देवाः' (सर्वेऽपि देवाः), तदा-तदा मया दीयमानम् 'इदं' 'हविः' 'जुषन्ताम्' । यद्यथेकादशैव प्रयाजाः, तथापि द्वितीयतृतीययो-

* नाभिरिव इति सर्वत्र पाठो न सम्बन्धः ।

मन्त्रयोः पुरुषभेदेन व्यवस्थितत्वान्मन्त्राणां द्वादशसङ्ख्या न वि-
दधते । सा च व्यवस्था सूत्रकारेण दर्शिता,—‘नराश्र० सो द्वितीयः
प्रयाजो वसिष्ठश्रुनकानां, तनूनपादितरेषां गोचाणाम्’ इति ।

कल्पः, ‘हिरण्यगर्भः समवर्त्तताये इति स्रुचामाधारयति’ इति ।
पाठस्तु,—“हिरण्यगर्भः समवर्त्तताये भूतस्य जातः पतिरेक
आसीत् । स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्यै देवाय हविषा
विधेम^(१९)” इति । हिरण्ये ब्रह्माण्डरूपे गर्भरूपेणावस्थितः
प्रजापतिः ‘हिरण्यगर्भः’, स च ‘भूतस्य’ (प्राणिजातस्य) ‘अये’
‘समवर्त्तत’ (प्राणिजातोत्पत्तेः पुरा स्वयं शरीरधारो बभूव) । स
च ‘जातः’ (उत्पन्नमात्रः) ‘एक’ एव उत्पत्त्यमानस्य सर्वस्य जगतः
‘पतिः’ ‘आसीत्’ । स एव ‘पृथिवीं’ ‘द्यां’ (विस्तोर्णां दिवं)
‘दाधार’ (धृतवान्) । ‘उत’ (अपि च) ‘इमां’ (भूमिं) ‘दाधार’,
तादृजाय ‘कस्यै’ (प्रजापतये) ‘देवाय’ (आधाररूपेण) ‘हविषा’
‘विधेम’ (परिचरेम) ।

कल्पः, ‘यः प्राणतो य आत्मदा इति प्राजापत्यस्य’ इति ।
यः पशुः प्राजापत्यस्तस्यैते याज्यानुवाक्ये इत्यर्थः । तच्च वपायां
दे ऋचौ, पुरोडाशे दे ऋचौ, हविषि दे ऋचाविति षड् ऋचो
याज्यानुवाक्याः । तच्च प्रथमामाह,—“यः प्राणतो निमिषतो
महितैक इद्राजा जगतो बभूव । य ईशे अस्य द्विपदस्तुष्यदः
कस्यै देवाय हविषा विधेम^(१७)” इति । ‘यः’ (प्रजापतिः) ‘एक
इत्’ (एक एव) ‘प्राणतः’ (श्रासयुक्तस्य), ‘निमिषतः’ (चक्षुर्निमेष-
युक्तस्य) सर्वस्य ‘जगतः’ ‘महित्वा’ (स्वमहिम्ना) ‘राजा’ ‘बभूव’ ।

अत एव 'यः' (प्रजापतिः) 'अस्य' 'द्विपदः' (मनुष्यादेः) 'चतु-
ष्यदः' (पश्यादेः) च 'ईशे' (नियमनाय समर्थो भवति), तादृशाय
'कस्मै देवाय हविषा विधेम' ।

अथ द्वितीयामाह,—“य आत्मदा बलदा यस्य विश्व उपा-
सते प्रशिषं यस्य देवाः । यस्य ह्यायामृतं यस्य मृत्युः कस्मै
देवाय हविषा विधेम^(१५)” इति । 'यः' (प्रजापतिः) 'आत्मदाः'
(शरीरेषु जीवरूपेणात्मप्रदः), 'बलदाः' (सामर्थ्यप्रदश्च) । 'यस्य'
(प्रजापतेः) 'प्रशिषं' (आज्ञां) 'विश्वे' (सर्वे मनुष्याः) 'उपासते'
(जातिवर्तन्ते) । किञ्च 'यस्य' 'प्रशिषं' 'देवाः' अयुपासते ।
'अमृतं' (मोक्षरूपं) 'यस्य ह्याया' (यस्य प्रजापतेः ह्यायावत् स्वाधीनं),
'मृत्युः' (प्राणिनां मरणमपि) यस्य ह्यायेव स्वाधीनः; तादृशाय
'कस्मै देवाय हविषा विधेम' इति ।

अथ तृतीयामाह,—“यस्येमे हिमवन्तो महित्वा यस्य
समुद्रः रम्या सह । आहुः यस्येमाः प्रदिशो यस्य बाह्व कस्मै
देवाय हविषा विधेम^(१६)” इति । 'इमे हिमवन्तः' (हिमवत्प्र-
मुखाः पर्वताः) 'यस्य' 'महित्वा' (महिम्ना) वर्तन्ते । 'रम्या'
(भूम्या) 'सह' अवस्थितं 'समुद्रं' 'यस्य' स्वाधीनम् 'आहुः' ।
'यस्येमाः प्रदिशः' (इमा दृश्यमानाः, प्रदिशः प्राच्यादिदिशः)
यस्य अधोना 'आहुः' । 'यस्य' (प्रजापतेः) 'बाह्व' धर्माधर्माविति
शेषः । तादृशाय 'कस्मै' इत्यादि ।

अथ चतुर्थीमाह,—“यं क्रन्दसो अवसा तस्तभाने अभ्येक्षतां
मनसा रेजमाने । यत्राधि सूर उदितौ व्येति कस्मै देवाय

हविषा विधेम^(१०)” इति । प्रजापतेः क्रन्दनाद्गोदनादुत्पन्ने
द्यावापृथिव्यौ ‘क्रन्दसी’, अत एवान्यत्रास्मात्, ‘यदरोदीत्
तदग्नयोः रोदस्त्वम्’ इति । ते ‘द्यावापृथिव्यौ’ ‘अवसा’ (रक्षणेन
निमित्तेन) ‘यं’ (प्रजापतिं) ‘मनसा’ ‘अभ्यैचेतां’ (अभित ईक्षणं
कृतवत्यौ) अयमावां रक्षत्कित्याश्रयनं कृतवत्यावित्यर्थः । कीदृशौ
द्यावापृथिव्यौ ?—‘तस्तभाने’ (देवानां मनुष्याणाञ्चावस्थानाय
स्तम्भिते), ‘रेजमाने’ (दीप्यमाने), ‘सुरः’ (सूर्यः) ‘यत्राधि’
(यस्मिन् प्रजापतावधिक्षत्) ‘उदितौ वेति’ (उदयविषये विविधं
गच्छति), तादृशाय ‘कस्मै’ इत्यादि ।

अथ पञ्चमीमाह,—“येन द्यौराद्या पृथिवी च दृढे येन
सुवः स्तभितं येन नाकः । यो अन्तरिक्षे रजसो विमानः कस्मै
देवाय हविषा विधेम^(११)” इति । ‘उद्या’ (पुण्यरहितैः प्राणि-
भिर्दुष्प्रापा) ‘द्यौः’ ‘पृथिवी’ चेत्येते उभे ‘येन’ (प्रजापतिना)
‘दृढे’ कृते । ‘सुवः’ (स्वर्गसुखं) ‘येन’ (प्रजापतिना) ‘स्तभितं’
(पुण्यकृत्सु व्यवस्थापितं) । ‘नाकः’ (दुःखरहितो मोक्षः) ‘येन’
(प्रजापतिना) ज्ञानिषु स्तभितः । ‘यः’ च प्रजापतिः अन्तरिक्ष-
लोके ‘रजसः’ (राजसस्य यज्ञगन्धर्वादेः) ‘विमानः’ (विमाता,
निर्माता) । तादृशाय ‘कस्मै’ इत्यादि ।

अथ षष्ठीमाह,—“आपो ह यन्महतीर्विश्वं । आयन् दक्षं
दधाना जनयन्नीरग्निं । ततो देवानां निरवर्त्ततासुरेकः कस्मै
देवाय हविषा विधेम^(१२)” इति । ‘यत्’ (यस्य प्रजापतेरनुग्रहात्)
‘महतीः’ (महत्यः) ‘आपः’ ‘विश्वम्’ ‘आयन्’ (विश्वाकारं प्राप्ताः) ।

अत एव स्मर्यते, 'अप एव ससर्जादौ तासु वीर्यमवाहजत्* । तदण्डमवह्वैमम्' इति । कीदृश आपः ?—'दत्तं' (अग्निचयने कुशलं यजमानं) 'दधानाः' (धारयन्त्यः, उत्पादयन्त्यः), तथा चेतयं 'अग्निं' 'जनयन्तीः' (उत्पादयन्त्यः) । 'ततः' (तस्मात् प्रजापतेः) 'देवानां' (सर्वेषां) 'असुः' (जीवनहेतुः प्राणः) 'एकः' 'निरवर्तत' (निष्पन्नः), तादृत्राय 'कस्मै' इत्यादि । खेयमृक् षष्ठी, हविषो याज्या ।

तत्रैवान्यां विकल्पितां याज्यामाह,—“यसिदापो महिना पर्यपश्यदत्तं दधाना जनयन्तीरग्निं । यो देवेष्वधिदेव एक आसीत् कस्मै देवाय हविषा विधेम(१०)” इति । 'आपः' इति द्वितीयाबहुवचनं । 'यसिद्' (य एव प्रजापतिः) पूर्वाक्करोत्या विश्वाकारेण परिणता महतीरपः 'स्वमहिना' (महिषा) 'पर्य-पश्यत्' (अपां तथाविधमामर्ष्याय कटाक्षेण वीक्षितवान्) । कीदृशीरपः ?—'दत्तं दधाना' 'अग्निं' 'जनयन्तीः'; पूर्ववद्वाख्येयम् । 'यः' (प्रजापतिः) 'देवेषु' (सर्वेष्वधिकः) 'देवः' 'आसीत्' । तादृत्राय 'कस्मै' इत्यादि ।

एतस्मिन् “ऊर्द्धा अस्म” इत्यादावष्टमानुवाके प्रयाजयाज्या आप्री-नामिकाः, आचारमन्त्रो, याज्यानुवाक्याष्टोक्ताः । पूर्वस्मिंस्तु सप्तमानुवाके सामिधेन्योऽभिहितः । तासामेतासामुभयविधानामृचां पशुप्रयोगान्तःपातित्वेन पशुविधिमन्तरेण व्याख्यातुमशक्यत्वात् पशुविधिरादौ च वक्तव्यः । तेभ्योऽपि पशुभ्यः पुरुषशीर्षस्त पूर्वं

* मुद्रितमनुस्मृतौ बीजमवाहजत् इति पाठः ।

सम्पादनीयत्वादादौ तत्सम्पादनं विधत्ते,—“एकविंशत्या माषैः
पुरुषशीर्षमच्छेत्त्यमेध्या वै माषा अमेध्यं पुरुषशीर्षममेधैरेवास्या-
मेध्यं निरवदाय मेध्यं कृत्वा हरति” (५।१।८अ०) इति ।
एकविंशतिसङ्ख्याकानि माषबीजानि स्वीकृत्य तैर्युक्तं ‘पुरुषशीर्ष-
‘अच्छेत्’ (प्राप्तुम्) ‘एति’ (गच्छेत्) । तथा च सूत्रकारेणोक्तम्,
‘सप्तैकविंशतिं वा माषानादाय पुरुषशिरोऽच्छेति वैश्वस्य
राजन्यस्य च द्रुषुहतस्याग्निहतस्य वा माषानुपन्यस्य अयं योऽसि
यस्य न इदं शिर इति पुरुषशिरः प्रच्छिद्यैतेन त्वमत्र शीर्षणाः
नेधीति सप्तधा विट्पणां बल्मीकवपां शिरसः स्थाने प्रति-
निदधाति’ इति । माषास्तावदपूतत्वात् यज्ञानर्हाः, पुरुषशीर्षञ्च
अस्पृश्यत्वात् यज्ञानर्हम् । ततो यथा रजका मलरूपेण ऊषेण
वल्गमलमपनीय शोधयन्ति, एवमत्रापि ‘अमेधैः’ ‘माषैः’ शिरो-
निष्ठम् अमेध्यभागं निःसार्य तच्छिरो यज्ञयोग्यं कृत्वा समा-
नयति ।

माषसङ्ख्यां प्रशंसति,—“एकविंशतिर्भवत्येकविंशो वै पुरुषः
पुरुषस्याष्टौ” (५।१।८अ०) इति । एकविंशतिसङ्ख्यापूरकत्वं
पुरुषस्यान्यत्रास्मात्, ‘दश हस्त्या अङ्गुलयो दश पद्या* आत्मैक-
विंशः’ इति । अत्रापि माषसङ्ख्या पुरुषप्राप्ते सम्पद्यते ।

शिरोच्छेदादूर्ध्व† शिरारहिते कबन्धे वल्मीकवपास्थापनं
विधत्ते,—“वृद्धं वा एतत् प्राणैरमेध्यं यत् पुरुषशीर्षं सप्तधा

* पाद्या इति J. पु० पाठः ।

† शिरश्चेदादूर्ध्वम् इति पाठो भवितुं युक्तः ।

विद्वेषां वल्मीकवपां प्रतिनिदधाति सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः प्राणैरेवैनत् समर्ह्यति मेध्यत्वाच्च” (५।१।८अ०) इति । यत् द्विस्रं शिरस्तदेतत् प्राणैर्वियुक्तत्वाद्मेध्यम्, अतस्तदपनीय अन्तःस्थितसप्तच्छिद्रोपेतां वल्मीकस्य काञ्चिदपाकारां मृत्युमिति शिरसः स्थाने प्रतिनिदधाति, जीवतः पुरुषस्य शिरोगतच्छिद्रेषु सप्तसु सञ्चरन्तः प्राणा अपि सप्तैव । अतः सप्तच्छिद्रोपेताया वपाया-स्तच्च स्थापनेन एतच्छिरोऽपि प्राणैः समृद्धं भवत्येव । तच्च प्राणोपेतत्वं ‘मेध्यत्वाच्च’ सम्पद्यते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण, ‘योऽस्य कौष्ठ्य (?) जगत इति तिस्रश्चक्षुः पठित्वा अन्ते यदुक्तं तिस्रभिर्दमगाथाभिः परिगायति’ इति, तदेतदिदधत्ते,—“यावन्तो वै मृत्युबन्धवत्तेषां यम आधिपत्यं परीयाय यमगाथाभिः परिगायति यमादेवैनद् वृक्षे” (५।१।८अ०) इति । ‘हिरण्यकक्ष्यान् सुधुरान्’ इत्यादिमन्त्रेणाज्ञाताः, अन्यत्रापि कालान्तकादिशब्दैराज्ञाता ‘मृत्युबन्धवः’ ‘यावन्तः’ सन्ति, ‘तेषां’ सर्वेषाम् ‘आधिपत्यं’ ‘यमः’ प्राप्तवान् । यमो जीयते यासु चक्षु ता ‘यमगाथाः’, तासां पाठेन यमसकाशात् ‘एनत्’ (पुरुषशिरः) ‘वृक्षे’ (वर्जितं करोमि*) । तासु यमगाथाः ‘योऽस्य कौष्ठ्य-’ इत्याद्याः आरण्य-काण्डे पितृमेधप्रपाठके समाज्ञाताः ।

अत्रापेक्षितानां गाथानां सङ्ख्यां विधत्ते,—“तिस्रभिः परिगायति त्रय इमे लोका एभ्य एवैनत् लोकेभ्यो वृक्षे” (५।१।८अ०)

* करोति इति पाठो भवितुं युक्तः ।

इति । ‘एनत्’ (भिरः) ‘लोकेभ्यः’ वृथकृत्य स्वाधीनं करोतीत्यर्थः ।

प्रसङ्गात् पुरुषार्थं कश्चिन्निषेधं दर्शयति,—“तस्माद्गायते न देयं गाथा हि तद् वृक्षे” (५।१।८अ०) इति । यस्तु ब्राह्मणो याज-
नाध्यापनप्रतिपदादौन् परित्यज्य गानेनैव जीविकां सम्पादयति,
तादृजाय ब्राह्मणाय शास्त्रीयं ‘देयं’ किमपि न दद्यात् । ‘हि’
(यस्मात्) ‘गाथा’ (गानविधेय) ‘तत्’ द्रव्यम् अमेधं कृत्वा ‘वृक्षे’
(देवपितृकार्येभ्यो वर्जयति) । ‘तस्मात्’ तादृजाय ‘न देयम्’ ।

चदुक्तं सूत्रकारेण, ‘अग्निभ्यः कामाय पशूनालभते मुष्करान्
प्राजापत्यमजं त्वपरमुपाकृत्याश्वर्षभवृष्णिबस्तान्’ इति, तदेतद्
विधत्ते,—“अग्निभ्यः पशूनालभते कामा वा अग्नयः कामानेवाव-
रुन्धे” (५।१।८अ०) इति । काम्यन्ते इति ‘कामाः’ पुत्रपश्चा-
दयः, तद्धेतवः ‘अग्नयः’, तस्मात् ‘कामान्’ प्राप्नोत्येव ।

एतेषु पशूषु कश्चिद्विशेषं विधत्ते,—“यत्पशूनालभेतानवरुद्धा
अस्य पशवः स्युर्यत् पर्यग्निकृतानुत्सृजेद् यज्ञवेशसं कुर्याद् यत्स-
स्यापयेद् यातयामानि शीर्षाणि स्युर्यत् पशूनालभते तेनैव
पशूनावरुन्धे यत्पर्यग्निकृतानुत्सृजति शीर्षामयातयामत्वाय प्राजा-
पत्येन स२स्थापयति यज्ञो वै प्रजापतिर्यज्ञ एव यज्ञं प्रतिष्ठाप-
यति” (५।१।८अ०) इति । अत्रेदं चिन्तनीयम्,—किमाग्नेयाः
पशव एव न आलभ्याः, किंवा तान् पशूनुपाकृत्य पर्यग्निकरणा-
दूर्ध्वमुत्सृजेत्, आग्नेस्वित् समाप्तिपर्यन्तमनुतिष्ठेत्? इति । नाद्यः,
पशुप्राप्त्यभावप्रसङ्गात् । न द्वितीयः, मध्ये परित्यागेन यज्ञभ्रंश-
प्रसङ्गात् । न तृतीयः, अत्रैव अश्वर्षभ-वृष्णिबस्तानां गतसारत्वेन

भाविन्यां चित्तामनुपधेयत्वप्रसङ्गात् । एतदोषत्रयपरिहारायेत्यं
कर्त्तव्यम्,—आलम्बेन, उत्सर्गेण च प्रथमतोयदोषो न भविष्यतः ।
प्राजापत्येन तूपरेण पशुना समापनाद्यज्ञभंशरूपो मध्यमदोषो
ऽपि न भविष्यति; यज्ञोत्पादकत्वात् ‘प्रजापतिः’ ‘यज्ञः’ एव, ततो
यज्ञरूपे प्रजापतावेव क्रियमाणं ‘यज्ञं’ ‘प्रतिष्ठापयति’ (समा-
पयति) । इत्यमुपोद्घातत्वेन पशवो विहिताः । अथानुवाकद्वयोक्ता
मन्त्रा व्याख्यातव्याः ।

यद्यपि सामिधेन्यः पूर्वानुवाकोक्ताः, पूर्वानुष्ठेयाश्च ; तथापि
“अभ्यर्हितं पूर्वम्” (१।१।३४ सू०वा०) इति वैयाकरणोक्तन्यायेन
प्रयाजयांज्यानां प्रीतिहेतुनामभ्यर्हितत्वात् सूचीकटादन्यायेनाल्प-
वक्तव्यत्वाद्वा ता एव आप्रीः प्रथमं विधत्ते,—“प्रजापतिः प्रजा
असृजत स रिरिचानोऽमन्यत स एता आप्रीरपश्यत् ताभिर्वै स
मुखत आत्मानमाप्रीणीत यदेता आप्रियो भवन्ति यज्ञो वै
प्रजापतिर्यज्ञमेवैताभिर्मुखत आ-प्रीणाति” (५।१।८अ०) इति ।
प्रजासृष्टौ सामर्थ्यस्योपचीणत्वात् रिक्तोऽहमिति ‘स’ ‘प्रजापतिः’
‘अमन्यत’, ततः सामर्थ्यपूरका ‘एता’ ‘आप्रीः’ (मनसा विचार्य
निश्चितवान्) । ततः ‘ताभिः’ एव (आप्रीभिः) ‘स’ (प्रजापतिः)
यज्ञप्रारम्भ एव स्वात्मानं प्रीतमकरोत् । तथा प्रयाजानुष्ठानार्थम्
‘एता’ आप्री-नामका ऋचो भवेयुः । आत्मानम् आप्रीणा-
त्येताभिरिति “ऊर्द्धा अस्व” इत्याद्या ऋचः ‘आप्रियः’ । प्रजा-
पतिजन्यत्वात् ‘यज्ञः’ ‘प्रजापतिः’ एव ; अतः प्रजापतिवत् एतमेव
‘यज्ञम्’ ‘एताभिः’ ऋग्भिः ‘मुखतः’ एव प्रीतं करोति ।

तासामाग्रीणां वज्रप्रकारच्छन्दस्त्वं पाठप्राप्तं प्रशंसति,—
 “अपरिमितछन्दसो भवन्त्यपरिमितः प्रजापतिः प्रजापतेराष्ट्रै”
 (५।१।८अ०) इति । वज्रप्रकारच्छन्दस्त्वं चेवं द्रष्टव्यं, सर्वाष्टैता-
 स्त्रिपदाः, आसामाद्या अन्यास्य पादा एकादशाक्षराः ; मध्यमः
 पञ्चाक्षरः, षडक्षरः सप्ताक्षरोऽष्टाक्षरस्य पादः । ता एताः
 पिपोलिकामध्यास्त्रिपदा उष्णिहः । “दैव्या होतारावूर्द्ध्वं” “तिस्रो
 देवोः” इति च गायत्र्याविति ।

एषां छन्दसां मध्यमपदेषु यदेतत्तारतम्यं, तदिदं प्रशंसति,—
 “जनातिरिक्ता मिथुनाः प्रजातौ” (५।१।८अ०) इति ।
 पञ्चाक्षरत्वमागम्य अष्टाक्षरत्वपर्यन्तेषु उत्तरोत्तरापेक्षया पूर्वपूर्वस्य
 जनत्वम्, पूर्वपूर्वापेक्षया तूत्तरोत्तरस्य अतिरिक्तत्वम् । एवं
 कोटिद्वयात्मकत्वान्मिथुनत्वम् । तच्च प्रजननाय सम्पद्यते ।

आद्यन्तपादापेक्षया मध्यमपादस्य यदल्पत्वं तदिदं प्रशंसति,—
 “लोमशं वै नामैतच्छन्दः प्रजापतेः पशवो लोमशाः पशून्नेवाव-
 हन्ते” (५।१।८अ०) इति । लोमसदृशं सूक्ष्मं मध्यं यस्य छन्दसः
 तदिदं ‘लोमशं’, यथा हस्तपादतदङ्गुल्याद्यपेक्षया लोमः
 सूक्ष्मत्वम्, एवमाद्यन्तपादापेक्षया मध्यमपादस्य सूक्ष्मत्वमित्यर्थः ।
 ‘प्रजापतेः’ सृष्टा ये ‘पशवः’ ते सर्वे ‘लोमशाः’, अतोऽस्य छन्दसो
 लोमशत्वसाम्येन पशुप्राप्तिर्भवति ।

एतासु आग्रीषु छन्दसां नानाविधत्वं प्रशंसति,—“सर्वाणि
 वा एता रूपाणि सर्वाणि रूपाण्यग्नौ चित्ये क्रियन्ते तस्मादेता
 अग्नेक्षित्यस्य भवन्ति” (५।१।८अ०) इति । “ऊर्ध्वा अस्त्र” इत्याद्या

था आप्रियः, ताः 'सर्वाणि' 'रूपाणि' (न्यूनातिरिक्तभावेन वज्रविधिरूपयुक्ता) भासन्ते । यश्च वक्ष्यमाणप्रकारेण चेतव्योऽग्निः तस्मिन्नपि 'अग्नौ' 'सर्वाणि' 'क्रियन्ते' । पक्षितनिव्यक्तये पच-
युक्तादीनि बहूनि रूपाणि, कामनाभेदेन श्वेनकङ्कादिरूपाणि च ।
यस्मादाग्नीणां चित्याग्नेश्चास्ति सादृश्यं, 'तस्मादेता' 'अग्नेश्चित्यस्य'
आप्रियो भवितुं योग्याः ।

तदेवमष्टमानुवाकोक्ता आप्रोर्थाख्याय, वज्रवक्तव्यतया पूर्व-
मुपेक्षिताः सप्तमानुवाकोक्ताः सामिधेन्यः प्राप्ता दशान्निको
व्याख्यायन्ते । तत्रैतासां सामिधेनीनां प्राकृतोभिः सामिधेनीभिः
सह समुच्चयमभ्युपेत्य सङ्ख्याविशिष्टाः सामिधेनोर्विधत्ते,—
“एकविंशतिं सामिधेनीरन्वाह रुम्वा एकविंशो रुचमेव
गच्छत्यक्षो प्रतिष्ठामेव प्रतिष्ठा द्वेकविंशः” (५।१।८अ०) इति ।
सूचकारेण, 'एकादश प्राकृतोः समास्त्राग्ने' इति 'दश आग्निर्कोः'
इति श्रुतं । सप्तमकाण्डे, “य एवं विद्वांस एकविंशतिराचमासते
रोचन्त एव” (१।१०) इत्येकविंशतिसङ्ख्याया दीप्तिहेतुलश्रवणादचत्यथा
सङ्ख्याया बुद्धिस्त एकविंशस्तोमो दीप्तिरूपः, तथा प्रकृतौ
काम्यसामिधेनोप्रस्तावे एकविंशस्तोमार्गां प्रतिष्ठेत्युक्तत्वात् प्रतिष्ठा-
रूपस्य ; अतस्तथा सङ्ख्याया रुचं प्रतिष्ठाञ्च प्राप्नोति ।

तत्रैव विकल्पितं पक्षान्तरं विधत्ते,—“चतुर्विंशतिमन्वाह
चतुर्विंशतिरर्द्धमासाः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्वैश्वानरः साक्षादेव
वैश्वानरमवरुन्ते” (५।१।८अ०) इति । तत्र शाखान्तरोक्ता 'उपेम
सृचि वा जयुः(!)' इत्याद्यास्तिस्रो धाव्याः प्रक्षिप्य चतुर्विंशतिसङ्ख्या

पूरणीया । विशेषां नराणां हितः 'वैश्वानरः', दाहपाकादिकाग्नि-
त्वात् हितत्वम् । तादृशोऽग्निः संवत्सररूपः । 'संवत्सरमुख्यं भूत्वा'
इत्यग्नेः संवत्सरसम्बन्धस्य वक्ष्यमाणत्वात् । ततश्चतुर्विंशतिसङ्ख्याया
अर्द्धमाससंवत्सरद्वारेण मुख्यमेव वैश्वानरं प्राप्नोति ।

प्रकृतौ यदुक्तं 'चिःप्रथमामन्वाह चिरुत्तमाम्' इति,
तदेतदपवदितुं विधत्ते,—“पराचीरन्वाह पराङ्गिर्व हि सुवर्गो
लोकः” (५।१।८अ०) इति । 'पराचीः' अनादृताः । स्वर्गलोको-
ऽपि पराङ्गेव न कदाचिदावर्त्तते । तदेतत् सर्वं सूचकारेण
सङ्गृहीतम्,—‘एकविंशतिं चतुर्विंशतिं वा पराचीः सामिधेनो-
रन्वाह’ इति ।

तत्राग्निकीषु प्रथमाया ऋचः प्रथमपादे संवत्सरवाचिनः
समाशब्दस्य ऋतुशब्दस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“समास्त्वान्न ऋतवो
वर्द्धयन्स्वत्याह समाभिरेवाग्निं वर्द्धयत्यृतुभिः संवत्सरम्” (५।१।
८अ०) इति । ऋतवः प्रवर्त्तमानाः संवत्सरं पूरयन्ति ; संवत्सरं
च उखाग्निधारणेनाग्निं वर्द्धयन्ति (?) ।

एवमृत्नानां संवत्सरस्य चाभिवृद्धिसाधनत्वं प्रतिपाद्य चतुर्थ-
पादे 'आभाहि' इत्यस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“विश्व आभाहि
प्रदिशः पृथिव्या इत्याह तस्मादग्निः सर्वा दिशोऽनुविभाति”
(५।१।८अ०) इति ।

नवम्या ऋचसृतीयपादे 'प्रत्यौहताम्' इति पदस्य तात्पर्यं
दर्शयति,—“प्रत्यौहतामश्विना मृत्युमस्मादित्याह मृत्युमेवास्मा-
दपनुदति” (५।१।८अ०) इति ।

दशमश्चः प्रथमपादे तमःशब्दार्थं दर्शयति,—“उदयं तमस्यरीत्याह पाप्मा वै तमः पाप्मानमेवास्मादपहन्ति” (५।१।८अ०) इति ।

चतुर्थपादे ज्योतिःशब्दार्थं दर्शयति,—“अग्न्य ज्योतिरुत्तममित्याहसौ वा आदित्यो ज्योतिरुत्तममादित्यस्यैव सायुज्यं गच्छति” (५।१।८अ०) इति । सायुज्यं सहभावम् ।

“उदयं तमस्यरि” इत्यस्या चः पाठप्राप्तं चरमभावित्वं प्रशंसति,—“न संवत्सरस्तिष्ठति नास्य श्रीस्तिष्ठति यस्येताः क्रियन्ते ज्योतिष्मतीमुत्तमामन्वाह ज्योतिरेवास्मा उपरिष्ठाद्धाति सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यातै” (५।१।८अ०) इति । ‘यस्य’ (यजमानस्य) ‘एताः’ “समास्त्राग्ने” इत्याद्याः सामिधेयः ‘क्रियन्ते’, तस्य स्वर्गाधिगत्यर्थमुख्याग्निः।ऽऽरणहेतुः ‘संवत्सरो’ वा, एतद्वाग्निसाधनसमूहरूपा ‘ओः’ वा ‘न तिष्ठति’ (न पर्याप्नोति), ज्योतिर्विरहात् ताभ्यां स्वर्गो नाधिगम्यत इत्यर्थः । अथ स्वर्गाधिगतिचमां ‘ज्योतिष्मतीम्’ ऋचम् ‘उत्तमां’ ब्रूयात् । ‘पश्यन्तो ज्योतिः’ इत्येवं ज्योतिःशब्दस्य विद्यमानत्वात् “उदयं तमस्यरि” इत्येषा ज्योतिष्मतो, ‘अस्मै’ (यजमानार्थं), ज्योतिष उपरि-धारणादूर्द्धदेशवर्त्तो स्वर्गलोकोऽनुख्यातो भवति ॥

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः,—

उर्ध्वाः प्रयाजयाज्याः सूर्वाद्वाऽऽप्नोतिनामकाः ।

हिर, सुवाऽऽधारहोमो, यः प्राणेति दयं-दयम् ॥

याज्यानुवाक्ये हि वपा-पुरोडाशहविष्यताः* ।

यश्चित्, विकल्पितो मन्त्र इति विंशतिरोरिताः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

आकूतिमग्निं प्रयुजः स्वाहा मनो मेधामग्निं प्रयु-
जः स्वाहा चित्तं विज्ञातमग्निं प्रयुजः स्वाहा वाचो
विधृतिमग्निं प्रयुजः स्वाहा प्रजापतये मनवे स्वाहा-
ऽग्नये वैश्वानराय स्वाहा विश्वे देवस्य नेतुर्मतो वृणीत
सखं विश्वे राय इषुध्यसि द्युम्नं वृणीत पुष्यसे स्वाहा^(१-७)
मा सु भित्वा मा सु रिषो हः ह्रस्व वीर्यं ह्रस्व सु ।
अम्ब धृषणु वीरयस्व ॥ १ ॥

अग्निश्चेदं करिष्यथः^(८) । हः ह्रस्व देवि पृथिवि
स्वस्तये । आसुरी माया स्वधया कृतासि । जुष्टं देवा-
नामिदमस्तु हव्यमरिष्टा त्वमुदिहि यज्ञे अस्मिन्^(९) ।
मिचैतामखां तपैषा मा भेदि । एतां ते परिददाम्य-
भित्यै^(१०) । द्रुन्नः सर्पिरासुतिः प्रत्नो होता वरेण्यः ।

* याज्यानुवाक्ये हि, वपा पुरोडाशहविष्यताः ॥—

इति पाठो भवितुं युक्तः ।

सहसस्पृषो अद्भुतः^(११) । परस्या अधि स्वतोऽवराऽ
अभ्या ॥ २ ॥

तर । यथाहमस्मि ताऽ अव^(१२) । परमस्याः पराव-
तो रोहिदश्च इहागृहि । पुरीष्यः पुरुप्रियोऽग्ने त्वं
तरा मृधः^(१३) । सीद त्वं मातुरस्या उपस्थे विश्वान्यग्ने
वयुनानि विद्वान् । मैनामर्चिषा मा तपसाभि शूशु-
षोऽन्तरस्याऽ शुक्रज्योतिर्विभाहि^(१४) । अन्तरग्ने रुचा
त्वमुखायै सदेने स्वे । तस्यास्त्वऽ हरसा तपं, जात-
वेदः शिवो भव^(१५) । शिवो भूत्वा मध्यमग्नेऽथो सीद
शिवस्त्वं । शिवाः कृत्वा दिशः सर्वाः स्वां योनिमिहा-
सदः^(१६) ॥ ३ ॥

वीरयस्व । अभ्या । तपन् । विश्वतिष्ठ ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे प्रथम-
प्रपाठके नवमेऽनुवाकः ॥ ० ॥

अष्टमेऽनुवाके आप्रीयो याज्यानुवाक्यासोक्ताः । अथ नवमे-
ऽनुवाके अग्न्युत्पादनमभिधत्ते । कल्पः, 'यत्प्राग्दीक्षाज्जतोभ्यस्तत्क-
त्वाऽऽकृत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहेति पञ्चाध्वरिकीर्जला आकूतिमग्निमिति
षड्गामिकोर्विश्वे देवस्य नेतुरिति पूर्णाज्जतिऽ सप्तमीम्' इति ।
पाठस्तु,—“आकूतिमग्निं प्रयुजऽ स्वाहा मनो मेधामग्निं प्रयुजऽ

स्वाहा चित्तं विज्ञातमग्निं प्रयुजः स्वाहा वाचो विधृतिमग्निं
 प्रयुजः स्वाहा प्रजापतये मनवे स्वाहा अग्नये वैश्वानराय स्वाहा
 विश्वे देवस्य नेतुर्मर्तो वृणोत सस्यं विश्वे राय इषुधसि शुभं
 वृणोत पुष्यसे स्वाहा^(१०) इति । 'आकूतिः' सङ्कल्पोऽस्मदनुष्ठान-
 विषयः, तां 'प्रयुजं' (प्रेरकम्) 'अग्निम्' उद्दिश्य स्वाहुतमिदम् अस्तु ।
 अनुष्ठेयस्मरणसाधनं यत् मनः, स्मृतस्य धारणसामर्थ्यरूपा या
 मेधा, तदुभयं प्रति प्रयोजकम् 'अग्निम्' उद्दिश्य स्वाहुतमिदमस्तु ।
 अविज्ञातस्यानुष्ठानस्य ज्ञानसाधनं यत् चित्तं, यदपि तेन चित्तेन
 ज्ञातुम्* अनुष्ठानं, तदुभयं प्रति प्रेरकम् 'अग्निम्' उद्दिश्य स्वाहुतमिद-
 मस्तु । 'वाचः' मन्त्रपाठरूपायाः विधृतिः (विधारणं), तां प्रति
 प्रेरकम् 'अग्निम्' उद्दिश्य स्वाहुतमिदमस्तु । 'मनवे' (मनुष्याणां
 जनकाय) 'प्रजापतये' स्वाहुतमिदमस्तु । विश्वेषां नराणाम्
 अनुग्रहीतृत्वेन 'वैश्वानराय' अग्नये स्वाहुतमिदमस्तु । 'विश्वे'
 (विश्वात्मकस्य) 'नेतुः' (जगन्निर्वाहकस्य) 'देवस्य' 'सस्यम्' (अनुग्रहं)
 'मर्तः' (मरणवान्) यजमानः सद्दसा 'वृणोत' । तच्च सस्यम् ईदृशेन
 सोचेषु सम्भते । 'विश्वे' (हे विश्वात्मक), 'रायः' (धनस्य)
 'इषुधसि' (ईश्वरिणे, त्वं नियन्तासि) इति स्तुत्वा 'पोषसे'†
 (यज्ञपोषणाय) 'शुभं' (धनं) 'वृणोत' (याचेत)-इदं हविस्त्वं
 हुतमस्तु ।

* ज्ञातमिति पाठो भवि युक्तः ।

† पुष्यसे इति पाठो भवितुमुचितः ।

‘आकूतिम्’ इत्यादिभिः ‘वैश्वानराय स्वाहा’ इत्यन्तैर्मन्त्रैः साध्यं होमं विधत्ते.—“षड्भिर्दीक्षयति षड्वा ऋतव ऋतुभिरेवैनं दीक्षयति” (५।१।६ अ०) इति । होमेन दीक्षास्य संस्कारं कुर्यादित्यर्थः ।

कल्पः, ‘विश्वे देवस्य नेतुरिति पूर्णाहुतिः सप्तमीम्’ इति । विधिमभिप्रेत्य विधेयगतां सप्तसङ्ख्यां प्रशंसति,—“सप्तभिर्दीक्षयति सप्त कन्दाः सप्त कन्दोभिरेवैनं दीक्षयति” (५।१।६ अ०) इति । गावोऽपि ऋषिपुत्रगतोत्यादिमन्त्रोक्तेषु कन्दः सु अत्यष्टसु (?) अन्येषां इष्टिस्तुभोरेकीकारेण कन्दसां सप्तत्वम् ।

‘विश्वे देवस्य’ इति मन्त्रे यदनुष्टुप्कन्दः, यच्चास्य मन्त्रस्य उत्तमत्वं चरमरूपत्वं, तदुभयं प्रशंसति,—“विश्वे देवस्य नेतुरित्यनुष्टुभा उत्तमया जुहोति वाग्वा अनुष्टुप् तस्मात् प्राणानां वागुत्तमा” (५।१।६ अ०) इति । यस्मादिह ‘अनुष्टुप्’ वायूपा सर्वमन्त्रेषु व्याप्ता च, ‘तस्मात्’ लोकेऽपि ‘प्राणानां’ (चक्षुरादीन्द्रियाणां मध्ये) ‘वाग्’ (उत्कृष्टा), वाचा हि विदत्सभायां राजसभायां च पूज्यो भवति ।

अग्रेष्वजगद्भवहारसमर्थत्वेन मन्त्रं प्रक्षोति,—“एकस्मादक्षरादनाप्तं प्रथमं पदं तस्माद्यदाचोऽनाप्तं तन्मनुष्या उपजीवन्ति पूर्णया जुहोति पूर्ण इव हि प्रजापतिः प्रजापतेराप्त्यै न्यूनया जुहोति न्यूनाद्धि प्रजापतिः प्रजा असृजत प्रजानां सृष्ट्यै” (५।१।६ अ०) इति । यस्मादस्यामृचि ‘प्रथमं पदं’ (प्रथमः पादः) एकेनाक्षरेण न्यूनं, ‘तस्मात्’ ‘मनुष्याः’ ‘वाचः’ स्वरूपम् ‘अनाप्तम्’ (असम्पूर्णम्) ‘उपजीवन्ति’ (मूलाधारादुत्पन्नो वायुर्मूर्द्धपर्यन्तं

प्रसृतः सन् वक्त्रे तत्तत्स्त्रानेषु वर्णान् उत्पादयति) ; तदिदं वर्णा-
भिव्यक्तिलक्षणं वाचस्वतुर्थं पदं । पूर्वाणि तु चोणि पदानि
कण्ठादध एव गूढत्वाच्च अभिव्यञ्जयितुं शक्यन्ते । तथा चास्मायते,
'गुहा चोणि निहिता नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति' इति ।
'तुरीयं' (वैखरोत्याख्यवाचो रूपं) । एतेनासम्पूर्तेः वागव्यवहार-
साम्यं दर्शितं । किञ्चेयमृक् उत्तरेषु पादेषु अक्षरसम्पूर्णा, स्रज्या
तेन पूर्णप्रजापतिसाम्यात् तत्प्राप्तये भवति । प्रथमपादे यदक्षरन्यूनत्वं,
तेन स्रष्टिप्रून्यजगदीजसाम्यात् प्रजापत्यत्तये भवति । 'हि' (यस्मात्)
नितराम् 'ऊनात्' (प्रकृतेरविकारात्) उपादानात्, 'प्रजा
असृजत' ।

कल्पः, 'यत्प्राप्नुष्टिकर्मणस्तत्कृत्वा श्रणकुलायेन मुञ्चकुलायेन
चोर्षा* प्रच्छाद्य मासु भित्त्वा इति दाभ्यामाहवनीये प्रवृणक्ति' इति ।
पाठस्तु,—“मा सु भित्त्वा मा सु रिषो दृ५५ख वीडयख सु ।
अम् धृष्णु वीरयखाग्निश्चेदं करिष्यथः^(८)” इति । हे उखे, त्वं
'मा' 'भित्त्वाः' (भिक्षा मा भव) । तदिदमभिन्नत्वं सुष्टु कर्त्तव्यम् ।
तथा 'मा रिषः' (स्फुटनेनापि हिंसिता मा भव) । तदेतदस्फुटनं
सुष्टु कर्त्तव्यम् । सर्वात्मना द्वैधोभावो भेदः, लेशस्य पृथग्भावः
स्फुटनं; तदुभयं तव मा भूदित्यर्थः । 'दृ५५ख' (भेदाभावाय
दृढा भव) । 'सु'-'वीडयख' (स्फुटनाभावाय स्वाङ्गानि सुष्टु दृढी-
कुरु) । हे 'धृष्णु' (धर्षणयुक्ते), हे 'अम्' (मातृसदृशे), 'वीरयख'

* वोखामिति आदर्शपुस्तकपाठः ।

(वीरवदाक्षर) । ‘अग्निश्च’ त्वच्च मिलित्वा दृढमस्मदीयं कर्म ‘करिष्यथः’ ।

अथ द्वितीयामाह,—“दृ५ हस्व देवि पृथिवि स्वस्त्य आसुरी माया स्वधया कृतासि । जुष्टं देवानामिदमस्तु हव्यमरिष्टा तमुदिहि यज्ञे अस्मिन्(८)” इति । हे ‘पृथिवि’ ‘देवि’, (मृत्कार्यत्वात् पृथिवीरूपत्वं, मन्त्रैर्निष्पाद्यत्वाद्देवतात्वं ; तथाविधे) हे उबे, ‘स्वस्त्ये’ (यजमानार्थे) ‘दृ५ हस्व’ (दृढा भव) । ‘आसुरी माया’ (अमराद्यसुरनिर्मितमायेव) ‘स्वधया कृतासि’ (कव्यप्रदानवाचिना स्वधाशब्देनास्ममाचमुपलक्ष्यते, अग्नेन निमित्तभूतेन तद्धेतुर्याग-^{*} सिद्ध्यर्थं त्वं निष्पादितासि), आसुरी माया यद्वदचिन्धरचना-रूपं चित्रं वस्तु, सहसा भूत्वा प्रतिभाति, तदत् त्वमसि ; द्विस्वनत्वादिरचनायुक्ता निष्पन्नासीत्यर्थः । त्वन्मृषास्त्रिष्यत्यमानम् ‘इदं’ ‘हव्यं’ ‘देवानां’ ‘जुष्टं’ (प्रियम्) ‘अस्तु’ । त्वमपि ‘अरिष्टा’ (किनाप्यर्हसिता सती) ‘अस्मिन्’ ‘यज्ञे’ ‘उदिहि’ (उद्गता भव) ।

अस्यामुखायां परितोऽङ्गारानारोप्य तापनं विधत्ते,—“यदर्चिषि प्रवृष्ट्याद्भूतमवदन्धीत यदङ्गारेषु भविष्यदङ्गारेषु प्रवृष्टाक्त भविष्यदेवावदन्धे भविष्यद्भि भूयो भूतात्”(५।१।८अ०) इति । यदि ज्वालायाम् उष्णां प्रतपेत्, तदानीं ‘यत्’ अस्म्यहे ‘भूतं’ (पूर्वं विद्यमानं) धनमस्ति, तदेव स्वाधीनं भवति, न तु भविष्यत् । यदि ‘अङ्गारेषु’ प्रतपेत्, तदानीं मृहे ‘भविष्यत्’

* तद्धेतुयागसिद्ध्यर्थमिति पाठो भवितुं युक्तः ।

(अविद्यमानं) धनं प्राप्नोति । ‘हि’ (यस्मात्) जना ‘भविष्यत्’ धनं ‘भूतात्’ ‘भूयः’ (अधिकं) मन्यन्ते । न खलु कश्चिदपि भूतार्थं प्रतीयते, भविष्यदर्थन्तु सर्वाऽपि प्रयतते । अङ्गारेषु काष्ठैः समिन्धनेन ज्वाला भाविनी, अतोऽङ्गाराणां भाविधनहेतुत्वं युक्तम् ।

तस्मिन् प्रतापने ‘मा सु भित्वा’ इत्यादिमन्त्रद्वयं विनियुक्ते,—
“दाभ्यां प्रवृषन्ति दिपाद्यजमानः प्रतिष्ठित्यै” (५।१।८ अ०) इति ।

कल्पः, ‘मिचैतामुखां तपेति प्रदक्षिणमङ्गारैः परीन्धे’ इति ।
पाठस्तु,—“मिचैतामुखां तपैषा मा भेदि । एतां ते परिददाम्य-
भित्यै^(१०)” इति । हे ‘मित्र’, ‘एताम्’ ‘उखां’ ‘तप’ (तप्तां कुह) ।
‘एषा’ (उखा) ‘मा भेदि’ (मा भिद्यताम्) । ‘अभित्यै’ (भङ्गा-
भावार्थम्) ‘एताम्’ ‘उखां’ ‘ते’ (तव) हस्ते ‘परिददामि’ ।

देवतान्तरपरित्यागेन मित्रायैव उखायाः परिदाने कारणं दर्शयति,—“ब्रह्मणा वा एषा यजुषा सम्भृता यदुखा सा यद्
भिद्येतार्त्तिमार्च्छेद्यजमानो हन्येतास्य यज्ञो मिचैतामुखां तपेत्याह
ब्रह्म वै मित्रो ब्रह्मन्नेवैनां प्रतिष्ठापयति नार्त्तिमार्च्छेति यज-
मानो नास्य यज्ञो हन्यते” (५।१।८ अ०) इति । येयम् ‘उखा’,
‘सा’ ‘एषा’ परब्रह्मस्वरूपेण “वसवस्त्वा कृण्वन्तु” इत्यादिना यजुषा
सम्पादिता, परब्रह्मण उत्पन्ना यजुषो ब्रह्मत्वं । तथाविधेन
‘यजुषा’ उत्पन्नाया उखायाः कदाचिदपि भेदो न युक्तः,
कुसालेन निर्मितादयजुष्कात् घटादिसत्त्वत्वात् । एवं सति
यदि कदाचित् प्रमादात् ‘भिद्येत’, तदानीं यजमानो धियेत,
यज्ञोऽपि विनश्येत् । मित्राय उखायाः परिदाने तु मित्रस्य

परब्रह्मरूपत्वात् ब्रह्मण्येवोखा प्रतिष्ठिता भवति । ततो यज-
मानस्य यज्ञस्य च नास्ति हानिः ।

अथ भेदे सति प्रायश्चित्तिं विधत्ते,—“यदि भिद्येत तैरेव
कपालैः सः सृजेत् सैव ततः प्रायश्चित्तिः” (५।१।६ अ०) इति ।
यज्ञाया उखाया भेदे तदीयैः ‘एव’ ‘कपालैः’ मृदन्तरं मिश्र-
यित्वा पुनरण्ड्यां निष्पादयेत्, ‘सैव’ पुनर्निष्पादिता उखा
‘ततः’ (अभेदरूपादपराधात्) ‘प्रायश्चित्तिः’ विमोचनहेतुः ।

पूर्वं सामान्याकारेणोखायाः प्रतपनम् आहवनीये विहितम्,
अथ गतश्रियो विशेषं विधत्ते,—“यो गतश्रीः स्यान्मथित-
तस्यावदध्याङ्गतो वा एष स स्थां देवतामुपैति” (५।१।६ अ०)
इति । ‘यः’ अग्निचयने प्रवृत्ते ‘गतश्रीः’ शुश्रुवान्*, ग्रामणी,
राजन्यो वा भवेत्, तस्य मथितमग्निम् उखाया ‘अवदध्यात्’,
न त्वाहवनीये उखायाः प्रवृञ्जनं कर्त्तव्यम् । ‘एषः’ जयाणां
गतश्रियां मध्ये अन्यतमो ‘भूतः’ (भूतिमान् अश्रय्योपेतः),
अतः प्रभुत्वात् ‘सः’ स्वकीयामेव मथिताग्निरूपां देवताम्
उपेत्य† पूर्ववत्प्रवृञ्जनम् (?) ।

अन्यमग्निं विधत्ते,—“यो भूतिकामः स्याद् य उखायै सम्भ-
वेत् स एव तस्य स्थादतो ह्येष सम्भवत्येष वै स्वयम्भूर्नाम भवत्येव”
(५।१।६ अ०) इति । आहवनीये प्रतप्तायाम् उखायां ‘यः’
अग्निः ‘सम्भवेत्’, ‘स’ ‘एव’ ‘तस्य’ भूतिकामस्य गतश्रियः कार्यो

* शुश्रुवान् इति J. पु० पाठः । शुश्रुवान् इति B. पु० पाठः ।

† उपैतुम् इति आदर्शपुस्तकपाठः ।

न तु मथितः, 'हि' (यस्मात्) 'अतः' (उखायाम्) 'एष' 'सम्भवति', तस्मान्मथनापेक्षामन्तरेण स्वयमेवोत्पन्नत्वात् 'एष' 'स्वयम्भूः' इत्युच्यते । एवं सति यजमानः 'भवत्येव' (भूतिं प्राप्नोत्येव) ।

यजमानद्वेषिणोऽध्वर्योः प्रकारान्तरं विधत्ते,—“यं कामयेत भ्रातृव्यमस्मै जनयेद्यमित्यन्यतस्तस्याहत्यावदध्यात् साक्षादेवास्मै भ्रातृव्यं जनयति” (५।१।६अ०) इति । 'यं' उद्दिश्य ब्रुवम्, 'अस्मै' 'जनयेद्यम्' इति 'कामयेत' अध्वर्युः, 'तस्य' 'अन्यतः' (गृहान्तरादिप्रदेशात्) अग्निमानोय उखायां प्रक्षिपेत् ; तथा सति विसृज्यमन्तरेणैव 'भ्रातृव्यं जनयति' ।

अथ कामनाविशेषेणान्यमग्निं विधत्ते,—“अम्बरीषादन्नकाम-
स्यावदध्यादम्बरीषे वा अन्नं भ्रियते सयोन्येवास्त्रं अवदध्ने”
(५।१।६अ०) इति । घृतादिना शाकादिभर्जनार्थं यत्सौक्तिकं
लौहादिपात्रं, तदम्बरीषं भ्राष्ट्रं, तस्मिन् प्रतप्ते घृतप्रक्षेपात् प्रौढा
ज्वाला उत्पद्यते, ततोऽग्निमाहृत्योखायाम् 'अवदध्यात्' । लोके हि
तस्मिन् 'अम्बरीषे' शाकादिकमन्नं धार्यते । अतः काम्यमानेनाग्नेन
तस्याग्नेः समानयोगित्वाद्यजमानोऽन्नं प्राप्नोत्येव ।

तदेवं प्रवृञ्जनप्रसङ्गागतान् विधीन् परिसमाप्य प्रकृतप्रवृञ्जनो-
पयुक्तं द्रव्यं विधत्ते,—“मुञ्चान् अवदधात्यूर्ध्वं मुञ्चा ऊर्जमेवास्मा
अपि दधाति” (५।१।६अ०) इति । शुष्कान् मुञ्चास्थान् दृण-
विशेषान् उखायां प्रक्षिपेत्, महिषादिभक्ष्यत्वान्मुञ्चा ऊर्गूपाः ।
अन्नमेव यजमानाय संपादयति इति ।

कल्पः, 'द्वयः सर्पिरासुतिरिति तस्यां क्रमुकमुल्लिखितं घृते-
नाह्ना अवदधाति मुञ्चाऽस्य' इति । पाठस्तु,—“द्वयः सर्पिरासुतिः
प्रजो होता वरेष्वाः । सहस्रसुतो अहुतः^(११)” इति । अत्रो-
त्पत्त्यमानोऽग्निरेतैर्विशेषणैः प्रशस्यते । द्रुमवदेन वृक्ष उच्यते ।
'द्रुमदमित्याह । वनस्पतयो वै द्रु । वनस्पतीनामेवैतेन सूयते'
इति मुत्यन्तरात् । द्रुमवदाभिधेया वृक्षा अस्मिं यस्य अस्मै
'द्वयः' । सर्पिरेव आहारत्वेन सूयते प्रेयर्थेऽस्मिन्निति 'सर्पिरा-
सुतिः', 'प्रजः' (पुरातनः), 'होता' (देवानामाह्नाता), 'वरेष्वा'
(वरणीयः), 'सहस्रः' (बलस्य) 'पुत्रः' (धनहेतुना बल्लेनोत्पत्त्यमान-
त्वात्), 'अहुतः' (आस्यर्थरूपः) ।

अनेन मन्त्रेण सार्धं क्रमुकावधानं विधत्ते,—“अग्निर्देवेभ्यो-
ऽग्निसायत स क्रमुकं प्राविशत् क्रमुकमवदधाति यदेवास्य तव
न्यक्तं तदेवावरुन्धे” (५।१।८ अ०) इति । 'क्रमुकं' अल्पं काष्ठ-
शकलं । 'न्यक्तं' निखीनमग्निरूपं । 'तव' (तस्मिन्नेव काष्ठशकले)
'अस्य' (अग्नेः) 'यदेव' रूपं 'न्यक्तं' (निखीनं), तत् प्राप्नोति ।
पूर्वरूपं* क्रमुकमिति तत्सूचकारेणोक्तम् ।

अस्य क्रमुकस्य घृताक्तत्वं विधत्ते,—“आव्येन संघौत्येतदा
अग्ने प्रियं धाम यदाव्यं प्रियेणैवेन धावा समर्द्धयत्यथो तेजसा”
(५।१।८ अ०) इति । 'संघौति' (तत् क्रमुकं सन्निव्रजेत्),
आव्यस्याग्निस्त्वन्यत्त्वं 'आप्यायतां घृतयोनिरग्निः' इत्यादिमन्त्र-

* पूर्वरूपं रूपमिति । पृ० पाठः ।

वर्णात्, घृतेन ज्वालित्यन्तेषावगमन्यं । ज्वालित्यन्तिरेवाच 'अथो तेजसा' 'समर्द्धयति' इत्युच्यते ।

कल्पः, 'परस्मा अधि संवत इति वैकङ्कतोऽ समिधमादधाति' इति । पाठस्तु,—“परस्मा अधि संवतोऽवराऽ अभ्या । तर । यचाहमस्मि ताऽ अव^(११)” इति । सम्यक् वनुते देवान् भजते यस्यां क्रियायां सा क्रिया संवत्; 'परस्माः' 'संवतः' 'अधि' (उत्कृष्टाया इष्टेरधिष्ठानम्) त्वम् 'अवरान्' (निष्ठष्टानप्यस्मान्) 'अभ्या'—'तर' (आभिमुख्येनागत्य दुःखात्तारय) । 'यच' (येषु बन्धुषु) 'अहमस्मि' (तामपि बन्धून्) 'अव' (रच) ।

अनेन मन्त्रेण साध्यं समिदाधानं विधत्ते,—“वैकङ्कतोमादधाति भा एवावहन्ते” (५।१।८ अ०) इति । आग्नेयो दीप्तिर्विकङ्कत-वृत्तेऽस्ति, अत एवाधानब्राह्मणे श्रूयते, 'अग्नेः सृष्टस्य वतः । विकङ्कतं भा आर्च्यन्त' इति । अतो वैकङ्कतसमिधा दीप्तिः प्राप्यते ।

कल्पः, 'परमस्माः परावत इति ब्रमीमधीम्' इति । पाठस्तु,—“परमस्माः परावतो रोहिदस्य इहागहि । पुरीषः पुरप्रियोऽग्ने त्वं तरा मृधः^(१२)” इति । परावच्छब्दो दूरदेशवाची । हे 'अग्ने', 'परमस्माः परावतः' (अत्यन्तं दूरदेशात्) 'इह' (अस्मिन् कर्मणि) 'त्वम्' 'आगहि' (आगच्छ) । कीदृशस्त्वम् ?—'रोहिदस्यः', लोहितवर्णोऽग्ने यस्यासौ 'रोहिदस्यः' । अत एवा-न्यथावाच्यते, 'रोहितेन त्वाग्निर्देवतां गमयतु' इति । पुरीषम् उवाहेतुभूतं पांसुमर्हतीति 'पुरीषः' । पुरुषां यजमानानां प्रियः 'पुरप्रियः', तादृशः, 'त्वं' 'मृधः' (मृजून्) 'तर' (अतिशब्दश्च) ।

अग्नेन मन्त्रेण साध्वं समिदाधानं विधत्ते,—“अमीमयो-
मादधाति आन्धै” (५।१।६ अ०) इति । अमीवृक्षस्य अग्निदाह-
ब्रमनहेतुत्वात् तदीयसमिधा आन्तिर्भवति । अतएवाधानब्राह्मणे
पथते, ‘प्रजापतिरग्निमसृजत । सो विभेत् प्र मा धक्ष्यतीति । तः
अस्याऽब्रमयत् । तच्छस्यै ब्रमितम्’ इति ।

कल्पः, ‘सोद त्वं मातुरस्या उपस्य इति तिसृभिर्जातमुख्यमुप-
तिष्ठते’ इति । तत्र प्रथमामाह,—“सोद त्वं मातुरस्या उपस्ये
विश्वान्यग्ने वयुनानि विद्वान् । मैनामर्चिषा मा तपसाभि शुश्रू-
चाऽन्तरस्याः शुक्रज्योतिर्विभाहि^(१४)” इति । हे ‘अग्ने’, ‘मातुः’
इव ‘अस्या’ (उखाया) ‘उपस्ये’ (उत्सृजे) ‘त्वं’ ‘सोद’ (उपविश) ।
कीदृ ब्रह्मं ?—‘विश्वानि’ ‘वयुनानि’ (सर्वान् ज्ञानोपायान्)
‘विद्वान्’ । ‘एनाम्’ (उखाम्) ‘अर्चिषा’ (तदीयदीप्त्या) ‘मा’
‘शुश्रूचः’ (अत्यन्तं मा दीपय) । ‘तपसा’ (सन्तापेन) ‘अभि’
‘मा शुश्रूचः’,—अर्चिः कारणं, तपः कार्यं ; कारणेनैव तापो
भवति, कार्येण तु भूयान्, तदुभयं मा कुर्वित्यर्थः । ‘अस्याम्’
(उखायाम्) ‘अन्तः’ ‘शुक्रज्योतिः’ (निर्मलप्रकाशः सन्) ‘विभाहि’
(विशेषेण दीप्यस्व) ।

अथ द्वितीयामाह,—“अन्तरग्ने हृचा त्वमुखायै सदने स्वे ।
तस्यास्त्वः हरसा तपं जातवेदः शिवो भव^(१५)” इति । हे ‘अग्ने’,
‘उखायै’ (तस्या उखायाः) ‘अन्तः’ (मध्ये) ‘स्वे’ ‘सदने’ (स्वकीये स्थाने)
‘हृचा’ (दीप्त्या) दीप्यस्वेति शेषः । हे ‘जातवेदः’, ‘त्वं’ ‘तस्याः’
(उखायाः) ‘शिवो भव’ (सुखप्रदो भव) । किं कुर्वन् ?—‘हरसा’
(तेजसा) ‘तपन्’ (ज्वलन्) ।

अथ तृतीयामाह,—“शिवो भूत्वा मद्यमग्नेऽथो सीद शिवस्त्वं ।
 शिवाः कृत्वा दिशः सर्वाः स्त्रां योनिमिहामदः^(११)” इति । हे
 ‘अग्ने’, ‘मद्यं’ (मदर्थं) ‘शिवः’ (शान्तः) ‘भूत्वा’ ‘अथो’ (अनन्तरं)
 ‘त्वं’ ‘शिवः’ सन् ‘सीद’ (सर्वान् प्रति शान्तः सन्नुपविश) । ‘सर्वाः’
 ‘दिशः’ ‘शिवाः’ (शान्ताः) ‘कृत्वा’ ‘इह’ (अस्याम् उखार्यां)
 ‘स्त्रां योनिं’ (स्वकीयं स्थानम्) ‘आमदः’ (आगत्योपविश) ।

एतान् मन्त्रान् विनियुक्ते,—“सीद त्वं मातुरस्या उपस्य इति
 तिसृभिर्जातमुपतिष्ठते, यय इमे लोका एष्वेव लोकेष्वाविदं
 गच्छत्यथो प्राणानेवात्मन्वत्ते” (५।१।६अ०) इति । ‘आविदं’
 (स्थितिं) । किञ्च प्राणापानव्यानानां त्रित्वात् तानपि त्रित्वसङ्ख्याया
 स्मात्मनि स्थापयति ।

अथ विनियोगसङ्ग्रहः,—

आकूतिं, सप्तभिर्दीक्षाकृतिर्मास्विति च दद्यात् ।

पूर्वाग्नौ प्रवृणक्तोस्त्रां, मित्राऽङ्गारैः समिध्यते ॥

द्वन्मः, क्रमुकमाधत्ते, पर, वैकङ्कतीं, परम्, ।

ब्रह्मोमयीं, सीद, जातं, तिसृभिश्चोपतिष्ठते ॥

नवमे त्वनुवाकेऽस्मिन् मन्त्राः षोडश वर्णिताः ॥

अथ मीमांसा,—दशमाध्यायस्य तृतीयपादे (४अ०) चिन्तितम्,—

षड्भिर्दीक्ष्यतीत्यग्निगतं प्राकृतबाधकं ।

समुच्चितं वा ? बाधः स्यात् कार्यैक्यात् पाठवाक्यतः ॥

अग्नौ होमाङ्गताकृतेरतिदिष्टेन तुल्यता ।

विनाऽऽवृत्तिं द्वादशत्वसिद्धये स्यात् समुच्चयः ॥

अग्निचयने दीक्षाकृतयः श्रूयन्ते, 'षड्भिर्दीक्षयति' इति ;
 प्रकृतावपि 'सुवेण चतस्रो जुहोति दीक्षितत्वाय' इत्यादिना
 दीक्षाकृतयः षड् विहिताः । ते तु भिक्षा भिक्षा मन्त्राः,—'आकृत्ये
 प्रयुजेऽग्नये स्वाहा' इत्यादयः प्राकृता मन्त्राः ; 'आकृतिमग्निं
 प्रयुज५ स्वाहा' इत्यादयो वैकृताः । तच्च वैकृतमाहुतिमन्त्रषट्कं
 प्राकृतस्य बाधकं, किं वा प्राकृतेन समुचितम् ? इति संशये,
 बाधकमिति तावत् प्राप्तम् । कुतः ? । कार्येक्यात्, दीक्षणीयाङ्ग-
 भूताहुत्युपकारलक्षणं यत् कार्यं प्राकृतानां मन्त्राणां, तदेव
 वैकृतानामपि, न च, विहृतौ तस्य प्रतीयते इति ब्रह्मणीयं ;
 स्वाहान्तपाठरूपेण लिङ्गेन मन्त्राणामाहुत्युपकारकत्वप्रतीतेः,
 आहुतीनाञ्च 'षड्भिर्दीक्षयति' इति वाक्ये तद्दीक्षणीयाङ्गत्व-
 प्रतीतेः । तस्मादुपदिश्यमानैर्मन्त्रैरतिदिष्टानां बाध इति पूर्वः
 पक्षः । अग्नौ मन्त्राणां स्वरूपं यद्यपि श्रुतिविद्धं, तथापि
 होमाङ्गत्वं लिङ्गेन कल्पनीयं । तथा चातिदेशकस्यैर्मन्त्रैस्तुल्य-
 बलत्वाच्च बाध्यबाधकता । एवमपि न समुच्ये प्रमाणमस्तीति
 चेत् । अस्येव, 'दादन्न जुहोति' इति सङ्ख्याविधानेन तत्सिद्धेः ।
 न च, वैकृतानामेव षष्ठामाहुत्या सङ्ख्या सिध्यतीति वाच्यम् ;
 आहुत्तेरश्रुतत्वात् । न च, सा कल्पयितुं ब्रह्मते, अन्यथापि
 सङ्क्षोपपत्तेः । तस्मात् समुच्य इति राङ्गान्तः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्ण-
 यजुःसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

यदग्ने यानि-कानि चा ते दारूणि दध्मसि । तदस्तु
तुभ्यमिद्वृतं तज्जुषस्व यविद्य^(१) । यदत्युपजिह्विका
यदग्नौ अतिसर्पति । सर्वं तदस्तु ते घृतं तज्जुषस्व
यविद्य^(१) । रात्रिः-रात्रिमप्रयाव भरन्तोऽश्वायेव
तिष्ठते घासमस्मै । रायस्पोषेण समिषा मदन्तोऽग्ने मा
ते प्रतिवेशा रिषाम^(१) । नाभा ॥ १ ॥

पृथिव्याः समिधानमग्निः रायस्पोषाय दृष्टे
इवामहे । इरंमदं दृष्टदुष्यं यजचं जेतारमग्निं
पृतनासु सासहिं^(१) । याः सेना अभीत्वरोरा-
व्याधिनीरुगणा उत । ये स्तेना ये च तत्करास्ताः स्ते
अग्नेऽपि दधाम्यास्ये^(१) । दःष्ठाभ्यां मलिन्धन् जम्भ्यै-
स्तत्कराः उत । इनूभ्याः स्तेनान् भगवस्ताः स्त्वं खाद
सुखादितान्^(१) । ये जनेषु मलिन्धवस्तेनासस्तत्करा
वने ये ॥ २ ॥

कक्षेघघायवस्ताः स्ते दधामि जम्भयोः^(१) । या
अस्मभ्यमरातीयाद्यश्च नो द्वेषते जनः । निन्दाद्यो
अस्मान् दिप्साच्च सर्वं तं मस्मसा कुरु^(१) । सःशितं मे
ब्रह्म सःशितं वीर्यं बलं । सःशितं क्षत्रं जिष्णु यस्या-
हमस्मि पुरोहितः^(१) । उदेषां बाह्व अतिरमुदचं
उदू बलं । क्षिणोमि ब्रह्मणाऽमित्रानु-नयामि ॥ ३ ॥

स्वा२ अ॒हं^(१०) । दृ॒श॒नो रु॒क्म उ॒र्या व्य॑द्यौ॒र्दुर्म॑र्ष॒-
मायुः॑ अ॒ग्नये॑ रु॒चानः॑ । अ॒ग्निर॒मृतो॑ अ॒भव॒दयौ॑भि॒-
र्यदे॑नं द्यौर॒जन॑यत्सुरे॒ताः^(११) । वि॒श्वा रू॒पाणि॑ प्र॒ति॒-
मु॒ञ्च॑ते क॒विः प्रा॑सा॒वीद्भ॒द्रं द्वि॒पदे॑ चतु॒ष्पदे॑ । वि॒ नाक॑-
म॒ख्यत् स॒विता॑ वरे॒ण्योऽनु॑ प्र॒याण॑मु॒षसो॑ वि॒राज॑ति^(१२) ।
न॒क्तोषा॑सा॒ सम॑न॒सा वि॒रूपे॑ धा॒पये॑ते शि॒शुमे॑क२
स॒मोची॑ । द्या॒वा क्षा॒मा रु॒क्मः ॥ ४ ॥

अ॒न्तर्वि॑भाति दे॒वा अ॒ग्निं धा॑रयन् द्र॒विणो॑दाः^(१३) ।
सु॒प॒र्णोऽसि॑ ग॒रु॒त्मान् चि॒दृत्ते॑ शि॒रो गाय॑त्रं चक्षुः॒ स्तोमं॑
आ॒त्मा सा॑म॒ ते त॒नूवी॑मदे॒व्यं दृ॒हद्र॑यन्त॒रे प॒क्षौ य॑ज्ञा॒-
य॒ज्ञियं॑ पु॒च्छं छ॒न्दाः॒स्य॒ङ्गानि॑ धि॒ष्णि॒याः श॒फा यजू॑-
षि॒ नाम॑^(१४) । सु॒प॒र्णोऽसि॑ ग॒रु॒त्मान् दि॒वं गच्छ॑ सु॒वः
प॒त॑^(१५) ॥ ५ ॥

ना॒भा । व॒ने ये॑ । न॒यामि॑ । क्षा॒मा रु॒क्मः ।
अ॒ष्टाचि॑ः॒शच्च॑ ॥ १० ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे प्रथमप्रपाठके
दशमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

नवमेऽनुवाके अन्धुत्पादनमुक्तम् । अथ दशमे अग्निधारणम् उच्यते । कथं, ‘यदग्ने यानि-कानि चेति पञ्चभिरौदुम्बर-मपरशुवृक्षमुख्य इधमभ्यादधाति’ इति । तत्र प्रथमामाह,— “यदग्ने यानि-कानि चा ते दारुणि दधसि । तदस्तु तुभ्यमिदृशृतं तज्जुषस्व यविष्य^(१)” इति । हे ‘अग्ने’, ‘ते’ (त्वर्थे) ‘यानि-कानि च’ ‘दारुणि’ (दारुशब्देन कुठारच्छेदरहितमवि-दारितं काष्ठमुच्यते); तादृशानि यानि-कान्यपरस्मै पतितानि काष्ठान्वाणीय ‘दधसि’ (धारयामः) इति ‘यत्’, ‘तत्’ सर्वे ‘तुभ्यं’ (त्वर्थे) ‘घृतम्’-‘इत्’ (घृतमिव, घृतवत् प्रियम्) ‘अस्तु’ । हे ‘यविष्य’ (युवतम) ‘तत्’ दारुजातं ‘जुषस्व’ ।

अथ द्वितीयामाह,—“यदत्युपजिह्विका यदसौ अतिसर्पति । सर्वे तदस्तु ते घृतं तज्जुषस्व यविष्य^(१)” इति । जिह्वाः प्रधानज्वालाः तत्समीपवर्तिनी क्षुद्रज्वाला ‘उपजिह्विका’ । अस्माभिररक्षादागोतेषु दारुषु मध्ये ‘यत्’ दारु महारक्षे दावाग्नेः ‘उपजिह्विका’ (स्वल्पज्वाला) ‘अति’-भक्षयति, ईषद्-इ-तीत्यर्थः । ‘वस्र’-शब्दः पिपीलिकासदृशं क्षुद्रजीवमाचष्टे, स च यत् काष्ठम् ‘अतिसर्पति’ (अतिशयेन सर्पति प्राप्नोति), काष्ठा-वयवेषु तत्र-तत्र सारं भक्षयतीत्यर्थः; तत्सर्वमित्यादि* पूर्ववत् ।

अथ तृतीयामाह,—“रात्रिः-रात्रिमप्रयावं भरन्तोऽश्वाथेव तिष्ठते घासमस्मै । रायस्योषेण समिषा मदकोऽग्ने मा ते प्रति-वेष्टा रिषाम^(१)” इति । हे ‘अग्ने’, ‘ते’ (तव) ‘प्रतिवेष्टाः’

* ‘सर्वं तत्’ इत्यादि—इति पाठो भवितुं युक्तः ।

(प्रत्यासन्नाः) वयं 'मा' 'रिषाम' (हिंसां न प्राप्नुमः) । किं कुर्वन्तः?—
 'रायस्योषेण' (धनपुण्या, धनघोषेण) 'इषा' (अस्त्रेण) च सम्यक्
 'मदन्तः' । तथा 'रात्रिं-रात्रिं' (प्रतिदिनं) 'अप्रचावं' (पृथग्-
 भावमकृत्वा), एकमपि दिनमत्यक्तेत्यर्थः । 'अस्त्रै' (अग्नये) 'घासं'
 (समिद्रूपं भक्ष्यं) 'भरन्तः' (सम्पादयन्तः) । तत्र दृष्टान्तः,—
 'तिष्ठते' 'अश्वाद्येव' । वाजिग्राह्यायां बद्धा स्थापिताय प्रौढाय
 अश्वाय एकमपि दिनमवर्जयित्वा यथा घासं प्रयच्छन्ति, तदत् ।

अथ चतुर्थीमाह,—“नाभा पृथिव्याः समिधानमग्निं
 रायस्योषाय वृहते हवामहे । इरंमदं वृहदुक्थं यजन् जेतार-
 मग्निं पृतनासु सासहिम्^(४)” इति । 'वृहते' (प्रौढाय) 'राय-
 स्योषाय' 'अग्निम्' इमं वयं 'हवामहे' (आह्वयामः) । कीदृशमग्निं?—
 'पृथिव्याः' 'नाभा' 'समिधानं' (उखाद्या मध्ये सम्यक् दीप्यमानं),
 (इरया समिद्रूपेण अस्त्रेण मास्यतीति 'इरंमदः'), तं, (वृहन्ति
 उक्थानि प्रशंसनानि यस्यासौ 'वृहदुक्थः'), तं, 'यजन्' (याग-
 हेतुं), 'जेतारं' (राक्षसादिविषयजयश्रीलं), 'पृतनासु' 'अग्निं'
 (सङ्ग्रामेषु अग्रे गच्छन्तं), 'सासहिम्' (अस्त्रदपराधानामतिशयेन
 सौदारम्) ।

अथ पञ्चमीमाह,—“याः सेना अभोत्वरीराव्याधिनीरुगणा
 उत । ये स्तेना ये च तस्करास्तास्ते अग्नेऽपिदधाम्वास्ते^(५)”
 इति । 'याः' (काश्चित् परकीयाः) 'सेनाः' 'अभोत्वरीः' (अस्त्रदा-
 भिमुख्येन गमनश्रीलाः), 'आव्याधिनीः' (सर्वतोऽस्मान् पीडयन्त्यः),
 'रुगणाः' (उत्कृष्टगुणोपेताः) बह्वस्त्रोमा इत्यर्थः, एवंविधा याः

सेनाः सन्ति । ‘उत’ (अपि च) ‘ये सेनाः’ (गुप्तचोराः) ‘ये च तस्कराः’ (प्रकटचोराः) तान् सर्वान् तव ‘आस्त्रे’ (मुखे) ‘अपि’-‘दधामि’ (प्रक्षिपामि) ।

एतान् मन्त्रान् विनियुक्ते,—“न ह स्म वै पुराग्निरपरशुवृक्षं दहति तदस्मै प्रयोग एवर्षिरस्वदयद् यदग्ने यानि-कानि चेति समिधमादधात्यपरशुवृक्षमेवास्त्रे स्खदयति” (५।१।१०.अ०) इति । ‘पुरा’ (एतन्मन्त्रप्रयोगात् पूर्वं) कदाचिदपि ‘अग्निः’ ‘अपरशुवृक्षं’ (परशुवृक्षेदरहितं काष्ठं) ‘न ह स्म वै दहति’ (सर्वथा न दहति), अविदारितं काष्ठमग्नौ प्रक्षिप्तमपि न भस्मीभवति, किन्तु ज्वालयता क्षचित् क्षणं भवतीत्यर्थः । एवं सति ‘प्रयोगः’ (प्रयुज्यमानः) ‘अग्निभिः’ एव (‘यदग्ने यानि’ इति मन्त्र एव) ‘अस्त्रे’ अग्नये तत्काष्ठमविदारितम् ‘अस्वदयत्’ (स्वादूकृतवान्) । एतदर्थमेव, यद्वाह, तद्घृतमस्त्विति मन्त्रे पठ्यते । तस्मात् ‘यदग्ने यानि-कानि’ इत्यादिमन्त्रैः समिध* आदधात्, तेन ‘अस्त्रे’ अग्नये परशुवृक्षेदरहितं काष्ठं ‘स्वदयति’ ‘एव’ ।

एतद्वेदनं प्रशंसति,—“सर्वमस्मै स्खदते य एवं वेद” (५।१।१०.अ०) इति ।

यत्काष्ठम् अपरशु-वृक्षमभ्याधेयं, तस्य जातिविशेषं विधत्ते,—“औदुम्बरीमादधात्यूर्वा उदुम्बर ऊर्जमेवास्त्रा अपिदधाति” (५।१।१०.अ०) इति ।

‘यदग्ने’ इत्यादि मन्त्रसङ्गरूपं सूत्रं प्रशंसति,—“प्रजापतिरग्नि-

* समिधमिति संहितानुसारी । पाठो भवितुं युक्तः ।

मसृजत त५ सृष्ट५ रक्षा५स्रजिवा५सनस एतद्राक्षोन्नमपश्यत् तेन
वै स रक्षा५स्रपाहत यद्राक्षोन्नं भक्त्यग्नेरेव तेन जाताद्रक्षा५-
स्रपहन्ति” (५।१।१०।अ०) इति । रक्षोन्नोऽयमग्निः, तत्सूक्तं
‘राक्षोन्नम्’ ‘यदग्ने यानि-कानि च’ इत्यारभ्य ‘अभिचानुज्यामि
स्वा५ अहम्-इत्येतदन्तम् । अग्नेन सूक्तेन रक्षांसि प्रजापति-
र्हन्तवान् । तस्मादग्नेन सूक्तेनाचापि तथैव भवितव्यं । तेन
सूक्तेनोत्पन्नादग्नेः सकाशाद्रक्षा५सि विनश्यन्ति* ।

कण्डः, ‘द५द्राभ्यां मलिच्छूनित्याश्रत्यो५ समिधमादधाति’
इति । पाठस्य,—“द५द्राभ्यां मलिच्छून् जम्यैस्तस्करा५ उत ।
हनूभ्या५ स्नेगान् भगवस्ता५स्त्वं खाद सुखादितान्(१)” इति ।
गुप्ता प्रकटाश्चेति द्विधाश्वेराः । प्रकटा अपि पुनर्द्विविधाः,—
अरण्येषु मार्गमध्येऽपहृत्य प्रत्यक्षमेव पलायमानाः प्रकटाः,
ततोऽप्यतिप्रकटा निर्भया ग्रामेस्त्वेव आगत्य वन्दीकाराः । त एते
अत्र मलिच्छव इत्युच्यन्ते, (मलं पापाधिक्यमेवामस्योति मलिनाः,
तथाविधा भूत्वा श्लोचयन्ति चौर्यं कुर्वन्तीति मलिच्छवः) तान्,
दन्तपङ्क्तिमध्ये याभ्यां तोक्ष्णदन्ताभ्यां क्रमुकादिकं भक्ष्यते, ते
दंष्ट्रे, ततः पुरोवर्त्तिनो बहिर्दृश्यमाना दन्ता जम्याः, अन्त-
र्त्तानि तु हनू । तत्र ‘मलिच्छून्’ ‘द५द्राभ्यां’ पोङ्गित्वा, ‘जम्यैः’
‘तस्करान्’ पोङ्गित्वा ‘हनूभ्यां’ ‘स्नेगान्’ पोङ्गित्वा, हे ‘भगवः’
(पूजनीय अग्ने), ‘तान्’ सर्वान्, सृष्टु खादिताः (पुनर्जीवनरहिताः)
यथा भवन्ति, तथा ‘त्वं’ ‘खाद’ (भक्ष्य) ।

* विनाशयति इति आदर्शपुस्तकपाठः । विनाशयति इति B.पु०पाठः ।

एतन्मन्त्रसाध्यं समिदाधानं विधत्ते,—“आश्रत्योमादधात्यश्रत्यो
वै वनस्पतीनाः सपत्नसाहो* विजित्यै” (५।१।१० अ०) इति ।
सपत्नान् सहन्ते अभिभवन्तीति ‘सपत्नसाहः’ । अश्वरूपधाग्नियो-
ऽग्नेरस्मिन् वृत्तेऽवस्थितत्वादश्रत्यस्य सपत्नसाहत्वं । तत्रावस्थानञ्च
आधानब्राह्मणे श्रूयते, ‘अग्निर्देवेभ्योऽग्निसायत । अश्वो रूपं कृत्वा ।
सोऽश्रत्ये संवत्सरमतिष्ठत् । तदश्रत्यस्याश्रत्यत्वम्’ इति । अत-
स्तदीया समित् विजयाय सम्पद्यते ।

कल्पः, ‘ये जनेषु मलिच्छव इति वैकङ्कतीम्’ इति,
आदधातीति शेषः । पाठस्तु,—“ये जनेषु मलिच्छवस्तेनामः तस्करा
वने । ये कच्छेषघायवस्ताः स्ते दधामि जम्भयोः^(७)” इति ।
ग्रामवर्त्तिषु ‘जनेषु’ वनेषु गच्छन्तु च ‘ये’ त्रिविधाः पूर्वोक्ताश्चेराः
शन्ति, ‘ये’ चान्ये व्याघ्रादयः ‘कच्छेषु’ स्थित्वा ‘अघायवः’
भवन्ति, (अघं हिंसनमिच्छन्तीति ‘अघायवः’), ‘तान्’ सर्वान्
तव ‘जम्भयोः’ ‘दधामि’ ।

एतन्मन्त्रसाध्यं समिदाधानं विधत्ते,—“वैकङ्कतीमादधाति
भा एवावहन्ते” (५।१।१० अ०) इति ।

कल्पः, ‘यो अस्मभ्यमरातीयादिति शमीमयोम्’ इति ।
पाठस्तु,—“यो अस्मभ्यमरातीयाद् यश्च नो द्वेषते जनः ।
निन्दाद् यो अस्मान् दिष्टाश्च सर्वे तं मस्मसा कुह^(८)” इति ।
पूर्वं चारभेदा दर्शिताः, इदानीं शत्रुभेदा उच्यन्ते । ते च

* सपत्नसाह इति आदर्शपुस्तके पाठः एवं परम् ।

† वनेषु इति आदर्शपुस्तके नास्ति ।

त्रिविधाः,—अरातयो द्वेषिणो निन्दकाश्चेति; तत्र दातव्यत्वेन प्राप्तं धनं यो न ददाति, सोऽयम् अरातिः, कार्यविघातं यः करोति स द्वेषी, वाग्दौर्जन्यमात्रं यः करोति, स निन्दकः, हनुकामस्तुर्थः । तत्र 'यः' 'अस्मान्' (अस्माकं) 'अरातीयात्' (अरातित्वमिच्छति); 'यो' यजमानान् 'अस्मान्' 'द्वेषते' (कार्यनाशेन बाधते); 'यः' अप्यन्यः 'अस्मान्' 'निन्दात्' (निन्दति) । 'यस्य' अपरः 'अस्मान्' 'दोषात्' (दक्षितुं, हिंसितुमिच्छति), 'तं' 'सर्वं' जगं 'मस्मसा कुरु', (चूर्णजन्यव्रणद्वेषानुकरणं मस्मसेति) चूर्णकुर्वित्यर्थः ।

एतस्मिन्साध्यं समिदाधानं विधत्ते,—“ब्रह्मोमयोमादधाति ब्रान्त्यै” (५।१।१०.७०) इति ।

कथ्यः, 'संज्ञितं मे ब्रह्म उदेषां बाह्य अतिरमित्युक्तमे यजमानं वाचयन् तूष्णीमौदुम्बर्यौ समिधात्रादधाति' इति । तत्र प्रथमामाह, संज्ञितं मे ब्रह्म संज्ञितं वीर्यं बलं । संज्ञितं च चं जिष्णु यस्याहमस्मि पुरोहितः^(९)” इति । 'मे' (मदीयं) ब्राह्मण्यं 'संज्ञितं' (सम्यक् तीक्ष्णीकृतं), ब्राह्मीय-मार्गवर्त्ति कृतमित्यर्थः, तथा, 'वीर्यं' (इन्द्रियशक्तिः), 'बलं' (शरीरशक्तिः), तदुभयं 'संज्ञितं' (सम्यक् स्वकार्यक्षमं), तथा 'यस्य' (स्यस्य राज्ञः) 'अहं' 'पुरोहितः' 'अस्मि', 'मे' (मदीयं) तत् 'चचं' 'जिष्णु' (जयश्रीलं) यथा भवति, तथा 'संज्ञितम्' अस्तु इति शेषः ।

अथ द्वितीयामाह,—“उदेषां बाह्य अतिरमुदचं उदू बलं ।

क्षीणोमि ब्रह्मणाऽमिचानुन्नयामि स्वाऽ अहम्^(१०)” इति ।
 ‘एषां’ (स्वकीयानां) राजब्राह्मणादीनां मध्ये एकैकस्य ‘बाह्व’
 ‘उत्-’-‘अतिरं’ (उत्कर्षेण वर्द्धितवानस्मि) लौकिकोक्तिरियं;
 लोके हि योऽन्यस्मादुत्कृष्टो भवति, तं जना एवमाहुः,—
 स्वकीयहस्तमुपरितनं हतवानिति । ‘वर्चः’ (कान्तिः) तामपि
 ‘उत्-’-‘अतिरं’ । ‘बलं’ (शरीरं) तदपि ‘उत्-’-‘अतिरं’ । ‘ब्रह्मणा’
 (मन्त्रसामर्थ्येन) ‘अमिचान्’ ‘क्षीणोमि’ (क्षीणान् करोमि) । ‘स्वान्’
 (स्वकीयान्) पुरुषान् ‘अहम्’ ‘उन्नयामि’ (उत्कर्षेण प्रापयामि) ।

एतन्मन्त्रसाध्यं यजमानवाचनं विधत्ते,—“सऽन्नितं मे ब्रह्मो-
 देषां बाह्व अतिरमित्युत्तमे औदुम्बरी वाचयति ब्रह्मणैव सत्रऽ
 सऽन्नत्यति क्षत्रेण ब्रह्म तस्माद् ब्राह्मणो राजन्यवानत्यन्यं ब्राह्मणं
 तस्माद् राजन्यो ब्राह्मणवानत्यन्यऽ राजन्यम्” (५।१।१० अ०)
 इति । ‘उत्तमे’ (राष्ट्रोन्नसूक्तस्थान्तिमे) ऋचौ यजमानं वाचयेत् ।
 औदुम्बर्यौ द्वे समिधौ तूष्णीमादध्यादिति शेषः । प्रथममन्त्रे
 ब्रह्मचक्रयोः संश्रितत्वं यदुक्तं, तच्च परस्पररोपकारो विज्ञायते ।
 ब्राह्मणेनैव पुरोहितेन राजा धर्मे तोत्तणीकृतो भवति, राज्ञा
 नियामकेन ब्राह्मणेऽपि संश्रितः स्वाचारे नियमितो भवति ;
 यस्मादेवं, ‘तस्माद्’ राजन्येन स्वामिना युक्तो ‘ब्राह्मणः’ स्वामि-
 रहितं ‘ब्राह्मणं’ *अत्येति । राजापि धर्मबोधकेन पुरोहितेन
 ब्राह्मणेन युक्तस्तद्रहितमधार्मिकम् ‘अन्यं’ राजानम् ‘अति’ (अत्येति) ।

* परस्परं च अपि ‘अति’ इति संहिता उद्धर्तुमुचिता ।

कल्पः, 'एकविंशतिनिर्वाधो रुक्मः सुषोक्तं दृष्टानो रुक्म इति तमासीनो यजमानोऽन्तर्निर्वाधं प्रतिमुच्य बहिर्निर्वाधान् कुरुते' इति । पाठस्तु,—“दृष्टानो रुक्म उर्या व्यद्यौदुर्मर्षमायुः अये रुचानः । अग्निरमृतो अभवदयोभिर्यदेन द्यौरजनयत्सुरेताः(११)” इति । ‘दृष्टानः’ (दर्शनीयरूपः) ‘रुक्मः’ (सुवर्णनिर्मितः फलकाकार आभरणविशेषः) ‘उर्या’ (महत्या दीप्या) ‘व्यद्यौत्’ (विद्योतते स्म) । किं कुर्वन्?—‘दुर्मर्षम्’ (अतिरस्कृत्यम्) ‘आयुः’ (जीवनं) ‘अये’ (अयितुं) ‘रुचानः’, (वाष्कन्); तथाविधः ‘अग्निः’ ‘वयोभिः’ (असैर्हविर्भिः) ‘अमृतो-ऽभवत्’ ‘यत्’ (वस्मात्) ‘एन’ (अग्निं) ‘द्यौः’ (द्युलोकवासी देव-गणः) ‘सुरेताः’ सन् ‘अजनयत्’, तस्मादमृतत्वं युक्तम् । अत्र रुक्मस्याग्निधारणकृत्वादग्नित्वमुपचरितम् ।

अनेन मन्त्रेण साध्यं रुक्मप्रतिमोक्तं विधत्ते,—“मृत्युर्वा एष यदग्निरमृतः शिरस्य रुक्ममन्तरं प्रति मुञ्चतेऽमृतमेव मृत्यो-रन्तर्हृत्ते” (५।१।१० अ०) इति । अग्नेर्दाहेन विनाशकत्वामृत्युत्वं, शिरस्यस्याग्निसम्पर्केऽपि भस्मोभावादग्नादमृतत्वं । एवं सति धारयिष्यमाणस्याग्नेः स्वकीयस्य उरसस्य ‘अन्तरं’ (मध्यवर्त्ति) यथा भवति, तथा ‘रुक्मं’ दीर्घसूत्रेण प्रोतं गले प्रतिमुञ्चेत् । तेन प्रतिमुक्तेन दाहकादग्निरूपात् ‘मृत्योः’ ‘अमृतं’ (रुक्मं) व्यवधानरूपं कृतवान् भवति ।

तस्य रुक्मस्य विन्दुसदृशानाकारविशेषान् विधत्ते,—“एक-विंशतिनिर्वाधो भवत्येकविंशतिर्वै देवलेका द्वादश मासाः

पञ्चर्नवक्ष्य इमे लोका अवावादित्य एकविंश एतावन्तो वे
देवलोकालेभ्य एव भ्रातृव्यमन्तरेति” (५।१।१० अ०) इति ।
सुवर्णफलके निजोत्पन्नभावमापद्य स्यर्गकारिणं पुरुषं निःशेषेण
बाधन्ते इति ‘निर्बाधाः’ स्फोटसदृशा अवयवविशेषाः, ते च एक-
विंशतिसङ्ख्याका चस्मिन् इक्ष्मे योऽयम् ‘एकविंशतिनिर्बाधः’,
तादृशं इक्ष्मं कुर्यात् । लोकायन्ते भुज्यन्ते चेर्देवकासादिसाधन-
विशेषैः, ते लोकाः, मामादयश्च देवानां भोगमाधयतीति ते
एव लोका इत्युच्यन्ते । अतो निर्बाधगतैकविंशतिसङ्ख्याया मामा-
दिकेभ्य आदित्यान्तेभ्य एकविंशतिलोकेभ्यो ‘भ्रातृव्यम्’ अन्तरितं
करोति ।

विहितान् निर्बाधान् प्रशंसति,—“निर्बाधैर्वै देवा असुरान्
निर्बाधे कुर्वन्त तत् निर्बाधानां निर्बाधत्वं निर्बाधा भवति भ्रातृ-
व्यानेव निर्बाधे कुरुते” (५।१।१० अ०) इति । चर्मखड्गधारिणो
‘देवाः’ चर्मणो बहिर्भागे खचितैः कांक्षादिमयैः प्रौढस्फोटाकारैः
‘निर्बाधैः’ स्वयं ह्यणार्थमागतान् ‘असुरान्’ आस्फास्य भूमिपतनादिरूपे
निश्चितबाधे अवस्थितान् ‘कुर्वन्त’ । अस्मान्निश्चितबाधा एते,
तस्मात् ‘निर्बाधाः’ । अतःऽत्र इक्ष्मस्य निर्बाधत्वेन ‘भ्रातृव्यान्’
सर्वान् निश्चितबाधे पतितान् ‘कुरुते’ ।

कल्पः, ‘विश्वा रूपाणोति शिष्यपाशं प्रतिमुञ्चते’ इति ।
पाठस्तु,—“विश्वा रूपाणि प्रतिमुञ्चते कविः प्रासावोद्भट्रं दिपदे
चतुष्पदे । वि नाकमख्यत् सविता वरेण्योऽनु प्रयाणमुषयो वि-
राजति(११)” इति । ‘कविः’ (विद्वान्) ‘वरेण्यः’ (श्रेष्ठः) ‘सविता’,

‘विद्या रूपाणि’ (समस्तानि जगद्रूपाणि) ‘प्रतिमुञ्चते’ (स्वस्मिन् स्वीकरोति) प्रकार्यतोत्यर्थः । ‘द्विपदे चतुष्पदे’ (मनुष्याणां पशूनाञ्च) ‘भद्रं’ (स्वस्वव्यवहारप्रकाशनरूपं अर्थः) ‘प्रासावोत्’ (सम्पादितवान्); ‘नाकं’ (स्वर्गं) विशेषेण ‘अख्यत्’ (प्रकाशितवान्); ‘उषसः’ ‘प्रयाणम्’ ‘अनु’ (उषःकालेऽतोते) सति ‘विराजति’ (विशेषेण प्रकाशते) ।

अनेन मन्त्रेण साध्यं त्रिक्यपात्रप्रतिमोकं विधत्ते,—“सावि-
त्रिया प्रतिमुञ्चते प्रसूतौ” (५।१।१० अ०) इति । ‘सविता
वरेण्यः’ इति मन्त्रलिङ्गादित्यं सावित्री सम्यक्प्रेरसाय सम्यस्यते ।

कल्पः, ‘नक्तोषामेति कृष्णाजिनमुत्तरम्’ इति, प्रतिमुञ्चते
इत्यनुवर्त्तते । पाठस्तु,—“नक्तोषासा समनसा विरूपे धापयेते
त्रिशुमेकः समीची । द्यावा चामा रुक्माः अन्तर्विभाति देवा
अग्निं धारयन् द्रविणोदाः^(११)” इति । नक्तञ्च उषाञ्च ‘नक्तोषासा’
(रात्रिदिवसावित्यर्थः), ‘समनसा’ (परस्परमेकमतिद्युक्ते) ‘विरूपे’
(रात्रिः कृष्णा, दिवसस्तु शुक्लरूपः,—इत्येवं विलक्षणरूपे)
‘समीची’ (समीचीो अनुकूले सती), ‘एकं’ ‘त्रिशुम्’ ‘अग्निं’
‘धापयेते’ (यजमानकर्तृकमग्निधारणं सम्पादयतः) । ‘द्यावा’
(द्युलोके), ‘चामा’ (क्षितौ भूलोके), ‘अन्तः’ (तदुभयमध्यवर्त्तिनि
अन्तरिक्षे) ‘विभाति’ अयं ‘रुक्माः’ अग्निः (विशेषेण प्रकाशते) ।
दीव्यन्ति विहरन्तीति ‘देवाः’ प्राणाः, ते च ‘द्रविणोदाः’
(यामदारेण द्रविणं धनरूपं फलं प्रयच्छन्ति, तादृशाः)
यजमानस्य प्राणाः ‘अग्निम्’ एतं ‘धारयन्’ (धृतवन्तः) ।

एतन्मन्त्रसाध्यं कृष्णाजिनप्रतिमोकं विधत्ते,—“नक्तोषामेत्यु-
त्तरयाहोरात्राभ्यामेवैनमुद्यच्छते” (५।१।१० अ०) इति । पूर्वी
सावित्रीमृचमपेक्ष्य इत्युत्तरा । तथा कृष्णाजिनं प्रतिमुञ्चते
इति शेषः । तथा सति तन्मन्त्रप्रतिपादिताभ्याम् ‘अहोरात्राभ्यामे-
वैनम् ऊर्द्धं धृतवान् भवति ।

तस्य मन्त्रस्य चतुर्थपादे देवब्रह्मेण प्राणा विवक्षिता इति
दर्शयति,—“देवा अग्निं धारयन् ब्रविषोदा इत्याह प्राणा वै
देवा ब्रविषोदा अहोरात्राभ्यामेवैनमुद्यत्य प्राणैर्दाधार” (५।१।
१० अ०) इति । उद्यमनमाचमहोरात्रयोः कृत्यं; धारयन्तु
प्राणानामित्यर्थः ।

इक्ष्वा-त्रिक्यपात्र-कृष्णाजिनानां चः प्रतिमोकः, तस्य काशे
उपवेष्टनं विधत्ते,—“आसीनः प्रतिमुञ्चते तस्मादासीनाः
प्रजाः प्रजायन्ते” (५।१।१० अ०) इति । ‘तस्मात्’ ‘आसीनः’
प्रतिमोकात् सोकेऽपि ‘प्रजाः’ ‘आसीनाः’ एवात्पद्यन्ते,
बह्वृत्यिताः ।

कृष्णाजिनस्य त्रिक्यात् बहिर्देशवर्तित्वं विधत्ते,—“कृष्णा-
जिनमुत्तरं तेजो वै हिरण्यं ब्रह्मा कृष्णाजिनं तेजसा चैवेन
ब्रह्मणा सोमयतः परिगृह्णाति” (५।१।१० अ०) इति । त्रिक्यस्य
एकतो इक्ष्वा, अन्यतः कृष्णाजिनम् इति, तेजोरूपेण इक्ष्वा,
वेदरूपेण कृष्णाजिनेन ‘च’ ‘उभयतः’ त्रिक्यं परिगृहीतं भवति ।
कृष्णाजिनस्य ब्रह्मरूपत्वं दोषाप्रकरणे समाप्तातम्, ‘ब्रह्मणो वा
एतद्रूपं यत्कृष्णाजिनम्’ इति ।

त्रिक्रयस्योद्यमगहेतुरज्जुसङ्ख्यां विधत्ते,—“षड्दशामः त्रिक्रयं भवति षड्वा षटव षटुभिरेवैगमुद्यच्छते” (५।१।१० अ०) इति ।

पञ्चाक्षरं विधत्ते,—“षट्पादशोडशामः संवत्सरेष्वेव” (५।१।१० अ०) इति । ‘षादश मासाः संवत्सरः’ इत्युक्तत्वात् ‘संवत्सरेष्वेव एगमुद्यच्छते’ ।

त्रिक्रयस्य प्रवृत्तिद्वयं विधत्ते,—“मौञ्चं भवत्यूर्ध्वं मुञ्चा ऊर्ध्वं वैगः समर्द्धयति” (५।१।१० अ०) इति ।

कल्पः, ‘सुपर्णोऽसि गदत्मानित्युत्थमवेक्ष्य’ इति । पाठस्तु,—“सुपर्णोऽसि गदत्मान् चिदन्ते शिरो गायत्रं चक्षुः सोम आत्मा साम ते तनूर्वामदेव्यं वृद्धदधान्तरे पक्षौ यज्ञायज्ञियं पुच्छं वृद्धाः सङ्गानि धिष्ण्याः ब्रह्मा यजूंषि नाम^(१)” इति । हे अग्ने, त्वं ‘सुपर्णः’ पक्षिरूपः ‘असि’, पक्ष्याकारेण चेत्यभाष्यत्वात्; अत एवाभाष्यते, ‘ययसां वा एष प्रतिमया चोयते यदग्निः’ इति । तच्च दृष्टान्तः,—‘गदत्मान्’ यथा पक्षिराजस्तदत् । पक्ष्याकारस्यावयवाः सम्पद्यन्ते*—‘चिदन्ते शिरः’ (बहिष्पवमानसोचे योऽयं चिदन्तसोमः, स एव सोमः शिरस्त्वानीयः); प्रजापतिमुखजम्बत्वेन सङ्गत्वात् । यज्ञायज्ञायत्वं ‘साम’, तत् त्वदीयं ‘चक्षुः’, यः पञ्चदशदिशोमः, स एव जीवात्मा । षड्दशामदेवास्त्वं ‘साम’, सा ‘तनूः’ (शिरोऽप्यतिरिक्तवरोरस्त्वानीयः) । ये वृद्धदधान्तराख्ये सामनो ‘ते’ तव पक्षस्त्वानीये । यद् यज्ञायज्ञिनास्त्वं साम, तत् तव

* सम्पद्यते इति सर्वत्र पाठो न सम्बन्धः ।

पुष्कस्थानीयम् । यानि गायत्र्यादीनि ऋन्दांसि, तानि हृदयाद्य-
ङ्गस्थानीयानि । ये सौमिकवेद्यां होत्र्यादि—‘धिष्ण्याः’,
‘ते’ तव ब्रह्मस्थानीयाः । यानि ‘यजूंषि’, तानि तव नाम-
स्थानीयानि ।

एतन्मन्त्रं विनियुक्ते,—“सुपर्णोऽसि गरुत्मानित्यवेचते रूप-
मेवासौतन्महिमानं व्याचष्टे” (५।१।१०।अ०) इति । ‘अवेचते’
उख्यमिति शेषः । मन्त्रस्वरूपेणैवार्थप्रतीतेर्नात्र पृथग्व्याख्यातव्य-
मस्ति ।

कल्पः, ‘सुपर्णोऽसि गरुत्मानित्यादयोत्याद्य’ इति । पाठस्तु,—
“सुपर्णोऽसि गरुत्मान् दिवं गच्छ सुवः पत^(१५)” इति । हे अग्ने,
त्वं ‘गरुत्मान्’ (गरुड इव पक्षिरूपः) ‘असि’ । अत आकाशं
प्रति ‘गच्छ’; ततोऽपि ‘सुवः पत’ (स्वर्गलोकं प्राप्नुहि) ।

मन्त्रस्य स्वर्गप्राप्तिपरत्वं दर्शयति,—“दिवं गच्छ सुवः पते-
त्याह सुवर्गमेवैनं लोकं गमयति” (५।१।१०।अ०) इति ।
‘एनं’ यजमानमात्मानम्॥

अथ विनियोगसङ्ग्रहः,—

यदग्ने, -पञ्चभिः काष्ठं वज्रावौदम्बरं क्षिपेत् ।

दंष्ट्राऽश्वत्थोमादधाति, ये, च वैकङ्कतो तथा ॥

यो अस्मभ्यं, ब्रह्मोकाष्ठं, संश्रित-द्वयवाचनम् ।

दृष्ट्वा, दृष्ट्वां निजे कण्ठे बद्ध्वा, विभेति मन्त्रतः ॥

साग्न्युच्चारणिक्यपात्रं तु स्वाभ्यन्त्रं प्रतिमुञ्चते ।

नक्तो, ऽजिनं चोपरिष्ठात्, सुपर्णोऽग्निमवेक्षते ।

सुपर्णः साग्निरुत्तिष्ठेन्मन्त्राः पञ्चदशेरिताः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण-
यजुःसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अग्ने यं यज्ञमध्वरं विश्वतः परिभूरसि । स इद्
देवेषु गच्छति^(१) । सोम यास्ते मयो-भुव ऊतयः सन्ति
दाशुषे । ताभिर्नोऽविताभव^(२) । अग्निर्मूर्धा भुवः^(३-४) ।
त्वन्नः सोम या ते धामानि^(५-६) । तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो
देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात्^(७) ।
अचिन्ती यच्चक्षुमा दैव्ये जने दीर्घिर्दक्षैः प्रभूती पुरुष-
त्वता ॥ १ ॥

देवेषु च सवितुर्मनुषेषु च त्वन्नो अच सुवताद-
नागसः^(८) । चोदयिषी सूनृतानां चेतन्ती सुमतीनां ।
यज्ञं दधे सरस्वती^(९) । पावीरवी कन्या चिचायुः
सरस्वती वीरपत्नी धियं धात् । आभिरष्टिद्रक्ष शरणः
सजोषा दुराधर्षं यणते शर्म यः सत्^(१०) । पूषा गा
अन्वेतु नः पूषा रक्षत्वर्वतः । पूषा वाजः सनोतु
नः^(११) । शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यत् ॥ २ ॥

विषु॑रूपे अ॒ह॒नी द्यौरि॑वासि । विश्वा हि मा॒या
अ॒व॒सि स्व॒धावो भ॒द्रा ते॑ पू॒षन्नि॒ह रा॒तिर॑स्तु^(१९) ।
ते॒ऽव॒र्द्धन्त॒ स्वत॑वसे महि॒त्वनाऽऽना॑कं त॒स्थुरु॒रु च॑क्रिरे
सदः॑ । विष्णु॑र्य॒ज्ञाव॒दृष॑णं म॒द॒प्युतं॑ वयो न सी॒दन्नधि॑
व॒र्हिषि॑ प्रि॒ये^(१९) । प्र॒चि॒त्रम॑र्कं य॒णते॑ तुराय॒ मारु॑ताय॒
स्वत॑वसे भ॒र॒ध्वं । ये स॒हाऽसि॑ स॒हसा॑ स॒हन्ते ॥ ३ ॥

रेज॑ते अ॒ग्ने । पृ॒थि॒वी म॒खेभ्यः^(१४) । विश्वे॑ दे॒वा विश्वे॑
दे॒वाः^(१५-१६) । द्या॒वा नः॑ पृ॒थि॒वी इ॒मऽसि॒ध्रम॑द्य
दि॒वि॒स्पृशं॑ । य॒ज्ञं दे॒वेषु॑ य॒च्छतां॑^(१७) । प्र पू॒र्व॒जे पि॒तरा॑
नव्य॑सीभिर्गी॒र्भिः द्य॒गुध्वऽस॑दने कृतस्य । आ नो
द्या॒वापृ॒थि॒वी दै॒व्येन॑ जने॒न यातं॑ महि॒ वां वरू॑थं^(१८) ।
अ॒ग्निऽस्तोमे॑न बो॒धय॑ समि॒धानो॑ अ॒मर्त्ये॑ । इ॒व्या
दे॒वेषु॑ नो द॒धत्^(१९) । स इ॒व्य॒वाङ्मर्त्ये॑ उ॒शि॒गदू॒त-
द्य॒नो॒हितः॑ । अ॒ग्नि॒र्धिया॑ स॒मृण॑वति^(२०) । श॒क्नो भ॑वन्तु
वा॒जे-वा॒जे^(२१-२२) ॥ ४ ॥

पू॒रुष॑त्वता । य॒ज॒तं ते॑ अ॒न्यत् । स॒हन्ते॑ । च॒नो-
हि॒तः । अ॒ष्टौ च॑ ॥ ११ ॥

यु॒ञ्जानः॑ । इ॒माय॑भृणन् । दे॒वस्य॑ सं ते । वि पा॒जसा॑ ।
वस॑वस्त्वा । समा॑स्त्वा । ऊ॒र्द्धा अ॒स्य । आ॒कू॒तिं । यद॑मे
या॒नि । अ॒ग्ने यं य॒ज्ञम् । ए॒काद॑श ॥ ११ ॥ * ॥ • ॥

युञ्जानः । वर्मं च स्थ । आदित्यास्त्वा । भारती ।
स्वाः अहः । षट्चत्वारिंशत् ॥ ६४ ॥

युञ्जानः । वाजं वाजे ॥

॥०॥ हरिः श्रौम् ॥०॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे प्रथम-
प्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

॥ * ॥ समाप्तश्च प्रथमः प्रपाठकः ॥ * ॥

दशमेऽनुवाके वज्रधारणमुक्तम् । अथैकादशे चातुर्मास्यगते
वैश्वदेवाख्ये प्रथमपर्वणि विहितानां हविषां याज्यानुवाक्या
उच्यन्ते । तच्च प्रथमस्याज्यभागस्य सोदकप्राप्तामपवादितुमन्या
पुरोऽनुवाक्यामाह,—“अग्ने यं यज्ञमध्वरं विश्वतः परिभूरसि ।
स देवेषु गच्छति^(१)” इति । हे ‘अग्ने’, ‘अध्वरं’ (हिंसारहितं),
‘यं’ ‘यज्ञं’ ‘विश्वतः’ ‘परिभूरसि’ (सर्वतः प्राप्तवानसि) । ‘स
इत्’ (स एव) यज्ञः ‘देवेषु’ ‘गच्छति’ ।

अथ द्वितीयाज्यभागस्य पुरोऽनुवाक्यामाह,—“सोम यास्ते
मयो-भुव ऊतयः सन्ति दाशुषे । ताभिर्नोऽविता भव^(१)” इति ।
हे ‘सोम’, ‘दाशुषे’ (हविर्दत्तवते) यजमानाय ‘मयो-भुवः’
(सुखं भावयितुः) ‘ते’ (तव) ‘या’ ‘ऊतयः’ (रक्षणप्रकाराः)
‘सन्ति’, ‘ताभिः’ (ऊतभिः) ‘नः’ (अस्माकं) ‘अविता’ (रचकः)
‘भव’ ।

अथ ‘आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति’ इत्यस्मिन् हविषि याज्या-
पुरोनुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति,—“अग्निर्मूर्द्धा, भुवः(१०)” इति ।
‘अग्निर्मूर्द्धा’ इति पुरोनुवाक्या, ‘भुवो यज्ञश्च’ इति याज्या ।
एतच्चोभयमैष्टिके होचकाण्डे समाख्यातम्, तच्च अस्माभिर्बुद्धा इत्य,
“चक्षुषी वा एतयज्ञश्च” (१का०।१प्र०।१अ०) इत्यस्मिन्नुवाके
व्याख्यातम् ।

अथ ‘सोमं चरुम्’ इत्यस्मिन् हविषि याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके
दर्शयति,—“त्वन्नः सोम, या ते धामानि(११)” इति । ‘त्वन्नः सोम
विशतः’ इति पुरोनुवाक्या, ‘या ते धामानि’ इति याज्या;
एतच्चोभयं “स पलवन्नि काव्या” इत्यनुवाके (१का०।१प्र०।
१४अ०) व्याख्यातम् ।

अथ ‘सवित्रं दादन्नकपालम्’ इत्येतस्य हविषः पुरोनुवाक्या-
माह,—“तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धोमहि । धियो यो नः
प्रचोदयात्(१२)” इति । ‘यः’ सविता अस्माकं बुद्धोः प्रेरयति,
‘तत्सवितुः’ ‘देवस्य’ वरणीयं ‘भर्गः’ (तेजो) ध्यायेत् ।

तत्रैव याज्यामाह,—“अचित्ती यच्चहमा दैव्ये जने दोनै-
र्दंष्ट्रेः प्रभृती पूरुषत्वता । देवेषु च सवितर्मानुषेषु च तज्जो अत्र
सुवतादनागवः(१३)” इति । पूरुषस्य भावः पूरुषत्वं, पूरुषत्वमेव
‘पूरुषत्वता’, या ‘च’ ‘प्रभृती’ (अतिबहुला), देहेन्द्रियादिष्वङ्गातेषु
पुरुषोऽहमस्मीत्यादितादात्म्याभिमानभ्रान्तिरत्यन्तं दृढेत्यर्थः ।
तथा सति, हे ‘अचित्ती’, कर्त्तव्याकर्त्तव्ययोरज्ञानेन ‘दोनैर्दंष्ट्रेः’
(विषयकल्पटतया दोनत्वं प्राप्तैः, स्वस्वव्यापारकुञ्जसैरिन्द्रियैः)

‘देव्ये जने’ (देवतासम्बन्धिनि शरीरे) ‘यत् चक्षुम्’ (यत् पापं वयं कृतवन्तः), हे ‘सवितः’, ‘त्वं’ ‘देवेषु’ मनुष्येषु ‘च’ ‘अच’ (अस्मिन् कर्मणि) ‘नः’ (अस्मान्) ‘अनागमः’ (पापरहिताः) यथा भवामः, तथा ‘सुवतात्’ (प्रेरय) ।

अथ ‘सारस्वतं चक्षुम्’ इत्यस्य पुरोनुवाक्यामाह,—“चोदयन्ती स्मृतानां चेतन्ती सुमतोनाम् । यज्ञं दधे सरस्वती^(९)” इति । ‘स्मृतानां’ (प्रियवाक्यानां) ‘चोदयन्ती’ (प्रेरयित्री) ‘सुमतोनां’ (शोभनबुद्धीनाम्) अस्माकं कृत्यं ‘चेतन्ती’ (जानन्ती) ‘सरस्वती’ ‘यज्ञम्’ इमं ‘दधे’ (धारितवती) ।

तत्रैव याच्यामाह,—“पावीरवो कन्या चिचायुः सरस्वती वीरपत्नी धियं धात् । आभिरच्छिद्रं शरणं सजोषा दुराधर्षे गणते शर्म यंसत्^(१०)” इति । ‘सरस्वती’ ‘धियं धात्’ (अस्मदीये कर्मणि सावधानां बुद्धिं धारयतु) । कीदृशी?—‘पा-वीर-वी’ (पाद्वन् वीरांश्च वयति जनयतीति ‘पा-वीर-वी’), ‘कन्या’ (कमनीया), ‘चिचायुः’ (विचित्रं जीवनं यस्याः सा), ‘वीरपत्नी’ (वीराणां पालयित्री), ‘आभिः’ (कुन्दोभिः) युक्ता, ‘सरस्वती’ ‘सजोषाः’ (यजमानेन समानप्रीतिः) सती ‘गणते’ (स्तुवते) यजमानाय ‘शर्म यंसत्’ (सुखं प्रयच्छतु) । कीदृशं ‘शर्म’?—‘अच्छिद्रम्’ (अत्रिच्छिद्रं), ‘शरणं’ (रक्षकं), ‘दुराधर्षे’ (अन्यैर्धर्षयितुमशक्यम्) ।

अथ ‘पौषां चक्षुम्’ इत्यस्य पुरोनुवाक्यामाह,—“पूष गा अन्वेतु नः पूषा रक्षत्वन्तः । पूषा वाजं सनोतु नः^(११)” इति । अयं ‘पूषा’ ‘नः’ (अस्माकं) ‘गा अन्वेतु’ (रक्षणाय पृष्ठतो गच्छतु) ।

किञ्च, अयं 'पूषा' सर्वतोऽश्वान् 'रक्षतु' । 'पूषा' 'नः' (अस्मभ्यं) 'वाजम्' (अश्वं) 'सनेतु' (सम्पादयतु) ।

तत्रैव याज्यामाह,—“शुक्रं ते अन्यत् यजतं ते अन्यदिषुरूपे अह्नो द्यौरिवासि । विश्वा हि माया अवसि स्वधावो भद्रा ते पूषन्निह रातिरस्तु^(११)” इति । हे 'पूषन्', 'ते' (तव) 'शुक्रं' (शुद्धस्वरूपम्) 'अन्यत्' (अनेकप्रकारं), उदयकाले रक्तवर्णं रूपं 'अन्यत्', मध्याह्नकाले श्वेतवर्णं रूपम् 'अन्यत्',—इत्येवमनेकप्रकार-त्वम् । 'ते' (तव) 'यजतं' (पूजनमपि) 'अन्यत्',—प्रातःकाले “मिच्छस्य चर्षषीधृतः” इत्यादिभिर्मन्त्रैः पूज्यसे, मध्याह्ने तु “आ सत्येन” इत्यादिभिः । तथा, त्वया निष्पादिते 'अह्नो' अपि 'विषुरूपे' (नानारूपे) । अहःशब्दश्चित्रिन्यायेन रात्रिमप्युपलक्षयति । अहः प्रकाशोपेतं, रात्रिस्तमोयुक्तेति नानारूपत्वं । एवं विचित्र-कार्ययुक्तोऽपि त्वं 'द्यौरिवासि,—आकाशं यथा एकरूपं, तद्वत् त्वमपि पञ्चपातरादित्यादेकरूपोऽसि । (मीयन्ते पदार्था द्याभि-श्चित्तवृत्तिभिस्तः चित्तवृत्तयो 'मायाः' । कव्यदानवाचिना च स्वधाशब्देन छत्तमप्यश्वमुपलक्ष्यते । हे 'स्वधावः' (अश्ववत्), 'विश्वा हि' 'मायाः' सर्वा अप्यन्यदीयचित्तवृत्तौः 'अवसि' (रक्षसि) । हे 'पूषन्' 'इह' (कर्मणि) 'ते' (तव) 'रातिः' 'भद्रा' 'अस्तु' (फलप्रदानं समीचीनं भवतु) ।

अथ 'मारुतं सप्तकपालम्' इत्यस्य पुरोनुवाक्यामाह,—“ते-
ऽवर्द्धन्त स्वतवसो महित्वना आ नाकं तस्युत्तु चक्रिरे सदः ।
विष्णुर्यत् इ आवहुषणं मदच्युतं वयो न सीदन्नधि बर्हिषि

प्रिये^(११)” इति । ‘तवः’ बलं, ‘खं’ (स्वाधीनं) तवो येषां, ते ‘स्वतवसः’, तादृशाः ‘ते’ (महतः) ‘महिलगा’ (महत्त्वेन) स्वीकृतेन ‘अवर्द्धन्तः’; ‘ते’ (महतः) ‘माकं’ (स्वर्गं) ‘आ-‘तस्युः’ (प्राप्तवन्तः); ‘उद्’ ‘सदः’ ‘चक्रिरे’ (स्वर्गं यजमानाश्च स्वानं हतवन्तः) । ‘वृषणं’ (कामानां वर्षकं), ‘मदच्युतम्’ (हर्षचारकम्) अत्यन्तहर्षकारणमित्यर्थः, तादृशं यद् बर्हिः (महत्सम्बन्धि कर्म) ‘विष्णुः’ ‘ह’ (विष्णुरेव) ‘यत्’ ‘आवत्’ (पाक्षितवान्), तस्मिन् ‘प्रिये’ ‘बर्हिषि’ महतोऽधिष्ठातृ ‘वयो न’ (वय इव) ‘सोदन्’, यथा पश्चिषः सायंकाखे वृक्षे सोदन्ति, तद्वत् अवतिष्ठन्तीति ।

तत्रैव व्याख्यामाह,—“प्र चिचमर्कं गृणते तुराय माहताय स्वतवसे भरध्वं । ये सहस्रांसि सहसा सहन्ते रेजते अग्ने पृथिवी मखेभ्यः^(१२)” इति । हे अतिगजमानाः, ‘चिचमर्कं’ (विविध-मर्चनं) ‘माहताय’ (महत्समूहाय) ‘प्र-‘भरध्वं’ (प्रकर्षेण सम्पादयत) । कोदृशाश्च ‘माहताय?’, ‘गृणते’ (हविर्दानाय गृणते), ‘तुराय’ (प्रीतिगामिने), ‘स्वतवसे’ (स्वाधीनबलाय) । ‘ये’ भवन्तः, अतिगजमानाः, ‘सहसा’ (महतां बलेन) ‘सहस्रांसि’ (वैरिबलाग्नि) ‘सहन्ते’ (अभिभवन्ति) इति पूर्वव्याख्यः । हे ‘अग्ने’, त्वमेव तत्पक्षेत्यध्याहारः । किन्तु द्रष्टव्यमिति ?—तदुच्यते, इयं ‘पृथिवी’ ‘मखेभ्यः’ (माहतायज्ञेभ्यः) ‘रेजते’ (कम्पते),—कथं नामैतदीया यज्ञा निर्विघ्नेन समाप्यन्ते ?—इति प्रयत्नं करोति,—तदिदमिति ।

अथ ‘वैश्वदेवीमामिचाम्’ इत्यस्मिन् हविषि व्याख्यापुरोगु-

वाक्ययोः प्रतीके दर्शयति,—“विश्वे देवा विश्वे देवा (१५-१९)” इति ।
 ‘विश्वे देवा अतादृशः’ इति पुरोगुवाक्या ; ‘विश्वे देवाः ऋणुत’
 इति चाख्या । एतच्चोभयं “नवो नवो भवति” (२का०।४ प्र०।
 १४ अ०) इत्येतस्मिन्ननुवाके व्याख्यातम् ।

‘द्यावापृथिव्यमेककपालम्’ इत्यस्य पुरोगुवाक्यामाह,—“द्यावा
 नः पृथिवी इमं सिधमस्य दिविस्पृशं । यज्ञं देवेषु यच्छताम् (१०)”
 इति । ‘द्यावा’ ‘पृथिवी’ (द्युदेवता, पृथिवीदेवता) चेति उभे ‘अस्य’
 (अस्मिन् दिने) ‘नः’ (अस्मादोयम्) ‘इमं’ ‘यज्ञं’ ‘देवेषु’
 समर्पयेतां । कीदृशं यज्ञं ?— ‘सिधं’ (फलस्य साधकं), ‘दिवि-
 स्पृशं’ (‘अग्नौ प्रास्ताहुतिः (?) सम्यगादित्यमुपतिष्ठते’ इतिन्यायेन
 स्वर्गस्पर्शयुक्तम्) ।

तच्चैव याख्यामाह,—“प्र पूर्वजे पितरा नव्यसोभिर्गोभिः
 ऋणुध्वं सदने अतस्य । आ नो द्यावापृथिवी दैव्येन जनेन यातं
 महि वां वरूथम् (१८)” इति । ‘पूर्वजे’ (प्रथमोत्पत्ते) द्यावापृथिव्यौ,
 ‘पितरा’ (मातापितृसमाने) ‘द्याः पिता पृथिवी माता’ इति
 अत्यन्तरात् । हे अत्ययजमानाः, ‘अतस्य’ ‘सदने’ (यज्ञस्य स्थाने)
 ‘नव्यसोभिः’ (अतिशयेन नूतनाभिः) ‘गोभिः’ (मन्त्ररूपाभि-
 र्वाग्भिः) ‘ऋणुध्वं’ (द्यावापृथिव्योः स्तुतिं कुरुध्वं) । हे द्यावा-
 पृथिव्यौ ‘दैव्येन जनेन’ (देवसम्बन्धिना पुरुषसमूहेन) सह ‘नः’
 (अस्मान्) प्रति ‘आ’-‘यातं’ । ‘वां’ (युवयोः) सम्बन्धि ‘वरूथं’
 (यज्ञमृष्टं) ‘महि’ (पूज्यम्) ।

अथ तच्चैव स्विष्टकृतः पुरोगुवाक्यामाह,—“अग्निं सोमेन

बोधय समिधानो अमर्त्ये । हव्या देवेषु नो दधत्^(१९)” इति । हे यजमान, त्वं ‘समिधानः’ ‘अग्निं’ दोषयन् ‘अमर्त्ये’ (मरण-रहितं) ‘अग्निं’ खिष्टकद्रूपं ‘सोमेन’ (सोत्रेण) तोषयित्वा अनेन प्रकारेण ‘बोधय’ । केन प्रकारेण ? इति—तदुच्यते, ‘नः’ (अस्मदीयानि) ‘हव्या’ (हवींषि) ‘देवेषु’ ‘दधत्’ (स्थापयेति) ।

तत्रैव याज्यामाह,—“स हव्यवाङ्मर्त्यं उग्निमदृतश्चनोदितः । अग्निर्धिया समृण्वति^(२०)” इति । खिष्टकद्रूपः ‘अग्निः’ ‘धिया’ (करुणायुक्तेन चेतसा) ‘समृण्वति’ (सम्यगिह प्राप्नोति) । कोदृशः ‘अग्निः’ ?—(हव्यं वहतीति) ‘हव्यवाद्’, ‘अमर्त्यः’ (मरणरहितः), ‘उग्निक्’ (अनुग्रहपूर्वमस्मान् कामयमानः), ‘दृतः’ (देवानामाज्ञा-कारी) ‘चनोदितः’ (चनसा मनुष्याणां यजमानानां ‘दितः’ अभोष्टकारी) ।

अथ ‘वाजिनो यजति’ इति विहिते कर्मणि याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति,—“श्चो भवन्तु वाजे-वाजे^(२१-२२)” इति । ‘श्चो भवन्तु वाजिनः’ इति पुरोनुवाक्या ; ‘वाजे-वाजे वाजिनः’ इति याज्या । एतच्चोभयं “देवस्याहः मवितुः प्रसवे” (१का०।७प्र०।८अ०) इत्यनुवाके व्याख्यातम् ॥

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः,—

अथ याज्या वैश्वदेवे चातुर्मास्त्राद्यपर्वणि ।

अग्ने, सोमानुवाकस्तु अग्नीषोमाज्यभागयोः ॥

अग्ने* भुवस्तथाग्नेये तन्नो, या ते, च सौम्यके ।
 तत्सेति युग्मः सावित्रे ; चोद, सारस्तते तथा ॥
 पूषा, पौष्णे ; मारुते ते, विश्वे द्वे वैश्वदेविके ।
 द्यावा, द्यावापृथिव्ये स्यादग्निं, स्त्रिष्टुक्तो यजिः ॥
 शं, वाजं, वाजिनो मन्त्रा द्वाविंशतिरुदीरिताः ॥

वेदाथस्य प्रकाशनं तमो हार्दे निवारयन् ।
 पुमर्थान्चतुरो देयादिद्यातोर्यमहेश्वरः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छणायजुः-
 मंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे प्रथमप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

समाप्तश्च प्रथमः प्रपाठकः ॥ ० ॥

* अग्निर्भुव इति पाठो भवितुं युक्तः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

अथ तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

चतुर्थकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

॥ हरिः ॐ ॥

विष्णोः क्रमोऽस्यभिमातिहा गायत्रं छन्द आरोह
पृथिवीमनुविक्रमस्व निर्भक्तः स यं द्विषो^(१) विष्णोः
क्रमोऽस्यभिश्चिहा चैष्टुभं छन्द आरोहान्तरिक्ष-
मनुविक्रमस्व निर्भक्तः स यं द्विषो^(२) विष्णोः क्रमो
ऽस्यरातीयतो हन्ता जागतं छन्द आरोह दिवमनु-
विक्रमस्व निर्भक्तः स यं द्विषो^(३) विष्णोः ॥ १ ॥

क्रमोऽसि शचूयतो हन्तानुष्टुभं छन्द आरोह
दिशोऽनुविक्रमस्व निर्भक्तः स यं द्विषः^(४) । अक्रन्दद-
ग्निस्तनयन्निव द्यौः क्षामा रेरिहदीरुधः समञ्जन ।
सद्यो जज्ञानो विहीमिद्वो अस्थदा रोदसी भानुना
भात्यन्तः^(५) । अग्नेभ्यावर्त्तिन्नभि न आवर्त्तिस्वायुषा
वर्षसा सन्या मेधया प्रजया धनेन^(६) । अग्ने ॥ २ ॥

अङ्गिरः शतं ते सम्वाहृतः सहस्रं त उपाहृतः ।
 तासां पोषस्य पोषेण पुनर्नो नष्टमाह्वधि पुनर्नो
 रयिमाह्वधि^(१०) । पुनरूर्जा निर्वर्त्तस्व पुनरग्न इषाऽऽयुषा ।
 पुनर्नः पाहि विश्वतः^(११) । सह रय्या निर्वर्त्तस्वाम्ने
 पिबस्व धारया । विश्वप्सिया विश्वतस्परि^(१२) । उदुत्तमं
 वरुण पाशमस्मदवाधमं ॥ ३ ॥

वि मध्यमः अथाय । अथा वयमादित्य व्रते तवा-
 नागसो अदितये स्याम^(१३) । आ त्वा हार्षमन्तरभू-
 र्भुवस्तिष्ठाविचाचलिः । विशत्त्वा सर्वा वाञ्छन्वस्मिन्
 राक्षमधिअय^(१४) । अग्ने बृहन्नुषसामूर्ध्वो अस्थान्निर्ज-
 ग्मिवान् तमसो ज्योतिषाऽऽगात् । अग्निर्भानुना रुशता
 स्वङ्ग आ जातो विश्वा सद्मान्यप्राः^(१५) । सोद् त्वं मातु-
 रस्याः ॥ ४ ॥

उपस्थे विश्वान्यग्ने वयुर्नामि विद्वान् । मैनामर्चिषा
 मा तपसाभिश्च शुचोऽन्तरस्याः शक्रज्योतिर्विभाहि^(१६) ।
 अन्तरग्ने रुचा त्वमुखायै सदेने स्वे । तस्यास्त्वं
 हरसा तपं जातवेदः शिवो भव^(१७) शिवो भूत्वा मर्त्या-
 मग्नेऽथो सोद् शिवस्त्वं । शिवाः कृत्वा दिशः सर्वाः
 स्वां योनिमिहाऽऽसदः^(१८) । हंसः शुचिषद्, वसुर-
 न्तरिक्षसहोता वेदिषदतिथिर्दुरोणसत । नृषहर-

सह॑त॒सद्ब्यो॑म॒सद्भा॑ गो॒जा कृ॑त॒जा अ॒द्रि॒जा कृ॑तं
बृ॒हत्^(१९) ॥ ५ ॥

दि॒व॒मनु॑वि॒क्रम॑स्व नि॒भक्तः॑ स यं दि॒ष्मो वि॒ष्णोः ।
ध॒नेन । अ॒ग्ने । अ॒ध॒मम् । अ॒स्याः । शु॒चि॒षत् । षोड॑श
च ॥ १ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे द्वितीय-
प्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

आद्यप्रपाठके ह्युक्तो योऽग्निः सोऽयं प्रपञ्चितः ।

प्रपाठके द्वितीये तु स्याद्देवयजनग्रहः ॥

चयनार्थस्तत्र चानुवाका एकादशेरिताः ।

आमन्थां स्थापनं वात्सप्रसूक्तेन ह्युपस्थितिः ॥

उखाग्नेर्नयनं*, गार्हपत्याग्निचयनं, भुवः ।

कर्षणं, चौषधावापः, लोष्ठक्षेपादिकं तथा ॥

रुक्मादेरुपधानं, स्व-यमादृष्टादिकस्य च ।

निधानं पशुग्रीवाणां, याज्या अर्था उदोरिताः ॥

तत्र प्रथमानुवाके आमन्थाम् उखाग्निस्थापनं प्रतिपाद्यते ।

* उखाग्नेश्चयनमिति कश्चित् पाठः साधुरिव प्रतिभाति ।

कल्पः, 'उपरि नाभेर्धारयमाणो विष्णोः क्रमोऽसीति चतुरो विष्णुक्रमान् प्राचः क्रामति' इति । पाठस्तु,—“विष्णोः क्रमोऽस्यभिमातिहा गायत्रं हृन्द आरोह पृथिवीमनुविक्रमस्य निर्भक्तः स यं द्विभो^(१) विष्णोः क्रमोऽस्यभिग्रस्तिहा चैष्टुभं हृन्द आरोहान्तरिखमनुविक्रमस्य निर्भक्तः स यं द्विभो^(१) विष्णोः क्रमोऽस्यरातीयतो हन्ता जागतं हृन्द आरोह दिवमनुविक्रमस्य निर्भक्तः स यं द्विभो^(१) विष्णोः क्रमोऽसि शत्रूयतो हन्ताऽनुष्टुभं हृन्द आरोह द्विभोऽनुविक्रमस्य निर्भक्तः स यं द्विभः^(४)” इति । यज्ञप्रयोगं कृत्वा व्याप्नोतीति 'विष्णुः' यजमानः; यदा विष्णुना (परमेश्वरेण) अभेदोपचारं कृत्वा स विष्णुरित्युच्यते । हे प्रथमपादविन्यास, त्वं 'विष्णोः' 'अभिमातिहा' (पापघातो) 'क्रमोऽसि', 'पाप्मा वा अभिमातिः' इति श्रुत्यन्तरम् । तादृशत्वं 'गायत्रं हृन्द' 'आरोह' (अनुयाहकत्वेन स्वीकुर्व) । ततः 'पृथिवीमनुविक्रमस्य' (भूदेवतारूपमिमं प्रदेशं विशेषेण व्याप्नुहि) । 'यम्' (अभिमातिं), वयं 'द्विभः', सोऽयं 'निर्भक्तः' (अस्मात् प्रदेशास्त्रिःशरितः) । एवमुक्तरेख्यपि योज्यम् ।

'अभिग्रस्तिहा' मिथ्यापवादघातो । अरातिरवश्यंदातव्यस्य दानाभावः, तम् आत्मन इच्छतीति 'अरातीयन्', तस्य 'हन्ता' विनाशकः । प्रहारेण हन्तृत्वं शत्रुत्वं तदिच्छतीति 'शत्रूयन्', तस्य 'हन्ता' विनाशकः । अत्र सर्व्वत्र यजमानः स्वात्मानं विष्णुत्वेन भावयेत् । चतुर्णां प्रक्रमाणां प्रदेशान् पृथिव्यादिलोकरूपत्वेन

भावयेत् । गायत्र्यादिच्छन्दोभिमाणीदेवताः* तेषां प्रकमाणा-
मनुयाहिकाः ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यान् विष्णुक्रमान् विधत्ते,—“विष्णुमुखा वै
देवाः छन्दोभिरिमासोऽकाननपजय्यमभ्यजयन् यद्विष्णुक्रमान् क्रमते
विष्णुरेव भूत्वा यजमानश्छन्दोभिरिमासोऽकाननपजय्यमभि-
जयति विष्णोः क्रमोऽस्यभिमातिहेत्याह गायत्री वै इष्टिवी चैष्टु-
भम् अन्तरिक्षं जागती द्यौरानुष्टुभीर्दिग्ब्रह्मन्द्वाभिरेवेमासोऽकान्
यथापूर्वमभिजयति” (५।१।२अ०) इति । ‘देवाः’ पूर्वं स्तेषु
विष्णुमेव मुख्यं कृत्वा छन्दोभिमाणिदेवैः संहिताः ‘अवपजय्यन्’
(अन्यैर्जेतुं यथा न ब्रक्यन्ते तथा) ‘इमान्’ ‘लोकान्’
‘अभ्यजयन्’, अतो ‘यजमानः’ अपि विष्णुक्रमैस्तथा ‘अजयति’ ।
गायत्र्यादिच्छन्दोदेवानां पृथिव्यादिसोकस्त्रामित्वेन तैः सह
लोकानां जेतुं ब्रक्यतथा, मन्त्रेषु ‘गायत्रं छन्द आरोह’ इत्यादि
पठितमित्यभिप्रायः ।

कल्पः, ‘अक्रन्ददग्निरित्येताम् अनुवृत्त्य’† इति । पाठस्तु,—
“अक्रन्ददग्निस्तनयन्निव द्यौः क्षामा रेरिहदोदधः समञ्चन् । सद्यो
जज्ञानो वि होमिद्वेो अख्यदा रोदसी भानुना भात्यन्तः(५)”
इति । अथम् ‘अग्निः’ ‘अक्रन्दत्’ (अस्रहरिष्टनिवारणार्थं गर्जतु) ।
किमिव?—‘स्तनयन्निव’ ‘द्यौः’ (यथा शुलोकस्यो मेघः सस्र-
भोवभीतिं निवारयति तदत्) । किं कुर्वन्?—‘क्षाम’ (दाहकम्,

* गायत्र्यादिच्छन्दोभिमाणि-देवता इति पाठो भवितुं युक्तः ।

† अनुवृत्त्य किं वा अनुवृत्त्य इति पाठो भवितुं युक्तः ।

अस्मद्विद्वद्) 'रेरिदत्' (लेखिहानः) । 'वोदधः' 'समञ्चन्' (पुष्पफलसमृद्धलतावदस्मदनुकूलानि सम्यगभिव्यञ्चयन्) । 'हि' (यस्मात्) 'जज्ञानः' (उत्पद्यमानः) 'सद्यः' 'ई' (तदानीमेव) 'इद्' (दीप्तः) सन् जगत् 'वि'-अख्यत् (प्रकाशयति) । 'रोदधो' (साव्याष्टसिधोः) 'अन्तः' 'भानुना' (रश्मिना) ख्यम् 'आ'-भाति (समन्तात् प्रकाशते) ।

एतस्य मन्त्रस्यानुवचनं विधत्ते,—“प्रजापतिरग्निमसृजत सोऽस्मात्सृष्टः पराङ्मैतमेतयाऽन्वैदक्रन्ददिति तथा वै सोऽग्नेः प्रियं धामावाहन्व यदेनामन्वाहाग्नेरेवैतया प्रियं धामावाहन्वे” (५। २। १ अ०) इति । 'सृष्टः' 'सः' (अग्निः) 'अस्मात्' (प्रजापतेः) 'पराङ्' (आवृत्तिरहितः) 'ऐत्' (अगच्छत्); 'अक्रन्ददिति' इत्या 'अच्चा' 'इतम्' (अग्निम्) 'अनु'-गम्य 'सः' (प्रजापतिः) 'तथा' एव 'अच्चा' 'अग्नेः' 'प्रियं' स्थानं प्राप्तवान् । अत एवास्या अनुवचनम् 'अग्नेः' प्रियस्य स्थानस्य सम्पादनाय भवति ।

कथम्, 'अग्नेऽभ्यावर्त्तिन्निति अतस्तुभिः प्रदक्षिणमावर्त्तते' इति । तत्र प्रथमामाह,—“अग्नेऽभ्यावर्त्तिन्नभि न आवर्त्तस्त्रायुषा वर्षसा सन्धा मेधया प्रजया धनेन^(१)” इति । आभिमुख्येन आवर्त्तितुं वीक्ष्यमस्यासीति आवर्त्ती, तादृश हे 'अग्ने', आयुरादिभिः सह 'नः' (अस्मान्) 'अभि'-सह्य 'आवर्त्तस्व' । 'आयुः' अपमृत्युरहित* । 'वर्षः' कान्तिर्वस्वं वा । 'सभिः' धनदानं । 'मेधा' श्रुतार्थ-

* रहितत्वम् इति राहित्यम् इति वा पाठो भवितुं युक्तः ।

धारणशक्तिः । ‘प्रजा’ पुत्रादिः । ‘धनं’ सुवर्णं । धनशब्देन सम्पादयितव्यम् उच्यते । ‘सनि’-शब्देन सम्पादितस्य बन्धुभ्यः प्रदानशक्तिरुच्यते ।

अथ द्वितीयामाह,—“अग्ने अङ्गिरः शतं ते सन्त्वावृतः सहस्रं त उपावृतः । तासां पोषस्य पोषेण पुनर्नो नष्टमाकृधि पुनर्नो रयिमाकृधि^(७)” इति । हे ‘अङ्गिरः’ (अङ्गसौष्टवयुक्त) ‘अग्ने’, ‘ते’ (तव) ‘आवृतः’ ‘शतं’ ‘सन्तु’ (आवृतिशक्तयः शतसङ्ख्याकाः भवन्तु) । तथा ‘ते’ (तव) ‘उपावृतः’ (उपावृतिशक्तयः सहस्रसङ्ख्याका भवन्तु) । स्वस्वैवावर्त्तनम् आवृत् । समीपवर्त्तिनां पुरुषाणां द्रव्यविशेषाणाञ्चावर्त्तनम् उपावृत् । अस्मासु स्नेहातिशयेन त्वमपि पुनःपुनः आवर्त्तस्व ; त्वदीयाः पुरुषास्त्वदीयानि च द्रव्याणि पुनःपुनः आवर्त्तन्तामित्यर्थः । ‘तासां’ आवृतिशक्तीनां शत-सहस्रसङ्ख्याकानां यः पोषः (समृद्धिः), तस्यापि ‘पोषस्य’ अन्यः पोषः (अयुतलक्षादिसङ्ख्याकाभिवृद्धिः), तादृशेन ‘पोषेण’ ‘नः’ (अस्मदीयं) ‘नष्टं’ धनं ‘पुनः’ (भूयः) अपि ‘आकृधि’ (आवृत्तं कुरु) । ‘पुनः’ (भूयः) अपि ‘रयिं’ (पूर्वसम्पादितं धनं) ‘आकृधि’ (सर्वतः सम्पादितं कुरु) ।

अथ तृतीयामाह,—“पुनरूर्जा निवर्त्तस्व पुनरग्न इषाऽऽयुषा । पुनर्नः पाहि विश्वतः^(८)” इति । हे ‘अग्ने’, त्वं ‘ऊर्जा’ (क्षीरादिरसेन सह) ‘पुनः’ ‘निवर्त्तस्व’ (अनागच्छ) । ‘इषा’ (अग्नेन) ‘आयुषा’ सह ‘पुनः’ आगच्छ । ‘नः’ (अस्मान्) ‘पुनः’-पुनः कृतात् ‘विश्वतः’ (सर्वस्मादपराधात्) ‘पाहि’ ।

अथ चतुर्थोमाह,—“सह रय्या निवर्त्तस्वाग्ने पिप्पस्व धारया ।
विश्वस्मिन् विश्वतस्परि^(८)” इति । हे ‘अग्ने’, ‘रय्या’ (धनेन)
‘सह’ ‘निवर्त्तस्व’ । ‘स्या भक्षणे’ इति धातुः, विश्वैः सर्वैः
स्यायते भक्ष्यते, पोयते इति ‘विश्वस्मिन्’, तादृश्या वृष्टि-‘धारया’
‘विश्वतस्परि’ (सर्वेषां दृष्टधान्यलतापादपानामुपरि) ‘पिप्पस्व’
(सिद्ध) ।

एतैर्मन्त्रैरावर्त्तनं विधत्ते,—“ईश्वरो वा एष पराङ् प्रदद्यो
यो विष्णुक्रमान् क्रमते चतस्रभिरावर्त्तते चत्वारि हन्दाऽसि
हन्दाऽसि खलु वा अग्नेः प्रिया तनूः प्रियामेवास्व तनुवमभि-
पर्यावर्त्तते” (५।२।१अ०) इति । ‘यः’ (यजमानः) ‘विष्णु-
क्रमान्’ आचरति, ‘एष’ ‘पराङ्’ (आवृत्तिरहितः), ‘प्रदद्यः’
‘ईश्वरः’ (प्रकर्षेण गन्तुं समर्थः) पुनरावृत्तिं न लभत इत्यर्थः ।
अत आवृत्तिलाभाय ‘चतस्रभिः’ (‘अग्नेऽभ्यावर्त्तिन्’ इत्यादिभिः
चरिभिः) आवृत्तिं कुर्यात् । गायत्री-चिष्टुप्-जगत्पुन्युबिति-चतुर्णां
हन्दासाम् अख्यादानादावुपात्तत्वादग्निश्चरोरत्वम् ।

आवृत्तौ प्रादक्षिण्यं विधत्ते,—“दक्षिणा पर्यावर्त्तते स्वमेव
वोर्यमनुपर्यावर्त्तते तस्मादक्षिणोर्द्ध आत्मनो वोर्यावत्तरोऽथो
आदित्यस्यैवावृत्तमनुपर्यावर्त्तते” (५।२।१अ०) इति । ‘दक्षिणा’
प्रादक्षिण्येन, दक्षिणमवस्थाप्य वामभागस्य परिभ्रमणं प्रादक्षिण्यम् ।
पुरुषस्य दक्षिणे भागे सामर्थ्यातिशयसङ्गावात् तदेवानुसृत्यावृत्तिः

* अत्र J. पुस्तके ‘दक्षिणा पर्यावर्त्तते’ इत्युत्तरत्र उद्धृतांशोऽपि
विधृतः ।

कृता भवति । यस्मात् दक्षिणभागे 'वीर्ये' अतरेरभिप्रेतं, 'तस्मात्' लोकेऽपि सर्वेषु व्यापारेषु दक्षिणहस्तस्यैव वीर्यातिशय उपलभ्यते । किञ्च आदित्यो मेरुं प्रदक्षिणीकरोति, तदप्यनानुसृतं भवति ।

कल्पः, 'उदुत्तममिति त्रिष्यपाशमुन्मुच्य' इति । पाठस्तु,— उदुत्तमं वरुण पाशमस्मदवाधमं वि मध्यमः अथाय । अथा वयमादित्य व्रते तवानागसो अदितये स्याम^(१०) इति । हे 'वरुण', 'उत्तमं' (उत्तमाङ्गे त्रिरसि स्थापितं) त्वदीय-पाशम् 'उत्'—कथ्य 'अथाय' (विनाशय) । अधमाङ्गे स्थापितं (पादप्रदेशे स्थापितं) 'पाशं' 'अव'—कथ्य विनाशय । 'मध्यम'—प्रदेशे स्थापितं पाशं 'वि'—च्छेदय । 'अथ' (पाशत्रयविनाशानन्तरम्) 'आदित्य' (सूर्यसदृश) वरुण, 'वयम्' 'अनागसः' (पापरहिताः) सन्तः 'तव' 'व्रते' (त्वदीये कर्मणि) 'अदितये' (अस्वर्णिताया) 'स्याम' (योग्या भवेम) ।

अनेन मन्त्रेण त्रिष्यपाशोक्तमभिप्रेत्य मन्त्रगतस्य वरुणपाशस्य प्रसङ्गं दर्शयति,—“शुनःश्रेपमाजोगर्त्तिं वरुणो गृह्णात् स एतां वारुणीमपश्यत् तथा वै स आत्मानं वरुणपाशादमुञ्चद्वरुणो वा एतं गृह्णाति य उखां प्रतिमुञ्चत उदुत्तमं वरुणपाशमस्मादित्याह आत्मानमेवैतया वरुणपाशाम्मुञ्चति” (५।१।१अ०) इति । शुनःश्रेपो नाम ऋषिः, स चाजोगर्त्तस्य पुत्रः; तं कदाचित् 'वरुणः' 'गृह्णात्' (गृहीतवान्), वरुणगृहीतत्वञ्च जलोदर-व्याधिना अभिव्यज्यते । 'स' च (शुनःश्रेपः) तत्परिहाराय 'उदुत्तमम्'

इत्येतां वारुणीमृचम् 'अपश्यत्' । ततः 'तया' एव च्छत्वा 'स' श्रुतः श्रेयः स्वात्मानं 'वरुणपाशात्' मोक्षितवान् । अतोऽत्रापि 'यः' (यजमानः) 'उखां' 'प्रतिमुद्यते' षोऽयं वरुणगृहोतः सन् तत्परिहाराय 'उदुत्तमम्'—इत्यनया शिष्यपाशमुन्नाच्य तन्मन्त्र-प्रसादेन वरुणपाशात् मुक्ता भवति ।

कल्पः, 'आ त्वा हार्षमित्याहृत्य' इति । पाठस्तु,—“आ त्वा हार्षमन्तरभृर्भुवस्तिष्ठाविचाचलिः । विशस्त्वा सर्वा वाञ्छन्तु अस्मिन् राद्रमधिअय(११)” इति । हे अग्ने, त्वाम् 'आ'-'हार्षं' (आहृतवानस्मि) । त्वञ्च उखाया 'अन्तः' 'अभूः' (अवस्थितोऽसि); 'अविचाचलिः' (अत्यन्तं चलनरहितः), 'भुवस्तिष्ठ' (स्थिरस्तिष्ठ) । 'सर्वा' 'विशः' (प्रजाः) 'वाञ्छन्तु' त्वां । 'अस्मिन्' (यजमाने) 'राद्रम्' इदम् 'अधिअय' (अधिकं स्थापय) ।

अस्य मन्त्रस्य प्रथमपादे वज्रेराहरणं प्रसिद्धमेव प्रतीयते इति दर्शयति,—“आ त्वा हार्षमित्याहा ह्येनः हरति” (५।२।१अ०) इति ।

द्वितीयपादे अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रतिष्ठा सिध्यतीत्याह,—“भुवस्तिष्ठाविचाचलिरित्याह प्रतिष्ठित्यै” (५।२।१अ०) इति ।

तृतीयपादे प्रजासमृद्धिं, चतुर्थपादे राज्यस्यैर्यञ्च क्रमेण दर्शयति,—“विशस्त्वा सर्वा वाञ्छन्त्वित्याह विशैवैनः समर्द्धय-त्यस्मिन् राद्रमधिअयेत्याह राद्रमेवास्मन् भ्रुवमकः” (५।२।१अ०) इति । 'विशः' (प्रजया) 'एनं' (यजमानम्) 'अस्मिन्' (यजमाने) 'अकः' (करोति) ।

चतुर्थपादपाठकाले यजमानविषयं काम्यं मनसा ध्यानं विधत्ते,—“यं कामयेत् राद्वः स्यादिति तं मनसा ध्यायेत् राद्वमेव भवति” (५।२।१अ०) इति । ‘यं’ (यजमानम्) उद्दिश्य राज्ञमस्त्विति ‘कामयेत्’, अध्वर्युस्तं चतुर्थपादोच्चारणकाले ‘ध्यायेत्’ ।

कल्पः, ‘उपतिष्ठतेऽग्रे बृहन्नुषसामूर्द्धा अस्यात्’ इति । पाठस्तु,—अग्रे बृहन्नुषसामूर्द्धा अस्यान्निर्जग्मिवान् तमसो ज्योतिषाऽऽगात् । अग्निर्भानुना रुशता स्वक्क आ जातो विश्वा सद्मान्यप्राः (११)” इति । अयमग्निः ‘बृहन्*’ ‘उषसाम्’ ‘अग्रे’ (उषसां मुखे) ‘जूर्द्धा’ ‘अस्यात्’ (अग्निष्टोत्रादौ बोध्यमान उत्तिष्ठति) । ‘ज्योतिषा’ (स्वकीयेन तेजसा) ‘तमसः’ ‘निर्जग्मिवान्’ (निर्गतः सन्) ‘आगात्’ । कीदृशोऽग्निः ?—‘रुशता’ (तमो हंसता) ‘भानुना’ रश्मिनां ‘स्वक्कः’ (शोभनशरीरः) । किञ्च ‘जातः’ (उत्पन्नमात्र एव) ‘विश्वा’ ‘सद्मानि’ (सर्वाणि स्थानानि) ‘आ’-‘अप्राः’ (स्वकीयेन तेजसा सर्वत्र पुरितवान्) ।

अस्य मन्त्रस्य प्रथमार्द्धं भागत्रयं क्रमेण व्याचष्टे,—“अग्रे बृहन्नुषसामूर्द्धा अस्यादित्याहायमेवैनः समानानां करोति निर्जग्मिवान् तमस इत्याह तम एवास्मादपहन्ति ज्योतिषाऽऽगादित्याह ज्योतिरेवास्मिन् दधाति” (५।२।१अ०) इति ।

कल्पः, ‘सोद त्वं मातुरस्या उपस्य इति तस्यां चतसृभि-

* बृहत् इति J. एवं आदर्श-मुक्तौ पाठः ।

इत्थं सादयति' इति । औदुम्बर्यासन्धाः* प्रकृतत्वात् सैव 'तस्याम्' इति परामृश्यते । तत्र प्रथमामाह,—“सीद त्वं मातुरस्या उपस्थे विश्वान्ग्रे वयुनानि विद्वान् । मैनामर्चिषा मा तपसा-भिर्गृह्योऽन्तरस्थां शुक्रज्योतिर्विभाहि^(११)” इति । हे 'अग्ने', 'त्वं' मातृसमानाया आसन्धाः 'उपस्थे' (उत्सङ्गे) 'सीद' (उपविश) । कीदृशस्त्वं ?—'विश्वानि' 'वयुनानि' (सर्वान् ज्ञानोपायान्) 'विद्वान्' । 'एनां' (आसन्दीम्) 'अर्चिषा' (तदीयदीप्त्या) 'मा' 'गृह्य' (अत्यन्तं मा दीपय), 'तपसा' (सन्तापेन) अपि 'मा' 'अभिर्गृह्य' । अर्चिः कारणं, तपः कार्यं, कारणेनैव तापो भवति, कार्येण तु भूयान्; तदुभयं मा कुर्वित्यर्थः । 'अस्याम्' (उखायाम्) 'अन्तः' 'शुक्रज्योतिः' (निर्मलप्रकाशः सन्) 'विभाहि' (विशेषेण दीप्यस्व) ।

अथ द्वितीयामाह,—“अन्तरग्ने इत्था त्वमुखायै सदने स्वे । तस्यास्त्वं हरसा तपन् जातवेदः शिवो भव^(१२)” इति । हे 'अग्ने', 'उखायै' (तस्या उखाया) 'अन्तः' (मध्ये) 'स्वे' 'सदने' (स्वकीये स्थाने) 'इत्था' (दीप्त्या) युज्यस्व । हे 'जातवेदः', 'त्वं' 'तस्याः' (आसन्धाः) 'शिवो भव' (सुखप्रदो भव) । किं कुर्वन् ?—'हरसा' (तेजसा) 'तपन्' (ज्वलन्) ।

अथ तृतीयामाह,—“शिवो भूत्वा मङ्गमग्नेऽथो सीद शिवस्त्वं । शिवाः कृत्वा दिशः सर्वाः स्थां योनिमिहासदः^(१५)” इति ।

* औदुम्बरासन्धा इति पाठो भवितुं युक्तः ।

हे 'अग्ने', 'मह्यं' (मदर्थं) 'शिवः' (शान्तो) 'भूत्वा' 'अथो'
(अनन्तरं) 'शिवः' 'सीद' (सर्वान् प्रति शान्तः सकृपविश) । 'सर्वाः'
'दिशः' शान्ताः 'कृत्वा' 'इह' (अस्यामुखायाम्) 'स्वां योनिं'
(स्वकीयं स्थानम्) 'आसदः' (आगत्योपविश) ।

अथ चतुर्थीमाह,—“ह्रस्वः शुचिषदसुरन्तरिचसद्धोता
वेदिषदतिथिर्दुरोणसत् । नृषदरसदृतसद् व्योमसदजा गोजा
अतजा अद्रिजा अतं बृहत्^(१)” इति । (हन्ति स्वयमाहवनी-
यादिदेशेषु गच्छतीति वा, वैरिणं हिनस्तीति वा) 'हंसः' अयमग्निः
(शुचौ यजने सीदतीति) 'शुचिषत्', (यजमानं वासयतीति) 'वसुः',
(अन्तरिक्षे धूमज्वालारूपेण सीदतीति) 'अन्तरिचसत्', 'हेता'
(देवानामाज्ञाता), वेद्यां यज्ञसम्बन्धिन्यां सीदतीति 'वेदिषत्',
'अतिथिर्दुरोणसत्' (अतिथिसमानः सन्, 'दुरोणेषु' यजमानगृहेषु
सीदतीति 'दुरोणसत्'), ('नृषु' मनुष्येषु जठराग्निरूपेण सीदतीति)
'नृषत्', ('वरे' श्रेष्ठे, ओत्रियगृहे सीदतीति) 'वरसत्', ('अते'
यज्ञे तन्निष्पादकत्वेन सीदतीति) 'अतसत्', ('व्योमनि' आकाशे
सूर्यरूपेण सीदतीति) 'व्योमसत्', ('अप्सु' वृष्टिधारारूपासु वैद्युत-
रूपेण जायते प्रादुर्भवतीति) 'अजाः', (गोकार्थे घृते ज्वालारूपेण
जायते व्यज्यते इति) 'गोजाः', (अतार्थं यज्ञार्थमेव जातत्वात्)
'अतजाः', (अद्रौ पर्वते दावानलरूपेण जायते इति)
'अद्रिजाः';—ईदृशोऽग्निः 'बृहत्' 'अतं' (प्रौढमग्निचयनोपेतं
यज्ञं) निष्पादयत्विति शेषः ।

एतन्मन्त्रसाध्यमग्निस्थापनं विधत्ते,—“चतसृभिः सादयति

चत्वारि कृन्दाः सि कृन्दोभिरेव” (५।२।१अ०) इति ।
 ‘सादयति’ इत्यनुवर्तते । ‘सोद त्वं मातुरखा’ इत्यादिभिः ‘चत-
 सभिः’ औदुम्बर्यामुखाग्निं स्थापयत् । ‘कृन्दोभिरेव’ स्थापि-
 तवान् भवति ।

‘हंसः’ इत्यादिकायामुत्तमायामृचि च्छन्दोविशेषं प्रशंसति,—
 “अतिकृन्दोत्तमया वर्धं वा एषा कृन्दां यदतिकृन्दा वर्ध-
 नैः समानानां करोति” (५।२।१अ०) इति । अतिकृन्दसि
 अन्यच्छन्दसामन्तर्भावात् सर्वेषामन्येषां च्छन्दसामियम् अतिकृन्दो-
 युक्ता च्छक् ‘अतिकृन्दा’ शरीरम् । अत ईदृशोत्तमाया* साद-
 नेन ‘एनं’ (यजमानं) ‘समानानाम्’ अन्येषां पुरुषाणां शरीरस्था-
 नीयमेव करोति । तस्मादनया ‘उत्तमया’ सादयन्ति ।

अत्रोत्तमायां ये बहवः सच्छब्दा ‘शुचिषत्’ इत्यादयः,
 तान् प्रशंसति,—“सदती भवति सत्वमेवैनं गमयति”(५।२।१अ०)
 इति । ‘हंसः’ इत्यादिकाया च्छचो बज्रभिः सच्छब्दैरुपतत्वात्
 सैव ‘सदती’ । ‘एनं’ (यजमानं) ‘सत्वं’ (चिरकालावस्थायित्वं
 प्रापयति ॥

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः,—

‘विष्णोः’—चतुर्भिराक्रामेत्, अक्रन्देत्यनुवर्त्यथ ।

‘अग्ने’—चतुर्भिरावृत्त उदु, पाशं विमुञ्चति ॥

* ईदृश्या उत्तमया इति ज. पु० पाठः । ईदृश्या उत्तमाया इति
 पाठो भवितुं युक्तः ।

आ त्वोखमाहरेदयेऽभ्युपस्थाय चतुष्टयात् ।

सोदेत्यादेस्तथासन्धां सादयेत् षोडशोदिताः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण-
यजुःसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे द्वितीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

दिवस्प॑रि प्रथ॑मं ज॒ज्ञे अ॒ग्निर॒स्मद्द्वितीयं॑ परि॑
जा॒तवे॑दाः । तृ॒तीय॑म॒सु नृ॒मणा॑ अज॑स्रमि॒न्धान॑ ए॒नं
ज॒रते॑ स्वा॒धीः^(१) । वि॒द्या ते॑ अ॒ग्ने चे॒धा च॒याणि॑ वि॒द्या
ते स॒द्य वि॒भृ॒तं पु॒रु॒चा । वि॒द्या ते॑ ना॒म पर॑मं गु॒हा
यद्वि॒द्या तमु॒त्सं यत॑ आज॒गन्या॑^(२) । स॒मु॒द्रे त्वा नृ॒मणा॑
अ॒प्स॒न्तर्नृ॒चक्षा॑ इ॒धे दि॒वो अ॒ग्न ऊ॒धन् तृ॒तीयं॑ त्वा
॥ १ ॥

रज॑सि त॒स्थि॒वाः स॑मृ॒तस्य॑ यो॒नौ म॒हिषा॑ अ॒हि॒न्वन्^(३) ।
अ॒क्र॑न्दद॒ग्निस्त॑नय॒न्निव॑ द्यौः क्षा॒मा रे॑रि॒हृदि॒रुधः॑ स॒म-
ज्ज॑न् । स॒द्यो ज॑ज्ञा॒नो वि॑ हिमि॒ज्ञो अ॒ख्य॒दा रो॑द॒सी
भा॒नुना॑ भा॒त्यन्तः^(४) । उ॒शिक्ष॑पा॒वको॑ अ॒रतिः॑ सु॒म॒धा
म॒र्तेष्व॑ग्निर॒मृतो॑ नि॒धायि॑ । इ॒य॒र्त्ति धू॒मम॑रु॒षं भ॑रि॒मृदु-
क्क॑रेण शोचि॒षा द्या॑मि॒नक्ष॑त्^(५) । वि॒श्वस्य॑ के॒तुर्भु॑वनस्य
ग॒र्भ आ ॥ २ ॥

रोदसो अपृणज्जायमानः । वीडुश्चिदद्रिमभि-
नत्परायन् जना यदग्निमयजन्त पञ्च^(१) । श्रीणामु-
दारो धरुणो रयोणां मनीषाणां प्रार्पणः सोम
गोपाः । वसोः सूनुः सहसो असु राजा विभात्यग्रं
उषसामिधानः^(२) । यस्ते अद्य ह्यणवद्भद्रशोचेऽपूपं
देव घृतवन्तमग्ने । प्र तं नय प्रतरां वस्यो अक्षाभि
द्युम्नं देवभक्तं यविष्ट^(३) आ ॥ ३ ॥

तं भज सौश्रवसेष्वग्न उक्थ उक्थ आ भज शस्यमाने ।
प्रियः सूर्ये प्रियो अग्ना भवात्युज्जातेन भिनददुज्ज-
नित्वैः^(४) । त्वामग्ने यजमाना अनुद्युन्विष्ट्वा वसूनि
दधिरे वीर्याणि । त्वया सह द्रविणमिच्छमाना वृजं
गोमन्तमुशिजो विवसुः^(५) । दृशा नो रुक्म उर्या
व्यधौद् दर्मर्षमायुः श्रिये रुचानः । अग्निरमृतो
अभवद्वयोभिर्यदेनं द्यौरजनयत्सुरेताः^(६) ॥ ४ ॥

तृतीये त्वा । गर्भ आ । यविष्ट आ । यत् । चत्वारि
च ॥ २ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे द्वितीयप्रपाठके
द्वितीयोऽनुवाकः ॥ ० ॥

प्रथमोऽनुवाके वज्रैरासन्धां स्थापनमुक्तम् । द्वितीये तस्याग्ने-
रपस्थानमुच्यते । कल्पः, 'दिवस्यरीत्येकादशभिर्दादशभिस्तयो-

दशभिर्वा वात्सप्रेणोपतिष्ठते पूर्वद्युर्विष्णुक्रमान् क्रामद्युत्तरेद्युरप-
 तिष्ठते एव५ सदा क्रयाद्यदहः सोमं क्रीणोयात्तदहहभय२
 समस्येत् प्रचक्रामेदुप च तिष्ठति' इति । तत्र प्रथमामाह,—
 “दिवस्परि प्रथमं जज्ञे अग्निरस्मद्वितीयं परि जातवेदाः ।
 द्वितीयमसु नृमणा अजस्रमिन्धान एनं जरते स्वाधीः^(१)” इति ।
 ‘अग्निः’ ‘प्रथमं’ ‘दिवस्परि’ (द्युलोकस्योपरि) ‘जज्ञे’ (सूर्यरूपेणे-
 त्यन्नः) ‘अस्मत्’-‘परि’ (अस्मदीयस्य मनुष्यलोकस्योपरि)
 ‘जातवेदाः’ ‘द्वितीयं’ ‘जज्ञे’ (प्रसिद्धवक्त्रिरूपेण द्वितीयं जन्म
 प्राप्तवान्) । ‘असु’ (समुद्रे) ‘द्वितीयं’ ‘जज्ञे’ (वडवानलरूपेणोत्पन्नः)
 ‘अजस्रं’ (त्रिष्वपि जन्मसु) (‘नृमणाः’ नृषु यजमानेषु मनोऽनुग्रह-
 बुद्धिर्यस्यासौ) ‘नृमणाः’ अग्निः ‘एनं’ (ईदृशमग्निम्) ‘इन्धानः’
 (पुरोडाशादिभिर्दीपयन्) ‘स्वाधीः’ (स्वायत्तचित्तः) ‘जरते’
 (जरापर्यन्तं परिचरतोत्यर्थः) ।

अथ द्वितीयामाह,—“विद्या ते अग्ने त्रेधा त्रयाणि विद्या ते
 सद्य विभृतं पुरुत्रा । विद्या ते नाम परमं गुहा यद् विद्या तमुत्सं
 यत आजगन्वा^(१)” इति । हे ‘अग्ने’ यानि पूर्वस्मिन् मन्त्रे ‘दिवस्परि’
 इत्यादिना त्रेधास्वरूपाणि उक्तानि आदित्याग्निवडवानलरूपाणि,
 तानि ‘त्रयाणि’ (त्रित्वसङ्ख्याकानि रूपाणि) वयं ‘विद्य’ (ज्ञातु-
 मिच्छाम) । किञ्च ‘ते’ (तव) ‘पुरुत्रा’ (पुरुषु प्रदेशेषु गार्ह-
 पत्याहवनीयान्वाहार्यपचनाग्नीध्रीयशामित्ररूपेषु) ‘सद्य’ ‘विभृतं’
 (अवस्थापितं सम्पादितं), तदपि ‘विद्य’ । किञ्च ‘ते’ (तव) ‘परमं’
 (उत्कृष्टं) ‘गुहा’ (गुह्यं गायं) ‘देवेद्वमन्विद्ध’ इत्यादिमन्त्रप्रतिपाद्यं

‘नाम’ ‘यत्’ अस्ति, तदपि ‘विद्म’ । देवेह्मादीनां नामलं मन्त्रान्तरे सम्बुद्धिबलादवगम्यते,—‘अग्ने देवेह्म मन्विद्ध मन्त्रजिह्व’ इति । किञ्च ‘यतः’ (उत्सात् दृष्टिरूपात् प्रसवणात्) ‘आजगन्ध’ (वैद्यतरूपेण त्वमागतोऽसि), ‘तम्’ अपि ‘उत्सं’ ‘विद्म’ ।

अथ तृतीयामाह,—“समुद्रे त्वा नृमणा अश्वन्तर्नृचक्षा ईधे दिवो अग्न ऊधन् । तृतीये त्वा रजसि तस्मिन्वाऽसमृतस्य योनौ महिषा अहिन्वन्^(१)” इति । हे ‘अग्ने’, त्वाम् ‘ईधे’ यजमानोऽहं (दीपयामि) । कोदृशो यजमानः ?—‘नृमणाः’ (नृषु मनुष्येषु कर्मानुष्ठानपरेषु अस्मिन् मनः अनुसन्धानकारि चित्तं यस्यासौ ‘नृमणाः’), ‘नृचक्षाः’ (नृषु पुरुषेषु वेदपारङ्गतेषु मध्ये चष्टे मन्त्रान् विस्मृतं वक्तोति ‘नृचक्षाः’), कोदृशं त्वाम् ?—‘समुद्रे’ ‘तस्मिन्वांसं’ (वज्रवानसरूपेणावस्थितम्), ‘अप्सु’ दृष्टिरूपासु, ‘अन्तः’ वैद्यतरूपेण ‘तस्मिन्वांसम्’, तथा ‘दिवो’ (शुलोकासु) ऊधस्यानीय*—समुद्रदृष्ट्यपेक्षया तृतीयस्थाने ‘रजसि’ (रज्ज्वात्मके तेजोमण्डले) सूर्यरूपेण ‘तस्मिन्वांसम्’ । ‘महिषाः’ (महान्तो) यजमानाः ‘अतस्य योनौ’ (यज्ञसम्बन्धिस्थाने) ‘अहिन्वन्’ त्वां (प्रीणयन्ति) ।

अथ चतुर्थीमाह,—“अक्रन्ददग्निस्तनयस्त्रिव द्यौः क्षामा रेरिहदोदधः समञ्जन् । सद्यो जज्ञानो वि होमिद्धो अण्यदा रोदसी भागुना भात्यन्तः^(२)” इति । अयम् ‘अग्निः’ ‘अक्रन्दत्’

* स्थानीये इति पाठो भवितुं युक्तः ।

(अस्मदनिष्टनिवारणार्थं गर्जतु) । किमिव ?—‘स्तनयस्त्रिव द्याः’
(यथा द्युलोकस्यो मेघो गर्जन् सख्यशेषभीतिं निवारयति तद्वत्) ।
किं कुर्वन् ?—‘क्षाम’ (दाहकमस्मादिदृङ्) ‘रेरिदत्’ (खेलिहानः),
‘वीरधः’ ‘समञ्जन्’ (पुण्यस्यतावदस्मादनुकूलानि सम्यगभिषिञ्चन्) ।
‘हि’ (यस्मात्) ‘जज्ञानः’ (उत्पद्यमानः) ‘सद्यः’ ‘ईम्’ (तदानीमेव)
‘इङ्’ (दीप्तः) विविधं जगत् ‘अख्यत्’ (प्रस्थापयति) । ‘रोदधी’
(द्यावापृथिव्योः) ‘अन्तः’ ‘भानुना’ (रश्मिना) स्वयम् ‘आ’-
‘भमति’ (समन्तात् प्रकाशते) ।

अथ षष्ठमीमाह,—“उन्निक् पावको अरतिः सुमेधा मर्त्ये-
श्वग्निरमृतो निधायि । इयर्त्ति धूममदधं भरिभदुक्कुक्लेष
शेषिषा द्यामिनक्षत्^(१)” इति । ‘उन्निक्’ (अनुग्रहपूर्वमस्मान्
कामयमानः), ‘पावकः’ (शोधकः), ‘अरतिः’ (यागरहितेषु प्रीति-
रहितः), ‘सुमेधाः’ (शोभना मेधा सेवकाभिप्रायधारणशक्ति-
र्यस्यासौ ‘सुमेधाः’), ‘अमृतः’ (मरणरहितः); तादृजः ‘अग्निः’
‘मर्त्येषु’ (मनुष्येषु) ‘निधायि’ (निहितः) । ‘अदधम्’ (अरोपं
चक्षुराद्युपद्रवरहितं) ‘धूमं’ ‘भरिभत्’ (अतिशयेन धारयन्)
‘उत्’-‘इयर्त्ति’ (जङ्घं प्रसारयति) । ‘शुक्लेष’ ‘शेषिषा’ (निर्मलेन
तेजसा प्रभाकरूपेण) ‘द्याम्’ ‘इनक्षत्’ (नक्षति, व्याप्नोति) ।

अथ षष्ठीमाह,—“विश्वस्य केतुर्भुवनस्य गर्भं आ रोदधी
अपृष्ठाज्जायमानः । वोडुच्चिदद्रिमभिनत् परायन् जना यदग्नि-
मयजन्त पञ्च^(१)” इति । ‘विश्वस्य केतुः’ (जगतो ज्ञाता),
‘भुवनस्य गर्भः’ (गर्भवदन्तरवस्थितः) । ‘जायमानः’ (जातमाच

एव) सन् 'रोदधो' (द्यावापृथिव्यौ) 'आपृष्ठात्' (सर्वतः स्खतेजसा पूरयति) । 'यत्' (यदा) 'पञ्च' यजमानसहिता ऋत्विगूपाः (पञ्चसङ्ख्याकाः) जनाः 'अग्निमयजन्त', तदानीं 'परायन्' (आहुति-रूपेणादित्यसमीपं गच्छन्) 'वोडुञ्चित्' (अदृढमेव) 'अद्रिं' (पर्वतसमानं मेघम्) 'अभिनत्' (विदारितवान्) ।

अथ सप्तमोमाह,—“श्रीणामुदारो धरुणो रथीणां मनोषाणां प्रार्पणः सोमगोपाः । वसोः स्रुनुः सहसो असु राजा विभात्यय उषसामिधानः^(७)” इति । ‘श्रीणां’ (गवाश्वादीनां सम्पदाम्), ‘उदारः’ (उत्कर्षेण प्रापयिता), ‘रथीणां’ (धनानां) ‘धरुणो’ (धारयिता), ‘मनोषाणाम्’ (अपेक्षितानां स्वर्गादिफलानां) ‘प्रार्पणः’ (प्रापयिता), ‘सोमगोपाः’ (यजमानेनानुष्ठेयस्य सोम-यागस्य रक्षिता), ‘वसोः’ (निवासहेतोः) ‘सहसः’ (मयनवेगरूपस्य बलस्य) ‘स्रुनुः’ (पुत्रः), ‘असु’ (वृष्टिरूपासु) ‘राजा’ (वैद्युतरूपेण दीप्यमानः), ‘उषसाम्’ ‘अग्ने’ (उषसां प्रतःकाले) ‘इधानः’ (अग्निहोत्रिभिर्दीप्यमानः) ‘विभाति’ (विश्लेषेण भाषते) ।

अथाष्टमोमाह,—“यस्ते अद्य क्षणवद्भद्रशोचेऽपूपं देव घृत-वन्तमग्ने । प्र तं नय प्रतरां वस्त्रो अष्ठाभिद्युक्तं देवभक्तं यविष्ठ^(८)” इति । हे ‘भद्रशोचे’ (कल्याणदीप्ते) ‘अग्ने’ ‘देव’, ‘ते’ (तव) ‘अद्य’ (अस्मिन् दिने) ‘घृतवन्तम्’ ‘अपूपम्’ (उपस्तरणाभि-धारणोपेतं पुरोडाशं) ‘यः’ यजमानः ‘क्षणवत्’ (करोति) । हे ‘यविष्ठ’ (युवतम्), ‘देवभक्तं’ (देवेषु भक्तियुक्तं) ‘तं’ पुरो-डाशकारिणं यजमानम् ‘अभिद्युक्तम्’ ‘अष्ठा’ (अभिमतं धनं

प्राप्तुं) प्रकर्षेण 'नय' (प्रेरय) । केदृशं युजं ?—'प्रतरां' (प्रहृष्टतरां) 'वस्यः' (अतिशयेन निवासकारणम्) ।

अथ नवमीमाह,—“आ तं भज सौश्रवसेष्वग्न उक्थ-उक्थ आभज शस्यमाने । प्रियः सुर्थे प्रियो अग्नौ भवत्युज्जातेन भिनददक्षनिनैः(९)” इति । शोभनं अग्नौ कीर्त्तिः सुश्रवः, तस्य सम्बन्धीनि (तत्कारणानि) कर्माणि सौश्रवमानि, तेषु कर्मसु 'उक्थे' (निष्क्रेषणप्रपञ्चादिरूपे तत्तच्छस्ते) 'शस्यमाने' सति 'तं' (देवभक्तं यजमानम्) 'आ'-‘भज' (सर्वतः सेवय, सम्प्रेरय) निरन्तरं कर्मानुष्ठायिनं कुर्वित्यर्थः । 'आभज' इतिद्विरुक्तैर्वाक्यद्वयमिदं कर्तव्यम्, सौश्रवसेषु कर्मसु प्रेरयेत्येकं वाक्यम्, तत्तच्छस्ते प्रेरयेत्येकं वाक्यम् । अयं यजमानः 'सुर्थे' 'प्रियः' 'भवति' (भवतु), 'अग्नौ' (वज्रावपि) 'प्रियो' भवतु । तथा 'जातेन' (उत्पन्नेन) पुत्रेण 'उत्'-‘भिनदत्' (उद्ग्रेदमभिवृद्धिं प्राप्नोतु); तथा 'जनिनैः' (जनिष्यमाणैः) पौत्रादिभिश्च 'उत्'-‘भिनदत्' ।

अथ दशमीमाह,—“त्वामग्ने यजमाना अनुद्युन् विश्वा वसूनि दधिरे वार्याणि । त्वया सह द्रविणमिच्छमाना ब्रजं गोमन्तमुग्नौ विवज्रुः(१०)” इति । हे 'अग्ने', 'यजमानाः' सर्वे 'अनुद्युन्' (प्रतिदिनं) 'त्वाम्' 'अनु' (त्वामेवानुगच्छन्तः) 'वार्याणि' (वरणीयानि) 'विश्वा' 'वसूनि' (सर्वाणि धनानि) 'दधिरे' (धृतवन्तः) । 'त्वया सह' अवस्थितास्तौ यजमानाः 'द्रविणमिच्छमानाः' (पुनरप्यधिकं द्रव्यं काञ्चन्तः) उग्नौ, (धनसाध्यानि कर्माणि

कामयमानाः) 'गोमन्त्रं' (वज्रभिर्गोभिर्युक्तं) 'व्रजं' (गोनिवास-
स्थानं) 'विवव्रः' (विशेषेण वृतवन्तः) ।

अथ एकादशोमाह,—“दृष्टाना रुक्म उर्वा व्यद्यौ दुर्मर्ष-
मायुः अग्निं रुचानः । अग्निरमृतो अभवदयोभिर्यदेनं द्यौर-
जनयत् सुरेताः”(११)” इति । ‘दृष्टानः’ (दर्शनीयरूपः) ‘रुक्मः’
(सुवर्णसदृशरूपः) ‘उर्वा’ (महत्या) दीप्या ‘व्यद्यौ’ (विद्योतते
स्म) । किं कुर्वन्?—‘दुर्मर्षं’ (इतरैरतिरुक्कार्थं) ‘आयुः’
(जीवनं) ‘अग्निं’ (अयितुं) ‘रुचानः’ (वाञ्छन्) । तथाविधः
‘अग्निः’ ‘वयोभिः’ (अनैर्हविर्भिः) ‘अमृतो अभवत्’, ‘यत्’
(यस्मात्) ‘एनम्’ (अग्निं) ‘द्यौः’ (द्युलोकवासी देवगणः) ‘सुरेताः’
‘सन्’, ‘अजनयत्’, तस्मादमृतत्वं युक्तम् ।

तदेतदेकादशमन्त्रात्मकं सूक्तं विनियुक्ते,—“वात्सप्रेषोपतिष्ठत
एतेन वै वत्सप्रीर्भासन्दनोऽग्नेः प्रियं धामावाहन्वाग्नेरेवैतेन प्रियं
धामावाहन्व”(५।२।१ अ०) इति । वत्सप्रीर्नामकेन महर्षिणा अधीतं
‘दिवस्परि’ इत्यादिकं सूक्तं वात्सप्रं, तेनाग्निम् उपतिष्ठेत् । भास-
न्दनस्य पुत्रो वत्सप्री-नामको महर्षिः ‘एतेन’ (सूक्तेन) ‘अग्नेः’
‘प्रियं’ ‘धाम’ (स्थानं) प्राप्तवान्, ततो यजमानः अपि तथा
प्राप्नोति ।

तस्य सूक्तस्य एकादशमन्त्रसमूहात्मकत्वं विधत्ते,—“एकादशं

भयलोकधेव यजमाने वीर्यं दधाति” (५।२।१अ०) इति ।

‘एकधेव’ (युगपदेव) समूहस्य युगपत्प्रवृत्तत्वात् ।

तदिदं सूक्तं विष्णुकर्माच्च लोकदयहेतुत्वेन प्रशंसति, “स्वमेन वै देवा अस्मिन् लोक आर्ध्वच्छन्दोभिरमुष्मिन्स्वोमस्त्वैव खलु वा एतद्रूपं यदात्सप्रं यदात्सप्रेषोपतिष्ठते इममेव तेन लोक-मभिजयति यदिष्णुकर्मान् क्रमतेऽमुमेव तैर्लोकमभिजयति” (५।२।१अ०) इति । गीत्याअयाणाम् आवृत्तानामृचां समूहः स्वोमः (स्तुतिहेतुर्मग्नसमूहः) एतल्लोकसमृद्धिप्राप्तिसाधनं; समूह-हाकारमन्त्रेण विजिष्टानि च्छन्दांसि स्वर्गसमृद्धिकारणानि । तथा सति वात्सप्रसूक्तं समूहरूपत्वात् एतल्लोकसमृद्धिकरं, छन्दःशब्देऽपेता विष्णुकर्ममन्त्रास्तु ब्रह्मत्वात् स्वर्गसमृद्धिहेतवः ।

उभयानुष्ठानस्य कालविशेषं विधत्ते,—“पूर्वेद्युः प्रकामत्युत्तरे-द्युरपतिष्ठते तस्माद्योगे न्यासां प्रजानां मनः स्वमे न्यासां तस्मा-द्यायावरः स्वम्यस्वमे तस्माद्यायावरः स्वममध्यवस्यति” (५।२।१अ०) इति । अलम्बस्य लाभो योगः, लम्बस्य परिपालनं स्वमे, अर्जन-श्रीला ब्रह्मव्याः काश्चित् प्रजाः, योग एव श्रेयानिति मन्यन्ते, अतः परमर्जयितुमशक्ता व्ययभीरवः काश्चित् प्रजाः, स्वमे एव श्रेयानिति मन्यन्ते, तदिदं प्रजानां मनोवैलक्षण्यं क्रमेणोपस्थान-कालहेतुकं । यस्मात् प्रयाणश्रीलस्य पुरुषस्यार्जयितुमशक्ता नान्ति, ‘तस्मात्’ ‘यायावरः’ (प्रयाणश्रीलः) पुरुषः ‘स्वम्यस्य ईश्वरे’ (विद्यमानद्रव्यरक्षणस्यैव प्रभुर्भवति) । यस्मादेवं लोके दृष्टं, ‘तस्मात्’ अत्र दवयजनदेशं प्रति ‘यायावरो’ (यजमानः) साधनान्तर-

सम्पादनेच्छां परित्यज्य विद्यमानान्येव उल्लान्यादिसाधनानि
उपलानादिध्यापारैः परोक्षितुमध्यवस्यति ।

सोमविकृतित्वं द्योतयितुं तदङ्गानुष्ठानकालविशेषं चावगम-
यितुं दीक्षाङ्गं किञ्चिद्विधत्ते,—“मुष्टीकरोति त्राचं यच्छति
यज्ञस्य धृत्यै” (५।२।२३०) इति । ‘स्नाहा यज्ञं मनसा’
इत्यादिभिर्मन्त्रैर्हस्तयोरङ्गुल्याकुक्ष्यनं मुष्टीकरणं, मौनं वाग्यमः,
तदुभयं यज्ञस्य पालनदार्ढ्याय भवति ।

अत्र विधियोगसङ्ग्रहः,—*

दिव इत्यनुवाकेन वात्सप्रेषोपतिष्ठते ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे दृष्टव्यजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अन्नपतेऽन्नस्य नो देह्यन्नमीवस्य शुष्मिणः । प्र
प्रदातारं तारिष ऊर्जं नो धेहि द्विपदे चतुष्पदे^(१) ।
उदु त्वा विश्वे देवाग्ने भरन्तु चित्तिभिः । स नो भव
शिवतमः सुप्रतीको विभावसुः^(२) । प्रेदग्ने ज्योति-
षान्याहि शिवेभिरर्चिभिस्तुं बृहद्विभानुभिर्भासं

* अयं पाठ आदर्शपुस्तके नास्ति ।

मा हि॒सीस्त॒नुवा प्र॒जाः^(१) । स॒मिधा॒मिं दु॒वस्य॑त
घृ॒तैर्बो॑धय॒ताति॑थि । आ ॥ १ ॥

अ॒स्मिन् ह॒व्या जु॒होत॑न^(२) प्र॒प्राय॑म॒ग्निर्भ॑रतस्य
शृ॒खे वि यत् सु॒र्यो न रो॑चते बृ॒हद्वाः । अ॒भि यः
पू॒रु ष्ट॑त॒नासु त॒स्थौ दी॒दाय॒ दैव्यो अ॒तिथिः शि॒वो
नः^(३) । आ॒पो दे॒वोः प्र॒ति य॒ज्जीत॑ भ॒स्मैतत् स्यो॒ने
ह्य॒णुध्व॑ सु॒रभा॑वु॒ लोके त॒स्मै नम॑न्तां ज॒नयः सु॒पत्नीः
मा॒तेव पु॒चं वि॒भृता स्व॑नं^(४) । अ॒प॒स्व॒ग्ने स्व॒धिष्ट॑वा
॥ २ ॥

सौ॒ष॒धीर॑नु॒रुध्य॑से ग॒र्भे संजा॑यसे पु॒नः^(५) । ग॒र्भो
अ॒स्योष॑धी॒नां ग॒र्भो व॑न॒स्पती॑नां । ग॒र्भो वि॒श्वस्य॑ भूत॒-
स्या॒ग्ने ग॒र्भो अ॒पाम॑सि^(६) । प्र॒सद्य॑ भ॒स्मना॒ योनि॑-
म॒पश्च॑ पृथि॒वीम॑ग्ने । स॒ः सृ॒ज्य मा॒तृभि॑त्त्वं ज्योति॑ष्मान्
पुन॒रास॑दः^(७) । पुन॒रासद्य॑ स॒दन॑म॒पश्च॑ पृथि॒वीम॑ग्ने ।
शेषे॑ मा॒तुर्य॑थोप॒स्थेऽन्त॑र॒स्याः शि॒वत॑मः^(८) । पुन॑रू॒जा
॥ ३ ॥

नि॒वर्त॑स्व पुन॑र॒ग्न इ॒षाऽऽयु॑धा । पुन॑र्नः पा॒हि
वि॒श्वतः^(९) । स॒ह र॒य्या नि॒वर्त॑स्वा॒ग्ने पि॒बस्व॑ धा॒रया॑
वि॒श्वप॑क्षि॒या वि॒श्वत॑स्परि^(१०) । पुन॑स्त्वादि॒त्या रु॒द्रा
व॑स॒वः स॒मिन्ध॑न्तां पुन॑र्ब्र॒ह्माणो॑ व॒सुनी॑थ य॒ज्ञैः घृ॒तेन॑

त्वं तनुवो वर्धयस्व सत्या संस्तु यजमानस्य कामाः^(११) ।
 बोधा नो अस्य वचसो यविष्ठ म॥हिष्ठस्य प्रभृतस्य
 स्वधावः । पीयति त्वो अनु, त्वो यृणाति वन्दारुस्ते
 तनुवं वन्दे अग्ने^(१२) । स बोधि सुरिर्मघवा वसुदावा
 वसुपतिः । युयोध्यस्मद्देवा॥सि^(१३) ॥ ४ ॥

आ । त॒व । ऊ॒र्जा । अ॒नु । षोड॑श च ॥ ३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे द्वितीय-
 प्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ० ॥

द्वितीयेऽनुवाके वज्रेदस्यस्योपस्थानमुक्तम् ; तृतीये चयनार्थस्य
 देवयजनस्य परिपक्षोऽभिधीयते । कल्पः, 'व्रतकालेऽन्नपतेऽन्नस्य
 नो देहीत्यादुंबरो॥ समिधं व्रतंत्वाभ्यादधाति(?)' इति । व्रतार्थे
 चीरद्रव्ये । पाठस्तु,—“अन्नपतेऽन्नस्य नो देहानमीवस्य शुष्मिणः ।
 प्र प्रदातारं तारिष ऊर्जे नो धेहि दिपदे चतुष्पदे^(१)” इति ।
 हे ‘अन्नपते’ अग्ने, ‘अन्नमीवस्य’ (अरोमस्य) ‘शुष्मिणः’ (बलहेतोः),
 ‘अन्नस्य’ प्राप्तिं ‘नः’ (अस्माभ्यं) ‘देहि’ । ‘प्रदातारं’ (प्रकर्षेण
 यविषो दातारं) यजमानं, ‘प्र’-‘तारिषः’ (प्रकर्षेण दुरितात् तारय)
 ‘नः’ (अस्माकं) ‘दिपदे चतुष्पदे’ (मनुष्याय पञ्चवे च) ‘ऊर्जे’
 (बलं) ‘धेहि’ (संपादय) । अस्य मन्त्रस्य प्रथमपादे अन्नपति-
 शब्दार्थं दर्शयति,—“अन्नपतेऽन्नस्य नो देहीत्याहामिवा अन्न-
 पतिः स एवास्मा अन्नं प्रयच्छति” (५।१।१२०) इति ।

द्वितीयपादे अगमोवशब्दार्थं दर्शयति,—“अगमोवस्य शुभिण इत्याहायच्छस्तेति वावैतदाह” (५।१।२अ०) इति ।

उत्तरार्द्धे ‘तारिषो, धेहि’ इति पदयोस्तात्पर्यं दर्शयति,—
“प्र प्रदातारं तारिष ऊर्जन्तो धेहि द्विपदे चतुष्पदे इत्याहा-
शिषमेवैतामाशास्ते” (५।१।२अ०) इति ।

कल्पः, ‘उदु त्वा विश्वे देवा इत्युख्यमुद्यम्य’ इति । पाठस्तु,—
“उदु त्वा विश्वे देवा अग्ने भरन्तु चित्तिभिः । स नो भव
श्रिवतमः सुप्रतीको विभावसुः(१)” इति । हे ‘अग्ने’, ‘विश्वे’ (सर्वे)
अपि ‘देवाः’ प्राणरूपाः ‘चित्तिभिः’ (उद्यमनकुशलाभिः धो-
वृत्तिभिः) ‘उदु’ (ऊर्ध्वमेव) त्वां ‘भरन्तु’ । ‘स’ त्वं ‘नः’ (अस्माकं)
‘श्रिवतमः’ (शान्ततमः) ‘सुप्रतीकः’ (सुमुखः) ‘विभावसुः’ (प्रभया
वासचिता) ‘भव’ ।

अस्य मन्त्रस्य प्रथमपादे देवशब्दार्थं दर्शयति,—“उदु त्वा विश्वे
देवा इत्याह प्राणा वै विश्वे देवाः प्राणैरेवैनमुद्यच्छक्ते” (५।१।
२अ०) इति । दीव्यन्ति स्वस्वकार्येषु व्यवहरन्ति इति देवाः प्राणाः ।

द्वितीयपादे बुद्ध्यादिशब्दान् परित्यज्य चित्तिशब्दप्रयोगस्त
तात्पर्यं दर्शयति,—“अग्ने भरन्तु चित्तिभिरित्याह यस्मा एवैनं
चित्तायोद्यच्छक्ते तेनैवैनं समर्धयति” (५।१।२अ०) इति ।
चित्तिशब्देन* चित्ताभिप्रेतकार्यं सूच्यते, तथा सति यस्मै कार्याय
इदमुद्यमनं, तेनैव कार्येण एनमग्निं समृद्धं† करोति ।

* चित्तिशब्देन इति J. पु० पाठः ।

† समृद्धिमिति J. पु० पाठो न साधः ।

यदुक्तं सूत्रकारेण,—‘सीद त्वं मातुरस्या उपस्य इति चतसृ-
भिर्दधि प्रकटे प्रउग उख्यमासादयति’ इति; ईषाययोर्मेखन-
स्थानं प्रउगं; तदेतत् सूत्रकारोक्तमासादनं विधत्ते,—“चतसृ-
भिरासादयति चत्वारि कृन्दाः षि कृन्दोभिरेवातिच्छन्दसो-
त्तमया वर्ध्म वा एषा कृन्दसां यदतिच्छन्दा वर्ध्मैवैनः समागमां
करोति सद्यतो भवति सत्वमेवैनं गमयति” (५।२।२अ०) इति ।
सीद त्वमित्यादयस्तस्य चत्वारि द्वाङ्मणं चेत्येतत् सर्वं प्रथमानुवाके
याख्यातम् ।

कल्पः, ‘प्रेदग्ने ज्योतिष्मान् याहोति प्रयाति’ इति । पाठस्तु—
“प्रेदग्ने ज्योतिष्मान् याहि श्रिवेभिरर्चिभिस्त्वं । बृहद्भिर्भानुभि-
र्भासन्ना हिः सीस्तनुवा प्रजाः (१)” इति । हे ‘अग्ने’, ‘श्रिवेभिरर्चिभिः’
(श्रान्ताभिर्ज्वालाभिः) ‘ज्योतिष्मान्’ (प्रकाशयुक्तः) ‘त्वं’ ‘प्रेत्’-‘याहि’
(देवयजनप्रदेशं प्रति प्रयाह्येव) । ‘बृहद्भिर्भानुभिः’ प्रौढैः रश्मिभिः
‘भासन्’ (जगदवभासयन्) ‘तनुवा’ (स्वकीयेन दाहकेन शरीरेण)
‘प्रजाः’ ‘मा हिंसोः’ ।

अस्य मन्त्रस्य प्रथमपादे ज्योतिष्मच्छब्दस्य तात्पर्यं दर्श-
यति,—“प्रेदग्ने ज्योतिष्मान् याहोत्याह ज्योतिरेवास्मिन्दधाति”
(५।२।२अ०) इति ।

चतुर्थपादे हिंसां निषेद्धुं प्रसक्तिं दर्शयति,—“तनुवा वा एष
हिनस्ति यः हिनस्ति मा हिः सीस्तनुवा प्रजा इत्याह प्रजाभ्य
एवैनः श्रमयति” (५।२।२अ०) इति । अग्निः ‘यं’ पुरुषं
‘हिनस्ति’, न शस्त्रेण प्रहृत्य हन्ति, किन्तु ज्वालामयेन स्वशरीरेण

तं दग्ध्वा हन्ति; अतः 'तनुषा मा हि५सीः' इति प्राच्यन्ते ।

प्रथाश्रवणं ब्रकटस्य ध्वनौ सति प्राच्यस्वित्तं विधत्ते,—
 “रक्षा५षि वा एतद्यज्ञ५ सचन्ते यदन उत्सर्ज्यकन्ददित्यन्वाह
 रक्षसामपहत्यै” (५।२।२अ०) इति । ‘यत्’ ‘अनः’ (ब्रकटम्) ‘उत्सर्जति’
 (जमने ध्वनिं करोति), ‘एतत्’ (यज्ञमाधनं ब्रकटं) ‘रक्षा५षि’ ‘सचन्ते’
 (समवयन्ति), अतस्तत्परिहाराय ‘अकन्ददग्निः’ इत्येकान्तचमनु-
 ब्रूयात्; या च पूर्वाणुवाके समाज्ञाता व्याख्याता च ।

विधत्ते, “अनसा वहन्त्यपचितिमेवास्मिन्दधाति तस्मादगस्त्रो
 च रथो चातिथीनामपचिततमौ” (५।२।२अ०) इति । एत-
 द्वाग्निं ‘अनसा’ (ब्रकटेन) देवयजनप्रदेशं ‘वहन्ति’ (प्रापयेत्), तथा
 सति ‘अस्मिन्’ अग्नौ पूजां संपादितवान् भवति । यस्मादेवं, ‘तस्मात्’
 लोकेऽपि प्रथाश्रवणं ब्रकटाकृतो रथाकृतस्यातिथीनां मध्ये
 पूष्यतमौ; परिवृद्धो हि तथा गच्छति, न तु हरिद्रः ।

एतदेदनं प्रशंसति,—“अपचितिमान् भवति य एवं वेद”
 (५।२।२अ०) इति ।

कल्पः, ‘समिधाग्निं दुवस्यतेति घृतानुषिक्तमवधिते समिध-
 मादधाति’ इति । पाठस्तु,—“समिधाग्निं दुवस्यत घृतैर्बोधयता-
 तिथिं । आऽऽस्मिन् हव्या जुहोतन^(४)” इति । हे अतिगम्यमानाः,
 तम् ‘अग्निं’ ‘समिधा’ ‘दुवस्यत’ (परिचरत), घृतानुषिक्तयाऽनया
 परिचरतेत्यर्थः । ‘घृतैः’ एतस्मैष्टेः ‘अतिथिम्’ इव एनं ‘बोधयत’
 (उद्दीपयत) । ततश्च ‘अस्मिन्’ हव्यानि (हवींषि) ‘आ’-‘जुहोतन’
 (साकल्येन जुहुत) ।

तमेतं मन्त्रं विनियुक्ते,—“समिधाग्निं दुवस्वतेति घृतानुषिन्ना-
मवसिते समिधमादधाति यथा अतिथये आगताय सर्पिष्वदातिथ्यं
क्रियते तादृगेव तत्” (५।१।२अ०) इति । ‘अवसिते’ (प्रयाणे
समाप्ते सति) । ‘सर्पिष्वत्’ घृतयुक्तमन्त्रम् ।

कल्पः, ‘सप्तमया चितुभा राजन्वस्व’ इति । ‘समिधमाद-
धाति’ इत्यनुवर्तते । पाठस्तु,—“प्रप्रायमग्निर्भरतस्व शृष्ट्वे वि यत्
सूर्यो न रोचते दृष्टज्ञाः । अभि यः पूहं पृतनासु तस्यो दोदाय
दैव्यो अतिथिः शिवो नः(५)” इति । ‘अयमग्निः’ ‘भरतस्व’
(हविर्भरणवतः) यजमानस्य आह्वानं ‘प्र’-‘शृष्ट्वे’ (प्रकर्षेण
शृष्टेत्) । ‘यत्’ (यः) अग्निः ‘सूर्यो न’ (सूर्य इव) भासमानः
सन् ‘पृहत्’ ‘वि’-‘रोचते’ (अत्यन्तं दीप्यते) । ‘यः’ अग्निः ‘पृतना-
सु’ (संग्रामेषु) ‘पूहं’ (जघपूहिम्) ‘अभि’-‘तस्यो’ (सर्वतः
करोति) ; सोऽग्निः ‘नः’ (अस्माकम्) ‘अतिथिः’ ‘दोदाय’
(अतिथिरिवेहास्मासु आगच्छतु) । कीदृशोऽग्निः ?—‘दैव्यः’
(देवेभ्यो हितः) ‘शिवः’ (परममङ्गलरूपः) ।

“समिधाग्निं, प्रप्रायमग्निः” इत्यनयोः समिदाधानमन्त्रयो-
र्विषयव्यवस्थां विधत्ते,—“गायत्रिया ब्राह्मणस्य गायत्री हि
ब्राह्मणस्त्रियुभ्राजन्वस्य चैतुभो हि राजन्वः” (५।१।२अ०)
इति । समिधाग्निमिति गायत्री, प्रप्रायमग्निरिति चितुष् ।

कल्पः, ‘आपो देवीः प्रतिगृह्णीत भस्मैतदिति तिसृभिरसु
भस्म प्रवेक्ष्यति’ इति ।

तच्च प्रथमामाह,—“आपो देवीः प्रतिगृह्णीत भस्मैतत्स्थाने

हृणुध्वं सुरभावु लोके । तस्मै नमन्तां जनयः सुपत्नीमांतेव पुत्रं
विभृता स्नेनम्^(१)” इति । हे ‘आपो देवीः’ (देव्यः), ‘भस्म’
(उख्याग्नेरुपरिसञ्चितं भस्म) ‘प्रतिगृह्णीत’ । एतदेवाभिप्रेत्य
सूत्रकारेणोक्तं—‘यद्युखां भस्माभिनिषोदेदुख्यमादायोदकान्तं
गत्वा’ इति । ‘एतत्’ (प्रतिगृह्णीतं भस्म) ‘स्नेने’ (सुखकरे)
‘सुरभावु’ (सुगन्धयुक्ते एव) ‘लोके’ (स्थाने) ‘हृणुध्वं’ (स्वापयत) ।
(शोभनः पतिर्वरुणरूपो यासान्ताः) ‘सुपत्न्यः’ (‘आपो वरुणस्य
पत्नय आसन्’ इत्यन्यत्र श्रुतं) ‘जनयः’ (अग्नेर्जनन्यः) आपः
(वाङ्मव-वैद्युतरूपमग्निं प्रति अपाञ्जनयितृत्वं) । ईदृश्य आपः ‘तस्मै’
(अग्नये) ‘नमन्तां’ (प्रक्षीभवन्तु), तमग्निं पालयितुं वज्राः साव-
धाना भवन्त्वित्यर्थः । हे आपः, ‘माता’ ‘पुत्रं’ पालयति यदत्,
तदत् ‘एनम्’ (अग्निं) सुष्टु ‘विभृता’ (पोषयत दीपयत) ।

अथ द्वितीयामाह,—“अप्स्वग्ने सधिष्टव सौषधीरनुहृथसे गर्भे
सञ्जायसे पुनः^(२)” इति । हे ‘अग्ने’, ‘तव’ ‘सधिः’ (सहः बलं)
भस्मरूपं ‘अप्सु’ ‘वर्त्तते’, ‘स’ त्वम् ‘सौषधीरनुहृथसे’ (ब्रौह्मिवा-
द्यौषधीरनुसरसि); जाठराग्निरूपेण तत्स्त्रीकारात् अरक्षोः
‘गर्भे’ स्थितः सन् ‘पुनः’-पुनः सम्यक् ‘जायसे’ ।

अथ द्वितीयामाह,—“गर्भो अस्त्रोषधीनां गर्भो वनस्पतीनां ।
गर्भो विश्वस्य भूतस्याग्ने गर्भो अपामसि^(३)” इति । भेषजरूपै-
स्तृणविशेषैरुत्पद्यमानत्वात् त्वम् ‘सौषधीनाम्’ ‘गर्भोऽसि’ ।
तथा अरणीभ्यामुत्पद्यमानत्वात् ‘वनस्पतीनां’ ‘गर्भः’ असि । हे
‘अग्ने’, ‘विश्वस्य भूतस्य’ (सर्वस्य प्राणिजातस्य) जातस्य जठरे

वर्तमानतया ‘गर्भः’ असि । तथा वाङ्मवैद्युतरूपेण ‘अपां’ ‘गर्भेः’ ‘असि’ ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यं प्रवेक्षणं विधत्ते, “अप्सु भस्म प्रवेक्षयत्यप्सु-
योनिर्वा अग्निः स्वामेवैनं योनिं गमयति” (५।२।२अ०) इति ।

“आपो देवीः” इत्यादिकान् मन्त्रान् विनियुक्ते,—“तिसृभिः
प्रवेक्षयति त्रिवृद्धा अग्निर्यावानेवाग्निसं प्रतिष्ठां गमयति” (५।२।२अ०)
इति । आहवनीयादिरूपेणाग्नेस्त्रिवृत्त्वम् ।

कल्पः,—‘भस्मनोपादाय प्रपीद्य, ‘प्रसद्य भस्मना’ इति द्वाभ्या-
मुखायां प्रत्यवधाय’ इति ।

तत्र प्रथमामाह,—“प्रसद्य भस्मना योनिमपद्य पृथिवीमग्ने ।
संसृज्य मादृभिस्त्वं ज्योतिष्मान् पुनरासदः(९)” इति । हे ‘अग्ने’,
‘भस्मना’ सह ‘योनिं’ (कारणभूतां) ‘पृथिवीं’ ‘प्रसद्य’ । किं पृथिवी-
मेव? ‘न’-इत्याह,—‘अपद्य’ योनिभूताः प्रतिपद्य । किंच ‘मादृ-
भिः’ अग्निः पृथिव्या च ‘संसृज्य’ (एकोभूय) ‘त्वं ज्योतिष्मान्’
(भृशं ज्योतिःसम्पन्नः) ‘पुनः’ (पश्चात्) ‘आसदः’ (स्वीयमेव स्थान-
मुखाम् आसीद) ।

अथ द्वितीयामाह,—“पुनरासद्य सदनमपद्य पृथिवीमग्ने ।
ब्रूषे मातुर्यथोपस्येऽन्तरस्थां शिवतमः(१०)” इति । हे ‘अग्ने’,
‘पुनः’ अपि ‘सदनं’ (स्वस्थानं) ‘अपः’ ‘पृथिवीं’ ‘च’ ‘आसद्य’ (प्रतिपद्य)
पुनः ‘अस्थाम्’ एवोत्थायाम् ‘अन्तः’ (मध्ये) ‘शिवतमः’ (शान्त-
तमः) ‘ब्रूषे’ (श्रयनं करोषि) । ‘यथा’ ‘मातुः’ ‘उपस्ये’ (उत्सृजे)
सुतः सुखं श्रेते, तद्वत् ।

एतौ मन्त्रौ विनियुक्ते,—“परा वा एषोऽग्निं वपति योऽसु
भस्म प्रवेक्षयति ज्योतिष्मतोभ्यामवदधाति ज्योतिरेवास्मिन्दधाति”
(५।१।१अ०) इति । ‘यो’ यजमान उखाग्निस्मद्वं ‘भस्म’ ‘असु’
‘प्रवेक्षयति’, ‘एषोऽग्निं’ ‘परा’-‘वपति’ (नाशयति) । अतो विनाश-
परिहाराय जलगतं भस्म निष्पीड्य ज्योतिष्मच्छब्देऽपेताभ्या-
मवदधाति उखायामवदधात् । ‘त्वं ज्योतिष्मान् पुनरासदः’ इत्येवं
ज्योतिष्मच्छब्देऽपेतत्वम् ।

मन्त्रद्वयं प्रब्रंशति,—“द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै” (५।१।१अ०)
इति ।

कल्पः,—‘पुनरुजां सह रय्योति पुनरुदैति’ इति । निष्पीडित-
भस्मोपेतायामुखायामग्निं स्थापयतीत्यर्थः ।

तत्र प्रथमामाह,—“पुनरुजां निवर्त्तस्व पुनरग्न इवाऽऽद्युषा ।
पुनर्नः पाहि विश्वतः^(११)” इति । हे ‘अग्ने’, त्वं ‘ऊर्जा’ (चीरादि-
रसेन) सह ‘पुनः’ ‘निवर्त्तस्व’ (अनागच्छ) । ‘इवा’ (अग्नेन) ‘आ-
द्युषा’ सह पुनरागच्छ । ‘नः’ (अस्मान्) ‘पुनः’-‘पुनः’ कृतात् ‘विश्वतः’
(सर्वस्मात्) अपराधात् ‘पाहि’ ।

अथ द्वितीयामाह,—“सह रय्या निवर्त्तस्वाग्ने पिन्वस्व
धारया । विश्वस्मिन् रय्या विश्वतस्परि^(१२)” इति । हे ‘अग्ने’,
‘रय्या’ (धनेन) ‘सह’ ‘निवर्त्तस्व’ । ‘स्वा भक्ष्ये’ इति धातुः;
विश्वैः सर्वैः स्थायते भक्ष्यते पीयत इति विश्वस्मी; तादृश्या
वृष्टिधारया ‘विश्वतस्परि’ (सर्वेषां दृष्यसंस्तुतापादपादीनामुपरि)
(पिन्वस्व) सिद्धम् ।

मन्त्रद्वयं विनियुक्ते,—“परा वा एष प्रजां पशून् वपति
 योऽसु भस्म प्रवेशयति पुनरुजां सह रथ्येति पुनरुदैति प्रजामेव
 पशूनात्मन्वत्ते” (पू।२।२अ०) इति । भस्मनोऽसु प्रवेशनेन वि-
 नाशितायाः प्रजायाः पशूनाञ्च स्वात्मनि स्थापनाय ‘पुनरुदैति’
 (पूर्वमुखाया अपनीतमग्निं पुनरपि निष्पीडितभस्मसहितायाम्
 उखायां मन्त्रद्वयेन स्थापयेत्) । तत्र मन्त्रद्वयवलात् प्रजायाः
 पशूनाञ्च स्वात्मनि स्थापनं भवति ।

कल्पः,—‘पुनस्त्वादित्या रुद्रा वसवः समिन्धतामिति पुनरुस्य-
 मपसमिन्धे’ इति । पाठस्तु,—“पुनस्त्वादित्या रुद्रा वसवः समि-
 न्धतां पुनर्ब्रह्माणो वसुनीथ यज्ञैः । घृतेन त्वं तनुवो वर्धयस्व
 सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः”(१९)” इति । हे अग्ने, त्वाम्
 ‘आदित्या रुद्रा वसवः’ च ‘पुनः’ ‘समिन्धतां’ (उपशान्तं पुनः
 सन्दीपयन्तु) । हे ‘वसुनीथ’ (वसूनां धनानां नोय प्रापयितः),
 ‘ब्रह्माणो’ (ब्राह्मणाः) ऋत्विजः ‘यज्ञैः’ निमित्तभूतैस्त्वां
 ‘पुनः’ ‘समिन्धतां’ । ‘त्वं’ ‘घृतेन तुष्टः सन्’ ‘तनुवः’ (अस्मदीय-
 वरीराणि) ‘वर्धयस्व’, तत्त्वतस्त्वयि तुष्टे सति ‘यजमानस्य’ ‘कामाः’
 ‘सत्याः सन्तु’ ।

अस्मिन् मन्त्रे रुद्रासुक्तेस्वात्पर्यं दर्शयति,—“पुनस्त्वादित्या
 रुद्रा वसवः समिन्धतामित्याहैता वा एतं देवता अग्ने* समेन्धत
 ताभिरेवैनं समिन्धे” (पू।२।२अ०) इति ।

* अग्ने इति J. पु० पाठः ।

कल्पः,—‘बोधा’ ‘स बोधि’ इतिबोधवतीभ्यामुपतिष्ठते’ इति ।
तत्र प्रथमामाह,—“बोधा नो अस्य वचसो यविष्ठ म॥हिष्ठस्य
प्रभृतस्य स्वधावः । पीयति त्वो अनु त्वो गृणाति वन्दारसे
तनुवं वन्दे अग्ने^(११)” इति । हे ‘स्वधावः’ (स्वधोपलक्षितान्नवन्*),
‘यविष्ठ’ (युवतम), ‘नः’ (अस्मदीयस्य) ‘वचसः’ (स्तुतिरूपस्य)
‘बोध’ (तात्पर्यं बुध्यस्व) । कीदृशस्य वचसः?—‘म॥हिष्ठस्य’ (अति-
शयेनाभिवृद्धिहेतोः), ‘प्रभृतस्य’ (प्रकृष्टेन आदरेण सम्पादितस्य),
‘पीयति त्वः’ (श्रोण्यायोः वृद्धावित्यस्मात् धातोस्त्यक्त्वाः पीयति-
शब्दः, ‘त्वः’-शब्दः † एकशब्दार्थं वर्तते), भवदीयस्तुतिकारिणोर्दयो-
र्यजमानयोर्मध्ये ‘त्वः’ (एकः) श्रोता यजमानः ‘पीयति’
(वृद्धिमधिकं वक्ति, उचितोक्तिमुल्लङ्घ्य निन्दारूपेणातिप्रशंसा-
रूपेण वा यत्किञ्चिदक्ति) । ‘त्वो’ ‘अनु’-‘गृणाति’,—‘त्वः’, (एकः)
श्रोता अनुकूलम् (उचितमेव) वक्ति ; अतोऽस्मदभिप्रायं बुध्यस्वेति
प्रार्थते । अतो ‘वन्दारः’ (अभिवन्दनपरः) अहं हे ‘अग्ने’, त्वदोयां
तनुवं ‘वन्दे’ ।

अथ द्वितीयामाह,—“स बोधि सूरिर्मघवा वसुदावा वसु-
पतिः । युयोध्यस्मद्देषा॥सि^(१५)” इति । हे अग्ने, ‘स’ त्वं ‘बोधि’
(अस्मदभिप्रायं बुध्यस्व) । कीदृशस्त्वं?—‘सूरिः’ (विद्वान्), ‘मघवा’

* स्वधोपलक्षितान्नवान् इति J. पु० पाठः ।

† श्रोण्यायो वृद्धावित्यस्मात् इति आदर्शपुस्तकपाठः ।

श्रोण्यायो वृद्धानित्यस्मात् इति J. पु० पाठः ।

‡ त्वशब्दः इति पाठो भवितुं युक्तः ।

(अस्रवान्), 'वसुदावा' (वसुप्रदः), 'वसुपतिः' (धनपतिः) । तादृशस्त्वं
'द्वेषांसि' (अशुभिः कृतान् द्वेषान्) 'अस्रत्' 'युयोधि' (अस्माक-
मपाकुह) ।

तदेतत् मन्त्रद्वयं विनियुक्ते,—“बोधा, स बोधीत्युपतिष्ठते
बोधयत्येवैनं तस्मात् सुप्ता प्रजाः प्रबुध्यन्ते” (५।२।३अ०) इति ।
'बोधा' इति मन्त्रेण, 'स बोधि' इति मन्त्रेण च एतमग्निं
बोधयत्येव । यस्मादत्र ज्ञान्तमग्निं पुनरुद्बोधयति, तस्मात्सोकेऽपि
प्रजाः स्वार्पं प्राप्य पुनः प्रबुध्यन्ते ।

उपस्थानदेशं विनियुक्ते,—“यथास्थानमुपतिष्ठते तस्माद्
यथास्थानं पञ्चवः पुनरेवोपतिष्ठन्ते” (५।२।३अ०) इति ।
आहवनीयस्य दक्षिणभागो यत्रमानस्योपस्थानदेशः, अतोऽत्रापि
दक्षिणदेश एव स्थितोपतिष्ठते, यस्मादेवं, तस्मात्सोकेऽपि पञ्चवः
प्रातःकाले ब्राह्मणाया निर्गत्यारण्ये गत्वा सायं पुनरागत्य स्नं स्नं
स्नानमेव सेवन्ते ॥

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः,—

अन्ना, -ऽऽदधाति समिधमुद्यच्छेदुदृचाऽनलम् ।

प्रेतयात्यथ समिधा, गम्यते समिधं क्षिपेत् ॥

राजन्यस्येत् प्रेतिमन्त्रः, आपो, भस्माप्सु वेज्येत् ।

त्रिभिः, प्रसद्यतु-द्वाभ्यामुखायां स्थापयेदमुम् ॥

* पुनरेवोपतिष्ठते इति J. पु० पाठः ।

पुनर्दाभ्यामुदैत्यग्निं, पुनस्वेति समिन्धयेत् ।

बोध, दाभ्यामुपस्थानं मन्त्राः पञ्चदशेरिताः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अपेत॒ वीत॒ वि च॑ सर्प॒तातो॒ येऽत्र॒ स्थ पु॒राणा॒ ये
च॒ नूत॑नाः । अ॒दादि॑दं य॒मोऽव॒सानं॑ पृथि॒व्या अ॒क्रन्मि॒मं
पि॒तरौ॑ लो॒कम॑सौ^(१) । अ॒ग्नेर्भ॑स्मा॒स्यग्नेः॑ पु॒रोष॑मसि^(२)
स॒ज्ज्ञान॑मसि॒ काम॑ध॒रणं॑ मयि॒ ते काम॑ध॒रं
भू॒यात्^(३) । स॒ या वः॑ प्रि॒यास्त॒नुदः॑ सं प्रि॒या
हृद॑यानि वः । आ॒त्मा वो॑ अस्तु ॥ १ ॥

संप्रि॒यः संप्रि॒यास्त॒नुवो॑ मम^(४) । अ॒यः सो
अ॒ग्निर्य॑स्मिन्त्सोम॒मिन्द्रः॑ सु॒तं द॒धे ज॒ठरे॑ वाव॒शानः॑ ।
सह॑स्त्रि॒यं वाज॑म॒त्यं न स॑प्तिः॒ सस॑वान्सन्स्तू॒यसे
जा॒तवे॑दः^(५) । अ॒ग्ने दि॒वो अ॒र्णम॑च्छा जि॒गास्य॑च्छा
दे॒वाः ऊ॒चिषे॑ धि॒ष्णि॒याये॑ । याः प॒रस्ता॑द्रोच॒ने ह्य॒र्यस्य॑
याश्चा॒वस्ता॑दुप॒तिष्ठ॑न्त॒ आपः^(६) । अ॒ग्ने य॑त्ते । दि॒वि
व॒र्चः पृथि॒व्यां यदोष॑धिषु ॥ २ ॥

अ॒सु वो॑ यज॒च । येना॒न्तरि॑क्षमु॒वात॑तन्य॒ त्वेषः॑ स

भानुरर्णवो नृचक्ष्वाः^(७) । पुरीष्यासो अग्नयः प्रावणेभिः
सजोषसः । जुषन्तां हव्यमाहुतमनमीवा ईषो
महीः^(८) । इडामग्ने पुरुदंसः सनिङ्गोः शश्वत्तमः
हवमानाय साध । स्यान्नः सूनुस्तनयो विजावाम्ने सा
ते सुमतिर्भूत्वस्मे^(९) । अयं ते योनिर्कृत्यो यतो
जातो अरोचथाः । तं जानन् ॥ ३ ॥

अग्न आरोहाथा नो वर्धया रयिं^(१०) । चिदसि
तया देवतयाऽऽङ्गिरस्वद्भुवा सीद^(११) परिचिदसि तया
देवतयाऽऽङ्गिरस्वद्भुवा सीद^(१२) लोकं पृण छिद्रं पृ-
षार्यो सीद शिवा त्वं । इन्द्राग्नी त्वा बृहस्पतिरस्मिन्
येनावसीषदन्^(१३) । ता अस्य सृददोहसः सोमः
ओणन्ति पृमयः । जग्मन् देवानां विशस्त्रिषा रोचने
दिवः^(१४) ॥ ४ ॥

अस्तु । ओषधिषु । जानन् । अष्टाचत्वारिंशच्च ॥ ४ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे द्वितीय-
प्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ० ॥

द्वितीयेऽनुवाके वङ्गेरुख्यस्य चयनदेशं प्रति गयनमुक्तम्; अयं
चतुर्थे गार्हपत्यचयनमुच्यते । कल्पः, 'अपवृत्ते दीक्षापरिमाणे
अपेत वीतेति गार्हपत्यचितेरायतनं व्यायाममात्रं चतुरस्रं

परिमण्डलं बोद्धव्या' इति । पाठस्तु,—“अपेत वीत वि च सर्पतातो येऽच स्त्र पुराणा ये च नूतनाः । अदादिदं यमोऽवसानं पृथिव्या अक्रन्निमं पितरो लोकमस्मै^(१)” इति । यमस्य सर्व-भूम्यधिपतित्वात् तद्भूत्याः पृथिव्यां सर्वत्र वर्तन्ते । हे यम-भूत्याः, ‘अच’ (देवयजनस्थाने) पुरातना ‘ये’ यूयं ‘स्त्र’ ‘नूतनाः’ ‘च’ ‘ये’ यूयं ‘स्त्र’, ते सर्वेऽपि ‘अपेत’ (अस्मात् स्थानादपगच्छत) । ‘वीत’ (अत्यन्तं विदूरं गच्छत) । ‘वि’-‘सर्पत’ ‘च’ ‘अतः’ (अस्मात् स्थानात् अपेत्य सान्निध्यं परित्यज्य विविधं गच्छत) । ‘पृथिव्याः’ ‘इदम्’ ‘अवसानं’ (स्थानं) ‘यमः’ अस्मभ्यम् ‘अदात्’, ‘पितरः’ च ‘अस्मै’ (यजमानाय) ‘इमं’ ‘लोकम्’ ‘अक्रन्’ (एतच्चयनस्थानं कृतवन्तः) ।

तमेतं मन्त्रं विनियुक्ते,—“यावती वै पृथिवी तस्मै यम आधिपत्यं परीयाय यो वै यमं देवयजनमस्मा अनिर्याच्याग्निं चिनुते यमायै नः स चिनुतेऽपेतेत्यध्यवसाययति यममेव देव-यजनमस्मै निर्याच्यात्मनेऽग्निं चिनुते” (५।२।३अ०) इति । सर्वस्याः पृथिव्या आधिपत्ये यमेन प्राप्ते सति ‘यः’ (यजमानः) ‘यमं’ प्रति ‘अस्याः’ (पृथिव्याः सम्बन्धि) ‘देवयजनम्’ अ-याचित्वा तत्र ‘अग्निं’ ‘चिनुते’, तच्चयनं यमार्थमेव भवति, न तु स्वयं तत्फलभाग् भवति । अतः ‘यमं’ याचितुम् ‘अपेत’-इति-मन्त्रेण ‘अध्यवसाययति’ (देवयजनं निश्चिनुयात्) । अतो याचित-त्वात् स्वार्थमेव तच्चयनं भवति ।

तमिमं मन्त्रं प्रशंसति,—“इत्थ्येण वा अस्या अनामृतमि-

क्षन्तो नाविन्दन्ते देवा एतद्यजुरपश्यन्नपेतेति यदेतेनाध्यवसा-
ययत्यनामृत एवाग्निं चिनुते” (५।२।३अ०) इति । मृतैः
प्राणिभिराक्रान्तमामृतं, तथा न भवतीति ‘अनामृतं’, तादृशम्
‘अस्याः’ (पृथिव्याः सम्बन्धि) स्थानम् ‘इच्छन्तः’ (अपेक्षमाणाः) ‘देवाः’
वाषाण्येण परिमितम् ईषदपि ‘नाविन्दन्’ (नास्वभन्त), सर्वमपि
भूमिस्थानं प्रेतैराक्रान्तमेवेत्यर्थः । यद्यत् स्थानमन्विष्यते तत्र तत्र
विचारणार्था बहवः प्रेता अतीता भवन्ति । एतदेवाभिप्रेत्य
महाभारते स्मर्यते, “अत्र भीष्मघ्नं दग्धं द्रोणानाञ्च व्रतयम्”
इति । एवं सति ‘देवाः’ तत्परिहारोपायं विचार्य ‘एतद्यजुः’
(यजुर्वेदस्यम्) ‘अपेत वीत’ इत्येतं मन्त्रम् ‘अपश्यन्’ । तस्मादनेन
मन्त्रेण प्रेतानां निःसारितत्वात् तैरनाक्रान्ते ‘एव’ स्थाने ‘अग्निं
चिनुते’ ।

गार्हपत्यचितिस्थानस्योद्धननं विधत्ते,—“उद्धन्ति यदेवास्या
अमेध्यं तदपहन्ति” (५।२।३अ०) इति । ‘अस्याः’ (पृथिव्याः)
उपरि निष्ठीवनादिना यत् स्थानम् ‘अमेध्यं’ जातं, ‘तत्’
उद्धननेन विनिवार्यते ।

उद्धृते प्रदेशे जलेनावोचणं विधत्ते,—“अपोऽवोचति ब्रान्त्यै”
(५।२।३अ०) इति । उद्धननेन निष्पन्ना भूमिः जलेन शान्ता
भवति ।

कल्पः, ‘अग्नेर्भस्मासीति सिकता निवपति’ इति । पाठस्तु,—
“अग्नेर्भस्मास्यग्नेः पुरीषमसि^(१)” इति । हे सिकतास्वरूप, त्वम्
‘अग्नेः’ ‘भस्म’ (भासकम्) ‘असि’ । सिकताधारो हि अग्निर-

तितीक्ष्णो भवति, तथा त्वम् 'अग्नेः' अवस्थानाय 'पुरीषमसि' (पांसुरूपमसि) ।

एतन्मन्त्रसाध्यं सिकतावापं विधत्ते,—“सिकता निवपत्येतद्वा अग्नेर्वैश्वानरस्य रूपः रूपेणैव वैश्वानरमवदन्धे” (५।१।३अ०) इति । आधानप्रकरणे वैश्वानरस्य रूपं, 'पृथिव्यां परिरक्षसा' इत्याच्चातत्वात् सिकताग्नरीरं वैश्वानरस्याग्नेः स्वरूपम् ।

कल्पः, 'सञ्ज्ञानमित्यूषान्' इति । निवपतीत्यनुवर्त्तते । पाठस्तु,—“सञ्ज्ञानमसि कामधरणं मयि ते कामधरणं भूयात्(१)” इति । हे ऊषस्वरूप, त्वं 'सञ्ज्ञानं' (पशुसम्बन्धि सम्यक् ज्ञानम्) 'असि' । पशवो हि आघ्राणेन सम्यक् ज्ञात्वा तम् ऊषप्रदेशं लिङ्गन्ति, तथा 'कामधरणम्' 'असि' (यज्ञियांशत्वेन ब्राह्मणे वक्ष्यमाणत्वात् यज्ञद्वारा कामानां धारकमसि) । अतः 'ते' यत्कामधरणसामर्थ्यं, तत् 'मयि' 'भूयात्' ।

एतन्मन्त्रसाध्यमूषनिवपनं विधत्ते,—“ऊषां निवपति पुष्टिर्वा एषा प्रजननं यदूषाः पुष्ट्यामेव प्रजननेऽग्निं चिनुतेऽथो सञ्ज्ञान एव सञ्ज्ञानः स्येतत् पशूनां यदूषाः” (५।१।३अ०) इति । पुष्टिहेतुत्वं प्रजात्पत्तिहेतुत्वञ्च ऊषाणां यज्ञद्वारा द्रष्टव्यम् । तस्मादूषनिवापे सति पुष्टिहेतौ प्रजननहेतौ च देशेऽग्निस्थितो भवति । किञ्च सञ्ज्ञानहेतावेव देशे अग्निस्थितो भवति । ऊषाणां पशुज्ञानहेतुत्वं लोके प्रसिद्धं; पशवो हि ऊषरप्रदेशं ज्ञात्वा तत्पत्यं खवणोदकमेव पातुं गच्छन्ति, (पीत्वा च पुष्टिं प्राप्नुवन्ति । अतः सञ्ज्ञानत्वं पुष्टिहेतुत्वञ्च । यदुक्तं सूत्रकारेण,

‘तांनिवपन् यददसन्नमसि कृष्णं तदिहास्त्विति मनसा ध्यायति’ इति ।

तदेतद्विधत्ते,—“द्यावापृथिवी सहास्तां ते विवती अमृता-
मक्षेव नौ सह यज्ञियमिति यदमुष्या यज्ञियमासीत् तदस्या-
मदधात् ऊषा अभवन् यदस्या यज्ञियमासीत् तदमुष्यामदधात्
तददसन्नमसि कृष्णमूषान्विवपन्नदो ध्यायेद् द्यावापृथिव्योरेव
यज्ञियेऽग्निं चिनुते” (५।२।३अ०) इति । पुरा सृष्टिकाले
प्रजापतिना सृष्टे द्यावापृथिव्यौ जतुकाष्ठवत् संसृष्टे तिष्ठतः, ते
यदा प्रजापतेरनुज्ञया वियुज्येते, तदानीं परस्परानुरागेण एवं
भागं कृतकृत्यौ, ‘नौ’ (आवयोः) ‘यद्’ यज्ञयोग्यं सारं, ‘तत्’
‘सह’ ‘एव’ ‘अस्तु’ इति । ततः ‘अमुष्याः’ (दिवः)* ‘यत्’
यज्ञयोग्यं सारम् ‘आसीत्’, ‘तत्’ ‘अस्यां’ (पृथिव्यां) सा यौः
स्थापितवती । तच्च द्युसारभूतं भूमाविदानो दृश्यमानाः ‘ते’
(प्रसिद्धाः) ‘ऊषाः’ आसन् । ‘यत्’ च ‘अस्याः’ (पृथिव्याः) यज्ञ-
योग्यं सारम् ‘आसीत्’, ‘तत्’ (सारम्) ‘अमुष्यां’ (दिवि) सा
पृथिवी स्थापितवती । ‘तत्’ स्थापितं ‘अदः’ ‘चन्द्रमसि’ दृश्यमानं
‘कृष्णं’ रूपम् अभूत् । अत उभयोः सारयोरेकोभावाय ‘ऊषान्’
‘निवपन्’ ‘अदः’ चन्द्रमसि कृष्णरूपं ‘ध्यायेत्’, तेन ध्यातेन
‘द्यावापृथिव्योः’ सम्बन्धिनि यज्ञयोग्ये सारे अग्निं चितवान्
भवति ।

कल्पः, ‘सं या वः प्रियास्तनुव इत्युषान् निकतास्त सः सृज्य’

* दिवि इति आदर्शपुस्तकपाठः ।

इति । पाठस्तु,—“सं या वः प्रियास्तनुवः सन्धिया इदधानि वः ।
आत्मा वो अस्तु सन्धियः सन्धियास्तनुवो मम^(४)” इति । हे
सिकताः, ऊषाः, ‘वः’, (युष्माकं) ‘याः’, ‘प्रियास्तनुवः’ ताः
परस्परं ‘सं’-सुख्यन्ता । ‘वः’ (युष्माकं) ‘प्रियाः’ (प्रियाणि)
‘इदधानि’ अपि ‘इ’-सुख्यन्ता । तथा ‘वः’ (युष्माकं) ‘आत्मा’ अपि
‘सन्धियः’ ‘अस्तु’ । अपि च ‘मम’ अपि ‘तनुवः’ ‘सन्धियाः’ सन्तु ।

कन्या, ‘अयः’ वो अग्निरिति चतस्रो मध्ये प्राचीरिष्टका
गार्हपत्यचितानुपदधाति’ इति । ‘अयः’ वो अग्निः’ इत्येतस्मिन्
सूक्ते प्रथमामाह,—“अयः वो अग्निर्यस्मिन् सोममिन्द्रः सुतं दधे
जठरे वावजानः । सहस्रिषं वाजमत्यज सन्तिः ससवान् सख्यस्ये
जातवेदः^(५)” इति । ‘अस्मिन्’ गार्हपत्यचितिरूपेऽग्नौ ‘वावजानः’
(कामधमानः) ‘इन्द्रः’ ‘सुतं’ ‘सोमम्’ (अभिषुतं) ‘जठरे’ ‘दधे’
(होदरे धारयति), ‘स’ (तादृजः) ‘अयम्’ ‘अग्निः’ इदानीम्
इष्टकाभिधीयते इति शेषः । हे ‘जातवेदः’, ‘अत्यं’ ‘सन्ति’ ‘न’ (सत्वर-
गमनकुत्रसमन्वितम्) ‘सहस्रिषं’ (सहस्रसङ्ख्याकेन धनेन सन्धितं)
‘वाजम्’ (अजं) ‘ससवान्’ (दत्तवान्) ‘सन्’ यजमानैः ‘सख्यसे’ ।

अथ द्वितीयामाह,—“अग्ने दिवो अर्णमच्छा जिगासच्छा
देवाः ऊषिषे धिष्णिष्या ये । याः परस्ताद्रोचने सूर्यस्य वा-
चावस्तादुपतिष्ठन्त* आपः^(६)” इति । हे इष्टकारूप ‘अग्ने’, ‘दिवः’
(सकाशात्) ‘अर्णम्’ (उदकम्) ‘अच्छ’ (आभिमुख्येन) ‘जिगासि’

* याचावस्तादुपतिष्ठन्त इति कश्चित् पाठः ।

(प्राप्नोषि), ज्ञानद्वारेण पुष्टिं कृत्वा देवतोत्तर्यः । ‘ये’ देवा
 ‘धिष्णियाः’ (धिष्णियाधाराः) तान् देवान् ‘अग्ने’ (आभि-
 मुखेन) ‘अचिवे’ (इविः स्वीकुरुतेति ब्रूषे), तथि अचोपहिते मया
 समाहृता इव देवा आगत्य इविः स्वीकरिष्यन्तोत्तर्यः । ‘सर्वस्य’
 ‘रोषणे’ (दोषिण्ये) च स्वस्ते सन्ति ‘धाः’ ‘आषः’, ‘परस्तात्’
 (ऊर्द्धदिशि) ‘उषतिष्ठन्ते’; ‘आद्यावत्सप्तत्’ (अधोभागे) वर्तन्ते,
 ताः सर्वाः नमि उपहिते इहानिमिष्यन्तीति श्रेयः ।

अथ तृतीयोक्त्याह,—“अग्ने यत्ते दिवि वर्षः पृथिव्यां वदो-
 यधोऽथ वा यजव । येनान्तरिक्षमुर्वाततन्य त्वेषः स भानु-
 रसवो नृचक्षाः^(१)” इति । हे ‘यजव’ (वामनिष्पादक) ‘अग्ने’, ‘ते’
 (तव) ‘यत्’ ‘वर्षः’ ‘दिवि’ सर्वरूपेषु वर्तते, ‘पृथिव्यां’ वज्रि-
 ञ्जालारूपेषु वर्तते । तथा ‘यत्’ तेज ‘ओषधीषु’ तत्कृत्वा परि-
 पाककास्त्राकारेषु वर्तते । ‘असु’ वड़वानलरूपेषु वर्तते । ‘येन’
 तद्दोषेन वर्त्तन्त विद्युद्रूपेषु ‘उद’ (विस्फोर्षम्) ‘अन्तरिक्षम्’
 ‘आततन्य’ (सर्वतो विस्तारितवानसि) प्रकाशितवानित्यर्थः । ‘त्वेषः’
 (दोषिण्ये) सर्वदीपवर्षःसमूहः^(*) ‘भानुः’ (भासकः), ‘असवः’
 (समुद्ररूपविस्तीर्णः), ‘नृचक्षाः’ (मनुष्यान् मत्स्यापचिता) । तथा-
 विधतेजोरूपामिष्टकामपदधामीति श्रेयः ।

अथ चतुर्थोक्त्याह,—“पुरीषासो अग्नयः प्रावणेभिः स-
 वोषकः । जुवन्ताः इव्यममृतममनीवा इषो महीः^(५)” इति ।

* अथ समूहसि विस्फोर्षम् एव सर्वत्र पाठो नास्ति चेदिति ।

एते 'अग्नयः' इष्टकारूपाः 'आहुतं' 'हव्यं' 'जुषन्तां' । कीदृशा
अग्नयः ?—(पुरीषे पांसुरूपे भवाः) 'पुरीष्यासः', 'प्रावक्षेमिः'
(प्रकर्षेण सम्भजनशीलैर्मनोभिः) । 'सजोषसः' (परस्परं समान-
प्रोतयः) 'अनमोवाः' (रोगरहिताः), 'हव्यः' (अभीष्टप्राप्तिहेतवः),
'महीः' (प्रीडाः), तथाविधाग्निरूपाम् इष्टकामुपदधामीति श्रेयः ।

कल्पः, 'इडामग्नेऽयं ते योनिर्हव्य इति हे पुरस्तात्समीचो'
इति । उपदधातीत्यनुवर्तते । तत्र प्रथमामाह,—“इडामग्ने पुह-
द॥स॥ सनिं गोः अश्वत्तम॥ हवमानाय साध । स्वासः सुनु-
स्मनसो विजावाग्ना सा ते सुमतिर्भूत्वस्मो^(८)” इति । हे 'अग्ने',
'हवमानाय' (होतुं प्रवृत्ताय) यजमानाय 'गोः' 'सनिं' (गवादि-
पशूनां दातारं) 'साध' (सन्पादय) । कीदृशं सनिं ?—'इडां'
(सर्वैरीशं प्रशंसनीयं), 'पुहदंसं' (वज्रधा दर्शनीयं), 'अश्वत्तमं'
(अत्यन्तमविच्छेदेन वर्त्तमानं) । किञ्च तत्प्रसादात् 'नः' (अस्माकं)
'सुनुः' 'स्मात्' (पुत्रोऽस्तु) । कीदृशः ?—तनयः, चौरस इत्यर्थः ।
पुत्रसामान्यस्य 'सुनु'-ब्रह्मेनोक्तत्वात् दत्तपुत्रादिव्यावृत्तये विशेष-
वाची तनयब्रह्मः प्रयुज्यते, 'विजावा' (विविधानां जनयिता) ।
हे 'अग्ने', 'ते' (तव) 'सा' 'सुमतिः' (तथाविधानुयहबुद्धिः)
'अस्मो' 'भूतु' (अस्मासु भवतु) ।

अथ द्वितीयामाह,—“अयं ते योनिर्हव्यो यतो जातो
अरोचथाः । तं जानन्नग्ना आरोहथा नो वर्द्धथा रयिम्^(९)”
इति । हे 'अग्ने', 'अयम्' (इष्टकारूपः पदार्थः) 'ते' (तव)
'योनिः' (उत्पत्तिहेतुः) 'हव्यः' (हव्यकारुणः स्त्रीपुहव-

उक्तमतस्यः) इति, 'यतः' (योगेः) 'जातः' (यत इष्टकारूपादुत्पन्नः) लम् 'अरोचथाः' (दोषिमात्रसि) । हे 'अग्ने', 'तं' (तथाविध-मिष्टकारूपयोगिं) 'आनन्' (आयमानः) सन् 'आरोह' (प्राप्नुहि) । 'अथ' 'नः' (अस्माकं) 'रयिं' (धनं) 'वर्द्धय' ।

कल्पः, 'एवं पश्चाच्चिदसि परिचिदसि इति समीचीतिरस्ती वा हे' इति । उपदधातीत्यनुवर्तते । प्रथममन्त्रपाठस्तु,— "चिदसि तथा देवतयाऽङ्गिरस्वद्भुवा षोद^(११)" इति । भोगान् चिनेति सन्पादयतीति 'चित्' । हे इष्टके, त्वं 'चिदसि' । यथा देवतया लभमभिमन्यते*, 'तथा' 'देवतया' अनुगृहीतस्त्वं 'भुवा' (सिरा भूत्वा) 'षोद' (अवतिष्ठ) । तच्च दृष्टान्तः,— 'अङ्गिरस्वत्' (अङ्गिरो निरूपहितेष्टका यथा भुवा भवति तदत्) ।

द्वितीयमन्त्रपाठस्तु,— "परिचिदसि तथा देवतयाऽङ्गिरस्वद्भुवा षोद^(११)" इति । 'परि' भोगांश्चिनेति सन्पादयतीति 'परि-चित्' । ज्ञेयं पूर्ववत् । 'तथा देवतया' इत्यादिवाक्यं पूर्वव्युप-धानमन्त्रेषु प्रयुक्तं । तथा च सूत्रकारेणोक्तं, 'तथा देवतया अन्नतो दधाति' इति ॥ उक्तेषूपधानमन्त्रेषु, 'अथ५ सो अग्निः' इत्यारभ्य 'अथा नो वर्द्धथा रयिम्' इत्येतदन्तं षड्वचमेकं सूत्रम् ।

तदिदं प्रशंसति,— "अथ५ सो अग्निरिति विश्वामित्रस्य सूत्रं भवत्येतेन वै विश्वामित्रोऽग्नेः प्रियं धामावाहन्वाग्नेरेवेतेन प्रियं धामावाहन्वे" (५।१।३ अ०) इति ।

* अभिमन्यसे इति पाठो भवितुं युक्तः ।

तस्मिन् सूक्ते चतस्रभिराद्याभिर्धग्भिः साध्यमिष्टकोपधानं विधत्ते,—“हन्द्गेभिर्वै देवाः सुवर्गे लोकमायन् चतस्रः प्राची-
रुपदधाति चत्वारि हन्दाऽसि हन्द्गेभिरेव तद्यजमानः सुवर्गे
लोकमेति” (५।२।३२०) इति । हन्द्गेयुक्ताभिस्तस्रभिर्धग्भि-
रुपधायेत्यध्याहारः । देववद् यजमानोऽपि हन्द्गेयुक्ताभिर्धग्भि-
स्तस्र इष्टकाः प्रागया उपदध्यात् ।

अथ सूक्तगताभ्यां पञ्चम-षष्ठ-मन्त्राभ्यामुपरितनयजुर्भाञ्च
साध्यमिष्टकोपधानं विधत्ते,—“तेषां सुवर्गे लोकं यतां दिवः
समन्वीयन्त ते दे पुरस्तात् समीची उपदधत दे पश्चात् समीची
ताभिर्वै ते दिवो दृ२२ हन्द् दे पुरस्तात् समीची उपदधाति
दे पश्चात् समीची दिशां विष्टथै” (५।२।३२०) इति । यदा
चतस्र इष्टका उपधाय ‘ते’ (देवाः) स्वर्गे ‘लोकं’ गच्छन्ति, तदा
‘तेषां’ समन्विन्यो ‘दिवः’ पालकाभावात् ‘समन्वीयन्त’ (सम्यक्
विशीर्णा अभवन्), दिग्बर्त्तिन्यः प्रजाः विह्वला अभवन्नित्यर्थः,
तन्मा भूदिति देवाः ‘पुरस्तात्’ दिशि ऋग्भा ‘दे’ इष्टके, ‘पश्चात्’
च यजुर्भा ‘दे’ इष्टके ‘उपादधत’ । ‘ताभिः’ चतस्रभिरिष्टकाभिः
‘ते’ (देवाः) ‘दिवः’ ‘दृ२२ हन्द्’ (दृढीकृतवन्तः) । तथा यजमानो-
ऽप्युपदध्यात् ।

अथ पूर्वमुपहितास्तस्रस्र इदावीमुपहितास्तस्रस्र मिश्रित्वा
पुनः प्रशंसति,—“अथो पञ्चवो वै हन्दाऽसि पञ्चून्वेवास्मै समीची
दधात्यष्टावुपदधात्यष्टाचरा गायत्री गायत्रोऽग्निर्यावामेवाग्निस्तं
चिनुतेऽष्टावुपदधात्यष्टाचरा गायत्री गायत्री सुवर्गे लोकमञ्जसा

वेद सुवर्गस्य लोकस्य प्रज्ञात्यै” (५।२।३अ०) इति । द्विर्जा विधारणाद्योपधानं पूर्वमुक्तम्, अपि च कृद्दसां पशुप्राप्तिहेतुत्वेन पशुरुपत्त्याच्छन्दोयुक्ताभिर्हर्गभिरुपधानेन ‘समोचः’ ‘पञ्चून’ सम्पादयति । उपरितनाम्नां दाभ्यां सह अष्टत्वेन गावजीवाभ्यां । मुञ्चत्येन गावजीवम्वद्धः ‘अग्निर्द्यावान्’ अस्मि, ‘तं’ सर्वं ‘चिरुते’ । किञ्च गावज्याः स्वर्गलोकाभिज्ञत्वात् तस्मात् स्वर्ग-
मिज्ञानाय सम्पाद्यते ।

कथ्यः, ‘अवशिष्टं त्रयोदशभिर्लोकं पृष्ठाभिः प्रच्छादयति लोकं-पृष्ठं ता अस्य स्रददोहस इति दाभ्यां-दाभ्यां मन्त्राभ्यामे-
कैर्का लोकं-पृष्ठामुपदधाति’ इति । तच्च प्रथमामाह,—“लोकं पृष्ठं द्विष्टं पृष्ठाथो सीद त्रिवा त्वं । इन्द्राग्नी त्वा बृहस्पतिरस्मिन् योनावसीषदन्^(११)” इति । हे इष्टके, ‘लोकं’ (गार्हपत्यचयनार्थं देवे पूर्वोक्ताभिरिष्टकाभिरनाक्रान्तमवशिष्टं स्थानं) ‘पृष्ठ’ (पूरय); तथा ‘द्विष्टं’ ‘पृष्ठ’ (द्वयोरिष्टकयोर्मध्ये किञ्चिदपि द्विष्टं यथा न दृश्यते, तथा ‘पृष्ठ’ (पूरय) अत्यन्तं सिष्टा भवेत्यर्थः । ‘अथो’ (अपि च) ‘त्वं’ ‘त्रिवा’ (त्रान्ता) सती ‘सीद’ (तिष्ठ) । ‘इन्द्राग्नी’ ‘बृहस्पतिः’ चेत्येते देवा ‘अस्मिन्’ ‘योनाव’ (स्थाने) त्वां ‘असीषदन्’ (सादितवन्तः) ।

अथ द्वितीयामाह,—“ता अस्य स्रददोहसः योमश् ओषन्ति पृथ्वयः । जगन् देवानां विज्रस्त्रिष्व रोचने दिवः^(१२)” इति । ‘दिवः’ ‘रोचने’ (स्वर्गस्य प्रकाशके) ‘अस्य’ ‘जगन्’ (वज्रमानस्य जगन्नि निमित्तभूते) सति ‘देवानां’ सम्बन्धिष्ये

तस्मिन् सूक्ते चतस्रभिराद्याभिर्ऋग्भिः साध्यमिष्टकोपधानं विधत्ते,—“हन्द्देभिर्वै देवाः सुवर्गे लोकमायन् चतस्रः प्राची-
रुपदधाति चत्वारि हन्दा२सि हन्देभिरेव तद्यजमानः सुवर्गे
लोकमेति” (५।२।२२०) इति । हन्देयुक्ताभिस्तस्रभिर्ऋग्भि-
रुपधायेत्यध्याहारः । देववद् यजमानोऽपि हन्देयुक्ताभिर्ऋग्भि-
स्तस्र इष्टकाः प्रागया उपदधात् ।

अथ सूक्तगताभ्यां पञ्चम-षष्ठ-मन्त्राभ्यामुपरितनयजुर्भाञ्च
साध्यमिष्टकोपधानं विधत्ते,—“तेषां सुवर्गे लोकं यतां दिवः
सम्वहोयन्त ते दे पुरस्तात् समीची उपदधत दे पश्चात् समीची
ताभिर्वै ते दिवो दृ२हन् ऋद् दे पुरस्तात् समीची उपदधाति
दे पश्चात् समीची दिशां विष्ट्वै” (५।२।२२०) इति । यदा
चतस्र इष्टका उपधाय ‘ते’ (देवाः) स्वर्गे ‘लोकं’ गच्छन्ति, तदा
‘तेषां’ सम्बन्धिन्यो ‘दिवः’ पालकाभावात् ‘सम्वहोयन्त’ (सम्बन्ध-
विहीणा अभवन्), दिग्बन्धिन्यः प्रजाः विह्वला अभवन्निश्चर्यः,
तन्मा भूदिति देवाः ‘पुरस्तात्’ दिशि ऋग्भा ‘दे’ इष्टके, ‘पश्चात्’
च यजुर्भा ‘दे’ इष्टके ‘उपादधत’ । ‘ताभिः’ चतस्रभिरिष्टकाभिः
‘ते’ (देवाः) ‘दिवः’ ‘दृ२हन्’ (दृढीकृतवन्तः) । तथा यजमानो-
ऽप्युपदधात् ।

अथ पूर्वमुपहितास्तस्रश्च इदानीमुपहितास्तस्रश्च मिलित्वा
पुनः प्रशंसति,—“अथो पञ्चवो वै हन्दा२सि पञ्चून्वेवास्मै समीची
दधात्यष्टावुपदधात्यष्टाचरा गायत्री गायत्रोऽग्निर्ग्यावामेवाग्निस्तं
चिनुतेऽष्टावुपदधात्यष्टाचरा गायत्री गायत्री सुवर्गे लोकमञ्जसा

वेद सुवर्गस्य लोकस्य प्रज्ञात्मे” (५।२।३अ०) इति । दिक्षां विधारणाद्योपधानं पूर्वमुक्तम्, अपि च हृद्दसां पशुप्राप्तिहेतुत्वेन पशुरूपत्वाच्छन्दोयुक्ताभिर्ध्वग्भिरुपधानेन ‘समीचः’ ‘पशून्’ सम्पादयति । उपरितगाभ्यां दाभ्यां सह अष्टत्वेन गायत्रीसाम्यं । मुखजत्वेन गायत्रीसम्बद्धः ‘अग्निर्यावान्’ अस्ति, ‘तं’ सर्वं ‘चिरुते’ । किञ्च गायत्र्याः स्वर्गलोकाभिज्ञत्वात् तन्माम्यं स्वर्गाभिज्ञानाय सम्पादयते ।

कथ्यः, ‘अवशिष्टं त्रयोदशभिर्लोकं पृष्ठाभिः प्रच्छादयति लोकं-पृष्ठं ता अस्य स्रददोहस इति दाभ्यां-दाभ्यां मन्त्राभ्यामेकैकां लोकं-पृष्ठामुपदधाति’ इति । तत्र प्रथमामाह,—“लोकं पृष्ठं क्षिद्रं पृष्ठाथो सीदं त्रिवा त्वं । इन्द्राग्नी त्वा बृहस्पतिरस्मिन् योनावसीषदन्(१९)” इति । हे इष्टके, ‘लोकं’ (गार्हपत्यचयनार्थं देवे पूर्वोक्ताभिरिष्टकाभिरनाक्रान्तमवशिष्टं स्थानं) ‘पृष्ठं’ (पूरय); तथा ‘क्षिद्रं’ ‘पृष्ठं’ (दयोरिष्टकयोर्मध्ये किञ्चिदपि क्षिद्रं यथा न दृश्यते, तथा ‘पृष्ठं’ (पूरय) अत्यन्तं क्षिष्टा भवेत्यर्थः । ‘अथो’ (अपि च) ‘त्वं’ ‘त्रिवा’ (त्रान्ता) सतो ‘सीद’ (तिष्ठ) । ‘इन्द्राग्नी’ ‘बृहस्पतिः’ चेत्येते देवा ‘अस्मिन्’ ‘योनौ’ (स्थाने) त्वां ‘असीषदन्’ (सादितवन्तः) ।

अथ द्वितीयामाह,—“ता अस्य स्रददोहसः योमश् ओषन्ति पृथग्यः । जन्मन् देवानां विशस्त्रिष्या रोचने दिवः(१९)” इति । ‘दिवः’ ‘रोचने’ (स्वर्गस्य प्रकाशके) ‘अस्य’ ‘जन्मन्’ (वयमानस्य जन्मनि निमित्तभूते) सति ‘देवानां’ सम्बन्धि

‘विश्वः’ (प्रजाकृपाः) ‘पृथ्व्यः’ (अल्पगोसदृशाः) ‘सुहृदो हवः’ (सुहृदस्यास्य दोहयिष्यः) ‘ताः’ इष्टकाः ‘सोमं’ ‘ओषन्ति’ (पक्षं कुर्वन्ति) । कदा ?-‘आ’-‘चिषु’ (आ समन्तात् यानि प्रातःसवनादीनि, तेषु), निरन्तरं सोमैकहेतव एता इष्टका इत्यर्थः ।

एतन्मन्त्रद्वयसाध्यमुपधानं विधत्ते,—“त्रयोदश लोकं-पृष्ठा उपदधत्येकविंशतिः सन्पद्यन्ते प्रतिष्ठा वा एकविंशः प्रतिष्ठा गार्हपत्य एकविंशस्यैव प्रतिष्ठां गार्हपत्यमनु प्रतितिष्ठति” (५।२।३अ०) इति । लोकम् इष्टकानाक्रान्तमवशिष्टं देशं पूरयन्तीति ‘लोकं-पृष्ठा’,—एतन्नामका इष्टकास्तत्रयोदशसङ्ख्याका उपदध्यात् । एवं सति पूर्वोक्ताभिरष्टभिः सह ‘एकविंशतिः’ ‘सन्पद्यन्ते’ । तथा सति ‘एकविंशसोमो यथा सोमान्तराणां चिष्टादीनां ‘प्रतिष्ठा’, तथा नित्यंधार्यो ‘गार्हपत्यः’ अपि आहवनीयादीनां ‘प्रतिष्ठा’ । तदुभय-‘प्रतिष्ठाम्’ ‘अनु’ यजमानः ‘प्रतितिष्ठति’ इति ।

वेदनं प्रशंसति,—“प्रत्यग्निं चिक्षानस्तिष्ठति य एवं वेद” (५।२।३अ०) इति । ‘चिक्षानः’ (चयनं कृतवान् भूत्वा) प्रतितिष्ठतीत्यर्थः । एवं निरूपिता सेयमेका चितिः ।

ईदृशीनां चित्तोनामुपर्यभोगभावेन वर्त्तमानानां पञ्चसङ्ख्यां विधत्ते,—“पञ्चचितीकं चिन्वीत प्रथमं चिन्वानः पाक्लो यज्ञः पाक्लाः पञ्चवो यज्ञमेव पञ्चनवरन्धे” (५।२।३अ०) इति । ‘प्रथमं’ ‘चिन्वानः’ (प्रथमवारमग्निचयनं कुर्वन्) यजमानः ‘पञ्चचितीकं’ (पञ्चसङ्ख्याका अनन्तरोक्ताश्चित्तयो यस्याग्नेस्तादृशं) ‘चिन्वीत’ । धानादिपयस्यान्तैः पञ्चभिर्हविर्भिर्बुक्त्वात् ‘पाक्लो यज्ञः’ ।

सपुष्कैश्चतुर्भिः पादैश्च 'पाङ्क्ताः पञ्चवः'; एवं चयनं कृत्वा 'यज्ञं' 'पशून्' च प्राप्नोति ।

द्वितीयवारमग्निचयनं कुर्वतश्च सङ्ख्यां विधत्ते,—“त्रिचितीकं चिन्वीत द्वितीयं चिन्वानस्तथ इमे लोका एष्वेव लोकेषु प्रतितिष्ठति” (५।२।३अ०) इति । ‘द्वितीयं’ (द्वितीयवारम्) ।

तृतीयवारमग्निचयनं कुर्वतः सङ्ख्यां विधत्ते,—“एकचितीकं चिन्वीत तृतीयं चिन्वान एकधा वै सुवर्गो लोक एकवृत्तैव सुवर्गं लोकमेति” (५।२।३अ०) इति । ‘एकधा’ (एकप्रकारः), सुखैक-स्वाभावात्, स्वर्गं प्राप्तस्य तद्धेतुकर्मसमाप्तेः पूर्वं पुनरावृत्त्यभावाच्च । ‘एकवृत्ता’ (एकगुणकया) चित्या, त्रिगुणत्व-पञ्चगुणत्ववर्जितया ।

पांसुप्रक्षेपं विधत्ते,—“पुरीषेणाभ्यूहति तस्मात् मांश्चेनास्त्रि हनन्” (५।२।३अ०) इति । अस्मादस्त्रिसमाः कठिना इत्युक्ताः मांससमेन मृदुना पांसुना ‘अभ्यूहति’ (ह्लादयति) । ‘तस्मात्’ लोकेऽपि ‘मांसेन अस्त्रि हनन्’ ।

वेदनं प्रशंसति,—“न दुःसर्मा भवति य एवं वेद” (५।२।३अ०) इति ।

चित्तिगतां पुरीषगताञ्च सङ्ख्यां मिलित्वा प्रशंसति,—“पञ्च क्षितयो भवन्ति पञ्चभिः पुरीषैरभ्यूहति दश सन्वद्यन्ते दशाक्षरा विराड्क्षं विराड्विराज्येवास्त्राद्ये प्रतितिष्ठति” (५।२।३अ०) इति । एकां चितिं कृत्वा पुरीषेणाच्छादयेत्, तस्मा उपरि द्वितीयां चितिं कृत्वा तामस्याच्छादयेत्,—एवं चितिपञ्चकेन पुरीषपञ्चकेन दशसङ्ख्यासम्पत्तेर्विराट्कन्दोद्गारेणैव ‘प्रतितिष्ठति’ इति ।

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः,—

अपोद्धन्ति चित्तिस्थानम्, अग्नेस्तु सिकतां वपेत् ।

सञ्ज्ञानमूर्षां निवपेत्, सं या, संसृजते इयम् ॥

अयं,—चतसृभिः प्राचीरिष्टका आदधाति हि ।

इडां,—द्वाभ्यां पुरस्तात् दे, चिद्वाभ्यां पश्चिमद्वयम् ॥

लोकं लोकं-पृष्ठा-द्वाभ्यां मन्त्रा अत्र चतुर्दश ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण-
यजुःसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ० ॥

समि॒तः स॒ङ्कल्पे॒याः स॒म्प्रि॒यौ रो॒चि॒ष्णू सु॒मन॒स्य-
मा॒नौ । इ॒ष॒मूर्ज॑म॒भिसं॑वसा॒नौ सं वां मना॑ऽसि सं वृ॒ता
समु॑ चि॒त्तान्या॑करं^(१) । अ॒ग्ने पुरी॑ष्याधि॒पा भ॑वा त्व॒न्नः
इ॒ष॒मूर्जं॑ यज॑मानाय धेहि^(२) । पुरी॑ष्य॒स्त्वम॑ग्ने र॒यि-
मान् पुष्टि॑माऽ॒सि । शि॒वाः कृ॒त्वा दि॒शः सर्वाः॑ स्वां
योनि॑मि॒हास॑दः^(३) । भव॑तं नः स॒मन॑सौ स॒मो॒क्तौ ॥

॥ १ ॥

अ॒रे॒पसौ॑ मा य॒ज्ञः हि॒सिष्टं॑ मा य॒ज्ञप॑तिं जात-
वेद॑सौ शि॒वौ भ॑वतम॒द्य नः॑^(४) । मा॒तेव॑ पु॒षं पृथि॑वी
प॒री॒ष्यम॑ग्निः स्वे योना॑वभा॒रुखा । तां वि॒श्वैर्दे॒वैर्ह्यु-
तु-

भिः संविदानः प्रजापतिर्विश्वकर्मा विमुञ्चतु^(५) ।
 यदस्य पारे रजसः शुक्रं ज्योतिरजायत । तं नः
 पर्षदति दिवोऽग्ने वैश्वानर स्वाहा^(६) । नमः सु ते नि-
 र्गते विश्वरूपे ॥ २ ॥

अयस्मयं विचृता बन्धमेतं यमेन त्वं यस्या संविदा-
 नोत्तमं नाकमधिरोहयेमं^(७) । यत्ते देवि निश्चैति-
 राबन्ध दाम ग्रीवास्वविचर्त्य । इदं ते तद्विध्याम्या-
 युषो न म्रध्यादया जीवः पितुमद्वि प्रमुक्तः^(८) । यस्या-
 स्ते अस्याः क्रूर आसं जुहोम्येषां बन्धानामवसर्जनाय ।
 भूमिरिति त्वा जना विदुर्निश्चैतिः ॥ ३ ॥

इति त्वाहं परिवेद विश्वतः^(९) । असुन्वन्तं यज-
 मानमिच्छ स्तेनस्येत्यां तत्करस्यान्वेषि । अन्यमस्म-
 दिच्छ सा तं इत्या नमो देवि निश्चैते तुभ्यमस्तु^(१०) ।
 देवीमहं निश्चैति वन्दमानः पितेव पुत्रं दसये वचो-
 भिः । विश्वस्य या जायमानस्य वेद शिरः-शिरः
 प्रति सूरि विचष्टे^(११) । निवेशनः सङ्क्रमनो वसूनां
 विश्वा रूपाभिचष्टे ॥ ४ ॥

शचीभिः देव इव सविता सत्यधर्मेन्द्रो न तस्थौ
 समरे पथीनां^(१२) । सं वरचा दधातन निराहावान्
 ह्योतन । सिञ्चामहा अवटमुद्रिणं वयं विश्वाहादस्त-

मक्षितं^(११) । निष्कृताहावमवटः सुवरचः सुषेचनं ।
उद्रिक्तः सिञ्चे अक्षितं^(१२) । सीरा युञ्जन्ति कवयो युगा
वितन्वते पृथक् । धीरा देवेषु सुमन्वा^(१३) । युनक्त-
सीरा वि युगा तनोत कृते योनौ वपतेह ॥ ५ ॥

वीजं गिरा च अष्टिः सभरा असक्तो नेदीय
वत्सृण्या पक्षमायत्^(१४) । खान्तं पवीरवः सुश्रेवः
सुमतिस्तह । उदित्कृषति गामविं प्रफर्थ्य च पीवरी ।
प्रस्थावद्रथवाहनं^(१५) । शुनं नः फाला वितुदन्तु भूमिः
शुनं कोनाशा अभियन्तु वाहान् । शुनं पर्जग्यो मधुना
पर्योभिः शुनासीरा शुनमस्मासु धत्तं^(१६) । कामं
कामदुषे धुत्व मिचाय, वरुणाय च । इन्द्रायाग्रये
पूष्णे ओषधीभ्यः प्रजाभ्यः^(१७) । घृतेन सीता मधुना
समेक्ता विश्वैर्देवैरनुमता मरुद्भिः । ऊर्जस्वती पर्यसा
पोन्वमानास्मान् सीते पर्यसाभ्यावदृत्व^(१८) ॥ ६ ॥

समौवसौ । विश्वरूपे । विदुर्निर्वातिः । अभिचष्टे ।
इह । मिचाय । दारिद्र्यशतिश्च ॥ ५ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थब्राह्मे द्वितीयप्रपठके
पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अतुर्येऽनुवाके गार्हपत्यचयनमुक्तम् । अथ षष्ठ्येऽनुवाके
 आहवनीयचयनार्थं भुवः कर्षणमुच्यते । कस्यः, 'समितमिति
 तस्यां चतसृभिश्च ५ सन्निवपति' इति । तच्च प्रथमामाह,—
 "समितं सङ्कल्पेयां सन्निवौ रोचिष्णू सुमनसमानौ । इव-
 मूर्जमभिसंवसानौ सं वां मनांश्चि सं व्रता समु चित्तान्वाकरम्^(१)"
 इति । येयं गार्हपत्यचितिः पूर्वाणुवाकेऽभिहिता, तस्याम् सख्या-
 ग्रिनन्निवपनवेलायां दाक्षी सम्पद्येते,—पूर्वसिद्धोऽग्निरेकः, द्वितीय-
 सिद्धोऽग्निरपरः । ताकुभौ सम्बोधेदमुच्यते । हे अग्नी, युवामुभौ
 'समितं' (सङ्गतौ) भवतं, सङ्गत्य च 'सङ्कल्पेयां' (सम्पत् यज्ञस्य
 कस्यनं निष्पादनं कुर्वतं) । कीदृश्रावग्री?—'सन्निवौ' (सम्पत्
 परस्परं प्रीतियुक्तौ), 'रोचिष्णू' (दीपमानौ), 'सुमनसमानौ'
 (परस्परं सौमनस्यं प्राप्नौ), 'इवम्' (अन्नम्), 'जर्ज' (रसं) च
 'संवसानौ'* (सम्पत् सन्पादयन्तौ) । 'वां' (युवयोः) 'मनांश्चि'
 (मनोजन्यान् सङ्कल्पान्) 'सम्'—'आकरं' (सर्वतः सङ्गतानि करोमि) ।
 कथा व्रतानि (कर्माणि) 'सम्'—'आकरं' । तथा 'चित्तानि'
 (कर्मविषयज्ञानानि) 'सम्'—'आकरम्' ।

अथ द्वितीयामाह,—“अग्ने पुरीक्षाधिपा भवा त्वं वः ।
 इवमूर्जे यजमानाय धेहि^(२)” इति । हे 'पुरीक्ष' (प्रासुक्त),
 'अग्ने' (मिसितोभवाग्निस्वरूप), 'त्वं' 'नः' (अस्माकम्) 'अधिवा'
 'भव' (अधिकं प्राप्तयिता भव) । तादृशस्य यजमानाय त्वं रवश्च
 सम्यादय ।

* अत्र 'अभिसंवसानौ' इति आठो भवितुं युक्तः ।

अथ तृतीयामाह,—“पुरीव्यस्वमग्ने रयिमान् पुष्टिमाऽ अशि ।
त्रिवाः कृत्वा दिशः सर्वाः स्त्रां योनिमिहासदः(१)” इति । हे
‘अग्ने’ ह्यात्मक, त्वं ‘पुरीव्यः’ (पुरीषार्हः), ‘रयिमान्’ (धनवान्),
‘पुष्टिमान्’ अपि ‘अशि’ । ‘सर्वाः’ ‘दिशः’ ‘त्रिवाः’ (ब्रह्मणाः)
‘कृत्वा’ ‘इह’ (चितौ) ‘स्त्रां योनिं’ (स्वकीयं स्थानम्) ‘आसदः’
(प्राप्नुहि) ।

अथ चतुर्थीमाह,—“भवतं नः समनसौ समोकसावरेपसौ ।
मा यज्ञऽ हिऽसिष्टं मा यज्ञपतिं जातवेदसौ त्रिवौ भवतमद्य
नः(४)” इति । योऽग्निः पुरातनः, यश्च उख्यः, तौ युवां ‘नः’
(अस्मान्) प्रति ‘समनसौ’ (समानमनस्कौ विप्रतिपत्तिरहितौ),
‘समोकसौ’ (समाननिवासस्थानौ), ‘अरेपसौ’ (पापचित्तरहितौ),
यज्ञश्च यज्ञपतेश्च द्विषां ‘मा’ कुरुतम् । ‘अद्य’ (अस्मिन् कर्मणि)
हे ‘जातवेदसौ’, ‘नः’ (अस्मान्) प्रति ‘त्रिवौ’ (ब्रह्मणौ)
‘भवतम्’ ।

एतान् मन्त्रान् विनियुक्ते,—“वि वा एतौ दिषाते यश्च
पुराग्निर्यस्योखायाऽ समितमिति चतसृभिः संनिवपति चत्वारि
हन्दाऽसि हन्दाऽसि खलु वा अग्नेः प्रिया तनूः प्रिययैवैनौ
तनुवा सऽ ब्राक्षि” (५।२।४ अ०) इति । अग्निं चिकीर्षतः पुरुषश्च
‘यश्च’ पूर्वसिद्ध आहितः ‘अग्निः’, ‘यश्च’ ‘उखायां’ वर्त्तमान इदानी-
न्तनोऽग्निः, ‘एतौ’ उभौ परस्परं ‘वि’-‘दिषाते’ (अहमेवाहुत्या-
धारो भूयासं, न त्वमित्येवंरूपो विद्देशः । अतो विद्देशपरिहाराय
‘संनिवपति’ (तावुभौ संयोजयेत्) । अथादानादिषु गायत्र्यादि-

‘ह्रन्दांसि’ ‘अग्नेः’ ‘प्रिया तनूः’, तथा सत्यं च मन्त्रमतया चतुःसङ्ख्या चतुर्णां गायत्र्यादीनां ह्रन्दां बुद्धिस्थ-
त्वात् ‘प्रिययैव’ ‘तनुवा’ सङ्गतौ यथा भवतस्तथा ‘सं’-ब्राह्मणं
कृतवान् भवति ।

प्रथममन्त्रगतस्य समितमितिपदस्य तात्पर्यं दर्शयति,—
“समितमित्याह तस्माद्ब्राह्मणा चचः समेति” (५।१।४ अ०)
इति । यस्मादयं मन्त्रः सङ्गतौ भवतमिति ब्रूते, ‘तस्मात्’ लोकेऽपि
पुरोहितरूपेण ब्राह्मणेन चक्षियरूपो राजा सङ्गच्छते । अत
एवान्वच श्रुत्या उदाहृतं, ‘तस्माद् ब्राह्मणो राजन्ववान् । तस्माद्
राजन्यो ब्राह्मणवान्’ इति ।

तमेवाग्न्योः सङ्गमं पुनः प्रशंसति,—“यत् सन्नुष्य विहरति
तस्माद्ब्राह्मणा चचं येति” (५।१।४ अ०) इति । यस्मादग्निद्वयं
संयोज्य तस्मिन् संयुक्तेऽग्नौ विहरणम् (उत्तरकालीनं विविध-
मनुष्ठानं) करोति, ‘तस्मात्’ लोकेऽपि ब्राह्मणचक्षिययोः संयुक्तयोः
सतोः पश्चाद् ब्राह्मणेन नियमितः चक्षियो विविधं ब्राह्मण-
राज्यपरिपाक्षणं प्राप्नोति ।

कल्पः, मातेव पुत्रमिति शिक्षादुक्षां निरूप्य इति ।
पाठस्तु,—“मातेव पुत्रं पृथिवी पुरीत्यमग्निः स्त्रे योगावभाइसा ।
तां विश्वैर्देवैश्चतुर्भिः संविदानः प्रजापतिर्विश्वकर्मा विमुञ्चतु(५)”
इति । यथा लोके ‘माता’ ‘पुत्रं’ विभर्ति, तथा पृथिवीरूपा
इयम् ‘उखा’ ‘स्त्रे योगैः’ (स्वकीयगर्भस्थाने) ‘पुरीत्यम्’ एतम्

‘अग्निं’ ‘स्त्रे योनौ’* ‘अभाः’ (विभर्त्ति) । ‘ताम्’ (उखां) ‘प्रजा-
पतिः’ ‘विमुञ्चतु’ (शिक्षपात्राभ्युक्तां करोतु) । कीदृशः प्रजापतिः?—
‘विमोर्द्वैर्जतुभिः’ च ‘संविदानः’ (ऐकमत्यङ्गतः), (विश्वं सृष्टि-
रूपं कर्म यस्यामौ) ‘विश्वकर्मा’ ।

अस्मिन्मन्त्रे अतुभिरितिपदस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“अतुभिर्वा
एतं दीक्षयन्ति स अतुभिरेव विमुच्यो मातेव पुत्रं पृथिवी पुरोव्य-
मित्याह अतुभिरेवैनं दीक्षयित्वा अतुभिर्विमुञ्चति” (५।२४अ०)
इति । ‘एतं’ (यजमानम्) ‘अतुभिः’ पुरा संस्कुर्वन्ति, ‘षड्भि-
र्दीक्षयति षड्वा अतव अतुभिरेवैनं दीक्षयति’ इत्युक्तत्वात् ।
अतस्सादृश्ययजमानसम्बन्धो† ‘स’ उख्योऽग्निरपि ‘अतुभिरेव’
विमोचनीयो भवति । अतो विमोचनसाधनेऽस्मिन् मन्त्रे अतु-
प्रयोगाद्दीक्षाविमोचकबारेकसाधनत्वं सम्पद्यते । अल्पि दीक्षा
यजमानस्य, विमोचकोख्यस्य, तथाप्यभेदोपचारेण एकविषयत्वोप-
न्यासः ।

कल्पः, ‘यदस्य पारे रजस इति वैश्वानर्याग्निमिच्छामादने’
इति । पाठस्तु,—“यदस्य पारे रजसः शुक्रं ज्योतिरजायत ।
तजः पर्षदति द्विषोऽग्ने वैश्वानर स्थाहा(१)” इति । ‘रजसः’
(रजःषडङ्गस्य धूमस्य) ‘पारे’ (अवसाने) ‘अस्य’ (अग्नेः) ‘शुक्रं’
(निर्मलं) ‘यत्’ ‘ज्योतिरजायत’, ‘तत्’ (ज्योतिः) ‘द्विषः’ ‘अति’

* अथ “स्त्रे योनौ” इति पाठः पुनस्तु इवाभाति ।

† सम्बन्धि इति सर्वत्र पाठो न सम्भक् ।

(द्वेष्टनतिक्रम्य) 'नः' (अस्मान्) 'पर्वत्' (प्रीषयतु) । हे वैश्वानराख्य 'अग्ने', तदीयं त्रिकं 'स्वाहा' (सुष्ठु आहुतम्) ।

तमेतं मन्त्रं विनियुक्ते,—“वैश्वानर्या त्रिक्यमादत्ते स्वदधत्ये-
वैमत्” (५।२।४ अ०) इति । वैश्वानरशब्दो ब्रह्मात्म्यस्य, येषं
'वैश्वानरी', “अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः” इति
स्मृतेर्जाठराग्निरूपस्य वैश्वानरस्य स्वादुलकारित्वात् तदीयमन्त्रेण
उपात्तं त्रिकं स्वादुलकृतं भवति ।

कस्यः, 'नैर्ऋतिरिष्टकाः कृष्णशिल्पस्तुषपकास्ताः त्रिक्यं
इक्ष्वाकुचमासन्दीक्षादाय दक्षिणमपरमवान्तरदेशं गत्वा नमः सु
ते निर्वृत इति स्वरुत इन्द्रिणे प्रदरे वः त्रिकं निधाय’ इति ।
पाठस्तु,—“नमः सु ते निर्वृते विश्वरूपेऽयस्यं विष्णुता बन्धमेतं ।
यमेन त्वं यस्या संविदानोत्तमं नाकमधिरोहयेमम्^(*)” इति ।
हे 'निर्वृते' (दक्षिण-पश्चिम-मध्यमस्त्रितावान्तरदिग्भिमनिनी-
देवते), 'विश्वरूपे' (बहुविधरूपयुक्ते), 'ते' (तुभ्यं) 'नमः' अस्तु ।
'अयस्यं' (लोहनिर्मितं शूद्राणावहृदम्) 'एतं' 'बन्धं' (स्वर्ग-
प्राप्तिप्रतिबन्धकम्) 'इमं' (पाप्मानं) 'विष्णुत' (विनाशय) । ततः
'त्वं' 'यमेन' (अग्निना) 'यस्या' (पृथिव्या) च 'संविदाना'
(ऐकमत्यं गता) सती इमं (यजमानम्) 'उत्तमं' 'नाकं',
(सर्वसुखोपेतं दुःखमाचरहितं स्वर्गम्) 'अधिरोहय' (प्रापय) ।

अचोदाहृते सूत्रे या इष्टका अभिहितास्ता विधत्ते,—

* दिग्भिमनिनि इति पाठो भवितुं युक्तः ।

“नैर्ऋतीः कृष्णास्त्रिंशस्तुषपक्का भवन्ति निर्ऋतौ वा एतद्भागधेयं
यत्तुषा निर्ऋतौ रूपं कृष्णः रूपेणैव निर्ऋतिं निरवदयते”
(५।२।४ अ०) इति । ‘निर्ऋतिः’ देवता चासामिष्टकानां ता
‘नैर्ऋत्यः’, ‘तुषा’ इति ‘यत्’ तत् ‘एतत्’ निर्ऋतेः (राक्षसदेवतायाः)
भागधेयम् । अत एवेष्टिप्रकरणे ‘रक्षसां भागोऽसि’ इति तुषोप-
वापमन्त्र आन्वातः । ‘रूपं’ च निर्ऋतिदेवतायाः ‘कृष्णं’, अतस्तदा-
नुकूल्याय इष्टकास्तुषपक्काः कृष्णवर्णमस्य कुर्युः, तथा सति अग्निरूपेणैव
भागेन ‘निर्ऋतिं’* ‘निरवदयते’ (निःसारितवान् भवति) ।

दक्षिणपश्चिमावाग्नरदिशमङ्गुल्या निर्दिश्य विधत्ते,—“इमां
दिशं यन्तेषा वै निर्ऋतौ दिक् स्वायामेव दिशि निर्ऋतिं
निरवदयते” (५।२।४ अ०) इति ।

कल्पः, ‘यत्ते देवी निर्ऋतिरावबन्धेति श्रिकृञास्तेनैनाः
प्रच्छाद्य’ इति । ‘एनाः’ (वक्ष्यमाणमन्त्रैरुपधेया इष्टकाः) । अर्थ-
क्रमेणाद्यं मन्त्रो वक्ष्यमाणेभ्यस्त्रिभ्य उत्तरभावी, पाठक्रमेण तु
पूर्वभावी । तत्पाठस्तु,—“यत्ते देवी निर्ऋतिरावबन्ध दाम यीवा-
स्त्रविचर्त्य । इदं ते तद्विद्याम्यायुषो न मध्यादथा जीवः पितु-
मद्भि प्रमुक्तः^(८)” इति । हे यजमान, ‘ते’ (तव) ‘यीवासु’
(यीवायाः सम्बन्धिषु प्रदेशविशेषेषु) ‘निर्ऋतिः’ ‘देवी’ ‘यत्’
‘दाम’ (स्वकीयं पात्रम्) ‘अविचर्त्य’ (विनाशयितुमशक्यम्)
‘आवबन्ध’ (दृढं बबन्ध), ‘तत्’ ‘इदं’ ‘ते’ दाम (तदीयं

* सर्वस्मिन् पुस्तके निर्ऋतिरिति पाठो न युक्तः ।

योवाक्यं पात्रं) 'विश्यामि' (विमुञ्चामि) । तच्च विमोचनं त्वदोषस्य
'आयुषः' 'मध्यात्' आरभ्य 'न' भवति, किन्तु कृत्स्नेऽप्यायुषि; 'अथ'
(पात्रविमोचनान्तरं) त्वं 'जीवः' (चिरञ्जीवी) सन् 'प्रमुक्तः'
(सर्वैः प्रतिबन्धैर्विरहितः) 'पितुम्' (अक्षं) 'अद्भि' (भक्षय) ।

कल्पः, 'तस्मिन्नुक्तमभिः पात्रमभ्युपदधाति यस्यासौ अस्याः क्रूर
आसन् जुहोमीत्येताभिस्तिसृभिः पराचोरसंस्पृष्टा दक्षिणापवर्गं
तथा दैवतं करोति' इति । तस्य त्रिविधस्य पात्रमभिलक्ष्य कृष्णा-
भिरिष्टकाभिरुपधानं सम्पादयेदित्यर्थः । तिसृषु प्रथमामाह,—
'यस्यासौ अस्याः क्रूर आसन् जुहोम्येषां बन्धानामवसर्जनाय ।
भूमिरिति त्वा जना विदुर्निर्ऋतिरिति त्वाहं परिवेद विश्रतः(९)'
इति । हे निर्ऋते, 'यस्याः' 'ते' (तव) 'अस्याः' 'क्रूर आसन्' (उप-
रूपे आसौ) 'जुहोमि' (आहुतिवद्विष्टकामुपदधामि) । किमर्थं ?—
'एषां बन्धानाम्' 'अवसर्जनाय' (यजमानस्य परलोकप्राप्तिप्रति-
बन्धकानाम् एषां पापानां विनाशाय); 'यस्याः' 'ते' (तव) मुखे
प्रदररूप इरिषरूपे . वा 'अहम्' इष्टकामुपदधामि । 'त्वा'
(तादृशीं त्वां) 'जनाः' (जन्तुमात्ररूपाः, शास्त्रसंस्काररहिताः)
'भूमिरिति' 'विदुः' । निर्ऋतिदेवीति, *—'अहं' तु ब्राह्माभिश्च-
तवा त्वां 'विश्रतः' (सर्वतः, सर्वथा) 'निर्ऋतिदेवो'—इत्येव 'परिवेद'
(सम्बद्ध् आनामि) । तच्च तावन्निर्ऋतिरित्येतद्देवता-नामधेयम् ।

* अथ संहितास्यपाठानुसारेण निर्ऋतिरित्येति पाठो धर्तुं
युक्तः ।

अवयवार्थस्यैवं व्युत्पादनीयः,—सर्वदेवसाधारणाद्देवयजनान्निष्कृत्य
स्वतन्त्रेषु * प्रहरादौ ऋतिः प्राप्तिर्न्याः सा 'निर्ऋतिः' । तदिदं
प्रकारद्वयमभिप्रेत्य 'विश्वतः' इत्युक्तम् ।

अथ द्वितीयामाह,—“असुन्वन्तम् यजमानमिच्छ स्नेहस्तेत्यां
तत्स्करस्यान्वेपि । अन्यमस्मादिच्छ सा त इत्या नमो देवि निर्ऋते
तुभ्यमस्तु^(१०)” इति । हे 'निर्ऋते', यः सोमयागं न करोति, वयं
हविर्यज्ञं न करोति, तादृशम् 'असुन्वन्तम्' 'यजमानं' च 'इच्छ'
(ग्रहीतुमिच्छ) । किञ्च यः स्नेहः (प्रच्छन्नचोरः), यस्य तत्स्करः
(प्रकटचोरः) तयोः 'इत्यां' (गतिम्) 'अन्वेपि' (अनुगच्छ); नत्वा
तावपि गृह्णाणेत्यर्थः) । सर्वथापि सोमं सुन्वज्ज्ञो हविर्यज्ञेन
यदुभयः 'अस्मात्' 'अन्यम्' 'इच्छ' (नास्मानिच्छ) । 'सा' दुष्टत्रिणा
तव 'इत्या' (गतिस्वर्या) । हे 'निर्ऋते', 'देवि', 'तुभ्यं' 'नमः' 'अस्तु' ।

अथ तृतीयामाह,—“देवीमहं निर्ऋतिं वन्दमानः पितेव
पुत्रं दस्ये वचोभिः । विश्वस्य या जायमानस्य वेदं त्रिरः-त्रिरः
प्रति स्रुरी विचष्टे^(११)” इति । 'देवीं' 'निर्ऋतिं' 'वन्दमानः' 'अहं'
'वचोभिः' (स्तुतिरूपैर्वाक्यैः) 'दस्ये' (उपचीर्णां स्वाधीनां करोमि) ।
तत्र दृष्टान्तः,—यथा लोके 'पिता' 'पुत्रं' (दुःशीलं बालं), हे तात
हे वत्स—इत्यादिभिर्दपलासनवचनैः स्वाधीनं करोति तदत् ।
'या' 'स्रुरी' (विदुषी) निर्ऋतिः 'जायमानस्य' 'विश्वस्य' (सर्वस्य
स्नेहतत्स्करादेः) 'त्रिरः-त्रिरः' 'प्रति' (द्वस्नेनैकैकं त्रिरः प्रतिगृह्णा)

* सङ्कते इति J. यु० पाठः ।

‘वेद’-(त्वदीयत्वदीयमपराधं जानामि)-इति ‘विचष्टे’ (विश्लेषेण कथयति) । तादृशीं निश्च्यतिदेवीं वन्दमानः इति पूर्वत्राश्रयः ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यमिष्टकोपधानं विधत्ते,—“स्वहृत इरिण उपदधाति प्रदरे केतदै निश्च्यत्या आयतनम् स्व एवायतने निश्च्यतिं निरवदयते” (५।२।४ अ०) इति । स्वहृतं (स्वयमेव निष्पन्नं), न तु देशान्तरादानीय चयनस्थान इव प्रसिद्धं, तादृशे ‘इरिणे’ (जषरे) वा, ‘प्रदरे’ (भृष्टिद्रे) वा, कृष्णास्तिष्ठ इष्टका उपदधात् । एतदुभयमेव निश्च्यत्या ‘आयतनम्’ (स्थानम्), अति-स्थितिमिति, तस्मिन्मिष्टकोपधानं यदि क्रियते, तदा ‘स्व एव’ स्थाने तौ ‘निश्च्यतिं’ ‘निरवदयते’ (देवयजनान्निष्कृत्य इमामवस्थापयति) ।

त्रिक्रयस्तेपरिजालमूलभागं परित्यज्य पात्ररूपमयभागमभिलक्ष्यावस्थितो यो देशस्तं देशमिष्टकोपधानस्य विधत्ते,—“त्रिक्रयमभ्युपदधाति नैश्च्यतो वै पात्रः साक्षादेवेनं निश्च्यतिपात्रात् मुञ्चति” (५।२।४ अ०) इति । ‘त्रिक्रयम्’ ‘अभि’-लक्ष्य (तत्पात्र-भागमभिलक्ष्य) अवस्थितो यो देशस्तत्रोपदधादित्यर्थः । ‘साक्षात्’ (विलम्बमन्तरेण) । ‘एनं’ (यजमानम्) ।

इष्टकानां सङ्ख्यां विधत्ते,—“तिस्र उपदधाति त्रेधा विहितो वै पुरुषो यावानेव पुरुषस्तस्मान्निश्च्यतिसवयजते” (५।२।४ अ०) इति । शरीरस्य ऊर्द्धाधोमध्यमभागैः ‘पुरुषः’ ‘त्रेधाविहितः’, तादृशात् पुरुषादादाय त्रिसङ्ख्या ‘निश्च्यतिम्’ ‘अवयजते’ (विनाशयति) । यदुक्तं सूत्रकारेण, ‘पराचोरसः स्यूष्टा दक्षिणामवर्गम्’ इति ।

तदिदं विधत्ते,—“पराचीरुपदधाति पराचीमेवास्माच्चिच्छंतिं प्रणुदते” (५।२।४ अ०) इति । दक्षिणामुखः पुरुष एकामुपधातु ततो दक्षिणतो द्वितीयां, ततोऽपि दक्षिणतस्तृतीयाम् ‘उपदधाति’ इति यत्, तदिदं पराक्तम् । एवं सति ‘अस्मात्’ देवयजनाद् यजमानादा पराङ्मुखं* कृत्वा ‘निच्छंतिं’ निःसारयति ।

उपधानादूर्द्ध्वं देवयजनं प्रति आगमनं विधत्ते,—“अप्रतीक्षमा-
यन्ति निच्छंत्या अन्तर्हित्यै” (५।२।४ अ०) इति । ‘अप्रतीक्षं’
(पृष्ठतो दृष्टिमकृतेत्यर्थः) । तच्च ‘निच्छंत्या’ अन्तर्द्धानाय (दर्शना-
भावाच्च भवति) ।

कल्पः, ‘निवेद्यनः सङ्गमनो वसूनामित्याहवनीयं मार्हपत्यं
चोपतिष्ठन्ते’ इति । पाठस्तु,—“निवेद्यनः सङ्गमनो वसूनां विम्या
रूपाभिचष्टे ऋचीभिः । देव इव सविता सत्यधर्मेन्द्रो न तस्यौ
समरे पथीनाम्^(११)” इति । अयमग्निः, ‘निवेद्यनः’ (यजमानानां
स्वस्वगृहे निवेद्ययिता), ‘वसूनां’ ‘सङ्गमनः’ (प्रजापशुरूपाणां
द्रव्याणां प्रापकः) सन् ‘ऋचीभिः’ (स्वकीयाभिः ऋक्भिः)
‘विम्या रूपा’ (सर्वाणि रूपाणि) ‘अभिचष्टे’ (अभितः ख्यापयति) ।
तच्च दृष्टान्तः,—‘सविता’ ‘देवः’ ‘इव’ (यथा सूर्यः सर्वाणि रूपाणि
प्रकाशयति तद्वत्); तादृशोऽग्निः ‘सत्यधर्मा’ (‘सत्यो’ऽवश्यम्भावी-
† फलोपेतो ‘धर्मे’ऽग्निश्चेत्तादिसत्त्वो यस्यासौ ‘सत्यधर्मा’), ‘इन्द्रः’
परमैश्वर्यवान्; अत एव ‘पथीनां’ ‘समरे’ ‘न तस्यौ’ (परि-

* पराङ्मुखीमिति पाठो भवितुं युक्तः ।

† अवश्यंभावि-इति पाठो भवितुं युक्तः ।

पन्थिनां शत्रूणां समागमे पुरतः स्वयमागत्य न तिष्ठति, किन्तु स्वकीयनामयज्ञमात्रेण ते पलायन्त इत्यर्थः) ।

अनेन मन्त्रेण साध्यमुपस्थानं विधत्ते,—“मार्जयित्वापतिष्ठन्ते मेध्यत्वाय” (५।२।४अ०) इति । ‘शन्नो देवोः’ इति मन्त्रेण मार्जनं कृत्वा पश्चात् ‘निवेशनः’ इति मन्त्रेण ‘उपतिष्ठन्ते’ । अनेनोपस्थानेन यजमानो मेध्यो भवति ।

उपस्थेयं विधत्ते,—“गार्हपत्यमुपतिष्ठन्ते निर्घृतिस्तोक एव चरित्वा पूता देवलोकमुपावर्त्तन्ते” (५।२।४अ०) इति । दक्षिण-पश्चिमावान्तररूपे ‘निर्घृति’-स्थाने यजनार्थं ‘चरित्वा’ ततो मार्जनेन ‘पूताः’ सन्तो ‘गार्हपत्य’-समीपरूपं ‘देवलोकम्’ आगच्छन्ति ।

मन्त्रगतामेकत्वसङ्ख्यां प्रशंसति,—“एकयोपतिष्ठन्त एकधैव यजमाने वीर्यं दधति” (५।२।४अ०) इति । ‘एकधा’ (युगपदित्यर्थः) ।

मन्त्रगतस्य वसुशब्दस्यार्थं दर्शयति,—“निवेशनः सक्त्रमनो वसूनामित्याह प्रजा वै पशवो वसु प्रजायै वैनं पशूभिः समर्द्धयन्ति” (५।२।४अ०) इति ।

अथाग्निचयनभूमेः परिमाणं विधत्ते,—“पुरुषमात्रेण विमिमीते यज्ञेन वै पुरुषः सन्नितो यज्ञपरूपैवेन विमिमीते” (५।२।५अ०) इति । पुरुषः प्रमाणं यस्य दण्डस्य सोऽयं ‘पुरुषमात्रः’, तेन दण्डेन भूमेः प्रमाणं कुर्यात् । यज्ञाभिमानो*देवेन समान-

* यज्ञाभिमानि-इति पाठो भवितुं युक्तः ।

प्रमाणो लौकिकः 'पुरुषः', 'पुरुषमात्रेण' विमिमोते सति चक्षुष्य
'पुरुषा' (पर्वणा) प्रमाणेन 'एव' 'एनम्' (अग्निं) विमोतवान्
भवति ।

पुरुषो हि द्विविधः, अवाग्वाऊऊर्द्धवाऊश्चेति, अतो विभेदं
विधत्ते,—“यावान् पुरुष ऊर्द्धवाऊस्तावान् भवत्येतावद्वै पुरुषे
वीर्यं वीर्येणैवेनं विमिमोते” (५।२।५ अ०) इति । पुरुषोऽप्यूर्द्धं
प्रसारितस्य बाहोरुपरिस्थितं वस्तु स्पृष्टुं न शक्नोति, अतः पुरुष-
वीर्यस्य तावन्मात्रत्वाद् वीर्येणैव मानसिद्ध्यर्थम् ऊर्द्धपुरुषप्रमाणं
कुर्यात् ।

वामदक्षिणपार्श्वयोः पक्षस्थानं विधत्ते,—“पक्षौ भवति न
क्षपक्षः पतितुमर्हति” (५।२।५ अ०) इति । पक्षभङ्गे सति अपक्षेण
उत्पतितुमशक्यत्वात् पक्ष्याकारस्याग्रेत्यततः पक्षयुक्तत्वं कुर्यात् ।
यदुक्तं सूत्रकारेण, 'चतुर आत्मनि पुरुषान् विमिमोते पुरुषं
दक्षिणे पक्षे पुरुषं पुच्छे पुरुषमुत्तरेऽरत्निना दक्षिणतो दक्षिणं
पक्षं प्रवर्द्धयत्येवम् उत्तरत उत्तरम्' इति ।

तयोः परिमाणाधिक्यं विधत्ते,—“अरत्निना पक्षौ द्राघो-
याऽसौ भवतस्तस्मात् पक्षप्रवयाऽसि वयाऽसि” (५।२।५ अ०)
इति । चतुर्विंशत्यङ्गुलयोऽरत्निः, तेन 'अरत्निना' 'पक्षौ' पुरुषात्
दीर्घतरौ कुर्यात् । यस्मादेवं, 'तस्मात्' लोके पक्षिणोऽपि पक्षयो-
रभिष्टुद्धियुक्ता दृश्यन्ते ।

पक्षयोराधिक्यां विधाय स्वरूपपरिमाणं विधत्ते,—“व्याम-
माचौ पक्षौ च पुच्छश्च भवत्येतावद्वै पुरुषे वीर्यं वीर्यसंमितः”

(५।२।५ अ०) इति । बाह्योः प्रसारणं 'व्यामः', तत्प्रसारणं पुनरप्यस्य च परिमाणं, पुनरप्यवधारणसामर्थ्यस्य च तावत्तादयमग्निर्वीर्यं सञ्चितो भवति ।

मानसाधनं विधत्ते,—“वेङ्कना विमिमीत आग्नेयो वै वेङ्कः स्योनित्वाय” (५।२।५ अ०) इति । अग्निना प्रविष्टत्वात् 'वेङ्कः' 'आग्नेयः' ; तथा आत्मातम्,—‘अग्निर्देवेभ्योऽनित्वायत स वेङ्कं प्राविशत्’ इति । अतोऽग्नेः स्तकोयस्मानसहितत्वाच्च वेङ्कना विमानं कुर्यात् ।

कथ्यः, ‘सं वरचा दधातनेति संप्रेष्यति’ इति । पाठस्तु,—“सं वरचा दधातन गिराहावान् कथोतन । सिञ्चामहा अवटमुद्रिणं वचं विद्याहाऽदक्षमचितम्^(११)” इति । हे कर्षकाः पुरुषाः, ‘वरचा’ (धर्ममयी रज्जुः(?)) ‘सं’-‘दधातन’ (सम्बन्ध् स्थापयत) । तच्च ‘गिराहावान्’ (बलीवर्दीनामुदकपानार्थं द्रोणीविशेषान्) ‘निः’-‘कथोतन’ (निष्पादयत) । ‘अवटम्’ (उदकोद्भूतस्य सन्पादितं कूपं) ‘उद्रिणं’ (बहस्रोदकयुक्तं यथा भवति तथा) ‘सिञ्चामहे’ (भूतलगतपक्षोद्भूतसेकयुक्तं प्रसवणोपेतं अवटं कुर्मः) । कोद्भूतमवटं ?—‘विद्याहा’ (सर्वेव्यवहःसु) ‘अदक्षं’ (कूलपात-राहित्येनाहिंसितम्), ‘अचितं’ (धर्मकाणोऽपि शोषाभावस्य लक्षणम्) ।

कथ्यः, ‘निष्कृताहावमवटमित्यवटादुदकमाहावेषूत्सिञ्चति’ इति । पाठस्तु,—“निष्कृताहावमवटः सुवरचः सुषेचनम् । उद्रिणः सिञ्चे अक्षितम्^(१२)” इति । काष्ठपाषाणनिर्मितानां द्रोणीनामन्तःस्थितावकाशरूपो योऽयमवटः, तम् ‘अवटम्’ अहं

‘सिद्धे’ (तपोदकं चारयामि) । कीदृशमवटं ?—‘निष्कृताद्याव’
(पार्श्वेषु सञ्चिद्भूमेन निष्कृता निष्पादिता आद्यावा द्रोष्टो यत्न
अवटस्य सोऽयं निष्कृताद्यावः, तं); ‘सुवरचं’ (कृपादुदकमुद्धर्त्तुं
शोभना दृढा वरचाश्चर्ममथरज्जवो यस्यासौ सुवरचसं);
‘सुषेचनं’ (सुष्ठु सेक्तुयोग्यानि उदकोद्धरणसाधनानि पात्राणि
यस्यासौ सुषेचनसं); ‘उद्दिष्टं’ (उदकव्रतम्); ‘अक्षितम्’
(उदकस्य अगस्तितत्वेन अपचयरहितम्) ।

कथ्यः, ‘धीरा युञ्जन्तीति दाभ्याः५ धीरं युजन्ति’ इति ।
तत्र प्रथमामाह,—“धीरा युञ्जन्ति कवयो युगा वितन्वते पृथक् ।
धीरा देवेषु सुखया^(११)” इति । ‘कवयः’ (हविकर्माभिज्ञाः)
‘धीरा’ (धीरं साध्वन्) ‘युञ्जन्ति’ (यज्योक्तुर्वन्तु) । तथा युगानि
त्रिषु षट्सु वा कक्षाविशेषेषु अपेक्षितानि ‘पृथक्’ ‘वितन्वते’
(एकैकं विस्तारयन्तु) । कीदृशाः कवयः ?—‘धीराः’ (धैर्ययुक्ताः)
अनसृषा इत्यर्थः; ‘देवेषु’ (देवताविशेषविषयेषु) ‘सुखया’
(सुखं सुखमिच्छन्तीति सुखया (?)) ।

अथ द्वितीयामाह,—“युजन्त धीरा वि युगा तनोत कृते योनौ
वपतेह बीजं । मिरा च भुष्टिः सभरा असं नो नेदोव हसृष्ट्या
पक्षमायत्^(१२)” इति । हे कर्षकाः, ‘धीरा’ ‘युजन्त’ (साध्वन्
योजयन्त); ‘युगा’ ‘वि’-‘तनोत’ (युगानि विस्तारयन्त); ‘कृते’*
(कर्षणेन योग्ये) ‘हह’ ‘योनौ’ (अस्मिन् स्थाने) ‘बीजं’ ‘वपत’ ।
किञ्च तद्बीजं ‘मिरा’ (आग्नीर्वादरूपेण मङ्गलवाक्येन) युजन्मिति

* कृतेन इति आदर्शपुस्तकपाठो न सत्यम् ।

शेषः । 'जुष्टिः' (तच्च निव्यसः सन्तः) 'जः' (अस्यार्थे) 'जभरा' (असत्फलभारयुक्तः) असु । 'पर्जनं' फलं 'गौ' 'वेदीय इत्' (अग्निव-
तममेव, (अस्यकालानिष्याद्यमेव असत्*) 'सृष्ट्या' (सर्ववसाधनेन
दायेन) सूनं सत् 'जः' 'आयत्' (अस्यसमीपमागच्छतु) ।

कल्पः, 'साङ्गत्वं पवीरवमितिदाभ्यां कृषति' इति । तच्च
प्रथमामाह,—“साङ्गत्वं पवीरवः सुमेवः सुमतिस्त्वह । उदितकृषति
गामविं प्रफर्ष्यन्तां पीवरीं । प्रस्त्रावद्रथवाहनम्^(१०)” इति । इदं
'साङ्गत्वं' 'उदितकृषति', (उद्धृतानि प्रौढलोष्टानि यथा भवन्ति,
तथैव कृषतु) । कीदृशं साङ्गत्वं ?—‘पवीरवं’ (वज्रवदन्तीच्छा),
'सुमेव', (कर्षकैः सुष्ठु सेवितुं(?) प्रफर्ष्य), अतितीक्ष्णमेव सहसा भूमि-
भेदात् कर्षकाणां नास्ति प्रयास इत्यर्थः । 'सुमतिस्त्वह' (कर्षकैः प्रोभन-
मिदमिति मन्यमानः 'सु' 'मतिस्त्वहः' भूमौ निक्षोभतत्वेन विष्ण्व-
जमनविशेषः यस्य, तत् सुमतिस्त्वह) । अनेन कर्षकेन फलाधिक्ये
यति नवादिकं यजमानः प्राप्नोतीति शेषः । तच्च गौः अविरित्युभयं
प्रसिद्धं, 'प्रफर्ष्या' (प्रथमवयस्का कन्या), 'पीवरी' (पुष्टा गौः), 'प्रस्त्रा-
वत्' (प्रयाणसमर्थम्) 'रथवाहनं' (रथं वोढुं योग्यमश्वादिकं) । यदा
हि कृषिः समृद्धा भवति, तदानीमेतत् सर्वं यजमानस्य सुखभम् ।

अथ द्वितीयामाह,—“शूनं नः फासा त्रितुदन्तु भूमिः
शूनं कीनाम्ना अभियन्तु वाहान् । शूनं पर्जन्यो मधुना पयोभिः

* 'अस्यकालानिष्याद्यमेव असत्' इत्ययमंशः—(असत्फलभारयुक्तः)
'असु' इत्यनन्तरं मवितुं युक्तः ।

† प्रफर्ष्यन्ति इति टीकावसारी पाठः कल्पयितुं युक्तः ।

शुनाधीरा शुनमस्मासु धत्तम्^(१५)” इति । ‘नः’ (अस्माकी) ‘शुनं’ (सुखं) यथा भवति, तथा ‘फासाः’ (साङ्गसमुत्थानि) ‘भूमिं’ ‘विशुदन्तु’ (विशेषेण हवन्तु) । ‘कीनात्राः’ (कर्षकाः) ‘वाहान्’ (वस्तीवर्दान्) ‘शुनं’ यथा भवति, तथा ‘अभियन्तु’ (अभितः प्रेरयन्तु, अभितः प्रेरयन्तो गच्छन्तु) । ‘पर्जन्यः’ (मेघः) ‘शुनं’ यथा भवति, तथा ‘मधुना’ (मधुररसेन) युक्तैः ‘पयोभिः’ (उदकैः) दृष्टिमतिस्तृप्तिति ज्ञेयः । ‘शुनाधीरा’ (वाय्वादित्यौ), पूर्वा ‘शुनं’ (सुखं) ‘अस्मासु’ ‘धत्तम्’ ।

‘धीरा युञ्जन्ति’ इतिमन्त्रद्वयेन साध्यं साङ्गसंयोगं, ‘साङ्गसं ववीरवम्’ इतिमन्त्रद्वयेन साध्यं कर्षणस्य क्रमेण विधत्ते,—“यजुषा धुनक्ति यजुषा हवति आदृत्यै” (५।२।५अ०) इति । ‘यजुषा’ मन्त्रेण । लौकिकान्तु कर्षणममन्त्रकमिति आदृष्टिः ।

वस्तीवर्दसङ्गां विधत्ते,—“कङ्कगवेन हवति षड्गवा ऋतव आतुभिरेवैन हवति” (५।२।५अ०) इति । कङ्क्याचयरूपेणावस्थितेषु त्रिषु युगेषु वध्यमानाः षट्सङ्गाका गावो वस्तीवर्दा यस्य साङ्गस्य तत् ‘षड्गवम्’ ।

षड्गान्तरं विधत्ते,—“यत् द्वादशगवेन संवत्सरेष्वैव” (५।२।५अ०) इति । कङ्क्याषड्गतेषु वध्यमाना द्वादशसङ्गाका गावो यस्य साङ्गस्य तत् ‘द्वादशगवम्’, तेन यदि हवेत्, तदानीं द्वादशमासात्मकेन ‘संवत्सरेष्वैव’ कर्षणं कृतं भवति ।

अयनस्थानस्य साकल्येन कर्षणप्राप्तौ तदारधितुं विधत्ते,—“इयं वा अग्नेरतिदाहाद्विभेत्सैतद्विगुणमपश्यत् कष्टसाकष्टस्य

ततो वा इमां नात्यदहसत्कृष्टाकृष्टञ्च भवत्यस्या अगतिदाहाय”
 (५।२।५ अ०) इति । साकल्येन कृष्टे स्थाने चीयमानोऽग्निर्भूमि-
 मत्थनं दहति, तस्मात् ‘अतिदाहात्’ विभेति; ‘सा’ (भूमिः)
 तमतिदाहं परिहर्तुमुपायं विचार्य कस्मिंश्चित्प्रदेहे ‘कृष्टं’
 कस्मिंश्चित् ‘अकृष्टं’ इत्येवमेतत् ‘द्विगुणम्’ (उभयविधस्नानम्) उपाय-
 मेन ‘अपश्यत्’ । लोकेऽपि प्रहारेण हिंसेऽवश्यमेव अग्निसामीप्येन
 घावान् घन्तापः, न तावानितरस्मिन्नवयवे दृश्यते । तस्मात्
 कृष्टाकृष्टभेदेन द्विगुणे षति अग्निश्चितो भूमिं नात्यनं दहति ।
 तस्माद्भूमेः ‘अगतिदाहाय’ किञ्चित् ‘कृष्टं’, किञ्चित् ‘अकृष्टम्’
 इत्येवं ‘द्विगुणं’ कुर्यात् ।

तदेतद्द्विगुणं प्रकारान्तरेण प्रवृत्तिरिति,—“द्विगुणं वा अग्नि-
 मुद्यन्तुमर्हतीत्याहुयत्कृष्टाकृष्टञ्च भवत्यग्रेदहत्यै” (५।२।५ अ०)
 इति । गार्हपत्यादुत्तरवेदिं प्रत्यग्निप्रणयनकाले सिकताभिरेकं
 पाचमापूर्य, तस्योपरि पाचान्तरे ‘अग्निं’ प्रक्षिप्य द्विगुणेन पाचेषामग्रे-
 दहमनं कृष्टं, तददवापि कृष्टाकृष्टभेदेन ‘द्विगुणं’ स्नानम् अग्रेदहम-
 नयोग्यमित्यभिज्ञा आहुः । तस्मादुद्यमनाय ‘द्विगुणं’ कर्त्तव्यम् ।

अथ कर्षणसमाप्तेरुद्धै चरा बलीवर्दानुत्सृजति तदानोमुत्सर्जनाय
 दिग्भिर्ग्रेवं विधत्ते,—“एतावन्तो वै पञ्चवो दिपादश्च
 चतुष्पादश्च तान् यत् प्राच उत्सृजेद्बुद्ध्यापि दध्याद्यदृशिषा
 पितृभ्यो निधुवेद् यत् प्रतीचो रचाऽसि हन्युददीच उत्सृजत्येषा
 वै देवमनुष्याणां ब्रह्मा दिक् तामेवैगानगूत्सृजत्येषो रुग्मिर्मा
 दिन्नमुत्सृजत्येषो वा आदित्यः प्राणः प्राणमेवैगानगूत्सृजति”

(५।२।५ अ०) इति । बलीवर्दप्रेरकाः कर्षका 'दिपादः', बलीवर्दाः 'चतुष्पादः', 'ताम्' उदङ्मुखत्वेन निःसारयेत् । इन्द्रः स्वदिक्क्षामीप्यात् प्राच्यां दिशि आगत्य निर्गच्छतो बलीवर्दान् पक्षीप्यामीत्यवतिष्ठते, अतस्तत्र निर्गमने 'इन्द्राय' दत्ता भवन्ति । दक्षिणस्यां दिशि पितरः स्वत एव तिष्ठन्ते, तत्र निर्गमने तेभ्यो 'निधुवेत्' (नितरामर्पयति) । प्रतोच्यां वरुणप्रेरितानि 'रक्षांसि' अवतिष्ठन्ते, तानि च पशून् 'हन्युः' । उदोषी तु बाधकरहितत्वात् 'देवानां' 'मनुष्याणां' च 'भ्रान्ता' । अतः 'तामेव' 'अनु' 'ह्वान्' (बलीवर्दान्) 'उत्सृजेत्' । 'अथो खलु' (अपि च) येद्यमुदोषी, ताम् 'इमां' 'दिशं' प्रति यदा 'उत्सृजति', तदानीं प्राणरूपम् आदित्यमनूत्सर्जनं कृतं भवति । आदित्यस्य प्राणरूपत्वं प्राण-स्वामित्वादवगन्तव्यम् । अत एवारण्यकाण्डे समाधायते,—"योऽसौ तपञ्जुदेति, स सर्वेषां भूतानां प्राणानादायोदेति" इति । आथर्वणिकास्वामनन्ति, 'आदित्यो ह वै वाक्चः प्राण उदचत्येव ज्ञेयं चाक्षुषं प्राणमनुगृह्णाणः' इति । तस्य चादित्यस्योत्तरदिग्दर्शनं पुरुषविशेषापेक्षया द्रष्टव्यं । मेरोः परितस्तप्तलोकेषु तप्तप्राणिनो वर्तन्ते; तथा सति मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वन् 'आदित्यः' अस्मदपेक्षया या उदोषी, तस्वामप्यागच्छति । तदानीं कस्मिंश्चिद्येव पार्श्वेऽवस्थितैरादित्यो विस्त्रोक्ष्यते; सोऽयं तेषां प्रत्युदयः । एतत्सर्वमभिप्रेत्य तस्योत्तरदिग्दयमङ्गीकृत्य वा दिक् प्रव्रज्यते ।

कर्षणदूर्द्धमुत्सर्जनप्रकार उक्तः । अथ कर्षणकाले कश्चिद्विशेष उच्यते । कल्पः, 'पुच्छाच्छिरोऽधिष्ठयति कामं कामदुघे धुञ्छेति

प्रदक्षिणमावर्त्तयंस्तिष्ठस्तिष्ठः सीताः सप्रदिताः क्षपति मध्ये
 संभिन्ना भवन्ति दक्षिणात्पश्चादुत्तरस्माद्दक्षिणायै ओषेदुत्तरम्
 चप्रसमुत्तरायै दक्षिणम् इति । पाठस्तु,—“कामं कामदुघे धुक्ष
 मिचाव वद्वषाय च । इन्द्रायामये पूषे ओषधीभ्यः प्रजाभ्यः^(१६)”
 इति । काम्यन्त इति कामाः भोगाः, तान् दोग्धि सन्पादयतीति
 कामदुघा साङ्गस्यपद्धतिः । हे ‘कामदुघे’ (मिचादीनां
 ‘कामम्’ (अपेक्षितं भोगं) ‘धुक्ष’ (सन्पादय) ।

कर्षणकाले प्रादक्षिणेनावृत्तिं विधत्ते,—“दक्षिणा पर्यावर्त्तन्ते
 खमेव वीर्यमनु पर्यावर्त्तन्ते तस्माद्दक्षिणेऽर्द्धं आत्मनो वीर्यावत्तरो
 ऽधो आदित्यस्यैवावृत्तमनु पर्यावर्त्तन्ते तस्मात् पराश्वः पञ्चवो
 वितिष्ठन्ते प्रत्यश्च आवर्त्तन्ते” (५।२।५अ०) इति । ‘दक्षिणा’
 (प्रादक्षिणेन) दक्षिणभागमवस्थाप्य वामभागस्य परिभ्रमणं प्रा-
 दक्षिणं; पुरुषस्य दक्षिणभागे सामर्थ्यसङ्गात् तदेवानुसृत्य पर्या-
 वृत्तिः कृता भवति । यस्मद्दक्षिणभागे वीर्यं श्रुत्यभिप्रेतं, ‘तस्मात्’
 लोके सर्वव्यापारे दक्षिणदक्षस्यैव वीर्यातिशय उपलभ्यते ।
 किञ्चादित्यो मेवं प्रदक्षिणीकुर्वते तदप्यचानुसृतं भवति ।
 यस्मादनावृत्तिः कृता, ‘तस्मात्’ लोकेऽपि प्रातःकाले ‘पञ्चवः’
 ‘पराश्वः’ अरण्ये गत्वा विविधं सञ्चरन्ति, पुनः सायंकाले गृहं
 प्रत्यभिमुखा ‘आवर्त्तन्ते’ ।

कर्षणे प्रकारविशेषं विधत्ते,—“तिष्ठस्तिष्ठः सीताः क्षपति
 चित्तमेव यज्ञमुखे विपातयति” (५।२।५अ०) इति । साङ्गस्य-
 पद्धतिः ‘सीता’, पुष्पादारभ्य त्रिरःपर्यन्तं ‘तिष्ठः सीताः

कषति' । तथा दक्षिणात्यक्षादारभ्य उत्तरपक्षपर्यन्तं तिस्रः सीताः
कषेत् । तथा दक्षिणस्याः ओषेरारभ्य उत्तरासपर्यन्तं तिस्रः
सीताः कषेत् । तथोत्तरस्याः ओषेरारभ्य दक्षिणासपर्यन्तं
तिस्रः सीताः कषेत् । एवं द्वादश 'सीताः' सम्पद्यन्ते । एवमा-
वृत्त्या त्रिसङ्ख्याया चिदृत्स्लोममेव यज्ञप्रारम्भे विस्तारयति ।

कथ्यः, 'घृतेन सीतेति सीतान्तराखान्यभिष्टवति' इति ।
पाठस्तु,—“घृतेन सीता मधुना समक्ता विश्वैर्देवैरनुमता मरुद्भिः ।
ऊर्जस्वतो पथसा पिबमानास्मान्सीते पथसाभाववृत्स्व(१०)”
इति । इयं 'सीता' 'मधुना' (मधुरेण) 'घृतेन' 'समक्ता' (सम्भ-
गाद्रोहिता); अत एव 'विश्वैर्देवैः' 'मरुद्भिः' समीचीनेयमित्यङ्गी-
कृता । सा पुनः 'ऊर्जस्वतो' 'पथसा पिबमाना' (जलेनाप्यायिता)
वर्त्तते । हे 'सीते', जलेनाप्यायिता त्वं 'अस्मान्' प्रति 'अभा-
ववृत्स्व' (अभित आवृत्ता भव) ।

अत्र विनियोगसंग्रहः,—

सं, गार्हपत्य उख्याग्निं चतुर्भिर्निर्वपेदमुम् ।
माता, त्रिक्यादुखां मुञ्चेत्, यद, त्रिक्यपरिमहः ॥
ममो, नैर्ऋतदेशे तच्छिक्यं त्यज्यं, चदित्यतः ।
त्रिक्यजालेन याः कृष्णा इष्टकाश्चादयेदमूः ॥
यस्यास्त्रिभिस्त्रिस्त एताः कृष्णा उपदधाति हि ।
निवे,ऽग्निमुपतिष्ठेत, सं व, सम्प्रेष्यतीतरान् ॥
निष्कृताहा, ऽवटे सिञ्चेत्सीरा,—दाभ्यां ह्यक्षार्पणम् ।
साङ्ग,—दाभ्यां कषेत्, काममावर्त्तेत प्रदक्षिणम् ॥
घृते,ऽन्तराखे संस्यर्ग इति मन्त्रास्तु विंशतिः ॥

अत्र मीमांसा,—द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम् । (अ०२)

“ऐन्द्रा निवेष्टनेत्यग्निं गार्हपत्यं भजेदिति ।

प्रकाशो मुख्य इन्द्रो वा गौणो? मुख्यस्तु पूर्ववत् ॥

एकस्य गौणताभेदे मन्त्रस्यैवानुवादतः ।

गौणतातोऽन्युपस्थाने मन्त्रः श्रुत्या नियुज्यते ॥

अग्निचयवे ‘निवेष्टनः सङ्गमनः’ इत्यादिका काचिदैन्द्रो ऋक् समाख्याता; तस्मा उत्तरार्द्धे ‘इन्द्रो न तस्यौ’ इति विद्यमानत्वात् तन्मन्त्र इन्द्रविषयः । ब्राह्मणस्यैवमाख्यते,—‘निवेष्टनः सङ्गमनो वसुनामित्यैन्द्रा गार्हपत्यमुपतिष्ठते’ इति ; एतेन ब्राह्मणेन गार्हपत्ये विनियुज्यमानोऽर्थे प्रकाशयन् मुख्यमिन्द्रं प्रकाशयति । मुख्यस्येन्द्रः स्वर्गाधिपतिः सहस्राक्षः, तस्यैवेन्द्रब्रह्मस्य रूढत्वात् । गौणस्त्वैन्द्रो गार्हपत्यः, तस्यैश्वर्यगुणयोगेन यज्ञसाधनत्वेन मुख्येन्द्रसदृशत्वात् । तत्र पूर्वव्यायेन शीघ्रप्रतिपत्त्या मुख्येन्द्रे मन्त्रेषु प्रकाशिते सति मन्त्रब्राह्मणयोर्विसंवादं वारयितुं गार्हपत्यब्रह्मेन मुख्येन्द्रो गार्हपत्यदेवो वा लक्षणीयः । इति प्राप्ते ब्रूमः,—इन्द्र-गार्हपत्ययोरन्यतरस्य गौणत्वेऽवश्यम्भाविनि सति ब्राह्मणवाक्यस्य विधायकत्वादप्राप्तार्थत्वेन, विधौ लक्षणाया अन्याय्यत्वात् प्राप्तार्थत्वेनानुवादको मन्त्र एव स्वघटकेन्द्रब्रह्मेन वक्तिं लक्षयति । ततो गार्हपत्यप्रकाशने समर्थं मन्त्रम् ‘ऐन्द्रा’ इति द्वितीयाश्रुतिर्विशु-पस्थाने विनियुक्ते” इति ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ब्रह्मण्यजुः-संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे द्वितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

वा जाता ओषधयो देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा । मन्दा-
मि बभूवामहः शतं धामानि सप्त च^(१) । शतं वा
अम्ब धामानि सहस्रमुत वो रुहः । अथा शतकृत्वो यूय-
मिमं मे अगदं कृत^(२) । पुष्यावतीः प्रसूवतीः फलि-
नीरफला उत । अश्वा इव सजित्वरीर्वीरुधः पारयि-
ष्णवः^(३) । ओषधीरिति मातरस्तदो देवीरुपब्रुवे ।
रपांसि विघ्नतीरित् रपः ॥ १ ॥

चातयमानाः^(४) । अश्वत्ये वा निषदनं पूर्णं वा वस-
तिः कृता । गोभाज इत् किलासथ यत् सनवथ
पूरुषं^(५) । यदहं वाजयन्मिमा ओषधीर्हस्त आदधे ।
आत्मा यक्षस्य नश्यति पुरा जीवद्यभो यथा^(६) ।
यदोषधयः सङ्गच्छन्ते राजानः समिताविव । विप्रः स
उच्यते भिषग्रक्षोहामीवचातनः^(७) । निष्कृतिनाम वा
माताया यूयः स्थ संकृतीः । सराः पतचिणीः ॥ २ ॥

स्थन् यदामयति निष्कृत^(८) । अन्या वा अन्या-
मवत्वन्यान्यस्या उपावत । ताः सर्वा ओषधयः
संविदाना इदं मे प्रावता वचः^(९) । उच्छुष्मा ओष-
धीनां गावो गोष्ठादिवेरते । धनः सनिष्यन्तीनामा-
त्मानं तव पूरुष^(१०) । अति विश्वाः परिष्ठा स्तेन इव

वृजमक्रमुः । ओषधयः प्राचुच्यवुर्यत्किञ्च तनुवाः
रपः^(११) याः ॥ ३ ॥

त आतस्थुरात्मानं या आविविशुः परः-परः ।
तास्ते यक्ष्मं विवाधन्तामुग्रो मध्यमशीरिव^(१२) । साकं
यक्ष्मं प्रपत श्येनेन किकिदीविना । साकं वातस्य
प्राज्या साकं नश्य निहाकया^(१३) अश्वावतीः सोम-
वतीमूर्जयन्तीमुदोजसम् । आवित्ति सर्वा ओषधी-
रस्मा अरिष्टतातये^(१४) । याः फलिनीर्या अफला
अपुष्या याश्च पुष्पिणीः । दृढस्पतिप्रसूतास्ता नो
मुच्चन्वःहसः^(१५) याः ॥ ४ ॥

ओषधयः सोमराज्ञीः प्रविष्टाः पृथिवीमनु । तासां
त्वमस्युत्तमा प्राणो जीवातवे सुव^(१६) । अवपतन्तीरवदं
दिव ओषधयः परि । यं जीवमश्रवामहै नसरिष्याति
पूषः^(१७) । याश्चेदमुपशृण्वन्ति याश्च दूरं परागताः ।
इह सङ्गत्य ताः सर्वा अस्मै सन्दत्त भेषजं^(१८) । मा
वो रिषत् खनिता यस्मै चाहं खनामि वः । द्विपञ्चतु-
ष्यदस्माकं सर्वमस्त्वनातुरं^(१९) । ओषधयः संवदन्ते
सोमेन सह राज्ञा । यस्मै करोति ब्राह्मणस्तः राजन्
पारयामसि^(२०) ॥ ५ ॥

रयः । पतचिखीः । याः । अ० हसोयाः । खनामि वः ।
अष्टादश च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे द्वितीय-
प्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ० ॥

पञ्चमेऽनुवाके अग्निचेचकर्षणमुक्तम् । अथ षष्ठे ओषधिवपो
विधीयते । कस्यः, 'या जाता ओषधय इति चतुर्दशभिरोषधी-
र्निवपति' इति । तच्च प्रथमामाह,—“या जाता ओषधयो
देवेभ्यस्तियुगं पुरा । मन्दामि बभ्रूषामह५ व्रतं धामानि सप्त
च^(१)” इति । युगव्रजः कालवाची । 'चियुगम्' (वर्षाः, शरत्, वसन्तः-
इति कालत्रयम्) उद्दिश्य 'पुरा' (सृष्ट्यादौ) 'देवेभ्यः' सकाशात् 'याः'
'ओषधयः' उत्पन्नाः । 'बभ्रूषां' (प्राणिभरणसमर्थानां, परि-
पाकेन पिङ्गलवर्णानां वा) तासाम् ओषधीनां 'व्रतं धामानि'
(व्रतसङ्ख्याकान् जातिभेदान्) 'सप्त च' (विशेषाकारेण साम्यान्
आरण्यांश्च सप्तधाऽन्यभेदान्*) अवेक्ष्य 'मन्दामि' (हृष्यामि) ।

अथ द्वितीयामाह,—“व्रतं वो अम्य धामानि सहस्रमुत वो
हहः । अथा व्रतकलो यूयमिमं मे अगदं कृत^(१)” इति । हे
'अम्य' (मातृस्त्राणीया ओषधयः), 'वः' (युष्माकं) 'धामानि'
(जातिभेदाः चेचाणि वा) 'व्रतं' सन्ति, 'उत' (अपि च) 'वः' (युष्माकं)
'हहः' (प्ररोहा अङ्कुराश्च) 'सहस्रं' सन्ति; 'व्रतं'-‘सहस्रम्’-

* सप्त धाम्यभेदान् इत्यपि कश्चित् ।

इत्याभ्याम् अपरिमितत्वमुपलक्ष्यते । ‘अथ’ (एवंबहुविधोपेतत्वे सति) (व्रतसङ्ख्याकाशाः क्रतवो याभिर्युष्माभिर्निष्पाद्यन्ते तादृशः) ‘व्रतक्रलो’ ‘यूयं’ ‘मे’ (मदोयम्) ‘इमं’ (यजमानम्) ‘अगदं कृतं’ (क्षुत्पिपासादिरोगरहितं कुरुत) ।

अथ तृतीयामाह,—“पुष्पावतोः प्रसूवतोः फलिनीरफला उत । अश्वा इव सजिलरीर्वीरुधः पारयिष्णवः(१)” इति । अत्र ओषधयो नानाविधैर्विभ्रेषणैः प्रब्रूयन्ते । ‘पुष्पावतोः’ काश्चित् ओषधयः (पुष्पमात्रपर्यवसायिन्यो न तु फलनि); ‘प्रसूवतोः’ अन्या ओषधयः (पुष्पपूर्वकफलोत्पत्तिस्त्रायिन्यः); ‘फलिनीः’ पराः काश्चिदोषधयः (पुष्पं विना केवलम् फलन युक्ताः); ‘उत’ अपि च ‘अफलाः’ अन्याः काश्चिदोषधयः (फलेन तद्धेतुपुष्पेण च विरहिताः); तदेतत् सर्वं लोकसिद्धानुसारेणोदाहरणोयं; ‘वीरुधः’ काश्चिदोषधयो (लतारूपाः); ‘पारयिष्णवः’ (फलपाकान्तत्वं परित्यज्य पारं बहुसंवत्सरावसानं प्राप्तुं शीलं यासां, तास्तथाविधाः); तस्यथा नागवत्सोप्रभृतयः, ‘अश्वा इव सजिलरीः’ (यथा अश्वा युद्धे बहवः सह शीघ्रं गत्वा जयशीला भवन्ति, एवमोषधयोऽपि बहवः सहोत्पन्नाः फलपर्यन्तलक्षणजयशीला भवन्ति) ।

अथ चतुर्थीमाह,—“ओषधीरिति मातरस्तद्दे देवीरुपब्रुवे । रपाश्चि विघ्नतोरित रपस्यातयमानाः(२)” इति । हे ‘मातरः’ (मातृसमानाः); ‘देवीः’ (देव्यः); इतिशब्देऽत्र हेत्वर्थे, यस्मात् ‘ओषधीः’ यूयम्(ओषधयः); ‘तत्’ (तस्मात्) ‘वः’ (युष्मान्) ‘उपब्रुवे’

(प्रार्थये) । ‘ओषो’ दाहः,—फलपाको धीयते स्थायते चासु, ता ओषधयः, अतो युष्मान् प्रति प्रार्थनमुचितमित्यर्थः । कथं प्रार्थनमिति ?—तदुच्यते—‘रपांसि’ ‘विघ्नतीः’ (पापानि विनाशयन्त्यः), ‘रपस्यातयमानाः’ (पापफलं दुःखमपि विनाशयन्त्यः), ‘इत’ (प्राप्नुत) ।

अथ पञ्चमीमाह,—“अश्वत्ये वो निषदनं पर्णे वो वसतिः कृता । गोभाज इत् किलासथ यत् सनवथ पूरुषम्^(१)” इति । हे ओषधिदेवताः, ‘वः’ (युष्माकम्) ‘अश्वत्ये’ ‘निषदनं’, ‘पर्णे’ (पलाशे वृक्षे) ‘वः’ (युष्माकं) ‘वसतिः कृता’ (निवासकारणं गृहं कृतम्) । देवताधिष्ठितत्वादेव लोकेऽऽत्यवृक्षः प्रदक्षिणमस्कारादिभिः* पूज्यते । पलाशवृक्षशेष्मादिरूपेण कर्मसाधनसम्पन्नः । ईदृशोऽपि यूयं ‘गोभाज इत्’ (भवदीयस्यावरूपेण भूमिभाज इव) भूत्वा ‘असथ’ ‘किल’ (स्थिता इत्येतल्लोके प्रसिद्धम्) । तत्किमर्थमिति ?—तदुच्यते—‘यत्’ (यस्मात् कारणात्) ‘पूरुषं’ (मनुष्यं) ‘सनवथ’ (अन्नदानेन पोषयथ); तस्मादेवं स्यावरूपावस्थानमित्यर्थः ।

अथ षष्ठीमाह,—“यदहं वाजयन्निमा ओषधीर्हस्ते आदधे । आत्मा यक्षस्य नश्यति पुरा जीवगृभो यथा^(१)” इति । ‘यत्’ (यथा) ‘अहं’ ‘वाजयन्’ (अन्नमिच्छन्) ‘इमाः’ ‘ओषधीर्हस्ते’ आदधामि । तदानामेव ‘यक्षस्य’ (क्षुधादिरोगस्य) ‘आत्मा’

* प्रदक्षिणमस्कारादिभिः इति आदर्शपुस्तकपाठः ।

† यदेति भवितुं युक्तः ।

(स्वरूपं) 'पुरा' 'नश्यति' (भोजनात्प्रागेव नष्टसदृशो भवति) । तच्च दृष्टान्तः, 'यथा' श्लोके 'जीवगृभः' (धीवरैर्जीवस्य ब्रह्मादेर्यदृष्टात् पुरा भीतः ब्रह्मः कर्षाभ्यां गेचे पिधाय भूमिसंस्त्रिष्टो मृत इव तिष्ठति तद्वत्) ।

अथ सप्तमीमाह,—“यदोषधयः सङ्गच्छन्ते राजानः समिता-
विव । विप्रः स उच्यते भिषग्यचोहाऽमोवचातनः^(७)” इति । 'यत्' (यदा) 'ओषधयः' सर्वाः 'सङ्गच्छन्ते' (फलदामाय क्षेत्रसङ्गता भवन्ति); तच्च दृष्टान्तः, 'राजानः समिताविव' (यथा युद्धे प्रतिपक्षिणः सेनां जेतुं परस्परमनुकूला राजानः सङ्गच्छन्ते, तद्वत्); तदानीं सङ्गतासु ओषधोषु 'विप्रः' (मेधावी रसवीर्य-
भावनाभिज्ञो यः पुरुषः), 'स' 'भिषक्' 'उच्यते' (क्षुधादिरोगस्य चिकित्सक इत्यभिधीयते) । कथं भिषक्कामिति?—तदुच्यते—
'रक्षाहा' (पक्षाभिः एताभिः पुरोडाशं रक्षोघ्नं कृत्वा रक्षसां हन्ता, तदुपद्रवरूपं रोगं निवारयति) । 'अमोवचातनः' (ओषधिजन्यपथ्यादिभिरमोवान् रोगांश्चातयति विनाशयतीति अमोवचातनः) ।

अथाष्टमीमाह,—“निष्कृतिर्नाम वो माताया यूयं स्य सङ्कृतीः । सराः पतचिणीः स्थन यदामयति निष्कृत^(८)” इति । हे ओषधयः, 'वः' (युष्माकं) 'निष्कृतिर्नाम' (क्षुधादिविनाशनमेव) 'माता' (मातृवत् उत्पत्तिनिमित्तं क्षुधादिकं निवारयितुमेव भवती-
नामुत्पत्तिः) । 'अथ' (एवं सति) 'यूयं' 'सङ्कृतीः' 'स्य' (सम्यक् स्वरूपकार्ये
क्षमा भवत) । 'सराः' (क्षुधादिविनाशयिन्त्र्यः), 'पतचिणीः'

(पतत्रं पत्रं, तस्मात् प्रत्यागमनेनोपेताः) 'स्यन्' (भवत) । 'यत्' (क्षुधादिकं) 'आमयति' (रोगवद्वाधेत) तत् 'निष्कृत' (विनाशयत) ।

अथ गवमीमाह,—“अन्या वो अन्यामवत्वन्यान्यस्या उपावत । ताः सर्वा ओषधयः संविदाना इदं मे प्रावता वचः(९)” इति । हे ओषधयः, 'वः' (युष्माकं) मध्ये 'अन्या' काचिदोषधी-व्यक्तिः 'अन्याम्' ओषधीव्यक्तिम् 'अवतु' (रक्षतु) । तथा रक्षिता सा 'अन्या' अपि 'अन्यस्या' रक्षिकाया 'उपावत' (समीपमागत्य तामपि 'अवतु'; सम्भूयकारित्वात् परस्पररक्षित-मुचितं । तथाविधाः 'सर्वाः ओषधयः संविदानाः' (परस्पर-मैकमत्यं गताः) 'इदं' 'मे' (मदीयं) 'वचः' (वाक्यं) प्रार्थनारूपं 'प्रावत' (प्रकर्षेण रक्षत) ।

अथ दशमीमाह,—“उच्छृणा ओषधीनां गावो गोष्ठादिवे-रते । धनं सनिष्यन्तीनामात्मानं तव पूरुष(१०)” इति । 'ओषधीनां' 'शृणाः' (तदुपभोगजन्या बलविशेषाः) 'उत्'-‘इरते' (उद्गच्छन्ति) । तत्र दृष्टान्तः, 'गावो गोष्ठादिव' (यथा गावो निवासस्थानाद् गृहादरक्ष्यदेशं प्रत्युद्गच्छन्ति तद्वत्) । कीदृशीना-मोषधीनां?—‘पूरुष' 'तव' 'आत्मानं' 'धनं' 'सनिष्यन्तीनां' (हे यजमान, तदीयं शरीरं धनमिव दातुमिच्छन्तीनां), यथा धनं दास्यन्ति, एवमोषधयोऽपि तदीयशरीराकारेण परिणताः शरीरं दास्यन्तीत्यर्थः ।

अथैकादशीमाह,—“अति विश्वाः परिष्ठाः स्नेह इव व्रजमक्रमुः । ओषधयः प्राचुच्यतुर्यत्किञ्च तनुवाꣳ रपः(११)” इति । 'परिष्ठाः'

(शरीरस्थोपरिस्था उदरमध्ये प्रविष्टाः) 'विश्याः' सर्वाः 'ओषधयः' 'अति' (अजीर्णादिदोषमतिलङ्घ्य) 'अक्रमः' (क्रान्ताः) देहे व्याप्ता इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः,—'स्नेह इव व्रजं' (यथा राज्ञो गुप्ताचरो गोष्ठं प्रविश्य गामपहर्तुं सावधानो गोमालार्या सर्वतो व्याप्नोति तद्वत्) । 'तनुवां' (शरीराणां सम्बन्धि) 'यत्किञ्च' 'रपः' (ज्वरगुल्मातीसारादिरूपं पापफलं यत्किञ्चित्) अस्ति, तत्सर्वम् 'ओषधयः' 'प्राचुच्युः*' (विनाशितवत्यः) ।

अथ द्वादशीमाह,—“यास्त आतस्युरात्मानं या आविविशुः परः-परः । तास्ते यक्षं विवाधन्तामगो मध्यमशोरिव^(११)” इति । हे यजमान, 'ते' (तव) 'आत्मानं' (शरीरं) 'याः' (ओषधयः) 'आतस्युः' (आक्रम्य तिष्ठन्ति) । 'याः' (ओषधयः) 'परः-परः' 'आविविशुः' (रसरूपेण तत्तत्पर्व प्रविष्टवत्यः), 'ताः' सर्वाः 'ते' (तव) 'यक्षं' (रोगं) 'विवाधन्तां' (विशेषेण नाशयन्तु) । तत्र दृष्टान्तः,—‘मध्यम-शोरिव’,—मध्यमेन स्वकीय-परकीय-पक्षपात-रहितेन शास्त्रीयमार्गेण ज्ञेते वर्त्तते, इति 'मध्यमशोः', तादृशो राजा दुष्टान् प्रति 'उयो' भूत्वा यथा विनाशयति तद्वत् ।

अथ त्रयोदशीमाह,—“साकं यक्ष प्रपत श्नेनेन किकिदीविना । साकं वातस्य भ्राज्या साकं नश्य निहाकया^(१२)” इति । स्नेहा-वरद्वकण्डजन्यध्वनेः† अनुकरणार्थोऽयं 'किकि'-शब्दः, तेन किकिना ध्वनिविशेषेण द्योयति व्यवहरतीति रोगविशेषः 'किकिदीविः',

* प्राचुच्युः इति J. पु० पाठः ।

† स्नेहावरोधकण्डजन्यध्वनेः इति आदर्शमुक्तकपाठः ।

स च क्षेपजन्मः । क्षेमवत् तीव्रतरत्वात् पित्तजन्यो रोगः 'क्षेमः' ।
 हे 'यक्ष्मा'—राज (यक्ष्मादिरोम), त्वं पित्तजन्येन क्षेपजन्येन च रोगेण
 'साकं' 'प्रपत' (प्रकर्षेण गृह्यो भव) । तथा 'वातस्य' 'ध्राव्या'
 (वातरोगस्य गत्या व्याप्या) 'साकं' गृह्यो भव । तथा यथा
 पोड्या निहतोऽस्मि (हा कष्टमितिब्रह्मं करोमि), सा 'निहाका',
 तथा सह गृह्यो भव ।

अथ चतुर्दशीमाह,—“अश्ववतीः सोमवतीमूर्जयन्तीबुदोजसम् ।
 आवित्ति सर्वा ओषधोरस्या अरिष्टतातये^(१५)” इति । काश्चिद्
 ओषधीजातिः 'अश्ववती',—अस्या अस्यां सन्तीति 'अश्ववती',
 ओषधीसमृद्धौ* सत्यां धनदारेणास्या लभ्यन्त इत्यर्थः । अन्या
 काश्चिदोषधीजातिः 'सोमवती',—सोमयागोऽस्यामसीति 'सोम-
 वती', धान्यसमृद्धौ सत्यां सोमयागः कर्तुं शक्यत इत्यर्थः ।
 अपरा 'ऊर्जयन्ती',—ऊर्जं बलं प्राणचेष्टां वा करोतीत्यर्थः ।
 अन्या जातिः 'बुदोजाः',—उत्कृष्टमोजोऽष्टमधातुरस्मिन् यस्याः,
 सा 'बुदोजाः', अन्नदारेण बरीरधातुन् पोषयतीत्यर्थः । ताः
 'सर्वाः' 'ओषधीः'† 'आवित्ति' (लभ्यमानसि) । किमर्थम्?—
 'अस्या' 'अरिष्टतातये' (अरिष्टस्य तातिररिष्टतातिः), अस्य
 यजमानस्य अहिंसारान्निवायेत्यर्थः‡ । तदेवमोषधिवापार्था
 अथचतुर्दश आवाताः ।

* ओषधीः समृद्धौ इति सर्वत्र पाठो न सम्भवः ।

† ओषधीम् इति भाष्यस्यापाठो न संहितानुसारी ।

‡ 'अहिंसाराहित्यायेत्यर्थः' इति आदर्शमुक्तकपाठो न सम्भवः ।
 तत्पाठपक्षे हिंसाराहित्यायेति पठितुं युक्तः ।

अथात्रैव विकल्पिताः षडृच आवायन्ते,—“वाः फलिनीर्या
अफला अपुष्पा याश्च पुष्पिणीः । वृहस्पतिप्रसूतास्ता नो
मुञ्चन्त्यहसः^(११)” इति । ‘वाः’ ओषधयः फलयुक्ताः, ‘याः’
फलरहिताः, ‘याश्च’ पुष्परहिताः, ‘याश्च’ पुष्पयुक्ताः, ‘ताः’
सर्वा ‘वृहस्पतिप्रसूताः’ सत्यः ‘नः’ ‘अहसः’ (पापात्) मोचयन्तु ।

अथ द्वितीयामाह,—“या ओषधयः सोमराज्ञीः प्रविष्टाः
वृथिवोमनु । तासां त्वमस्त्युत्तमा प्र षो जीवातवे सुव^(१२)” इति ।
सोमो राजा आसीत् ताः ‘सोमराज्ञीः(?)’ । तादृशो ‘या ओषधयः’
‘वृथिवोमनु’ ‘प्रविष्टाः’, ‘तासां’ मध्ये इदानीम् उच्यमाने हे
ओषधे, ‘त्वम्’ ‘उत्तमा’ ‘असि’ । अतः ‘नः’ (अस्मान्) ‘जीवातवे’
(जीवनौषधाय) ‘प्र’-‘सुव’ (प्रकर्षेण प्रेरय) ।

अथ तृतीयामाह,—“अवपतन्तीरवदन् दिव ओषधयः
परि । यं जीवमग्नवामहै न स रिष्याति पूरुषः^(१३)” इति ।
पुलोकात् पतन्तो वृष्टिविन्दवः ओषधीरूपेणोत्पद्यन्ते । तथा
वाग्निहोत्रब्राह्मणे समाध्यायते, ‘यावन्तः स्तोका अवापद्यन्त ।
ताक्तीरोषधयो जायन्ते’ इति । अत्रापि ‘दिवः’ ‘परि’
(स्वर्गलोपरितनप्रदेशात्) ‘अवपतन्तीः’ (अधस्ताद्भूमौ पतन्त्यः)
‘ओषधयः’ ‘अवदन्’ (वचनमुक्तवत्यः) । कीदृशं वचनम् ?—इति
तदुच्यते,—‘यं जीवम्’ ‘अग्नवामहै’ (व्याघ्रमः), ‘स’ ‘पूरुषः’ ‘न’
‘रिष्याति’ (नैव विनश्यति) ।

अथ चतुर्थीमाह,—“यास्तेदमपश्यन्ति याश्च दूरं परा-
यताः । इह सङ्गत्य ताः सर्वा असौ संदत्त भेषजम्^(१४)” इति ।

‘यास्य’ ओषधीदेवताः ‘इदं’ (मदीयं प्रार्थनम्) ‘उपशृण्वन्ति’,
 ‘यास्य’ अन्या ओषधीदेवताः ‘दूरं’ यथा भवति, तथा ‘परा-
 गताः’ सत्यः ईषत् शृण्वन्ति, ‘ताः’ ‘सर्वाः’ ओषधीदेवताः ‘इह’
 (कर्मणि) सङ्गता भूत्वा ‘अस्मै’ (यजमानाय) ‘भेषजं’ ‘संदत्त’
 (शुधादिरोगचिकित्सां सम्यक् कुरुत) ।

अथ पञ्चमीमाह,—“मा वो रिषत् खनिता यस्मै चाहं
 खनामि वः । द्विपचतुष्पदस्माकं सर्वमस्वनातुरम्^(१८)” इति ।
 हे ओषधयः, ‘वः’ (युष्माकं) ‘खनिता’ (चिकित्सायै युष्मदीयं
 मूलं ग्रहीतुं खननस्य कर्त्ता) ‘मा’ ‘रिषत्’ (मा विनश्यतु) ।
 ‘अहं’ ‘च’ ‘यस्मै’ (हृणाय) चिकित्सार्थं ‘खनामि’ (युष्मन्मूलं
 ग्रहीतुं खननं करोमि), सोऽपि मा विनश्यतु । किं वञ्चना
 अस्माकं सम्बन्धि यत् ‘द्विपत् चतुष्पद्’ वा प्राणिजातं युष्मदुपजीवति,
 तत् ‘सर्वम्’ ‘अनातुरं’ (रोगरहितम्) ‘अस्तु’ ।

अथ षष्ठीमाह,—“ओषधयः संवदन्ते सोमेन सह राज्ञा ।
 यस्मै करोति ब्राह्मणस्तस्मात् राजन् पारयामसि^(१९)” इति ।
 ‘ओषधयः’ (ओषधिदेवताः) स्वकीयेन स्वामिना ‘सोमेन’ ‘राज्ञा’
 ‘सह’ संवादं कुर्वन्ति । कथं संवादः?—इति तदुच्यते,—‘यस्मै’
 (हृणाय) चिकित्साम् अस्मदीयमूलादिना ‘ब्राह्मणः’ ‘करोति’,
 हे ‘राजन्’, ‘तम्’ (आतुरं) वयं ‘पारयामसि’ (व्याधेरुत्तारयाम) ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यमोषधिवापं विधत्ते,—“ओषधीर्वपति ब्रह्मणा-
 जमवदन्तेऽर्केऽर्कश्चीयते” (५।२।५ अ०) इति । ‘ब्रह्मणा’
 (ओषधिवापहेतुभूतमन्त्रसामर्थ्येन) ‘अस्मै’ व्याप्नोति । किञ्चैवं सति

‘अर्के’ (अर्चनीये स्थाने) ‘अर्कः’ (अर्चनीयः) अग्निस्थितो भवति ।

मन्त्रसंख्यां विधत्ते,—“चतुर्दशभिर्वपति सप्त याम्या ओषधयः सप्तारण्या उभयोषामवरुधा अन्नस्यान्नस्य वपत्यन्नस्यान्नस्यावरुधे” (५।२।५ अ०) इति । तिल-माष-ग्रीहि-यवाः प्रियङ्गुणवो गोधूमा-स्येति सप्त याम्या ओषधयः । वेणु-श्यामाक-नीवार-जर्त्तिला-गवेधुका-मर्कटका-गार्मुतास्येति सप्त आरण्या ओषधयः नानाविधस्य ‘अन्नस्य’ बीजवापेन नानाविधमन्नमाप्नोति । तदुक्तं सूत्रकारेण, ‘सप्त याम्याः छष्टे सप्तारण्या अछष्टे’ इति ।

तत्र याम्याणां देशविशेषं विधत्ते,—“छष्टे वपति छष्टे ओषधयः प्रतितिष्ठन्ति” (५।२।५ अ०) इति । ‘छष्टे’ देशे ‘वपति’ याम्या इति शेषः । मूलानां सर्वतः प्रसरणे दृढावस्थानं प्रतिष्ठा ।

एकैकस्यां सीतायां मूलमारभ्याद्यपर्यन्तमनुगतं वपनं विधत्ते,—“अनुसीतं वपति प्रजात्यै” (५।२।५ अ०) इति । प्रभूतत्वेनोत्पत्तिः ‘प्रजातिः’ ।

सर्वांस्त्रयसु सीतासु बीजावापं विधत्ते,—“द्वादशसु सीतासु वपति द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरेणैवास्मा अन्नं पचति” (५।२।५ अ०) इति । यदुक्तं सूत्रकारेण, ‘यामोषधिं नाधिगच्छेत् तस्याः स्थाने यवान् मधुमिश्रान् वपेदुप्ता मेऽसीति वा मनसा ध्यायेदधिगताया यः प्रथम इक्षु* आगच्छेत्, तस्मिन्नेनामुपसन्नस्य ये वनस्पतीनां फलग्रहयस्थानिभ्य उपसन्नस्य प्रोचेत्’ इति ।

* इक्ष्वा इति J. पु० पाठः ।

तदिदं वनस्यतिप्रोक्षणं विधत्ते,—“यदग्निचिदनवरद्वयाभ्यो-
 द्यादवरद्वयेन ऋध्येत ये वनस्यतीनां फलवहयस्तानिभ्योऽपि प्रोक्षे-
 दनवरद्वयावरद्वये” (५।२।५ अ०) इति। यद्ययम् ‘अग्निचित्’
 पुरुषः ‘अनवरद्वय’ शीतास्त्रगुप्तस्य द्रव्यस्यावम् ‘अग्नीवात्’,
 तदानीम् ‘अवरद्वयेन’ शीतास्त्रगुप्तेन धान्वेनापि वियुक्तो भवेत्।
 अतोऽचानुगुप्तस्याप्युप्तत्वसिद्धये ‘वनस्यतीनां’ मध्ये ये पुष्पमन्तरेण
 फलं गृह्णन्तुदुम्बरादयः ‘तान्’ अप्यादाय इक्षेण सह सन्नद्धा प्रोक्षणी
 कुर्यात्। ततः सर्वमपि भक्ष्यजातमस्यावरद्वयेव भवति ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः,—

था आ, चाम्यास्तथारण्याः छष्टाछष्टभुवोर्वपेत्।

चतुर्दशभिरन्यास्तु षड्त्रैव विकल्पिताः ॥

अथ मीमांसा, दशमाध्यायस्य पञ्चमपादे चिन्तितम्। (अ० ५)

“धूमने वपने चाग्नौ सप्त चोक्ताश्चतुर्दश ।

किमाद्यारम्भनियमः किंवाऽऽरम्भो निजेच्छया ? ॥

कपालवत् क्रमः प्राप्तः, केचित् प्रकरणोदितः ।

व्यर्थाः स्तुतो मन्त्राणामारम्भोऽत्र विकल्पितः ॥

अग्निचयने मन्त्रा आधूननार्था आवपनार्थाश्च बहवः पठिताः,
 प्रथमे तु तदेकदेशसङ्ख्याभिहितः,—‘सप्तभिराधूनेति चतुर्दशभि-
 र्वपति’ इति। तत्र प्रथमाधिकरणोक्तकपालवत्प्रामिधेनोन्मयेन
 प्रथमपठितस्यैव मन्त्रस्योपक्रमः प्राप्नोति। तदयुक्तं; कुतः ?
 यथोक्तसङ्ख्यातिरिक्तानां प्रकरणपठितानां मन्त्राणां वैयर्थ्य-

प्रसङ्गात् । तस्मात् प्रकरणेन क्रमं वाधित्वा निजेच्छयैव प्रथमतो
मध्यमतोऽन्ततो वोपक्रम्य विहितसङ्ख्या पूरणीया ॥”

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छणायजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ० ॥

—

मा नो हि॒ःसीज्जनि॒ता यः पृथि॒व्या यो वा दि॒वः
स॒त्यध॑र्मा ज॒जान॑ । यश्चा॒पश्च॒न्द्रा वृ॒हती॑र्ज॒जान॑ कस्मै
दे॒वाय॑ ह॒विषा॑ विधेम^(१) । अ॒भ्याव॑र्त्तस्व पृथि॒वि य॒ज्ञेन॑
प॒यसा॑ स॒ह । व॒पां ते॑ अ॒ग्निरि॑षि॒तोऽव॑स॒र्पतु॑^(२) । अ॒ग्ने
य॒ते शु॒क्रं यश्च॒न्द्रं यत् पू॒तं यद्य॒ज्ञियं॑ । तद्दे॒वेभ्यो॑
भ॒राम॑सि^(३) । इष॒मूज॑म॒हमि॑त आ ॥ १ ॥

द॒दु कृ॒तस्य॑ धाम्नो अ॒मृत॑स्य॒ योनेः॑ । आ नो गोषु
वि॒श्वैष॑धीषु ज॒हामि॑ से॒दिम॑नि॒राम॑मी॒वां^(४) । अ॒ग्ने
तव॑ अ॒वो व॒यो म॒हि धा॑ज॒न्त्यर्च॑यो विभाव॒सो । वृ॒ह-
द्धानो॑ श॒वसा॑ वाज॒मुक्थं॑ द॒धासि॑ दा॒शुषे॑ कवे^(५) ।
इ॒रज्य॑न्न॒ग्ने प्र॑थ॒यस्व ज॒न्तुभि॑र॒स्मे रा॒यो अ॒मर्त्य॑ । स
द॒र्श॑तस्य॒ वपु॑षो वि॒राज॑सि पृ॒णश्चि॑ सान॒सिः र॒यिं^(६) ।
ज॒जोऽन॑पा॒ज्जात॑वेदः सु॒श॒स्तिभि॑र्म॒न्दस्व॑ ॥ २ ॥

धीतिभिर्हितः । त्वे इषः सन्दधुर्भूरिरेतसः चिचो-
तयो वामजाताः^(९) । पावकवर्चाः शुक्रवर्चा अनून-
वर्चा उदियर्षि भानुना । पुचः पितरा विचरन्नुपा-
वस्युमे पृणक्षि रोदसी^(५) । कृतावानं महिषं विश्व-
चर्षणिमग्निः सुन्नाय दधिरे पुरो जनाः । अत्कर्णः
सप्रथस्तमं त्वा गिरा दैव्यं मानुषा युगा^(६) । निष्कर्तार-
मध्वरस्य प्रचेतसं क्षयंतः राधसे महे । रातिं धृगू-
णामुशिजं कविकृतं पृणक्षि सानसिं ॥ ३ ॥

रयिं^(१०) चितं स्थ परिचितं ऊद्धुचितं अयध्वं तया
देवतयाऽऽङ्गिरस्वद्भुवाः सीदत^(११) । आप्यायस्व समेतु
ते विश्वतः सोम वृष्णिंयं । भवा वाजस्य सङ्गये^(१२) ।
सन्ते पयाःसि समुयन्तु वाजाः सं वृष्णिंयान्यभिमा-
तिषाहः । आप्यायमानो अमृताय सोम दिवि
अवाःस्यत्तमानि धिष्व^(१३) ॥ ४ ॥

आ । मन्दस्व । सानसिं । एकोनचत्वारिंशच्च ॥ ७ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे द्वितीयप्रपाठके
सप्तमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

पष्ठेऽनुवाके ओषधिरापोऽभिहितः । अथ वज्रमे लोहवेपा-
दिकमभिधीयते । कथ्यः, ‘मा नो हिंसोऽजनिता यः पृथिव्या
इति चतस्रभिर्दिग्भ्यो लोहान् समस्रति येऽन्तर्विधादहिर्विध-
मापन्ना भवन्ति’ इति । कर्षणे चे लोहाः परिमिनचेपाद् बहिः
पतन्ति, तान् पुनरन्तःपातयेदित्यर्थः । तत्र प्रथमामाह,—“मा
नो हिंसोऽजनिता यः पृथिव्या वो वा दिवश् सत्यधर्मा वज्रान् ।
यद्यापसन्त्रा हृदतीर्ज्ज्वाय कस्यै देवाय हविषा विधेम^(१)” इति ।
‘यः’ प्रजापतिः ‘पृथिव्याः’ ‘जनिता’ (उत्पादकः), ‘वो वा’
प्रजापतिः ‘सत्यधर्मा’ (अवितथधारणशक्तिः* सन्) ‘दिवं’
‘वज्रान्’ (उत्पादयामास) । पुनरपि ‘यः’ प्रजापतिः ‘सन्त्राः’
(आह्लादकारिणोः) ‘हृदतोः’ (वज्रजाः) ‘अयः’ ‘जजान्’ (उत्पा-
दयामास) ; तादृशः प्रजापतिः ‘नः’ (अस्मान्) ‘मा’ ‘हिंसोत्’ ;
तादृशाश्च ‘कस्यै’ (प्रजापतये) ‘हविषा’ ‘विधेम’ (परिचरेम) ।

अथ द्वितीयामाह,—“अभ्यावर्त्तस्व पृथिवि वज्रेण पवसा
वह । वषां ते अग्निरिवितोऽवसर्पतु^(१)” इति । हे ‘पृथिवि’,
‘वज्रेण’ अनुष्ठातयेन, ‘पयसा’ च तत्फलभूतेन ‘वह’ ‘अभ्यावर्त्तस्व’
(अस्रदाभिमुख्येनामन्त्रम्) । ‘इजितः’ (इच्छावान्) ‘अग्निः’ ‘ते’
‘वषां’ (तदीयवषासदृशम्) इमं प्रदेशम् ‘अवसर्पतु’ (प्राप्नोतु) ।

अथ तृतीयामाह,—“अग्ने यत्ते शुक्रं यत्तद् यत्पूतं यद्यश्नियं ।
तदेवेभ्यो भगमसि^(१)” इति । हे ‘अग्ने’, ‘ते’ (तदीयं) ‘यत्’
अङ्गं ‘शुक्रं’ (दीप्तिमम्), ‘यत्’ चात्यदृशं ‘यत्तद्’ (आह्लादकरं),

* अवितथं धारणशक्तिः इति सर्व्वत्र पाठो न सम्भवः ।

‘यत्’ अयन्यदङ्गं ‘पूतं’ (शुद्धं), ‘यत्’ अयन्यदङ्गं ‘यज्ञियं’ (यज्ञार्हं), ‘तत्’ सर्वं लोट्स्वरूपं ‘देवेभ्यः’ (देवानामर्थे) ‘भरामभि’ (सम्पादयामः) ।

अथ चतुर्थीमाह,—“इषमूर्जमहमित आ दद ऋतस्य धावो ऋतस्य योनेः । आ नो गोषु विव्रतु आ ओषधीषु जहामि वेदिमनिरामनीवाम्^(४)” इति । ‘ऋतस्य’ (यज्ञस्य) ‘धावः’ (स्नानभृतात्) ‘ऋतस्य योनेः’ (कारणभृतात्) ‘इतः’ (देशात्) ‘इषम्’ (अन्नरूपम्) ‘जर्ज’ (रसरूपं) लोटम् ‘आददे’ (स्वीकरोमि) । स लोटः ‘नः’ (अस्मदीयेषु) ‘गोषु’ ‘आ’-‘विव्रतु’ (आगत्य प्रविब्रतु) । तथा ‘ओषधीषु’ ‘आ’-‘विव्रतु’, सोदन्यदेति वेदिर्भूमिः । ‘अनिरां’ (सस्तरहिताम्) ‘अनीवां’ (रोगयुक्तां) ‘वेदिं’ (भूमिं) परित्यजामि ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यं लोष्टानां सेचनमध्ये स्थापनं विधत्ते,—“दिग्भ्या लोष्टान् समस्यति दिशामेव वीर्यमवबध्य दिक्षां वीर्येऽग्निं चिनुते” (५।१।५अ०) इति । कर्षणावसरे ये लोष्टा वेणुना त्रिमितादग्निसेचाद् बहिर्दिषु पतिताः, ताभ्यः ‘दिग्भ्यः’ तान् ‘लोष्टान्’ आनीय सेचे संयोजयेत् । तथा सति ‘दिक्षां’ सामर्थ्यम् अस्मिन् सेचे ‘अवबध्य’ तस्मिन् सामर्थ्ये ‘अग्निं’ चितवान् भवति ।

चतुर्थ्यमन्त्रे काञ्चिद्विशेषं विधत्ते,—“यं दिव्याद्यच सः स्यात् तस्यै दिक्षो लोष्टमाहरेदिषमूर्जमहमित आदद इतीषमेवोर्जं तस्यै दिक्षोऽवबध्ये चोधुको भवति यस्तस्यां दिशि भवति” (५।१।५अ०) इति । अयमग्निचित् ‘यं’ (पुरुषं) ‘दिव्यात्’, ‘सः’ (पुरुषः) ‘स्त्यां’

‘दिग्नि’ अवतिष्ठेत्, तस्मा ‘दिग्घो’ ‘खोष्टम्’* ‘इवमूर्जम्’—इति मन्त्रेण आहरेत्, तथा यति तदीयमन्त्रं रचय्य स्वीकरोति । स्वीकृते यति ‘तस्मां दिग्नि’ ‘यो’ द्वेभ्यः ‘भवति’ (वर्तते), स द्वेभ्यः ‘चोभुकः’ (चुधां प्राप्तः) अक्षरहितो भवति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण, ‘उत्तरवेदिम् उपवपति आवागमि-
र्याधारणान्तां कृत्वा’ इति । तदेतद्विधत्ते,—“उत्तरवेदिमुपवप-
त्युत्तरवेद्याः अग्निस्वीयतेऽथो पञ्चवो वा उत्तरवेदिः पशून्नेवाव-
दन्तेऽथो यज्ञपरुषोऽनन्तरित्वै” (५।२।५ अ०) इति । प्राकृतेन
प्रकारेण ‘उत्तरवेदिं’ कुर्यात् । तस्मात् ‘उत्तरवेद्यां’ पश्चात्
‘अग्निस्वीयते’ । अपि च उत्तरवेद्याः समोपगतेषु पशून्नेवात्
‘पञ्चवः’ एव ‘उत्तरवेदिः’, उत्तरवेदिः पशूनां प्राप्तये भवति ।
‘अथो’ (अपि च) प्रकृतानुत्तरवेदिरूपं यज्ञस्य ‘परुः’ (पर्व),
तस्मान्तराथो मा भूदित्युत्तरवेदिः कर्त्तव्या ।

कल्पः, ‘अग्ने तव अवो वय इति षड्भिः सिकतान्युष्ठा’ इति ।
तत्र प्रथमामाह,—“अग्ने तव अवो वयो महि भ्राजन्धर्षयो
विभावसो । बृहद्भानो अवसा वाजमुक्थं दधासि दाशुषे
कवे(५)” इति । वीयते प्राणिभिरभ्यते इति वयोऽन्त्रं । हे ‘अग्ने’,
‘तव अवः’ (त्वदीयत्वेन श्रूयमाणं) ‘वयः’ (अन्नं) ‘महि’ ‘महदस्ति’ ।
‘विभा’ (दीप्तिरेव) ‘वसु’ (धनं) यस्मासौ विभावसुः, हे
‘विभावसो’, ‘अर्षयः’ (तव दीप्तयः) ‘भ्राजन्ति’ (दीप्यन्ते) । बृहन्तो
भानवो यस्मासौ बृहद्भानुः । कविः (विद्वान्) यजमानाभि-

* अत्र सर्वत्र खोष्टशब्दस्थाने खोष्ठ इति आदर्शपुस्तके एवं
J. पुस्तके पाठः ।

प्राचाभिन्नः । तादृश हे 'अग्ने', 'दास्युवे' (हविर्दत्तवते)
यजमः नाय 'उक्थं' (ब्रह्माद्युपेतं) ब्रह्मयोग्यं 'वाजम्' (वज्रं)
'प्रवसा' (तदीयेन बलेन) 'दधासि' ।

अथ द्वितीयामाह,—“इरज्यस्ये प्रथमस्य जन्तुभिरस्ये राज्ञो
अमर्त्य । स दर्भतस्य वपुषो विराजसि पृषसि सानसि रयिम्^(१)”
इति । हे 'अमर्त्य' (मरणाश्रित) 'अग्ने', 'जन्तुभिः' (पुरोडाशादि-
हविःप्रदेः प्राणिभिः) 'इरज्यन्' (दीप्यमानः) सन् 'अस्ये'
(अस्मासु) 'रायः' (धनमणि) 'प्रथमस्य' (विस्तारय) । 'स' 'दर्भतस्य'
'वपुषः' (दर्भबीजस्य चित्ताग्निरूपस्य प्ररोरस्य) मध्ये 'विराजसि'
(विभेषेण दीप्यसे), 'सानसि' (बहुविधदानार्हे) 'रयिं' (धनं)
'पृषसि' (अस्मदर्थे पूरय) ।

अथ तृतीयामाह,—“उर्जो नपाज्जातवेदः सुवसिभि-
र्मन्दस्य धीतिभिर्हितः । ते इवः सन्दधुर्भूरिरेतस्यिचोतयो
वामजाताः^(२)” इति । 'उर्जः' (अजस्र) 'नपात्' (अविनाशयिता),
तादृश हे 'जातवेदः', 'धीतिभिर्हितः' (दीप्तिभिर्युक्तः) सन्
'सुवसिभिः' (शोमनाभिः सुतिभिः) 'मन्दस्य' (हृदयस्य) ।
'भूरिरेतसः' (प्रभूतशराः) 'इवः' (अस्यरूपाः) आहुतीः 'ते'
(तयि) 'सन्दधुः' (यजमानाः सन्पादितवन्तः) । कोदृशा
यजमानाः ?—‘चिचोतयः’ (चिवास्त्रवा कृत ऊतयो रथा येषां
ते चिचोतयः), 'वामजाताः' (वमनीये* समजनीये देवे कुले
चोत्पन्नाः) ।

* वमनीये इति पाठो भवितुं युक्तः ।

अथ चतुर्थीमाह,—“पावकवर्षाः शुक्रवर्षा अमूवर्षा उदिवर्षि भानुना । पुचः पितरा विचरन्नुपावस्रुभे वृषसि रोदसो^(८)” इति । ‘पावकवर्षाः’ (बोधकदोप्तिः) ‘शुक्रवर्षाः’ (निर्मलदोप्तिः), ‘अमूवर्षाः’ (सम्पूर्णदोप्तिः); ईदृशस्त्वं ‘भानुना’ (भासा) ‘उदिवर्षि’ (उत्कर्षे गच्छसि) । ‘उभे’ ‘रोदसो’ (द्यावा-वृष्यौ) ‘विचरन्’ ‘उपावसि’ (समीपमागत्य रक्षसि), ‘वृषसि’ च (तयोः सम्पूर्णमपि करोषि) । परिचरणे दृष्टान्तः, ‘पुचः पितरा’,— यथा लोके ब्राह्मीयमार्गेष्वनुविष्टः पुचः पितरौ परिचरति तद्वत् ।

अथ पञ्चमीमाह,—“स्यतावानं महिषं विश्वचर्षणिमग्निं सुखाय दधिरे पुरो जनाः । अत्कर्षं सप्रयत्नमं त्वा गिरा दैव्यं मानुषा युवा^(९)” इति । ‘मानुषा’ ‘जनाः’ (मनुष्यजातिवृक्ताः जन्तवः) स्यत्विज्यजमाना ‘पुरः’ (पूर्वस्मिन् काले) ‘युवा’ ‘गिरा’ (योग्यया स्तिरूपया वाचा) ‘सुखाय’ (सुखार्थं) ‘अग्निम्’ अत्र ‘दधिरे’ (स्नापितवन्तः) । कोदृशमग्निम् ?—‘स्यतावानं’ (सत्यवन्तं) ‘महिषं’ (महान्तं) विश्वचर्षणयो (मनुष्याः) परिचारकत्वेन यस्तु सन्ति, सोऽयं ‘विश्वचर्षणिः’ । ‘अत्कर्षं’ (इष्टवत्कर्षं),—यदि ज्ञाप्यते, तत्सु एव कर्षेण अत्वा सम्पादयतीत्यर्थः । ‘सप्रयत्नमं’ (अति-श्रयेण प्रयासहितं, कोर्त्तिमन्तं), तम् ईदृशं त्वां ‘अग्निं’ ‘दैव्यं’ (देवेभ्यो हितं) ‘दधिरे’ इत्यन्वयः ।

अथ षष्ठीमाह,—“निष्कर्त्तारमध्वरस्य प्रचेतसं चयन्तं राधसे महे । रातिं शृगूषमभुजित्वं कविकृतं वृषसि सानसि^{१०}

रविम्^(१०)” इति । हे अग्ने, त्वं (यजमानं) ‘रविं’ ‘पृथ्विं’ (सम्पृक्तं करोषि) प्रापयसीत्यर्थः । कीदृशं यजमानं ?—‘अध्वरस्व’ ‘निष्कर्त्तारं’ (यज्ञस्व निष्पादकं), ‘प्रचेतसं’ (प्रकृष्टचित्तयुक्तम्), अङ्गास्तुमित्यर्थः ; ‘महे’ ‘राधसे’ (महते राधसे हविर्लक्षणाया अस्माय) ‘क्षयन्तं’ (हविर्दातुमिह निवसन्तमित्यर्थः) ; ‘रातिं’ (दातारं), ‘भृगूणां’ (महर्षीणां तपस्विनां) मध्ये ‘उज्जिजं’ (कमनीयं) अत्यन्तं तपोयुक्तमित्यर्थः ; ‘कविकृतुं’ (कवीनां विदुषामिव क्रतुः कर्मानुष्ठानं यस्यासौ कविकृतुस्तं), सर्वमपि कर्त्तव्यं सम्यक् ज्ञात्वैवानुतिष्ठतीत्यर्थः । सागसिग्ने यजमान-विशेषणं वा, यजमानपक्षे दानग्रीवमित्यर्थः । धनपक्षे सम्पन्न-जीवमित्यर्थः ।

एतान् मन्त्रान् विनियुक्ते,—“अग्ने तव अत्रो वय इति सिकता निवपत्येतदा अग्नौ वैश्वानरस्य सूक्तं सूक्तेनैव वैश्वानरमवदन्धे” (५।२।६अ०) इति । एतत् षडृचात्मकं ‘वैश्वानरस्य’ (सर्वमनुष्य-प्रियस्य) अग्नेः सम्बन्धि सूक्तम्, अत एतेन सिकतावापे सति वैश्वानररूपमग्निं प्राप्नोति ।

सूक्तगतमन्त्रसङ्ख्यां विधत्ते,—“षड्भिर्निवपति षड्वा ऋतवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्वैश्वानरः साक्षादेव वैश्वानरमवदन्धे” (५।२।६अ०) इति । ‘संवत्सरम् उख्यं भूत्वा’ इत्यादौ संवत्सरधारण-सम्बन्धात् अग्नेः संवत्सररूपत्वम् । ऋतुसंवत्सराव्यवधानेन वैश्वानरं साक्षादेव सर्वथैव प्राप्नोति ।

सूक्तगतासु ऋतु परस्परविलक्षणं यच्छब्दस्तत् प्रशंसति,—“समुद्रं

वै नामैतच्छब्दः समुद्रमनु प्रजाः प्रजायन्ते यदेतेन सिक्ता
 निवपति प्रजानां प्रजननाय” (५।२।६ अ०) इति । यथा
 समुद्रो बहसस्तथा अचत्यच्छब्दोऽपि बहुविधत्वात् समुद्रमित्युच्यते ।
 तथा हि प्रथमा विष्टारपङ्क्तिः, मध्यमयोः पादयोरेकादशाक्षर-
 त्वात्; द्वितीया पदपङ्क्तिः, आद्योत्तमपादयोः* द्वादशाक्षरत्वात् ।
 यथा द्वितीया तथा तृतीया, यथा प्रथमा तथा चतुर्थी ।
 उपरिष्टाज्ज्योतिः पञ्चमी, चतुर्थपादस्याष्टाक्षरत्वात्, तथा षष्ठी† ।
 एवं बहुविधत्वाच्छब्दसः समुद्रत्वं, लोके हि समुद्रमनुसृत्य प्रजा
 उत्पाद्यन्ते, समुद्रो बहसः, तथा प्रजा अपि बहुविधाः । तथा
 सति समुद्रसदृशेन छन्दसा सिक्तानिवापः प्रजानामुत्पत्त्यै
 सम्यद्यते ।

कल्पः, ‘चित स्त परिचित इत्यपरिमिताभिः शर्कराभि-

* आद्यतृतीयपादयोः इति J. पु० पाठः ।

† एष च सन्दर्भो न पिङ्गलसूत्रतदुक्त्योः संवादी, तत्र हि तृतीया-
 ध्याये “विस्तारपङ्क्तिरन्तः । ४२ ।” “पदपङ्क्तिः पञ्च । ४६ ।” “उप-
 रिष्टाज्ज्योतिरन्तेन । ५४ ।” इति सूत्रत्रयेण, “यदा जागता (१२ अ०)
 पादौ मध्ये भवतः, आद्यन्तयोश्च गायत्रौ, (८ अ०), तदा विस्तारपङ्क्ति-
 र्नाम” । “पञ्चका इत्यनुवर्त्तते, यदा पञ्चाक्षरा पञ्च पादा भवन्ति,
 तदा पदपङ्क्तिर्नाम छन्दः ।” “यदा चत्वारो गायत्राः पादा भवन्ति,
 अन्ते च त्रैलुभः (११ अ०) तदा उपरिष्टाज्ज्योतिर्नाम त्रिलुभं भवति ।
 तथा जगतीत्यनुवर्त्तनीयं, तेन, अन्तेन जागतेन श्रैवैश्च गायत्रैश्चतुर्भिः
 उपरिष्टाज्ज्योतिर्नाम जगती भवति ।” इति तत्सूत्रत्रयेन तदुक्त्या च
 अन्यथैव लक्ष्यानि प्रदर्शितानि । एवं द्वितीया-तृतीययोः प्रथमा-
 चतुर्थ्योः पञ्चमी-षष्ठ्याश्च परस्परं विजक्षणाक्षरसङ्ख्याकतया तुल्यता-
 भिन्नानमपि न सम्यगिव प्रतिभातीत्यवधेयम् ।

राहवनीयचितेरायतनं परिश्रयति' इति । पाठस्तु,—“चित स्त्र
परिचित ऊर्द्धचितः अयध्वं तथा देवतयाङ्गिरस्वद्भुवाः सोदत(११)”
इति । चोयन्ते भूमौ प्रक्षिप्यन्त इति चितः शर्कराः । हे शर्कराः,
यूयं 'चितः स्त्र', (भूमौ प्रक्षिप्ताः स्त्र) ; 'परिचितः' (परितः
प्रक्षिप्ताः) स्त्र । 'ऊर्द्धचितः' (उपरिप्रक्षिप्ताः) स्त्र । तादृशो यूयं
'अयध्वं' (इमां चितिं सेवध्वं) । युष्माकं मध्ये यस्याः शर्करायाः
या देवता, 'तया' 'देवतया' सार्द्धं यूयं 'भुवाः' (स्त्रिराः) सत्यः
'सोदत' (इह तिष्ठत) । तत्र दृष्टान्तः,—“अङ्गिरस्तु' (यथा
अङ्गिरसां चयने भुवाः सोदन्ति तद्वत्) ।

अनेन मन्त्रेण साध्वं शर्करास्थापनं विधत्ते,—“इन्द्रो वृषाच्च
वज्रं प्राहरत् स चेधा व्यभवत् स्पृक्षतोयः रयस्तृतीयं धूप-
स्तृतीयं येऽन्तःशर्करा अभोर्यन्त ताः शर्करा अभवन् तच्छर्कराणां
शर्करत्वं वज्रो वै शर्कराः पशुराग्निर्यच्छर्कराभिर्गग्निं परिमिमेति
वज्रोऽपैवास्मै पशून् परिमृच्छाति तस्माद् वज्रेण पशवः परियुहीताः
तस्मात् स्त्रेयानस्त्रेयसो नोपहरते” (५।२।६ अ०) इति ।
इन्द्रेण प्रहितो वज्रोऽत्यन्तकठिनं वृचशरीरं प्राप्य त्रिधा भग्ना-
ऽभवत् । तेषु त्रिषु भागेषु 'स्त्रः' एको भागः, 'रयः' अपरो
भागः, 'धूपः' अन्यः । तदा वज्रस्थान्तःशोर्णा अवयवाः भूमौ
पतिताः, 'ताः' भूमिगताः 'शर्कराः' (अत्यन्तं दृढाः) बुद्रपाषाणा
'अभवन्' । शरैः क्षिप्यन्ते निष्पाद्यन्त इति व्युत्पत्त्या शर्करा इति
नाम सम्पन्नम्; अतो 'वज्रः' एव 'शर्कराः', अग्निस्तु पशु-
साधनत्वात् पशुस्वरूपः । अतोऽग्निप्रदेसे शर्कराभिः परिश्रयेत् ।

तथा सति 'वज्रोणैव' साधनेन यजमानार्थं 'पशून्' 'परिगृह्णाति' । यस्मादेवं, 'तस्मात्' लोकेऽपि वज्रसमानेन करेण पाशादिना वा 'पशवः' 'परिगृह्णीता' भवन्ति । यस्मादत्र अग्नेर्दाय्याय शर्करा-पेक्षा न तु 'शर्कराणां' अन्यपेक्षा, 'तस्मात्' लोकेऽपि 'स्त्रेयान्' (स्त्रिरतरोऽतिप्रबलपुरुषः) कश्चिदपि 'अस्त्रेयसः' (अत्यन्तम् अस्त्रिरान् दुर्बलान्) 'नोपहरते' (नैवाश्रयति) ।

शर्करासु काम्यांश्च विधत्ते,—“त्रिसप्ताभिः पशुकामस्य परि-
मिन्यात् सप्त वै शीर्षस्थाः प्राणाः प्राणाः पशवः प्राणैरेवास्यै
पशून्वदन्धे” (५।२।६अ०) इति । चीणि सप्तकानि यासां
शर्कराणां तास्त्रिसप्ताः, ताभिरेकविंशतिसङ्ख्याकाभिरित्यर्थः,
'परिमिन्यात्' (परितः स्थापयेत्) । सप्तसङ्ख्याया व्यवस्थिताः
त्रिरोगताः 'प्राणाः' स्मर्यन्ते, तैश्च 'प्राणैः' (तद्युक्ताः) 'प्राणाः' 'पशवः',
तथा सति सप्तसङ्ख्याया 'प्राणैरेव' युक्तान् 'पशून्' प्राप्नोति ।

अथान्यां काम्यां सङ्ख्यां विधत्ते,—“त्रिणवाभिर्भादव्यत-
स्त्रितमेव वज्रं सम्भृत्य भादव्याय प्रहरति स्त्रुत्यै” (५।२।६अ०)
इति । चीणि नवकानि यासां तास्त्रिणवाः सप्तविंशतिसङ्ख्याका
इत्यर्थः । त्रिणवसङ्ख्यापेतस्त्रितृत्सोमः स्मर्यते । तमेव त्रितृत्सोमं
वज्रत्वेन सम्पाद्य भादव्यहिंसा 'प्रहरति' ।

पचान्तरं विधत्ते,—“अपरिमिताभिः परिमिन्यादपरि-
मितस्यावदन्धे” (५।२।६अ०) इति ।

अथान्वयव्यतिरेकाभ्यां परिश्रयणं दृढीकरोति,—“यं
कामयेतापशूः स्यादित्यपरिमित्य तस्य शर्कराः सिकता व्यूहेत्

अपरिगृहीत एवास्त्रं विषूचीनः रेतः परासिञ्चत्यपशुरेव भवति ।
 यं कामधेतुं पशुमान्स्थादिति परिमित्य तस्त्रं ब्रह्मराः सिकता
 व्यूहेत् परिगृहीत एवास्त्रं समीचीनः रेतः सिञ्चति पशुमानेव
 भवति” (५।२।६अ०) इति । पूर्वव्युत्पाद्याः सिकताया व्यूहं
 विधास्यति । यजमानस्य पशुराक्षित्यं कामयमानोऽध्वर्युः परितः
 ब्रह्मरास्थापनमकृत्यैव सिकताप्रसारणं कुर्यात्, तथा सति
 परिश्रयणाभावात् ‘अपरिगृहीत एव’ स्थाने यजमानस्य ‘रेतः’
 विविधं यथा गच्छति, तथा विनाशयति, ततोऽयम् ‘अपशुरेव
 भवति’;—सोऽयं व्यतिरेकः ; एतस्मादिपरोतोऽन्वयः । तस्मात्
 पशुस्त्राभाय ब्रह्मरापरिश्रयणपूर्वकमेव सिकताव्यूहनं कर्त्तव्यमिति
 तात्पर्यार्थः ।

कल्पः, ‘आप्यायस्त्रं समेतु ते इति सिकता व्यूहयुत्तरया
 चिष्टुभा राजन्यस्य’ इति । तच्च प्रथममन्त्रमाह,—“आप्यायस्त्रं
 समेतु ते विंशतः सोमं वृष्णियं । भवा वाजस्य सङ्गथे^(१९)” इति । हे
 ‘सोम’, त्वम् ‘आप्यायस्त्रं’ (सर्वतो वर्द्धयस्त्र(?)), ‘ते’ (तव) ‘वृष्णियं’
 (रेतः) ‘विंशतः’ (सर्वस्मात् वृष्ण्यादाहारात्) ‘समेतु’ (सम्प्राप्नोतु) ।
 ‘वाजस्य’ (अन्नस्य) ‘सङ्गथे’ (सङ्गमने) त्वं निमित्तं ‘भव’ ।

अथोत्तरां चिष्टुभमाह,—“सं ते पयांसि समु यन्तु वाजाः
 सं वृष्णियान्बभिमतिषाहः । आप्यायमानो अमृताय सोम
 दिवि अवाप्स्युत्तमानि धिष्व^(१९)” इति । हे ‘सोम’, ‘ते’ (तव)
 ‘पयांसि’ (पातव्यानि क्षीरादीनि) ‘समु यन्तु’ (सम्प्राप्तानि भवन्तु) ।

* अत्र ‘सं’-‘यन्तु’ इति पाठो भवितुं युक्तः ।

तथा 'वाजाः' (अश्वानि) अपि 'सं'- 'यन्तु' । 'दृष्णियानि' (रेतांसि) अपि 'सं'- 'यन्तु' । कीदृशस्य तव ?— 'अभिमातिषाहः' ('अभिमाति' पात्राने सहते* तिरस्करोतीत्यभिमातिषाट्, तस्य) । क्षीरादिसम्पत्तौ सत्यां त्वम् 'आप्यायमानः' (वर्द्धमानः) 'अमृताय' (अमृतमानस्वा-मृतत्वाय, देवभावाय) 'दिवि' (द्युलोके) 'अवांसि' (ओतुं प्रियाणि) 'उत्तमानि' (चित्राणि) अश्वानि 'धिय' (धारय, सम्पादयेत्यर्थः) ।

तदेतद्गुदयं सामान्याकारेण विनियुक्ते, "सौम्या व्यूहति सोमो वै रेतोधा रेत एव तद्धाति" (५।२।६अ०) इति । सोमो देवता यस्मामृचि प्रतीयते सेयम्बुक्षौमो ; 'विश्वतः सोम' इत्याद्यायामृचि असौ प्रतीयते, 'अमृताय सोम' इत्युत्तरस्या-मृचि प्रतीयते । तथा 'सौम्या' पूर्वे न्युक्ताः शिकताः विविधं प्रसारयेत् । तथा सति सोमस्य रेतोधारकत्वात् तस्मान्ननिष्पाद्य-व्यूहनेन यजमानो 'रेतो' धारयति ।

मन्त्रद्वयस्य पुरुषभेदेन व्यवस्थां दर्शयति,— "गायत्रिया ब्राह्मणस्य गायत्रो हि ब्राह्मणस्त्रिष्टुभा राजन्यस्य त्रैष्टुभो हि राजन्यः" (५।२।६अ०) इति । 'आप्यायस्य' इति मायत्रो, 'यन्ते' इति त्रिष्टुप् ।

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः,—

भा-चतुर्भिः क्षिपेज्जोष्टान्, अग्ने-षट्केन वायुकाः ।

क्षित, आहवनीयस्य परिश्रयति शर्कराः ॥

* अत्र पात्रानं सहते इति पाठो भवितुं युक्तः ।

आप्या, विप्रस्य सिकता व्यूहेत्, सन्ने पयेत्यथ ।

अत्रियस्य भवेद् व्यूह इति मन्त्रास्तथोदश्च ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्ड-
बजुःसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अभ्यस्याद्विश्वाः पृथना अरातीस्तदग्निराह तदु-
सोमं आह । वृहस्पतिः सविता तन्म आह पूषा
माऽधात् सुकृतस्य लोके^(१) । यदक्रन्दः प्रथमं जायमान
उद्यन्त्समुद्रादुत वा पुरीषात् । श्येनस्य पक्षा हरि-
णस्य बाह्व उपस्तुतं जनिम् तत्तै अर्वन्^(२) । अपां
पृष्ठमसि योनिरग्नेः समुद्रमभितः पिब्यमानं । वधि-
मानं मृहः ॥ १ ॥

आ च पुष्करं दिवो माचया वरिणा प्रथस्व^(३) ।
ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्वि सोमतः सुरुचो वेन आवः ।
सुबूध्न्या उपमा अस्य विष्टाः सतश्च योनिमसतश्च
विवः^(४) । हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे भूतस्य जातः
पतिरेक आसीत् । स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां

कस्यै देवाय हविषा विधेम^(५) । द्रुषश्चत्कन्द पृथिवी-
मनु ॥ २ ॥

यामिमञ्च योनिमनु यश्च पूर्वः । तृतीयं योनिमनु
सञ्चरन्तं द्रुषं जुहोम्यनु सप्त होषाः^(६) । नमो अस्तु
सर्पेभ्यो ये के च पृथिवीमनु । ये अन्तरिक्षे ये दिवि
तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः^(७) । येऽदो रोचने दिवो ये वा
सूर्यस्य रश्मिषु । येषामसु सद्ः कृतं तेभ्यः सर्पेभ्यो
नमः^(८) । या द्रुषवो यातुधानानां, ये वा वनस्पतोऽ-
रनु । ये वाऽवटेषु शेरते तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः^(९) ॥ ३ ॥

महः । अनु । यातुधानानाम् । एकादश च ॥ ८ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे द्वितीय-
प्रपाठके अष्टमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

सप्तमे लोष्टसमसनादिकमुक्तम् । अथाष्टमे दक्ष्याद्युपधानं
वक्तव्यम्, तत्रादौ तावदश्याक्रमणमुच्यते । कल्पः, 'प्राञ्चमश्वम-
भ्यस्यादिश्या' इत्यश्वस्य दक्षिणेन पदा दर्भस्तम्बमाक्रमय' इति ।
पाठस्तु,—“अभ्यस्यादिश्याः पृतना अरातोस्तदग्निराह तदु सोम
आह । वृहस्पतिः सविता तन्मे आह पूषा मा धात् सुहृतस्य
लोके^(१)” इति । अथमश्वः, 'विश्याः' (सर्वाः) 'पृतनाः' (प्रतिपञ्च-

* अभ्यमंश्याद् विश्या इति J. पु० पाठः ।

सेनाः) 'अरातीः' (हातव्यस्यादाहरूपाः) 'अभ्यस्यात्' (पादेन अभि-
क्रम्य तिष्ठतु) । 'तत्' (अभिक्रमणम्) 'अग्निः' 'आह' (अनुमोदतां);
'भोमः' अपि 'तत्' 'आह' (तदनुमोदतां); 'दृहस्यतिः' 'मे' (मम)
'तत्' 'आह' (तदनुमोदतां); तथा 'सविता' अपि तदनुमोदतां;
'पूषा' 'सुष्ठतस्व' 'लोके' (फलभूते स्वर्गे) 'माऽधात्' (मां
स्वापयतु) ।

कल्पः, 'प्रदक्षिणमावर्त्तयित्वा यदक्रन्द इति पुनरेवाक्रमयति'
इति । पाठस्तु,—“यदक्रन्दः प्रथमं जायमान उद्यन्त्समुद्रादुत
वा पुरीषात् । श्येनस्व पक्षा हरिणस्व बाह्व उपसृतं जनिम तत्ते
अर्वन्(१)” इति । हे 'अर्वन्', 'यत्' (यस्मात् कारणात्) 'जाय-
मानः' (उत्पद्यमानः) एव 'प्रथमम्' (आदौ) 'अक्रन्दः' (क्रन्दित-
वानसि), अष्टौ अग्न्यादीनामहं साधनमिति महान्तं ब्रह्म
अकरोः; 'तत्' (तस्मात् कारणात्) 'जनिम' 'उपसृतं' 'ते' (तव
जन्म समीचीनमिति सर्वैरपि स्तुतम्) आसीत् । जायमानत्वमेव
विशदोक्रियते,—‘समुद्रात्’ ‘उद्यन्’ (समुद्रोपलब्धितादुदकात् त्वमु-
त्पद्यमानः), ‘अप्सुयोनिर्वा अश्वः’ इति श्रुतेः । ‘उत वा पुरीषात्’
(पुंस्त्वशक्तिसम्पन्नात् महतोऽश्वादुत्पद्यमानः) । जन्मान उपसृतत्वे
दृष्टान्तोऽयमुच्यते,—‘श्येनस्व पक्षा हरिणस्व बाह्व’, उपसृतब्रह्मो-
ऽत्राध्याहर्त्तव्यः; यथा श्येनाख्यस्य पाक्ष्णः पक्षा शीघ्रोत्पत्तन-
हेतुत्वात् सर्वैरुपस्तुतौ, यथा वा ‘हरिणस्व’ (मृगस्य) ‘बाह्व’
(पादौ) शीघ्रगमनहेतुत्वादुपस्तुतौ, तद्वदित्यर्थः ।

उक्तमन्त्रमाध्यमस्याक्रमणं विधत्ते,—“अंरुं बार्हस्पत्यं मेधो

नोपानमस्योऽग्निं प्राविशत् सोऽग्निः कृष्यो रूपं कृतोदायत सोऽग्निं
प्राविशत् सोऽग्न्यावान्तरक्षपोऽभवद्यदश्वमाक्रमयति य एव
मेधोऽश्वं प्राविशत् तमेवावहन्धे” (५।२।६अ०) इति । पुरा
कदाचित् ग्रंथुनामानं वृहस्पतिपुत्रं केनापि निमित्तेन ‘मेधो’
(यज्ञपुरुषः) ‘नोपानमत्’ (न प्राप्तवान्) । स पुनः ग्रंथुना अश्वि-
माणोऽन्तर्धानात् ‘अग्निं’ ‘प्राविशत्’ । तत्राप्यन्वेषणाय ग्रंथावागते
सति ‘स’ यज्ञः कृष्णमृगो भूत्वा तदोयं ‘रूपं’ साकल्येन
‘कृत्वा’ ‘अग्नेः’ सकाशात् ‘उदायत’ (उदगच्छत्); उद्गत्य च
‘सोऽश्वं प्राविशत्’, प्रविश्य चाश्वसम्बन्धिनः प्रौढक्षफस्य मध्ये योऽश्वम्
‘अवान्तरक्षफः’, तद्रूपः ‘अभवत्’ । ततः ‘अश्वम्’ आक्रमयेत्;
तथा सति ‘यः’ यज्ञः ‘अश्वं’ ‘प्राविशत्’, ‘तमेव’ प्राप्नोति ।

प्रकारान्तरेण प्रशंसति,—“प्रजापतिनाग्निश्चेतव्य इत्याहुः
प्राजापत्योऽस्यो यदश्वमाक्रमयति प्रजापतिनैवाग्निं चिनुते” (५।२।
६अ०) इति । अश्वम् ‘अग्निः’ ‘प्रजापतिना’ चेतुं योग्यः—
‘इति’ अभिज्ञा ‘आहुः’ । अश्वस्य प्राजापत्यत्वात् तदाक्रमणे सति
‘प्रजापतिनैव’ चितो भवति ।

कल्पः, ‘अपां पृष्ठमसोत्यश्वस्य पदे पुष्करपर्णमुत्तानमुपदधाति’
इति । पाठस्तु,—“अपां पृष्ठमसि योनिरग्नेः समुद्रमभितः
पिब्यमानं । वर्द्धमानं महः आ च पुष्करं दिवो मात्रया वरिणा
प्रयस्व(१)” इति । हे पुष्करपर्ण, त्वम् ‘अपां पृष्ठमसि’ (पृष्ठवत्
उपरिभागवर्त्ति* असि) । तथा ‘अग्नेः’ ‘योनिः’ असि, ‘त्वाम् अग्ने

* अत्र उपरिभागवर्त्ति इति पाठो भवितुं युक्तः ।

पुष्करादध्यथर्वा निरमन्यत' इति मन्त्रवर्णात् । तथा 'समुद्रमभितः' 'पिब्यमानं' (समुद्रसमानस्य तटाकजलस्य प्रीतिकरं), 'वर्द्धमानं' (अप्सूत्यद्य दिने-दिने वृद्धियुक्तं), 'महः' (निर्लेपत्वाद्युक्त्वा पूजनीयं), 'पुष्करम्' (अग्निनिष्पादनद्वारा पुष्टिकरं) तादृशस्त्वं* 'मात्रया' (परिमाणेन) 'दिवः' 'वरिणा' (आकाशादप्याधिक्येन) 'आ' (समन्तात्) 'प्रथस्व' (विस्तृतं भव) ।

अनेन मन्त्रेण साध्यं पद्मपत्रोपधानं विधत्ते,—“पुष्करपर्ण-
मुपदधाति योनिर्वा अग्नेः पुष्करपर्णः स योनिमेवाग्निं चिनुते”
(५।२।६ अ०) इति ।

तत्र मन्त्रं विनियुक्ते,—“अपां पृष्ठमसीत्युपदधात्यपां वा
एतत् पृष्ठं यत् पुष्करपर्णः रूपेणैवैनमुपदधाति” (५।२।६ अ०)
इति । 'रूपेणैव' विद्यमानार्थवाचित्वादनु रूपेणैव मन्त्रेण 'एतत्'
पुष्करपर्णम् उपहितवान् भवति ।

कल्पः, ब्रह्म जज्ञानमिति पुष्करपर्ण उपरिष्ठान्निर्बाधः रक्ता-
मुपधाय' इति । पाठस्तु,—“ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्विमीतः
सुरूपो वेन आवः । स बुध्निया उपमा अस्य विष्टाः सतस्र
योनिमसतस्र विवः^(४)” इति । 'प्रथमं' 'जज्ञानं' (आदावुत्पन्नम्) इदं
रक्तास्वरूपं 'ब्रह्म' (परिवृढं अत्यन्तं महदित्यर्थः) । तस्य रक्तास्य
दृष्टान्तत्वेन सूर्यः प्रपद्यते । 'पुरस्तात्' (पूर्वस्थां दिशि) अवस्थितः
'वेनः' (कमनीयः सूर्यः) 'मीमतः' (सर्वस्थां मीजि) 'सुरूपः'
(शोभनरश्मिविशेषेण) 'आवः' (आवृणोत्) । 'अस्य' (रक्तास्य) उप-

* तादृशं त्वमिति पाठो भवितुं युक्तः ।

मानभृताः) 'विष्ठाः' (विशेषेणावस्थिताः) 'बुभ्रियाः' (बुभ्रे मूले पृथिवीरूपे भवाः पदार्थाः), तानपि स 'वेनः' 'विवः' (विवृतवान्, प्रकाशितवानित्यर्थः) । 'सतस्य' (विद्यमानस्य षट्पटादेः) 'योनि' (कारणं मृदादिरूपं), 'असतस्य' (अविद्यमानस्य गरविषाणादेः) कारणं मनुष्यमूर्द्धादिकमपि विवृतवान्, तथाविधेन सूर्येण सदृशोऽयं इक्ष्वाकः प्रकाशत इति तात्पर्यार्थः ।

तमिमं मन्त्रं विनियुक्ते,—“ब्रह्म जज्ञानमिति इक्ष्वाकमुप-
दधाति ब्रह्ममुखा वै प्रजापतिः प्रजा असृजत ब्रह्ममुखा एव
तत्प्रजा यजमानः सृजते” (५।२।७अ०) इति । 'ब्रह्म' (ब्राह्मण-
जातिः) 'मुखम्' (उपक्रमो) यासां, ताः 'ब्रह्ममुखाः' ।

अस्मिन् मन्त्रे ब्रह्मपदाभिधेयस्य प्रथमोत्पत्तिवर्णने तात्पर्यं दर्शयति,—“ब्रह्म जज्ञानमित्याह तस्माद् ब्राह्मणो मुख्यः” (५।
२।७अ०) इति । यस्मात् चक्षियादेर्जन्मप्राप्त्यन्यमनुपन्यस्य ब्रह्म-
ब्रह्मार्थस्यैव प्रथमजन्म उपन्यस्यते, 'तस्मात्' लोकेऽपि ब्रह्मब्रह्मार्था
'ब्राह्मणः' एव 'मुख्यः' ।

एतदेदनं प्रशंसति,—“मुख्यो भवति य एवं वेद” (५।२।
७अ०) इति ।

इक्ष्वाकूपधानं प्रशंसति,—“ब्रह्मवादिनो वदन्ति न पृथिव्यां
नान्तरिक्षे न दिव्यग्निस्त्रेतव्य इति यत् पृथिव्यां चिन्वीत पृथिवीः
शुचार्पयेन्नौषधयो न वनस्यतयः प्रजायेरन् यदन्तरिक्षे चिन्वीता-
न्तरिक्षः शुचार्पयेन्न वयाःसि प्रजायेरन् यद्विवि चिन्वीत दिवः
शुचार्पयेन्न पर्जन्यो वर्षेद्रुक्कमुपदधात्यमृतं वै हिरण्यममृत एवाग्निं

चिनुते प्रजात्ये” (५।२।७अ०) इति । ‘शुचार्पयेत्’ (सन्नापेन योजयेत्), तस्मिन् सन्नापे सति लोकत्रये ये देवास्तद्वावृत्तये बह्वेराधारत्वेन ह्यस्ममुपदधात्; हिरण्यस्याग्निसम्यक्तेऽपि विनाग्नाभावात् तस्मिन् ‘अमृतते’ हिरण्ये ‘अग्निं’ पितवान् भवति । अथमेव ह्यस्मोपधानं विदधातीति यदि स्वीक्रियते,* तदानीमेतदनुवादेन पूर्वा मन्त्रमात्रविधिः; यदि तु स एव विधिष्टविधिः, तदानीम् अर्थवादसम्बन्धाय स एवानुसृत इति द्रष्टव्यम् ।

कल्पः, “हिरण्यगर्भः समवर्त्तताये इति तस्मिन् हिरण्यस्य पुदवं प्राचीनमुत्तानं दक्षिणेनादृत्यं प्राप्नुय उपधास्य” इति । पाठस्तु,— “हिरण्यगर्भः समवर्त्तताये भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् । स दाधार पृथिवीं यामुतेमां कस्यै देवाय हविषा विधेम(५)” इति । ‘हिरण्ये’ ब्रह्माष्टरूपे गर्भरूपेणावस्थितः प्रजापतिः ‘हिरण्यगर्भः’, स च ‘भूतस्य’ (प्राणिजातस्य) ‘अये’ ‘समवर्त्तत’,—प्राणिजातोत्पत्तेः पूर्वं स्वयं प्ररीरधारी बभूव, स च ‘जातः’ (उत्पन्नमात्रः) ‘एक’ एवोत्पत्त्यमानस्य सर्वस्य जगतः ‘पतिः’ ‘आसीत्’ । अत एव ‘पृथिवीं’ ‘यां’ (विस्तीर्णां दिवं) ‘दाधार’ (धृतवान्) । ‘उत’ (अपि च) ‘इमां’ (भूमिं) ‘दाधार’ । तादृशाय ‘कस्यै’ (प्रजापति)-‘देवाय’ ‘हविषा’ ‘विधेम’ (परिचरेम) ।

एतन्मन्त्रसाध्यं हिरण्यस्यपुदवोपधानं विधत्ते,—“हिरण्यस्य पुदवमुपदधाति अजमनलोकस्य विष्टत्ये” (५।२।७अ०) इति ।

* स्वीक्रियेत इति J. पु० पाठः ।

‘यजमानलोकस्य’ (लोकः स्थानं तस्य) धारयमानेनोपधानेन भवति ।

देशविशेषं विधत्ते,—“यदिदृष्टकाया आहवमनूपदधात् पशूनाञ्च यजमानस्य च प्राचमपिदधाद् इच्छितः प्राचमुप-
दधाति दाधार यजमानलोकं न पशूनाञ्च यजमानस्य च प्राचमपिदधात्यथो खमिदृष्टकाया आहवमनूपदधाति प्राचानाम्
उत्सृज्यै” (५।२।७अ०) इति । इदृष्टका इत्यारूपा, तस्या ‘आहवमं’
नस्यन्त्यनञ्चकार्यं छिद्रं, यदि तच्छिद्रम् ‘अनूपदधात्’, अस्य
छिद्रस्य विधानेन ‘पशूनां’ ‘यजमानस्य’ ‘च’ प्राचः पिहितो
भवेत्,—प्राचस्यश्चरच्छिद्रस्य पिहितत्वेन आसो न निर्गच्छेदित्यर्थः।
तस्मात् तद्दोषपरिहाराय पश्चिमदिग्भागे तच्छिद्रमुपेक्ष्य
इत्यारूपाया इदृष्टकाया इच्छित्यां द्वित्रि प्राक्त्रिरथं पुदवम्
अवस्थापयेत् । इदञ्च सति आहवकोचस्य इच्छित्यदेव रूपो यो
यजमानस्य लोकः, न विधृतो भवति, तच्छिद्रस्यानाद्यन्तात्,
‘यजमानस्य’ ‘पशूनाञ्च’ प्राणोऽप्यनाद्यतो भवति । ‘अथो’ ‘उत्सृ-
ज्यै’ इति पञ्चान्तरोपस्थापः,—इत्यारूपाया ‘इदृष्टकायाः’ छिद्रमनूप-
दध्यात् पुदवमुपदधात् । सति हि छिद्रे ‘प्राचानाम्’ उत्सर्गः
(सञ्चारो) भवति ।

कल्पः, ‘द्रव्यस्यस्कन्देति पुदवमभिमृश्य’ इति । पाठश्च,—
द्रव्यस्यस्कन्दं पृथिवीमनु घ्नानिमनु योनिमनु च स पूर्वः । इतोयं
योनिमनु सञ्चरन् द्रव्यं जुष्टान्मनु यत्तं हेत्वाः^(१)” इति ।
द्रव्यान्तरसङ्घट्टनेन स्फुटितो हिरण्यस्यपुदवश्चाक्यवज्जेनः ‘द्रव्यः’,

स च 'पृथिवीमनु' 'चस्कन्द' (पृथिव्यां पतित इत्यर्थः) । स च 'द्रुपः' उतः सन् स्थानत्रये 'अनु'-सञ्चरति,—द्युलोकेऽन्तरिक्षलोके भूलोके च । तदेतदभिप्रेत्य स्मर्यते,—

“अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठति ।

आदित्याज्जायते वृष्टिर्दृष्टेरन्नं ततः प्रजाः”॥ इति (मनु०) ।
 योऽयमर्थो 'याम्' इत्यादिनाऽभिधीयते,—‘यामिमञ्च योनिमनु’ (अन्तरिक्षरूपम् 'इमं' स्थानम् 'अनु'-सञ्चरति); 'यस्य पूर्वः' (यो हि 'पृथिवीमनु चस्कन्द' इति पूर्वोक्तः स्थानविशेषः), तमपि 'अनु'-सञ्चरति; 'हतोयं योनिं' (द्युलोकमादित्यस्थानम्) 'अनु'-सञ्चरति, तम् इमं त्रिषु स्थानेषु 'अनु'-सञ्चरन्तं 'द्रुपं जुहोमि' (मनसा उतमिव भावयामि) । कुत्र होमः ?—तदुच्यते,—‘सप्त होचाः’ इति । यस्यां दिशि 'द्रुपः' पतितः, तद्वातिरिक्ता होमयोग्याः याः सप्त दिशः सन्ति, तासामनुक्रमेण 'जुहोमि' । यथाऽयं द्रुपः उत आदित्यादिस्थानत्रयेषु सञ्चरन्नुपकरोति, तथा भावयामीत्यर्थः ।

तमिमं मन्त्रं विनियुक्ते,—“द्रुपश्चस्कन्देत्यभिमृशति होचा-स्त्वेवैनं प्रतिष्ठापयति” (५।२।७अ०) इति । 'होचासु' (होह-मैचावरुणादिषु सप्तसु, अथवा द्रुपश्चस्कन्ददिग्ब्यतिरिक्तासु होमयोग्यासु सप्तसु दिक्षु) ।

कल्पः, 'नमो अस्तु सर्पेभ्य इति तिस्रभिरभिमन्त्र्य' इति । तत्र प्रथमामाह,—“नमो अस्तु सर्पेभ्यो ये के च पृथिवीमनु । ये अन्तरिक्षे ये दिवि तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः(१)” इति । 'ये'

केचित् सर्पाः 'पृथिवीमनु'-गताः, 'तेभ्यः' 'सर्पेभ्यः' 'नमः' 'अस्तु' ।
 'अन्नरिचे' (यच्चगन्धर्वादिलोके) वर्त्तमाना 'ये' सर्पाः, 'ये' 'च'
 'दिवि' (द्युलोके) वर्त्तमाना राजप्रभृतयः, 'तेभ्यः' 'सर्पेभ्यः' 'नमः'
 'अस्तु' ।

अथ द्वितीयामाह,—“येऽदो रोचने दिवो ये वा सूर्यस्य
 रश्मिषु । येषामसु सदः कृतं तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः(८)” इति ।
 'दिवः' (अन्नरिचस्य) 'रोचने' (भासके) 'अदः' (अमुष्मिन्)
 'सूर्यस्य' मण्डले 'ये' सर्पा वसन्ति, 'ये' चान्ये 'सूर्यस्य रश्मिषु'
 (अस्माभिरदृश्यमाना वर्त्तन्ते), 'येषाम्' (अन्येषां सर्पाणाम्)
 'असु' (जलमध्ये) 'सदः' (स्थानं) 'कृतं', 'तेभ्यः सर्पेभ्यः' (कृत्स्नेभ्यः)
 'नमः' अस्तु ।

अथ तृतीयामाह,—“या इषवो यातुधानानां ये वा
 वनस्यतीरगु । ये वाऽवटेषु शेरते तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः(९)” इति ।
 'याः' सर्पजातयः 'यातुधानानां' (रक्षसाम्) 'इषवः' (वाणरूपाः)
 वर्त्तन्ते, 'ये वा' अन्ये 'वनस्यतीन्' (चन्दनादिवृक्षान्) 'अनु'-
 वेक्ष्य अवस्थिताः, 'ये' चान्ये 'अवटेषु' (विलेषु) 'शेरते', 'तेभ्यः'
 'सर्पेभ्यः' 'नमः' अस्तु । एते मन्त्राः स्पष्टार्थत्वात् ब्राह्मणे
 उपेक्षिताः ।

यथा पुष्करपर्णरुक्महिरण्मयपुरुषोखानाममृन्मयेष्टकानामुप-
 धानं विहितं, तथैव सुचोरमृन्मयेष्टकयोरुपधानं विधत्ते,—
 “सुचावुपदधाति” (५।१।७अ०) इति ।

तयोः सुचयोर्विशेषणं दर्शयति,—“आज्यस्य पूर्णां कार्त्तर्य-

मयी दध्नः पूर्णामौदुम्बरीम्” (५।२।७अ०) इति । श्रीपर्वाख्यो
दृशविशेषः कार्त्तर्यः, तेन निर्मिता काचित् सुक् ‘कार्त्तर्यमयी’ ।
सा चाख्येन पूर्णा ; उदुम्बरेण निर्मिता काचित्, सा च दध्ना*
पूर्णा । एतद्गुणविशिष्टयोः सुचोदपधानस्य विधानान्न वाक्यभेदः
ब्रह्मणीयः ।

ते च विशिष्टे सुचौ लोकदयरूपेण प्रपञ्चति,—“इत्थं वै
कार्त्तर्यमय्यसावौदुम्बरीमे एवोपधत्ते” (५।२।७अ०) इति ।

इष्टकान्तरोपधानवत्समस्तस्य ब्रह्मां लौकिकवाक्यं निवार-
यितुं विधत्ते,—“तूष्णीमुपदधाति न हीमे यजुषामुमर्हति”
(५।२।७अ०) इति । यस्मादात्मातो मन्त्रो नास्ति, तस्माद्
‘यजुषा’ (मन्त्रेण) एते उपधातुं ‘न’ ‘अर्हति’ ।

तयोर्दिग्विशेषं विधत्ते,—“दक्षिणां कार्त्तर्यमयीमुत्तरामौदु-
म्बरीं तस्मादस्मा असावुत्तरा” (५।२।७अ०) इति । यस्माद्
सुलोककृपा उदुम्बरी सुगुत्तरस्यां दिग्मुपदिता, ‘तस्मात्’ लोकेऽपि
‘असौ’ (द्यौः) ‘अस्माः’ (पृथिव्याः) ‘उत्तरा’ (ऊर्द्धभाविनी) ।

स च दिग्विशेषः सूत्रकारेण स्पष्टमभिहितः, ‘आख्यस्य पूर्वी
कार्त्तर्यमयी दक्षिणेन पुरुषमुपदधाति दध्नः पूर्णामौदुम्बरीमुत्तरेण
पुरुषम्’ इति ।

प्रकारान्तरेण सुविशेषं प्रपञ्चति,—“आख्यस्य पूर्वी कार्त्तर्य-
मयी वक्षो वा आख्यं वक्षः कार्त्तर्यो वज्रश्चैव यज्ञस्य दक्षिणतो

* दध्नः इति आदर्शपुस्तकपाठः ।

† इत्येव सर्वत्र पाठः । अथवा इति तु भवितुं युक्तः ।

रक्षाः स्वपहन्ति इध्नः पूर्णामौदुम्बरो पन्नवो वै इधि चर्कुडुम्बरः
पशुष्वेवोर्जं दधाति” (४।२।७अ०) इति ।

आज्यस्य वज्रत्वं तानूनमृग्राह्ये समावातम्, ‘घृतं खलु वै
देवा वज्रं कृत्वा सोममघ्नन्’ इति ।

कार्त्तर्यस्य रक्षोपघाते(?) हेतुत्वादज्रत्वं, तदप्यातिथ्यग्राह्ये
समावातम्, ‘ते कार्त्तर्यमथान् परिधीनकुर्वन्त तैर्वैते रक्षाः-
स्वपान्नन्त’ इति ।

सुचोर्दधाज्यपूर्णत्वं प्रशंसति,—“पूर्णे उपदधाति पूर्णे एवेनम्
अमुञ्जिंलोक उपतिष्ठते” (५।२।७अ०) इति ।

सुगुपधानं प्रशंसति,—“विराज्यग्निसेतव्य इत्याहुः सुम्बै
विराट् यत् सुचावुपदधाति विराज्येवाग्निं चिनुते” (५।२।७अ०)
इति । विविधे राजमाने प्रदेशे चेतथोऽग्निरित्यभिज्ञा ‘आहुः’ ।
‘सुक्’ चाज्यादिपूर्णत्वात्* विभेधेण राजते, तस्मात् तत्र चयनाय
‘सुचौ’ उपदधात् ।

पाशुकोत्तरवेदिवद्रुक्कस्योपरि व्याघारणं विधत्ते,—“यज्ञमुखे
यज्ञमुखे वै क्रियमाणे यज्ञः रक्षाःसि जिघाःसन्ति यज्ञमुखः
रक्षो यद्रुक्कं व्याचारयति यज्ञमुखादेव रक्षाः स्वपहन्ति” (५।
२।७अ०) इति । यज्ञसम्बन्धिन एकैकस्याङ्गस्थानुष्ठानं ‘यज्ञमुखम्’
अतो रुक्कोपधानस्यापि यज्ञमुखत्वात् तत्र प्राप्तानां रक्षसाम्
उपघाताय व्याचारयेत् ।

* पूरकात् इति आदर्शपुस्तकपाठो न सम्यक् ।

‘कृष्णस्यपाज(?) इति पञ्चभिः’ इति सूत्रकारेण ये मन्त्रा उदाहृतास्मान्न विनियुक्ते,—“पञ्चभिर्व्याघारयति पाङ्क्तो यज्ञो यावानेव यज्ञस्तस्माद्रक्षाऽस्यपहन्ति” (५।२।७अ०) इति । ‘धानाः करम्भः’ इत्यादिभिर्हविर्भिर्यः(?) ‘पञ्चभिः’ यज्ञस्य पाङ्क्तत्वम् ।

सूत्रकारेण, ‘दक्षिणम५समुत्तरा५ ओषिं दक्षिणां ओषिम् उत्तरमंसं मध्यमिति’ इति पाशुकोत्तरवेदिव्याघारणे येयं वक्र-रोतिरुक्ता, तामच विधत्ते,—“अक्षण्या व्याघारयति तस्मादक्षण्या पञ्चवोऽङ्गानि प्रहरन्ति प्रतिष्ठत्यै” (५।२।७अ०) इति । ‘अक्षण्या’ (वक्ररोत्या) । अत एवाधारस्य विविधत्वात् व्याघा-रणमित्युच्यते, यस्मादाधारणे वक्रक्रमः, ‘तस्मात्’ ‘पञ्चवः’ गमन-काले स्वकीययागाङ्गानि वक्ररोत्या ‘प्रहरन्ति’ (प्रवर्त्तयन्ति),—पुरोवर्त्तिनं दक्षिणं पादं पुरतः प्रक्षिप्य पाश्चात्यं वामपादं पुरतः प्रवर्त्तयन्ति । तस्मात् प्रतिष्ठत्यै तदिदं वक्रत्वं सम्यच्यते* ।

अच विनियोगसंग्रहः,—

अभ्यञ्चं क्रमयेद्भै, यदावृत्तिः प्रदक्षिणम् ।

अपां, दध्यात् पद्मपत्रं, ब्रह्म, हस्त्रोपधानकम् ॥

हिर, स्पर्णमयं दध्यात्, द्रुप,—स्तस्याभिमर्शनम् ।

नम,—स्त्रिभिर्मन्त्रयेत मन्त्रा अच नवेरिताः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णस्यजुः-संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे द्वितीयप्रपाठके अष्टमोऽनुवाकः ॥ • ॥

* संपाद्यते इति आदर्शपुस्तकपाठः ।

भ्रुवासि धरुणाऽस्तृता विश्वकर्मणा सुकृता । मा त्वा
समुद्र उदधीन्मा सुपर्णी व्यथमाना पृथिवीं हृ५ह^(१) ।
प्रजापतिस्त्वा सादयतु पृथिव्याः पृष्ठे व्यचस्वतीं
प्रचस्वतीं प्रथोऽसि पृथिव्यसि भूरसि भूमिरस्यदिति-
रसि विश्वधाया विश्वस्य भुवनस्य धर्ची पृथिवीं
यच्छ पृथिवीं हृ५ह पृथिवीं मा हि५सीर्विश्वसौ
प्राणायानाय व्यानायौदानाय प्रतिष्ठायै ॥ १ ॥

चरिचायामिस्त्वाभिपातु मच्छा स्वस्त्या हृदिषा
शन्तेन तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्भुवा सीद^(२) । काण्डात्
काण्डात् प्ररोहन्ती परुषः परुषः परि । एवा नो दूर्वे
प्रतनु सहस्रेण शतेन च^(३) । या शतेन प्रतनोषि
सहस्रेण विरोहसि । तस्यास्ते देवोष्टके विधेम हविषा
वयम^(४) । अषाढासि सहमाना सहस्वारातोः सह-
स्वारातोयतः^(५) । सहस्व पृतनाः सहस्व पृतन्यतः ।
सहस्रवीर्या ॥ २ ॥

असि सा मा जिन्व^(६) । मधु वाता जृतायते मधु
क्षरन्ति सिन्धवः । माध्वीर्नः सन्त्वोषधीः^(७) । मधु
नक्तमुतोषसि मधुमत् पार्थिवः रजः । मधु द्यौरस्तु
नः पिता^(८) । मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुमाः अस्तु सूर्यः ।
माध्वोर्गावो भवन्तु नः^(९) । मही द्यौः पृथिवी च न

इ॒मं य॒ज्ञं मि॒मिक्ष॑तां । पि॒ष्ट॒तां नो॒ भरो॑मभिः^(१०) ।
तद्वि॒ष्णो॑ पर॒मं ॥ ३ ॥

पद५ सदा पश्यन्ति सूरयः दिवीव चक्षुराततं^(११) ।
भ्रुवाऽसि पृथिवि सहस्व पृतन्यतः । स्यूता देवेभि-
रमृतेनाऽऽगाः^(१२) । यास्तै अग्ने सूर्ये रुच उद्यतो दिव-
मातन्यति रश्मिभिः । ताभिः सर्वाभीरुचे जनाय नः
कधि^(१३) । या वो देवाः सूर्ये रुचो गोघ्नश्चेषु या रुचः ।
इन्द्राग्नी ताभिः सर्वाभीरुचं नो धत्त दृढस्यते^(१४) ।
विराट् ॥ ४ ॥

ज्योतिरधारयत् सम्राट् ज्योतिरधारयत् स्वराट्
ज्योतिरधारयत्^(१५) । अग्ने युक्त्वा हि ये तवाश्वासो
देव साधवः । अरं वहन्त्याशवः^(१६) । युक्त्वा हि देव
हृतमाऽ अश्वाऽ अग्ने रथोरिव । नि होता पूर्यः
सदः^(१७) । द्रप्सश्चत्कन्द पृथिवीमनु द्यामिमच्च योनि-
मनु यश्च पूर्वः । तृतीयं योनिमनु सञ्चरन्तं द्रप्सं
जुहोम्यनु सप्त ॥ ५ ॥

होचाः^(१८) । अभूदिदं विश्वस्य भुवनस्य वाजिन-
मग्नेवैश्वानरस्य च । अग्निर्ज्योतिषा ज्योतिषान्
रुक्मो वचसा वचस्वान^(१९) । ऋचे त्वा रुचे त्वा^(२०)
समित्सवन्ति सरितो न धेनाः । अन्तर्हृदा मनसा

पूयमानाः । घृतस्य धारा अभि चाकशीमि हिरण्ययो
 वेत्सो मध्य आसां^(१) । तस्मिन् सुपर्णो मधुहृत
 कुलायी भजन्नास्ते मधु देवताभ्यः । तस्यासते
 हरयः सप्त तीरे, स्वधां दुहाना अमृतस्य धारां^(२) ॥
 ॥ ६ ॥

प्रतिष्ठायै । सहस्रवीर्या । परमं । विराट् । सप्त ।
 तीरे । चत्वारि च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे द्वितीयप्रपाठके
 नवमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अष्टमेऽनुवाके पुष्करपर्णाद्यमृत्स्येष्टकोपधानमुक्तम् । अथ
 नवमे स्त्रयमादृशादीष्टकोपधानमुच्यते । कल्पः, 'भ्रुवासि धरणा-
 स्मृतेति स्त्रयमादृशामभिमृश्याश्वेनोपन्नाय प्रजापतिस्त्वा सादयतु
 पृथिव्याः पृष्ठ इत्यविदुषा ब्राह्मणेन सह मध्येऽग्रेरुपदधाति' इति ।
 तत्राभिमर्शनमग्नपाठस्तु,—“भ्रुवासि धरणाऽस्मृता विश्वकर्मणा
 सुहता । मा ता समुद्र उदधीन्मा सुपर्णोऽव्ययमाना पृथिवी
 दृ५५^(१)” इति । हे स्त्रयमादृशे, त्वं 'भ्रुवा' (स्थिरा) 'असि' ।
 कीदृशी?—'धरणा' (भूमिरूपेण विश्वस्य धारयित्री), अत एव
 'अस्मृता' (केनाप्यहिंसिता), 'विश्वकर्मणा' (जगत्कर्त्रा) 'सुहता'
 (सुष्ठु निर्मिता) ; 'समुद्रः' त्वां 'मा' 'उदधीत्' (स्त्रोदरमध्ये

मज्जनलक्षणं बन्धं मा कार्षीत्); 'सुपर्णः' (पक्षिराजः) अपि सर्पोद्गुरण्वेलायां तामादाय 'मा' 'उद्धोत्' (दूरे परित्याग-लक्षणं बन्धं मा कार्षीत्); एवं सति 'अव्ययमाना' (भयरहिता) त्वं 'पृथिवीम्' इमां 'दुँह' (दृढीकुरु) ।

उपधानमन्त्रपाठस्तु,—“प्रजापतिस्त्वा सादयतु पृथिव्याः पृष्ठे व्यचस्वतो प्रथस्वतो प्रथोऽसि पृथिव्यसि भूरसि भूमिरस्यदितिरसि विश्वधाया विश्वस्य भुवनस्य धर्त्री पृथिवीं यच्छ पृथिवीं दुँह पृथिवीं मा हिंसीर्विश्वम्ने प्राणायापानाश्च व्यानायोदानाश्च प्रतिष्ठायै । चरित्रायाग्निस्त्वाभिपातु मज्जा खस्त्वा हृदिषा ब्रह्ममेव तथा देवतयाऽङ्गिरस्वद्भुवा सीद^(१)” इति । हे स्वयमादित्ये, 'प्रजापतिः' त्वाम् अस्मिन् प्रदेशे 'पृथिव्याः' उपरि 'सादयतु' । कीदृशीं त्वां ?—‘व्यचस्वतो’ (विस्तारयुक्तां), ‘प्रथस्वतो’ (पृथुतां), ‘प्रथोऽसि’ अस्त्राक्षितेः (प्रथमं विस्ताररूपमसि), त्वया हि चित्तेर्विस्तारो भवति ; पृथिव्यामुत्पन्नत्वात् ‘पृथिव्यसि’ । ‘भूरसि’ सुखानां (भावयिव्यसि), ‘भूमिरसि’ (मृण्मयपृथिव्यभिमानी*—भूमिदेवताऽसि), ‘अदितिरसि’ (अखण्डनीयाऽसि) । ‘विश्वधायाः’ (विश्वस्य पोषयिष्यसि), तथा ‘विश्वस्य’ ‘भुवनस्य’ (सर्वलोकास्य) ‘धर्त्री’ (धारयित्री) असि । तादृशी त्वं ‘पृथिवीं’ ‘यच्छ’ (नियतां कुरु); ‘पृथिवीं’ ‘दुँह’ (दृढीकुरु), ‘पृथिवीं मा हिंसी’

* मृण्मयपृथिव्यभिमानी इति J. पु० पाठः । मृण्मयपृथिव्यभिमानी-इति पाठो भवितुं युक्तः ।

(पृथिव्या हिंसां मा कुर्व) । ‘विश्वसौ’ (सर्वसौ) प्राणापानव्यामो-
दानाख्यवायुवृत्तिसाभाय, ‘प्रतिष्ठाये’ (स्वयमृत्थितिसाभाय),
‘चरित्राय’ (ब्राह्मण्याचरणाभाय) । प्राणिनामेतस्य सर्वस्य
सिद्ध्यर्थम् अयम् ‘अग्निः’ तामभितः ‘पातु’ । केन रक्षणम् इति?—
तदुच्यते,—‘मद्या खख्या’ (मद्यत्या योगक्षेमसम्पत्त्या) ‘ब्रह्ममेन’
‘हृदिषा’ (अत्यन्तसुखकारिणा दीप्तिविशेषेण) तव स्वार्तिभूता या
देवता, ‘तया’ अनुगृहीता त्वं ‘ध्रुवा’ (स्थिरा) सती ‘सोद’
(इष्टोपवित्र), ‘अङ्गिरस्तु’ (अङ्गिरसां चयनानुष्ठाने यथा त्वं
ध्रुवा (स्थिरा), तद्वत्) ।

एतन्मन्त्रसाध्यमुपधानं विधत्ते,—“स्वयमादृशामुपदधातीहं
वै स्वयमादृशेभामेवोपधत्ते” (५।२।७अ०) इति । ब्रह्म-
रक्षणां चद्रपाषाणानां मध्ये पुरुषप्रयत्नमन्तरेण या स्तत एव
हिद्रयुक्ता, तेन ब्रह्मरा ‘स्वयमादृशा’, तामेवोपदधात् । सा च
स्वयमादृशा पृथिवीजन्यत्वात् पृथिव्येव, अतः पृथिवीमेवोपधत्ते ।

तस्याः स्वयमादृशाया अमेवोपघ्रापणं विधत्ते,—“अश्वम्
उपघ्रापयति प्राणमेवास्यां दधात्यथो प्राजापत्यो वा अश्वः
प्राजापतिर्नैवाग्निं चिनुते” (५।२।७अ०) इति ।

अन्तरस्या इष्टकायाः स्ततःसिद्धिच्छिद्रं प्रशंसति,—“प्रथमे-
ष्टकोपधीयमाना पशूनाञ्च यजमानस्य च प्राणमपि दधाति
स्वयमादृशा भवति प्राणानामुत्सृष्ट्या अथो सुवर्गस्य लोकस्या-
नुक्यात्वि” (५।२।७अ०) इति । पुष्करपर्णादिषूपधेयलसाम्येन
इष्टकालमुपचरितं । ‘स्वयमादृशा’ तु यद्यपि पुरुषैरनिर्मिता,

तथापि तस्या इष्टकालं मुख्यमित्यभिप्रेत्य मुख्यास्त्रिष्टकास्त्रिष्टकाः प्राचम्यमुच्यते । प्रथमा इष्टका उपधीयमाना सती पञ्चन्यायजमानस्य च श्वासं निरुध्यात्, अतः श्वासस्य निर्गमनाय स्वतःसिद्धच्छिद्रयुक्ता कार्या । ‘अथो’ (अपि च) सच्छिद्रत्वे सति आवरणाभावात् स्वर्गलोकोऽपि प्रकाशितो भवति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण, ‘अविदुषा ब्राह्मणेन सह मध्येऽग्नेरुपदधाति’ इति । तदेतदिधत्ते,—“अग्नावग्निश्चेतव्य इत्याहुरेव वै अग्निर्वैश्वानरो यद्ब्राह्मणस्तस्मै प्रथमामिष्टकां यजुष्कृतां प्रयच्छेत्तां ब्राह्मणस्योपदध्यात् तामग्नावेव तदग्निं चिनुते” (५।२।७अ०) इति । अग्निमेवाधारं कृत्वा तस्मिन् ‘अग्नौ’ एवायम् ‘अग्निश्चेतव्य इति’ अभिज्ञा ‘आहुः’ । तस्य क उपायः इति ?—तदुच्यते,—योऽयं ब्राह्मणः, स एवाधारभूतो वैश्वानरनामकोऽग्निः, अग्नेर्ब्राह्मणाभिमानिदेवत्वाद् ब्राह्मणस्याग्नित्वम् । अतोऽग्निरूपस्य ब्राह्मणस्य हस्ते मन्त्रसंस्कृतां स्वयंमादृशां दद्यात् । ततः स ब्राह्मणोऽध्वर्युश्च मिलित्वा ‘ताम्’ उपदध्यातां, तावता अग्निश्चितो भवति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण, ‘अविद्वान् ब्राह्मणो वरं ददात्येकं दैव चीन्वा’ इति । तदेतदिधत्ते,—“ईश्वरो वा एष आर्त्तिमार्त्तो योऽविद्वानिष्टकामुपदधाति चीन् वरान् दद्यात् यथो वै प्राणाः प्राणानां सत्ये द्वावेव देवौ दौ हि प्राणावेक एव देव एको हि प्राणः” (५।२।७अ०) इति । ‘यः’ स्वयम् ‘अविद्वान्’ सन् स्वयंमादृशाम् ‘इष्टकामुपदधाति’, स ‘एषः’ ‘आर्त्तिम्’

आप्तं समर्थं भवति । अतस्तत्परिहारायाध्वर्थवे वरदानं कुर्यात् । वरब्रह्मेण श्रेष्ठत्वाद् गौरव्यते । चीन्, दौ, एकः-इति पक्षा विकल्पिताः । प्राणोऽपानो व्यान इति त्रित्वं; व्यानमन्तर्भाव्य प्राणापानाविति द्वित्वम्; अपानमन्तर्भाव्य प्राण इत्येकत्वम् ।

कल्पः, 'काण्डात् काण्डात् प्ररोहन्तीति दाभ्यां दूर्वेष्टकाम्' इति । 'उपदध्यात्' इत्यनुवर्त्तते' इति । तत्र प्रथमामाह,—“काण्डात् काण्डात् प्ररोहन्ती पद्वः पद्वः परि । एवा नो दूर्वे प्रतनु सहस्रेण ब्रतेन च^(१)” इति । 'काण्ड'-ब्रह्मः सप्तमवाची । 'पद्वः'-ब्रह्मः (पर्ववाची) । यावन्तः काण्डाः (सप्तमः) सन्ति, तत्रैकैकस्मात् सप्तमत् प्रकर्षेण दूर्वा उत्पद्यते; एकस्मिन्नपि सप्तमे यावन्ति पद्वि (पर्वणि) सन्ति, तेष्वेकैकस्य पर्वणः परितः प्रकर्षेण दूर्वा उत्पद्यते । हे 'दूर्वे', त्वं तत्तत्काण्डोत्पत्त्यात् तत्तत्पर्वणि प्रकर्षेणोत्पद्यमाना वर्त्तसे । 'एव' (एवमनेन) प्रकारेण 'नः' (अस्मदर्थं) ब्रत-सहस्राकेन सहस्रसहस्राकेन च त्वदीयभेदेन तत्स्वरूपं 'प्रतनु' (प्रकर्षेण विस्तृतं कुरु) ।

अथ द्वितीयामाह,—“या ब्रतेन प्रतनोषि सहस्रेण विरोहसि । तस्यास्ते देवीष्टके विधेम हविषा वयम्^(४)” इति । हे दूर्वे, 'या' त्वं ब्रतसहस्राकेन स्वरूपेण 'प्रतनोषि' (अत्यन्तं विस्तारयसि) । तथा सहस्रसहस्राकेन आकारेण 'विरोहसि' (विविधमुत्पद्यते)* । हे 'दृष्टके' 'देवि' 'तस्यास्ते' 'वयं' 'हविषा' 'विधेम' (परिचरेम) ।

* विविधमुत्पद्यसे इति भवितुं युक्तः ।

एतन्मन्त्रद्वयसाध्यमुपधानं विधत्ते,—“पशुर्वा एव यदग्निर्न
खलु वै पशव आ-यवसे रमन्ते दूर्वेष्टकामुपदधाति पशूनां हृत्यै”
(५।२।७अ०) इति । पशुप्राप्तिहेतुत्वादग्नेः पशुत्वम् । इवदर्थवाची
आङ् । यवशब्दो घासवाची । अथ्यघासे प्रदेशे पशवो नैव ‘रमन्ते’ ;
अतः पशूनां धारणाय घासरूपां दूर्वेष्टकामुपदधात् ।

तस्माच्च स्वरूपं सूत्रकारेणोक्तं, ‘सोष्टुश् हरितं दूर्वास्तन्मन्त्रं
अप्रच्छिन्नमम्’ इति ।

मन्त्रद्वयं प्रशंसति,—“दाभ्यां प्रतितिष्ठत्यै” (५।२।७अ०) इति ।

प्रथममन्त्रस्य प्रथमपादार्थः प्रसिद्ध इति दर्शयति,—“काष्ठात्
काष्ठात् प्रदोहन्तीत्याह काष्ठेन काष्ठेन श्लेषा प्रतितिष्ठति”
(५।२।७अ०) इति ।

द्वितीयेऽर्द्धे सहस्रशब्दतात्पर्यं दर्शयति,—“एवा नो दूर्वं
प्रतनु सहस्रेण गतेन चेत्याह साहस्रः प्रजापतिः प्रजापतेराद्यै”
(५।२।७अ०) इति । सहस्रसंख्याकप्राण्युत्पादकत्वात् प्रजापतेः
साहस्रत्वम् ।

कण्ठः, ‘अषादासीति दाभ्यामषादामुपरिष्ठात्तत्त्वमम्’ इति ।
उपदध्यादिति शेषः । तच्च प्रथमामाह,—“अषादाऽसि सहमाना
सहस्रारातीः सहस्रारातोयतः(५)” इति । उखानिर्माणकाल एव
येयमिष्टका निर्मिता, येयम् ‘अषादा’ ; तथा च सूत्रकारेणोक्तं,
‘य उखां करोति सोऽषादामेतस्या एव मृदस्त्राणीं चतुरां
द्यालिखितामिष्टकाम्’ इति । हे इष्टके, त्वम् ‘अषादा’ (केनापि
अपरिभृता), ‘सहमाना’ (विरोधिगः परिभवन्तो) ‘असि’ ।

ये अस्माभं दातव्यं न प्रयच्छन्ति, तथाविधान् अरातीन् (अनून्) 'सहस्र' (परिभव) । ये तु पूर्वमरातयो न भवन्ति, इतः परम् अरातित्वमिच्छन्ति, तामपि अरातीन् (अनून्) 'सहस्र' (परिभव) ।

अथ द्वितीयामाह,—“सहस्रं घृतनाः सहस्रं घृतन्यतः । सहस्रवीर्याणि सा मा किम्(१)” इति । हे इष्टये, ‘घृतनाः’ (वैरिणेनाः) ‘सहस्र’ (परिभव) । ये तु पूर्वं सेनारहिता अपि वैरिण इमः परं सेनामिच्छन्ति, तानपि ‘घृतन्यतः’ वैरिणः ‘सहस्र’ (परिभव) । (सहस्रसङ्ख्याकं वीर्यं यस्याः सा) ‘सहस्र-वीर्याणि’ ; ‘सा’ (तादृशी) त्वं मां ‘जिन्व’ (प्रीणय) ।

अथयव्यतिरेकाभ्यामषाढायाः स्थापनप्रकारविज्ञेयं विधत्ते,—
“देवलक्षां वै आलिखिता तमुत्तरलक्षाणं देवा उपदधताधर-
लक्षाणमसुरा यं कामयेत वसीयान्स्यादित्युत्तरलक्षाणं तस्योप-
दध्यादसीयानेव भवति यं कामयेत प्रापीयान्स्यादित्यधरलक्षाणं
तस्योपदध्यादसुरयोजिमेवैनमनु पराभावयति प्रापीयान् भवति”
(५।२।८३०) इति । यस्याम् आर्द्रास्याम् इष्टकायां त्रिपुष्ट्रवद्वेखात्रयं,
स्यं ‘आलिखितम्’, तत् आलिखितत्वं देवानां चिह्नं । ततो
देवास्तमषाढाम् ऊर्द्धदेशवर्त्तिचिह्नयुक्ताम् ‘उपादधत’ । ‘असुराः’
तु अधोदेशवर्त्तिचिह्नयुक्ताम् ‘उपादधत’ । तस्माद् देववत्
धनसमृद्धार्थमूर्द्धमविचिह्नयुक्तामेव ‘उपदध्यात्’ ; सोऽयमन्वयः ।
असुरवत् अधोमुखचिह्नत्वे सति ‘एनं’ (यजमानम्) असुरजात्यनु-
सारिणं कृत्वा पराभूतं करोति ।

अथ देवचिह्नं विधत्ते,—“आलिखिता भवतीमे वै लोका-
स्त्यालिखितैश्च एव लोकेभ्यो भ्राह्मण्यमन्तरेति” (५।२।८अ०)
इति । तिसृभिरङ्गुलिभिर्लिखिता ‘आलिखिता’, तथाविधां
कुर्यात्; तथा सति त्रित्वसाम्यालोकत्रयरूपा भवति । तेन
लोकत्रयाद् भ्राह्मण्यः निःसारितो भवति ।

कल्पः, ‘मधु वाता ऋतायते इति तिसृभिर्दधा मधुमित्रेण
कूर्ममभ्यज्य’ इति । तत्र प्रथमामाह,—“मधु वाता ऋतायते मधु
चरन्ति सिन्धवः । माध्वीर्नः सन्धोषधीः^(७)” इति । ऋतं (यज्ञं)
आत्मन इच्छतीति ‘ऋतायत्’, तस्मै (यजमानाय) ‘वाताः’
(वायवः) ‘मधु चरन्ति’ (मधुरं रसं स्नावयन्ति) । ‘सिन्धवः’
(समुद्राः) च मधुरं रसं स्नावयन्ति । ‘ओषधीः’ (ओषधयः) अपि
‘नः’ (अस्मादर्थे) ‘माध्वीः’ (मधुररसोपेतोः) ‘सन्तु’ ।

अथ द्वितीयामाह,—“मधु नक्तमुतोषसि मधुमत् पार्थिवः
रजः । मधु द्यौरस्तु नः पिता^(८)” इति । ‘नक्तं’ (रात्रौ) ‘मधु’
अस्माकम् ‘अस्तु’ । ‘उत’ (अपि च) ‘उषसि’ (प्रभाते) ‘मधु’
‘अस्तु’ । तथा यत् ‘पार्थिवं रजः’, तत्सर्वं ‘मधुमत्’ (माधुर्य-
रसोपेतम्) ‘अस्तु’ । ‘नः’ (अस्माकं) ‘पिता’ (पितृस्थानोया)
‘द्यौः’ ‘मध्वस्तु’ (मधुररसोपेतोऽस्तु) ।

अथ तृतीयामाह,—“मधुमात्रो वनस्पतिर्मधुमाः अस्तु
सूर्यः । माध्वीर्गावो भवन्तु नः^(९)” इति । ‘वनस्पतिः’ (अश्व-
त्यादिः) ‘नः’ (अस्मादर्थे) ‘मधुमान्’ ‘अस्तु’ (माधुर्यरसोपेतोऽस्तु) ।
‘सूर्यः’ अपि ‘मधुमान्’ (सन्तापराहित्यलक्षणमाधुर्यरसोपेतो-

ऽस्तु) । तथा 'गावः' 'नः' (अस्मदर्थे) 'माध्वीः' (मधुरशीरोपेताः) 'भवन्तु' ।

कल्पः, 'मही सौः पृथिवी च न इति पुरस्तात् स्वयमादृशायाः प्रत्यक्षं जीवन्तं कूर्मं प्राङ्मुख उपदधाति' इति । पाठस्तु,—
 "मही सौः पृथिवी च न इमं यज्ञं मिमिक्षतां । पिष्टतां नो भरीमभिः^(१०)" इति । 'मही सौः' येयं (महतो सौः) 'पृथिवी' 'च' (द्यावापृथिवी), ते उभे 'नः' (अस्मदीयम्) 'इमं' 'यज्ञं' 'मिमिक्षतां' (फलवृक्षादि (?) सेक्तुमिच्छतां); ततः 'भरीमभिः' (भरणशक्तिभिः) 'नः' (अस्मान्) 'पिष्टतां' (पूरयन्ताम्) ।

एतन्मन्त्रसाध्यमुपधानं विधत्ते,—“अङ्गिरसः सुवर्गं लोकं यतः पुरोडाशः कूर्मो भूत्वाऽनु प्रासर्पद् यत् कूर्ममुपदधाति यथा चेन्नविद्विज्ज्ञा नयत्येवमेवैनं कूर्मः सुवर्गं लोकमञ्जसा नयति” (५। २। ८२०) इति । 'अङ्गिरसः' महर्षयो यदा स्वर्गं 'लोकं' मताः, तदा तान् 'अनु' 'कूर्मः' अपि अन्वगच्छत् । अतः स्वर्गमार्गाभिन्नः 'कूर्मः' चेन्न इव सम्यक् नेतुं शक्त इति तमत्रोपदधात् ।

प्रकारान्तरेण कूर्मोपधानं प्रशंसति,—“मेधो वा एष पशूनां यत् कूर्मो यत् कूर्ममुपदधाति स्वमेव मेधं पश्यन्तः पशव उपतिष्ठन्ते” (५। २। ८२०) इति । योऽयं 'कूर्मः', स एव 'पशूनां' 'मेधः' (यज्ञवत्प्राप्तिहेतुः), अतः कूर्मोपधानेन 'पशवः' तं 'कूर्मं' स्वहेतुभूतयज्ञत्वेन 'पश्यन्तः' यजमानगृहे प्राप्ता भवन्ति ।

उपधेयस्य कूर्मस्य जीवनोपेतत्वगुणं विधत्ते,—“अग्निं वा एतत् क्रियते यस्मात्तानां पशूनां शीर्षाण्युपधीयन्ते यज्जीवन्तं

कूर्ममुपदधाति तेनाभ्यञ्जानचिक्षस्त्वयो वा एष यत् कूर्मः” (५।२।८अ०) इति । ‘मृतानां’ ‘पशूनां’ (अश्वर्षभदृष्टिष्वक्षानां) स्मिरांमि उपधेयानीत्युपरिष्ठादुच्यते, ततः ‘एतत्’ स्थानं ‘भ्यञ्जानं’ एव कर्तुं भवति । जीवत्कूर्मोपधानेनायं यजमानः ‘भ्यञ्जानचित्’ न भवति । किञ्च यः कूर्मोऽस्ति, स एव ‘वास्तव्यः’ (निवासयोग्यः), कूर्मवृष्टे भृमेरवस्थितत्वात्, ततोऽपि कूर्मोपधानमित्यर्थः ।

उपधाभात् पूर्वमभ्यञ्जनं विधत्ते,—“मधु वाता ऋतायत इति दध्ना मधुमिश्रेणाभ्यनक्ति स्तदयत्येवैनम्” (५।२।८अ०) इति । अभ्यञ्जनेनैव कूर्मं खादूकरोति ।

अभ्यञ्जनसाधनद्रव्यद्वयं प्रशंसति,—“याम्यं वा एतदंजं यद् इक्षारसं मधु च दध्ना मधुमिश्रेणाभ्यनक्तुमवस्थावद्ध्ये” (५।२।८अ०) इति । ‘उभयस्य’ साम्बल्लारणस्य च भोग्यजातस्य ।

कूर्मोपधानमन्त्रे द्यौः पृथिवी चेति शब्दद्वयस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“महो द्यौः पृथिवी च न इत्याह्वाभ्यामेवैनमुभयतः परिगृह्णाति” (५।२।८अ०) इति ।

स्वयमाहवायाः पूर्वदेशं कूर्मस्य विधत्ते,—“प्राञ्चमुपदधाति सुवर्गस्य लोकस्य समक्षे” (५।२।८अ०) इति । ‘प्राञ्चं’ प्राग्देशवर्तिनं; स्वर्गलोकोऽपि प्राग्देशवर्त्ती ।

तस्मिन् प्राग्देशे कूर्मस्य प्रत्यङ्मुखत्वं विधत्ते,—“पुरस्तात्प्रत्यङ्मुपदधाति तस्मात् पुरस्तात् प्रत्यङ्गः पञ्चवो मेधमुपतिष्ठन्ते” (५।२।८अ०) इति । स्वयमाहवायाः पुरस्तात् उपधेयः कूर्मः, तं कूर्मं प्रत्यङ्मुखमुपदधात्; यस्मादेवं, ‘तस्मात्’ आहवनीयस्य

‘पुरस्तात्’ यूप्ते बद्धाः ‘पञ्चवः’ प्रत्यङ्मुखा यज्ञं सेवन्ते । यदुक्तं सूत्रकारेण, ‘प्रादेशमात्रं चतुश्च-(?)—मौदुम्बरमुलूखलमुत्तरेश्चे प्रयुनक्ति सर्वौषधस्य पूरयित्वावहत्य परा यूप्तेदं विष्णुर्विचक्रम इति मध्येऽग्रेहपदधाति’ इति ।

तदेतद्विधत्ते,—“यो वा अपनाभिमग्निं चिनुते यजमानस्य नाभिमनुप्रविशति स एनमोश्चरो हिंसितोऽलूखलमुपदधात्येषा वा अग्नेर्नाभिः स नाभिमेवाग्निं चिनुते हिंसायाः” (५।१।८अ०) इति । नाभिरहितत्वेन चीयमानोऽग्निः ‘यजमानस्य’ ‘नाभिं’ प्रविश्य हिंसितुं प्रभवति, अतो नाभिस्थानीयम् ‘उलूखलम्’ उपदध्यात् । तथा सति सनाभित्वेनास्य हिंसा न भवति ।

उलूखलस्य प्रकृतिद्रव्यं विधत्ते,—“औदुम्बरं भवत्यूर्वा उदुम्बर ऊर्जमेवावहन्ते” (५।१।८अ०) इति ।

देशविशेषं विधत्ते,—“मध्यत उपदधाति मध्यत एवास्मा ऊर्जं दधाति तस्मान्मध्यत ऊर्जा भुञ्जते” (५।१।८अ०) इति ।

हस्तेनाभिनीय उलूखलस्य प्रादेशपरिमाणं विधत्ते,—“इयङ्गवति प्रजापतिना यज्ञमुखेन सञ्चितम्” (५।१।८अ०) इति ।

उपधानात् पूर्वभाविनं सर्वौषधाववघातं विधत्ते,—“अवहन्त्यन्नमेवाकरोत्” (५।१।८अ०) इति ।

अन्यत्रास्मात् ‘इदं विष्णुः’ इति मन्त्रमुलूखलोपधाने विनियुक्ते,—“वैष्णव्या ऋचा उपदधाति विष्णुर्वै यज्ञो वैष्णवा धनस्यतयो यज्ञ एव यज्ञं प्रतिष्ठापयति” (५।१।८अ०) इति ।

कस्यः, ‘तद्विष्णोः परमं पदमिति मुषलम्’ इति । पाठस्तु,—

“तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः । दिवोव चक्षु-
राततम्^(११)” इति । ‘सूरयः’ (विदांसः, वेदान्तपारंगताः);
‘विष्णोः’ ‘तत्’ ‘परमं पदं सदा पश्यन्ति’ । कोदृशं?—‘दिवि’
(आकाशे, निरावरणे) ‘चक्षुः’ ‘इव’ ‘आततं’ (व्याप्तं) । तादृशस्य
विष्णोरनुग्रहाद्देव्यववन्त्यतिकार्यं मुसलमुपदधातीत्यर्थः । एत-
न्मन्त्रसाध्यमुसलोपधानविधित्वेनापि पूर्वोदाहृतं ‘वैष्णव्या चक्षुः’
इत्यादि ब्राह्मणं योजनीयम् ।

कल्पः, ‘भ्रुवांसि पृथिवीति मध्येऽग्नेरुपदधाति’ इति । तच्च
प्रकृतत्वात् उखामित्यनुवर्त्तते । पाठस्तु,—“भ्रुवांसि पृथिवि सहस्र
पृतन्यतः । स्यूता देवेभिरमृतेनागाः^(१२)” इति । हे ‘पृथिवि’
(कार्यतया तत्स्वरूपे), हे उखे, त्वं ‘भ्रुवांसि’, ‘पृतन्यतः’ (सङ्ग्रामं
कर्त्तुमिच्छतः) शून् ‘सहस्र’ (अभिभव) । ‘देवेभिः’ (देवैः)
‘अमृतेन’ ‘स्यूता’ (अमृतसमानेन घृतेन पूरिता) सती ‘आगाः’
(आगच्छ) ।

एतन्मन्त्रसाध्यम् उखोपधानं विधत्ते,—“एषां वा एतल्लोकानां
ज्योतिः सम्भृतं यदुखा यदुखामुपदधात्येभ्य एव लोकेभ्यो ज्योति-
रवरुन्धे” (५।२।६ अ०) इति । उखारूपं ‘यत्’ वस्तु, तदिदम्
‘एषां’ (पृथिव्यादीनां) ‘लोकानां’ ज्योतिःसम्पादनाय* ‘उखाम्’
उपदधात् ।

देशविशेषं विधत्ते,—“मध्यत उपदधाति मध्यत एवास्मै
ज्योतिर्दधाति तस्मान्मध्यतो ज्योतिरुपास्महे” (५।२।६ अ०) इति ।

* अथ ‘ज्योतिः’, ज्योतिःसम्पादनाय इति पाठो भवितुं युक्तः ।

‘मध्यतः’ (उदरमध्ये) जठराग्निरूपं ‘ज्योतिः’ ‘उपास्महे’ (प्रति-
दिनमनुभवामः) ।

उपधेयायाः उखायाः सिकतापूरणं विधत्ते,—“सिकताभिः
पूरयत्येतद्वा अग्नेर्वैश्वानरस्य रूपं रूपेणैव वैश्वानरमवहन्धे”
(५।१।६ अ०) इति ।

अव्ययव्यतिरेकाभ्यां पूरणं प्रशंसति,—“यं कामयेत क्षोधुकः
स्यादित्यूनां तस्योपदध्यात् क्षोधुक एव भवति यं कामयेतानु-
पदस्यदन्नमद्यादिति पूर्णं तस्योपदध्यादनुपदस्यदेवान्नमन्ति” (५।
१।६ अ०) इति । सिकताभिः पूरिताया ईषट्यूनाया उखाया
उपधाने सति ‘क्षोधुकः’ (अन्नरहितः क्षुधाखीनः) भवेत्; सोऽयं
व्यतिरेकः । सिकतापूर्णाया उपधाने तु ‘अनुपदस्यदेव’ (अनीय-
माणम् एव) ‘अन्नमन्ति’; सोऽयमन्वयः ।

कल्पः,—‘प्रवाङ्मगिष्टकायाः क्षिरस्यप्रकलावधूत्या यास्ते अग्ने
या वो देवाः सूर्ये रश्च इति द्वाभ्यां वामभृतम्’ इति । तत्र
प्रथमामाह,—“यास्ते अग्ने सूर्ये रश्च उद्यतो दिवमातन्वन्ति
रश्मिभिः । ताभिः सर्वाभो रश्चे जनाय नः हृदि(११)” इति ।
हे ‘अग्ने’, ‘सूर्ये’ (सूर्यमण्डले) ‘उद्यतः’ (उदयं गच्छतः) ‘ते’
(तव) ‘रश्चः’ (दीप्तिभ्यः) ‘रश्मिभिः’ (रश्मिस्वरूपेण) ‘दिवमातन्वन्ति’
(सर्वतो व्याप्नुवन्ति), रात्रौ या अग्नेर्दीप्तिभ्यः ता एव सूर्योदय-
कास्ते सूर्यरश्मयो भवन्ति । एतच्चा अग्निहोत्रब्राह्मणे समाह्वतम्,
‘उद्यन्तं वावादित्यमग्निरनु समारोहति’ इति । ‘ताभिः’ ‘सर्वाभिः’
दीप्तिभिः ‘नः’ (अस्मदीयाय) ‘जनाय’ (यजमानाय) प्रकाशं कुरु ।

अथ द्वितीयामाह,—आ वो देवाः सूर्ये रक्षो गोव्यसेषु आ
रक्षः । इन्द्राग्नी ताभिः सर्वाभिरक्षन्तो धत्त वृहस्पते^(१४) इति ।
हे 'देवाः', 'वः' (युष्माकं) सम्बन्धिन्यः सूर्यमण्डले वर्तमाना आ
'रक्षः' (दीप्तयः) सन्ति, तथा 'गोषु अश्वेषु' च आ दीप्तयः सन्ति ।
हे 'इन्द्राग्नी', हे 'वृहस्पते', चयोऽपि यूयं, 'नः' (अस्मादर्थे) 'रक्षं'
'धत्त' (प्रकाशं सन्पादयत) । एतस्मिन्सार्थं वामभृदाख्याया
द्रष्टव्या उपधानमौपानवाक्यकाण्डे द्रष्टव्यम् ।

कल्पः, 'विराड्ज्योतिरिति तिष्ठो रेतःषिचः' इति ।
पाठस्य,—“विराड्ज्योतिरधारयत् सप्ताड्ज्योतिरधारयत् स्रराड्-
ज्योतिरधारयत्^(१५, १६, १७)” इति । विशेषेण राजत इति 'विराट्',—
एवंविधा रेतःशिगाख्या प्रथमेष्टका अस्मदनुग्रहार्थं 'ज्योतिरधारयत्' ।
सम्यक् राजत इति 'सप्ताट्', तादृशी द्वितीया रेतःषिगिष्टका ।
सम्यमेव राजत इति 'स्रराट्', तादृशी तृतीया रेतःषिगिष्टका ।

कल्पः, 'अग्ने युष्मा हि थे तव युष्मा हि देवद्वतमानिति
दाभ्यामुष्मायाः ऊत्वा' इति । तच्च प्रथमामाह,—“अग्ने युष्मा हि
थे तवाग्नासो देव साधवः । अरं वहन्त्याश्रवः^(१८)” इति । हे
'अग्ने', देवसम्बन्धिनः 'अग्नासो' थे केचिद् (अग्नाः) 'साधवः' (दान्ताः)
सन्तः 'आश्रवः' (श्रीघ्नगामिनो) भूत्वा 'अरं' (अलं) 'वहन्ति',
सुष्ठु वहन्तीत्यर्थः ; तान् अश्वान् 'युष्म' (योजय) ।

अथ द्वितीयामाह,—“युष्मा हि देवद्वतमाः अग्नाः अग्ने
रथीरिव । निहोता पूर्यः सद्ः^(१९)” इति । हे 'अग्ने', त्वं 'देव-
द्वतमान्' (देवानामतिशयेन आकाङ्क्षन्) 'युष्म' (योजय) ।

‘हि’-शब्दः प्रसिद्धवाची । प्रसिद्धेऽस्मिन् कर्मणोत्तर्यः । योजने कृष्टान्तः,—‘रथी’ ‘अश्वान्’ ‘इव’ इति, (रथी स्वामी यथा अश्वान् योजयति तदन्तः) । किञ्च त्वं ‘पूर्वः’ (पुरातनः) ; ‘होता’ (होमोत्पादको) भूत्वा ‘नि’-‘षदः’ (अस्मिन् यागस्थाने निषीद) । वामभृग्वग्नयोरिव रेतःसिङ्मग्न्याणां होत्रमग्नयोश्च ब्राह्मणमौपानवाक्यकाण्डे द्रष्टव्यम् ।

कल्पः, ‘पुरुषश्चिरसि हिरण्यकलान् प्रत्यस्यति द्रष्टव्यस्कन्दे-
त्याख्येऽभूदिदं विश्वस्य भुवनस्येति वर्चे त्वेति दक्षिणाक्षिगोत्रके
रुचे त्वेति सव्ये द्युते त्वेति कर्णयोर्भाषे त्वेति दक्षिणस्यां नासिकायां
ज्योतिषे त्वेत्युत्तरस्याम्’ इति । उदाहृतेषु मन्त्रेषु प्रथमामृतमहाह,
—“द्रष्टव्यस्कन्दं पृथिवीमनु द्यामिमञ्च योनिमनु यश्च पूर्वः ।
द्वतीयं योनिमनु सञ्चरन्तं द्रष्टुं जुहोम्यनु सप्त होत्रा(१०)” इति ।
द्रष्टव्यान्तरसङ्घट्टनेन स्फुटितो हिरण्यकलो ‘द्रष्टः’, ‘पृथिवी’
‘अनु’ ‘चस्कन्द’, पृथिव्यां पूरित इत्यर्थः । स च द्रष्टो उक्तः
सन् स्थानत्रये ‘ऽनु’-सञ्चरति (द्युलोके अन्तरिक्षलोके भूलोके च) ।
तदतदभिप्रेत्य स्मर्यते,

“अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादद्यमुपतिष्ठते ।

आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः” इति (मनु०) ।

सोऽयमर्थो द्यामित्यादिनाऽभिधीयते । ‘द्यामिमञ्च योनि-
मनु’ (अन्तरिक्षरूपमिदं स्थानमनु सञ्चरति) । ‘यश्च पूर्वः’
(योऽपि पृथिवीमनु चस्कन्देति पूर्वोक्तस्थानविशेषः), तमप्यनु-
सञ्चरति । ‘द्वतीयं योनिं’ (द्युलोकरूपमादित्यस्थानम्) अनु-

सञ्चरति । तमिमं त्रिषु स्थानेषु 'अनु सञ्चरन्तं' 'द्रष्टुं' 'जुहोमि' (मनसा ऊतमिव भावयामि) । कुच होमः ?—इति—तदुच्यते—
'अनु सप्त होत्रा' इति । यस्यां दिशि द्रष्टुः पतितः, तद्व्यति-
रिक्ता होमयोग्याः सप्त दिशो याः सन्ति, तासु अनुक्रमेण
जुहोमि । यथा द्रष्टो ऊत आदित्यादिस्थानत्रयेषु सञ्चरन्नुप-
करोति, तथा भावयामीत्यर्थः ।

अथ विकल्पितां द्वितीयामृचमाह,—“अभृदिदं विश्वस्य
भुवनस्य वाजिनमग्नेर्वैश्वानरस्य च । अग्निर्ज्योतिषा ज्योतिष्मान्
रुक्मो वर्चसा वर्चस्वान्^(१)” इति । 'इदं' (हिरण्यं) 'विश्वस्य'
'भुवनस्य' (भूतजातस्य) 'वाजिनम्' (अश्वम्) अभृत् । तथा
'वैश्वानरस्य' 'च' (विशेषां नराणां स्वामिनः) 'अग्नेः' 'च'
अन्नमभृत् । अयम् 'अग्निः' हिरण्येन 'ज्योतिषा' स्वयं* 'ज्योति-
ष्मान्' अभृत्, तथा 'रुक्मः' (रोचमानोऽग्निः) 'वर्चसा'
(हिरण्यकान्था) 'वर्चस्वान्' (स्वयमपि कान्तिमान्) अभृत् ।
वाङ्मगतप्रभा ज्योतिः, प्ररीरगतकान्तिर्वर्च इति ।

“अचे त्वा, रुचे त्वा^(२२, २३)” इति यजुर्द्वयं । हे हिरण्यशकल,
येयम् अक् स्तोचरूपा, तदर्थं त्वां दक्षिणाक्षिगोत्रके प्रत्यस्यामि ।
तथा हे हिरण्यशकल, याऽसौ रुक् (दोषिः), तदर्थं त्वां वामा-
क्षिगोत्रके प्रत्यस्यामि ।

एतैर्मन्त्रैर्यस्यावयवेषु हिरण्यशकलानि प्रत्यस्यन्ते तस्य पुरुष-
शीर्षस्योपधानं विधत्ते,—“सहस्रं वै प्रति पुरुषः पशूनां यच्छति

* वयमिति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

सहस्रमन्ये पञ्चवो मध्ये पुरुषशीर्षमुपदधाति सवीर्यत्वाय” (५।२। ८ अ०) इति । अत्र हि पुरुषशीर्षाश्वर्षभवृष्णिवस्त्रानां शिरां-
स्तुपधेयानि । तेषां ‘मध्ये’ यः ‘पुरुषः’ स एक एव ‘पशूनां’
‘सहस्रं’ यजमानाय ‘प्रयच्छति’ । ‘अन्ये’ तु अश्वर्षभवृष्णिवस्त्रा-
स्तत्वारः ‘पञ्चवः’ मिलित्वा ‘पशूनां’ ‘सहस्रं’ प्रयच्छन्ति । तथा सति
अन्नादिभ्यः पुरुषस्यातिप्रशस्तत्वात् तदीयं शिरो मध्ये उप-
दधात् । तस्योपधानं वीर्यसाहित्याय सम्यद्यते ।

तस्य पुरुषशीर्षस्योखासमीपदेवं विधत्ते,—“उखायामपिदधाति
प्रतिष्ठामेवैनङ्गमयति” (५।२।८ अ०) इति । ‘उखायां’ उखासमीपे ।

तस्य पुरुषशीर्षस्य आस्यादिच्छिद्रेषु हिरण्यशकलप्रक्षेपं विधत्ते,
—“वृद्धं वा एतत् प्राणैरमेध्यं यत् पुरुषशीर्षम् अमृतं खलु वै
प्राणा अमृतः हिरण्यं प्राणेषु हिरण्यशकलान् प्रत्यस्सति
प्रतिष्ठामेवैनङ्गमयित्वा प्राणैः समर्द्धयति” (५।२।८ अ०) इति ।
तदेतत् पुरुषस्य शिरः ‘प्राणैः’ वियुक्तवाद्यज्ञानर्हं; प्राणास्तु
मरणहीनत्वात् ‘अमृतम्’ इत्युच्यन्ते; लोके हि, प्राणवियोगे
सति शरीरस्यैव मरणं, न तु प्राणानां । ‘हिरण्यं’ चाग्नि-
संयोगे सति विनाशाभावात् ‘अमृतम्’ ; अतः प्राणसञ्चारस्थानेषु
आस्यादिषु हिरण्यशकलान् प्रक्षिपेत्, तथा सति उखायां प्रति-
ष्ठापितं शिरः ‘प्राणैः’ समर्द्धं भवति ।

कल्पः, ‘समित्स्रवन्तीति श्रुतात्तद्धोनेन दध्ना मधुमिश्रेण पुरुष-
शिरः पूरयति’ इति । पाठस्तु,—“समित्स्रवन्ति सरितो न
धेनाः । अन्तर्हदा मनसा पूयमानाः । घृतस्य धारा अभि-

चाकशीमि । हिरण्यो वेतसो मध्य आसाम्^(१४) इति ।
 'धेनाः' (पानयोग्याः) दधिमध्वयवाः 'समित्स्रवन्ति' (सम्यक्
 प्रवहन्त्येव) । तत्र दृष्टान्तः,—'सरितो न' (सरित इव), यथा
 नद्यः प्रवहन्ति, तदत् । ते च 'अन्तः' (शरीरस्याभ्यन्तरे) 'इदा'
 'मनसा' (हृदयपुण्डरीकवर्तिनाऽन्तःकरणेन) 'पूयमानाः' (शोध्य-
 मानाः) दधिमध्वयवाः 'घृतस्य धाराः' सम्पद्यन्ते । तास्य 'धाराः'
 'अभिचाकशीमि' (अभितः प्रकाशयामि) अनुभवामीत्यर्थः ।
 'आसां' घृतधाराणां 'मध्ये' 'हिरण्यः' (सुवर्णमय इव तेजोरूपः)
 पुरुषस्य मूर्द्ध्ना 'वेतसः' (जलप्रवाहमध्यगतवेतसवृक्ष इव) अवभासते ।

एतन्मन्त्रसाध्यं पूरणं विधत्ते,—“दध्ना मधुमिश्रेण पूरयति
 मध्व्योऽसानीति” (५।२।६ अ०) इति । अहं 'मध्व्योऽसानी'—(मधुर-
 रसभोगयोग्यो भवानि)—इत्यभिप्रायेण तत्पुरुषमिरो मधुसम्पृक्तेन
 'दध्ना' पूरयेत् ।

तस्य दध्ना गुणविशेषं विधत्ते,—“शृतातश्चने मेध्यत्वाय”
 (५।२।६ अ०) इति । द्विविधं दधि तच्चैकं रजतप्रक्षेपादिना
 स्वयमेव घनीभवति, अन्यत्तु पक्वक्षीराद्यातश्चनेन निष्पद्यते ;
 तत्र पक्वक्षीरातश्चनाभ्यां निष्पन्नं यागयोग्यं, तस्मात् तादृशेनैव
 पूरयेत् ।

तदिदं दधिमधुद्वयं प्रशंसति,—“ग्राम्यं वा एतदन्नं यत्
 दधि आरुण्यं मधु यद्दध्ना मधुमिश्रेण पूरयत्युभयस्यावरुहै”
 (५।२।६ अ०) इति ।

कल्पः, 'तस्मिन् सुपर्णे मधुकृत् कुलायीति पुरुषश्चिर आदाय'

इति । पाठस्तु,—“तस्मिन्सुपर्णे मधुकृत् कुलायी भजन्नास्ते
मधुदेवताभ्यः । तस्यासते हरयः सप्त तोरे खधां दुहाना अमृतस्य
धाराम्^(१५)” इति । ‘तस्मिन्’ (वेतसस्थानोये) पुरुषशिरसि
‘मधुकृत्’ कश्चित् (मधुकरः) ‘आस्ते’। कोदृशः?—‘सुपर्णः’ (शोभन-
पक्षोपेतः); ‘कुलायी’ (कुलायो मधुकराणां निवासस्थानं, सो-
ऽस्यासीति कुलायी) । किं कुर्वन्?—‘देवताभ्यः’ (देवतार्थं)
‘मधु’ ‘भजन्’ (सम्पादयन्), ‘तस्य’ (पुरुषशिरसः) ‘तोरे’ (समापे)
‘हरयः’ (मधुहरणशीलाः) सप्तच्छिद्रवर्त्तिनेन सप्तसङ्ख्याका मधु-
करा ‘आसते’ । किं कुर्वन्तः?—‘खधा’ (खधाकारोपलक्षित-
भोग्यवस्वरूपम्*) ‘अमृतस्य’ (मधुनः) ‘धारां’ ‘दुहानाः’ (खाव-
यन्तः) ते । पुरुषशिरसि प्राणसमृद्धिमम्पादनाय हिरण्यशकलप्रक्षेपः
पूर्वमभिहितः, प्राणेषु समृद्धेषु सत्सु चेतनं जीवात्मानमासाद्य
मधुकररूपत्वं सम्पाद्य तेन पुरुषशिरः प्रशस्यते । यथा लोके,
मधुकरः कस्मिंश्चिद् वृक्षे खनिवासाय कुलायं कृत्वा मधु स-
म्पादयति, तत्र मध्वर्थं यदपूर्वं कुलायं कृतं, तस्य छिद्ररूपासु
नाडीषु जुद्रा मधुकराः खखशक्तनुमारेण मधु सम्पादयन्तो
वर्त्तन्ते, तद्वत् । तदेतत्सर्वमत्र रूपकल्पनया सम्पादितम्, इत्थं
प्रशस्तमिदं पुरुषशिरोऽनेन मन्त्रेण स्वीकुर्यात् । यत् पूर्वं विहितं
पुरुषशीर्षमुपदधातीति, तदेतदुपधानं कर्तुमिदं पुरुषशीर्षादानं
द्रष्टव्यम् ।

* रूपामिति पाठो भवितुं युक्तः ।

अत्र विनियोगसंग्रहः,—

भ्रुवेति स्वयमादृष्टां स्पृशेत्, प्रेति दधाति तां ।
 काण्डाद्, दूर्व्वेष्टकां, द्वाभ्यामघादां, मधुमक्षिभिः ॥
 अग्नौ मधुमिन्नेण दध्ना कूर्मे, महीति च ।
 कूर्मे दधोत, तद्विष्णोर्मुसलं हि, भ्रुवेत्युखाम् ॥
 यास्ते वाममृतं द्वाभ्यां, विराड्, रेतःसिचस्त्रिभिः ।
 अग्ने-द्वाभ्यामुखाहोमो द्रष्टुः पुरुषशीर्षके ॥
 आस्ते स्वर्णं क्षिपेत्तत्र, मन्त्रोऽभ्युदिति वा भवेत् ।
 ऋचे रुचे इयोरक्ष्णोः सुवर्णशकले क्षिपेत् ॥
 समिद्भ्रा च मधुना पूरयेन्नरशीर्षकम् ।
 तस्मिन्, तच्छिर आदत्ते, पञ्चविंशतिरीरिताः ॥

अथ मोमांसा,—द्वतीयाध्यायस्याष्टमे पादे द्वितीयाधिकरणे
 चिन्तितम्,—

“इष्टका वरदानं किं स्वामिनः स्यादुतर्विजः ।

स्वामिनः पूर्ववन्मैवमध्यैर्वचनादिति ॥

‘य एतामिष्टकामुपदध्यात् स चीन् वरान् दद्यात्’ इत्यात्रा-
 प्याध्यैर्गो-त्रयदानं वाचनिकं, न ह्यस्ति वचनस्यातिभारः ॥”

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे दृष्ट-
 यजुःसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

आदित्यं गर्भं पयसा समञ्जन्तस्वस्य प्रतिमां
विश्वरूपं । परिहन्धि हरसा माभिमृक्षः शतायुषं
कृणुहि चीयमानः^(१) । इमं मा हिंसीर्हिपादं पशूनां
सहस्राक्ष मेध आचीयमानः । मयुमारण्यमनु ते दि-
शामि तेन चिन्वानस्तनुवो निषीद^(२) । वातस्य धाजिं
वरुणस्य नाभिमश्वं जज्ञानं सरिरस्य मध्ये । शिशुं
नदीनां हरिमद्रिबुद्धमग्ने मा हिंसीः ॥ १ ॥

परमे व्योमन्^(३) । इमं मा हिंसीरेकशफं पशूनां
कनिक्रदं वाजिनं वाजिनेषु । गौरमारण्यमनु ते
दिशामि तेन चिन्वानस्तनुवो निषीद^(४) । अजस-
मिन्दुमरुषं भुरण्यमग्निमीडे पूर्वचितौ नमोभिः । स
पर्वभिर्ऋतुशः कल्पमानो गां मा हिंसीरदिति वि-
राजं^(५) । इमं समुद्रं शतधारमुत्सं व्यच्यमानं
भुवनस्य मध्ये । घृतं दुहानामदिति जनायाम्ने मा ॥
॥ २ ॥

हिंसीः परमे व्योमन् । गवयमारण्यमनु ते दि-
शामि तेन चिन्वानस्तनुवो निषीद^(६) । वरुचिं त्वष्टु-
र्वरुणस्य नाभिमविं जज्ञानां रजसः परस्मात् ।
महीः साहस्त्रीमसुरस्य मायामग्ने मा हिंसीः परमे
व्योमन्^(७) । इमामूर्णायुं वरुणस्य मायां त्वचं पशूनां

द्विपदां चतुष्पदां । त्वष्टुः प्रजानां प्रथमं जनिचमग्ने
मा हिंसीः परमे व्योमन् । उद्धमरारण्यमनु ॥ ३ ॥

ते दिशामि तेन चिन्वानस्तनुवो निषीद^(८) । यो
अग्निरग्नेस्तपसोऽधिजातः शोचात् पृथिव्या उत वा
दिवस्परि येन प्रजा विश्वकर्मा व्यानट् तमग्ने हेडः
परि ते वृणक्तु^(९) । अजा ह्यग्नेरजनिष्ट गभात् सा वा
अपश्यज्जनितारमग्ने । तथा रोहमायन्नुप मेध्यास्तया
देवा देवतामग्र आयन् । शरभ, -मारण्यमनु ते दि-
शामि तेन चिन्वानस्तनुवो निषीद^(१०) ॥ ४ ॥

अग्ने मा हिंसीः । अग्ने मा । उद्धमरारण्यमनु ।
शरभं । नव च ॥ १० ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे द्वितीय-
प्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

नवमोऽनुवाके स्वयमादृष्टाद्युपधानमुक्तम् । दशमे पशुश्रीर्षो-
पधानं वक्तव्यम् । कल्पः, 'आदित्यं गर्भमित्युखायां पुरस्ता-
च्चुवुकं प्राचीनमुत्तानं प्राङ्मुख उपधाय' इति । पुरुषश्चिर-
इत्यनुवर्तते । पाठस्तु,—“आदित्यं गर्भं पयसा समञ्जस्तदहस्तस्य
प्रतिमां विश्वरूपं । परिवृन्धि हरसा माभिमृचः शतायुषं ह्यनुहि
चोद्यमानः^(१)” इति । हे अग्ने, त्वं 'चोद्यमानः' सन् 'आदित्यं'

‘गर्भम्’ (अदितिदेवतायाः सम्बन्धि तत्कार्यरूपं गर्भसदृशम्) इदं पुरुषग्रीर्वै ‘परिवन्धि’ (परितो वर्जितं कुह) । ‘हरसा’ (तेजसा) त्वदोयज्वासारूपेण ‘माऽभिमृचः’ (अभिमर्शनं स्पर्शं मा कुह), ज्वालाया सर्वे दहन्त्येतत्पुरुषग्रीर्वै मा दहेत्यर्थः । अनेन दाहाभावेन तं गर्भं यजमानं वा ‘व्रतायुषं’ ‘क्षुण्दि’ (कुह) । कीदृशं गर्भं ?—‘सहस्रस्य’ ‘प्रतिमां’ (पशुसहस्रेण तुल्यं, सदृशम्) ; अत एव ब्राह्मणेऽभिहितम्, ‘सहस्रं वै प्रतिपुरुषः पशूनां यच्छति सहस्रमन्ये पञ्चवो मध्ये पुरुषग्रीर्वमुपदधाति सवीर्यत्वाय’ इति ।

कल्पः, ‘पशुग्रीर्षाण्युपदधाति यं कामयेतापशुः स्यादिति विषूचीनानि तस्येत्युक्तं, वातस्य भ्राजिमिति पुरस्तात् प्रतोचीनम् अश्वस्य, अजस्रमिन्दुमिति पश्चात् प्राचीनमृषभस्य, वरुणिं त्वष्टुरिति दक्षिणत उदीचीनं वृष्णेः, यो अग्निरग्नेरित्युत्तरतो दक्षिणं बलस्य तान्मथ्यवायेनोत्सर्गैरुपतिष्ठते इमं मा हि११ सोर्दिपादमिति पुरुषस्य इमं मा हि११ सोरेकत्रफमित्यश्वस्य, इमं११ समुद्रमित्यृषभस्य, इमा११ मूर्धायुमिति वृष्णेः, अजा अग्न इति बलस्य’ इति । तत्तन्मूर्धोपधानमन्त्रेभ्योऽन्तरमेवास्मात्तास्तदुपस्थानमन्त्राः, ‘अनु ते दिशामि’ इत्युत्सर्गस्त्रिज्ज्वादुत्सर्गा इत्युच्यन्ते । तैत्तिरीयैस्तत्तत्स्मृत्तिरस उपस्थानं कुर्यात् ।

तत्र पुरुषग्रीर्वस्योपस्थानमन्त्रमाह,—“इमं मा हि११ सोर्दिपादं पशूनां११ सहस्राक्षं मेध आचीयमानः । मथुमारण्यमनु ते दिशामि तेन चिन्वानस्तनुवो निषोद^(१)” इति । हे ‘सहस्राक्ष’ (सहस्र-सङ्ख्याकज्वासारूपचक्षुर्युक्त), हे ‘मेध’ (यज्ञनिष्पादक), ‘आ-

‘वीथ गतः’ (सर्वतः पशुमूर्द्धाभिरुपचयं प्राप्तवानः), ‘पशूनां’ (ग्राम्याणामारण्यानाञ्च) मध्ये ‘दमं’ (पुरुषशीर्ष-मूर्द्धरूपं) ‘दि-
पादं’ (ग्राम्यपशुं) ‘मा हिंसीः’ (दाहरूपां हिंसां मा कार्षीः) ।
अदि तव भक्ष्यापेक्षा, तर्हि ‘ते’ (तव) भक्षणाय ‘दमं’ ‘आरक्षं’
‘मयुं’ (कृष्णवृणं) ‘अनु’-‘दिशामि’ (पुरुषशीर्षमनु तद्वत्स्वत्वेनानु-
सृजामि) । ‘तेन’ (मयुभक्षणेन) ज्वासारूपाः ‘तनुवः’ (तदीय-
तनूः) ‘चिन्वानः’ (पोषयन्) ‘निषीद’ ।

अथाश्विरस्य उपधानमन्वमाह,—“वातस्य भ्राजिं वरुणस्य
नाभिमशं जह्वाणं५ सरिरस्य मध्ये । मिश्रं नदीनां५ हरि-
मद्रिबुद्धमग्ने मा हिंसीः परमे व्योमन्(१)” इति । हे ‘अग्ने’,
‘अश्वं’ ‘मा हिंसीः’ (ज्वास्तया मा दह), (विविधरोगरक्षणमदाहः),
वरुणमश्वस्य रोगाः सन्ति, तेभ्यः सर्वेभ्यः पासनमित्यर्थः । तस्य
परमम् (उत्कृष्टं), रक्षितस्याश्वस्य पुनरुपद्रवकदा* यथा न जायते
तथा रक्षणं, रक्षणस्य परमत्वं ; तादृशस्य परमे व्योमन् एवम्
अश्वं स्थापयेति शेषः । कीदृशमश्वं ?—‘वातस्य’ ‘भ्राजिं’ (वायो-
र्गतिस्वरूपं) वायुवष्कीर्णगतिमित्यर्थः । तथा ‘वरुणस्य’ ‘नाभिं’
(अपारुधिपतेर्वरुणस्य नाभिस्थानीयं), यथा स्त्रोदरमध्यवर्तिनी
नाभिर्वस्त्रप्रावरणादिना पाष्यते, तद्वदत्यन्तप्रियत्वाद् वरुणेन
पासनोचमित्यर्थः । अत एव प्रियत्वमभिप्रेत्य, ‘प्रजापतिर्वरुणाया-
श्चमनयत्’ इत्याश्चायते । अश्वमेधकाण्डेऽपि, ‘वाहणे वा अश्वः’

* पुनरुपद्रवः कदापि इति पाठो भवितुं युक्तः ।

† तादृशे इति पाठो भवितुं युक्तः ।

इत्याद्यातम् । 'सरिरस्य' 'मध्ये' 'जज्ञानं' (समुद्रजलस्य मध्ये वड़वारूपेणोत्पन्नम्), अत एव 'अपयोनिर्वा' अश्वः' इत्यन्यत्र अतं । 'नदीनां' 'त्रिष्टुं' (यथा नदीनां पतिः समुद्रः पूर्वोक्तन्यायेन पिता, तथा नदीनां मातृत्वादयं तच्छिष्टुः) ; 'हरिं' (उपर्याकृतस्य पुंसस्य हर्तारं नेतारम्) ; 'अद्रिबुद्धं' (मार्गमध्ये खुरैखूर्णकृता ये अद्रवः बुद्रपाषाणाः, तैर्बुद्धं तादृशान् पाषाणान् दृष्ट्वा मार्गेऽस्मिन् अश्वो गत इति बोद्धुं शक्यते) ।

अथान्यन्निरस उपस्थानमन्त्रमाह,—“इमं मा हिंसीरेकत्रफं पशूनां कनिक्कदं वाजिनं वाजिनेषु । गौरमारण्यमनु ते दिशामि तेन चिन्वानसन्नुवो निषीद^(१)” इति । 'पशूनां' (चतुष्पदां) मध्ये 'एकत्रफं' 'इमम्' अश्वं 'मा हिंसीः' । कीदृशमश्वं ?—'कनिक्कदं' (हेषास्वरूपेणात्यन्तक्रन्दनेनोपेतं) । 'वाजिनेषु' 'वाजिनं' (ब्रीघ-गतियुक्तेषु प्राणिषु अत्यन्तब्रीघगतियुक्तं) । 'गौरः' सिंहः । ज्ञेयं पूर्ववत् ।

अथ अथभन्निरस उपधानमन्त्रमाह,—“अजस्रमिन्दुमहं सुरष्टुमग्निमीडे पूर्वचितौ नमोभिः । स पर्वभिर्ष्टेतुत्रः कल्पमानो मां मा हिंसीरेदिति विराजम्^(२)” इति । पूर्वेषां महर्षीणां चितिर्बुद्धिः, 'पूर्वचितिः'; पूज्यमानमिति शेषः; तैर्ध्येयम् एतम् 'अग्निं' 'नमोभिः' (नमस्कारैः) युक्तः अहं 'ईडे' (क्षौमि) । कीदृशमग्निं ?—'अजस्रमिन्दु' (निरन्तरं परमैश्वर्योपेतम्) । 'अहः'—ब्रह्मो मर्मवाचो, मर्मसङ्घातं* 'भुरष्टु' (भरन्तं षोडशयन्तं),—

* मर्मसंघातमिति J. पृ० पाठः ।

यथा यजमानस्य मर्माणि वैरिणो नोद्घाटयन्ति तथा कुर्वन्त-
मित्यर्थः । 'सः' (अग्निः) आदित्यरूपेण स्त्रित्वा 'पर्वभिः' (अमा-
वास्यादिभिस्त्रिचिभिः) 'अतुष्टः' (तस्मिन् तस्मिन् अतो) 'कल्पमानः'
(कर्माणि सम्पादयन् वर्तते); तादृशं हे अग्ने, 'मां' (अपभ-
मूर्द्धानम्) एतं 'मा हिंसोः' । कीदृशमग्निं?—'अदितिं' (असृष्ट-
नीयं) 'विराजं' (विशेषेण राजमानम्) ।

अथ अष्टमश्रिरस उपस्थानमन्त्रमाह,—“इमं समुद्रं
व्रतधारसुतं व्यच्यमानं भुवनस्य मध्ये । घृतं दुहानामदितिं
जनायाम्ने मा हिंसीः परमे व्योमन् । गवधमारक्षमनु ते
दिशामि तेन चिन्मानस्तनुवो निषीद(१)” इति । 'जनाय'
(यजमानार्थम्) 'इमं' (गाम् अष्टममूर्द्धानं) 'मा हिंसोः', किन्तु
'परमे व्योमन्' (उत्तमे विविधरक्षणे) स्त्रितं कुह । कीदृशं?—
'इमं' 'समुद्रं' (सम्यगुन्नतं) 'व्रतधारं' च (स्वजातीयधेनुद्वारा
व्रतसंज्ञाकक्षीरधारोपेतं); अत एव 'उत्तं' (जलप्रवाहसदृशं) ।
'भुवनस्य मध्ये' 'व्यच्यमानं' (विच्यमानं*, सेच्यमानं वा); 'घृतं
दुहानां' (स्वजातीयधेनुक्षीरादिद्वारा घृतदोहनयुक्तां), 'अदितिं'
(असृष्टनीयां?) । 'गवयो' गोसदृश आरक्ष्यन्तुगविशेषः । श्रेष्ठं
पूर्ववत् ।

अथ दृष्टिश्रिरस उपधानमन्त्रमाह,—“वदन्ति तदुर्वरस्य
नाभिमविं जज्ञानां रजसः परस्मात् । महीं सा हसोमसुरस्य
मायामग्ने मा हिंसीः परमे व्योमन्(२)” इति । हे 'अग्ने', 'अविं'

* वाच्यमानं इति J. पु० पाठः ।

(वृष्णिश्चिरः) 'मा हिंसोः' । कीदृशोमत्रिं?—'त्वष्टुः' 'वद्विं' (रूपाणां निर्माता यस्त्वष्टा, तस्यानुग्रहादरक्षोयरूपयुक्ता) । 'वद्विं स माभिं' (अग्निष्टनिवारकस्याग्नेर्नाभिस्तानोयां); 'परस्मात्' 'रजसः' 'जज्ञानां' (उत्कृष्टाज्जगद्भ्रजनात् प्रजापत्युरसः 'जज्ञानाम्' उत्पत्त्यां) । सप्तमकाण्डे, 'उरसो बाहुभ्याम्' इत्यादिवाक्ये 'अविः यज्ञनाम्' इति श्रुतं । 'मही' (महतीं) सप्तममूल्यां 'असुरस्य मायां' (सुवर्भानोरसुरस्य सम्बन्धितेन निर्मितां) । अत एव द्वितीयाकाण्डे 'सुवर्भानुः' इत्यादिवाक्येनाभिहिता ।

वृष्णिश्चिरस उपस्थानमन्त्रमाह,—“इमामूर्ष्यायुं वद्विं स मायां त्वचं यज्ञनां द्विपदां चतुष्पदां । त्वष्टुः प्रजानां प्रथमं जनिचमग्ने मा हिंसीः परमे ध्योमन् । उद्गमारण्यमनु ते दिशामि तेन चिन्वानस्यनुवो निषोद^(८)” इति । हे 'अग्ने', 'इमामूर्ष्यायुम्', (अविं) वृष्णिश्चिरोरूपाम् 'मा हिंसोः' । कीदृशीं?—'वद्विं स मायां' (अग्निष्टनिवारकस्याग्नेः सम्बन्धितेन निर्मितां); 'द्विपदां' (मनुष्याणां) 'चतुष्पदां' (गवादीनां) च 'त्वचं' (त्वक्सदृशीं), यथा त्वचा शरीरमावृतं, तथा द्विपादो मनुष्याः श्रोतनिवारणाय अविजान्येन कम्बलेनाच्छादिता भवन्ति ; चतुष्पादोऽथ सप्तवलीवर्दाश्च भारवाहने मार्दवाय पृष्ठे कम्बलेनाच्छादिता भवन्ति । तथा 'त्वष्टुः' (प्रजापतेः) सकाशादुत्पद्यमानानां 'प्रजानां' मध्ये 'प्रथमं' 'जनिचं' (प्रधानत्वेनोत्पन्नं), प्राधान्यस्य वीर्यवत्त्वात् ; वीर्यवत्त्वञ्च बाहुजन्यानां सर्वेषामाप्तातं, 'तस्मात् ते वीर्यावन्तो वीर्याश्चसृज्यन्त' इति । 'उद्गः' प्रसिद्धः ।

अथ वसुधिरस उपधानमन्त्रमाह,—“येन अग्निरेवैवसो-
 ऽधिजातः श्रोत्रात् पृथिव्या उत वा दिवस्पतिः । येन प्रजा
 विश्वकर्मा आनद् तमग्ने हेङ्गः परि ते दृषन्तु” (९) इति । अथ
 पञ्चमोऽग्निर्वन्द्योऽप्यथोक्तयोगेन प्रजापतिवाचो । तस्य च सृष्टि-
 सङ्कल्पस्य यत् तपः, तस्मात् ‘तपसः’ ‘यः’ अवम् ‘अग्निः’
 व्यवहारहेतुर्जातः, तपोयुक्तादग्निर्जातः—इत्येतद्देवब्राह्मणे समा-
 ज्ञातं,—‘तद्भूयोऽतथ्यत, तस्मात् तेऽपानादग्निर्जायत’ इति ।
 प्रजापतेः ‘तपसः’ ‘अधिजातः’ ‘यः’ ‘अग्निः’ ‘पृथिव्याः’ ‘परि’
 (भूमेरपरि) ‘श्रोत्रात्’ (श्रोत्रेति, तपतीत्यर्थः) । ‘उत वा दिवस्पतिः’
 (अपि च स्वर्गलोपपरि) श्रोत्रेति । किञ्च ‘येन’ (वसरूपेण) ‘विश्व-
 कर्मा’ (जमत्सृष्टा प्रजापतिः) ‘आनद्’ (विविधाः प्रजाः, पशून्
 व्याप्तवान्) । वसुधस्य प्रजापतुः सृष्टिसाधनत्वं काम्यपशुकाण्डे
 समाज्ञातं,—‘ततोऽजस्रपरः समभवत्* साधै देवतायै आसमत
 ततो वै स प्रजाः पशून्सृजत’ इति । हे ‘अग्ने’, तपसा यः
 अधिजातः तथाविधे,† ‘हेङ्गः’ (कोपः), ‘येन’ (वसेन) ‘विश्वकर्मा’
 ससर्ज, ‘तं’ वस्तुं ‘परि’-‘दृषन्तु’ (परिवर्जितं करोतु), मा वि-
 नः। अथत्वित्यर्थः ।

तथैव वसुधिरस उपधानमन्त्रमाह,—“अजा अग्नेरजनिह
 गर्भात् सा वा अपमृश्वज्जितारमये । तथा रोहमाचक्षुप
 मेध्यासक्त्या देवा देवतामय आयन् । अरभमारण्यमनु ते दिवामि

* समभवतुः J. पु० पाठः ।

† तथाविध, इति पाठो भवितुं युक्तः ।

तेन चिन्वानस्मनुवो निषीद^(१०)” इति । ‘हि’ (वस्मात्) इत्थम्
 ‘अजा’ ‘अग्नेः’ ‘जर्भात्’ (उदरात्) ‘अजनिष्ट’ । अत एव आत्मातं,
 ‘अ’ आत्मनो वपामुदक्खिदत् तामग्नौ प्राग्यज्ञात् ततोऽजस्तूपरः
 समभक्त’ इति । ‘सा’ एव अग्नेः प्रजापतेस्त्योत्पन्न(?)—‘जनितारं’
 (स्त्योत्पादकं) प्रजापतिम् ‘अपश्यत्’ (उत्पत्त्यनन्तरमेव दृष्टवती);
 यस्यादेवम् अजा प्रजस्ता, तस्मात् ‘तया’ (अजया) ‘मेध्यासः’
 (यागयोग्याः) यजमाणा ‘रोहं’ (सर्गम्) ‘उपाचन्’ (सामीप्येनैव
 प्राप्ताः) विद्यन्ममन्तरेण प्राप्ता इत्यर्थः । किञ्च इदानीं वर्त्तमाना
 ‘देवाः’ अग्नेः पूर्वेष्विन् जगन्नि ‘तया’ एव (अजया) कर्माद्यनुष्ठाय
 ‘देवताम्’ ‘आयन्’ (देवत्वं प्राप्ताः) । ईदृशस्य वक्षत्रिरसो
 महिमेति तात्पर्यार्थः । ‘अरभः’ सिंहघातो क्रूरमृगः ।

उत्तैर्मन्त्रैः साध्यं त्रिषीपधानं विधत्ते,—“पशुन्नीर्षाणासुप-
 दधाति पश्वो वै पशुन्नीर्षाणि पशून्नेवाप्ररन्ध्रे” (४।१।८अ०)
 इति ।

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां पशुन्नीर्षाणां पुरुषत्रिषीपानिमुख्यं विधत्ते,—
 “यं कामयेतापशुः स्यादिति विषूचीनानि तस्योपदध्याद्विषूची
 एवास्मात् पशून् दधात्यपशुरेव भवति यं कामयेत पशुमान्गत्वा-
 दिति समीचीनानि तस्योपदध्यात् समीच एवास्मै पशून् दधाति
 पशुमानेव भवति” (५।१।८अ०) इति । ‘विषूचीनानि’ (वज्र-
 मुखानि, पुरुषत्रिरः प्रति विमुखानित्यर्थः), सोऽयं व्यतिरेकः ।
 ‘समीचीनानि’ (पुरुषत्रिरः प्रत्यभिमुखानित्यर्थः), सोऽयमन्वयः ।

सामान्येन विहितं पुनर्विशेषाकारेण विधत्ते,—पुरस्तात्

प्रतीचीनमदस्योपदधाति पश्चात् प्राचीनमृषभस्यापन्नवो वा अन्ये
 गोअग्नेभ्यः पन्नवो गोअग्नेनेवास्मै समीचो दधाति” (५।१।
 ८ अ०) इति । अश्वग्निरः पूर्वस्यां दिशि प्रत्यक्षुष उपदध्यात्,
 अश्वभग्निरः प्रतीच्यां दिशि प्राक्षुष उपदध्यात् । ‘गोअग्नेभ्यः’
 च ये ‘पन्नवः’, ते जातितः पशुत्वे तु अन्नस्यत्वात् ‘अपन्नवः’ एव ;
 तस्मात् प्रक्षययोगवाश्वग्निरसोराभिमुख्योपधानेन यजमानार्थं
 सर्वान् ‘पन्नून्’ अभिमुखान् ‘एव’ करोति ।

अथोपस्थानमग्नेष्वारण्यानामनुदेष्टनस्य तात्पर्यं दर्शयति,—
 “एतावन्तो वै पन्नवो द्विपादस्तुष्यादस्य तान् वा एतदग्नौ
 प्रदधाति यत् पशुभ्योर्षाण्युपदधात्यमुमारण्यमनु ते दिशामोत्याह
 ग्राम्येभ्य एव पशुभ्य आरण्यान् पन्नून्क्षुचमनूत्सृजति तस्मात्
 समावत् पन्नूनां प्रजायमानानामारण्याः पन्नवः कनोयांसः
 शुचा क्षृताः” (५।१।८ अ०) इति । ये ‘द्विपादः’ (मनुष्यादयः),
 येऽपि ‘स्तुष्यादः’ (गवादयः), ‘एतावन्तः’ एव लोके विद्यमानाः
 ‘पन्नवः’, एवं सति पुरुषग्रीर्षस्य पशुभ्योर्षाणास्योपधानेन ‘तान्’
 सर्वान् ‘अग्नौ’ प्रक्षिपति । अतस्तत्परिहारायारण्यपन्नूनामनुदेष्टनं ।
 तेन चानुदेष्टनेन ‘ग्राम्येभ्यः’ ‘पशुभ्यः’ अपहृत्य ‘आरण्यान्’
 ‘पन्नून्’ प्रति ‘शुचं’ (वज्रितापं) प्रेरयति । ‘हि’ (यस्मात्)
 ‘आरण्याः’ ‘शुचा’ (वज्रितापेन) ‘क्षृताः’ (प्राप्ताः), ‘तस्मात्
 ग्राम्येः पशुभिरुत्पत्तिसाम्येऽपि ते ‘कनोयांसः’ (मूल्यानर्हाः) ।
 बहुलं सूत्रकारेण, ‘नमो अस्तु सर्पेभ्य इति दक्षिणेऽऽसे सर्पेभिर
 उपदध्याद्विषूचीनं पशुभ्योर्षैरपि वा यजुरेव वदस्योपदध्यात्’ इति ।

तत्रोपधानं विधत्ते,—“सर्पञ्जोर्वमुपदधाति यैव सर्पे त्विषि-
क्षामेवावदन्धे” (५।२।८ अ०) इति । त्विषिर्दोषिः ।

मन्त्रपाठमात्रं विधत्ते,—“यत् समीचीनं पशुञ्जोर्वमुपदधाद्
याम्यान् पशून् दृष्ट्वाः सूर्यद्विषूचीनमारण्यान् यजुरेव
वदेद्वतां त्विषिः इन्धे या सर्पेन याम्यान् पशून् द्विगच्छि
नारण्यान्” (५।२।८ अ०) इति । सर्पञ्जोर्वस्य सम्मुखविमुखत्वे च
बाधकसङ्गावात् प्रकारान्तरसम्भवाच्च तदुपधानं परित्यज्य मन्त्रमेव
पठेत्, तदा मन्त्रपाठेन सर्पत्विषिरपि प्राप्यते; सम्मुखविमुखयो-
रभावात् दोषद्वयमपि नास्ति ।

तमिमं केवलमन्त्रपञ्चमुपेक्ष्य उपधानपञ्चस्यैव प्राप्तिप्रतिप्रसवं
विधत्ते,—“अथो खलूपधेयमेव यदुपदधाति तेन तां त्विषि-
मवदन्धे या सर्पे यद्यजुर्वदति तेन ज्ञानम्” (५।२।८ अ०) इति ।
‘सर्पे’ ‘या’ ‘त्विषिः’ ‘ज्ञानम्’ उपधानेन लभते; मन्त्रपाठेन
सर्पञ्जिरसः ज्ञानत्वात् दंष्ट्रनमपि न भवति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः,—

आद्युखायां त्रिरो धत्ते, इममित्युपतिष्ठते ।

वाताश्वस्य त्रिरः प्राच्यां दध्यादिमं, जपेत्तथा ॥

अत्र, -र्वभञ्जिरः पश्चादिममित्यभिमन्त्रणम् ।

यद्, दक्षिणतो दृष्ट्विञ्जिरस्तन्मन्त्रणं त्विमां ॥

यो, उदीच्यां वस्तञ्जिरस्तन्मन्त्रणमजेत्यतः ।

दक्षमे त्वनुवाकेऽस्मिन् दक्ष मन्त्रा उदीरिताः ॥

अथ मीमांसा,—प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे षोडशाधिकरणे चिन्तितम् ।

“पञ्चवोऽन्ये गवाश्चेभ्योऽपञ्चवो वा इति श्रुतम् ।

अजादिष्वपशुत्वं हि गुणवादोऽथ वा श्रुतिः ? ॥

स्तुत्यभावाहुणस्तेषु पशुकार्यनिषेधनम् ।

अश्वक्यत्वान्निषेधस्य घटाद्यर्थाभिधायिना ॥

पञ्चवोऽपशुशब्देन प्राज्ञस्याभावसाम्यतः ।

लक्ष्यास्तत्र निमित्तान्तु प्रश्नस्यैव गवाश्चयोः ॥

इदमान्नायते, ‘अपञ्चवो वा अन्ये गोश्चश्चेभ्यः पञ्चवः’ इति । तत्राजादिषु श्रूयमाणं यदपशुत्वं, तस्यार्थवादत्वं न सम्भवति; पशुत्वमात्रनिषेधेन स्तुतेरप्रतिभागात्; ततः पशुकार्यनिषेधरूपो गुणोऽभिधीयते इति चेत् । मैवं, अजादिपशुविधिवैयर्थ्यप्रसङ्गेन निषेद्धुमशक्यत्वात् । अपशुशब्दः पशुव्यतिरिक्तं घटादिपदार्थम् अभिदधाति, तस्मिन् घटादौ गवाश्चवत् प्राज्ञस्य नास्ति, षोऽत्वं प्राज्ञस्याभावोऽजादिषु पशुव्यस्तीति,—अनेनाभिप्रायेण पञ्चव एव सन्तोऽप्यजादयो घटादिसाम्यादपशुशब्देन लक्ष्यन्ते । पूर्वं च यजमानकार्यसिद्धिराग्नेये मुखजत्वमादित्यतेजस्वित्वञ्च यजमानादि-शब्दानां प्रस्तराद्यर्थेषु प्रवृत्तिनिमित्तं, तत्प्रवृत्तिफलं प्रस्तरादि-प्रशंसा ; इह तु अपशुशब्दस्याजादिषु प्रवृत्तौ गवाश्चयोः प्रश्नस्यैव निमित्तं फलञ्च । द्विप्रकारा हि प्रशंसा,—वस्तुनि विद्यमान-गुणोत्कर्ष एकः प्रकारः, स्तावकेन शब्देन सम्पादितो गुणोत्कर्षोऽपरः प्रकारः । गवाश्चयोरजादिभ्यः उत्कर्षो लोकसिद्धो यः

सोऽथ निमित्तं । अजादयः पञ्चवोऽपि सन्तो गवाश्चेभ्यः पञ्चवः*
 सम्यग्ज्ञाः, ईदृशो गवाश्चयोर्महिमेति स्मृतिः फलं । तस्मात् 'अ-
 पञ्चवो वा अन्ये' इत्ययमर्थवादः । अयमेव न्याय उदाहरणान्तरे
 योजनीयः,—'अयज्ञो वा एष योऽसामा' इत्येकमुदाहरणम् 'असचं
 वा एतद्यदच्छन्दोमम्' इत्यपरमुदाहरणम् । अग्निहोत्रदर्शपूर्ण-
 मासादिर्यज्ञोऽपि सामहीनत्वादयज्ञो भवति, ईदृशः सान्नो
 महिमा । छन्दोमशब्देन चतुर्विंशच्चतुश्चत्वारिंशोऽष्टाचत्वारिंश
 इत्येते त्रयस्तोमा उच्यन्ते, अक्षरसङ्ख्यासाम्येन गायत्री-त्रिष्टुप्-
 जमतीच्छन्दोभिर्भियमानत्वात् । तेषाञ्च विष्टुतिः सामन्नाह्वये
 द्रष्टव्या । स्वतःसचमपि चतुर्दशरात्रादिकं छन्दोमरहितत्वादसचं
 भवतोऽप्येवं स्थावकत्वादर्थवादत्वम् ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्डयज्ञः-
 संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ • ॥

इन्द्राग्रो रोचना दिवः परि वाजेषु भूषयः । तदा
 चेति प्रवीर्य^(१) । अयद्वृचमुत संनोति वाजमिन्द्रा यो
 अग्रो सहुरी सपर्यात् । इरज्यन्ता वसव्यस्य भूरेः

* अपञ्चवः इति पाठो भविष्यं भुक्ता ।

सहस्तमा सहसा वाजयन्ता^(१) । प्र चर्षणिभ्यः पृतना-
हवेषु प्र पृथिव्या रिरिषाये दिवश्च । प्र सिन्धुभ्यः प्र
गिरिभ्यो महित्वा प्रेन्द्राग्नौ विश्वा भुवनात्यन्या^(२) ।
मरुतो यस्य हि ॥ १ ॥

क्षयं पाथा दिवो विमहसः । स सुगोपातमो
जनः^(३) । यज्ञैवा यज्ञवाहसो विप्रस्य वा मतीनां ।
मरुतः शृणुता हव^(४) । अत्रियसे कं भानुभिः संमिमिक्षिरे
ते रश्मिभिस्त ऋक्भिः सुखादयः । ते वाशीमन्तो
इष्मिणो अभीरवो विद्रे प्रियस्य मारुतस्य धाक्^(५) ।
अवते हेड उदुत्तमं^(६) कया नश्चिष आभुवदूती
सदा वृधः सखा । कया शचिष्ठया वृता^(७) ॥ २ ॥

को अद्य युङ्क्ते धुरि गा ऋतस्य शिमीवतो भा-
मिनो दुर्हणायून् आसन्निषन् हृत्त्वसो मयोभून्
एषां मृत्यामृणधत्स जीवात्^(८) । अग्ने नयाऽऽ देवानाऽ
(११।१२) शन्नो भवन्तु वाजे वाजे^(११।१३) । अस्वमे सधिष्टव
सौषधीरनुवध्यसे । गर्भे सज्जायसे पुनः^(१४) । वषा
सोम द्युमाऽ अस्ति वषा देव वषव्रतः । वषा धर्माणि
दधिषे^(१५) । इमं मे, वरुण तत्त्वा यामि^(१६।१७) त्वन्नो अग्ने
स त्वन्नो अग्ने^(१८।१९) ॥ ३ ॥

हि । वृता । मे । एकादश च ॥ ११ ॥

विष्णोः क्रमोऽसि । दिवस्पति । अन्नपते । अपेत ।
 समितं । या जाता । मा नो हिंसीत् । अभ्यस्थात् ।
 भ्रुवासि धरुणा । आदित्यं गर्भम् । इन्द्राग्नी रोचना ।
 एकादश ॥ ११ ॥

विष्णोः (१अ०) । अस्मिन् हव्या इअ०) । इति
 त्वाहं (५अ०) । धीतिभिः (७) । होवा (६अ०) । अष्टा-
 चत्वारिंशत् ॥ ४८ ॥

॥ * ॥ हरिः ओम् ॥ * ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे द्वितीय-
 प्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

॥ ० ॥ समाप्तश्च द्वितीयः प्रपाठकः ॥ ० ॥

इत्रमेऽनुवाके पञ्चशिरसामुपधानमुक्तम् । अथैकादशे याव्या-
 नुवाक्या उच्यन्ते । चातुर्मास्येषु वरुणप्रघासाख्यं चद्वितीयं पर्व,
 तस्मिन् हवींषि चत्वार्याजातानि । ‘ऐन्द्राग्रमेकादशकपालं, मासतो-
 मामिचां, वारुणीमामिचां कायमेककपालम्’ इति । तत्रैन्द्राग्रस्य
 पुरोऽनुवाक्यामाह,—“इन्द्राग्नी रोचना दिवः परि वाजेषु
 भृषथः । तदां चेति प्र वीर्यम्^(१)” इति । ‘दिवः’ (द्युलोकस्य)
 ‘रोचना’ (भासकौ) चे ‘इन्द्राग्नी’, ‘वाजेषु’ (हविर्लक्षणेऽन्वयेषु)

‘परि’-‘भूषयः’ (परितः प्राप्तः) भागमिति शेषः । ‘तत्’ (तस्मात् कारणात्) ‘वां’ (युवयोः) ‘वीर्यं’ (सामर्थ्यं) ‘प्र’-‘चेति’ (प्रकर्षणाच्चायि) लोके सर्वैर्ज्ञातमित्यर्थः ।

तत्रैव याज्यामाह,—“अथदृचमुत सनोति वाजमिन्द्रा यो अग्नी सञ्जरी सपर्यात् । इरज्यन्ता वसव्यस्य भूरेः सहस्रमा सहसा वाजयन्ता^(१)” इति । ‘यः’ (यजमानः) ‘इन्द्रा’-‘अग्नी’ ‘सपर्यात्’ (परिचरति) । कीदृज्जाविन्द्राग्नी ?—‘सञ्जरी’ (समानाङ्गानो) । स यजमानः ‘दृचं’ (वैरिणं) ‘अथत्’ (विनाशयति) । ‘उत’ (अपि च) ‘वाजम्’ (अन्नं) ‘सनोति’ (सर्वेभ्यः प्रयच्छति) । पुनरपि ‘भूरेः’ (वज्रलस्य) ‘वसव्यस्य’ ‘इरज्यन्ता’ (ईश्वरत्वं प्राप्तवन्तौ) । ‘सहसा’ (स्वकीयेन बलेन) ‘सहस्रमा’ (अतिशयेन सोढारौ) पर-बलस्य अभिभवितारावित्यर्थः । ‘वाजयन्ता’ (वाजमन्नमात्मन इच्छन्तौ) ।

तत्रैव विकल्पितां याज्यामाह,—“प्र चर्षणिभ्यः पृतनाह्वेषु प्र पृथिव्या रिरिचाथे दिवस्य । प्र सिन्धुभ्यः प्र गिरिभ्यो महित्वा प्रेङ्गाग्नौ विन्धा भुवनात्यन्वा^(१)” इति । ये ‘इन्द्राग्नी’, ‘पृतना’ (सङ्ग्रामेषु) ‘आह्वेषु’ (हविःस्त्रोकारार्थेषु आङ्गानेषु) च ‘चर्षणिभ्यः’ (मनुष्येभ्यः) ‘प्र’-‘रिरिचाथे’ (प्ररिकौ अतिरिकौ भवयः) सर्वानपि मनुष्यान्तिरिच्य वर्त्तये इत्यर्थः । तथा ‘पृथिव्या’ ‘दिवस्य’ ‘प्र’-‘रिरिचाथे’ (तदुभयमतिरिच्य वर्त्तये) । तथा ‘सिन्धुभ्यः’ ‘प्र’-‘रिरिचाथे’ । तथा ‘गिरिभ्यः’ (पर्वतेभ्यः) ‘प्र’-‘रिरिचाथे’ । किमञ्जना ?—‘अत्यन्वा’ (अत्यन्तमितराणि) ‘विन्धा’ ‘भुवना’

(सर्वाणि भुवनानि) 'महत्वा' (स्रक्कोयेन महत्त्वा) युवां अति*
'प्र'रिरिचाये' (अतिरिच्य वर्त्तये) ।

अथ मादृत्या आमिचायाः पुरोऽनुवाक्यामाह,—“मदृतो
यस्य हि चये पाथा दिवो विमद्वसः । स सुगोपातमो जनः^(१)”
इति । हे 'मदृतः', 'दिवः' (द्युलोकात्) आगता यूयं 'यस्य'
(यजमानस्य) 'चये' (गृहे) 'पाथ' (रक्षां कुदथ) । कीदृशा
मदृतः?—'विमद्वसः' (विमृष्टं मद्वसेजो येषां ते) 'विमद्वसः' ।
'स' 'जनः' (तादृशो यजमानः) 'सुगोपातमः' (अतिव्रजेन रक्षको
भवति) ।

तत्रैव विकल्पितामनुवाक्यामाह,—“यज्ञैर्वा यज्ञवाहसो
विप्रस्य वा मतोनां । मदृतः शृणुता हवम्^(२)” इति । 'यज्ञ-
वाहसः' (यज्ञस्य बोद्धारः) हे 'मदृतः', 'यज्ञैर्वा' निमित्तभूतैः
'हवं' (मदीयाङ्गानं) 'शृणुत' । अथ वा 'विप्रस्य' (यजमानस्य)
'मतोनां' (चित्तवृत्तीनां) अनुग्रहाय 'हवं' (मदीयाङ्गानं)
'शृणुत' ।

तत्रैव व्याख्यामाह,—“अियसे कं भानुभिः सन्धिमिचिरे ते
रश्मिभिस्ते ऋकभिः सुखादयः । ते वाञ्छोमन्त इन्निषो अभी-
रवो विद्रे प्रियस्य मादृतस्य धावः^(३)” इति । हे मदृतः,†
पुरोवातस्वरूपाः सन्तः 'कं' 'अियसे' (प्राणिभिराश्रयितुं)
'भानुभिः' (भासुरैः) 'रश्मिभिः' (सूर्यरश्मिभिः) सहिताः

* अयम् 'अति'शब्दोऽधिक इव प्रतिभाति ।

† अत्र 'त' (मदृतः) इति पाठो भवितुं युक्तः ।

‘सचिमिचिरे’ (मेघदृष्ट्या भूमिं सम्बक् वेक्रुमिच्छन्ति) । ‘ते’ (महतः) ‘सृक्कभिः’ (याज्यापुरोऽनुवाक्याहपाभिः सृग्भिः) सृताः सन्तः ‘सुखादयः’ (शोभनं हविः खादितवन्तः) । ततः ‘ते’ महतः, ‘वाग्नीमन्तः’ (उत्साहप्रयुक्तघोषरूपवज्रविध्वंसवन्तः), ‘हस्मिणः’ (स्वगृहान् प्रति गमितवन्तः), ‘अभीरवः’ (स्वकार्यस्य निष्पन्नत्वेन विघ्नकारिभ्यः असुरेभ्यो भयरहिताः), ‘प्रियस्य’ ‘मादतस्य’ ‘धावः’ (महतां सम्बन्धि यत् प्रियं स्नानं तत्) ‘विद्रे’ (सम्भवन्तः) ।

अथ वादृषीमामिच्छामित्यस्य याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति,—“अवते हेड़ो, उदुक्तमम्^(७-८)” इति । ‘अवते हेड़ः’ इति पुरोऽनुवाक्या; ‘उदुक्तमम्’ इति याज्या । एतच्चोभयं “वैश्वानरो न जत्या” इत्यस्मिन्ननुवाके (१।५।११ अ०) व्याख्यातम् ।

अथ कायमेककपालमित्यस्य पुरोऽनुवाक्यामाह,—“कथा नश्चिच आभुवदूती सदा वृधः सखा । कथा अचिष्ठया वृता^(९)” इति । कस्य (प्रजापतेः) सम्बन्धिनीत्यस्मिन्नर्थे स्त्रीलिङ्गः केतिब्रह्मे वर्त्तते । ‘जति’-ब्रह्मे रक्षणवाची । ‘कथा’ जत्या (प्रजापतिसम्बन्धिना रक्षणेन) ‘चिच’ ‘आभुवत्’ (विचित्रोऽयं यज्ञः) ‘नः’ (अस्मान् प्रति) आगतः । कीदृशो यज्ञः ?—‘सदा वृधः’ (सदा वर्द्धमानः); ‘सखा’ (सखिवत् प्रियतमः) । स च यज्ञः ‘कथा’ (प्रजापतिसम्बन्धिन्या) ‘अचिष्ठया’ (अतिव्यथितया ब्रह्म्या) ‘वृता’ (युक्त इत्यर्थः) ।

अथैव याज्यामाह,—“को अथ युक्ते धुरि मा अतस्य
 त्रिमोवतो भामिनो दुर्हषायुन् । आसन्निपून् इत्स्वसो मयो-
 भून् च एषां अत्यान्वधत् स जीवात्^(१०)” इति । ‘कः’ (प्रजा-
 पतिः) ‘अथ’ (अस्मिन् दिने) ‘अतस्य’ ‘धुरि’ (यज्ञस्य भारे)
 यज्ञप्रवृत्तिवेलायामित्यर्थः । ‘माः’ (वाम्निशेषान् अस्मदीयस्तुति-
 रूपान्) ‘युक्ते’ (स्वचित्ते योजयति) । कीदृशान् वाम्निशेषान्?—
 ‘त्रिमोक्तः’ (त्रययुक्तान्) एतत्कर्मयोग्यामित्यर्थः । ‘भामिनः’
 (स्वार्थावभासकान्) ‘दुर्हषायुन्’ (दुःखहरणश्रीलान्) ‘आसन्निपून्’
 (अस्मदीयमासं मुखम् इच्छन्ति गच्छन्तीत्यासन्निपवः तान्);
 ‘इत्स्वसः’ (इत्सु स्तुत्यानां हृदयेषु तिष्ठन्तीति इत्स्वसः तान्)
 हृदयङ्गमान् अतिप्रियानित्यर्थः । ‘मयोभून्’ (सुखस्य भावयितृन्) ।
 ‘यः’ (यजमानः) ‘एषां’ (वाम्निशेषाणां) ‘अत्यां’ (भरत्क्रियां)
 ‘अन्वधत्’ (वर्द्धयति) पुनःपुनः सौतोत्यर्थः । ‘स’ (यजमानः)
 ‘जीवात्’ (चिरं जीवति) ।

अथ खिष्टकृतो याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति,—“अग्ने
 नयाऽऽ देवानाम्^(११-१२)” इति । ‘अग्ने नय सुपथा’ इति
 पुरोऽनुवाक्या । ‘आ देवानामपि पन्था’ इति याज्या ।
 एतच्चोभयम् “उभा वामिन्नाग्नी” इत्यनुवाके (१।१।१४ अ०)
 व्याख्यातम् ।

आमिन्वानुनिष्पादिनो वाजिनहविषो याज्यानुवाक्ययोः
 प्रतीके दर्शयति,—“ब्रह्मो भवन्तु वाजे वाजे^(११-१४)” इति ।
 ‘ब्रह्मो भवन्तु वाजिनो हवेषु’ इति पुरोऽनुवाक्या । ‘वाजे वाजे

‘एतन्वाजिनः’ इति याज्या । एतच्चोभयं ‘देवस्याहः सवितुः प्रसवे’ इत्यनुवाके (१।७।८अ०) व्याख्यातम् ।

अथावमृथे प्रथमाज्यभागस्य पुरोऽनुवाक्यामाह,—“अश्वमे सधिष्टव सौषधीरनुसृज्यसे । गर्भे सञ्जायसे पुनः^(१५)” इति । हे ‘अग्ने’, ते (तव) ‘सधिः’ (सष्टौ बलम्) ‘अप्सु’ वर्त्तते । ‘स’ त्वम् ‘सौषधीरनुसृज्यसे’ (ग्रीहियवाद्योषधीरनुसरति*), जाठराग्नि-रूपेण तत्स्वीकारात् । अरण्योः ‘गर्भे’ स्थितः सन् ‘पुनः’-पुन-र्जायसे ।

अथ द्वितीयाज्यभागस्य पुरोऽनुवाक्यामाह,—“वृषा सोम शुमान् असि वृषा देव वृषव्रतः । वृषा धर्माणि दधिषे^(१६)” इति । हे ‘सोम’, त्वं ‘वृषा’ (कामानां वर्षयिता) ‘असि’ । ‘शुमान्’ (दीप्तिमान्) च ‘असि’ । हे ‘देव’, यस्मात् त्वं ‘वृषा’ (वर्षयिता) तस्मात् त्वं ‘वृषव्रतः’ (वर्षणनिमित्तं व्रतं कर्म यस्य अग्नौ वृषव्रतः) । किञ्च यस्मात् त्वं ‘वृषा’ (वर्षयिता), तस्मात् ‘धर्माणि’ (पुण्यानि) ‘दधिषे’ हे सोम (धारयिता असि) ।

अथ वारुणस्य याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति,—“इमं मे वरुण तत्त्वा यामि^(१७-१८)” इति । ‘इमं मे वरुण शुधि’ इति पुरोऽनुवाक्या, ‘तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमानः’ इति याज्या । एतच्चोभयम् “इन्द्रं वो विश्वतस्परिन्द्रं नरः” इत्यनुवाके (१।१।११अ०) व्याख्यातम् ।

* सरसि इति पाठो भवितुं युक्तः ।

अथाग्निवारुणस्त्रिष्टुतः संयाज्ययोः प्रतोके दर्शयति,—“त्वन्नो अग्ने स तन्नो अग्ने(१९-२०)” इति । ‘त्वन्नो अग्ने वरुणस्य विदाम्’ इति पुरोऽनुवाक्या, स तन्नो अग्नेऽवमो भवति’ इति याज्या । एतच्चोभयम् “आयुष्ट आयुर्दा अग्ने” इत्यस्मिन्ननुवाके (२।५। १२अ०) व्याख्यातम् ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः,—

वारुणाख्यप्रघासेषु याज्या अन्यानुवाकगाः ।
इन्द्राग्नी तिस्र ऐन्द्राग्नेर्मास्ते तु मरु-द्वयम्* ॥
अवोद्, वारुणे यागे; कथा, कायाख्ययागको ।
अग्ने, आ देव, संयाज्ये; अन्नो वाजेति वाजिने ॥
अप्सु, -द्वयं चावभृथेऽनुवाक्ये आज्यभागयोः ।
इमं, तत्त्वा, प्रधानस्य प्रोक्ते, त्वं स त्वमित्यमू ॥
संयाज्ये इति मन्त्रास्तु विंशतिः समुदीरिताः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातोर्थमहेश्वरः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे द्वितीयप्रपाठके एकादशेऽनुवाकः ॥ ० ॥

* अत्र ‘त्रयम्’ इति पाठो भवितुं युक्तः ।

† अत्र ‘कथा को कायायागको’ इति पाठो भवितुं युक्तः ।

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुद्ध-
भूपास्यसाक्षात्पुण्ड्ररेख सायनाचार्येण विरचिते माधवीये
वेदार्थप्रकाशनामकतैत्तिरीययजुःसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे द्वितीयः
प्रपाठकः सम्पूर्णः ॥०॥

॥०॥ ॐ तत्सत् ॥०॥

श्रीगणेशाय नमः ।

अथ तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

चतुर्थकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

अ॒पां त्वे॒मन्त्सा॒द्याम्य॒पां त्वा॒मन्त्सा॒द्याम्य॒पां त्वा॒
भ॒सन्त्सा॒द्याम्य॒पां त्वा॒ ज्यो॒ति॑षि सा॒द्याम्य॒पां त्वा॒
ऽय॑ने सा॒द्यामि^(१-५) अ॒णवे स॒द॑ने सी॒द॑ समु॒द्रे स॒द॑ने
सी॒द॑ स॒न्नि॒धे स॒द॑ने सी॒दा॒पां क्ष॒यै सी॒दा॒पाः स॒धि॒षि
सी॒द॑^(१-१०) अ॒पां त्वा॒ स॒द॑ने सा॒द्याम्य॒पां त्वा॒ स॒ध॒स्थे
सा॒द्याम्य॒पां त्वा॒ पु॒री॑षि सा॒द्याम्य॒पां त्वा॒ यो॒नौ,
सा॒द्याम्य॒पां त्वा॒ पा॒थ॑सि सा॒द्यामि^(११-१५) गा॒य॒त्री॒छ॒न्द्
स्त्रि॒ष्टु॒प्छ॒न्दो जग॑ती॒छ॒न्दोऽनु॒ष्टु॒प्छ॒न्दः प॒ंक्ति॒च्छ॒न्दः
(१६-२०) ॥ १ ॥

यो॒नौ । प॒ञ्च॑द॒श च ॥ १ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे द्वितीयप्रपाठके
प्रथमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
 निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥
 प्रपाठके द्वितीये हि चित्तिचेत्रं निरूपितम् ।
 वाच्यास्तृतीयके पञ्च चित्तयोऽच त्रयोदश ॥
 अनुवाकास्तिभिर्द्वाभ्यां तथा द्वाभ्यां चतुष्टयात् ।
 एकेन चित्तयो याज्या इत्यर्था अनुवाकगाः ॥

तत्र प्रथमानुवाके प्रथमचित्तिगता अपस्याभिधाना इष्टका
 उच्यन्ते । कल्पः, 'अपस्या उपदधात्यपां त्वेमन्त्सादयामीति पञ्च
 पुरस्तात् प्रतीचीरर्णवे सद्ने सीदेति पञ्च दक्षिणत उदीचीरपां
 त्वा सद्ने सादयामीति पञ्च पश्चात् प्राचीर्गायत्रीच्छन्द इति
 पञ्चोत्तरतो दक्षिणा' इति । तत्र प्रथमपञ्चकमन्त्वानाह,—“अपां
 त्वेमन्त्सादयाम्यपां त्वाद्मन्त्सादयाम्यपां त्वा भस्मन्त्सादयाम्यपां त्वा
 ज्योतिषि सादयाम्यपां त्वाऽयने सादयामि^(१-५)” । हे इष्टके, त्वाम्
 'अपाम्' 'इमन्' (जलसम्बन्धिप्रवाहादिगमनप्रकारे) 'सादयामि'
 (स्नापयामि) । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । 'ओद्मन्' (वोचो-
 तरङ्गादिरूपे उदके), 'भस्मन्' (भासके शुक्लरूपे), 'ज्योतिषि'
 (प्रकाशनेर्मन्त्रे इत्यर्थः) । 'अयने' (नदीकूपाद्याधारे) ।

अथ द्वितीयेष्टकापञ्चकमन्त्वानाह,—“अर्णवे सद्ने सीद समुद्रे
 सद्ने सीद सखिले सद्ने सीदापां सवे सीदापाः सधिषि

सोद(१-१०)” इति । अर्णवशब्देन सादृश्यात् प्रौढतटाकाद्युपलक्ष्यते । तच्च ‘अपां’ सदनं । तस्मिन् स्थाने हे इष्टके, ‘सोद’ (उपविश) । ‘समुद्रः’ प्रसिद्धः । सलिलशब्देन अनिर्द्धारितविशेषो जलमात्रा-
धारो लक्षितः । चीयन्ते शुष्यन्त्यापोऽचेति शुष्कतटाकादिः
क्षयः । जलेन सह मेघे धीयते स्थाप्यते इति सधोर्वर्षापलादिः ।

अथ तृतीयपञ्चकमन्त्रानाह,—“अपां त्वा सद्ने सादयाम्यपां
त्वा सधस्ये सादयाम्यपां त्वा पुरीषे सादयाम्यपां त्वा योनौ
सादयाम्यपां त्वा पाथसि सादयामि(११-१५)” । हे इष्टके, त्वाम्
‘अपां’ ‘सद्ने’ (नद्यादौ) ‘सादयामि’ (स्थापयामि) । अग्निः
सह विद्युदादयो यत्र मेघे तिष्ठन्ति, सोऽयं मेघः ‘सधस्यः’ ।
पुरीषशब्देन नद्यादिगताः सिकता उच्यन्ते । योनिशब्देन जल-
कारणभूतोऽग्निरुच्यते । ‘अग्नेरापः’ इति श्रुतेः । पीयते जलं
मेघैरचेति पाथः समुद्रः ।

अथ चतुर्थपञ्चकमन्त्रानाह,—“गायत्रीकन्दस्त्रिष्टुप्कन्दो
जगतीकन्दोऽनुष्टुप्कन्दः पङ्क्तिश्चन्द्रः(१६-१०)” इति । हे इष्टके,
त्वं गायत्र्याख्यच्छन्दोरूपासि । एवमितरत्रापि ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते,—“पशुर्वा एष यदग्निर्योनिः
खलु वा एषा पश्नोर्विक्रियते यत् प्राचोनमेष्टकाद्यजुः क्रियते रेतोऽ-
पस्त्रा अपस्त्रा उपदधाति यानावेव रेतो दधाति” (५।२।१० अ०)
इति । योऽयम् ‘अग्निः’, स ‘एष’ पशुप्राप्तिहेतुत्वात् ‘पशुः’ एव ।
इष्टकोपधानात् पूर्वं यदङ्गजातमनुष्ठायते, तेन पश्नोरेषा योनिरेव
विकृता भवति । यथा लोके ऋतुकाले विकृता योनिः रेतो-

धारणमपेक्षते' तददित्यर्थः । अक्षिङ्गते*र्मन्त्रैरुपधेया इष्टका
'अपस्थाः' तासु रेतस्त्राणीयाः, अतस्ता उपदध्यात् । तदुपधानेन
'योमावेव' 'रेतो' धारितं भवति ।

सामान्येन विहितं विशेषाकारेण पुनर्विधत्ते,—“पञ्चोपदधाति
पाङ्गाः पञ्चवः पञ्चानामेवासौ प्रजनयति” (५।२।१० अ०) इति ।
अत्र पुरस्तादित्यध्याहर्त्तव्यं । पूर्वस्यां दिशि पञ्चेष्टका उपदध्यात् ।
सपुच्छैः पादैः पञ्चभिर्योगात् 'पञ्चवः' 'पाङ्गाः' ।

अथ द्वितीयपञ्चकस्य देशं विधत्ते,—“पञ्च दक्षिणतो वज्रो
वा अपस्था वज्रोश्चैव यज्ञस्य दक्षिणतो रक्षाः स्तपहन्ति” (५।२।
१० अ०) इति । वज्रवद्वैरिनिवारणसमर्थत्वादपस्थानां वज्रत्वम् ।

अथ तृतीयपञ्चकस्य देशं विधत्ते,—“पञ्च पश्चात् प्राचीरुप-
दधाति पश्चाद् वै प्राचीनः रेतो धीयते पश्चादेवासौ प्राचीनः
रेतो दधाति” (५।२।१० अ०) इति । 'प्राचीः' (प्राङ्मुखाः) ।
लोके पश्चिमस्यां दिशि अवस्थितेन प्राङ्मुखेन पुरुषेण 'रेतः'
'प्राचीनं' सम्मुखमेव गर्भाशये स्थाप्यते । अतो यजमानार्थमपि
तथा कृतं भवति ।

पूर्वपश्चिमयोरिष्टकाः सह प्रशंसति,—“पञ्च पुरस्तात् प्राची-
रुपदधाति पञ्च पश्चात् प्राचीस्तस्मात् प्राचीनः रेतो धीयते
प्रतीचीः प्रजा जायन्ते” (५।२।१० अ०) इति । 'प्रतीचीः'
प्रत्यगपवर्गाः । प्राच्यां प्रथमामाधाय ततः पश्चिमायां द्वितीयां

* अक्षिङ्गतेः इति कश्चित् पाठः साधुरिव प्रतिभाति ।

ततोऽपि पश्चिमाद्यां ततोयेति* एषा रीतिः । प्राचीरित्यत्र तद्विपरीता रीतिः ; लोकेऽपि पुरोऽभिमुखत्वेन रेतःस्त्रापनं, तद्विपर्ययं प्रजननम् ।

चतुर्थपञ्चकस्य देशं विधत्ते,—“पञ्चोत्तरतश्चन्द्रस्याः पश्चो वै चन्द्रस्याः पश्चमेव प्रजातान्स्त्रमाद्यतनमभिपर्व्वहते” (५।१।१० अ०) इति । पूर्वोपधानेन ‘प्रजातान्’ ‘पश्चान्’ अनेनोपधानेन स्त्रस्थानं प्रापयति ।

देशविशेषान् विधाय समुदायाकारेण प्रशंसति,—“इयं वै अग्नेरतिदाहादविभेत् सैता अपस्या अपस्यन्ता उपधत्त ततो वा इमां नात्यदहस्यदपस्या उपदधात्यस्या अगतिदाहाय” (५।१।१० अ०) इति । अपां ब्रान्तत्वादपस्याभिरतिदाहस्य परिहारः ।

पुनः प्रकारान्तरेण प्रशंसति,—“उवाच हेयमददित्स ब्रह्मणा-
ऽन्नं यस्यैता उपधीयान्तै य उ चैना एवं वेददिति”(५।१।१० अ०)
इति । ‘यस्य’ (यजमानस्य) ‘एताः’ अपस्या उपधीयन्ते, ‘यः’
‘उच’ विद्वान् एता अपस्या उक्तप्रकारेण जानाति, ‘स’
(यजमानः) स च वेदिता ‘ब्रह्मणा’ (मुख्यया दृष्ट्या) ‘अन्नम्’
‘अददित्’ (अन्नमन्ति), ‘एवं’ इदं वाक्यम् ‘इयं’ पृथिवी ‘उवाच’
‘स’ । तस्मात् अपस्याः प्रशस्या इति तात्पर्यार्थः ॥

* तृतीयानिति इति पाठो भविष्युं युक्तः ।

अथ विनियोगसंयहः,—

अपामपस्या दिक्षेता उपधेयास्तु विंशतिः ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छन्दस्यजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे तृतीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ • ॥

अयं पुरो भुवस्तस्य प्राणो भौवायनो वसन्तः
प्राणायनो गायत्री वासन्ती गायत्रीयै गायत्रं गाय-
त्रादुपांशुरुपांशोस्त्रिवृत् चिवृत्तो रयन्तरं रयन्त-
राद्वसिष्ठ ऋषिः प्रजापतिगृहीतया त्वया प्राणं
गृह्णामि प्रजाभ्यः^(१) अयं दक्षिणा विश्वकर्मा तस्य मनो
वैश्वकर्माणं ग्रीष्मो मानसस्त्रिष्टुग्रीष्मी चिष्टुभ रेडुमै-
हादन्तर्यामोऽन्तर्यामात् पञ्चदशः पञ्चदशाद् वृहद्
वृहत्तो भरद्वाज ऋषिः प्रजापतिगृहीतया त्वया मनः ॥
॥ १ ॥

गृह्णामि प्रजाभ्यः^(१) अयं पञ्चादिश्वव्यचास्तस्य
चक्षुर्वैश्वव्यचसं वर्षाणि चाक्षषाणि जगती वार्षी

जगत्या ऋक्षममृक्षमाच्छ्रकः शुक्रात् संतदशः संत-
दशाद्वैरूपं वैरूपादिश्यामिच ऋषिः प्रजापतिगृही-
तया त्वया चक्षुर्मृक्षामि प्रजाभ्यः^(१) इदमुत्तरात्
सुवस्तस्य ओचं५ सौव५ शरच्छौत्यनुष्टुप्छारद्यनुष्टुभः
स्वार५ स्वारान्मन्यी मन्यिन एकवि५श एकवि५शाद्
वैराजं वैराजाज्जमदग्निर्ऋषिः प्रजापतिगृहीतया ॥ २ ॥

त्वया ओचं गृक्षामि प्रजाभ्यः^(४) इयमुपरि मतिः ।
तस्यै वास्याती हेमन्तो वाच्यायनः पंक्तिर्हेमन्ती पंक्तैष
निधनवन्निधनवत आग्रयण आग्रयणान्निणवचय-
स्त्रि५शौ चिणवचयस्त्रि५शाभ्या५ शाकररैवते शाकर-
रैवताभ्यां विश्वकर्मर्षिः । प्रजापतिगृहीतया त्वया वाचं
गृक्षामि प्रजाभ्यः^(५) ॥ ३ ॥

त्वया मनः । जमदग्निर्ऋषिः प्रजापतिगृहीतया ।
चि५शच्च ॥ २ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे तृतीय-
प्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ ० ॥

प्रथमेऽनुवाके अपस्या उक्ताः । अथ द्वितीये प्राणभूत
उच्यन्ते । कल्पः, 'अयं पुरो भुव इति पञ्चाशत् प्राणभूतो दश

इदं प्रतिदिशमन्त्राया इदं मन्त्रेऽन्तरासुपधाय' इति । तच्च पूर्वस्मां दिशुपधेयानां दग्धेष्टकाणां मन्त्रमाह,—“अयं पुरो भुवस्वस्त्य प्राणो भौवायनो वसन्तः प्राणायनो गायत्री वायन्ती गायत्रियै गायत्रं गायत्रादुपांशुदुपांशुभोजिह्वत् चित्तो रथन्तरं रथन्तराद् वसिष्ठ ऋषिः प्रजापतिमृहीतया प्राणं मृहामि प्रजाभ्यः^(१)” इति । भवत्यस्याज्जगदिति ‘भुवः’, भुवःशब्दः* प्रजापतिमाचष्टे । ‘पुरः’ (पूर्वस्मां) दिशि ‘अयं’ ‘भुवः’ वर्तते इति शेषः, हे इष्टके, तद्रूपाऽसीत्यभिप्रायः । एवम् उत्तरेष्वपि वाक्येषु बोध्यं । ‘तस्य’ (भुवःशब्दाभिधेयस्य) प्रजापतेः सम्बन्धो ‘प्राणः’, अत एवापत्यत्वमुपचर्य ‘भौवायनः’ इत्युच्यते । तस्य च प्राणस्य आसृष्टिरूपस्यापत्यत्वेनोपचरितः ‘प्राणायनो’ वसन्तर्गुः । तस्य च सम्बन्धिनी ‘वायन्ती’ ‘गायत्री’ । तस्या-
 ऋन्दीरूपाया गायत्र्याः सम्बन्धि ‘गायत्रं’ साम । तस्माच्च गायत्रवाच्य उत्पन्न इव ‘अपांशु’-ग्रहः । तस्माच्चोपांशुग्रहादुत्पन्न इव ‘चित्त’ सोमः । तस्मात् चित्तसोमादुत्पन्ननिव ‘रथन्तरं’ साम । तस्माद्रथन्तरवाच्य उत्पन्न इव वसिष्ठाख्य ‘ऋषिः’ । हे इष्टके, अथोक्तप्रकारेण प्रजापति-प्राण-वसन्तादिरूपोपचारेण ‘प्रजापतिमृहीतया’ ‘तया’ ‘प्रजाभ्यः’ (सर्वाणां प्रजानां) ‘प्राणं’ ‘मृहामि’ (प्रजानां प्राणसिद्धये त्वाम् उपदधामीत्यर्थः) । यद्यप्ययमेकवाक्यत्वादेक एव मन्त्रः, तथापि प्रतीष्टकावृत्त्या इदं मन्त्राः सम्पद्यन्ते ।

* भुवशब्द इति पाठो भवितुं युक्तः ।

अथ दक्षिणस्यां दिक्षुपधेयानामिष्टकानां मन्त्रमाह,—“अथ
दक्षिणा विश्वकर्मा तस्य मनो वैश्वकर्मेष्टं योषो मानसस्त्रिष्टुग्-
योषी चिष्टुभ ऐदमैदादन्तर्यामोऽन्तर्यामात् पञ्चदशः पञ्चदशाद्
वृष्टदृष्टतो भरद्वाज ऋषिः प्रजापतिर्गृहीतया तया मनो
गृह्णामि प्रजाभ्यः^(१)” इति । विद्यानि कर्माणि जगद्वापारूपाणि
चक्षुः, श्रवै ‘विश्वकर्मा’ (प्रजापतिः) । ‘दक्षिणा’ (दक्षिणस्यां)
दिशि यः ‘अथ’ विश्वकर्मा, हे इष्टके, तद्रूपा तमसि । प्राक्-
वसन्तादिपरम्परेव मनोयीमादिपरम्परा व्याख्येया । ‘ऐदम्’-इति
सामविशेषः ।

अथ पश्चिमस्यां दिक्षुपधेयानामिष्टकानां मन्त्रमाह,—“अथ
पश्चाद्विश्वव्यासस्य ऋषुर्वैश्वव्यस्यं वर्षाणि चाक्षुषाणि जगती
वार्षी जगत्या ऋषमन्त्रवमाप्नुकः शुक्रात् सप्तदशः सप्तदशाद्
वैरूपं वैरूपादिशामिच ऋषिः प्रजापतिर्गृहीतया तया ऋ-
गृह्णामि प्रजाभ्यः^(१)” इति । विश्वं (सर्वं जगत्) व्यापति व्याप्नोति
इति ‘विश्वव्यासः’ प्रजापतिः । शेषं पूर्ववद्व्येजनीयम् । ‘वर्षाणि’
वर्षर्तुः । ‘ऋषमन्त्र’ इति सामविशेषः ।

अथोत्तरस्यां दिक्षुपधेयानामिष्टकानां मन्त्रमाह,—“इदम्
उत्तराक्षुवसास्य ओचः सौवः प्ररत् ओती अनुष्टुप् प्रारदो
अनुष्टुभः स्वारः स्वारान्मन्यो मन्थिच एकविंश एकविंशादेराजं
वैराजाज्जमदग्निर्ऋषिः प्रजापतिर्गृहीतया तया ओचं गृह्णामि
प्रजाभ्यः^(१)” इति । सौति सर्वं जगत् प्रेरयतीति सुवन्नब्दः
प्रजापतिवाची । उत्तरस्यां दिशि यदिदं ‘सुवः’ (प्रजापतिवरीरं),

हे इष्टके, त्वं तद्रूपाऽस्येति योज्यम् । स्वारमिति सामविशेषः ।
शेषं पूर्ववद्वाख्येयम् ।

अथ मध्यमदेशे उपधेयानामिष्टकानां मन्त्रमाह,—“इयम्
उपरि मतिः तस्मै वाक्माती हेमन्तो वाच्यायनः पङ्क्तिर्हेमन्तो
पङ्क्त्यै निधनवज्निधनवत् आययण आययणास्त्रिवचयस्त्रिः श्रौ
त्रिवचयस्त्रिः प्राभ्याः प्राक्करैवते प्राक्करैवताभ्यां विश्वकर्मविः
प्रजापतिमृहीतया त्वया त्राचं मृहामि प्रजाभ्यः(५)” इति ।
मन्वते ह्यत्तं जगज्जानातीति ‘मतिः’ प्रजापतिः । ऊर्द्धायां
दिशि येयं ‘मतिः’ (प्रजापतिर्मतिः), हे इष्टके, तद्रूपा त्वमसि ।
मतिनाम्नः प्रजापतेस्त्वपत्यरूपा सा इयं ‘वाक् माती’ । वाचोऽपत्यं
‘वाच्यायनः’ । ‘निधनवत्’ इति सामविशेषः । तत्रैकैकस्मिन् मन्त्रे
प्रजापतिः इन्द्रियम् अतुः हृन्दः सामविशेषमाहः सोमः पृष्ठसोचं
साम अषिरिति नवानामेतेषां पदार्थानां यद्यपि लोकप्रसिद्धो
जन्यजनकभावो नास्ति, तथापि मन्त्रार्थत्वेन मनसा भावचितु-
मिदमुक्तमित्यविरोधः ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते,—“प्राणभृत उपदध्राति
रेतस्येव प्राणान् दधाति तस्माद्ददन् प्राणं पश्यन्कृणन् पशु-
र्जायते” (५।२।१० अ०) इति । पूर्वं रेतोरूपा अपस्था उपहिताः,
तत ऊर्द्धं प्राणभृतामुपधानेन ‘रेतसि’ प्राणं स्थापयति । यस्मात्
एवं गर्भाशये स्थिते ‘रेतसि’ प्राणाः स्थाप्यन्ते, तस्मात् रेतः-
कार्यपशुर्वदनादिभिर्वागादिव्यापारैर्द्युको जायते ।

सामान्येन विहितं पुनर्विशेषाकारेण विधत्ते,—“अयं पुनो

भुव इति पुरस्तादुपदधाति प्राचमेवैताभिर्दाधार, अयं दक्षिणा
विश्वकर्मेति दक्षिणतो मग एवैताभिर्दाधार, अयं पश्चाद्विश्वयथा
इति पश्चाच्चतुरैवैताभिर्दाधार, इदमुत्तरात् सुवरित्युत्तरतः
आचमेवैताभिर्दाधार इयमुपरि मतिरित्युपरिष्ठाद् वाचमेवैताभि-
र्दाधार” (५।१।१० अ०) इति । तत्तद्विष्टकोपधानेन चित्यक्षा-
ग्रेय्यजमानस्य वा प्राणादयो धृता भवन्ति ।

एकैकस्मां दिशुपधेयानामिष्टकानां सङ्ख्यां विधत्ते,—“दक्ष-
दक्षोपदधाति सर्वोर्यत्वाय” (५।१।१० अ०) इति । एकैकं मन्त्रं
दक्षकृत्व आवर्त्य दक्षेष्टका उपदध्यात् । तथा सति चित्तेः
सर्वोर्यत्वदर्शो भवति ।

तत्रोपधाने वक्रत्वं विधत्ते,—“अक्षुण्योपदधाति तस्मादक्षुण्यया
पञ्चवोऽङ्गानि प्रहरन्ति प्रतिष्ठित्यै” (५।१।१० अ०) इति ।
प्रतीच्यामुपक्रम्य प्राच्यामवसाने सति आर्जवं भवति । नैऋत्या-
मुपक्रम्य नैऋत्या समापनं वक्रत्वम्; एवमितरथापि; तदिदम्
‘अक्षुण्यया’ इत्यनेनोच्यते । पञ्चवोऽपि दक्षिणं पुरोवर्त्तिपादं
प्रचाक्ष्य वामायवर्त्तिपादं प्रचाक्षयन्ति, एवं पञ्चूनां पादचाक्षने
वक्रत्वम् ।

तत्तद्विम्बिष्टा इष्टकास्तत्तन्मन्त्रगतान् वसिष्ठादीनृषोऽस-
प्रशंसति,—“याः प्राचीस्ताभिर्वसिष्ठ* आर्जोत्, या दक्षिणा
ताभिर्भरदाजो, याः प्रतीचीस्ताभिर्विश्वामित्रो, या उदीचीस्ताभि-

* वसिष्ठ इति आदर्शसंहितामुक्तो पाठः ।

जंमदग्निर्वा अर्द्धास्त्राभिर्विश्वकर्मा” (५।२।१०अ०) इति ।
स्यष्टम् ।

एतदेदेनं प्रशंसति,—“य एवमेतासान्दृष्टिं वेद आभ्रोत्येव, य आसामेवं बन्धुतां वेद बन्धुमान् भवति, य आसामेवं कृत्तिं वेद कश्यते अस्त्रे, य आसामेवमायतनं वेद आयतनवान् भवति, य आसामेवं प्रतिष्ठां वेद प्रत्येव तिष्ठति” (५।२।१०अ०) इति ।
‘कृत्तिः’ (सन्तुष्टिहेतुत्वम्) । बन्धूनां समूहो ‘बन्धुता’, दत्तानां समूहाकार इत्यर्थः । ‘कृत्तिः’ वक्रकल्पना । ‘आयतनं’ प्रागादि-
देशविशेषः । ‘प्रतिष्ठा’ तत्र स्थापनम् ॥

अथ विनियोगसंग्रहः,—

अयं प्राणभूतो दधात् पञ्चाशत् पञ्चमन्त्रकैः ।

अथ मीमांसा, प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे अष्टादशाधिकरणे
चिन्तितम् ।

“सृष्टिवत् प्राणभृत् तत्र वाङ्मयं सिद्धभूतः ।

अत्रैकमन्त्रगो सिद्धसमुदायो विभज्यते ।

‘प्राणभृत् उपदधाति’ इत्यत्रापि सृष्टिन्यायेन मन्त्रविधिरिति
पूर्वः पक्षः । सिद्धप्रकरणप्राप्तमन्त्रानुवादेन दृष्टकोपधाने विधिः ।
‘रितस्येव प्राणान् दधाति’ इत्यस्य वक्ष्यमाणस्यार्थवादस्योपपत्तये
प्राणभृच्छब्देन मन्त्रानुवादः । पूर्वच दितोयादिमन्त्रेषु सृष्टिनिष्ठाणां
वाङ्मयम्, इह तु प्रथममन्त्र एव प्राणभृत्सिद्धमाधायते,—‘अयं
पुरो भुवस्तस्य प्राणो भौवावतः’ इति । एकस्यैव मन्त्रस्य प्राण-

सृत्वेऽपि 'हृषिणो गच्छन्ति' इतिवत् तत्सहचरिताः सर्वेऽपि
मन्त्राः प्राणभृच्छब्देन सच्यन्ते ॥

इति ध्यायनाचार्यविरचिते माधवोद्ये वेदार्थप्रकाशे छण्ययज्ञः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ ० ॥

प्राचीं दिशां वसन्त ऋतूनामग्निर्देवता ब्रह्म द्रविणं
चिह्नस्तोमः स उ पञ्चदशवर्त्तनिस्त्यविर्वयः कृतम-
यानां पुरोवातो वातः सानग ऋषिः^(१) दक्षिणा दिशां
ग्रीष्म ऋतूनामिन्द्रो देवता क्षत्रं द्रविणं पञ्चदशः
स्तोमः स उ सप्तदशवर्त्तनिर्दित्यवाङ् वयस्त्रेताऽयानां
दक्षिणादातो वातः सनातन ऋषिः^(२) प्रतीचीं दिशां
वर्षा ऋतूनां विश्वे देवा देवता विट् ॥ १ ॥

द्रविणः सप्तदशः स्तोमः स उ वेकविंशवर्त्तनि-
स्त्रिवत्सो वयो द्वापरोऽयानां पश्चादातो वातोऽहधून
ऋषिः^(३) उदीचीं दिशाः शरदृतूनां मिचावरुणौ
देवता पुष्टं द्रविणमेकविंशः स्तोमः स उ चिणव-
वर्त्तनिस्त्यवाङ् वय आत्कन्दोऽयानामुत्तरादातो वातः
प्रत ऋषिः^(४) ऊर्द्धा दिशाः हेमन्तशिशिराऽतूनां
वृहस्पतिर्देवता वचो द्रविणं चिणवः स्तोमः स उ

अथस्त्रिंशवर्त्तनिः पष्ट्वाद्वयो, ऽभिभूरयानां विष्टगवातो
 वातः सुपर्ण ऋषिः^(१) पितरः पितामहाः परेऽवरे ते
 नः पान्तु ते नोऽवन्वस्मिन् ब्रह्मन्वस्मिन् स्रष्टेऽस्यामा-
 शिष्यस्यां पुरोधायामस्मिन् कर्मन्स्यां देवहृत्याम्^(१) ॥

॥ २ ॥

विद् । पष्ट्वाद्वयो । अष्टाविंशतिश्च ॥ ३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे तृतीयप्रपाठके
 तृतीयोऽनुवाकः ॥०॥

द्वितीयेऽनुवाके प्राणभूत इष्टका उक्ताः । अथ तृतीये अपान-
 भूत उच्यन्ते । कल्पः, 'वाक्षां प्राची दिशामिति पञ्चाशतमपान-
 भूतो यथा प्राणभूतः' इति । प्राच्यां दिक्षुपधेयानामिष्टकानां
 मन्त्रमाह,—“प्राची दिक्षां वसन्त ऋतूनामग्निर्देवता ब्रह्म द्रविणं
 चितृत्सोमः स उ पञ्चदशवर्त्तनिस्त्यविवंशः कृतमथानां पुरो-
 वातो वातः सागग ऋषिः^(१)” इति । हे इष्टके, 'दिक्षां' मध्ये
 या 'प्राची', सा त्वमसि । 'ऋतूनां' मध्ये यो 'वसन्तः', तद्रूपाऽसि ।
 देवतानां मध्ये यः 'अग्निः', तद्रूपाऽसि । स्वकीयत्वेन सन्यादनी-
 यानां द्रविणानां मध्ये विष्टिब्राह्मण्यरूपं यद्वनं, तद्रूपा त्वमसि ।
 सोमार्गां मध्ये चितृत्सामको यः 'सोमः', तद्रूपा त्वमसि ।
 'स उ' (सोऽपि, चितृत्सोमः) 'पञ्चदशवर्त्तनिः' (पञ्चदशसोमश्च

प्रवर्त्तकः), बहिष्यवमानसोचे चिह्नत्सोमप्रवृत्तौ सत्यां तत् ऊर्ध्वभाविषु आव्यसोचेषु पञ्चदश सोमाः प्रवर्त्तन्ते, तत्प्रवर्त्तन-
शक्तिरूपा त्वमसि । वयसां मध्ये सार्द्धसंवत्सररूपं यद् 'वयः',
तद्रूपा त्वमसि । 'अविः'-शब्दः सार्द्धसंवत्सरमुपलक्ष्यति ; तथाहि
अविजातौ प्रायेण गर्भधारणमारभ्य षष्ठे मास्येव त्रिगुर्जायते ;
चिषश्चाका अविजन्मकासा यस्य वयसः, तत् वयः अविशब्देनो-
च्यते । 'अयानां' मध्ये यत् छतयुगं, तद्रूपा त्वमसि । वायूनां
मध्ये पुरोवातास्यो यो वायुः, तद्रूपा त्वमसि । अषीषां मध्ये
यः सानगरस्य 'अषिः', तद्रूपा त्वमसि ।

अथ दक्षिणस्यां दिक्षु पधेयानां मन्त्रमाह,—“दक्षिणा दिक्षां
योम अतृणामिन्द्रो देवता च चं द्रविणं पञ्चदशः सोमः स उ
सप्तदशवर्त्तनिर्दित्यवाङ् वयस्तेताऽयानां दक्षिणादातो वातः सना-
तन अविः^(१)” इति । माष्यन्दिनसवने पञ्चदशसोममनुष्ठाय तत्
ऊर्ध्वभाविषु पृष्ठसोचेषु सप्तदशसोमोऽनुष्ठायतव्यः, तथा च स एव
पञ्चदशसोमः सप्तदशसोमं प्रवर्त्तयति ; तच्च या प्रवर्त्तनशक्तिः,
सा त्वमसि । वयसां मध्ये दिसंवत्सरवयोरूपाऽसि ; 'दित्यवाट्'-
शब्देन संवत्सरद्वयमुपलक्ष्यते, तथाहि 'दित्यं' (पुदवं बालं*) वह-
तीति 'दित्यवाट्', अजादिभेदेषु कस्यिदवान्तरजातिरेङ्कः, स च
संवत्सरद्वयेन बालं वहतीति दित्यवाट्-शब्दः संवत्सरद्वयोपलक्षकः ।
दितिः खण्डनं भाष्यभङ्गादिचापलं, तदर्हतीति 'दित्यः' पुंवाच

* भाष्यमित्येतन्मात्रो का० इ० पु० पाठः । एवं परच ।

इत्यर्थः । दक्षिणादित्यर्थं, तत् दक्षिणस्यां दिक्षीत्यमुमर्थं ब्रूते ।
यो वायुर्दक्षिणस्यां वाति, स 'दक्षिणादातः', तेन वातविशेषणेन
विशेष्यो यो वायुः, तद्रूपा त्वमसि । शेषं पूर्ववत् ।

प्रतीच्यां दिक्षुपधेयानामिष्टकानां मन्त्रमाह,—“प्रतीची
दिक्षां वर्षा ऋतूनां विश्वे देवा देवता विड्विषः सप्तदक्षः
क्षोमः स उ वेकविंशवर्त्तनिस्त्रिवत्सो वयो द्वापरोऽयानां
पश्चादातो वातोऽहभून् ऋषिः^(१)” इति । अयो वत्सः वत्सरा
यस्यामौ चिवत्सः, वर्षचयं, तत्परिमितं चक्ष्यः, तद्रूपा त्वमसि ।
अयन्ति गच्छन्ति तत्तत्कासानुसारेण वर्त्तन्ते प्राणिनोऽचेति,
अथा* युगविशेषः । तेषां मध्ये यः 'द्वापरः', तद्रूपा त्वमसि ।
पश्चिमायां दिशि यो वायुर्वाति, तस्य 'पश्चादातः' इति सञ्ज्ञा,
एतत्सञ्ज्ञको यो वातविशेषः, तद्रूपा त्वमसि । 'अहभून्' इति
कस्यचिदुपेर्नामधेयम् ।

उदीच्यां दिक्षुपधेयानामिष्टकानां मन्त्रमाह,—“उदीची
दिक्षाः ऋतूनां मित्रावरुणौ देवता पुष्टं द्रविणमेकविंशः
क्षोमः स उ त्रिणववर्त्तनिस्तुर्यवाङ्मय आस्त्रन्दोऽयानामुत्तरा-
दातो वातः प्रल ऋषिः^(२)” इति । पुष्टशब्दः परिचर्यया वर्ष-
चयपोषकत्वाच्छूद्रजातिमाचष्टे । अत एव वाजसनेयिनः समा-
मनन्ति, 'स शौद्रां वर्षमसृजत् पूषणम्' इति । तुर्यं चतुर्थं

* एवमेव सर्वत्र पाठः, किन्तु 'अयः' इति पाठो भवितुं युक्तः ।

† दौत्रमिति का० ह० पु० पाठः ।

चतुर्थसंवत्सरोपक्रमं वहतीति 'तुर्यवाट्', साङ्ख्यसंवत्सररूपं यत् 'वयः', तद्रूपा त्वमसि । 'आ, (समन्तात्) स्कन्दनं (धर्मस्य शोषणं) यस्मिन् कलौ*, सोऽयम् 'आस्कन्दः' । 'प्रत्न' इति कस्यचिद्वृषे-र्नाम ।

मध्यदेश उपधेयानामिष्टकानां मन्त्रमाह,—“ऊर्ध्वा दिक्षाः हेमन्तश्रिष्टिरावृत्तनां बृहस्पतिर्देवता वर्चा द्रविणं त्रिणवः स्तोमः स उ चयस्त्रिःश्रवर्त्तनिः पष्ठवादयोऽभिभूरथानां विष्वम्वातो वातः सुपर्ण ऋषिः(५)” इति । 'वर्चः' वर्चस्वान् चतुर्थ्यपि वर्षेषु यो बलवान्, तद्रूपं धनं त्वमसि । 'पष्ठे' (पृष्ठे) भारं वहतीति 'पष्ठवाट्' स एवं दकारान्तशब्देनोच्यते । चतुर्थवर्षे सम्पूर्णे सति प्रायेण बलवर्द्धो भारं वहति, अतो वर्षचतुष्टयरूपं यद् 'वयः', तद्रूपा त्वमसि । छत्तं धर्ममभिववतीति 'अभिभूः',-कलियुगावसानकालः, तद्रूपा त्वमसि । नानादिक्षु साङ्ख्येण सञ्चरन् वायुः विष्वम्वात-सञ्ज्ञकः, तथाविधो यो वायुः, तद्रूपा त्वमसि । 'सुपर्ण' इति कस्यचिद्वृषेर्नामधेयम् ।

सर्वेष्वेतेषु पञ्चसु मन्त्रेषु अनुषञ्जनीयशेषमन्त्रमाह,—“पितरः पितामहाः परेऽवरे ते नः पान्तु ते नोऽवन्त्वस्मिन् ब्रह्मन्स्मिन् चन्नेऽस्यामाश्रित्यस्यां पुरोधायामस्मिन् कर्मन्स्यां देवहृत्याम्(६)” इति । हे 'पितरः', हे 'पितामहाः', हे 'परे' (प्रपितामहादयः),

* कालो इति सर्वत्र पाठो न सम्यक् । काले इत्यपि भवितुमर्हति ।

† एवमेव सर्वत्र पाठः, एव इति पाठो भवितुं युक्तः ।

हे 'अवरे' (भ्रातृपुत्रादयः) । ईदृग्ना ये भवन्तः सन्ति, 'ते' (भवन्तः) 'नः' (अस्मान्) कर्मनुष्ठानाय 'पान्' (पास्यन्) । किञ्च 'ते' (भवन्तः) 'नः' (अस्मान्) पास्यन्सिद्ध्यर्थे 'अवन्' । 'अस्मिन्' 'ब्रह्मन्' (अस्मां ब्राह्मणजातौ) 'अस्मिन्' 'क्षत्रे' (अस्मां क्षत्रियजातौ) 'अस्माम्' 'आग्निषि' (एतस्मां कामनायाम्) 'अस्मां' 'पुरोधायाम्' (एतस्मां राजपौरहित्यवृत्तौ) 'अस्मिन्' कर्मन्' (अस्मिन्संयत्नरूपे कर्मणि) 'अस्मां देवहृत्याम्' (एतस्मां देवता-ह्वानरूपायां) क्रियायाञ्च निमित्तभूतायां सत्यां हे इष्टके त्वामुपदधामीति शेषः ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते,—“प्राणभृत उपधाय संयत उपदधाति प्राणानेवास्मिन् धित्वा संयद्भिः संयच्छति तत् संयताः संयत्नमयो प्राणे एवापानं दधाति तस्मात् प्राणापानौ सञ्चरतः” (५।२।१० अ०) इति । अन्तर्द्वे प्राणभृदाख्याः पूर्वोक्ता इष्टका 'उपधाय' बहिर्द्वे संयदाख्या इमा अपानभृत उप-दध्यात् । तथा सति अग्नौ प्राणान् स्थापयित्वा संयदाख्याभिरिष्टका-भिः 'संयच्छति' (दृढीकरोति) । अतः संयच्छत्येताभिरिति व्युत्पत्त्या संयत्नाम सन्त्यसम् । अपि च बहिःसञ्चाररूपे 'प्राणे' पुनरन्तःसञ्चाररूपम् 'अपानं' स्थापयति । तस्माज्ज्ञोकेऽपि 'प्राणा-पानौ' सम्भूय 'सञ्चरतः' ।

प्राणभृज्ज्ञो विपरीतप्रकारं विधत्ते,—“विषूचीरुपदधाति त-स्मादिव्वज्ज्ञौ प्राणापानौ” (५।२।१० अ०) इति । यस्मात् प्राण-भृतामपानभृताञ्च अन्योन्यविपर्ययक्रमः, तस्माज्ज्ञोकेऽपि प्राणा-

पानौ अन्योन्यविपरीतस्वरूपौ । बहिर्गतिः प्राणः, अन्तर्गतिरपान इति विपर्ययः ।

संयतामासामुपधानं प्रशंसति,—“यदा अग्नेरसंयत-मसुवर्ग्य-मस्य तत् सुवर्ग्योऽग्निर्यत् संयत उपदधाति समेवैनं यच्छति सुवर्ग्यमेवाकरः” (५।१।१०।अ०) इति । अग्नेः सम्बन्धि यदङ्गं सम्बन्धनिर्यामितं न भवति, तदङ्गं स्वर्गहितं न भवति, अग्निसु स्वर्गहितोऽस्माकमपेक्षितः, तस्मादग्निं स्वर्ग्यं कर्तुं संयत उप-दध्यात् ।

प्रथममन्त्रे कस्मिंश्चिदंशस्य तात्पर्यमाह,—“अविर्वयः कृत-मयानामित्याह वयोभिरेवायानवदन्त्रे यैर्वयाऽसि” (५।१।१०।अ०) इति । सार्द्धसंवत्सरादिरूपैर्वयोविशेषैरयाभिधेयानि कृतादियुगानि प्राप्नोति, तैश्च युगैस्तान् वयोविशेषान् प्राप्नोति,— न हि वयोविशेषमन्त्रेषु जन्महीनस्य कृतादियुगेः सम्बन्धोऽस्ति, नापि कृतादियुगरूपस्य कालस्याभावे कश्चिद्वयोविशेषः सम्भवति । महाप्रसूये युगराहित्येन जन्मरहिताणां वयोविशेषाश्च दर्शनात् । तस्मादन्योन्यसापेक्षयोर्वयोर्युगयोर्बभोरप्यत्रोपादानम् ।

पञ्चस्वपि मन्त्रेषु पुरोवातो दक्षिणादात इत्यादीन् वायु-विशेषान् प्रशंसति,—“सर्वतो वायुमतोर्भवन्ति तस्मादयः सर्वतः पवते” (५।१।१०।अ०) इति । यस्मादेता दृष्टकाः सर्वा अपि वायुशब्दोपेतमन्त्रैरुपधेयाः, ‘तस्मादयः’ लोकेऽपि वायुः सर्वासु दिक्षु सञ्चरति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः,—

प्राचोत्थपानभृत्संयदिति-नामद्वयाश्विताः ।

पञ्चाशत् पूर्ववद्विष्णु मध्ये चोपदधाति ताः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्ण-
यजुःसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे द्वतीयप्रपाठके द्वतीयोऽनुवाकः॥०॥

भ्रुवक्षितिर्भ्रुवयोनिभ्रुवासिं भ्रुवां योनिमासाद
साध्या । उख्यस्य केतुं प्रथमं पुरस्तादश्विनाध्वर्यू सा-
दयतामिह त्वा^(१) । स्वे दक्षे दक्षपितेह सीद देवचा
पृथिवी वृहती रराणा । स्वासस्था तनुवा सं विशस्व
पितेवैधि सूनव आ सुशेवाश्विनाध्वर्यू सादयतामिह
त्वा^(१) । कुलायिनी वसुमती वयोधा रयिर्नो वर्ध
बहुलः सुवीर^(१) ॥ १ ॥

अपामंतिं दुर्मंतिं बाधमाना रायस्योषे यज्ञपति-
माभजन्ती सुवर्धेहि यजमानाय पोषमश्विनाध्वर्यू सा-
दयतामिह त्वा^(१) । अग्नेः पुरीषमसि देवयानी तां
त्वा विश्वे अभियणन्तु देवाः । स्तोमपृष्ठा धृतवतीह
सीद प्रजावदस्मे द्रविणाऽऽयजस्वाश्विनाध्वर्यू सादयता-

मिह त्वा^(१०) । दिवो मूर्ध्वासि पृथिव्या नाभिविष्टमनी
दिशामधिपत्नी भुवनानां ॥ २ ॥

ऊर्मिद्रासो अपामसि विश्वकर्मा ते ऋषिरश्विना-
ध्वर्युं सादयतामिह त्वा^(११) । सजूर्ऋतुभिः सजूर्वि-
धाभिः सजूर्वसुभिः सजूर्द्रुद्रैः सजूर्रादित्यै सजूर्विश्वे-
देवैः सजूर्देवैः सजूर्देवैर्वयोनाधैरग्नये त्वा वैश्वानरा-
याश्विनाध्वर्युं सादयतामिह त्वा^(१२) । प्राणं मे
पाञ्चपानं मे पाहि व्यानं मे पाहि चक्षुर्म उर्या, वि
भाहि ओषं मे श्लोक्य^(१३) अपस्विम्वौषधीर्जिह्व
दिपात् पाहि चतुष्पादव दिवो वृष्टिमेरय^(१४) ॥ ३ ॥

सुवीरं । भुवनानाम् । उर्या । सप्तदश च ॥ ४ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे तृतीयप्रपाठके
चतुर्थोऽनुवाकः ॥०॥

तृतीयेऽनुवाके अपानभृदाख्या इष्टका उक्ताः । तावता प्रथमः
चितिः समाप्ता । अथ चतुर्थेऽनुवाके द्वितीयस्यां चितौ आश्विन्याख्या
इष्टका अभिधीयन्ते । कल्पः—‘शोभूते पौर्वाहिकीभ्यां प्रचर्षे
द्वितीयां चितिं चिनोति भुक्चितिर्भुवयोगिरिति पञ्चाश्विनोरप-

दृधाति' इति । तच्च प्रथमामाह,—“भुवश्चितिर्भुवयोनिर्भुवाश्चि
 भुवां योनिमासीद साध्या । उख्यस्य केतुं प्रथमं पुरस्तादग्नि-
 नाध्वर्युं सादयतामिह त्वा^(१)” इति । ‘भुवा’ (स्थिरा) ‘चितिः’
 (निवासभूमिः) यस्या इष्टकायाः, सा ‘भुवश्चितिः’; यस्यां भूमा-
 विष्टका निवसन्ति तस्या भूमेसास्रस्याभावात् स्वेयं द्रष्टव्यम् ।
 ‘भुवा’ (नागरहिता) ‘योनिः’ (उत्पत्तिहेतुर्गृहूपा) यस्या इष्ट-
 कायाः, सा ‘भुवयोनिः’ । हे इष्टके तादृशे, त्वं स्वरूपतोऽपि
 ‘भुवाश्चि,’ अर्मकपासादिभिः संयोज्य निर्मितत्वात् भुवत्वं । ‘साध्या’
 अस्याभिः (साधनीया, उपधातव्या) त्वं ‘भुवां योनिं’ (भुवं अग्नि-
 ज्ञेयरूपं स्थानं), आसीद, (आगत्योपविष्ट) । तदेव स्थानं वि-
 श्रियते,—‘उख्यस्य’ (उखायां स्थितस्य) ‘अग्नेः’ ‘केतुं’ (ज्ञापकं) ‘प्रथमं’
 (इष्टकोपधानात् पूर्वमेव निष्पन्नं), अतो हे इष्टके, ‘इह’ (अस्मिन्)
 अग्निज्ञेये ‘पुरस्तात्’ (पूर्वस्थां) दिशि देवताम् ‘अध्वर्युं’ उभो
 अग्निनो त्वां ‘सादयतां इह’ (अस्मिन् स्थाने स्थापयतम्) ।

अथ द्वितीयामाह,—“स्त्रे दधे दक्षपितेह सीद देवचा पृथिवी
 दृहती रराषा । स्थासस्त्वा तनुवा संवित्रस्त पितेवैधि स्तनव
 आ-सुप्तेवाग्निनाध्वर्युं सादयतामिह त्वा^(१)” इति । हे इष्टके,
 स्तनस्थाने निषीद । तच्च दृष्टान्तः,—‘दक्षपिता’ इति, सुप्तोपमा,—
 अथा ‘दक्षपिता’, दक्षाणां व्यवहारकुत्रज्ञानां पुत्राणां गृहे पिता
 निषीदति तद्वत् । ‘देवचा’ (देवेषु मध्ये) ‘तनुवा’ (स्वकीयेन
 ऋतुरेण) ‘संवित्रस्त’ (सम्पन्नवसिता भव) । कीदृशो?—‘पृथिवी,’
 (सत्कार्यमेव भूमिस्वरूपा) ‘दृहती’ (प्रौढा); ‘रराषा’ (निरुपद्रव-

माद्रममाणा); 'सांसखा' (सुखकरेऽस्मिन् खाने स्थिता) हे इष्टके,
'आ-सुखेवा' (सर्वतः सुखेन सेवितुं प्रक्या) 'रधि' (भव); क इव,
'सुखे' 'पितेव' (यथा पुत्रार्थे पिता सुखेन सेव्यो भवति,
तद्वत्) । अग्निनेत्यादि पूर्ववत् ।

अथ तृतीयामाह,—“कुलाविनी वसुमती वयोधा रधिषो
वर्द्ध वज्रस्य सुवीरं । अपामतिं दुर्मतिं वाधमाणा रायस्योषे
यज्ञपतिमाभजन्ती सुवर्धेहि यजमानाय पोषमग्निनाध्वर्युं माद-
यतामिह त्वा^(१)” इति । हे इष्टके, तं ‘कुलाविनी’ (निवाह-
स्नानवती); ‘वसुमती’ (धनवती) धनप्रदेत्यर्थः । ‘वयोधाः’ (दीर्घा-
युष्यस्य सन्पादिका) यती ‘नः’ (अस्मादर्थे) ‘वज्रस्य’ ‘रधि’ (प्रभूर्त
धनं) ‘सुवीरं’ (श्रेष्ठमपुत्रम्) च ‘वर्ध’ (वृद्धादयः) । ‘अपमतिं’
(प्रज्ञामाणां) ‘दुर्मतिं’ (पापबुद्धिं) ‘अप’-‘वाधमाणा’ (निःश्रेष्ठेण
विनाशयन्ती) ‘रायस्योषे’ (धनपुष्टौ) ‘यज्ञपतिं’ ‘आभजन्ती’ (सर्वतः
प्रापयन्ती) ‘सुवः’ (स्वर्गलोके) ‘यजमानाय’ (यजमानार्थे) ‘पोषं’
(पुष्टिं) ‘धेहि’ (वृद्धादयः) । अग्निनेत्यादि पूर्ववत् ।

अथ चतुर्थीमाह,—“अग्नेः पुरीषमसि देवयानी तां त्वा
विश्वे अभिगृह्यन्तु देवाः । सोमपृष्ठा चतवतीह सोद प्रजावदस्ये
द्रविष्ठाऽऽयजसाग्निनाध्वर्युं मादयतामिह त्वा^(२)” इति । हे इष्टके,
‘देवयानी’ (देवान् प्राप्नुवती) त्वम् ‘अग्नेः पुरीषमसि’ (चित्त-
साग्नेः पूरकं वक्षसि); ‘तां’ (तादृशीं) त्वा ‘विश्वे’ ‘देवाः’ (सर्वे-
ऽपि देवाः) ‘अभिगृह्यन्तु’ (सर्वतः कीर्तयन्तु) । ‘सोमपृष्ठा’ (सर्व-
सोमैर्कुक्षानि पृष्ठलोकाणि यस्याः सा सोमपृष्ठा), ‘पृष्ठैरपतिष्ठते’

इति वक्ष्यति । 'धृतवती' (होष्यमावधृतसंयुक्ता) सती 'इह' (अस्मिन्) सधस्ये 'सीद' (तिष्ठ) । 'अस्ये' (अस्माभ्यं) 'प्रजावत्' (पुत्रपौत्रादियुक्तं) 'द्रविषा' (धनम्) 'आयग्रस्य' (सर्वतो देहि) । अग्निनेत्यादि पूर्ववत् ।

अथ पञ्चमोमाह,—“दिवो मूर्धासि पृथिव्या नाभिर्विष्टम्भनी दिग्नामधिपज्ञी भुवनानी । जर्मिर्द्रंशो अपामसि विम्वकर्मा ते ऋषिरग्निनाध्वर्यू सादयतामिह त्वा^(१)” इति । हे इष्टके, त्वं सर्वात्मिका असि, कथम्?—इति, तदुच्यते,—‘दिवो मूर्धासि’ (द्युलोकस्य गिरिस्थानीय आदित्योऽसि); ‘पृथिव्या नाभिः’ (भूमेर्नाभिस्थानीया, भूमेर्गिरिसि)* । ‘दिग्नां’ ‘विष्टम्भनी’ (प्राच्यादीनां दिग्नां विविधसाङ्ख्येण संसम्भयन्ती व्यवस्थापयन्ती); तथा ‘भुवनानी’ सर्वेषाम् ‘अधिपज्ञी’ (आधिक्येन पासयित्री) । ‘अपां’ च ‘जर्मिः’ ‘द्रव्यः’ च तदुभयरूपाऽसि; ‘विम्वकर्मा’ (प्रजापतिः) एव तव ‘ऋषिः’ (द्रष्टा) । अग्निनेत्यादि पूर्ववत् ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते,—“उत्सज्यन्नो वा एष यदग्निः किं वाहेतस्य क्रियते किं वा न यदे यन्नस्य क्रियमावस्थानर्थं नि पूयति वा अस्य तदाग्निनोरुपदधाति अग्निनौ वै देवानां भिषजौ ताभ्यामेवासौ भेषजं करोति (५।३।१ अ०)” इति । योऽयं चोपमानोऽग्निः, स ‘एष’ ‘उत्सज्यन्नः’ एव—अस्मिन्नग्रावगुहेष्वानीं अतिवज्रसत्वात् सर्वेषां प्रमादादिना कश्चित् किञ्चिदङ्गम् उत्सर्जं भवत्येव, एतस्याग्नेः सम्बन्धि किं नाम अङ्गमनुष्ठितमिति को

* एवमेव सर्वत्र पाठः । भूमेरगिरिसि इति पाठो भवितुं युक्तः ।

ज्ञातुं ब्रह्मोति, (अहब्रह्मो निषेधार्थः) सर्वथा ज्ञातुं न ब्रह्मोत्येव ;
तथा सत्यनुष्ठेयमानस्य 'यज्ञस्य' 'यत्' अगम् 'अन्तर्वन्ति' (अन्त-
रितं कुर्वन्ति) 'अस्य' (यज्ञस्य) एतत् अङ्गं 'पूयति' एव (नस्य-
त्येव) । 'तत्' (तस्मात्) अन्तरायदोषपरिहारार्थम् 'आश्विनीः'
इष्टका उपदध्यात् । अश्विदेवयुक्तेर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका आश्विन्यः ।
तदुपधानेन देवभिषग्भ्याम् 'अस्यै' (यज्ञाय) औषधं 'करोति' ।

सङ्ख्यां विधत्ते,—“पञ्चोपदधाति पाङ्क्तो यज्ञो यावानेव यज्ञ-
स्यस्यै भेषजं करोति” (५।३।१ अ०) इति ।

कल्पः, 'सजूर्चतुभिरिति पञ्चतया आश्विनीरनुपधास्य'
इति । पाठस्तु,—“सजूर्चतुभिः सजूर्विधाभिः सजूर्वसुभिः सजूर्वद्रे
सजूरदित्यैः सजूर्विश्वेदेवैः सजूर्देवैः सजूर्देवैर्वयोनाधैरग्नये त्वा
वैश्वानरायाश्विनाध्वर्यू सादयतामिह त्वा(१००)” इति । हे इष्टके,
त्वं 'चतुभिः' (वसन्तादिभिः) 'सजुः' (समानप्रीतिः) अग्निः वस-
न्तादीनां यादृशी प्रीतिः, तादृशी तवेत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि
सजुःब्रह्मो योज्यः । (विविधं जगद्वधति पोषयन्ति इति) ब्रह्मादयो
'विधाः' ; एतैः 'विधाभिः' ; वसवो, रुद्राः, आदित्याः, विश्वे देवाः,
देवास्य प्रसिद्धाः । तैरेतैः पञ्चविधैः पञ्चधा मन्त्रभेदः ।
पूर्वोत्तरभागौ सर्वचानुषज्येते । 'विधाभिः' इत्यन्तः पूर्वा भागः ;
'सजूर्देवैर्वयोनाधैः' इत्याद्युत्तरो भागः । एतस्मिन् भागे पूर्वोक्ताः
सर्वेऽपि समानदेवब्रह्माभिधेयाः ; ते च सर्वे 'वयोनाधाः,' आयुः-
प्रदा इत्यर्थः । तादृजैः 'देवैः' समानप्रीतिस्त्वं 'वैश्वानराय'
'अग्नये' (सर्वपुरुषाणां हितकारि-वक्तव्यं) त्वामुपदधामि इति

ब्रह्मः । मयोपदितां त्वां देवानाम् 'अध्वर्यू' आग्निनौ* 'इह' चेत्ते
स्वापयताम् ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते,—“अतथा उपदधाति
अतृणां क्षुप्तौ” (५।३।१अ०) इति । वसन्तादीनाम् अतृणां
स्वस्वव्यापारसामर्थ्याय एतदुपधानम् ।

इष्टकावस्थां विधत्ते,—“पञ्चोपदधाति पञ्च वा अतवो व्यावन्त
एवर्त्तवस्तान् कथयति” (५।३।१अ०) इति । हेमन्तत्रिन्निरयोः
समायेन अतृणां पञ्चत्वं । 'कथयति' (स्वस्वोचितव्यवहारसमानं
करोति) ।

मन्त्राणामाद्यन्तानुपज्ञौ विधत्ते,—“समानप्रभृतयो भवन्ति
समानोदर्कास्तस्मात् समाना अतवः” (५।३।१अ०) इति ।
'सजूर्ध्वतुभिः सजूर्विधाभिः' इत्याद्यमुपक्रमो भागः 'प्रभृतिः' ।
समानप्रभृतयश्च समानधर्माः, गोपक्रमाः सर्वे मन्त्रा इत्यर्थः ।
'सजूर्देवैर्वधोनाधैः' इत्याद्यवसानम् 'उदर्कः'; सोऽपि सर्वेषां मन्त्राणां
समानः । यस्मात् मन्त्राः समानाः, 'तस्मात्' सोऽपि मास-
दद्यात्मात्मकत्वेन सर्वेऽपि अतवः समानाः ।

मन्त्रेषु समानमंत्रमुक्त्वा भेदकमंत्रं दर्शयति,—“इकेन पदेन
व्यावर्त्तन्ते तस्मादुतवो व्यावर्त्तन्ते” (५।३।१अ०) इति ।
'वसुभिः' इत्येकं पदं, तेनेतरेभ्यो मन्त्रेभ्य आद्यमन्त्रो व्यावर्त्तते ।
एवं इन्द्रादित्यादिभिर्न्यायेतिर्योऽजनीया । यस्मादनेोपक्रमाव-

* 'अग्निनौ' इति पाठो भवितुं युक्तः ।

समवाये पदमात्रेण व्यावृत्तिः, तस्मात्तोके मासद्वयात्मक-
वायेऽपि वसन्तयोश्चादिपदभेदेन चतुर्णां परस्परं व्यावृत्तिः ।

कथम्,—‘प्राचं मे पाहीति पञ्च प्राचस्तत एतस्या अनुपधाय’
इति । पाठस्तु,—“प्राचं मे पाक्षपानं मे पाहि स्यानं मे पाहि
चक्षुर्मे चक्ष्यां विभाहि ओचं मे श्लोकच (११-१५)” इति । हे
इत्युक्ते, ‘मे’ (मदीये) ‘प्राचं’ ‘पाहि*’ (पाक्षय), एवमुत्तरत्रापि,
‘चक्ष्यां’ (वित्रासया दृष्ट्या) ‘वि-’ ‘भाहि’ (विभेदेन प्रकाशय) दर्शन-
समर्थं कुर्वित्यर्थः ; ‘श्लोकच’ (शब्दसङ्घाते जनं कुर्व) वज्रवेदस्यास्म-
न्नावसमर्थं कुर्वित्यर्थः ।

एतेर्मन्त्रैः साधनमुपधानं विधत्ते,—“प्राचभूत उपदधाति
चतुस्त्वेव प्राचान् दधाति तस्मात् समानाः सन्त एतवो न
वीर्यन्ति अतो प्रजनयति एवैवान्” (५।२।१अ०) इति । चत-
व्योपधानादूर्ध्वं प्राचभूत उपधाने सति ‘चतुस्त्वेव प्राचान्’
स्थापयति । यस्मादेषु स्थापिताः प्राचाः, ‘तस्मात्’ पुनःपुनरा-
हृत्तावपि ‘एतवः’ ‘समाना’ एव दृष्टान्ते, न तु वीर्या भवन्ति ।
अपिच प्राचस्थापनादेतानृतृत्वं पुनस्तत्पादयत्येव ।

* अत्र “भं दे नं चं तुं नां यं रं स्यं रं हिं” इत्यधिकः
पाठः सर्वत्रैवास्ति अतः सम्भाव्यते,—यत्, एकस्मिन् पुस्तके प्रथमं,
कर्त्तनचिह्नेन प्रत्यक्षरमर्पितेनानुसारेण अयं पाठोऽधरोक्तः, ततश्च,
यथादृष्टं तथा लिखितमिति न्यायेन सर्वत्रैव प्रतिचिपिकृद्भिस्तथैवा-
पेक्षीमि अस्माभिरधिगतानां पुस्तकानामेकमेव मूलपुस्तकमासीदिति ।

अतव्याभ्य उत्तरभाविनीः प्राणभृतः प्रकारान्तरेण प्रव्रंसति,—
 “एष वै वायुः यत् प्राणो यत् अतव्या उपधाव प्राणभृत उप-
 दधाति तस्मात् सर्वानृतननु वायुरावरीवर्त्ति” (५।३।१अ०)
 इति । योऽयं ‘प्राणः’, स ‘एव’ ‘वायुः’ एव । तथा सति
 अतव्यानामूर्द्धं प्राणभृतामुपधानेन ‘सर्वान्’ अपि ‘अतन’ ‘अनु’-
 सत्य वायुः पुनरावर्त्तते ।

कल्पः, ‘अपस्विन्वेति पञ्चापस्था अनुपरिहारम्’ इति ।
 पाठस्तु,—“अपस्विन्वैषधीर्जिन्व द्विपात्पाहि चतुष्पादव दिवो
 दृष्टिमेरय^(१११०)” इति । हे इष्टके, त्वं ‘अपो’ (जलानि) ‘पिन्व’
 (प्रीणय) ; ‘वैषधीः’ अपि ‘जिन्व’ (प्रीणय) ; ‘द्विपात्’ (मनुष्य-
 द्वरीरं) ‘पाहि’ (पालय) ; ‘चतुष्पात्’ (पशूद्वरीरम्) ‘अव’
 (रच) ; ‘दिवः’ सकाशात् ‘दृष्टिम्’ ‘आ-ईरय’ (आ समन्तात्
 प्रवर्त्तय) ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते,—“दृष्टिसनोदपदधाति
 दृष्टिमेवावदन्धे” (५।३।१अ०) इति । ‘दृष्टिसनीः’ दृष्टिप्रदानेन
 एतस्मादका इष्टकाः ।

तच्च प्रकारविशेषं विधत्ते,—“यदेकधोपदध्यादेकमृतुं वर्षेदनु-
 परिहारः सादयति तस्मात् सर्वानृतन वर्षति” (५।३।१अ०)
 इति । पञ्चानामेकप्रयत्नोपधाने सति एकस्मिन् एव अतौ दृष्टि-
 र्भवेत्, नेतरेष्वप्युत्तुषु, अतस्तत्परिहाराय अनुक्रमेण परितो
 हत्वा स्थापयेत्,—प्राचीमुपधाय प्रदक्षिणमिष्टकामावर्त्य दक्षिण-
 मुपदध्यात् ; पुनरपि इष्टकाद्वयः प्रदक्षिणीकृत्य पश्चिमांमुप-

इध्यादित्येवं योजनीयं । तथा सति सर्वानप्युक्तान् प्रति दृष्टि-
र्भवति ।

प्राणभृतां दृष्टिसमीनां च पूर्वोत्तरभावं प्रशंसति,—“यत्
प्राणभृत उपधाय दृष्टिसमीरुपदधाति तस्माद् वायुप्रच्युता दिवो
दृष्टिरोत्ते” (५।३।१.अ०) इति । यस्मात् प्राणभृतः पूर्वभाविन्यः,
दृष्टिसमयः पश्चाद्भाविन्यः, ‘तस्मात्’ लोकेऽपि ‘दिवः’ सकाशात्
पूर्वं वायुना प्रेरिता ‘दृष्टिः’ पश्चात् प्रवर्तते ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः,—

द्वितीयस्यां चितौ पञ्च भुवेत्याद्याश्विनीस्तथा* ।

पञ्चतव्याः सजूर्मन्त्रैराद्यन्तावनुषङ्गकौ ॥

वसुवृद्धादित्यविश्वेदेवैर्मन्त्रभिदा भवेत् ।

प्राणं, प्राणभृतः पञ्च ह्यपोऽपस्याश्च पञ्च हि ॥

ता एव दृष्टिसन्याख्याः प्रोक्ता मन्त्रास्तु विंशतिः ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे दृष्ट्यायजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥०॥

* तथा इति सर्वत्र पाठो न सम्यक् । तथा इति तु भवितुं युक्तं ।
एवं ‘आश्विनीः’ इति द्वितीयान्तः पाठोऽपि न समीचीनः ।

अविर्वयस्त्रिष्टुप्छन्दो दित्यवाङ् वयो विराट्-
 छन्दः पञ्चाविर्वयो गायत्री छन्दस्त्रिवत्सो वय उष्णिहा
 छन्दस्तुर्यवाङ् वयोऽनुष्टुप्छन्दः पष्ठवाद् वयो वृहती
 छन्द उक्षा वयः सतो वृहती छन्द ऋषभो वयः ककु-
 छन्दो धेनुर्वयो जगती छन्दोऽनञ्छान् वयः पङ्क्ति-
 छन्दो वस्तो वयो, विवृलं छन्दो दृष्णिर्वयो विशालं
 छन्दः पुरुषो वयः, तन्द्रं छन्दो व्याघ्रो वयोऽनाधृष्टं
 छन्दः सिंहे वयश्छदिच्छन्दो विष्टम्भो वयोऽधिपति-
 छन्दः । क्ष्वचं वयो मयन्दं छन्दो विश्वकर्मा वयः
 परमेष्ठी छन्दो मूर्धा वयः प्रजापतिश्छन्दः^(१९) ॥ १ ॥

पुरुषो वयः । षड्विंशतिश्च ॥ ५ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे तृतीय-
 प्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

चतुर्थानुवाके आश्विन्यादीष्टका उक्ताः । अथ पञ्चमे वयस्या-
 ख्या इष्टका उच्यन्ते । कल्पः, 'अविर्वय इति पञ्च दक्षिणस्याः
 ओष्णां, पष्ठवादय इति पञ्चोत्तरस्याः, वस्तो वय इति दक्षिणेऽङ्गे,
 दृष्णिर्वय इत्युत्तरेऽङ्गे, व्याघ्रो वय इति दक्षिणे पक्षे, सिंहे
 वय इत्युत्तरे, एतदा विपरीतं; पुरुषो वय इति मध्ये, विष्टम्भो
 वय इति चतस्रो वयस्याः पुरस्तात् प्रतीचीः' इति । पाठस्तु,—
 "अविर्वयस्त्रिष्टुप्छन्दो^(१) दित्यवाङ् वयो विराट्छन्दः^(२) पञ्चा-

विवधो गायत्री छन्दः^(१) चिवत्सो वय उष्णिहा छन्दः^(२)
 तृधवाद्भवयोऽनुष्टुप्छन्दः^(३) पष्ठवाद्भवो वृहती छन्दः^(४) उक्षा
 वयः सतोवृहती छन्दः^(५) अषभो वयः ककुच्छन्दः^(६) धेनुर्वयो
 जगती छन्दः^(७) अगङ्गान् वयः पङ्क्तिच्छन्दः^(८) बसो वयो
 विवसं छन्दः^(९) वृष्णिवयो विज्ञासं छन्दः^(१०) पुरुषो वयः
 तम्ब्रं छन्दः^(११) व्याघ्रो वयोऽनाष्टुष्टं छन्दः^(१२) सिंहो वयः
 हृदिच्छन्दः^(१३) विष्टम्भो वयोऽधिपतिच्छन्दः^(१४) अचं वयो मयन्दं
 छन्दः^(१५) विम्वकर्मा वयः परमेष्ठी छन्दः^(१६) मूर्धा वयः
 प्रजापतिच्छन्दः^(१७) इति । ‘अवि’-शब्दः पूर्वोक्तरीत्या मास-
 षट्कमुपलक्षयति । ततः सार्द्धसंवत्सरपरिमितः कालः ‘अविः’
 इत्युच्यते । हे इष्टके, तथाविधं यत् ‘वयः’ तद्रूपाऽसि ।
 ‘चिष्टुप्’ चतुस्रत्वारिंशदक्षरा, तादृशं ‘छन्दः’ त्वमसि । एवं
 सर्वत्र योज्यं । ‘दित्यवाट्’ (द्विसंवत्सरपरिमितं) । ‘पञ्चाविः’
 (सार्द्धद्विसंवत्सरपरिमितं) । ‘चिवत्सः’ (संवत्सरत्रयपरिमितं) ।
 ‘तृधवाट्’ (सार्द्धसंवत्सरत्रयपरिमितं) । ‘पष्ठवाट्’ (संवत्सरचतु-
 ष्यपरिमितं) । ‘उक्षा’ (सार्द्धसंवत्सरचतुष्टयपरिमितं) । तावति
 हि काले गौः भोक्ता भवति* । एवम् अषभादिशब्दाः
 तत्र तत्र प्रसिद्धार्थदारेण तत्तदर्थसम्बन्धिवयोविशेषत्वेनोक्तेयाः ।
 विवसविज्ञासादिशब्दा लोकाप्रसिद्धच्छन्दांसि अगभिदधाना
 अपि अतपथब्राह्मणादिप्रसिद्धच्छन्दोविशेषवाचिन इति द्रष्टव्यं ।
 ‘विम्वकर्मा’-शब्दः प्रजापतिवाचो ; तत्साम्बन्ध्याद् ‘विष्टम्भ-चच-

* सोक्षा भवति इति पाठो भवितुं युक्तः ।

मूर्द्ध'-शब्दाच्च तदीयमेकदेवविशेषमाचक्षते । तच्च विश्वकर्म-
शब्देन प्रजापत्यायुःपरिमितः काल उपलक्ष्यते; 'विष्टम्'-
शब्देन जगद्धारणवाचिना एकस्याः सृष्टेः स्थितिकाल उपलक्ष्यते ।
'चच'शब्दो बलवाची, ततः यावता कालेनोत्पन्नं ब्राह्मणं प्रवक्षं
भवति, तावान् कालः चचशब्देनोपलक्ष्यते, 'मूर्द्ध'शब्दो धुलोक-
रूपं विराजो मूर्द्धानमाचष्टे, तेन धुलोकस्य यावान् कालः,
तावान् कालो लक्ष्यते । नानाविधवयोरूपा, नानाविधशब्दो-
रूपा च त्वमसीति तात्पर्यार्थः ।

एतैर्मन्त्रैरुपधेया वयस्याख्या दृष्टकाः; तासां पूर्वानुवाकावसाने
पठिताभिरपस्याभिः सह पौर्वापर्यं निश्चेतुं प्रसूति,—“पञ्चवो
वै वयस्या नानामनसः खलु वै पञ्चवो नानाव्रतास्तेऽप एवाभि
समनसः” (५।३।१ अ०) इति । वयस्यानां पशुप्राप्तिहेतुत्वात्
तद्रूपत्वं, पञ्चवसु नानाविधरुचियुक्ताः,—यस्मै* पञ्चवे यादृशं
दृष्टादिकं रोचते, तादृशमेवान्यस्यापि रोचते इति नास्ति
नियमः; एकेनाग्राय परित्यक्तस्यापि दृष्टस्यान्येन भक्षणदर्शनात्;
अतो नानामनस्कत्वं । ततो 'नानाव्रताः' (भिक्षुकर्माणः),—एकः
पशुर्लोकं वहति, अपरः ब्रकटः, अन्यस्तु पृष्ठभारम्,—एवं
विविधरुचयो विविधव्यापारा अपि पञ्चवः 'अपः' अभिलक्ष्य
सर्वेऽपि समानमनस्का एव, मध्याह्नकाले युगपदुदकपानदर्श-
नात् ।

* अत्र यस्मै इत्यस्य स्थाने एकस्मै इति पाठो भवितुं युक्तः, अन्यथा
साक्षाद्भूता स्यात् ।

तचाम्यव्यतिरेकाभ्यां वयस्यानामुत्तरभावित्वं विधत्ते,—यं कामयेतापशुः स्यादिति वयस्यास्तस्योपधायापस्या उपदध्याद-
 सञ्ज्ञानमेवास्मै पशुभिः करोत्यपशुरेव भवति; यं कामयेत
 पशुमान्स्यादित्यपस्यास्तस्योपधाय वयस्या उपदध्यात् सञ्ज्ञान-
 मेवास्मै पशुभिः करोति पशुमानेव भवति” (५।३।१अ०)
 इति । वयःब्रह्मोपेतैः “अविर्वयस्त्रिष्टुप्कृन्दः” इत्यादिभिर्मन्त्रै-
 रूपधेया इष्टका वयस्याः* । अपञ्चब्रह्मोपेतैः “अपस्त्रिन्व” इत्या-
 दिभिर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका अपस्याः; तत्रापस्यानामुत्तरभावित्वे
 ताभिरितराणां पशुरूपाणामभिभूतत्वात् अस्मै यजमानस्य
 ‘पशुभिः’ ‘असञ्ज्ञानं’ ‘करोति’,—पशुनिमित्तकं सञ्ज्ञानमकृतं
 भवति; अतः पशूनामवज्ञातत्वात् पशुरहितो भवति । पशु-
 रूपाणां वयस्यानामुत्तरभावित्वे पुनः अभिभूतत्वात्† अस्मै यज-
 मानस्य ‘पशुभिः’ ‘सञ्ज्ञानं’ ‘करोति’,—पशुनिमित्तकं ‘सञ्ज्ञानं’
 कृतं भवति? अवज्ञाविपरोत आदरः सञ्ज्ञानं । तेनायं ‘पशुमान्’
 भवति ‘एव’ । तस्मादपस्याः पूर्वभावित्वः, वयस्या उत्तरभावित्वं
 इत्यर्थः ।

‘विष्टभो वयः’ इत्यादिभिर्मन्त्रैरुपधेयानां प्रदेशं विधत्ते,—

* ‘वस्याः’ इति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

† असंज्ञानमकृतं भवति इति आदर्शपुस्तके का० ३० पुस्तके च
 पाठो न सम्यक् । असंज्ञानं कृतं भवति इति का० ३० पुस्तकपाठः
 संज्ञानमकृतं भवति इति पुस्तकान्तरपाठो वा साधुः ।

‡ गुणानभिभूतत्वादिति पुस्तकान्तरपाठः ।

§ असंज्ञानमकृतं भवति इति आदर्शपुस्तके पाठः ।

“चतस्रः पुरस्तादुपदधाति तस्माच्चत्वारि चक्षुषो रूपाणि द्वे शृङ्गे द्वे कण्ठे” (५।३।१ अ०) इति ।

चक्षुरिन्द्रियसम्बन्धिनोर्द्वयोर्गोत्रकयोर्मध्ये प्रौढे द्वे शृङ्गमण्डले, तयोर्मध्ये द्वे कण्ठमण्डले,—इत्येवंरूपचतुष्टयं । तेषु चतुर्षु मन्त्रेषु अन्तिममन्त्रे यो मूर्द्धन्ब्रह्मसं प्रब्रंशति,—“मूर्द्धन्वतीर्भवन्ति तस्मात् पुरस्तान्मूर्द्धा” (५।३।१ अ०) इति । मूर्द्धन्ब्रह्मोपेतैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका मूर्ध्वन्वत्याः । यस्मात् पूर्वस्थां दिक्षुपधेया मूर्द्धन्ब्रह्मोपेतमन्त्रसाध्याः, ‘तस्मात्’ प्रकृत्याकारेण चोद्यमानस्याग्रेरपि ‘मूर्द्धा’ पूर्वस्थां दिशि भवति ।

‘अथर्विचयः’ इत्यादिमन्त्रपञ्चकेन, ‘पष्ठवादयः’ इत्यादिमन्त्रपञ्चकेन च उपधेयानामिष्टकानां देशविशेषं विधत्ते,—“पञ्च दक्षिणायाः ओष्णामुपदधाति पञ्चोत्तरस्थां, तस्मात् पञ्चादधीषान् पुरस्तात् प्रवणः पशुः” (५।३।१ अ०) इति । यस्मादध ओष्णोर्बहव इष्टकाः । ‘तस्मात्’ पश्चोरपि ओष्णीतः पूर्वभागो निवः ।

अथ मन्त्रद्वयेनोपधेययोर्देशविशेषौ विधत्ते,—“वक्षो वय इति दक्षिणेऽऽस उपदधाति दृष्टिर्वच इत्युत्तरेऽऽसावेव प्रतिदधाति” इति । ‘उत्तरे’ ‘अग्रे उपदधाति’ इत्यनुवर्तते । तेनोपधानद्वयेनाग्रेरसावेव संपादयति ।

अन्येन मन्त्रद्वयेनोपधेययोर्देशविशेषौ विधत्ते,—“व्याघ्रो वय इति दक्षिणे पञ्च उपदधाति सिंहे वय इत्युत्तरे पञ्चयोरेव वीर्यं दधाति” (५।३।१ अ०) इति । ‘उत्तरे’ ‘पञ्च उपदधाति’

इत्यनुवर्त्तते । व्याघ्रसिंहयोरधिकवीर्योपेतत्वादेतेनोपधानद्वयेन पञ्चयोर्वीर्यं स्थापयत्येव ।

अन्येन मन्त्रेणोपधेयाया स्नानं विधत्ते,—“पुरुषो वय इति मध्ये तस्मात् पुरुषः पञ्चूनामधिपतिः” (५।३।१अ०) इति । यस्मान्मध्यदेशे उपधानमन्त्रे पुरुषशब्दोऽस्ति, ‘तस्मात्’ लोके ‘पुरुषः’ ‘पञ्चूनां’ स्नामी भवति; इतरास्तु वयस्याः पञ्चव इति श्रुतम् ।

अत्र विनियोगसंग्रहः,—

तं* अविस्तु वयस्यास्तु दध्यादेकोनविंशतिः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णवजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे द्वतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

इन्द्राग्नी अव्ययमानामिष्टकां दृढतं युवं । पृष्ठेन
द्यावापृथिवी अन्तरिक्षञ्च विबाधतां^(१) । विश्वकर्मा
त्वा सादयत्वन्तरिक्षस्य पृष्ठे व्यचस्वतीं प्रचस्वतीं
भास्वतीं२ क्षुरिमतीमा या द्यां भास्या पृथिवीमो-
र्वन्तरिक्षमन्तरिक्षं यच्छान्तरिक्षं दृहहान्तरिक्षं मा
हि२सीर्विश्वस्मै प्राणायोपानाय व्यानार्योदानाय
प्रतिष्ठायै चरिषाय वायुत्वाऽभिपातु मद्भा स्वस्था
छर्दिषा ॥ १ ॥

* तमिति पदं आदर्शपुस्तके नास्ति ।

शन्तमेन तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्भ्रुवा सौद^(१)
 राज्ञसि प्राची दिग्^(२) विराडसि दक्षिणा दिक्^(३)
 सम्राडसि प्रतीची दिक्^(४) स्वराडस्युदीची दिग्^(५)
 अधिपत्यसि वृहती दिक्^(६) आयुर्मे पाहि^(७) प्राणं
 मे पाहि^(८) अपानं मे पाहि^(९) व्यानं मे पाहि^(१०)
 चक्षुर्मे पाहि^(११) ओत्रं मे पाहि^(१२) मनो मे जिह्व^(१३)
 वाचं मे पिम्ब^(१४) आत्मानं मे पाहि^(१५) ज्योतिर्म
 यच्छ^(१६) ॥ २ ॥

छर्दिषा । पिम्ब । षट् च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे तृतीयप्रपाठके
 षष्ठोऽनुवाकः ॥ ० ॥

पञ्चमेऽनुवाके वयस्याख्या दृष्टका उक्ताः । तावता द्वितीया
 चितिः समाप्ता । अथ षष्ठे तृतीयस्यां चितौ स्वयमादृष्टाद्या
 उच्यन्ते । कल्पः,—‘शोभते पौर्वाह्निकीभ्यां प्रचर्य तृतीयां चितिं
 चिनोतीन्द्राग्नी अव्ययमानामिति स्वयमादृष्टामभिमृश्याश्वेनोप-
 चाय्य’ इति । पाठस्तु,—‘इन्द्राग्नी अव्ययमानामिष्टकां दृष्टतं
 युवं । पृष्टेन द्यावापृथिवी अक्षरिचक्षु विबाधताम्^(१)’ इति ।
 हे ‘इन्द्राग्नी’, ‘युवं’ (युवां) ‘अव्ययमानां’ (भङ्गरहितां) स्वय-
 मादृष्टाख्याम् ‘दृष्टकां’ ‘दृष्टतं’ (दृढोक्तवतं) । इयञ्चेष्टका

स्वकीयेनोपरिभागेन लोकत्रयं 'विबाधतां' (बाधमानेव) व्याप्नो-
लित्यर्थः ।

कल्पः, 'विश्वकर्मा त्वा सादयत्वन्तरिक्षस्य पृष्ठ इत्यविदुषा
ब्राह्मणेन सह मध्येऽग्रेरुपदधाति' इति । पाठस्तु,—“विश्वकर्मा
त्वा सादयत्वन्तरिक्षस्य पृष्ठे व्यचखतीं प्रथखतीं भाखतीं५ स्वरि-
मतोम् आ या यां भासि आ पृथिवीम् आ उह अन्तरिक्ष-
मन्तरिक्षं यच्छान्तरिक्षं दृ५हान्तरिक्षं मा हि५सोर्विश्वस्यै
प्राणायामनाय व्यानायोदानाय प्रतिष्ठायै चरिषाय वायुस्वा-
ऽभिपातु मद्वा खख्या हृदिषा अन्तमेन तथा देवतयाऽङ्गिर-
खद्भुवा सोद^(१)” इति । (विश्वानि कर्माणि यस्यासौ 'विश्वकर्मा'
प्रजापतिः) हे स्वयमादृषे, प्रजापतिः, त्वाम् 'अन्तरिक्षस्य' 'पृष्ठे'
(उपरि) 'सादयतु' । कीदृशीं ?—'व्यचखतीं' (व्यक्तियुक्तां),
'प्रथखतीं' (विस्तारयुक्तां), 'भाखतीं' (भायुक्तां), 'स्वरिमतीं'
(विद्वद्भिर्हृत्विभिर्युक्तां), तां ; 'या' इयं स्वयमादृषा, सा त्वं द्युलोकम्
'आ'-'भासि' (सर्वतः प्रकाशयसि) । तथा 'पृथिवीम्' 'आ'-
'भासि' । 'उह' (विस्तीर्णम्) 'अन्तरिक्षं' त्वम् 'आ'-'भासि' ।
तादृशी त्वम् 'अन्तरिक्षं' इदं 'यच्छ' (गन्धर्वाप्सरोगणादि-
धारकतया नियमय) । तथा 'अन्तरिक्षं' 'दृ५ह' (परोपद्रवराहित्येन
दृढीकुरु) । त्वमपि तत् 'अन्तरिक्षं' 'मा हिंसिः' । 'विश्वस्यै'
(सर्वस्यै) प्राणायामव्यानादानाख्यवायुवृत्तिसाभाय, 'प्रतिष्ठायै'
(स्वयमेव प्रतिष्ठासाभाय), 'चरिषाय' (शास्त्रीयाचरणाय), प्राणि-
नामेतस्य सर्वस्य सिद्ध्यर्थं अयं 'वायुः' त्वाम् 'अभितः' 'पातु' ।

केन रक्षणमिति ? तदुच्यते,—‘मह्या खस्या’ (महत्या योगक्षेम-
सम्पत्त्या) ‘व्रन्तमेन’ ‘हृदिषा’ (सुखकारिणा दीप्तिविशेषेण)
तव स्वामिभूता या देवता, ‘तया’ अनुमृह्यता, ‘तया’ ‘भ्रुवा’
(स्थिरा) सती ‘सीद’ (इहोपविश) । ‘अङ्गिरस्त’ अङ्गिरसां
चयनानुष्ठाने यथा भ्रुवा (स्थिरा) तदत् ।

एतन्मन्त्रद्वयसाध्यमभिर्मर्शनपूर्वकमुपधानं विधत्ते,—“इन्द्राग्नी
अथयमानामिति स्वयमादृशामुपदधातीन्द्राग्निभ्यां वा इमौ लोकौ
विधृतावगयोर्लोकयोर्विधृत्यै” (५।३।१अ०) इति । यस्मा-
दिन्द्राग्निभ्यां लोकद्वयं विधृतं, तस्मादचापि लोकद्वयधारणाय
‘इन्द्राग्नी’ इति मन्त्रः प्रयुज्यते ।

प्रकारान्तरेणैन्द्राग्नी मन्त्रगतौ प्रशंसति,—“अधृतेव वा एषा
यन्मध्यमा चितिरन्तरिक्षमिव वा एषेन्द्राग्नी इत्याहेन्द्राग्नी वै
देवानामेवोभ्यतावोजसैवैनामन्तरिक्षे चिनुते धृत्यै” (५।३।
१अ०) इति । अधस्ताच्चित्तिद्वयं पूर्वमुक्तं, उपरितनन्तु चित्तिद्वयं
वक्ष्यते, तस्मात् इयं तृतीया चित्तिर्मध्यमा । सा च भूमि-
स्पर्शाभावात् केनापि ‘अधृता’ वर्त्तते, अतोऽन्तरिक्षमदृग्नी,
अतस्तस्यास्त्रितर्धृत्तिमिध्यमिन्द्राग्नी इति मन्त्रं पठेत् । देवानां
मध्ये ताविन्द्राग्नी वल्लधारिणौ, तद्वत्तेनैवैनामन्तरिक्षे भूमिस्पर्श-
मन्त्रेण ‘चिनुते’ । भूमिस्पर्शाभावेऽपि तद्वत्तेन चित्तत्वात् धृता
भवति ।

पूर्वं विहितं स्वयमादृशामनूय प्रशंसति,—“स्वयमादृशामुप-
दधात्यन्तरिक्षं वै स्वयमादृशाऽन्तरिक्षमेवोपधत्ते” (५।३।१अ०)

इति । भूमिस्थानाभावादनृचिषादृश्यं । यदा तु अयम् उपधान-
विधिः, तदानीमेव तदनुवादेन पूर्वोक्तो मन्त्रविनियोगो द्रष्टव्यः ।

उपधानात् प्राचीनमन्त्रोपपन्नपञ्चं विधत्ते,—“अथमुपपन्नपयति
प्राणमेवास्यां दधात्यथो प्राजापत्यो वा अश्वः प्रजापतिनैवाग्निं
चिनुते” (५।१।२अ०) इति ।

इष्टकागतच्छिद्रं प्रव्रंसति,—“खद्यमादृष्टा भवति प्राणानाम्
उत्सृष्ट्या अथो सुवर्गस्य लोकस्थानुस्थायै” (५।१।२अ०) इति ।
सति हि किद्रे आसोऽनुपहृद्भ्यः सन् निर्गच्छति, आवरणाभावात्,
स्वर्गोऽपि द्रष्टुं प्रक्यते ।

कथम्,—‘राज्यसि प्राची दिगिति पञ्च दिक्षाः प्रतिदित्रमेकां
मध्ये’ इति । पाठस्तु,—“राज्यसि प्राची दिक्^(१) विराट्सि दक्षिणा
दिक्^(२) सखाट्सि प्रतोची दिक्^(३) खराट्सुदीची दिक्^(४)
अधिपत्यसि वृहती दिक्^(५)” इति । हे इष्टके, त्वं राजमाना
दीप्यमाना सती ‘प्राची दिक्’ ‘असि’ (पूर्वदिग्युपाऽसि) । ‘विराट्’
(विविधं राजमाना) ‘दक्षिणा’ ‘दिक्’ ‘असि’ । ‘सखाट्’ (सम्यक्
राजमाना) ‘प्रतोची’ ‘दिक्’ ‘असि’ ‘खराट्’ (खद्यमेव राजमाना)
‘उदीची’ ‘दिक्’ ‘असि’ । (अधिकं पातीति) ‘अधिपत्यो’, तादृशी
त्वं, ‘वृहती’ (प्रौढा) ‘ऊर्द्धा’ ‘दिक्’ ‘असि’ ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते,—“देवानां वै सुवर्गं लोकं
यतां दिशः समलोचन्त त एता दिक्षा अपश्यत् ता उपादधत्
ताभिर्वेते दिशो दृष्ट्वन् यदिक्षा उपदधाति दिशां विष्टयै”
(५।१।२अ०) इति । देवाः पुरा भूमौ स्थिताः, कदाचित्

स्वर्गे 'लोकं' गताः, तच्च गच्छतां 'देवानां' सम्बन्धिन्यो या
भृयिष्ठा 'दिशः', 'ताः' 'समङ्गीयन्त' (रक्षकाभावात् सम्यक्
विज्ञोर्णाः) । दिग्बर्त्तिनां प्राणिनां अस्वास्थ्यमेव दिग्नां विश्वरक्षम् ।
'ते' तदा विचार्य, दिग्नां धारणसमर्था 'एता दिग्धा' नामेष्टका
'अपश्यन्' । 'दिक्'-ब्रह्मोपेतैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका 'दिग्धाः' ।
तदुपधानात् 'देवानां' इव यजमानस्यापि दिग्ना दृढा भवन्ति ।

कथं, 'आयुर्मे पाहीति दक्ष प्राणभृतः पुरस्तादुपधाय' इति ।
पाठस्तु,—“आयुर्मे पाहि^(८) प्राणं मे पाहि^(९) अपानं मे पाहि^(१०)
व्यानं मे पाहि^(११) चक्षुर्मे पाहि^(१२) श्रोत्रं मे पाहि^(१३) मनो
मे जिह्व^(१४) वाचं मे पिब^(१५) आत्मानं मे पाहि^(१६) ज्योतिर्मे
यच्छ^(१७)” इति । हे इष्टके, मदीयम् 'आयुः' 'पाहि' (रक्ष) ।
एवमुत्तरचापि बोध्यं । 'जिह्व' (प्रीणय) । 'आत्मानं' (जीवस्वरूपं) ।
'ज्योतिः' आभिः 'यच्छ' (देहि) ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते,—“दक्ष प्राणभृतः पुरस्ताद्
उपदधाति नव वै पुरुषे प्राणा नाभिर्दक्षमी प्राणानेव पुरस्ताद्भुक्ते
तस्मात् पुरस्तात् प्राणाः” (५।३।२ अ०) इति । प्राणब्रह्मोपेतान्
मन्त्रान् उपधानकाले बिभ्रतीति 'प्राणभृतः' । शिरसि सप्त
क्षिद्राणि, अधस्तादुभे, तेषु क्षिद्रेषु सञ्चरन्तः 'प्राणा' 'नव'-
षड्भाकाः, 'नाभिर्दक्षमी' (क्षिद्ररूपा), अतस्तत्रत्यप्राणेन सह 'दक्ष'
प्राणान् पूर्वस्थां दिशुपहिताः, 'तस्मात्' लोके प्राप्नुवन्त्यस्य पुरुषस्य
आसदृष्टिप्रसारादयः पूर्वस्थामेव दिशि भवन्ति ।

चरममन्त्रे ज्योतिःब्रह्मं प्रशंसति,—“ज्योतिष्मतीमुत्तमामुप-

दधाति तस्मात् प्राणानां वा ज्योतिरुत्तमा” (५।३।२अ०)
इति । ज्योतिःशब्दयुक्तेन मन्त्रेणोपधातव्या इष्टका ‘ज्योतिष्मती’ ।
यस्मात् सा चरमा, ‘तस्मात्’ लोकेऽपि स्वार्थप्रकाशकत्वेन ज्योतीरूपा
वाक् सर्वेषामिन्द्रियाणाम् ‘उत्तमा’ भवति ।

सङ्ख्यां प्रशंसति,—“दशोपदधाति दशाचरा विराट् विराट्
ह्रस्वसां ज्योतिर्ज्योतिरेव पुरस्ताद्धत्ते तस्मात् पुरस्ताज्ज्योति-
रूपास्महे” (५।३।२अ०) इति । दीप्तिवाचिना राजति-
धातुजन्येन निर्दिश्यमानत्वादित्यं ‘विराट्’ ‘ह्रस्वसां’ मध्ये ‘ज्योतिः’ ।
तथा सति तादृग्दशानां पूर्वदिशुपधानेन ज्योतिरेव तत्र धारितं
भवति । यस्मात् पूर्वसां दिशि ज्योतिर्धृतं, ‘तस्मात्’ वयं प्रातः-
सन्ध्याकाले पूर्वसां दिशि ज्योतिर्मण्डलम् ‘उपास्महे’ ।

अत्र विनियोगसंग्रहः,—

द्वतीयसां चिताविन्द्रा, स्वयमादृशकां स्पृशेत् ।

विश्वेत्युपधात्येनां, रात्रि* दिश्यास्तु पञ्चभिः ।

आयुर्दश प्राणभृतो मन्त्राः सप्तदशेरिताः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे दृष्टान्तयुजः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ० ॥

* एवमेव सर्वत्र पाठः, ‘रात्री’ इति पाठो भवितुं युक्तः ।

मा छन्दः प्रमा छन्दः प्रतिमा छन्दोऽस्त्रीविच्छन्दः
 पंक्तिच्छन्द उस्मिहा छन्दो वृहती छन्दोऽनुष्टुप्छन्दो
 विराट्छन्दो गायत्री छन्दस्त्रिष्टुप्छन्दो जगती छन्दः
 पृथिवी छन्दोऽन्तरिक्षं छन्दो द्यौच्छन्दः समाच्छन्दो
 नक्षत्राणि छन्दो मनश्छन्दो वाक् छन्दः कृषिच्छन्दो
 हिरण्यं छन्दो गौश्छन्दोऽजा छन्दोऽश्वच्छन्दः । अग्नि-
 देवता ॥ १ ॥

वातो देवता सूर्यो देवता चन्द्रमा देवता वसवो
 देवता रुद्रा देवताऽऽदित्या देवता विश्वे देवा देवता
 मरुतो देवता वृहस्पतिर्देवतेन्द्रो देवता वरुणो
 देवता^(१-११) मूर्धासि राट् भ्रुवासि धरुणा यन्त्यसि
 यमिन्त्रीषे त्वार्जे त्वा कृष्यै त्वा क्षेमाय त्वा^(१०-११) यन्त्री
 राट् भ्रुवासि धरणी धर्त्यसि धरित्याऽऽयुषे त्वा,
 वचसे त्वैजसे त्वा बलाय त्वा^(११-१०) ॥ २ ॥

देवता । आयुषे त्वा । षट् च ॥ ७ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे तृतीयप्रपाठके
 सप्तमोऽनुवाकः ॥०॥

षष्ठेऽनुवाके स्वयमाष्टाद्या इष्टका उक्ताः । अथ सप्तमे
 वृहत्याद्या इष्टका उच्यन्ते । कल्पः, 'षट्चिः' इत्यतः वृहतीर्मा छन्द

इति द्वादश दक्षिणतः पृथिवी छन्द इति द्वादश पञ्चादग्निर्देवतेति द्वादशोत्तरतः' इति । पाठस्तु,—“मा छन्दः^(१) प्रमा छन्दः^(२) प्रतिमा छन्दः^(३) अस्तीविष्णुछन्दः^(४) पङ्क्तिश्छन्दः^(५) उष्णिहा छन्दः^(६) वृहती छन्दः^(७) अनुष्टुप्छन्दः^(८) विराट्छन्दः^(९) गायत्री छन्दः^(१०) त्रिष्टुप्छन्दः^(११) जगतो छन्दः^(१२) पृथिवी छन्दः^(१३) अन्तरिक्षं छन्दः^(१४) द्यौश्छन्दः^(१५) समाश्छन्दः^(१६) मनुष्याणि छन्दः^(१७) मनश्छन्दः^(१८) वाक्छन्दः^(१९) दृषिश्छन्दः^(२०) हिरण्यं छन्दः^(२१) गौश्छन्दः^(२२) अजा छन्दः^(२३) अश्वश्छन्दः^(२४) । अग्निर्देवता^(२५) वातो देवता^(२६) सूर्यो देवता^(२७) चन्द्रमा देवता^(२८) वसवो देवता^(२९) रुद्रा देवता^(३०) आदित्या देवता^(३१) विश्वे-देवा देवता^(३२) मरुतो देवता^(३३) वृहस्पतिर्देवता^(३४) इन्द्रो देवता^(३५) वरुणो देवता^(३६)” इति । अत्र ‘मा’-‘प्रमा’-‘प्रतिमा’-‘ऽस्तीवि’-शब्दादयश्छन्दोविशेषाः, केचिद् वेदे प्रसिद्धाः, केचिन्मोक्षेऽपि प्रसिद्धाः । हे इष्टके, त्वं ‘मा’-नामश्छन्दोरूपाऽसि । एवं सर्वत्र योज्यम् । अन्यादीनां देवतात्वं तु प्रसिद्धं । हे इष्टके, त्वम् अग्निदेवतारूपासि । एवमुत्तरचापि योज्यम् ।

एतैर्मन्त्रैरिष्टकोपधानं विधातुं प्रसूति,—“छन्दाऽसि पशु-
ध्वानिमयुस्तान् वृहत्युदजयत् तस्मादार्हताः पञ्चव उच्यन्ते”
(५।३।२अ०) इति । पुरा कदाचित् गायत्र्यादिश्छन्दोदेवताः
परस्परं मात्सर्येण कञ्चित् ‘आजिं’ (मर्यादां) प्राप्ता । अहमेव
पशून् स्वीकरिष्यामीति प्रतिज्ञा मर्यादा । तदानो वृहत्याख्या
छन्दोदेवता देवतान्तराणि उल्लङ्घ्य स्वयमेव ‘अजयत्’ । अतस्तदीय-

मासा 'पञ्चवः' 'वार्हताः' इत्येवं प्रसिद्धिं गताः । यथा वृहतो
ह्रन्दसां मध्ये प्रशस्ता, एवं वृहत्याख्या इष्टका अपि प्रशस्ता
इति तात्पर्यार्थः ।

तत एता इष्टका देशविशेषेषु विधत्ते—“मा ह्रन्द इति
दक्षिणत उपदधाति तस्माद्विष्णोवृतो मासाः, पृथिवी ह्रन्द इति
पश्चात् प्रतिष्ठित्यै, अग्निर्देवतेत्युत्तरत ओजो वा अग्निरोज
एवोत्तरतो धत्ते तस्मादुत्तरतोऽभिप्रयायो जयति” (५।३।
२अ०) इति । ‘मा’-शब्देन ‘मासाः’ उच्यन्ते । दक्षिणदिग्-
विधानेन दक्षिणादिवृत्तिः, सूर्यस्य गोलकप्रदक्षिणावृत्त्या निष्पाद्य-
मानत्वाच्चैत्रादिमासा ‘दक्षिणावृतः’ । पश्चिमदिक्षुपधेयानाम्
इष्टकानां मन्त्रेष्वादौ ‘पृथिवी’-शब्दः पठितः, पृथिवी च सर्वस्य
जगतः प्रतिष्ठा ; तस्मात् तदुपधानं ‘प्रतिष्ठित्यै’ भवति । उदीच्यां
दिशि उपधेयानामिष्टकानां मन्त्रादौ ‘अग्नि’-शब्दः पठितः,
अग्निस्य दाहकशक्तियुक्त्वात् ‘ओजः’ इत्युच्यते, तस्मात् ‘ओजः’
‘एव’ उदीच्यामुपहितं भवति । यस्मात् उदीच्यामन्यादि-
देवताशक्तिरूपं ‘ओजः’ तिष्ठति, ‘तस्मात्’ उत्तराभिमुखत्वेन
प्रयाणं कुर्वन् तीर्थयात्रादिजन्यपुण्योपेतत्वात् परलोकं ‘जयति’ ।

मन्त्रपाठप्राप्तामिष्टकां प्रशंसति,—“षट्त्रिंशत् सम्पद्यन्ते षट्-
त्रिंशदक्षरा वृहतो वार्हताः पञ्चवो वृहत्यैवासौ पशूनवहन्ते
वृहतो ह्रन्दसाः स्वाराज्यं परीयाय यस्यैता उपधीयन्ते गच्छति
स्वाराज्यम्” (५।३।२अ०) इति । वृहत्या जितत्वात् पशूनां
वार्हतत्वं । जेतृत्वादेव वृहत्याः स्वाराज्यमपि ।

कस्यः, 'मूर्द्धासि राड़िति सप्त बाह्यखिन्नाः पुरस्तात् प्रतीची-
 र्वन्ती राड़िति सप्त पश्चात् प्राचीः' इति । पाठस्य,—“मूर्द्धासि
 राट्^(१०) भ्रुवासि धरणी^(१८) यन्मसि यमिनी^(१९) इवे ता^(२०)
 ऊर्जे ता^(२१) कृथै ता^(२२) चेमाय ता^(२३) यन्ती राट्^(२४)
 भ्रुवासि धरणी^(२५) धर्जसि धरिनी^(२६) आयुषे ता^(२७) वर्चसे
 ता^(२८) ओजसे ता^(२९) बलाय ता^(३०)” इति । हे इष्टके, त्वं
 मूर्द्धवदुत्तमा 'राट्' (राजमाना) च 'असि' । हे इष्टके, त्वं 'भ्रुवा'
 (खिरा) 'धरणी' (धारणहेतुः) च 'असि' । हे इष्टके, त्वं 'यन्ती'
 (स्वयमपि नियता), 'यमिनी' (सर्वेषां नियमनकारिणी) च
 'असि' । हे इष्टके, 'इवे' (अस्त्राय) तां उपदधामोति श्रेयः ।
 'ऊर्जे' (बलाय) तां उपदधामि, 'कृथै' (सस्यनिष्पत्तये) तां
 उपदधामि, 'चेमाय' (सम्पादितस्य धनस्य रक्षणाय) तां उप-
 दधामि । एतैः सप्तभिर्मन्त्रैः पुरस्तादुपधेयाः । हे इष्टके, त्वं
 'यन्ती' (नियमोपेता) 'राट्' (राजमाना) च 'असि'; तथा
 'भ्रुवा' (खिरा), 'धरणी' (धारणहेतुः) च 'असि' । 'धर्जो'
 (धारणं कुर्वन्ती), 'धरिनी' (भूमिरूपा) च 'असि' । 'आयुषे'
 (आयुर्वृद्ध्यर्थं), 'वर्चसे' (कान्त्यर्थं), 'ओजसे' (अष्टमधातुवृद्ध्यर्थं),
 'बलाय' इति प्रत्येकमन्त्रयि; (कार्यार्थं) तां उपदधामि । एतेर्मन्त्रैः
 पश्चिमायां दिक्षुपधानम् ।

तैरेतैश्चभयविधैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते,—“सप्त बाह्यखिन्नाः

* अत्र धरिनी इति सर्वत्र पाठो न सम्बन्धः ।

पुरस्तादुपदधाति सप्त पश्चात् सप्त वै ब्रीर्व्याः प्राणा दाववासौ प्राणानां सवीर्यत्वात्” (५।३।१२०) इति । वासुखिष्यानामकै-
र्मुनिभिरादौ दृष्टत्वात् दृष्टका अपि वासुखिष्याः । दृष्टका-
गतया सप्तषड्वाया ब्रीर्व्याच्छिद्रसाम्यं; पुरस्तात् एकं सप्तकं,
पश्चात् एकं सप्तकमिति सप्तकयोर्द्वित्वादधोदेशवर्तिच्छिद्रद्वय-
साम्यम्, अतः सर्वेषां ‘प्राणानां’ ‘सवीर्यत्वात्’ इदमुपधानम् ।

सप्तकद्वये मन्त्रविभागं विधत्ते,—“मूर्द्धांश्चि राडिति पुरस्ताद्
उपदधाति, यन्त्री राडिति पश्चात्, प्राणानेवासौ समीचो
दधाति” (५।३।१२०) इति । सप्तकद्वयस्थानां प्राणानां
परस्परभिमुख्ये सम्यक्त्वं सम्पद्यते । सम्यक्त्वं नाम स्वस्वव्यापार-
चमत्वम् ॥

अथ विनियोगसंग्रहः,—

मा, दक्षिणस्यां दृष्टीः, पृथि, पश्चादयोत्तरा ।

अग्निरित्यादिकाः सर्वा दादश्च दादभोदिताः ॥

मूर्द्धां, यन्त्री, वासुखिष्याः पुरः पश्चाच्च सप्तभिः ।

सप्तमे तनुवाकेऽस्मिन् मन्त्राः पञ्चाशदोरिताः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्डयजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

आशुः, चिद्वृद्धान्तः पञ्चदशो व्योम सप्तदशः प्रतूर्ति-
 रष्टादशस्तपो नवदशोऽभिवर्तः सविंशो धरुण एक-
 विंशो वर्चो द्वाविंशः सम्भरणस्त्रयोविंशो योनि-
 श्वतुर्विंशो गर्भाः पञ्चविंश ओजस्त्रिणवः क्रतुरेक-
 चिंशः प्रतिष्ठा चयस्त्रिंशो ब्रह्मस्य विष्टपं चतुस्त्रिंशो
 नाकः षट्चिंशो विवर्तोऽष्टाचत्वारिंशो धर्षश्चतु-
 द्दशमः^(१-१८) ॥ १ ॥

आशुः । सप्तचिंशत् ॥ ८ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे तृतीयप्रपाठके
 अष्टमोऽनुवाकः ॥ • ॥

षष्ठमेऽनुवाके वृद्धत्याद्या इष्टका अभिहिताः । तावता तृतीया
 चितिः समाप्ता । अथाष्टमे चतुर्थीं चितौ अक्षण्यासोमोयाख्ये-
 ष्टकासु काश्चिदुच्यन्ते । कल्पः, 'श्वोभूते पौर्वाहिकीभ्यां प्रचर्य
 चतुर्थीं चितिं चिनेत्याशुस्त्रिदशेर्भागेऽसीत्येताभ्यामनुवाकाभ्यां
 यथा ब्राह्मणमुपधाय' इति । तत्राद्यनुवाकपाठस्तु,—“आशु-
 स्त्रिदत्^(१) भान्तः पञ्चदशो^(२) व्योम सप्तदशः^(३) प्रतूर्तिरष्टादशः^(४)
 तपो नवदशः^(५) अभिवर्तः सविंशो^(६) धरुण एकविंशो^(७)
 वर्चो द्वाविंशः^(८) सम्भरणस्त्रयोविंशः^(९) योनिश्चतुर्विंशः^(१०)

गर्भाः पञ्चविंशः^(११) चोजस्त्रिषवः^(१२) क्रतुरेकविंशः^(१३) प्रतिष्ठा
 चषस्त्रिंशः^(१४) ब्रह्म विष्टपं चतुस्त्रिंशः^(१५) नाकः षट्-
 त्रिंशः^(१६) विवर्त्तोऽष्टाचत्वारिंशः^(१७) धर्मस्तुष्टोमः^(१८)” इति ।
 अथ चितृत्पञ्चदशसप्तदशाष्टादशगवदश्रादिब्रह्मा सोमविशेष-
 वाचिनः । सोमाश्च दृचनिष्ठश्च साश्च आवृत्तिभेदास्त्रिष्वद्यन्ते ।
 आवृत्तिप्रकारस्तु चितृत्पञ्चदशसप्तदशानां ‘समिधमातिष्ठति’
 इत्यस्मिन्ननुवाके सामब्राह्मणेदाहरणेनास्माभिर्व्याख्यातः ; एक-
 विंश-त्रिषव-चतुस्त्रिंशाख्या अपि सोमाः सामब्राह्मणे
 निरूपिताः ; अष्टादश-गवदश्रादयस्तु न्यायेनोक्तेयाः उपसोमाः,
 ते तु ब्राह्मणे आख्याताः, तदुक्त्यनार्थस्त्वावृत्तिप्रकारः साम-
 सृचादवगन्तव्यः ; अथ चितृदादयस्तुष्टोमान्ता अष्टादशसङ्ख्याका-
 सोमविशेषा आख्याताः । ‘आशुः’ ‘भान्तः’—इत्यादीनि सोम-
 विशेषाणि, तत्र कानिचिद्गुणवाचीनि कानिचिद्द्रव्यवाचीनि,
 तथा सति गुणसम्बन्धद्रव्यतादात्म्यं सोमेषूपचर्यं तत्तत्सोमरूपत्वं
 तत्तदिष्टकायाः प्रशंसार्थमुपन्यस्यते । तच्चैवमचरयोजना,—‘आशुः’
 (ब्रह्मगुणोपेतः) ‘चितृत्’-सोमः ; हे इष्टके, तद्रूपा त्वमसि ।
 एवमुत्तरत्रापि योज्यं । ‘भान्तः’ (भासमानः), ‘द्योम’ (प्रसिद्धं
 द्रव्यं) । (प्रकृष्टा त्वर्त्तिः [त्तरा] यस्मासौ) ‘प्रत्वर्त्तिः’ ग्रीष्मकारिणीत्यर्थः ।
 ‘तपः’ प्रसिद्धं, ‘अभिवर्त्तः’ सामविशेषः । (सह विंशत्या
 सङ्ख्याया वर्त्तते इति) ‘सविंशः’ सोमविशेषः । ‘धरवः’ धारकः ।
 ‘वर्चः’ वसदेतुः । ‘सम्भरवः’ सम्यक् योषकः । ‘द्योनिः’ ।
 ‘प्रजोत्पादकः । ‘गर्भाः’ प्रसिद्धाः । ‘चोजः’ अष्टमो धातुः ।

‘ऋतुः’ ज्योतिष्टोमादिः । ‘प्रतिष्ठा’ स्थितिहेतुः । ‘ब्रध्नस्व’ आदित्य-
स्व; ‘विष्टपं’ निवासस्थानं ‘असौ वा आदित्यो ब्रध्नः’ इति
श्रुत्यन्तरात् । ‘नाकः’ स्वर्गाख्या भोगभूमिः । विपरीतत्वेन वर्त्तनं
यस्यासौ ‘विवर्त्तः’ । त्रिवृत्पञ्चदश-सप्तदशैकविंश-त्रिणव-त्रयस्त्रिंशा
अनेनैवाद्यातक्रमेण कश्चिदनुष्ठोयन्ते, कश्चित्तु विपरीतक्रमेण;
अत एव सूत्रकारेण कश्चिदुक्तं,—‘त्रयस्त्रिंशारम्भास्तत्रिवृदुत्तमाः’
इति । ‘धर्चः’ धारकः । ‘चतुष्टोमः’ त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशैकविंशानां
समूहः । एतैः सोमवाचिभिरष्टादशभिर्मन्त्रैः सोमरूपत्वमापा-
दिता अष्टादशेष्टका उपदध्यात् ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यरूपधानं विधत्ते,—“देवा वै यद्यज्ञे अकुर्वन्त
तदसुरा अकुर्वन्त ते देवा एता अक्ष्णयासोमीया अपश्यन् ता
अन्यथाऽनूच्यान्यथोपादधत् तदसुरा नान्ववायन् ततो देवा
अभवन् परासुरा यदक्ष्णयासोमीया अन्यथाऽनूच्यान्यथोपादधाति
भ्रातृव्याभिभृत्यै भवत्यात्मना परास्य भ्रातृव्यो भवति” (५।१।
१अ०) इति । पुरा कदाचित् देवसाम्यं प्राप्तुं ‘असुरा’
देवसमीपे गूढचारिणं पुरुषमवस्थाप्य तन्मुखेनावगत्य ‘देवा’ ‘यज्ञे’
‘यत्’ (यत् अङ्गम्) अकुर्वन्, ‘तत्’ सर्वं स्वयमपि तथैवानुष्ठित-
वन्तः । ततोऽसुरान् वदन्त्यितुं ‘देवा’ ‘अक्ष्णयासोमीया’
‘एता’ इष्टका ‘अपश्यन्’ । सोमवाचिभ्योपेतेर्मन्त्रैरुपधेयत्वात्
‘सोमीयाः’, तथापि मन्त्रपाठक्रममुल्लङ्घ्य वक्रत्वेनानुष्ठेयत्वात्
‘अक्ष्णयासोमीयाः’ । कथं वक्रत्वमिति ?—तदुच्यते,—‘अन्यथा’
मन्त्रानुवचनम्, ‘अन्यथा’ इष्टकोपधानमिति वक्रत्वं । ‘भान्तः

पञ्चदशः' इत्ययम् अनुवचने द्वितीयो मन्त्रः ; उपधाने तुरीयः ।
 'द्योम सप्तदशः' इत्यनुवचने द्वितीयो मन्त्रः, उपधाने तु द्वितीयः ।
 एवं सर्वत्र वक्तव्यं द्रष्टव्यं । तदानीं गूढचारो विभ्रान्तः, तन्मन्त्रा-
 दनवगतशब्दा 'असुरा' अपि देवान् अनुगन्तुं नाशक्नुवन् । ततो-
 ऽसुराणां पराभवो देवानां जयश्चासीत् । तस्मात् यजमानोऽपि
 तथैव उपदध्यात्, तदुपधानं भ्रातृव्यस्याभिभूत्यै स्वस्य जघाय च
 सम्यद्यते ।

तदेवं सामान्याकारेण विधाय विशेषाकारेण प्रथमं मन्त्रं
 विनियुक्ते,—“आग्निवृद्धिदिति पुरस्तादुपदधाति यज्ञमुखं वै
 चितृद् यज्ञमुखमेव पुरस्तादियातयति” (५।१।३अ०) इति ।
 सोमानीं मध्ये प्रथमभावित्वात् चितृतो यज्ञमुखत्वं । तन्मन्त्रो-
 पधानेन पूर्वस्यां दिशि यज्ञमुखं प्रसारयति ।

अथानुवचने द्वितीयं मन्त्रं विनियुक्ते,—“द्योम सप्तदश इति
 दक्षिणतोऽक्षं वै द्योमान् सप्तदशोऽन्नमेव दक्षिणतो धत्ते तस्माद्
 दक्षिणेनान्नमद्यते” (५।१।३अ०) इति । द्योमवदाकाशवज्रले-
 खेने वज्रधान्यनिष्पत्तेर्व्योम्नोऽन्नत्वं । सप्तदशसोमस्यान्नसम्पादकै-
 र्वैश्वैः सह प्रजापतेर्मध्यदेशादुत्पन्नत्वादन्नत्वं । यस्मादोद्वेगेन मन्त्रेण
 दक्षिणस्यां दिश्युपधानं तद्दिशि अन्नोपधानतुल्यं, 'तस्मात्'
 लोकेऽपि दक्षिणेन हस्तेनान्नं भुज्यते ।

अथ सप्तमं मन्त्रं विनियुक्ते,—“धरुण एकविंश इति पश्चात्
 प्रतिष्ठा वा एकविंशः प्रतिष्ठित्यै” (५।१।३अ०) इति । सामि-
 धेनीप्रकरणे एकविंशसोमानीं प्रतिष्ठेत्याज्यातत्वादस्य प्रतिष्ठात्वम् ।

अथ द्वितीयं मन्त्रं विनियुक्ते,—“भान्तः पञ्चदश इत्युत्तरत ओजो वै भान्त ओजः पञ्चदश ओज एवोत्तरतो धत्ते तस्मात् उत्तरतोऽभिप्रयायी जयति” (५।३।३अ०) इति । भासनस्य ओजःकार्यत्वादोजस्त्वम् । अन्यच्च ‘पञ्चदशो वज्रः’ इत्याद्यातत्वात् ओजोवद्वलहेतुत्वादोजस्त्वं ।

अथ चतुर्थं मन्त्रं विनियुक्ते,—“प्रवृत्तिरष्टादश इति पुरस्तादुपदधाति द्वौ चिह्नतावभिपूर्वं यज्ञमुखे विधातयति” (५।३।३अ०) इति । अष्टादशसोमस्य पूर्वोत्तरभागयोर्नवसङ्ख्योपेतत्वात् द्वौ चिह्नतौ सम्यचेते । तौ च ‘अभिपूर्वम्’ (अनुक्रमेण) ‘यज्ञमुखे’ प्रसारयति ।

अथ षष्ठं मन्त्रं विनियुक्ते,—“अभिवर्त्तः सविष्ट इति दक्षिणतोऽङ्गं वा अभिवर्त्तोऽङ्गं सविष्टोऽस्यमेव दक्षिणतो धत्ते तस्मात् दक्षिणेनाश्रमयते” (५।३।३अ०) इति । अभिवर्त्तसाधोऽङ्गसाधनत्वादङ्गत्वं । विष्टसोमस्य दशसङ्ख्याकद्वयोपेतस्य विराड्द्वारा अश्वत्वं ।

अथाष्टमं मन्त्रं विनियुक्ते,—“वर्षो द्वाविष्ट इति पश्चाद् द्वाविष्टतिर्दे तेन विराजौ यद् दे प्रतिष्ठा तेन विराजोरेवाभिपूर्वमन्नाद्ये प्रतितिष्ठति” (५।३।३अ०) इति । द्वाविष्टतिसङ्ख्यामध्ये या ‘विष्टतिः’, ‘तेन’ (विष्टतिसङ्ख्याविशेषेण) दशसङ्ख्योपेते ‘दे’ ‘विराजौ’ सम्यचेते । विष्टतेरुपरि ‘यत्’ ‘दे’ (या दिसङ्ख्याविशेषेण) पादयोरिव प्रतिष्ठाहेतुत्वात्, ‘प्रतिष्ठा’, ‘तेन’ (तादृशदिसङ्ख्याविशेषेण) तथा सति ‘विराजोः’ सम्बन्धिन्येव अन्नाद्ये क्रमेण प्रतिष्ठितो भवति ।

अथ नवमं मन्त्रं विनियुक्ते,—“तपो नवदक्ष इत्युत्तरतस्तस्मात् सव्यो हस्तयोस्तपस्वितरः” (५।३।३अ०) इति । यस्मात् उदीच्यां दिग्नि ‘तपः’ इति मन्त्रः प्रवर्त्तते,* ‘तस्मात्’ उत्तरदिम्बर्त्ती वामहस्तो द्योर्हस्तयोर्मध्ये अतिशयेन तपस्वी, दक्षिणहस्तवङ्गोऽजगन्मत्तभावात्, अजगन्मत्तस्य तपोरूपत्वात् ।

अथ दशमं मन्त्रं विनियुक्ते,—“द्योनिस्तुर्विष्ट इति पुरस्तादुपदधाति चतुर्विष्टत्यक्षरा गायत्री गायत्री यज्ञमुखं यज्ञमुखमेव पुरस्ताद्वियातयति” (५।३।३अ०) इति । प्रातःसवने प्रवृत्ते यज्ञायत्र्या यज्ञमुखत्वम् ।

अथैकादशं मन्त्रं विनियुक्ते,—“गर्भाः पञ्चविष्ट इति दक्षिणतोऽन्नं वै गर्भा अन्नं पञ्चविष्टोऽन्नमेव दक्षिणतो धत्ते तस्माद्दक्षिणेनान्नमद्यते” (५।३।३अ०) इति । गर्भाणामन्नकार्यत्वादन्नं, पञ्चविष्टस्यान्नहेतुत्वादन्नम् ।

अथ द्वादशं मन्त्रं विनियुक्ते,—“ओजस्विणव इति पश्चादिमे वै लोकास्त्रिणव एवमेव लोकेषु प्रतितिष्ठति” (५।३।३अ०) इति । त्रिणवे त्रिसंख्याया विद्यमानत्वात् लोकत्रयरूपत्वम् ।

अथ नवमं मन्त्रं विनियुक्ते,—“सम्भरणस्तयोर्विष्ट इत्युत्तरतस्तस्मात् सव्यो हस्तयोः सम्भार्यतरः” (५।३।३अ०) इति । सम्भग्भरणीयं भिक्षापात्रादिकं येन वामहस्तेन, सोऽयं ‘सम्भार्यतरः’, स च अतिशयेन हस्तयोर्द्वयोर्मध्ये धार्य धारयति ।

अथ त्रयोदशं मन्त्रं विनियुक्ते,—“ऋतुरेकचिष्ट इति

* प्रवर्त्तते इति सर्वत्र पाठो न सम्भवः ।

पुरस्तादुपदधाति वाग् वै क्रतुर्यज्ञमुखं वाक् यज्ञमुखमेव पुरस्ताद् विद्यातयति” (५।३।३अ०) इति । मन्त्रनिष्पाद्यत्वात् क्रतोर्वाग्- रूपत्वं, सा च ‘वाक्’ यज्ञस्य ‘मुखं’, प्रथमं मन्त्रमुच्चार्य पश्चा- दनुष्ठेयत्वात् ।

अथ पञ्चदशं मन्त्रं विनियुक्ते,—“ब्रध्नस्य विष्टपं चतुस्त्रिंश इति दक्षिणतोऽसौ वा आदित्यो ब्रध्नस्य विष्टपं ब्रह्मवर्चसमेव दक्षिणतो धत्ते तस्माद्दक्षिणोऽर्हो ब्रह्मवर्चसितरः” (५।३।३अ०) इति । यद्यथादित्य एव ‘ब्रध्नः’, ‘विष्टपं’ तु तस्य निवासस्थानं, तथाप्यत्राभेद उपचर्यते । दक्षिणस्याम् आदित्यमन्त्रेणोपधानात् दक्षिणहस्तो ब्रह्मवर्चःसाधिकः । यद्वैदिकहोमपूजादिकं धारयति, ‘तस्मात्’ दक्षिणभाग एवातिशयेन ब्रह्मवर्चसयुक्तः; अत एव आशीर्वादादौ स एव प्रसक्तः ।

अथ चतुर्दशं मन्त्रं विनियुक्ते,—“प्रतिष्ठा त्रयस्त्रिंश इति पश्चात् प्रतिष्ठित्यै” (५।३।३अ०) इति । मन्त्रगतेनैव प्रतिष्ठा- शब्देन प्रतिष्ठा सूचिता ।

अथ षोडशं मन्त्रं विनियुक्ते,—“नाकः षट्त्रिंश इत्युत्तरतः सुवर्गो वै लोको नाकः सुवर्गस्य लोकस्य समश्चै” (५।३।३अ०) इति । नाकशब्दार्थः प्रसिद्ध एव ।

अत्र विनियोगसंग्रहः,—

आग्नेरष्टादशादध्यादक्ष्णयास्तोमसंयुता इति ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे दृष्ट्या- यजुःसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे द्वितीयप्रपाठके अष्टमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अग्नेर्भागोऽसि दीक्षाया आधिपत्यं ब्रह्म सृत्तं चि-
 द्दत्तोमः^(१) इन्द्रस्य भागोऽसि विष्णोराधिपत्यं क्षत्र-
 सृत्तं पञ्चदशः स्तोमः^(२) नृचक्षसां भागोऽसि धातु-
 राधिपत्यं जनित्रः सृत्तः सप्तदशः स्तोमः^(३) मित्रस्य
 भागोऽसि वरुणस्याधिपत्यं दिवो वृष्टिर्वाता सृता
 एकविंशः स्तोमः^(४) अदित्यै भागोऽसि पूषा आधि-
 पत्यमोजः सृत्तं चिन्वः स्तोमः^(५) वसूनां भागोऽसि ॥
 ॥ १ ॥

रुद्राणामाधिपत्यं चतुष्पात्सृत्तं चतुर्विंशः स्तोमः^(६)
 आदित्यानां भागोऽसि मरुतामाधिपत्यं गर्भाः सृताः
 पञ्चविंशः स्तोमः^(७) देवस्य सवितुर्भागोऽसि वृहस्पते-
 राधिपत्यः समीचीर्दिशं सृताश्चतुष्टोमः स्तोमः^(८)
 यावानां भागोऽस्य यावानामाधिपत्यं प्रजा सृता-
 श्चतुश्चत्वारिंशः स्तोमः^(९) ऋभूणां भागोऽसि विश्वेषां
 देवानामाधिपत्यं भूतं निशान्तः सृत्तं त्रयस्त्रिंशः
 स्तोमः^(१०) ॥ २ ॥

वसूनां भागोऽसि । षट्चत्वारिंशश्च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे तृतीयप्रपाठके
 नवमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अष्टमेऽनुवाके काश्चिदक्षययास्तोमीयाख्या इष्टका उक्ताः ।
अथ नवमेऽवशिष्टास्ता उच्यन्ते । तासामवशिष्टानामिष्टकानां
मन्त्रेषु प्रथमं मन्त्रमाह,—“अग्नेर्भागोऽसि दीक्षाया आधिपत्यं
ब्रह्म स्यूतं चित्रत्सोमः^(१)” इति । हे इष्टके, योऽयम् ‘अग्नेर्भागः’
(हविर्लक्षणः), यच्च ‘दीक्षाया’ ‘आधिपत्यं’ (स्वामित्वं), ‘स्यूतं’
‘ब्रह्म’ (देवानां प्रीतिकरं मन्त्रज्ञातं ब्राह्मणजातिर्वा), योऽपि
चित्रदाख्यः सोमविशेषः; तत्सर्वं त्वम् ‘असि’ ।

अथ द्वितीयं मन्त्रमाह,—“इन्द्रस्य भागोऽसि विष्णोराधि-
पत्यं चक्रं स्यूतं पञ्चदशः सोमः^(२)” इति । हे इष्टके, योऽयम्
‘इन्द्रस्य भागः’ (हविर्विशेषः), यच्च ‘विष्णोः’ (परमेश्वरस्य)
‘आधिपत्यं’, यदपि ‘स्यूतं’ (प्रीतिहेतुं) ‘चक्रं’ (बलं क्षत्रियजाति-
र्वा), योऽपि पञ्चदशाख्यः ‘सोमः’; तत्सर्वं त्वम् ‘असि’ ।

अथ तृतीयं मन्त्रमाह,—“नृचक्षसां भागोऽसि धातुराधिपत्यं
जनिचं स्यूतं सप्तदशः सोमः^(३)” इति । ये मनुष्याः सन्तः
चक्षते (वेदं व्यक्तमुच्चारयन्ति), ते ‘नृचक्षसः’ (ष्टत्विगादयः);
तेषां ‘भागः’ दक्षिणारूपो गवादिः, ‘धातुः’ प्रजापतेर्यत् ‘आधि-
पत्यं’, यच्च ‘स्यूतं’ (प्रीतिकरं) ‘जनिचं’ (जननशीलम् अन्नं) यो
हि सप्तदशाख्यः सोमविशेषः; तत् सर्वं त्वम् ‘असि’ ।

अथ चतुर्थं मन्त्रमाह,—“मित्रस्य भागोऽसि वरुणस्याधि-
पत्यं दिवो वृष्टिर्वाताः स्यूता एकविंशः सोमः^(४)” इति ।
प्रीतिहेतवः ‘वाताः’ (वायुविशेषाः) ‘दिवः’ सकाशादागताः;
‘वृष्टिः’ च ।

अथ पञ्चमं मन्त्रमाह,—“अदित्यै भागोऽसि पूष्ण आधि-
पत्यमोजः सृतं क्षिणवः सोमः^(१)” इति । ‘ओजः’ (बलम्
अष्टमधातुर्वा) ।

अथ षष्ठं मन्त्रमाह,—“वसुतां भागोऽसि रुद्राणामाधिपत्यं
चतुष्पात् सृतं चतुर्विंशः सोमः^(२)” इति । ‘चतुष्पात्’ (गवा-
श्वादिः) ।

अथ सप्तमं मन्त्रमाह,—“आदित्यानां भागोऽसि मरुता-
माधिपत्यं गर्भा सृताः पञ्चाविंशः सोमः^(३)” इति । ‘गर्भाः’
द्विपदां चतुष्पदां चोदरगताः ।

अथाष्टमं मन्त्रमाह,—“देवस्य सवितुर्भागोऽसि वृहस्पतेराधि-
पत्यं समीचीर्दिशः सृताश्चतुष्टोमः सोमः^(४)” इति । यासु दिक्ष्व-
वस्थिताः प्राणिनोऽनुकूलाः ता ‘दिशः’ समीच्यः ता एव ‘सृताः’ ।

अथ नवमं मन्त्रमाह,—“यावानां भागोऽस्य यावानामाधि-
पत्यं प्रजाः सृताश्चतुस्त्वारिंशः सोमः^(५)” इति । युतो
(मिश्रोभवतः) शुक्लकृष्णपक्षौ अत्रेति ‘यावाः’ मासाः । अतथा-
विधत्वात् ‘अयावाः’ अर्द्धमासाः ।

अथ दशमं मन्त्रमाह,—“अभूषां भागोऽसि विश्वेषां देवा-
नामाधिपत्यं भूतं निशान्तं सृतं त्रयस्त्रिंशः सोमः^(६)”
इति । अभुशब्दे देवसामान्यवाची । गणविशेषोविश्वे-देवाः ।
‘भूतं’ निष्पन्नं । ‘निशान्तं’ गृहं ।

एतैर्मन्त्रैरुपधेयासु अक्षयासोमीयासु इष्टकासु मन्त्रविशेषेषु
देशविशेषेषु च सहापधानं विधीयते ।

तच्च प्रथममन्त्रं विनियुक्ते,—“अग्नेर्भागोऽसीति पुरस्तादुप-
दधाति यज्ञमुखं वा अग्निर्यज्ञमुखं दीक्षा यज्ञमुखं ब्रह्म यज्ञ-
मुखं त्रिवृद् यज्ञमुखमेव पुरस्तादियातयति” (५।३।३अ०)
इति । प्रथमम् आहितेऽग्नौ पश्चाद्यज्ञस्य प्रवृत्तेरग्निः ‘यज्ञमुखं’ ।
सोमयागस्य दीक्षोपक्रमत्वाद् दीक्षाया यज्ञमुखत्वं । यज्ञस्य
अतिस्मरणपूर्वकत्वात् आर्त्तिज्यस्य च ब्राह्मणधर्मत्वात् ब्राह्मण-
जातिः ‘यज्ञमुखं’ । स्तोत्राणां मध्ये प्रथमस्तोत्रस्य वहिष्यवमानस्य
त्रिवृत्स्तोमेन निष्पाद्यमानत्वात् त्रिवृतो यज्ञमुखत्वं । अनेन
मन्त्रेणोपधाने ‘यज्ञमुखं’ सर्वं ‘पुरस्तात्’ प्रसारयति ।

अथ द्वितीयं मन्त्रं विनियुक्ते,—“नृचक्षसां भागोऽसीति
दक्षिणतः शुश्रुवांसो वै नृचक्षसोऽन्नं धाता जाताद्यैवास्मै
अन्नमपि दधाति तस्माज्जातोऽन्नमन्ति अनिचः सृष्टः सप्तदशः
स्तोम इत्याद्यान्नं वै अनिचमन्नः सप्तदशोऽन्नमेव दक्षिणतो धत्ते
तस्मात् दक्षिणेनान्नमद्यते” (५।३।३अ०) इति । वेदशास्त्रपारं-
गताः ‘शुश्रुवांसः’ एव ‘नृचक्षाः’-शब्देनाभिधीयन्ते, चक्षते व्यक्तं
ब्रुवते इति ‘चक्षसः’, नरस्य ते चक्षस इति ‘नृचक्षसः’; यदा
नृषु मनुष्येषु मध्ये चक्षसो (व्यक्तं वक्तारः) । धातुरस्मोत्पादकत्वा-
दन्नत्वं, अतो मन्त्रे धातृशब्दपाठेनोत्पन्नाय यजमानाय ‘अन्नं’
सम्पादयति । तस्मिन् मन्त्रे ‘जजिचम्’ इत्याद्युत्तरभागमपि
ब्रूयात् । जायत इति व्युत्पत्त्या अनिचशब्देऽन्नवाची । सप्तदश-
स्तोमस्य अन्नकारणत्वादन्नत्वं । एवं सति कृत्स्नमपि ‘अन्नं’ दक्षिणस्यां

दिशि सम्पादयति । यस्मात् दक्षिणदिशोऽन्नभागित्वं, 'तस्मात्' दक्षिणहस्तेनान्नं भुङ्क्ते ।

अथ चतुर्थं मन्त्रं विनियुक्ते,—“मित्रस्य भागोऽसीति पश्चात् प्राणो वै मित्रोऽपानो वरुणः प्राणापानावेवास्मिन् दधाति दिवो वृष्टिर्वाताः सृता एकविंशस्रोम इत्याह प्रतिष्ठा वा एकविंशः प्रतिष्ठित्यै” (५। ३। ३ अ०) इति । मित्रावरुणयोः प्राणापानाभिमानित्वात् तद्रूपत्वं । तस्य मन्त्रस्योत्तरभागे सर्वस्रोमप्रतिष्ठारूपस्य एकविंशस्याभिधानं 'प्रतिष्ठित्यै' सम्पद्यते ।

अथ द्वितीयं मन्त्रं विनियुक्ते,—“इन्द्रस्य भागोऽसीत्युत्तरत ओजो वा इन्द्र ओजो विष्णुरोजः क्षत्रमोजः पञ्चदश ओज एवोत्तरतो धत्ते तस्मादुत्तरतोऽभिप्रयायी यजति” (५। ३। ३ अ०) इति । इन्द्रादीनां बलवत्त्वात् ओजरूपत्वं । ततः सर्वमपि 'ओजः' उदीच्यां दिशि स्थापितं भवति । ओजोयुक्तत्वादेव उत्तरदिग्गामी तीर्थयात्रादिपुण्येन स्वर्गं 'यजति' ।

अथ षष्ठं मन्त्रं विनियुक्ते,—“वसूनां भागोऽसीति पुरस्तादुपदधाति यज्ञमुखं वै वसवो यज्ञमुखं रुद्रा यज्ञमुखं चतुर्विंशो यज्ञमुखमेव पुरस्तादियातयति” (५। ३। ३ अ०) इति । 'वसूनां' प्रातःसवनाभिमानित्वात् यज्ञमुखत्वं । प्रातःसवनाभिमानित्वञ्च कन्दोगा आमनन्ति, 'ब्रह्मवादिनो वदन्ति यद् वसूनां प्रातःसवनम्' इति । 'रुतं' (ब्रह्मं मन्त्ररूपं) द्रवयन्ति* ।

* द्रावयन्ति इति का० ह० पु० पाठः ।

इति 'रुद्राः', तथा सति रुद्रप्रवर्त्तितमन्त्रपूर्वकत्वात् यज्ञस्येति रुद्राणां यज्ञमुखलोपचारः । 'चतुर्विंशः'* चतुस्त्वारिंश्चाष्टा-
चत्वारिंशरूपेषु सोमेषु प्रथमत्वाच्चतुर्विंशस्य यज्ञस्य यज्ञमुखत्वम् ।

अथ सप्तमं मन्त्रं विनियुक्ते,—“आदित्यानां भागोऽसीति दक्षिणतोऽन्नं वा आदित्या अन्नं मरुतोऽन्नं गर्भा अन्नं पञ्च-
विंशोऽन्नमेव दक्षिणतो धत्ते तस्मात् दक्षिणेनान्नमद्यते” (५।
३।३अ०) इति ।

“आदित्याज्जायते दृष्टिर्दृष्टेरन्नं ततः प्रजाः” । (मनु०)
इत्यन्नहेतुत्वादादित्यागामन्नत्वं । मरुतां वैश्वरूपत्वेनान्नसम्पादक-
त्वादन्नत्वं । गर्भाणामन्नकार्यत्वादन्नत्वं । पञ्चविंशसोमस्य शास्त्र-
सिद्धान्नहेतुत्वादन्नत्वम् ।

अथ पञ्चमं मन्त्रं विनियुक्ते,—“अदित्यै भागोऽसीति पश्चात् प्रतिष्ठा वा अदितिः प्रतिष्ठा पूषा प्रतिष्ठा त्रिणवः
प्रतिष्ठित्यै” (५।३।३अ०) इति । 'अदितिः' भूमिः, सा च
निवासहेतुत्वात् 'प्रतिष्ठा' । पूष्णः पोषकत्वेन प्रतिष्ठात्वं । त्रिणव-
सोमस्य शास्त्रसिद्धं प्रतिष्ठात्वम् ।

अथाष्टमं मन्त्रं विनियुक्ते,—“देवस्य सवितुर्भागोऽसीत्युत्तरतो ब्रह्म वै देवः सविता ब्रह्म दृष्टस्यतिर्ब्रह्म चतुष्टोमो ब्रह्मवर्चस-
मेवोत्तरतो धत्ते तस्मादुत्तरोऽर्द्धो ब्रह्मवर्चसितरः सावित्रवती
भवति प्रसृत्यै तस्माद् ब्राह्मणानामुदीचो सनिः प्रसृता” (५।३।

* एवमेव सर्वत्र पाठः । चतुर्विंश-इति पाठो भवितुं युक्तः ।

३ अ०) इति । प्रातःसन्ध्यादौ ब्राह्मणैरुपास्यत्वात् सवितुः ब्रह्मत्वं । वृहस्पतेर्ब्राह्मणजात्यभिमानित्वाद् ब्रह्मत्वं । तच्च, 'ब्रह्म वै देवानां वृहस्पतिः' इति श्रुत्यन्तरादवगम्यते । चतुष्टोमस्य ब्राह्मसिद्धं ब्रह्मत्वं । सविद्वप्रतिपादको मन्त्रः सावित्रः, तेन मन्त्रेणोपहितेष्टका 'सावित्रवती', अतः सा प्रसवाय सम्यक्षते । यस्माद् ब्रह्मरूपसविद्वप्रतिपादकमन्त्रेण साध्या इष्टका उत्तरस्यां दिशि उपहिता, 'तस्मात्' 'ब्राह्मणानां' 'उदीची' 'सजिः' 'प्रसृता' (उत्तरस्यां दिशि यज्ञभिन्नादिरूपा याज्ञा ब्राह्मेणाभ्यनुज्ञाता) । विन्ध्यस्योत्तरभागे हि पुण्यभूमौ शुद्धा ब्राह्मणा वर्तन्ते, तस्मात् तच्च प्रतिग्रहः प्रशस्तः ।

पूर्वानुवाकास्मातौ सप्तदशाष्टादशरुक्त्वावितः पूर्वं न विजि-
युक्तौ । तत्राष्टादशं मन्त्रं विनियुक्ते,—“धर्चश्चतुष्टोम इति पुरस्तादुपदधाति यज्ञमुखं वै धर्चो यज्ञमुखं चतुष्टोमो यज्ञमुखमेव पुरस्ताद्विधातयति” (५।३।३ अ०) इति । 'धर्चः' (धारयिता) 'अग्निष्टोमः', स च सोमयागानां प्रथमभावित्वात् यज्ञमुखं । 'चतुष्टोमः' तस्य यज्ञभूतचिद्वदाद्यात्मकत्वात् 'यज्ञ-
मुखत्वम्' ।

अथ प्रकृतानुवाकगतं नवमं मन्त्रं विनियुक्ते,—“यावानां भागोऽधीति दक्षिणतो मासा वै यावा अर्द्धमासा अवावाः तस्माद्दक्षिणावृता मासा अक्षं वै यावा अक्षं प्रजा अक्षमेव दक्षिणतो धत्ते तस्मात् दक्षिणेनाक्षमद्यते” (५।३।३ अ०) इति । गोक्षोकस्य प्रादक्षिण्येण सञ्चरता आदित्येन सम्यक्षत्वात्मासनां

इच्छिणादृत्वं । यावच्छब्दवाच्यानां माषाणां कासरूपाणामक्षपाक-
हेतुत्वादक्षत्वं । प्रजानामक्षभोक्तृत्वादक्षत्वम् ।

अथ दशमं मन्त्रं विनियुक्ते,—“अभूषां भागोऽसीति पश्चात्
प्रतिष्ठित्यै” (५।३।३अ०) इति । देवानामनुयाहकत्वेन प्रतिष्ठा-
हेतुत्वम् ।

अथ पूर्वानुवाकगतं सप्तदशं मन्त्रं विनियुक्ते,—“विवर्तो-
ऽष्टाचत्वारिंश इत्युत्तरतोऽनयोर्लोकयोः सर्वोर्ध्वाय तस्मादिमौ
लोकौ समावदोर्यौ” (५।३।३अ०) इति । सोमानां मध्ये
‘अष्टाचत्वारिंशः’ सोमः सर्वोत्तमः, ततोऽभ्यधिकसोमस्याभावात्,
मनुष्यलोके दिशां मध्ये विन्ध्यादुत्तरा दिक् उत्तमा ; अत
उत्तमदयमेतन्नेन मनुष्यलोको वीर्यवान् सम्यक् । स्वर्गस्य
लोकस्य देवाधिष्ठितत्वात् वीर्यवत्त्वं प्रसिद्धम् । एवञ्च सति उभयोः
‘लोकयोः’ समानवीर्यत्वं भवति । यस्मादेवं मनुष्यलोकस्य वीर्यवत्त्वं
सम्पादितं, ‘तस्मात्’ ‘इमौ’ ‘लोकौ’ ‘समावदोर्यौ’ ; मनुष्यलोकः
पुष्टानुष्ठाननिष्पादनेन वीर्यवानिति समत्वम् ।

अनुवाकद्वयेन वक्रत्वेवोपहितानाम् दृष्टकानां मध्ये एकैकस्यां
दिशि या उपहितास्ताः सर्वा दिग्विश्वेषोपाधिना संगृह्या
प्रशंसति,—“यस्य मुख्यवक्ताः पुरस्तादुपधीयन्ते मुख्य एव भवति आ
अस्य मुखो जायते यस्यास्रवतीर्दक्षिणतोऽस्ति अक्षम् आ अस्त्रा-
न्नादो जायते यस्य प्रतिष्ठावक्ताः पश्चात् प्रत्येव तिष्ठति यस्यौ-
जस्रतोऽत्तरत ओजस्रेव भवति आ अस्यौजस्वी जायते”
(५।३।३अ०) इति । मुख्यत्वेन पूर्वोक्तेषु अर्थवादिषु सूता दृष्टका

‘मुख्यवत्यः’ । तासां पूर्वस्थां दिव्युपधानेन स्वयं ‘मुख्यो’ भवति, स्वपुत्रश्च ‘मुख्यो’ ‘जायते’ । अश्वत्वेन स्तुता इष्टका अश्ववत्यः । तस्मात् इष्टिस्थ्यां दिव्युपधानेन स्वयं पुत्रश्चाश्ववत्कौ सम्पद्येते । प्रतिष्ठात्वेन स्तुता इष्टकाः प्रतिष्ठावत्यः । तासां पश्चिमाद्यां दिव्युपधानेन प्रतिष्ठितो भवति । ओजस्वेन स्तुता इष्टका ओज-
वत्यः । तासामुत्तरस्थां दिव्युपधानेन स्वयं पुत्रश्चोजस्विनौ भवतः ।

वक्रत्वेन योऽयमुपधानप्रकारोऽभिहितः तमेतं श्लोचब्रह्मरूप-
त्वेन प्रशंसति,—“अर्को वा एष यदग्निस्तस्यैतदेव श्लोचमेतच्छब्दं
यदेवा विधा विधीयतेऽर्के एव तदर्थमनुविधीयते” (५।३।३अ०)
इति । यः ‘अग्निः’ अस्ति, स ‘एष’ ‘अर्कः’ (अर्चनीयः), तस्मै
अर्चनाङ्गत्वेन श्लोचब्रह्मे अपेक्षिते, तथा सति योऽयं वक्रत्वेनाप-
धानप्रकारोऽभिहितः, तच्चेकेनानुवाकेनोक्तं ‘श्लोचम्,’ इतरेष्वानु-
वाकेनोक्तं ‘ब्रह्म’ । एवं सति अर्चनीये वक्रौ एवार्चनयोग्यमनुष्ठानं
क्रमेण संपादितं भवति ।

एतदनुष्ठानं तद्देदनञ्च प्रशंसति,—“अत्यन्नम् आ अस्मान्नादो
जायते यस्यैषां विधा विधीयते य उ चैनामेवं वेद” (५।३।
३अ०) इति । ‘एनां’ विधाम् ।

अथ त्रिनिर्योगसंयष्टः,—

अग्ने, त्रिष्टा दद्वादध्यादध्यायास्त्रोमसञ्ज्ञका इति ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्डवज्रः—
‘संहिताभाष्ये चतुर्थकांश्चे हतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

एकयाऽस्तुवत प्रजा अधीयन्त प्रजापतिरधिपति-
 रासीत्^(१) तिस्रभिरस्तुवत ब्रह्माऽसृज्यत ब्रह्मणस्पति-
 रधिपतिरासीत्^(२) पञ्चभिरस्तुवत भूतान्दसृज्यन्त
 भूतानां पतिरधिपतिरासीत्^(३) सप्तभिरस्तुवत सप्तर्ष-
 योऽसृज्यन्त धाताऽधिपतिरासीत्^(४) नवभिरस्तुवत
 पितरोऽसृज्यन्तादितिरधिपत्यासीत्^(५) एकादशभिर-
 स्तुवतर्तवोऽसृज्यन्तार्तवोऽधिपतिरासीत्^(६) त्रयोदश-
 भिरस्तुवत मासा असृज्यन्त संवत्सरोऽधिपतिः ॥ १ ॥

आसीत्^(७) पञ्चदशभिरस्तुवत क्षत्रमसृज्यन्तेन्द्रो-
 ऽधिपतिरासीत्^(८) सप्तदशभिरस्तुवत पशवोऽसृज्यन्त
 दृष्टस्पतिरधिपतिरासीत्^(९) नवदशभिरस्तुवत शूद्रा-
 र्यावसृज्येतामहेराचे अधिपत्नो आस्ताम्^(१०) एकविं-
 शत्यास्तुवतैकशफाः पशवोऽसृज्यन्त वरुणोऽधिपति-
 रासीत्^(११) त्रयोविंशत्यास्तुवत क्षुद्राः पशवोऽसृज्यन्त
 पूषाधिपतिरासीत्^(१२) पञ्चविंशत्यास्तुवतारुण्याः पश-
 वोऽसृज्यन्त वायुरधिपतिरासीत्^(१३) सप्तविंशत्यास्तुवत
 द्यावापृथिवी वि ॥ २ ॥

एतां वसवो रुद्रा आदित्या अनु व्यायन् तेषामा-
 धिपत्यमासीत्^(१४) नवविंशत्यास्तुवत वनस्पतयोऽसृ-
 ज्यन्त सोमोऽधिपतिरासीत्^(१५) एकविंशतास्तुवत प्रजा

असृज्यन्त यावानाश्चायावानाश्चाधिपत्यमासीत्^(१९)
 चयस्त्रिंशतास्तुवत भूतान्यशाम्यन् प्रजापतिः परमे-
 ष्वधिपतिरासीत्^(२०) ॥ ३ ॥

संवत्सरोऽधिपतिः । वि । पञ्चविंशच्च ॥ १० ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे तृतीयप्रपाठके
 दशमोऽनुवाकः ॥०॥

नवमेऽनुवाके अवशिष्टा अक्षण्यासोमीया उक्ताः । अथ
 दशमे सृष्टिशब्दाभिधेया इष्टका उच्यन्ते । कल्पः, 'एकयाऽस्तुवतेति
 सप्तदश सृष्टोः' इति । पाठस्तु,—“एकयाऽस्तुवत प्रजा अधीयन्त
 प्रजापतिरधिपतिरासीत् तिस्रभिरस्तुवत ब्रह्मासृज्यत ब्रह्मणस्पति-
 रधिपतिरासीत् पञ्चभिरस्तुवत भूतान्यसृज्यन्त भूतानां पति
 रधिपतिरासीत् सप्तभिरस्तुवत सप्तर्षयोऽसृज्यन्त धाताऽधिपति-
 रासीन्नवभिरस्तुवत पितरोऽसृज्यन्तादितिरधिपत्यासीदेकादश-
 भिरस्तुवत षट्त्रयोऽसृज्यन्तार्तवोऽधिपतिरासीत् त्रयोदशभिरस्तुवत
 मासा असृज्यन्त संवत्सरोऽधिपतिरासीत् पञ्चदशभिरस्तुवत
 षष्ठमसृज्यन्तेन्द्रोऽधिपतिरासीत् सप्तदशभिरस्तुवत पञ्चवोऽसृज्यन्त
 वृहस्पतिरधिपतिरासीन्नवदशभिरस्तुवत शूद्रार्थो असृज्येतामहे-
 रात्रे अधिपत्नी आस्तामेकविंशत्यास्तुवतैकशफाः पञ्चवोऽसृज्यन्त
 षड्विंशोऽधिपतिरासीत् त्रयोविंशत्यास्तुवत चुद्राः पञ्चवोऽसृज्यन्त

पूषाऽधिपतिरासीत् सप्तविंशत्यास्तुवत आरण्याः पन्नवोऽसृज्यन्त
 वायुरधिपतिरासीत् सप्तविंशत्यास्तुवत यावाष्टयिवी वि एतां
 वसवो इन्द्रा आदित्या अनु वि आयन् तेषामाधिपत्यमासीन्नव-
 विंशत्या अस्तुवत वनस्पतयोऽसृज्यन्त सोमोऽधिपतिरासीदेक-
 चिंशत्यास्तुवत प्रजा असृज्यन्त यावानाञ्चायावानाञ्चाधिपत्यमा-
 सीत् ज्यक्षिंशत्यास्तुवत भूतान्यब्राम्हणं प्रजापतिः परमेष्ठो अधि-
 पतिरासीत्^(११०)” इति। पूर्वं महर्षयः कदाचित् यागकाले ‘एकया’
 सोचियथा चक्षुः स्तुतिमकुर्वन्, तत्सामर्थ्यात् ‘प्रजाः’ ‘अधीयन्त’
 (तैः महर्षिभिः उदपाद्यन्त) ; तदानीं ‘प्रजापतिः’ तासां, प्रजानां
 ‘अधिपतिरासीत्’ । अथ कदाचित् ‘तिसृभिः’ सोचियाभिः
 ‘अस्तुवत’, तत्सामर्थ्यात् ‘ब्रह्म’ (ब्राह्मणजातिः) तैः ‘असृज्यन्त’;
 ‘ब्रह्मणस्पतिः’ इति प्रसिद्धो देवः, स ब्राह्मणजातेः ‘अधिपति-
 रासीत्’ । एवं सर्वत्र योज्यम् । ‘भूतानां पतिः’ कश्चिद्देवविशेषः ।
 अत एवान्यत्रास्मात्, ‘भूतानां पतये स्वाहा’ इति । सोऽयमत्र
 ‘भूतानां पतिः’ ‘अधिपतिः’ (स्वामी) ‘आसीत्’ । ‘धाता’ जगत्-
 स्रष्टा । ‘अदितिः’ भूमिः । ‘आर्त्तवः’ ऋतुपालकः कश्चिद्देव-
 विशेषः । ‘चक्षुः’ चक्षियजातिः । शूद्रः वैश्यश्चेति जातिद्वयम् ।
 अर्द्धदेवता रात्रिदेवता चेत्येते जातिद्वयस्य ‘अधिपत्नी’ (स्वामि-
 रूपे) ‘आस्तां’ । सप्तविंशतिस्तोत्रसामर्थ्यात् पूर्वमेकोभूते ‘यावा-
 ष्टयिव्यौ’ परस्परं वियुक्ते अभूतां । तयोर्वियोगम् ‘अनु’ वस्त्रा-
 दयस्तथो गणाः परस्परं वियुक्ता अभवन् । ‘तेषां’ (वस्त्रादीनां)
 यावाष्टयिव्यौ प्रति ‘आधिपत्यम्’ ‘आसीत्’ । ‘यावाः’ (मास-

देवताः) । ‘अषावाः’ (अर्द्धमासदेवताः), उभयविधदेवतानां प्रजाः प्रति ‘आधिपत्यमासीत्’ । ‘भूतान्वज्रात्मन्’ (प्राचीनः ब्रह्मान् उपद्रवरहितान् अकुर्वत) । परमे सत्यलोके तिष्ठतीति ‘परमेष्ठी’ तादृशः प्रजापतिः स्वामी अभूत् ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते,—“सृष्टीरुपदधाति यथा-सृष्टमेवावदन्ते” (५।३।३अ०) इति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः,—

एक, सप्तदशदध्यादिष्टकाः सृष्टिसिद्धिकाः ।

अथ मीमांसा, प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम् (अ०१७) ।

“सृष्टीरुपदधातीति ये मन्त्राः सृष्टिसिद्धिकाः ।

विधेयास्तो गुणत्वेन वादो वाच गुणो विधिः ॥

आख्यातेनाभिसम्बन्धादविध्यन्तरयोगतः ।

सिद्धप्रकरणप्राप्तेर्मन्त्राणां विध्यसम्भवात् ॥

ताननूद्येष्टकाधानं विदध्यात् स्तोव्यते यतः ।

यथासृष्टेत्यनेनातः सृष्टीरित्यत्र वादगोः ॥

एकयाऽस्तुवतेत्यादौ मन्त्रसङ्गः कश्चिन्नहि ।

सृष्टिब्रह्मसाध्यायुक्तिः सृष्टिब्रह्मेण भूमतः ॥

अग्निचयने भूयते, ‘सृष्टीरुपदधाति’ इति । सृष्टिब्रह्मोपेता मन्त्रा आसामिष्टकानाम् उपधाने विद्यन्ते, ता इष्टकाः सृष्टय इत्युच्यन्ते, सृष्टिमान् आसामुपधानो मन्त्रः इति विद्वद्वा “तद्वान्

आयामुपधानः” (४।४।१२५ सू०) इत्यादित्याकरणसिद्धप्रक्रियया तन्निष्पादनात् । सृष्टिब्रह्मोपेतासोपधानमन्त्रा “एकयाऽस्तुवत” इत्यस्मिन्ननुवाके समाख्याताः, ब्रह्मासृज्यत भूतान्सृज्यन्त इत्यादिना सृजतिधातोस्तेषु मन्त्रेषु प्रयुक्तत्वात् । ते च मन्त्रा अपि सृष्टिब्रह्मेण उपधाने गुणत्वेन विधीयन्ते । कुतः ? । उपधातो-त्यनेनाख्यातेन सम्बन्धात् । न चार्थवादत्वमस्य सम्भवति, विध्य-त्वेन सहेकवाक्यत्वाभावात् ।

इति प्राप्ते ब्रूमः,—अग्निचयनप्रकरणे पठितत्वात् तेषां मन्त्राणां सामान्यतश्चयनसम्बन्धो गम्यते; विशेषसम्बन्धस्तु सृजति-सिद्धादवगन्तव्यः । तथा सति प्राप्तत्वाच्च ते मन्त्रा अपि विधीयन्ते, किन्तु तान् मन्त्रानमूद्य इष्टकोपधानं विधीयते । सृष्टिब्रह्मेणानुवादस्तु वक्ष्यमाणार्थवादोपपत्त्यर्थः । यथा ‘सृष्ट-मेवावदन्ते’ इति हि वक्ष्यमाणोऽर्थवादः । यदि विधिवाक्ये मन्त्राणामनुवादः सृष्टिब्रह्मेण स्यात्, तदानीमर्थवादे सृष्टिब्रह्म-प्रयोगाद् विध्यर्थवादयोर्वैयधिकरण्यभ्रमः* स्यात् । तस्मान्मन्त्रानु-वादी सृष्टिब्रह्मो न गुणविधायकः किन्त्वर्थवादः । ननु प्रथममन्त्रे सृजतिधातुर्न प्रयुक्तः, ‘एकयाऽस्तुवत प्रजा अधीयन्त’ इति पाठात् । वादः । तथापि द्वितीयतृतीयादिषु सृजतिधातुप्रयोगात् भ्रमरूप-सादृश्यमस्ति,—यत्र सर्वाणि वाक्यानि सृष्टिब्रह्मोपेतानि तत्र

* वैयधिकरण्य इति सर्वत्र पाठो न सत्यम् । वैयधिकरण्यभ्रम इत्यत्र वैयधिकरण्यमेव स्यात् इति भा० ६० पु० पाठः ।

यथा दृष्टिभ्रमात्, तथाचापि भ्रमगुणयोगेन दृष्ट्यदृष्टिसङ्गे दृष्टि-
शब्दप्रयोगः ॥”

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्यजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

इयमेव सा या प्रथमा व्यौच्छदन्तरस्यां चरति
प्रविष्टा । वधूज्जान नवगज्जनिची चय एनां महि-
मानः सचन्ते^(१) । छन्दस्वती उषसा पेपिशाने समानं
योनिमनु सञ्चरन्ती । सूर्यपत्नी विचरतः प्रजानती
केतुं कृत्स्नानि अजरे भूरिरेतसा^(२) । चतस्य पन्था-
मनु तिस्र आगुस्त्रयो घर्मासो अनु ज्योतिषागुः ।
प्रजामेका रक्षत्युजमेका ॥ १ ॥

व्रतमेका रक्षति देवयूनां^(३) । चतुष्टोमो अभवद्या
तुरीया यज्ञस्य पक्षादृषयो भवन्ती । गायत्रीं चिष्टुभं
जगतीमनुष्टुभं दृष्टद्वर्कं युञ्जानाः सुवराभरन्निदं^(४) ।
पञ्चभिधाता विदधाविदं यत्तासाः स्वस्तृरजनयत्
पञ्च पञ्च । तासामु यन्ति प्रयवेण पञ्च नानारूपाणि
कृतवो वसानाः^(५) । चिःशत्स्वसार उपयन्ति निष्कृतः
समानं केतुं प्रतिमुञ्चमानाः ॥ २ ॥

कृत्स्नस्तन्वते कवयः प्रजानतीर्मध्ये ब्रह्मसः परि
यन्ति भास्वतीः^(१) । ज्योतिष्मती प्रतिमुञ्चते नभो
राची देवो सूर्यस्य वृत्तानि । वि पश्यन्ति पशवो जाय-
माना नानारूपा मातुरगस्या उपस्थे^(२) । एकाष्टका
तपसा तप्यमाना जजान गर्भं महिमानमिन्द्रं । तेन
दस्युन् व्यसहन्त देवा हन्ताऽसुराणामभवच्छचीभिः^(३) ।
अनानुजामनुजां मामकर्त सत्यं वदन्यन्विच्छ एतत्
भूयासं ॥ ३ ॥

अस्य सुमती यथा यूयमन्या वो अन्यामति मा
प्रयुक्त^(४) । अभून्मम सुमती विश्ववेदा आष्ट प्रतिष्ठा-
मविदद्वि गाधं । भूयासमस्य सुमती यथा यूयमन्या
वो अन्यामति मा प्रयुक्त^(५) । पञ्च व्युष्टीरनु पञ्च दोहा
गां पञ्चनानीमृतवोऽनु पञ्च । पञ्च दिशः पञ्चदशेन
क्षृताः समानमूर्ध्वीरभिलोकमेकं^(६) ॥ ४ ॥

कृतस्य गर्भः प्रथमा व्युष्यपामेका महिमानं वि-
भर्ति । सूर्यस्यैका चरति निष्कृतेषु घर्मस्यैका सवि-
तैकां नियच्छति^(७) । या प्रथमा व्यौच्छत् सा धनुर
भवद्यमे । सा नः पयस्वती धुल्लोत्तरामुत्तराः समां^(८) ।
शुक्लर्षभा नभसा ज्योतिषाऽऽगाद् विश्वरूपा शवली-
रग्निकेतुः । समानमर्थः स्वपस्यमाना विधती जरा-

मंजर उष आगाः^(१०) । अतूनां पत्नी, प्रथमेयमागा-
दह्नां मेघो जनिचो प्रजानां । एका सती बहुघोषो
युष्मत्स्यजीणा त्वं जरयसि सर्वमन्यत्^(११) ॥ ५ ॥

उर्जमेका । प्रतिमुच्चमाना । भूयासम् । एकं ।
पत्नी । एकोनविंशतिश्च ॥ ११ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे तृतीय-
प्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

इदमेऽनुवाके सृष्टिनामका इष्टका मन्त्राः उक्ताः । अथैका-
दशे सृष्टिनामका उच्यन्ते । कस्यः, 'इयमेव सा या प्रथमा
यौष्मदिनि वोऽन्न युष्टोः' इति । तच्च प्रथमामाह,—“इयमेव
सा या प्रथमा यौष्मदन्तरस्थां चरति प्रविष्टा । बधूर्जजान
नवगज्जनिचो चय एनां महिमानः सचन्ते^(१)” इति । अत्रोप-
धीयमाना 'या' इष्टकास्ति, 'इयमेव' 'सा' (तथाविधयुष्टिरूपा,
तच्छब्देन परामृश्यमाना पुनर्विविच्यते), सेयं युष्टिरूपा काखानां
प्रथमभूता सती 'यौष्मत्' (विशेषेण प्रकाशरूपाऽभूत्) ।
आदिसृष्टिकाखे प्रथमो यः प्रभातकालः तद्रूपेयमिष्टकेत्यर्थः ।
'सा' (सृष्टिकाखीना) 'प्रथमा' युष्टिरादित्येनानु'प्रविष्टा' सती
'अस्त्रां' (पृथिव्यां) दैनन्दिनप्रभातरूपेण 'चरति' । तच्च दृष्टान्तः,
'बधूर्जजान नवगज्जनिचो' (नवं वरं गच्छतीति) 'नवगन्' (नूतन-

विवाहवती) 'वधूः' 'अग्निनी' (उत्तरोत्तरप्रज्ञोत्पादिका) 'अजान' (जाता), तद्वदियमपि सृष्टिरुत्तरोत्तरप्रभातनिष्पादिकेत्यर्थः । 'अवः' (चिसङ्घाताः) 'महिमानः' (महिमोपेताः) अग्निसूर्यचन्द्ररूपा देवता 'एनां' (सृष्टिं) 'सचन्ते' (समवयन्ति) । देवतान्त्यप्रकाश-कानुपपत्त्यादस्याः प्रभातरूपत्वमित्यर्थः । एवंविधा* सृष्टिरूपा-मिष्टकामुपदधामीत्यभिप्रायः ।

अथ दितोयामाह,—“हृन्दस्वती उषसा पेपिज्ञाने समानं योनिमनु सञ्चरन्तो । सूर्यपत्नी विचरतः प्रजानतो केतुं कृष्णाने अजरे भरिरेतसा(१)” इति । द्वे सृष्ट्युभौ,—एका सृष्टिकालीना, 'प्रथमा' इति पूर्वमन्वोक्ता; अपरा प्रतिदिनसञ्चारिणी; सापि 'अस्यां चरति प्रविष्टा' इति पूर्वमन्वोक्ता । एवं यतो 'उषसा' 'विचरतः' (द्वे अण्युषसौ विविधं चरतः); रात्रावपि प्रलयकाले तिरोहितजगत आविर्भावस्य सृष्टिरूपा यतो दिवससादृश-मापादयति, तदिदमेकस्यां चरणम्, आवरतमोनिवर्त्तकत्वमपरस्यां चरणं । कीदृशौ उषसौ ?—'हृन्दस्वती' (हृन्दोयुक्तेर्मन्त्रैः सूर्य-मानतया हृन्दस्वत्यौ); 'पेपिज्ञाने' (भृशं प्रकाशयन्त्यौ); 'समानं' 'योनिं' 'अनुसञ्चरन्तो', उभयोः कालविशेषत्वात् कालसामान्यमेव योनिः (हेतुः), स चोभयोः समानः,—महाप्रभातं सृष्टिरूपं कल्पप्रभातं दैनन्दिनं चेत्युभौ कालविशेषौ, तौ च स्वकीयं

* एवंविधमिति सर्वत्र पाठा न सम्यक् ।

† 'सहप्रभातं सृष्टिरूपकल्पप्रभातम्' इति वा० ४० पु० एवं B. पु० पाठः । वक्तुः 'महाप्रभातं सृष्टिरूपम्, कल्पप्रभातम्' इति शब्दो भवितुं युक्तः ।

कालसामान्यम् 'अनु'-इत्य वृत्तंते इति 'अनु'-वञ्चरन्त्यौ उपसौ ;
 ते च 'सूर्यपत्नी' (सूर्यस्य जाये) ; 'प्रजानती' (स्वयं देवता-
 रूपत्वेन प्रजानवत्यौ) ; 'केतुं' 'कृष्णाने' (ज्ञानं कुर्वन्त्यौ),
 प्रकाशप्रदानेन हि प्राणिनां रूपज्ञानं जनयन्तः) ; 'अजरे'
 (कदाचिदपि जरारहिते) ; 'भूरिरेतसा' (प्रभूतरेतस्के) बड्ड-
 व्यापारकारणभूते इत्यर्थः ।

अथ द्वितीया माह,—“अतस्त्व पन्थामनु तिस्र आऽगुस्तयो
 घर्मासो अनु ज्योतिषाऽऽगुः । प्रजामेका रक्षत्यूर्जमेका व्रतमेका
 रक्षति देवयूनाम्^(१)” इति । ‘तिस्रः’ उपसः ‘अतस्त्व’ (यज्ञस्य)
 ‘पन्थां’ (मार्गम्) ‘अनु’-‘आ’-‘अगु’ (अनुप्राप्ताः) यज्ञरक्षकत्वेन
 व्यक्ता व्यवस्थिता इत्यर्थः । ‘ज्यो घर्मासः’ (दीप्तिरूपाः) अग्नि-
 चन्द्रादित्याः ‘ज्योतिषा’ (प्रकाशदानेन यज्ञमार्गम्) ‘अनु’-‘आ’-
 ‘अगुः’ (अनुप्राप्ताः) । तिसृणामुपसां देवीनां मध्ये यजमानस्य
 ‘प्रजामेका’ ‘रक्षति’ ; यजमानस्य ‘ऊर्ज’ (बलम्) ‘एका’
 ‘रक्षति’ ; देवान् आत्मन इच्छतां यजमानानां ‘व्रत’ (कर्मानुष्ठानम्)
 ‘एका’ ‘रक्षति’ ।

अथ चतुर्थीमाह,—“चतुष्टोमो अभवद् या तुरीया यज्ञस्य
 पञ्चावृषयो भवन्ती । गायत्रीं त्रिष्टुभं जगतीमनुष्टुभं वृहदकं
 पुञ्जाणाः सुवराभरन्निदम्^(२)” इति । यद्यप्येकैव उषा, तथापि
 जगद्रक्षणाय योगैश्वर्यादनेकशरीरस्त्रीकारे सति बहव उषसो
 भवन्ति । तत्र ‘या’ ‘तुरीया’ (चतुर्थी), सा च उषा ‘चतुष्टोमः’
 (त्रिष्टुदादिसोमचतुष्टययुक्ताग्निष्टोमकतुरूपः) ‘अभवत्’ । कोद्ब्रवी?—

‘वञ्जय’ ‘पञ्चैः’ (प्राच्यप्रतोऽप्याङ्गुपौ पञ्चमदृशौ दावयथवौ)
 ‘भवन्ती’ (भावयन्ती) सम्भावयन्तीत्यर्थः, तथा ‘अवयः’ (अधीन्
 यञ्जनिष्यादकान् अविजः) जनयन्ती; तथा ‘वृहदर्क’ (प्रौढ-
 मर्चनारूपं सोमं) ‘युञ्जानाः’ (सम्पादयन्ती); गायत्र्यादिदेवता-
 सतसः, ‘सुवः’ (फलभूतं स्वर्गम्), ‘इदं’ कर्म च ‘आभरन्’ (सर्वतो
 हरन्ती) पोषयन्तीत्यर्थः ।

अथ पञ्चमीमाह,—“पञ्चभिर्धाता विदधाविदं यन्तासाः
 खसृरजनयत् पञ्च-पञ्च । तासामु यन्ति प्रयवेण पञ्च नाना-
 रूपाणि क्रतवो वसानाः^(५)” इति । ‘यत्’ ‘इदं’ अस्ति तत्सर्वं ‘धाता’
 (सृष्टा प्रजापतिः) ‘पञ्चभिः’ उषोभिर्देवोभिः ‘विदधौ’ (निर्मित-
 वाग्) । ‘तासां’ (पञ्चानामुषसां) प्रत्येकं ‘पञ्च’-‘पञ्च’ ‘खसृ-
 रजनयत्’ । एवञ्च सति पञ्चसङ्ख्याका ज्येष्ठा उषसः, तासां खसारः
 पञ्चविंशतिसङ्ख्याका इत्येकस्मिन् मासि प्रतिपदादिरूपास्त्रिंशदुषसः
 सम्पद्यन्ते । ‘तासामु’ (तासामपि) उषसां ‘प्रयवेण’ (प्रकृष्टरूपेण
 मिश्रणेन) ‘पञ्च’ मुख्या उषसः ‘क्रतवः’ (क्रतुनिष्यादिकाः),
 ‘वसानाः’ (आच्छादयन्त्यः, क्रत्वङ्गानि सर्वाणि व्याप्नुवन्त्यः),
 ‘नानारूपाणि’ (वहुविधस्वरूपाणि) ‘यन्ति’ (प्राप्नुवन्ति) । तत्रैका
 दिनं दिनम् अग्निहोत्रं निष्यादयति; ततो द्वे दर्शपूर्णमासौ
 निष्यादयतः; त्रौपवसथ्यदिनद्वयम् एका निष्यादयति; सुत्या-
 दिनद्वयमेकेत्येवं पञ्चानामुपयोगात् प्रकृष्टमिश्रणानां* प्रकृष्टोप-
 कारित्वं, क्रत्वान्तरभेदनिष्यादकत्वेन† नानारूपत्वम् ।

* प्रकृष्टमित्यंशानामिति क्वचित् पाठः ।

† वान्तरनिष्यादकत्वेन इति B. एवं का० ह० पु० पाठः ।

अथ षष्ठीमाह,—“चि०ब्र०त् स्वसार उपयन्ति निष्कृतं समानं
केतुं प्रतिमुञ्चमाणाः । अष्टं सन्वते कवचः प्रजानतीर्मध्येहृन्द्वाः
परि यन्ति भास्वतीः^(१)” इति । ‘चि०ब्र०त्’ (भास्वतिचिरूपेण
चि०ब्र०त्स्वाकाः) ‘स्वसारः’ (भगिन्यः) उपयो देवो ‘निष्कृतम्’
(अजस्रं हतम्*) अग्निहोत्रादिकर्म ‘उपयन्ति’ (प्राप्नुवन्ति) ।
कीदृशः ?—‘समानं केतुं’ (सदृशं चिह्नं) प्रकाररूपं ‘प्रति-
मुञ्चमाणाः’ (कञ्चुकद्वारयन्त्यः); तास्य ‘कवचः’ (विद्वत्समाणाः);
‘प्रजानतीः’ (तत्तद्दिनसम्पादनीयं प्रजानत्यः); ‘अष्टं सन्वते’
(स्वयमेव पुनःपुनरावर्तनेन वसन्तादीन् अष्टान् सन्पादयन्ति);
हृन्द्वां वेदानां मध्ये तिष्ठतीति ‘मध्येहृन्द्वाः’ सूर्यः; तथा
आन्यथासाधते, ‘अग्निः पूर्वाह्ने दिवि देव ईयते । चतुर्वेदे
तिष्ठति मध्येऽहः । सामवेदेनाक्षमये महीयते । वेदैरग्न्य-
स्त्रिभिरेति सूर्यः’ इति । तस्य ‘मध्येहृन्द्वाः’ (सूर्यस्य) ‘परि’
(पार्श्वेषु) ‘भास्वतीः’ (भास्वत्यः प्रकारमाणाः) ‘यन्ति’ (मच्छन्ति)
वर्तन्ते इत्यर्थः ।

अथ सप्तमीमाह,—“ज्योतिष्मती प्रतिमुञ्चते नभो रात्रौ देवी
सूर्यस्य प्रतानि । विपश्यन्ति पञ्चवो जायमाना नानारूपा मातु-
रक्षा उपश्ये^(२)” इति । ज्येष्ठाया ‘ज्योतिष्मती’ (ज्योतीरूपैर्नक्षत्रै-
र्युक्ताया); ‘रात्रौ’ ज्येष्ठा, सूर्योदयात् पूर्वभाविता; ‘देवी’
दीप्यमाना; तादृगुषा ‘नभः’ (नभस्य[?]) ‘सूर्यस्य’ ‘प्रतानि’
(सूर्यसमन्वितेन व्रतवस्त्रियतानि) रश्मिजात्यानि ‘प्रति’-‘मुञ्चते’

* अजस्रं हतमिवि पाठः का० ह० मुंकाके नास्ति ।

(कक्षुकमिव स्त्रीकरोमि) । तस्यामुषसि 'नानारूपाः' (गोमहिषादि-
जातिभेदभिन्नाः) 'पञ्चवः' 'वाचमानाः' (अक्षसदृशं निद्रायाः
प्रबोधं प्राप्नुवन्तः) ; 'मातुः' (मातृसमानायाः) 'अस्त्राः' भूत्वा
'उपस्त्रे' (उत्पस्त्रे) पश्यन्ति* (विविधमरण्यगमनादिव्यवहारमव-
लोकयन्ति) ।

अथाष्टमीमाह,—“एकाष्टका तपसा तप्यमाना जजान गर्भं
महिमानमिन्द्रं । तेन दक्षून् व्यसहन्त देवाः हन्ताऽसुराणामभव-
न्ब्रह्मर्षीभिः^(८)” इति । 'एकाष्टका' इति माघशृण्णाष्टमी कथ्यते,
तथा चापस्तम्बः, 'वा माघाः पौर्णमास्या उपरिष्ठात् द्वाष्टका
तस्यामष्टमी ज्येष्ठया सन्यस्यते तामेवेष्टकेत्याचक्षते' इति । सेयम्
'एकाष्टका' 'तपसा तप्यमाना' (पुषार्थं तपश्चरन्ती) 'महिमानं'
(महिमोपेतं) 'गर्भं' (स्त्रोदरवर्तिनं) 'इन्द्रं' 'जजान' (उत्पाद-
यामास), 'तेन' (इन्द्रेण) 'देवाः' सर्वे 'दक्षून्' (तस्कररूपान्
राक्षसान्) 'व्यसहन्त' (विश्लेषेणाभिभूतवन्तः) । स चेन्द्रः 'ब्रह्मर्षीभिः'
(स्वकीयशक्तिभिः) 'असुराणां' 'हन्ता' 'अभवत्' ।

अथ नवमीमाह,—“अनानुजामनुजां मामकर्त्त सत्यं वद-
न्वयिच्छ एतत् । भूषासमस्य सुमतौ यथा दूयमन्या वे
अन्यामति मा प्रयुक्त^(९)” इति । हे एकाष्टका देवो, 'मां'
यजमानं पूर्वम् 'अनानुजां' सन्तम् ददानीं 'अनुजां' 'अकर्त्तं'
(हतवत्यः) । 'आ' (समन्तात्) कर्मानुष्ठानस्यानुकूलत्वेन जायत इति
'अनुजा', तद्विपरीतस्तु 'अनानुजाः' ; अनुष्ठानरहितं 'मां' अनु-

* एवमेव सर्वत्र पाठः । वि-पश्यन्ति इति पाठस्तु भवितुं युक्तः ।

अथ षष्ठीमाह,—“चित्रत् स्वर उपयन्ति निष्कृतं समानं
केतुं प्रतिमुखमाणाः । अदृशन्वते कवचः प्रजानतीर्मध्ये हृन्द्वाः
परि यन्ति भास्यतीः^(१)” इति । ‘चित्रत्’ (मासतिधिरूपेण
चित्रत्सङ्ख्याकाः) ‘स्वरः’ (भगिन्यः) उपयो देवो ‘निष्कृतम्’
(अजस्रं ज्ञतम्*) अग्निहोत्रादिकर्म ‘उपयन्ति’ (प्राप्नुवन्ति) ।
कीदृशः ?—‘समानं केतुं’ (सदृशं चित्रं) प्रकाशरूपं ‘प्रति-
मुखमाणाः’ (कञ्चुकवद्भारयन्त्यः); तासु ‘कवचः’ (विद्वत्समाणाः);
‘प्रजानतीः’ (तत्तद्दिनसम्पादनीयं प्रजानन्त्यः); ‘अदृशन्वते’
(स्वयमेव पुनःपुनरावर्तनेन वसन्तादीन् अदृशन् सम्पादयन्ति);
हृन्द्वा वेदानां मध्ये तिष्ठतीति ‘मध्ये हृन्द्वाः’ सूर्यः; तथा
आन्यथावाच्यते, ‘अग्निः पूर्वाङ्गे दिवि देव ईयते । यजुर्वेदे
तिष्ठति मध्ये अङ्गः । सामवेदेनास्तमये महीयते । वेदैरग्र्य-
स्त्रिभिरेति सूर्यः’ इति । तस्य ‘मध्ये हृन्द्वाः’ (सूर्यस्य) ‘परि’
(पार्श्वेषु) ‘भास्यतीः’ (भास्यत्यः प्रकाशमानाः) ‘यन्ति’ (मच्छन्ति)
वर्तन्ते इत्यर्थः ।

अथ सप्तमीमाह,—“ज्योतिष्मती प्रतिमुखते नभो राजो देवी
सूर्यस्य व्रतानि । वि पश्यन्ति पञ्चवो जायमाना नानारूपा मातु-
रस्मा उपस्ये^(२)” इति । अथमुषा ‘ज्योतिष्मती’ (ज्योतीरूपैर्नक्षत्रै-
र्द्युक्तात्); ‘राजो’ अथ, सूर्योदयात् पूर्वभावितात्; ‘देवी’
दीप्यमाना; तादृगुषा ‘नभः’ (नभस्य[?]) ‘सूर्यस्य’ ‘व्रतानि’
(सूर्यसम्बन्धित्वेन व्रतवर्षिचतानि) रश्मिजात्यानि ‘प्रति’-‘मुखते’

* अजस्रं ज्ञतमिति पाठः का० ह० मुंशके नास्ति ।

(कक्षुकमिव स्त्रीकरोति) । तस्यामुपसि 'नागाकृपाः' (गोमहिषादि-
जातिभेदभिन्नाः) 'पञ्चवः' 'जायमानाः' (जस्यसदृशं निद्रायाः
प्रबोधं प्राप्नुवन्तः) ; 'मातुः' (मातृसमानायाः) 'अस्याः' भूत्वा
'उपस्ये' (उत्सृजे) पश्यन्ति* (विविधमरण्यगमनादिव्यवहारमव-
लोकयन्ति) ।

अथाष्टमीमाह,—“एकाष्टका तपसा तप्यमाना जजान गर्भं
महिमानमिन्द्रं । तेन दक्षून् व्यसहस्र देवाः हन्ताऽसुराणामभव-
न्ब्रह्मर्षीभिः^(८)” इति । 'एकाष्टका' इति माघशष्ठाष्टमी कथ्यते,
तथा चापस्तम्बः, 'या माघ्याः पौर्णमास्या उपरिष्टात् द्वाष्टका
तस्यामष्टमी ज्येष्ठया सम्पद्यते तामेवेष्टकेत्याचक्षते' इति । सेयम्
'एकाष्टका' 'तपसा तप्यमाना' (पुषार्थं तपश्चरन्ती) 'महिमानं'
(महिमेरुपेतं) 'गर्भं' (स्रोदरवर्तिनं) 'इन्द्रं' 'जजान' (उत्पाद-
यामास), 'तेन' (इन्द्रेण) 'देवाः' सर्वे 'दक्षून्' (तत्स्वरूपान्
राक्षसान्) 'व्यसहस्र' (विब्रेषेणाभिभूतवन्तः) । स चेन्द्रः 'ब्रह्मर्षीभिः'
(स्वकीयव्रत्तिभिः) 'असुराणां' 'हन्ता' 'अभवत्' ।

अथ नवमीमाह,—“अनानुजामनुजां मामकर्त्तं सत्यं वद-
न्वन्विच्छ एतत् । भूयासमस्य सुमती यथा धूयमन्या वो
अन्यामति मा प्रयुक्त^(९)” इति । हे एकाष्टका देव्यो, 'मां'
यजमानं पूर्वम् 'अनानुजां' सन्तम् इदानीं 'अनुजां' 'अकर्त्तं'
(हृतवत्यः) । 'आ' (समन्तात्) कर्मानुष्ठानस्यानुकूलत्वेन जायत इति
'अनुजा', तद्विपरीतस्तु 'अनानुजाः'; अनुष्ठानरहितं 'मां' अनु-

* एवमेव सर्वत्र पाठः । वि-पश्यन्ति इति पाठस्तु भवितुं युक्तः ।

ठानोपेतं कृतवत्य इत्यर्थः । कीदृश एकाष्टकाः ?—‘सत्यं वदन्तीः’
 (अवितथं धर्मं वदन्त्यः) हे यजमान, एवमेतं धर्ममनुतिष्ठेत्येवं
 बोधयन्त्य इत्यर्थः । अतस्त्वत्प्रसादात् सन्मार्गवृत्तिरहम् ‘एतत्’
 ‘अविच्छे’ (वक्ष्यमाणमेतत् अपेक्षितं प्रार्थये) । किन्तदपेक्षितमिति ?—
 तदुच्यते, हे एकाष्टकाः, ‘यूयम्’ ‘अस्य’ (युष्मात्पुत्रस्य) इन्द्रस्य
 ‘सुमतौ’ (कल्याणबुद्धौ) ‘यथा’ स्मिताः, एवमहमपि ‘अस्य’
 (इन्द्रस्य) ‘सुमतौ’ अनुग्रहक्षिते ‘भूयासं’ । ‘वः’ (युष्माकं) मध्ये
 ‘अन्या’ (इतरां) ‘अति’-लङ्घ्य ‘मा प्रयुक्त’ (प्रयोगव्यवहारं न करोति)
 किन्तु परस्परानुकूल्येनैव व्यवहरन्ति* ; तदहमप्युविजामनूक्त-
 व्यवहारयुक्तो ‘भूयासम्’ ।

अथ दशमीमाह,—“अभूत्तम सुमतौ विश्ववेदा आष्ट
 प्रतिष्ठामविदद्भि गाधं । भूयासमस्य सुमतौ यथा यूयमन्या वो
 अन्यामति मा प्रयुक्त(१०)” इति । ‘मम’ यजमानस्य ‘सुमतौ’
 (भक्तियुक्तायां बुद्धौ) ‘विश्ववेदाः’ (सर्वजगदभिज्ञा) इत्यमुषा ‘अभूत्’
 (स्मितवती) । सा च ‘प्रतिष्ठा’ ‘आष्ट’ (अस्यदनुग्रहे स्वेयं व्याप्त-
 वती ; ‘हि’ (यस्मात्) इत्यमुषा ‘गाधं’ (प्रतिष्ठानिमित्तभूतं)
 यजमानम् ‘अविदत्’ (लब्धवती), तस्मान्मदनुग्रहे स्वेयंवतीत्यर्थः ।
 भूयासमित्यादि पूर्ववत् ।

* एवमेव सर्वत्र पाठः । वक्तुतः—‘अन्या’ (इतरां) ‘अन्याम्’
 (इतराम्) ‘अति’-लङ्घ्य ‘यथा’ ‘मा प्रयुक्त’ (प्रयोगव्यवहारं न
 करोति) किन्तु परस्परानुकूल्येनैव व्यवहरन्ति इति पाठो भवितुं
 युक्तः ।

अथैकादशीमाह,—“पञ्च व्युष्टीरनु पञ्च दोहा नां पञ्च-
 नाञ्चीमृतवोऽनु पञ्च । पञ्च दिशः पञ्चदशेन कृप्ताः समान-
 मूर्द्धिरभि लोकात्मिकम्^(११)” इति । अग्निहोत्र-दर्शपूर्णमासौपवसथ्य-
 सुत्याख्यकर्भणिष्यादिकाः पञ्च मुख्याः उषसो याः पूर्वमुक्ताः,
 तान्(?) ‘पञ्च व्युष्टीरनु’ पञ्चात्मकं सर्वमिदमुत्पन्नमिति । तदुच्यते—
 ‘पञ्च दोहा’ उत्पन्नाः,—तमिन्ना ज्योत्स्ना सन्ध्यादयम् अहरित्येते
 पञ्च दोहाः । ते च होत्रब्राह्मणे, ‘इदं वा अग्ने नैव किञ्चन
 आसीत्’ इत्यनुवाके, ‘यास्य सा तनूरासीत् । तामपाहत् । सा
 तमिन्नाऽभवत्’ इत्यादिना समाख्याताः । तत्रैव, ‘तेभ्यो मृत्पृथगे
 पाचेऽन्मुदहत्’ इत्यादिना दोहा आख्याताः । आध्याय चान्ते
 तदुपसंहृतम्,—‘एते वै प्रजापतेर्दोहाः’ इति । एते ‘पञ्च दोहाः’
 ‘पञ्च व्युष्टीरनु’ उत्पन्नाः । येयं गौः (पृथिवी), ‘पञ्चनाञ्ची’ (पञ्च-
 विधनामोषेताम्) अपि पञ्च व्युष्टीरनुत्पन्नां विद्यात्,—वसन्तर्त्तौ
 पुष्पवतीति नाम, ग्रीष्मर्त्तौ तापवतीति नाम, वर्षर्त्तौ दृष्टिवतीति
 नाम, शरदर्त्तौ* जलप्रसादवतीति नाम, हेमन्तशिशिरयोः शैत्य-
 वतीति नाम, सैव पञ्चनाञ्ची व्युष्टीरनुत्पन्ना । तथा हेमन्त-
 शिशिरयोरैक्येन ‘पञ्च’ ‘मृतवो’ व्युष्टीः ‘अनु’ उत्पन्नाः । तथा
 प्राच्यादयः सप्तोर्द्ध्या ‘पञ्च’ ‘दिशो’ व्युष्टीरनुत्पन्नाः । पञ्चदशाख्य-
 लोमेन ‘कृप्ताः’ (सम्पादिताः), पञ्चविधवृत्त्युपेताः स्तोत्रियाः पञ्च

* शरदर्त्तौ इति सर्वत्र पाठः, शारदर्त्तौ इति शरदृतौ इति वा पाठो
 भवितुं युक्तः । एवं दृष्टिवतीत्यत्र दृष्टिमतीति पाठो भवितुं युक्तः ।

† व्युष्टीरनुत्पन्नाः इति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

द्युष्टीरनूत्पन्नाः । तस्य सोमस्य विधायके ब्राह्मणे 'पञ्चभ्यो
 चिह्नरोति' इत्येवं विचारमाप्नातं । ता एताः पञ्च द्युष्टयः । 'एका'
 'लोकम्' 'अभि' 'समानमूर्द्धीः',—'लोकः' आलोकः प्रकाशः,
 तमेकं प्रति समानस्वभावाः । मूर्द्धंशब्द उत्तमाङ्गवाचो सन् मुख्यं
 स्वभावमुपलक्षयति । मुख्यस्वभावस्य द्युष्टीनां प्रकाशत्वं । एवं-
 विधद्युष्टिरूपेयमिष्टमेति सूच्यते ।

अथ द्वादशीमाह,—“अतस्य गर्भः प्रथमा द्युष्ट्यपामेका
 महिमानं विभर्त्ति । सूर्यस्यैका चरति निष्कृतेषु घर्मस्यैका
 सवितैकां नियच्छति^(१)” इति । या एताः पूर्वाङ्गाः पञ्चोषषो
 मुख्याः, तासां मध्ये 'प्रथमा' या द्युष्टिरुषःकासरूपाऽस्ति, या
 'अतस्य' (सत्यस्य) 'गर्भः' (गर्भसदृशी) तेन आदित्येन सहैव
 वर्त्तते । 'एका' काचिदुषाः रश्मिसहकारिणी 'अपी' 'महिमानं'
 'विभर्त्ति' (घर्मकाले रश्मिद्वारा जलमानीय मेघोदरे गर्भ-
 रूपत्वं महत्त्वं पोषयति) । 'एका' काचिदन्या उषाः 'सूर्यस्य'
 सम्बन्धिषु 'निष्कृतेषु' प्रदेशेषु 'चरति' (प्रकाशं कुर्वती वर्त्तते) ।
 'एका' काचिदन्योषाः 'घर्मस्य' (दीप्यमानस्य) अग्नेः सम्बन्धिषु
 'चरति' (प्रकाशं करोति) । 'एका' काचिदन्यामुषसं 'सविता'
 'नियच्छति' (दैनन्दिनं प्रकाशकारित्वेन नियतां करोति) ।

अथ त्रयोदशीमाह,—“या प्रथमा द्यौच्छत् सा धेनुरभवद्
 यमे । सा नः पयस्यती धुच्छोत्तरामुत्तराऽसमाम्^(१)” इति ।
 मुख्यासु पञ्चसु उषःसु 'या' 'प्रथमा' उषा 'द्यौच्छत्' (तमो
 व्यवास्यत्) प्रकाशोत्पादनेन तमो निराकरोतीत्यर्थः । 'सा'

(तादृगुषाः) 'यमे' 'धेनुरभवत्' (यमस्त्रामिके लोके प्रकाश-
प्रदानेन धेनुवत् प्रीतिहेतुरभवत्) । तथाविधे उषः, 'या' त्वं
'पयस्वती' (सुषुप्तकयना वती) 'नः' (आस्माकं) उत्तरोत्तरेषु
सर्वेष्वपि संवत्सरेषु निरन्तरं 'धुक्' (दोहनं कुर्व) । यथा धेनुः
क्षीरं प्रयच्छति, तद्वत् त्वं व्युष्टिं प्रकाशश्च* प्रयच्छेत्त्यर्थः ।

अथ चतुर्दशोमाह,—“शुक्लर्षभा नभसा ज्योतिषाऽऽगाद्विश्व-
रूपा ब्रह्मक्षीरमिक्षेतुः । समानमर्थः स्वपश्यमाना विभ्रतो
जरामजर उष आगाः^(१४)” इति । येयमुषा 'शुक्लर्षभा' (शुक्लेषु
प्रकाशरूपेषु नक्षत्रादिषु मध्ये भेदा), येयमुषाः 'नभसा' 'ज्योतिषा'
(आकाशवर्त्तिप्रकाशेन युक्ता) 'आगात्' (इह समागता) ।
कीदृशी?—'विश्वरूपा' (सर्वाणि प्रकाशानि यस्याः सा 'विश्वरूपा');
'ब्रह्मक्षीः' (सूर्यादयान्पूर्वम् अन्धकारलेजानुवृत्तेर्मिश्रणा); 'अग्नि-
केतुः' (अग्निदेविभिर्दिव्यकाले विदित्य प्रज्वालिता येऽग्नयस्ते
केतवो ध्वजस्त्राणीया यस्याः सा 'अग्निकेतुः' । 'समानमर्थः'
'विभ्रतो',—सूर्यस्य यत्प्रयोजनम् अन्धकारनिवारणरूपं,—तदेवो-
षस्योऽपि प्रयोजनं, अतः सूर्यस्य सह समानप्रयोजनोपेता;
'स्वपश्यमाना' (ब्रह्मणान्यर्षांसि कर्माणि तानि आत्मन इच्छतीति
'स्वपश्यमाना' । हे 'अजरे' 'उषः', त्वं 'जराम्' 'आगाः' (बली-
पक्षितादिरूपजरारहितापि सुखादिमारभ्य प्रवृत्तत्वात् चिर-
कालसचर्षा जरां प्राप्ताऽसि । तादृगुषारूपा इयमिष्टकेत्यर्थः ।

* व्युष्टिः प्रकाशश्च इति सर्वत्र प्रथमानुपाठो न सम्भङ् ।

† अतयोजनम् इति का० ४० पृ० पाठः ।

अथ पञ्चदशीमाह,—“ऋतूनां पत्नी प्रथमेयमागादङ्गां
नेचो जनिचो प्रजानां । एका सती वज्रधोषो व्युच्छस्यजोर्णा त्वं
जरयसि सर्वमन्यत्^(१५)” इति । ‘इत्थं’ ‘प्रथमा’ उषा ‘आगात्’
(इह कर्मण्यागता) । कीदृशी ?—‘ऋतूनां’ (वसन्तादीनां) ‘पत्नी’
(पालयित्री), उषःकालस्यासकृदावृत्त्या ऋतवः सम्पद्यन्ते । ‘अङ्गां’
‘नेचो’ (नयनस्य हेतुः, प्रकाशप्रदानेन निष्पादिकेत्यर्थः) । ‘प्रजानां’
‘जनिचो’ (उत्पादयित्री) उषःकालवृत्त्या हि नवमासगर्भ-
धारणादिना प्रजा उत्पद्यते । हे ‘उषः’, ‘त्वं’ स्वरूपेण ‘एका’
‘सती’ ‘वज्रधा’ (दिनभेदेन वज्रप्रकारा) भूत्वा ‘व्युच्छसि’
(तमो वासयसि) निष्कासयसीत्यर्थः । कीदृशी त्वं ?—‘अजोर्णा’
(बलीपलितादिजरारहिता) । ‘सर्वम् अन्यत्’ (मनुष्यभरीरादिकं)
‘जरयसि’ (जीर्णं करोसि) । इत्थं पञ्चदशाद्याताः, षोडशी
त्वन्यत्र द्रष्टव्या ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते,—“न वा इदं दिवा न
नक्तमासीदव्यावृत्तं ते देवा एता व्युष्टीरपश्यन् ता उपादधत
ततो वा इदं व्यौच्छस्यस्यैताः उपधीयन्ते व्येवास्मा उच्छत्यथोत्तम
एवापहतं” (५।३।४अ०) इति । ‘इदं’ कालस्वरूपं यत्
दिवारात्रयोर्व्यावृत्तिकया उषसा रहितत्वात् ‘अव्यावृत्तं’ ‘आसीत्’,
तथा सति ‘दिवा’ अपि ‘न’ ‘आसीत्’, ‘नक्तम्’ अपि ‘न’ ‘आसीत्’
व्यावृत्तस्वरूपस्य निश्चेतुमशक्यत्वात्, तदानीं ‘देवाः’ व्यावृत्ति-
कारिणोर्व्युष्टिसञ्ज्ञका ‘एता’ द्रष्टका ‘अपश्यन्’ । (विशेषेण) ‘उच्छति’
तमो विनाशयतीति ‘व्युष्टिः’ उषःकालः, तद्वाचकशब्देनोपेतैर्मन्त्रैरुप-

धेया इष्टका व्युष्टयः । 'ताः' व्युष्टोरिष्टो* 'उपादधत्' । 'ततः' ऊर्द्धम् 'इदं' कालस्वरूपं 'व्यौष्कत्' (व्यावृत्तिकया व्युष्ट्या दिवा-
नक्तभेदेन व्यावृत्तमासीत्) । तस्मात् व्युष्टीरुपदध्यात् । तदुपधाने
हि यजमानार्थं 'व्युष्कति' एव । अपि च बुद्धिगतभ्रान्तिरूपं
'तमो' विनाशयति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः,—

इयं व्युष्टिरुपादध्यात् मन्त्राः पञ्चदशेरिताः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे द्वितीयप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अग्ने॑ जा॒तान् प्र॒णु॒दा नः स॒प॒त्नान् प्र॒त्यजा॑तां जा॒त-
वे॒दो नु॒दस्व । अ॒स्मे दी॑दि॒हि सु॒मना॑ अ॒हे॒ड॒न्तव॑ स्या॒ः
श॒मं चि॒वरू॑थ उ॒द्भित्^(१) । स॒हसा॑ जा॒तान् प्र॒णु॒दा नः
स॒प॒त्नान् प्र॒त्यजा॑तां जा॒तवे॒दो नु॒दस्व । अ॒धि नो॑ ब्रू॒हि
सु॒मन॑स्य॒मानो व॒यः स्या॑म प्र॒णु॒दा नः स॒प॒त्नान्^(१) ।
च॒तुश्च॒त्वारि॑ः शः स्तो॒मो व॒र्चो द्र॒विण॑ः^(१) षोड॒शः स्तो॒म
आ॒जो द्र॒विणं^(१) पृथि॒व्याः पु॒रो॒षम॑सि ॥ १ ॥

* व्युष्टीदृष्ट्या इति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

असौ नाम^(१) । एवञ्छन्दो वरिवञ्छन्दः शुभूञ्छन्दः
परिभूञ्छन्द आच्छन्दो मनञ्छन्दो व्यञ्छन्दः सिन्धु-
ञ्छन्दः समुद्रं छन्दः सलिलं छन्दः संयञ्छन्दो विय-
ञ्छन्दो वृहञ्छन्दो रथन्तरं छन्दो निकायञ्छन्दो विवध-
ञ्छन्दो गिरञ्छन्दो भजञ्छन्दः सष्टुपञ्छन्दोऽनुष्टुपञ्छन्दः
ककुञ्छन्दस्त्रिककुञ्छन्दः काव्यं छन्दोऽंकुपं छन्दः ॥ २ ॥

पदपंक्तिञ्छन्दोऽक्षरपंक्तिञ्छन्दो विष्टारपंक्तिञ्छन्दः
क्षुरोभृज्वां छन्दः प्रक्षञ्छन्दः पक्षछन्दः एवञ्छन्दो
वरिवञ्छन्दो वयञ्छन्दो वयस्कृञ्छन्दो विशालं छन्दो
विषर्द्वाञ्छन्दश्छदिञ्छन्दो दूरोद्दणं छन्दस्तन्द्रं छन्दो-
ऽकांकं छन्दः^(१-४५) ॥ ३ ॥

असि । अंकुपं छन्दः । चयस्त्रिंशच्च ॥ १२ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे तृतीय-
प्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

एकादशानुवाके व्युत्थाख्या इष्टका अभिहिताः, तावता
चतुर्थचितिः समाप्ता । अथ द्वादशे पञ्चम्यां चित्यामसपत्नाख्या
सप्तम्यो । कल्पः, 'सो भूते पौर्वाहिकीभ्यां प्रचर्य पञ्चमीं चितिं
चिनेत्यग्ने जातान् प्रणुदा नः सपत्नानिति पुरस्तादुपदधाति'
इति । पाठस्तु,—“अग्ने जातान् प्रणुदा नः सपत्नान् प्रत्यजातान्

जातवेदो नुदस् । अस्मे दीदिहि सुमना अहेङ्गव स्याः५ ब्रमेन्
 चिवरूच उद्भित्^(१)” इति । हे ‘अस्मे’, ‘नः’ (अस्माकं) ‘जातान्’
 ‘सपत्नान्’ (ये पूर्वमुत्पन्नाः ब्रचवः तान्) ‘प्रणुद’ (प्रकर्षेण नाशय) ।
 हे ‘जातवेदः’, ये पूर्वमनुत्पन्ना इतः परमुत्पत्तिप्रसक्तियुक्तास्तान्
 ‘अजातान्’ ब्रून् ‘प्रति’-‘नुदस्’ (उत्पत्तिप्रतिबन्धेन निराकुह) ।
 ‘सुमनाः’ (शानुपहृत्तः) त्वं ‘अहेङ्ग’ (अकुर्वन्) ‘चिवरूचः’
 (चिवरूचः प्राग्वन्-सदो-हविर्द्वानरूपमृहचयोपेतः) ‘उद्भित्’
 (अनुष्ठेयकर्मोत्पादकः) सन् ‘अस्मे दीदिहि’ (अस्मादादीन् प्रकाशय) ।
 ‘तव’ प्रसादात् ‘ब्रमेन्’ ‘स्याम्’ आसुखवान् भवेद्यम् ।

एतन्मन्त्रसाध्यमुपधानं विधत्ते,—“अस्मे जातान् प्रणुदा नः
 सपत्नानिति पुरस्तादुपदधाति जातानेव आदृत्यान् प्रणुदते”
 (५।३।५अ०) इति ।

कल्पः, * “सहसा जातान् प्रणुदा नः सपत्नान् प्रत्यजातां
 जातवेदो नुदस् । अधि नो ब्रूहि सुमनस्यमानो वयः५ स्याम
 प्रणुदा नः सपत्नान्^(१)” इति । ‘सहसा’ (बलेन) ‘जातान्’ इति
 पूर्ववत् । ‘सुमनस्यमानः’ (सौमनस्यं प्राप्तः) सन् ‘नः’ (अस्मान्)
 ‘अधि’-‘ब्रूहि’, ‘वयम्’ अपि त्वदनुपहादधिकाः ‘स्याम’, ‘नः’
 (अस्मादीयान्) ‘सपत्नान्’ (ब्रून्) ‘प्रणुद’ ।

एतन्मन्त्रसाध्यमुपधानं विधत्ते,—“सहसा जातानिति पश्चा-
 द्जनिष्यमाणानेव प्रणुदते” † (५।३।५अ०) इति । ‘पश्चात्’ ‘उप-

* अत्र तु ‘सहसा जातान् प्रणुदा नः सपत्नानिति पश्चादुपदधाति
 इति । पाठस्तु’ इत्यधिकः पाठो भवितुं युक्तः ।

† ‘प्रतिनुदते’ इति आदर्शं पुस्तकपाठः ।

दधाति' इत्यनुवर्तते । पूर्वमन्त्रे उत्पन्नविनाशप्राधान्यम् इह तु उत्पत्त्यमानप्रतिबन्धप्राधान्यम्,—अनेनाभिप्रायेणोभयत्र एवकार-प्रयोगः ।

कल्पः, 'चतुस्रत्वारिंश इति दक्षिणतः' इति । पाठस्तु,—
“चतुस्रत्वारिंशः सोमो वर्षो द्रविणम्^(१)” इति । योऽयं 'सोमः'
चतुस्रत्वारिंशदावृत्त्या सम्यक्, 'वर्षः' (वस्त्ररूपं धनं) ; हे इष्टके
तदुभयरूपा त्वमसि ।

एतन्मन्त्रं विनियुक्ते,—“चतुस्रत्वारिंशः सोम इति दक्षिणतः,
ब्रह्मवर्चसं वै चतुस्रत्वारिंशो ब्रह्मवर्चसमेव दक्षिणतो धत्ते
तस्माद्दक्षिणोऽर्हो ब्रह्मवर्चसितरः” (५।३।५अ०) इति ।
ब्राह्मणानामात्विज्यात्, तैर्निष्पाद्यस्य सोमस्य ब्रह्मवर्चःस्वरूपत्वम् ।

कल्पः, 'षोडशः सोम इत्युत्तरतः' इति । पाठस्तु,—“षोडशः
सोम ओजो द्रविणम्^(२)” इति । षोडशभिरावृत्तिभिर्निष्पाद्यः
'षोडशः', यस्मादृशः 'सोमः', यस्याष्टमधातुरूपं धनं वा, हे इष्टके
तदुभयरूपा त्वमसि ।

एतन्मन्त्रं विनियुक्ते,—“षोडशः सोम इत्युत्तरत ओजो वै
षोडश ओज एवोत्तरतो धत्ते तस्मादुत्तरतोऽभिप्रयायी जयति”
(५।३।५अ०) इति । षोडशसोमस्य ओजोवृद्धिहेतुत्वात्
ओजस्त्वम् ।

अथेष्टकादयं सह प्रशंसति,—“वज्रो वै चतुस्रत्वारिंशो वज्रः
षोडशो यदेते इष्टके उपदधाति जातांस्त्रैव जनिष्यमाणांश्च
भाद्रव्यान् प्रणुद्य वज्रमनुप्रहरति स्तुत्यै” (५।३।५अ०) इति ।

सोमयोरनिष्टनिवारकत्वेन वज्रत्वं । ‘प्रणोदनम्’ अस्मात् स्थाना-
न्निवारणं । ततो वज्रस्थानुप्रहारः ‘स्तृत्यै’ (हिंसायै) सम्पद्यते ।

कल्पः, ‘इष्टकायां पुरोषमध्वूच्च पृथिव्याः पुरोषमसीति
मध्येऽग्नेः पुरोषवतीम्’ इति । पाठस्तु,—“पृथिव्याः पुरोषमस्यस्यो
नाम(५)” इति । हे इष्टकास्वरूप, त्वं ‘पृथिव्याः’ (चितिरूपायाः)
‘पुरोषं’ (पूरकम्) ‘असि’ । स्थाति भक्षयति विनाशयतीति सः,
न स्थातोत्यसः । हे इष्टके त्वम् ‘असुः’ ‘नाम’ ‘असि’ ।

एतन्मन्त्रसाध्यमुपधानं विधत्ते,—“पुरोषवतीं मध्य उपदधाति
पुरोषं वै मध्यमात्मनः सात्मानमेवाग्निं चिनुते” (५।३।५ अ०) इति ।
पुरोषमध्वूच्च तस्योपर्युपधीयमानत्वात् पुरोषवती । ‘पुरोषं वै’
‘आत्मानः’ (गवादिशरीरस्य)* ‘मध्यं’ उदरमध्ये वर्त्तमानत्वात् ।
अतः पुरोषत्वेन ‘सात्मानं’ (शरीरसहितम्) ‘एव’ ‘अग्निं’ ‘चिनुते’ ।

एतदेदनं प्रशंसति,—“सात्माऽमुष्मिंस्तोके भवति य एवं वेद”
(५।३।५ अ०) इति । नामकरणं पूर्वमुक्तम् ।

इष्टकापञ्चकं प्रशंसति,—“एता वा असपत्ना नामेष्टका यस्यैता
उपधीयन्ते नास्य सपत्नो भवति” (५।३।५ अ०) इति । सपत्नानां
ब्रह्मणा विनाशकत्वात् ‘असपत्ना’ इत्येतासामिष्टकानां नाम ध्येयम् ।

कल्पः, ‘एवञ्छन्दो वरिवञ्छन्द इति चत्वारिंशतं विराजो
दन्न दन्न प्रतिदिन्नमक्ष्णाय’ इति । पाठस्तु,—“एवञ्छन्दो(१) वरि-
वञ्छन्दः(२) ब्रह्मूञ्छन्दः(३) परिभूञ्छन्दः(४) आच्छञ्छन्दो(५)”

* मवादिशरीरस्य इति आदर्शपुस्तकपाठः ।

† नामधेयमिति पाठो भवितुं युक्तः ।

मगच्छन्दो^(११) ययच्छन्दः^(१२) सिन्धुच्छन्दः^(१३) समुद्रं चन्दः^(१४)
 सलिलं चन्दः^(१५) मंथच्छन्दो^(१६) विथच्छन्दो^(१७) दृहच्छन्दो^(१८)
 रथकरं चन्दो^(१९) निकाषच्छन्दो^(२०) विवधच्छन्दो^(२१) गिर-
 च्छन्दो^(२२) भ्रमच्छन्दः^(२३) सद्युपच्छन्दः^(२४) अगुद्युपच्छन्दः^(२५)
 ककुच्छन्दः^(२६) क्षिककुच्छन्दः^(२७) काथं चन्दः^(२८) अकुपं
 चन्दः^(२९) । पक्लिच्छन्दो^(३०) रक्षपक्लिच्छन्दो^(३१) विष्टारपक्लि-
 च्छन्दः^(३२) क्षुरोभक्षी चन्दः^(३३) प्रच्छच्छन्दः^(३४) पञ्चच्छन्दः^(३५)
 एवच्छन्दो^(३६) वरिवच्छन्दो^(३७) वयच्छन्दो^(३८) वयस्काच्छन्दो^(३९)
 वित्रासं चन्दो^(४०) विष्यह्नाच्छन्दः^(४१) हृदिच्छन्दो^(४२) दूरोद्वं
 चन्दः^(४३) तम् चन्दः^(४४) अक्काक्षं चन्दः^(४५)” इति । ‘एवः’
 ‘वरिवः’ इत्याद्याः प्रश्नाः स्वर्गलोकवर्तिनां चन्दोविशेषाणां
 नामधेयानि । हे इष्टके, तम् ‘एवच्छन्दो’ यत्, तद्रूपाणि ।
 एवं सर्वत्र ऊह्योद्यम् ।

एतन्मन्त्रसाध्यमुपधानं विधत्ते,—“पशुर्वा एष यदग्निर्विराज
 उत्तमायां चित्यामुपदधाति विराजमेवोत्तमां पशुषु दधाति
 तस्मात् पशुमानुत्तमां वाचं वदति” (५।३।५अ०) इति ।
 पशुर्वाग्निहेतुत्वादग्नेः पशुत्वम् । अतः ‘पशुषु’ ‘उत्तमां’ ‘विराजं’
 (धीरदध्यादिरूपमयं) स्थापयितुम् अस्मिन् पशुरूपेऽग्नौ ‘उत्तमायां’
 पञ्चम्यां ‘चित्यां’ विराडाख्या इष्टका उपदधात् । विराड्रूपत्वं
 तु वक्ष्यमाणदशवक्त्राया वक्ष्यते । यस्मात् पशुरूपेऽग्नौ वक्त्ररूपं
 ‘विराजं’ ‘उपदधाति’, ‘तस्मात्’ लोकेऽपि वक्त्रपशुयुक्तः पुरुषः
 समागतान् अतिथीन् प्रति ‘उत्तमां’ ‘वाचं’ ‘वदति’,—आन्ता

यूयं मद्गृहे समागच्छत, भुज्यताम्* इति । येयं उक्तमावाक् ।

एकैकस्यां द्विगुणकासङ्ख्यां विधत्ते,—“द्व द्वोपदधाति सवीर्यत्वाच्च” (५।३।५अ०) इति । ‘सवीर्यत्वं’ (दार्ढ्योपेतत्वं) । तच्च बहुभिरिष्टकाभिः सम्यस्यते ।

सम्यक्पङ्क्तिरूपत्वं वारयित्वां वक्रत्वं विधत्ते,—“अद्वयोपदधाति तस्मादद्वयया पञ्चवोऽङ्गानि प्रहरन्ति प्रतिष्ठियै” (५।३।५अ०) इति ।

उक्ता विराजः प्रशंसति,—“यानि वै हन्दांसि सुवर्ग्याण्यासन् तैर्देवाः सुवर्गे लोकमायन् तेनर्घयोऽग्राम्यन् ते तपोऽतप्यन्तानि तपसा अपश्यन् तेभ्य एता इष्टका निरमिमतेव हन्दो वरिवहन्द् इति ता उपादधत ताभिर्वैते सुवर्गे लोकमायन् यदेता इष्टका उपदधाति यान्येव हन्दांसि सुवर्ग्याणि तैरेव यजमानः सुवर्गे लोकमेति” (५।३।५अ०) इति । स्वर्गम् अर्हन्त्विति ‘सुवर्ग्याणि’, तादृशानि ‘यानि’ आजातानि ‘हन्दांसि’ स्वर्गलोके स्थितानि, तैश्चन्दोभिः ‘देवाः’ स्वर्गे प्राप्ताः,—तत्पाठस्येषां स्वर्गप्राप्तिसाधनं । ‘अष्टयः’ च ‘तेन’ (स्वर्गप्राप्तिनिमित्तेन) ‘अग्राम्यन्’ (उपायमन्विष्यालभमानाः स्विन्ना आसन्) ‘ते’ पुनर्विचार्य स्वर्गप्राप्त्यर्थं ‘तपः’ कृतवन्तः, ततोऽनुष्ठितेन ‘तपसा’ ‘तानि’

* भुज्यन्ताम् इति तु कश्चित् पाठः ।

† अत्र वारयितुमिति पाठो भवितुं युक्तः ।

‘हृन्दांसि’ स्वर्गसाधनानि ‘अपम्यन्’, ‘तेभ्यः’ (हृन्दोभ्यः) ‘एता’ (विराडाख्या) ‘इष्टका’ निर्मितवन्तः, निर्माय च ‘एवमहृन्दो’ ‘वरिवमृन्दः’ इति मन्त्रैः ‘ता’ (विराजः) ‘उपादधत’ ‘ताभिः’ (इष्टकाभिः) तद्विषयं प्राप्ताः । अतो यजमानोऽपि तदुपधानेन स्वर्ग्यसौम्यहृन्दोभिः स्वर्गं प्राप्नोत्येव ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः,—

पञ्चम्यान्तु चितावग्निर्ह्यसपत्न्यास्तु पञ्च च ।

एवंश्रुत्वारिंशदुक्ता विराजो दिक्षु वक्रगाः ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवोये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे द्वितीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अग्निर्हृचाणि जह्वनद् द्रविणस्युर्विपन्यया । समिद्धः
शुक्रं आहुतः^(१) । त्वं सौमासि सत्यतिस्त्वं राजोत
हृच्चा । त्वं भद्रो असि क्रतुः^(२) । भद्रा ते अग्ने
स्वनीक संहृग्योरस्य सतो विषुणस्य चारुः । न यत्ते
शोचिस्तमसा वरन्त न ध्वस्मानस्तनुवि रेप आधुः^(३) ।
भद्रं ते अग्ने सहसिन्ननीकमुपाक आरौचते सूर्यस्य ॥
॥ १ ॥

रुशद्दृग्ने दृग्ने नक्तया चिदरूक्षितं दृश आ रूपे
 अन्नं^(४) । सैनानीकेन सुविदत्रो अस्मे यष्टा देवाः
 आयजिष्ठः स्वस्ति । अदब्धो गोपा उत नः परस्या
 अग्ने शुमदुत रेवद्दिदीहि^(५) । स्वस्ति नो दिवो अग्ने
 पृथिव्या विश्वायुर्धेहि यजयाय देव । यत् सीमहि
 दिविजात प्रशस्तं तदस्मासु द्रविणं धेहि चिचं^(६) ।
 यथा होतर्मनुषः ॥ २ ॥

देवताता यज्ञेभिः सूनो सहसो यजासि एवा नो
 अद्य समना समानानुशन्नं उशतो यस्मि देवान्^(७) ।
 अग्निमीडे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजं । होतारः
 रत्नधातमं^(८) । वृषा सोम शुमाः असि वृषा देव वृष-
 व्रतः । वृषा धर्माणि दधिषे^(९) । सान्तपना इदः
 हविर्मरुतस्तज्जुष्टन । युष्माकोती रिशादसः^(१०) । यो
 नो मर्तो वसवो दुर्हणायुस्तिरः सत्यानि मरुतः ॥ ३ ॥

जिघाःसात् । द्रुहः पाशं प्रति स मुचीष्ट तपिष्टेन
 तपसा हन्तना तं^(११) । संवत्सरीणा मरुतः स्वर्का उरु-
 क्षयाः सगणा मानुषेषु । तैस्सत् पाशान् प्रमुञ्चन्त्वः-
 हसः सान्तपना मदिराः मादयिष्णवः^(१२) । पिप्रीहि
 देवाः उशतो यविष्ट विद्वाः ऋतुः ऋतुपते यजेह ।
 ये दैव्या ऋत्विजस्तेभिरग्ने त्वः होतृणामस्यायजि-

दृः^(११) । अग्ने यदद्य विप्रो अध्वरस्य होतः पावक ॥

॥ ४ ॥

शोच॑वे॒स्त्वः॑ हि यज्वा । अ॒ता य॑जा॒सि म॒हिना॑
वि यद्गू॒ह्या ब॑ह यविष्ट॒ या ते॑ अ॒द्य^(१२) । अ॒ग्निना॑ र॒यि-
म॑अवत् पोष॑मे॒व दि॒वे-दि॒वे । य॒शसं॑ वी॒रव॑त्तमं^(१३) ।
ग॒य॒स्फानो॑ अमी॒व॒हा व॑सुवित् प॒ष्टि॒व॒ह्नः । सु॒मि॒चः
सो॒म नो॑ भव^(१४) । दृ॒ह॒मे॒धास॑ आ॒गत॑ म॒रुतो॑ मा॒प-
भू॒तन॑ । प्र॒मु॒ञ्चन्तो॑ नो अ॒ह॒सः^(१५) पू॒र्वीभि॑र्हि द॒दा-
शि॒म श॑रद्भिर्मरुतो व॒यं । म॒हो॒भिः ॥ ५ ॥

च॒र्ष॒णीनां॑^(१६) । प्र बु॒ध्न्या ई॑रते वो म॒हा॒सि
प्र खामा॑नि प्र यज्जवस्तिर॒ध्वं । स॒ह॒स्रि॒यं द॒म्यं भा॒गमे॑तं
दृ॒ह॒मे॒धीयं॑ म॒रुतो॑ जुष॒ध्वं^(१७) । उप॒ यमे॑ति यु॒वतिः॑ सु-
द॒क्षं दो॒षाव॑स्तोर्ह॒विष्म॑ती घृ॒ताची॑ । उप॒ स्वैन॑म॒रम॑ति-
व॒सूयुः^(१८) । इ॒मे अ॒ग्ने वी॒तत॑मानि ह॒व्याज॑सो व॒क्षि
दे॒वता॑तिम॒च्छ । प्र॒ति न ई॑ सु॒र॒भीणि॑ वियन्तु^(१९) ।
क्ली॒डं वः॑ श॒र्हो मा॑रुतमन॒र्वाणः॑ र॒येशु॑भं ॥ ६ ॥

क॒खा अ॒भि प्र॑गायत^(२०) । अ॒त्यासो॑ न ये म॒रुत॑
स्व॒चो यद्गू॒ह्यो न॑ शु॒भय॑न्त॒ मर्याः॑ । ते ह॒र्म्ये॒ष्ठाः शि॒श्वो
न शु॒धा व॒त्सासो॑ न प्र॒क्ली॒डिनः॑ प॒यो॒धाः^(२१) । प्रै॒षा
म॒ज्मेषु॑ वि॒द्युरे॒व रे॒जते॑ भूमि॒र्यामेषु॑ य॒द्व यु॒ञ्जते॑ शु॒भे ।

ते क्रीडयो धुनयो आजहृष्टयः स्वयं महित्वं पनयन्त
धूतयः^(१४) । उपहृष्टेषु यदचिध्वं ययिं वय इव मरुतः
केन ॥ ७ ॥

चित् पथा । श्रोतन्ति कोशा उप वो रथेषा घृत-
मुक्षता मधुवर्णमर्चते^(१५) । अग्निर्मग्निः हवीमभिः सदा
हवन्त विप्रपतिं । हव्यवाहं पुरुम्रियं^(१६) । तस्मिन् शश्वन्त
ईडते सुचा देवं घृतश्रुता । अग्निः हव्याय वोडवे^(१७) ।
इन्द्राग्नी रोचना दिवः अयं हृचम्^(१८-१९) इन्द्रं वो
विश्वतस्परीन्द्रं नरो^(२०-२१) विश्वकर्मन् हविषा वाह-
धानो विश्वकर्मन् हविषा वहनेन^(२२-२३) ॥ ८ ॥

सूर्यस्य । मनुषः । मरुतः । पावकः । महोभिः ।
रथेशुभं । केन । षट्चत्वारिंशच्च ॥ १३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे तृतीयप्रपाठके
अथोद्देशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अपां त्वेमन् । अयं पुरः । प्राची । ध्रुवक्षितिः ।
व्यविः । इन्द्राग्नी । मा छन्दः । आशुस्त्रिष्टुत् । अग्ने-
र्भागोऽसि । एकया । इयमेव सा या । अग्ने जातान् ।
अग्निर्हृचाणि जङ्घनत् । अथोद्देशः ॥ १३ ॥

अपां त्वा (१।१) । इन्द्राग्नी (ई।१) । इयमेव
सा (११।१) देवताता (१३।३) । षट्षिंशत् ॥ ३६ ॥
हरिः ओम् ॥

॥०॥ समाप्तश्च तृतीयप्रपाठकः ॥०॥

द्वादशेऽनुवाके असपत्ना विराजसोक्ताः । अथ त्रयोदशस्य
अन्यानुवाकत्वात् तत्र चास्यानुवाक्या उच्यन्ते । चातुर्मास्ये साक-
मेधास्ये द्वितीये पर्वणि 'अग्नयेऽनीकवते पुरोडाशमष्टाकपासं
निर्वपति साकः सूर्येणोद्यता' इत्यादिर्हवींषि* आजातानि । तत्र
प्रथमस्याव्यभागस्य पुरोनुवाक्यामाह,—“अग्निर्दृचाषि जङ्गमद्
द्रविष्ः सुर्विपन्यया । समिद्धः शुक्ल आऊतः^(१)” इति । अयम्
'अग्निः' अस्मान्मुष्टकालिति शेषः । कीदृशः अग्निः?—‘दृचाषि’
'जङ्गमत्' (कर्मानुष्ठाननिवारकाणि पापान्यतिव्रजेन हतवान्) ;
'विपन्यया' (अस्मत्कृतया स्तुत्या) 'द्रविष्सुः' (अस्मदर्थे
द्रविषेष्कुः); 'समिद्धः' (सम्यक् प्रज्वालितः); 'शुक्लः' (शोचमानः);
'आऊतः' ('आ' समन्तात् अस्माभिराकारितः, अनेनाज्येनाऊतो
वा)[†] ।

अथ द्वितीयाव्यभागस्य पुरोनुवाक्यामाह,—“त्वं सोमासि
सत्यतिस्त्रः राजोत दृचद्वा । त्वं भद्रो असि क्रतुः^(२)” इति ।

* इत्यादीनि हवींषि इति, इत्यादिना हवींषि इति वा पाठो
भवितुं युक्तः ।

† अनेनाज्ये ऊतो वा इति क्वचित् पाठः ।

हे 'सोम', 'त्वं' सतां (सम्यगनुष्ठितानां) कर्मणां 'पतिः' 'असि'; किञ्च 'त्वं' 'राजा' (दीप्तिमान्); अपि च 'त्वं' 'वृचहा' (पापघातो); किञ्च 'त्वं' 'भद्रः' (फलप्रदत्वेन मङ्गलः); 'कतुः' 'असि' (तस्य क्रतोर्निष्पादकत्वात्) । यद्यप्येतन्मन्त्रद्वयोदकप्राप्तं, तथाप्यमावास्याविक्रितित्वप्रयुक्तं वृधन्वयोः प्राप्तिं वारयितुं पुनः-पाठः ।

अथ प्रधानस्याग्नेरनीकवतो इविषः पुरोनुवाक्यामाह,—
 “भद्रा ते अग्ने स्वनोक सदृग्घोरस्य सतो विषुषस्य चाहः ।
 न यत्ते शोचिस्तमसा वरन्त न ध्वस्मानस्तनुवि रेप आधुः(१)”
 इति । शोभनमनीकं सैन्यं यस्यासौ स्वनोकः, तादृक् हे 'अग्ने';
 'ते' (त्वदीयानि) च गात्राणि 'भद्रा' (भद्राणि मङ्गलानि) ।
 कथं भद्रत्वमिति ?—तदुच्यते,—त्वं 'सदृक्' (यजमानान् पश्यसि,
 यजमानादिभिर्वा सम्यक् दृष्टसे) । तथा त्वं 'घोरस्य' (उग्रस्य),
 'सतः' (सर्वथा विद्यमानस्य), 'विषुषस्य' (वज्रज्वालारूपेण विध्वग्-
 व्याप्तस्य) 'चाहः' (चरषहेतुः), अरिष्टनिवारकस्य निरन्तरस्य
 व्यासासमूहस्य प्रवर्तक इत्यर्थः । 'यत्' 'ते' (तव) 'शोचिः'
 (प्रकाशनं), तत् कदाचिदपि 'तमसा' 'न' 'वरन्त' (नात्रियन्ते) ।
 'ध्वस्मानः' (ध्वंसहेतवः) राक्षसाः 'तनुवि' (शरीरे) त्वदीये 'रेपः'
 (प्रहाररूपं पापं) 'न' 'आधुः' (नैव सम्पादितवन्तः) ।

अथ तत्रैव व्याख्यामाह,—“भद्रं ते अग्ने सदृसिस्वनोकमुपाक
 आ-रोचते सूर्यस्य । इन्द्र इन्द्रो ददुर्भे नक्तया सिद्धचित्तं दृष्ट
 आ रूपे अक्षम्(२)” इति । 'सहो' (बलम्) अस्मास्मिन्ति सहस्री,

तादृशं हे 'अग्ने', 'सूर्यस्य' 'ते' (सूर्यसदृशस्य तव) 'भद्रं' (कल्याणं) 'अनीकं' ज्वालारूपं (सैन्यं) 'उपाके' (उपान्तिके समीपे) 'आ-
रोचते' (सर्वतो दीप्यते) । तादृशं ज्वालारूपं तदीयम् अनीकं
नक्तम् अपि गाढान्धकारावृतायां रात्रावपि 'दृष्ट्वे' (विस्मृतं
प्राप्तिभिर्दृश्यते) । किमर्थं रात्रौ तज्ज्वालार्द्रादर्शनमिति ?—तदुच्यते,—
'दृष्टत्' (हिंसकं सर्वाधिकं) 'दृष्ट्वे' (मार्गे द्रष्टुं), तथा रात्रौ
भोजनवेलायां 'आ*' 'रूपे' (पुरतो निरूपिते पात्रे) 'अरुक्षितं'
(रूक्षोपलक्षितं मक्षिकाद्युपद्रवम्) अभितम्(?)† 'अन्नम्' 'आ'-
'दृष्ट्वे' (सर्वतो द्रष्टुम्) ।

अथ तत्रैव विकल्पितां याज्यामाह,—“सैनानीकेन सुविदत्रो
अस्मो यष्टा देवाः आयजिष्ठः सृष्टिः । अदध्यो गोपा उत नः
परस्मा अग्ने द्युमदुत रेवद्दिदीहि(५)” इति । हे 'अग्ने', 'स' त्वं
'द्युमत्' (दीप्यमानः); 'उत' (अपि च) 'रेवत्' (वज्रधनयुक्तं
गृहस्त्रेन्द्रादिकं) 'दिदीहि' (प्रकाशय) । कीदृशस्त्वं ?—‘एनानी-
केन' (एतेन ज्वालासमूहेन), 'सुविदत्रः' (सुष्ठु वेदिता) 'अस्मो'
(अस्मदर्थं) 'देवान्' 'यष्टा' (देवान् उद्दिश्य यागनिष्पादकः)
'सृष्टिः' (विघ्नराहित्यं) यथा भवति, तथा 'आयजिष्ठः' (अति-
शयेन हतत्नयागसमाप्तिकारी); 'अदध्यः' (केनाप्यहिंसितः);
'गोपाः' (यज्ञस्य गोप्याः) 'उत' (अपि च) 'नः' (अस्माकं) 'परस्मा'
(अतिशयेन पालयिता) ।

* 'आ' इति पाठो का० ४० पुस्तके नास्ति ।

† रूक्षोपलक्षितमक्षिकाद्युपद्रवरहितम् इति पाठो भवितुं युक्तः ।

‡ गोप्ता इति पाठो भवितुं युक्तः ।

अथ खिष्टकृतः पुरोऽनुवाक्यामाह,—“स्वस्ति नो दिवो अग्ने
 पृथिव्या विश्वायुर्धेहि यजथाय देव । यत् सोमहि दिविजात
 प्रब्रह्मं तदस्मासु द्रविषं धेहि चित्रम्^(१)” इति । हे ‘अग्ने’, ‘नः’
 (अस्माभ्यं) ‘स्वस्ति’ (निर्विघ्नं) ‘विश्वायुः’ (सम्पूर्णमायुः) ‘धेहि’ (सम्पा-
 दय) । किमर्थं ?—‘यजथाय’ (यागानुष्ठानार्थं) । कुत्र ?—‘दिवः’
 (द्युलोके), ‘पृथिव्या’ (भूसलोके) । हे ‘देव’, यथा द्युलोके भूसलोके
 तिष्ठामः, तथा सर्वसम्पूर्णमायुः प्रयच्छेत्त्यर्थः । हे ‘दिविजात’
 (स्वर्गसमुत्पन्न) अग्ने, ‘यत्’ ‘द्रविषं’ ‘सोमहि’ (वयं सेवेम), ‘तत्’
 ‘द्रविषम्’ ‘अस्मासु’ ‘धेहि’ (सम्पादय) । कीदृशं द्रविषं ?—
 ‘प्रब्रह्मं’ (विद्यमानश्रेष्ठं); ‘चित्रं’ (मणिमुक्तादिजात्युपेतम्) ।

तत्रैव याज्यामाह,—“यथा होतर्मनुषो देवताता यज्ञेभिः
 सृजो सहसो यजासि । एवा नो अथ समना समानानुब्रह्म
 उब्रतो यच्च देवान्^(२)” इति । ‘सहसो’ (मथनरूपस्य बलस्य)
 ‘सृजुः’ (पुत्रः) अग्निः, स च देवानामाकाशात्, हे ‘सहसः’ ‘सृजो’
 ‘होतः’, अग्ने, ‘यथा’ ‘मनुषो’ (मनुष्यान्) अनुग्रहेण पालयसि,
 ‘देवताता’ (देवान्) अपि यज्ञैः ‘यजासि’ (पूजयसि) । ताति-
 प्रत्ययस्य स्वार्थे विहितत्वाद् देवा एव देवतातयः; ‘देवताता’
 (देवतातिन्*) । इतरयजमानानां पालनं तदीयदेवयजनञ्च दृष्टान्तः,
 दार्ष्टान्तिकम् स्वकीयदेवयजनमुच्यते । ‘एवा’ (एवमेव) हे ‘अग्ने’,
 ‘नः’ (अस्माकं) ‘अथ’ (अस्मिन् कर्मणि) ‘देवान्’ ‘यच्च’ (त्वं
 यज) । कीदृशस्त्वं ?—‘समना’ (तिर्देवैः सह समानमनस्कः), यद्वा

* ‘देवतातीन्’ इति पाठो भवितुं युक्तः ।

समानसौर्देवैस्तु स इत्यर्थः ; ‘उन्नन्’ (कामयमानः) आस्तायुक्त इत्यर्थः । कीदृशान् देवान् ?—‘समानान्’ (तथा तुष्टान्) । ‘उन्नतः’ (कामयमानान्) तच्च प्रीतियुक्तानित्यर्थः ।

अथ महद्भ्यः सान्तपतेभ्यो मध्यन्दिने चरमित्यत्र प्रथमाच्च-
भागस्य पुरोऽनुवाक्यामाह,—“अग्निमीडे पुरोहितं यज्ञस्य देव-
मृत्विजं । हेतारं रत्नधातमम्^(८)” इति । इमम् ‘अग्निम्’
अहम् ‘ईडे’ (सौमि) । कीदृशं ?—पुरोदेवे आहवनीये
स्थापितं ; ‘यज्ञस्य’ (अनुष्ठेयमानस्य कर्मणः) ‘मृत्विजं’ (मृत्विङ्-
निष्पादकं*) ; ‘देवं’ (द्योतमानं) ; ‘हेतारं’ (देवतानामाङ्गातारं) ;
‘रत्नधातमं’ (मणिमुक्ताप्रभृतीनां सन्पादकम्) ।

अथ द्वितीयाव्यभागस्य पुरोऽनुवाक्यामाह,—“वृषा सोम
द्युमां अशि वृषा देव वृषव्रतः । वृषा धर्माणि दधिषे^(९)”
इति । हे ‘सोम’, त्वं कामानां वर्षयिता । ‘द्युमां’ (दोप्तिमान्)
‘अशि’ । यस्मात् त्वं ‘वृषव्रतः’ (वृषनिमित्तं कर्म यस्यासौ
वृषव्रतः) । किञ्च यस्मात् त्वं वर्षयिता, तस्मात् पुण्यानि ‘दधिषे’
(धारयसि) ।

अथ प्रधानस्य इविषः पुरोऽनुवाक्यामाह,—“सान्तपना
इदं इविर्महतस्तज्जुष्टन । युष्माकोतो रित्रादसः^(१०)” इति ।
सम्यक् तप्यन्ते ब्रह्म एभिरिति ‘सान्तपनाः’, तादृशा हे ‘महतः’,
अस्माभिर्देयमानं यत् ‘इदं’ ‘इविः’ अस्ति, ‘तत्’ ‘जुष्टन’
(सेवध्वं) । ‘युष्माकोतो’ (युष्माकमूतये जुद्धाधातो रचणाच्च) ।

* निष्पादक इति पाठो भवितुं युक्तः ।

कीदृशा मरुतः?—‘रिशादसः’ रिंशन्ति हिंसन्तीति रिशाः,
तान् अदन्ति भक्षयन्ति विनाशयन्तीति ‘रिशादसः’ ।

अथ तत्रैव व्याख्यामाह,—“यो नो मर्तो वसवो दुर्हृषायु-
श्चिरः सत्यानि मरुतो जिघांसात् । क्रुद्धः पाशं प्रति स मुचीष्ट
तपिष्ठेन तपसा हन्तना तम्^(११)” इति । ‘वसवः’ (वासहेतवः) हे
‘मरुतः’, ‘यः’ ‘मर्तः’ (मनुष्यः) ‘दुर्हृषायुः’ (दुष्टक्रोधोऽत्यन्तं-पाप-
युक्तबुद्धिः) सन् ‘सत्यानि’ ‘तिरः’ अस्मान् प्रतिहतान् सर्वथा
नानिष्टं करिष्यामीत्येवंरूपां शपथां* तिरस्कृत्य ‘नः’ (अस्मान्)
‘जिघांसात्’ (हन्तुमिच्छेत्), स ‘क्रुद्धः’ (द्रोही) ‘पाशं’ (भवदीयं
बन्धनरज्जुं) ‘प्रति’-‘मुचीष्ट’ (प्रतिमुञ्चतु) खगले बध्नालित्यर्थः ।
‘तं’ द्रोहिणं ‘तपिष्ठेन’ ‘तपसा’ (अत्यधिकेन सन्तापेन) ‘हन्तना’
(मारयत) ।

तत्रैव विकल्पिता व्याख्यामाह,—“संवत्सरीणा मरुतः स्वर्का
उरुचयाः सगणा मानुषेषु । तेऽस्मात् पाशान् प्रमुञ्चन्वदसः
साम्पपना मदिरा मादयिष्णवः^(१२)” इति । ये ‘मरुतः’ सन्ति,
‘ते’ ‘पाशान्’ (स्वकीयबन्धनरज्जुं) ‘अस्मात्’ (अस्मात्) अपनीय
‘मानुषेषु’ विरोधिगणेषु ‘प्रमुञ्चन्तु’ (गले बध्नान्तु) । कीदृशान्?—
‘अदसः’ (पापिष्ठान् अत्यन्तनीचहेतूनित्यर्थः) । कीदृशा मरुतः?—
‘संवत्सरीणाः’ (सकृद्यामेनाराधिताः संवत्सरपर्यन्तं रक्षकाः) ;
‘स्वर्का’ (सुष्ठु अर्चनीयाः) ; ‘उरुचयाः’ (विस्तीर्णगृहाः) ; ‘सगणाः’
(सप्तभिर्गणैः सहिताः), ‘सप्तगणा वै मरुतः’ इति श्रुत्यन्तरात् ।

* एवंप्रमाणं शपथान् इति पाठो भवितुं युक्तः ।

‘साम्पनाः’ (सम्यक् प्रच्युतापकारिणः); ‘मदिराः’ (स्वयं हृष्टाः);
‘मादयिष्णवः’ (अस्मानपि हर्षयन्तः) ।

तत्रैव खिष्टकृतः पुरोऽनुवाक्यामाह,—“पिप्रोहि देवाः उन्नतो
यविष्ठ विद्वाः ऋतुपते यजेह । ये दैव्या ऋत्विजस्तेभि-
रग्ने त्वं होतृणामस्या यजिष्ठः^(१९)” इति । हे ‘यविष्ठ’ (युवतम)
‘अग्ने’, ‘उन्नतः’ (कामयमानान्) ‘देवान्’ ‘पिप्रोहि’ (अतिशयेन
प्रीणय) । हे ‘ऋतुपते’ (सूर्यात्मना काक्षपरिपालक), ‘त्वं’ ‘ऋतुम्’
(काक्षविशेषान्) ‘विद्वां’ (जानन्) वर्त्तसे । तस्मात् ‘इह’
(उचितकाले) ‘यज’ । देवेषु भवा ‘दैव्या’ ‘ये’ ‘ऋत्विजः’ सन्ति,—
‘अग्निर्होता अग्निनाध्वर्यू त्वष्टाग्नोत्’ इत्यादिना आख्याताः, ‘तेभिः’
(तैः) देवैः सह ‘त्वं’ यजमानस्य सम्बन्धिना ‘होतृणां’ ऋत्विजां
मध्ये ‘आ यजिष्ठः’ (सर्वतो यष्टुतमः) ‘असि’ ।

तत्रैव याज्यामाह,—“अग्ने यदद्य विज्ञो अध्वरस्य होतः
यावकं शोचे वेस्त्वं हि यज्वा । ऋता यजासि महिना वि
यद्गृह्येया वह यविष्ठ या ते अद्य^(२०)” इति । हे खिष्टकृत ‘अग्ने’,
‘विज्ञः’ (प्रविष्टस्यानुष्ठितस्य) ‘अध्वरस्य’ सम्बन्धि ‘यत्’ हविरस्ति तत्
‘अद्य’ ‘वेः’ (अग्निान् भक्षय) । ‘होतः’ (होमकर्त्तः) ‘यावकः’ (बोधक),
‘शोचे’ (दीप्यमान); तान्येतानि अग्निविशेषणानि । ‘हि’ (यस्मात्)
‘त्वं’ ‘यज्वा’ (यागस्य कर्त्ता); तस्मात् ऋते अस्मदीय-‘महिना’
(महिम्ना), ‘यजासि’ (देवान् प्रीणयसि) । ‘यत्’ (यस्मात्
कारणात्) ‘वि’-‘भूः’ (विशिष्टो भवसि), तत् (तस्मात् कारणात्)

* व्यापक इति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

हे 'यविष्ठ' (युवतम), 'अद्य' 'ते' (तव) 'या' (यानि) हव्यानि
अस्माभिर्दीयन्ते, तानि स्वीकुरु* । यद्यप्येतन्मन्त्रद्वयं दार्ष्टिके शैच-
काण्डे समान्नातत्वात् सोदकादेव प्राप्तं, तथापि विस्मयार्थं पुन-
र्वचनमिति द्रष्टव्यम् ।

अथ मरुतो गृहमेधिभ्यः सर्वासां दुग्धे सायं च इमित्यत्र
प्रथमस्याज्यभागस्य पुरोऽनुवाक्यामाह,—“अग्निना रयिमन्नवत्
पोषमेव दिवे-दिवे । यन्नसं वीरवत्तमम्^(१५)” इति । अनेन
'अग्निना' 'रयिं' (धनम्) 'अन्नवत्' (सर्वो जनः प्राप्नोति) । न
केवलं धनस्य स्वरूपमात्रं, किन्तु दिने-दिने तस्य धनस्य पुष्टिमेव
प्राप्नोति न तु ह्रासं । 'यन्नसं' (कीर्तिकरं), 'वीरवत्तमं' (वीरा
अस्मदीयाः पुत्रा अस्मेति वीरवान् अतिशयेन तथाविधम्) ।

अथ द्वितीयाज्यभागस्य पुरोऽनुवाक्यामाह,—“गयस्त्वानो
अमोवहा वसुवित् पुष्टिवर्द्धनः । सुमित्रः सोम नो भव^(१६)” इति ।
हे 'सोम', 'नः' (अस्मान्) उच्यमानविशेषणविशिष्टो 'भव' ।
कानि तानि विशेषणानि? इति, तान्युच्यन्ते,—‘गयस्त्वानः’ (गृहाणां
वर्द्धयिता); ‘अमोवहा’ (रोगाणां हन्ता), ‘वसुवित्’ (धनस्य
स्वभयिता); ‘पुष्टिवर्द्धनः’ (गवादिपुष्टेर्वर्द्धयिता); ‘सुमित्रः’
(शोभनं यजमानरूपं मित्रं यस्यासौ सुमित्रः) ।

अथ प्रधानस्य पुरोऽनुवाक्यामाह,—“गृहमेधास आगत
मरुतो माऽपभूतन प्रमुञ्चन्तो नो अ॒हसः^(१७)” इति । गृहे
क्रियमाणो मेधो यज्ञो येषां ते 'गृहमेधासः', तादृशा हे

* अत्र 'वह' (स्वीकुरु) इति पाठो भवितुं युक्तः ।

‘मदतः’, ‘आगत’ (आगच्छत) । ‘माऽप भूतन’ (कदाचिदपि मा गच्छत*) । किं कुर्वतः ?—‘अंहसः’ (पापात्) ‘नः’ (अस्मान्) ‘प्रमुञ्चन्तः’ (प्रकर्षेण मोचयन्तः) ।

तच्चैव याज्यामाह,—“पूर्वाभिर्हि ददात्रिम ऋद्धिर्मदतो वयं । महोभिस्पर्षणीनाम्^(१८)” इति । हे ‘मदतः’, ‘वयं’ (यजमानाः†) ‘पूर्वाभिः’ (अनादिकाक्षप्रवृत्ताभिः) ब्रीह्यादि-सम्पूर्णतया महनीयाभिः ‘ऋद्धिः’ (संवत्सरैः) ‘स्पर्षणीनां’ (मनु-ष्याणां ऋत्विजां) मध्ये स्वाद्योभिः यस्मात् ‘ददात्रिम’ (द्विवर्द्धयेम), तस्माद् द्यूधम् इह आगच्छत ।

तच्चैव विकल्पितां याज्यामाह,—“प्र बुध्निया ईरते वो महांसि प्र णामानि प्र यज्जवस्तिरध्वं । सहस्त्रियं दम्यं भागमेतं गृहमेधीयं मदतो जुषध्वम्^(१९)” इति । हे ‘मदतः’, ‘बुध्निया’ (बुध्ने मूले भवानि बुध्नियानि काक्षप्रवृत्तानीत्यर्थः), ‘वो महांसि’ (युष्माकं तेजांसि) ‘प्र’-‘ईरते’ (प्रकर्षेण गच्छन्ति) प्रवृत्तानीत्यर्थः । ‘प्र’-‘यज्जवः’ (प्रकृष्टयागयुक्ताः) द्यूधं ‘नामानि’ (गृहमेधिनः मदतो वयमित्यादीनि भवदीयनामधेयानि) ‘प्र’-‘तिरध्वं’ (प्रकर्षेण लोके स्थायत) । ‘सहस्त्रियं’ (सहस्रसमार्हं) ‘गृहमेधीयं’ (गृहमेधिनो युष्मानुद्दिष्ट दीयमानमेतं भागं पुरोडाशरूपं) ‘जुषध्वं’ (सेवध्वम्) ।

अथ तच्चैव स्विष्टकृतः पुरोऽनुवाक्यामाह,—“उप यमेति युवतिः सुदृचं दोषा वसोर्हविष्मती घृताशी । उप खैनमरमति-

* मा गच्छतः इति का० ह० पु० पाठः ।

† यजमान इति सर्व्वत्र एकवचनान्तः पाठो न सत्यक् ।

वसूयुः^(१०)” इति । ‘युवतिः’ (मन्त्रेण मिश्रीभूता) ‘हविष्मती’ (सम्पूर्णहविर्युक्ता) ‘घृताची’ (घृते पुष्टा) इत्यमाहुतिः ‘दोषा’ (रात्रौ) दिवसे च ‘दक्षं’^{*} (कुत्रक्षं) ‘यं’ (स्निग्धतममग्निम्) ‘उप’-‘एति’ (प्राप्नोति) । येन स्निग्धतममग्निम् ‘अरमतिः’ (कदाचिदप्युपरमतिरहितः), ‘वसूयुः’ (धनमिच्छन्) यजमानः, ‘स्त्रा’ (स्त्रकीयेन) हविषा ‘उप’-‘एति’ (प्राप्नोति), सेवत इत्यर्थः ।

तत्रैव याज्यामाह,—“इमो अग्ने वीततमानि हव्याऽजस्रो वचि दवतातिमच्छ । प्रति न ई५ सुरभीषि वियन्तु^(११)” इति । हे ‘अग्ने’, ‘इमो’ (इमानि), ‘वीततमानि’ (अतिब्रजेन कान्तानि), ‘हव्या’ (हवींषि) ‘देवतातिमच्छ’ (देवानभिप्राप्तुम्) ‘अजस्रः’ (अनुपरतः), ‘वचि’ (वहनान्मत्सम्बन्धीनि), ‘सुरभीषि’ (सुगन्धीनि) हवींषि ‘प्रति न ई५’ (प्रत्येकमेव) ‘वियन्तु’ (भक्षयन्तु) ।

अथ ‘मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः पुरोडाशः सप्तकपाक्षं निर्वपति साकः सूर्येणोद्यत’ इत्यस्य हविषः पुरोऽनुवाक्यामाह,—“क्रीडं वः ब्रध्ना मारुतमनर्वाणः रथेऽभं कणा अभिप्रगायत^(१२)” इति । हे ‘कणाः’ (कणप्रभृतयो वेदाचार्याः), ‘ब्रध्नः’ (बलम्) ‘अभिप्रगायत’ (अभितो वैदिकैः स्तोत्रैः प्रकर्षेण गानं कुरुत) । कीदृशं बलं?—‘वः’ ‘क्रीडं’ (युष्माकं क्रीडाकारणं), ‘मारुतं’ (मरुतां सम्बन्धि), ‘अनर्वाणं’ (भ्रातृव्यैरतिरुद्धतं), ‘भ्रातृव्यो वा अर्वा’ इति अत्यन्तरात् । ‘रथेऽभं’ (रथप्रेरणे समर्थम्) ।

तत्रैव याज्यामाह,—“अत्याज्ञो न ये मरुत खस्रो यच्चदुष्टो

* ‘सुदक्षं’ इति पाठो भवितुं युक्तः ।

न शुभयन्त मर्याः । ते हर्म्येष्ठाः शिञ्जो न शुभ्रा वत्सासो
 व प्रकीर्णः पयोधाः^(११)” इति । हे ‘मरुतः’, ‘शुभयन्त’
 (शोभयन्ते) स्वसञ्चारेण सर्वे जगदलंकुर्वन्तीत्यर्थः । ततोऽस्मान्
 अगुह्यत्विति शेषः । कीदृशा मरुतः?—‘अत्यासो न’ (सतत-
 यमनशीला अश्वादय इव), ‘स्वच्चः’ (शोभनगतयः), ‘यत्तदृशो न’
 ‘मर्याः’ (यागदर्शनार्थिनो मर्या इव) चैतुक्केनाच समागता
 इति शेषः । हे ‘हर्म्येष्ठाः शिञ्जो न शुभ्राः’ (प्रासादमारूढा
 राजवासका इव पर्वतेषु शुभ्राः) सञ्चरन्तीति शेषः । ‘वत्सासो
 न प्रकीर्णः’ (यथा अत्यन्तवासवत्साः शीघ्रमितस्ततः पलायमानाः
 प्रकर्षेण क्रीडन्ति, तथा अत्र सञ्चरन्तः क्रीडापराः), ‘पयोधाः’
 (मेघानुत्पाद्य जलधारिणः) ।

तच्चैव विकल्पितामन्यां पुरोऽनुवाच्यामाच,—“प्रैषामज्जेषु
 विद्युरेव रेजते भूमिर्यामेषु यद्गु युञ्जते शुभे । ते क्रीडयो
 धुनयो भ्राजदृष्टयः स्वयं महिलं पनयन्त धूतयः^(१४)” इति ।
 ‘एषां’ (मरुतां) ‘अज्जेषु’ (गमनेषु) ‘भूमिः’ प्रकर्षेण ‘रेजते’
 (कम्पते), भृशं भूकम्पजनकानि मरुतां गमनानीत्यर्थः । तच्च
 दृष्टान्तः,—‘विद्युरेव’ (यथा भर्त्तरहिता योषित्यालकाभावाद-
 त्यक्तं कम्पते तदत्) । यदा येभिर्मरुतः* ‘यामेषु’ (जलस्य
 नियामकेषु मेघेषु) ‘युञ्जते’ (जलं योजयन्ति), ‘ते’ (मरुतः)
 ‘महिलं’ (स्वकीयं महिमानं) ‘स्वयं’ ‘पनयन्त’ (स्वयमेव यव-
 हरन्ति स्तुवन्ति वा) । कीदृशास्ते?—‘क्रीडयः’ (क्रीडापराः),

* येऽमी मरुतः इत्येव पाठो भवितुं युक्तः ।

‘धूनयः’ (कन्ययुक्ताः सर्वदा बलवन्त इत्यर्थः), ‘भ्राजदृष्टयः’ (भ्राजो दीप्तिर्विद्युदूपा येषां ते भ्राजदृष्टयः), ‘धूतयः’ (ब्रह्मणा कन्यहेतवः) ।

तत्रैव विकल्पितामन्यां याज्यामाह,—“उपङ्गरेषु यदचिध्वं ययिं वयः इव महतः केनचित् पथा । स्योतन्ति कोत्रा उप वो रयेव्वा घृतमुक्षता मधुवर्णमर्चते^(१)” इति । हे ‘महतः’, ‘यत्’ (यदा) वयं ‘केनचित् पथा’ (केनापि मार्गेण) ‘उपङ्गरेषु’ (उपेत्य अर्तयेषु तादृगोत्रेषु मेघेषु) ‘ययिम्’ ‘अचिध्वं’ (गतिं सन्पादितवन्तः), यथा जलपूर्णमेघमास्त्रालयन्ति भवन्त इत्यर्थः । तदानीं ‘कोत्राः’ (धनपूर्णगृहसदृशाः जलपूर्णमेघाः*) ‘वः’ (युष्माकं) ‘रयेषु’ ‘उप’ (समीपम्) आगतेषु सन्तु ‘स्योतन्ति’ (स्त्रावयन्ति) । यूयमपि ‘अर्चते’ (यजमानाथ) ‘मधुवर्णं’ (मधुररसोपेतं) ‘घृतं’ (घृतसमानमुदकम्) ‘आ’ (समन्तात्) ‘श्चक्षत’ (सिञ्चत) ।

अथ तत्रैव स्निष्टकृतः पुरोऽनुवाक्यामाह,—“अग्निमग्निं हवीमभिः सदा हवन्त विष्णुति । हव्यवाहं पुरुप्रियम्^(१)” इति ‘अग्निमग्निं’ (तत्तद्यागगतस्निष्टकृतं) ‘हवीमभिः’ (आह्वानपरैः) ‘सदा हवन्त’ (सर्वदा यजमाना आह्वयन्ति) । कीदृशमग्निं ?—‘विष्णुति’ (प्रजानां पालकं), ‘हव्यवाहं’ (देवान् प्रति हविषो वोढारं), ‘पुरुप्रियं’ (पुरूषां बहूनां यजमानानां प्रीतिहेतुम्) ।

* मेघ इति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

तथैव थाव्यामाह,—“त॒ ह॒ि ब्र॒ह्म॒न्त ई॒द॒ते स्रु॒षा दे॒वं घृ॒त-
स्रु॒ता । अ॒ग्नि॒ः ह॒व्याथ॒ वोढ॒वे^(१०)” इति । ‘ब्रह्मन्तः’ (निरन्तर-
मनुतिष्ठन्तः) अ॒ग्निजः ‘घृतस्रुता’ (घृतं रचता) ‘स्रुषा’ युक्ताः ‘तं’
‘अग्निं’ ‘देवम्’ ‘ईदते’ (स्रुवते) । किमर्थं?—‘हव्याथ वोढवे’
(हविर्वोढुम्) ।

अथ थाव्यन्यानि चोषि हवींश्चावातानि, ‘ऐन्द्राग्रमेका-
दशकपासमेन्द्रं चरं वैश्वकर्मणमेककपासम्’ इति । तत्रैन्द्राग्रस्य
थाव्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति,—“इन्द्राग्री रोचना दिवः
अथदृचम्^(१८-१९)” इति । ‘इन्द्राग्री रोचना दिवः’ इति
पुरोऽनुवाक्या । ‘अथदृचम्’ इति थाव्या । एतच्चोभयं पूर्व-
प्रपाठकस्थान्धानुवाके व्याख्यातम् ।

अथैन्द्रस्य थाव्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति,—“इन्द्रं वो
विश्वतस्सरीन्द्रं नरः^(१०-११)” इति । ‘इन्द्रं वो विश्वतस्सरी’
इति पुरोऽनुवाक्या ; ‘इन्द्रं नरः’ इति थाव्या । एतच्चोभयम्
‘इन्द्रं वो विश्वतस्सरी इवामहे जनेभ्यः’ (१।६।१२अ०) इत्यनु-
वाके व्याख्यातम् ।

अथ वैश्वकर्मणस्य थाव्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति,—
“विश्वकर्मन् हविषा वावृधानो विश्वकर्मन् हविषा वर्द्धनेन^(११-१२)”
इति । तत्र ‘विश्वकर्मन् हविषा वावृधानः’ इति पुरोऽनुवाक्या,
‘विश्वकर्मन् हविषा वर्द्धनेन’ इति थाव्या । एतच्चोभयं ‘इमां
विश्वा भुवनानि जुह्वत्’ इत्यनुवाके (४।६।१२अ०) व्याख्यास्यते ॥

* अत्र ‘य इमा’ इति पाठो भवितुं युक्तः ।

अथ विनियोगसंग्रहः,—

अथ चाज्या साकमेधेऽन्यनीक इति यागके ।
 आज्यभागानुवाक्ये द्वे अग्निर्वृत्तेति वर्णिते ॥
 भद्रा,-तिस्रः प्रधाने स्युः, स्वस्ति, स्विष्टकृति इयम् ।
 अग्निं, सान्तपनीयाज्यभागयोर्द्वे, प्रधानके ॥
 सान्तेति तिस्रः, पिप्रोहि,-इयं स्विष्टकृतोरितम् ।
 अग्निना, गृहमेधोये द्वे स्यातामाज्यभागयोः ॥
 गृह, प्रधाने तिस्रः स्युः, स्वस्ति, स्विष्टकृति इयम् ।
 क्रौडं,-चतुष्टयं क्रौडं, क्रौयाग्निं वमिति* इयम् ॥
 संयाज्ये सामथेन्द्राग्नी, अथचैन्द्राग्नयागके ।
 इन्द्रमग्निं चैन्द्रयागे, विश्व,-द्वे वैश्वकर्मणि ॥
 चयस्त्रिंशद्वचः प्रोक्ता अनुवाक इहान्तिमे ॥
 वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ॥
 पुमर्थास्तुरो देयादिद्यातोर्थमश्नेश्वरः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्ययजुः-
 संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे तृतीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्क-
 भूपास्त्रिपदाज्यधुरन्धरेण सायनाचार्येण विरचिते माधवीये
 वेदार्थप्रकाशनामकतैत्तिरीययजुःसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे तृतीयः
 प्रपाठकः सम्पूर्णः ॥ ० ॥

* अत्र “वमिति” इति पाठो भवितुं युक्तः ।

† अत्र ‘इन्द्रमिन्द्रं’ इति पाठो भवितुं युक्तः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

अथ तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

चतुर्थकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

रश्मिरसि क्षयाय त्वा क्षयं जिन्व प्रेतिरसि धर्माय
त्वा धर्मं जिन्वान्वितिरसि दिवे त्वा दिवं जिन्व
सन्धिरस्यन्तरिक्षाय त्वान्तरिक्षं जिन्व प्रतिधिरसि
पृथिव्यै त्वा पृथिवीं जिन्व विष्टम्भोऽसि दृष्ट्यै त्वा दृष्टिं
जिन्व प्रवास्यर्ह त्वाहर्जिन्व^(१-०) अनुवासि राक्ष्यै त्वा
राक्षिं जिन्वोशिगसि ॥ १ ॥

वसुभ्यस्त्वा वसूँ जिन्व प्रकेतोऽसि रुद्रेभ्यस्त्वा रुद्रां
जिन्व सुदीतिरस्यादित्येभ्यस्त्वाऽऽदित्यां जिन्वौजोऽसि
पितृभ्यस्त्वा पितॄँ जिन्व तन्तुरसि प्रजाभ्यस्त्वा प्रजा
जिन्व पृतनाषाडसि पशुभ्यस्त्वा पशूँ जिन्व^(८-१४) रेव-
दस्योषधीभ्यस्त्वौषधीर्जिन्वाभिजिदसि युक्तग्रावेन्द्राय
त्वेन्द्रं जिन्वाधिपतिरसि प्राणाय ॥ २ ॥

त्वा प्राणं जिन्व यन्तास्यपानाय त्वापानं जिन्व
 स॒सर्पोऽसि चक्षुषे त्वा चक्षुर्जिन्व वयोधा असि
 ओचाय त्वा ओचं जिन्व चि॒वृद॑सि^(१५-१६) प्र॒वृद॑सि
 स॒वृद॑सि वि॒वृद॑सि स॒रोहो॑ऽसि नीरोहोऽसि प्ररो-
 होऽस्यनुरोहोऽसि^(१७-१८) वसु॒कोऽसि वे॒षश्चिर॑सि वस्य-
 ष्चिर॑सि^(१९-२०) ॥ ३ ॥

उ॒शि॒ग॒सि । प्रा॒णाय॒ । चि॒च॒त्वारि॑श॒श्च ॥ १ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
 प्रथमोऽनुवाकः ॥०॥

॥०॥ श्रीगणेशाय नमः ॥०॥

यस्य जिन्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिसं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

प्रपाठके तृतीये हि चितयः पञ्च वर्णिताः ।

चतुर्थे पञ्चमचितेः शेषः सर्वो विधीयते ॥

तत्र प्रथमानुवाके सोमभागा उच्यन्ते । कल्पः, 'रश्मिरसि
 ज्ञाय त्वा ज्यं जिन्वेति सोमभागाः सप्त सप्त प्रतिदिशमवब्रिष्टा
 मध्ये' इति । तत्र पूर्वस्थां दिक्षुपधेयानामिष्टकानां सप्त मन्त्रा-
 नाह,—“रश्मिरसि ज्ञाय त्वा ज्यं जिन्व^(१) प्रेतिरसि धर्माय त्वा

धर्मे जिन्व^(१) अन्वितिरसि दिवे ता दिवं जिन्व^(२) सन्धिरस्त्रन्त-
रिचाय ताऽन्तरिचं जिन्व^(३) प्रतिधिरसि पृथिव्यै ता पृथिवीं
जिन्व^(४) विष्टभोऽसि वृक्ष्यै ता वृष्टिं जिन्व^(५) प्रवास्यङ्गे ताह-
र्जिन्व^(६)” इति । हे इष्टके, त्वमादित्यरश्मिरूपासि । अतः
‘सयाय’ (निवाससिद्ध्यर्थं) त्वाम् उपदधामि, त्वं च अस्माकं
‘सयं’ (निवासं) ‘जिन्व’ (प्रीत्य, सम्पादयेत्यर्थः) । एवं सर्वत्र
योजनीयं । प्रकृष्टा गतिर्यस्याः सा ‘प्रेतिः’ । ‘धर्मः’ विहित-
कर्मानुष्ठानं । अनुकूला गतिर्यस्यासौ ‘अन्वितिः’ । सौः स्वर्गः ।
द्यावापृथिव्योर्मध्यवर्त्तिदेशः ‘सन्धिः’ । ‘अन्तरिचं’ गन्धर्वादिलोक-
भागः, अन्तरिचब्रह्मेण भूलोकभाग उपलक्ष्यते । * विशेषेण
सम्भ्यते जलमच वार्यते इति ‘विष्टभः’ मेघः । प्रथमं वाति
गच्छति, प्रवर्त्तत इत्युषःकालः । उषा हि सूर्योदयात् पूर्वं
प्रवर्त्तते, अतोषासिद्ध्यर्थं† त्वाम् उपदधामि ।

अथ दक्षिणस्यां दिक्षुपधेयानामिष्टकानां सप्त मन्त्रानाह,—
“अनुवाऽसि रात्रियै ता रात्रिं जिन्व^(७) उज्जिगसि वसुभ्यस्त्वा
वसूं जिन्व^(८) प्रकेतोऽसि रुद्रेभ्यस्त्वा रुद्रां जिन्व^(९) सुदोति-
रस्यादित्येभ्यस्त्वादित्यां जिन्व^(१०) ओजोऽसि पित्रेभ्यस्त्वा पित्रं
जिन्व^(११) तन्तुरसि प्रजाभ्यस्त्वा प्रजा जिन्व^(१२) पृतनाषाडसि
पशूभ्यस्त्वा पशूं जिन्व^(१३)” इति । ‘अनु’ सूर्यास्तमयात् पश्चाद्
वाति चरति प्रयातीति ‘अनुवा’ सायंसन्ध्या । ‘उज्जिगसि’

* अत्र प्रतिधिशब्दार्थप्रकाशकोऽंशः पतित इव प्रतिभासि ।

† अत्र ‘अत उषासिद्ध्यर्थम्’ इति पाठो भवितुं युक्तः ।

(काम्यमानासि), अतः 'वसुभ्यः' (वसुनां प्रीत्यर्थं) त्वाम् उप-
 दधामि, त्वं 'वसुं' 'जिन्व' (प्रीणय) । एवमुत्तरत्र योज्यं ।
 प्रलष्टः कृतः प्रकेतः, इद्राणां यः 'प्रकेतः', तद्रूपा त्वम् 'असि' ।
 शोभना दितिर्दीप्तिः* 'सुदीतिः', सा त्वम् 'असि' । 'ओजः'
 वसुं, पितृणां यद्वसुमनुयहसमर्थं तद्रूपा त्वम् 'असि' । 'तन्तुः'
 पुत्रपौत्रादिसान्तत्यं । स्त्रीयान् गवादिपशून् अपहर्तुम् आगता
 वा परकीयसेना सा वृत्तगा, तां सहते अभिभवतीति
 'वृत्तगावाद्' ।

अथ पश्चिमायां दिक्षुपधेयानामिष्टकानां सप्त मन्त्रानाह,—
 "रेवदस्योषधोभ्यस्त्यौषधोर्जिन्व(१४), अभिजिदसि युक्तपावेन्द्राय
 तेन्द्रं जिन्व(१५), अधिपतिरसि प्राणाय त्वा प्राणं जिन्व(१६),
 यन्तास्यपानाय त्वापानं जिन्व(१७), संसर्पोऽसि चक्षुषे त्वा
 चक्षुर्जिन्व(१८), वयोधा असि ओषाय त्वा ओषं जिन्व(१९),
 चिददसि(२०)" इति । रा अस्यासीति 'रेवत्' ओषधिसाध्यं
 यद्वनं तद्वत् जीवनं, तद्रूपा त्वम् 'असि' । अभितो जयसि वचून्
 अभिभवसीति 'अभिजित्' । पाषाणसदृशो वज्रमिव 'युक्तः' (इहो
 स्तोत्रतः) 'पावा' यस्यासौ 'युक्तपावा' । 'इन्द्रः' चक्षुरादीन्द्रिया-
 ष्यधिष्ठाय पालयिता । यः आसकूपो वायुः स 'अधिपतिः',
 तद्रूपा त्वम् 'असि' । बहिर्निर्गतवतः आसस्य पुनरप्यन्तःप्रवेशाय
 नियामको यो वायुविशेषः स 'यन्ता', तद्रूपा त्वम् 'असि' ।
 सम्यक् सर्पयति बलेनेति 'संसर्पो' अहो धनदृष्टिप्रसारणया धनम्

* अत्र दीप्तिर्दीप्तिरिति पाठो भवितुं युक्तः ।

अवति एवं मामवतुं धने दृष्टिं प्रसारय* । 'वयः' पक्षो तदन्तु
 दधातीति 'वयोधाः' पक्षो, तत्र तत्र गत्वा स्वकार्यं साधयति,
 तथा ओचेन्द्रियशक्तिः तत्रां शब्दं प्राप्य निश्चिनोति, तच्छक्तिरूप-
 त्वम् 'असि' । तिस्रः 'आवृतः' (अवयवविशेषाः) यस्य मिथुनी-
 भावस्य सोऽयं 'चिद्वत्',—पुमान् योषित् सङ्गस्येवयववचनं, तथा-
 विधमिथुनीभावरूपा त्वम् 'असि' ।

अथोदीच्यां दिशि उपधेयानामिष्टकानां सप्त मन्त्रानाह,—
 "प्रवृदसि(११), संवृदसि(१२), विवृदसि(१३), स॒प्रोहोऽसि(१४),
 मोरोहोऽसि(१५), प्रोहोऽसि(१६), अनुरोहोऽसि(१७)" इति ।
 स्त्रीपुरुषयोः संसर्गानन्तरभाविनी या प्रवृत्तिः सा 'प्रवृत्', तद्रूपा
 त्वम् 'असि' । प्रवृत्त्यनन्तरभावी यः सम्यग्व्यापारः सोऽयं 'संवृत्',
 तद्रूपा त्वम् 'असि' । सङ्घापारादूर्द्धं या निवृत्तिः सा 'विवृत्',
 तद्रूपा त्वम् 'असि' । सम्भोगादूर्द्धं वीजस्य स्तेने यः समारोपः
 सोऽयं 'स॒प्रोहः', तद्रूपा त्वम् 'असि' । स्तेने क्षिप्तस्य वीजस्य
 निःश्लेषेण गर्भाशयव्याप्तिः 'मोरोहः', तद्रूपा त्वम् 'असि' । गर्भा-
 शये व्याप्तस्य शरीराकारः परिणामः 'प्रोहः', तद्रूपा त्वम् 'असि' ।
 तस्य च परिणतस्य शरीरस्थानुकूलः पुत्रादिरूपेण प्रादुर्भावः
 'अनुरोहः', तद्रूपा त्वम् 'असि' ।

* अत्र 'अहो' इत्यत्र अहिरिति एवं 'मामवतुं' इत्यत्र मामवितु-
 मिति पाठो भवितुं युक्तः । सम्यक् सर्पयति बधेनानिवाहीति अन्तु
 मां वति धनदृष्टिप्रसारणाय दृष्टि इति का० ह० पु० एवं B. पु०
 पाठः ।

† तद्वत् धावतीति आदर्शपु० पाठः ।

‡ तत्तत् इति आदर्शपु० पाठः ।

अथ मध्यदेशे उपधेयानामिष्टकानां चीन् मन्त्रानाह,—
 ‘वसुकोऽसि(९६), वेवञ्जिरसि(९७), वस्यष्टिरसि(९८)’ इति । ‘वसु’
 (धनम्) अस्यास्तीति ‘वसुकः’ (धनीपुत्रः*) तद्रूपा त्वम् ‘असि’ ।
 ‘वेवः’ व्याप्तं धनं, वेवं अयति सेवत इति ‘वेवञ्जिः’ (प्राप्तस्याभिवृद्धि-
 कारीत्यर्थः), तद्रूपा त्वम् ‘असि’ । ‘वसुनः’ (अभिवृद्धस्य धनस्य)
 ‘अष्टिः’ (भोजनं) यस्यासौ ‘वस्यष्टिः†’ (धनं सन्पाद्य तदभिवृद्धिं च
 कृत्वा तयाऽभिवृद्ध्या जीवतोत्यर्थः), तद्रूपा त्वम् ‘असि’ ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते,—“यज्ञेन वै प्रजापतिः प्रजा
 असृजत ता सोमभागैरेवासृजत यत्स्लोमभागा उपदधाति प्रजा
 एव तद् यजमानः सृजते” (५।३।६ अ०) इति । ‘प्रजापतिः’
 यदा ‘यज्ञेन’ ‘प्रजा’ ‘असृजत’, तदानीं यज्ञमध्यवर्त्तिनः सोम-
 भागमन्त्रा एव वृद्धिहेतवः, त्रिवृदादिसोमयुक्तानि यानि
 वहिष्यवमानादिसोत्राणि, तानि भजन्ते इति । रश्मिरित्यादयो
 मन्त्रा सोमभागाः । ब्रह्मा तु सोत्राण्यभ्यनुज्ञातो रश्मिरित्या-
 दिकमेकैकं मन्त्रमुच्चार्य अभ्यनुज्ञानाति । एतच्च अस्रसभिः पूर्वम्
 “सृष्टयो वा इन्द्रं प्रत्यक्षम्” (३।५।१) इत्यनुवाके स्पष्टमुक्तम् ।
 अतो रश्मिरित्यादयो मन्त्राः सोमभागाः । तदुपधानेन ‘यज-
 मानः’ ‘प्रजाः’ ‘सृजते’ ‘एव’ ।

तत एता सोमभागाख्या इष्टका यज्ञप्रतिष्ठात्वेन च क्रमेण
 प्रशंसति,—“वृहस्पतिर्वा एतद् यज्ञस्य तेजः समभरद् यत्स्लोम-

* धनीपुत्रः किंवा धनी पुत्र इति पाठो भवितुं युक्तः ।

† वकारस्थाने यकारः कथमिति चिन्तनीयम् ।

भागा यत्सोमभागा उपदधाति सतेजसमेवाग्निं चिनुते दृष्ट-
स्पतिर्वा एतां यज्ञस्य प्रतिष्ठामपश्यत् यत्सोमभागा यत्सोम-
भागा उपदधाति यज्ञस्य प्रतिष्ठित्यै” (५।३।६ अ०) इति ।

सामान्येन विहितं पुनर्विधेवाकारेण प्रशंसति,—“सप्त सप्तोप-
दधाति सर्वोर्थत्वाय तिस्रो मध्ये प्रतिष्ठित्यै” (५।३।६ अ०)
इति । एकैकस्मां द्वित्रि सप्त सप्तोपधानेन सर्वोर्थत्वं* दास्यं भवति ।
‘मध्ये’ तिसृणामपधानेन प्रतिष्ठास्त्वैर्यं भवति ।

प्रजापतिः सोमभागैरेव प्रजा असृजत इति सामान्यत उक्तं,
तच्च कैः सोमभागैः किमसृजत ?—इति एकैकमिष्टकामर्शं विभजते,
—“रश्मिरित्येवादित्यमसृजत, प्रेतिरिति धर्मम्, अन्वितिरिति
दिवः, सन्धिरित्यग्निरिचं, प्रतिधिरिति पृथिवीं, विष्टस्य इति
सृष्टिं, प्रवेत्यहः, अनुवेति रात्रिम्, उग्निरिति वसुन्, प्रकेत इति
वृद्धान्, सुदीतिरित्यादित्यान्, ओज इति पितृन्, तन्तुरिति
प्रजाः, घृतावाङ्गिति पशून्, रेवदित्योषधीः” (५।३।६ अ०)
इति । अत्र रश्मिरित्यादयो मन्त्रास्तत्तत्सृज्यपदार्थसमन्वित्वेन
पूर्वं व्याख्याताः । अतस्तेन तेन मन्त्रेण तत्तत्पदार्थमसृजतेत्युपपन्नम् ।
एवं पञ्चदशभिर्मन्त्रैः सृष्टिरभिहिता ।

अथ सृष्टस्य जगतो रक्षाहेतुत्वं षोडशमन्त्रस्य दर्शयति,—
“अभिजिदसि युक्तपावा इन्द्राय त्वेन्द्रं जिन्वेत्येव दक्षिणतो वज्रं
पदैहदभिजित्यै” (५।३।६ अ०) इति । अस्मिन् मन्त्रे वज्र एव
सम्बोध्यते । हे वज्र, त्वं ‘अभिजित्’ (जयहेतुः†), ‘युक्तपावा’

* सर्वोर्थत्वस्य इति पाठो भवितुं युक्तः ।

† सर्वस्मिन् पुस्तके जयहेतु इति निर्विसर्गः पाठो न सम्यग्निवाभाति ।

(स्थापितपावाह इव दृढः) च 'असि' । अत इन्द्रप्रोत्यर्थं तां पर्युहामि, तेन 'इन्द्र' प्रोषय इति मन्त्रार्थः । प्रजापतिरेतन्मन्त्र-मुच्चारयन् दक्षिणहस्तेन सृष्ट्या जगतः प्रेरितवान्, तेन बाधक-विनाशे सति सृष्ट्याऽभिजयोऽभूत् ।

याः सृष्टाः प्रजा वज्रेणाभिरक्षितास्तासु शरीररूपासु प्रजासु मन्त्रचतुष्टयेन इन्द्रियस्थापनं दर्शयति,—“ताः प्रजा अप्राणा असृजन तास्वधिपतिरसीत्येव प्राणमदधाद्, यन्तेत्यपानः, सः स्रप इति चक्षुः, वयोधा इति श्रोत्रम्” (५।३।६अ०) इति ।

एवमिन्द्रिययुक्तैः शरीरैर्व्यवहरन्तीषु प्रजासु मन्त्रचतुष्टयेन मिथुनीभावसम्पत्तिं दर्शयति,—“ताः प्रजाः प्राणतीरपानतीः पश्यन्तीः शृण्वन्तीर्न मिथुनी अभवन् तासु चित्तदसीत्येव मिथुनमदधात्” (५।३।६अ०) इति ।

मिथुनीभूतासु प्रजासु मन्त्रचतुष्टयेन प्रजोत्पादनसामर्थ्यं दर्शयति,—“ताः प्रजा मिथुनीभवन्तीर्न प्राजायन्त ताः सः-रोहोऽसि नीरोहोऽसीत्येव प्राजनयत्” (५।३।६अ०) इति ।

अपत्योपेतानां प्रजानां प्रतिष्ठा भवतीत्येतद्दर्शयति,—“ताः प्रजाः प्रजाता न प्रत्यतिष्ठन् ता वसुकोऽसि, वेषअिरसि, वस्य-ष्टिरसीत्येवैषु लोकेषु प्रत्यस्थापयद् यदाह वसुकोऽसि वेषअिरसि वस्यष्टिरसीति प्रजा एव प्रजाता एषु लोकेषु प्रतिष्ठापयति” (५।३।६अ०) इति ।

एतदेतन् प्रशंसति,—“सात्मान्तरिक्षः रोहति स प्राणोऽ-मुष्मिंस्लोके प्रतितिष्ठत्यव्यर्धकः प्राणः पानाभ्यां भवति य एवं

वेद” (५।३।६ अ०) इति । ‘सात्मा’ (सन्नरोरः) ‘अन्तरिक्षं’ गत्वा
 चक्षुर्गन्धर्वादिलोकेषु भोगान् भुङ्क्ते, स्वर्गलोकेऽपि प्राणन्नरोरयुक्त
 एव ‘प्रतिष्ठति’, ‘प्राणापानाभ्यां’ कदाचिदपि न वियुक्तो
 ‘भवति’ ।

अत्र विनियोगसंग्रहः,—

इष्टका रश्मिरित्येकचिंशन्तु होमभागका । इति ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे दृष्टयजुः-
 संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे चतुर्थप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

राक्षसि प्राची दिग्वसवस्ते देवा अधिपतयोऽग्नि-
 हेतीनां प्रतिधर्त्ता चिहत् त्वा स्तोमः पृथिव्याः
 अयत्वाज्यमुख्यमव्यथयत् स्तम्भातु रथन्तरः साम
 प्रतिष्ठित्यै^(१) विराडसि दक्षिणा दिगुद्रास्ते देवा अधि-
 पतय इन्द्रो हेतीनां प्रतिधर्त्ता पञ्चदशस्त्वा स्तोमः
 पृथिव्याः अयत् प्रजंगमुख्यमव्यथयत् स्तम्भातु वृहत्
 साम प्रतिष्ठित्यै^(१) सुधाडसि प्रतीची दिक् ॥ १ ॥

आदित्यास्ते देवा अधिपतयः सोमो हेतीनां प्रति-
 धर्त्ता सप्तदशस्त्वा स्तोमः पृथिव्याः अयत् महत्त्वतीय-
 मुख्यमव्यथयत् स्तम्भातु वैरूपः साम प्रतिष्ठित्यै^(१)

स्वराडस्यदीची दिक् विश्वे ते देवा अधिपतयो वरुणो
हेतीनां प्रतिधर्तैकविंशत्त्वा स्तोमः पृथिव्याः अयत्
निष्कैवल्यमुक्थमव्ययत् स्तम्भातु वैराजः साम प्रति-
ष्ठित्यै^(४) अधिपत्यसि वृहती दिङ् मरुतस्ते देवा अधि-
पतयः ॥ २ ॥

वृहस्पतिर्हेतीनां प्रतिधर्ता चिण्वचयस्त्रिंशौ त्वा
स्तौमौ पृथिव्याः अयतां वैश्वदेवाग्निमारुते उक्थे
अव्ययन्ती स्तम्भोताः शाक्कररैवते सामनी प्रति-
ष्ठित्यै^(५) अन्तरिक्षायर्षयस्त्वा प्रथमजा देवेषु दिवो
माचया वरिणा प्रथन्तु विधर्ता चायमधिपतिश्च ते
त्वा सर्वे संविदाना नाकस्य पृष्ठे सुवर्गे लोके यज-
मानश्च सादयन्तु^(६) ॥ ३ ॥

प्रतीची दिक् । मरुतस्ते देवा अधिपतयः । चत्वारिंशच्च ॥ २ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
द्वितीयोऽनुवाकः ॥ ० ॥

प्रथमोऽनुवाके स्तोमभागाख्या इष्टका उक्ताः । अथ द्वितीये
नाकसदाख्या इष्टका अभिधीयन्ते । कल्पः, 'राक्षसि प्राची दिगिति
पञ्च नाकसदः प्रतिदिशमेकां मध्ये' इति । पाठस्तु,—तत्र

प्रथमामाह,—“राज्ञसि प्राची दिव्सवस्ते देवा अधिपतयो-
ऽग्निर्हेतीनां प्रतिधर्त्ता चितृत्वा सोमः पृथिव्यां अथत्वाव्य-
मुख्यमव्यययत् स्तथातु रथन्तरं साम प्रतिष्ठितौ^(१)” इति ।
हे इष्टके, त्वं ‘राज्ञी’ (राजमाना) ‘प्राची दिक्’, तद्रूपा त्वम्
‘असि’ । ‘ते’ (तव) ‘वसवः’ अष्टसङ्ख्याका ‘अधिपतयः’ (अधिकं
पालयितारः); ‘अग्निः’ तवोपद्रवकराणां ‘हेतीनां’ (परकीयायु-
धानां) ‘प्रतिधर्त्ता’ (निराकर्त्ता); योऽयं चितृदास्त्व-सोमः, स
त्वां ‘पृथिव्यां’ स्थापयतु । यत् ‘आव्यमुख्यम्’ (आव्यनामकं,
‘प्र वो देवायामग्रे’ इत्यादिकं शस्त्रम् अवस्थितं, त्वाम् ‘अव्यययत्’
(व्यथारहितां कुर्वन्*) ‘स्तथातु’ (दृढीकरोतु) । यत् ‘रथन्तरं’
‘साम’ तत्, ‘प्रतिष्ठितौ’ (तव चिरावस्थानाय) भवतु । एवमुत्तरे-
ष्वपि मन्त्रेषु योज्यम् ।

अथ द्वितीयं मन्त्रमाह,—“विराडसि दक्षिणा दिगुद्रास्ते
देवा अधिपतय इन्द्रो हेतीनां प्रतिधर्त्ता पञ्चदशस्वा सोमः
पृथिव्यां अथतु प्र उगमुख्यमव्यययत् स्तथातु वृहत्साम प्रति-
ष्ठितौ^(१)” इति । तत्तत्सम्बन्धिनस्त्रितृदादयांसोमास्ते च “समिध-
मातिष्ठ” (१।८।१३) इत्यत्रैव व्याख्याताः । “वायुरये गाः”
इत्यादिकं शस्त्रं ‘प्र उगम्’ ।

अथ तृतीयं मन्त्रमाह,—“सवाडसि प्रतीची दिगादित्यास्ते
देवा अधिपतयः सोमो हेतीनां प्रतिधर्त्ता सप्तदशस्वा सोमः

* कुर्वन् इति पाठो भवितुं युक्तः ।

† तत्तत्सम्बन्धिनस्त्रितृदादय इत्यंशः का० ४० पुस्तके नास्ति ।

पृथिव्याऽ अचतु मद्बलतीयमुक्थमव्यययत् साध्नातु वैरूपऽ साम प्रतिष्ठित्यै^(१)” इति । “आ ता रथं यथोतयः” इत्यादिकं ‘मद्बलतीयं’ ब्रह्मम् ।

अथ चतुर्थं मन्त्रमाह,—“स्वराडसुदीची दिक् विभे ते देवा अधिपतयो वरुणो हेतीनां प्रतिधर्मेकविऽग्रस्त्वा सोमः पृथिव्याऽ अचतु निष्कवस्त्रमुक्थमव्यययत् साध्नातु वैराजऽ साम प्रतिष्ठित्यै^(४)” इति । “अभि ता शूरो नोनुम” इत्यादिकं ‘निष्कवस्त्रम्’ ।

अथ पञ्चमं मन्त्रमाह,—“अधिपत्यधि दृहती दिक्भरतसो देवा अधिपतयो दृहस्यतिहेतीनां प्रतिधर्ता चिष्ववत्रयस्त्रिऽग्रौ ता सोमौ पृथिव्याऽ अयतां वैश्वदेवाग्निमाहते उक्थे अव्यययन्तो स्तब्धोताऽ ब्राह्मरैवते सामनो प्रतिष्ठित्यै^(५)” इति । अधिकं पात्यिचो ‘अधिपत्नी’ । ‘दृहती दिक्’ (प्रौढा ऊर्द्धा दिक्) । “तत्सवितुर्वरेण्यमग्ने” इत्यादिकं ब्रह्मं वैश्वदेवम् । “वैश्वानराय पृथुपाजस” इत्यादिकं ब्रह्मम् अग्निमाहृतम् ।

अथ सर्वेष्वपि मन्त्रेष्वनुषङ्गानोयं ब्रेषमाह,—“अन्तरिक्षाय-
र्षयस्त्वा प्रथमजा देवेषु दिवो माचया वरिषा प्रथन्तु विधर्ता
चायमधिपतिस्व ते ता सर्वे संविदामा नाकस्य पृष्ठे सुवर्गे लोके
यजमानश्च सादयन्तु^(१)” इति । ‘देवेषु’ मध्ये याः* ‘प्रथमजा’
‘ष्टषयः’ (नारदाद्याः), अत एव स्मर्यन्ते, ‘देवर्षिर्नारदस्तथा’
इति, ‘ते’ (महर्षयः) तां (दृष्टकां) ‘दिवो’ ‘माचया’ (आकाशस्य
यत् परिमाणं, तेन परिमाणेन) ‘प्रथन्तु’ (विस्तारयन्तु) ।

* ये इति पाठो भवितुं युक्तः ।

किमर्थे ? । अन्तरिक्षार्थे—अन्तरिक्षं व्याप्तमित्यर्थः । कीदृशेन प्रमाणेन ?—‘वरिष्ठा’ (वरणीयेन) । न केवलमृषयः प्रथन्तु, किन्तु ‘विधर्त्ता चायमधिपतिश्च’ (योऽयमिष्टकानां निष्पादयिता यश्च पालकः) तार्वपि प्रथर्ता । तेन* महर्षयः विधर्त्ता अधिपतिश्च ‘सर्वे’ ‘संविदानाः’ (परस्परमैकमत्यं प्राप्ताः) ‘नाकश्च’ ‘पृष्ठे’ (स्वर्गसदृशस्यास्य चेचस्योपरि) ‘त्वा’ ‘सादयन्तु’, ‘यजमानश्च’ ‘स्वर्गे’ ‘लोके’ ‘सादयन्तु’ ।

अत्र धान्यदाहृतानि ब्रह्माणि तान्याश्वत्थावनो दर्शयति,—
“प्र वो देवायेत्याव्यमुपसन्नमुयादिति । वायुरग्रे गा यज्ञग्रीरिति सप्तानां पुरोदक्षा तस्यास्तस्याः उपरिष्ठानृचसृचं शंसेदायवा-
याहि दर्शतेति सप्तदशा द्वितीयां, प्र उगे त्रिः इति । महत्त्वतीयं ब्रह्मं शंसेत् अश्वर्थो भौ सावोमिति माध्यन्दिने ब्रह्मादिब्राह्मण-
आ त्वा रथं यथोतय इदं वसो सुतमंध इति महत्त्वतीयस्य प्रतिपदनुचराविति । निष्केवस्यस्त्राभि त्वा शूर नो नुमोऽभि त्वा पूर्वपीतय इति प्रगाथो स्रोत्रियानुरूपौ यदि रथन्तरपृष्ठमिति । तत्सवितुर्वृषोमहे धानो देवसवितरिति वैश्वदेवस्य प्रतिपदनुचरावि-
ति । स्त्रभयमाग्निमाहृतं तस्यां पच्छः स्रगावानं पच्छः ब्रह्मास्तेदर्धर्षश्च इतरां सन्तानमुत्तमेनां वचनेन वैश्वानराय पृथुपाजसे” इति ।

राज्ञस्रोत्यादिभिर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते,—“नाकसद्वि-
र्धे देवाः सुवर्मे लोकमायन्तं नाकसदां नाकसत्त्वं यत् नाकसद-

* ‘ते’ च इति पाठो भवितुं युक्तः ।

† उत्तमे ये इति च० पु० पाठः ।

उपदधाति नाकसङ्गिरेव तद्यजमानः सुवर्गे लोकमेति” (५।३।
७अ०) इति । ‘नाकः’ (स्वर्गः) सद्यते प्राप्यते यैर्मन्त्रैर्नाकः* ते
‘नाकसदः’, तथा च मन्त्रलिङ्गं ‘नाकस्य पृष्ठे सुवर्गे लोकं यजमानस्य
सादयन्तु’ इति, तैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका अपि ‘नाकसदः’ । यस्मात्
ताभिः ‘देवाः’ स्वर्गे गताः, तस्मात् ‘नाकसत्’ इति नाम सन्ध्यां,
तदुपधानेन यजमानः स्वर्गं लोकं प्राप्नोति ।

दुःखनिवारकत्वेन तदुपधानं प्रशंसति,—“सुवर्गो वै लोको
नाको चस्येता उपधीयन्ते नास्मा अकं भवति” (५।३।७अ०)
इति । कं सुखं ‘अकं’ दुःखं, न विद्यते तद्दुःखं यत्र सोऽयं
‘नाकः’; स्वर्गस्य तादृशः । ततो नाकसदामुपधाने यजमानस्य
दुःखं न भवति ।

पुनरपि स्नानसम्पादकत्वेन प्रशंसति,—“यजमानायतनं वै
नाकसदो यन्नाकसद उपदधात्यायतनमेव तद्यजमानः कुर्वते”
(५।३।७अ०) इति ।

पृष्ठसोऽक्षसन्निहितैोरूपत्वेन पुनः प्रशंसति,—“पृष्ठानां वा
एतन्तेजः सम्भृतं यन्नाकसदो यन्नाकसद उपदधाति पृष्ठानामेव
तेजोऽवदन्ते” (५।३।७अ०) इति ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः,—

राज्ञिः,—नाकसदः पञ्च, सर्वश्रेष्ठोऽन्तरित्ययम् ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्ययजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ ० ॥

* अत्र ‘नाकः’ इति शब्दः अधिक इव प्रतिभाति ।

† ‘राज्ञी’,—इति पाठो भवितुं युक्तः ।

अयं पुरो हरिकेशः सूर्यरश्मिस्तस्य रथयुत्तस्य
 रथौजाश्च सेनानिग्रामण्यौ पुञ्जिकस्थला च द्रुतस्थला
 चाप्सरसौ यातुधाना हेतो रक्षांसि प्रहेतिः^(१) अयं
 दक्षिणा विश्वकर्मा तस्य रथस्वनश्च रथेच्चिचश्च
 सेनानिग्रामण्यौ मेनका च सहजन्वा चाप्सरसौ
 दंष्ट्रावः पशवौ हेतिः पौरुषेयो वधः प्रहेतिः^(२) अयं
 पद्मादिश्वव्यचास्तस्य रथप्रोतश्चासमरयश्च सेनानिग्रा-
 मण्यौ प्रन्धोचन्ती च ॥ १ ॥

अनुन्धोचन्ती चाप्सरसौ सर्पा हेतिर्थाग्राः प्रहेतिः^(३)
 अयमुत्तरात् संयद्वसुस्तस्य सेनजिह्वं सुषेणश्च सेनानि-
 ग्रामण्यौ विश्वाची च घृताची चाप्सरसावापौ हेति-
 र्वातः प्रहेतिः^(४) अयमुपर्यर्वाग्वसुस्तस्य तार्क्ष्यश्चारिष्ट-
 नेमिश्च सेनानिग्रामण्यावुर्वशी च पूर्वचित्तिश्चाप्सरसौ
 विद्युद्देतिरवस्फूर्जन् प्रहेतिः^(५) तेभ्यो नमस्ते नो
 मृडयन्तु ते यं ॥ २ ॥

दिष्णो यश्च नो देष्टुं तं वो जभे दधामि^(६) आयोस्त्वा
 सद्ने सादयाम्यवतम्हायायां नमः समुद्राय नमः
 समुद्रस्य चक्षसे^(७) परमेष्ठी त्वा सादयतु दिवः पृष्ठे
 व्यचस्वतीं प्रथस्वतीं विभूमतीं प्रभूमतीं परिभूमतीं

दिवं यच्छ दिवं दृष्टुं दिवं मा हिंसीर्विश्वस्मै प्राणा-
यापानाय व्यानायोदानाय प्रतिष्ठायै चरित्राय सूर्य-
स्वाभिपातु मद्वा स्वस्त्या, च्छर्दिषा शन्तमेन तया
देवतयाऽङ्गिरस्वद्भुवा सीद^(१) । प्रोथदश्चो न यवसे
अविष्यन् यदा महः सवरणाद् व्यस्थात् । आदस्य
वातो अनु वाति शेचिरधः स्म ते व्रजनं कृष्णमस्ति^(२) ॥

॥ ३ ॥

प्रश्नोचन्ती च । यः । स्वस्त्या । अष्टाविंशतिश्च ॥ ३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे चतुर्थ-
प्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥०॥

द्वितीयेऽनुवाके नाकसदाख्या इष्टका उक्ताः । अथ तृतीये
षोडाख्या इष्टका उच्यन्ते । कल्पः, 'तासु पुरीषमधूय, 'अयं पुरः'
इति पञ्चषोडा अभ्युपदधाति, द्वेयं मनसा ध्यायन् पश्चात्
प्राचीमुत्तमाम् इति । तत्र प्रथममाह,—“अयं पुरो हरिकेशः
सूर्यरश्मिस्तस्य रथमस्तस्य रथोजस्य सेनानिग्रामस्थौ पुञ्चिक-
स्तस्य च कृतस्तस्य चाप्सरसौ यातुधाना देती रक्षाःषि प्र-
हेतिः^(१)” इति । 'अयम्' (अग्निः) 'पुरः' (पूर्वस्थां दिशि)
'हरिकेशः' (हिरण्यवर्णकेशसमाना ज्वाला यस्यासौ हरिकेशः),
'तस्य' (तादृशस्याग्नेः) परिचारकौ द्वौ 'सेनानि—ग्रामस्थौ',—

एकः सेनां परराज्येषु गच्छति, अपरः स्वराज्ये ग्रामं गच्छति । तत्र
 'रथस्तसः' इति सेनान्यो नामधेयं । तस्यो गर्धवान्*, यस्तु रथे
 महती दृष्ट्या सोऽयं 'रथस्तसः' । 'रथौजाः' इति ग्रामस्थो नाम-
 धेयम् । ओजा बलं, यस्तु रथारोहणे बलाधिक्यं, स 'रथौजाः' ।
 यथैतौ मुख्यौ परिचारकौ, तथा द्वे 'चाप्सरसौ' परिचारिके,
 तत्र 'पुञ्जिकस्तस्या' इत्येकस्या नामधेयं, 'हृतस्तस्या' इत्यपरस्या
 नामधेयं । 'यातुधाना' 'रक्षांसि' 'च' इत्यवान्तरजातिभेदोऽव-
 गन्तव्यः । 'हेति—प्रहेती' अप्याद्युधविशेषौ,—तत्र यातुधाना
 क्रूरास्तीक्ष्णहेतिस्वरूपाः; 'रक्षांसि' अतिक्रूराः तीक्ष्णप्रहेति-
 स्वरूपाणि । यस्याग्नेरिदं सर्वं, हे इष्टके, तदग्निस्वरूपाऽसीत्यभि-
 प्रायः । एवं सर्वत्र योज्यम् ।

अथ द्वितीयं मन्त्रमाह,—“अथ दक्षिणा विश्वकर्मा तस्य
 रथस्तस्य रथेचित्रस्य सेनानिग्रामस्थौ मेनका च सहजन्वा
 चाप्सरसौ दंक्ष्णवः पन्नवो हेतिः पौरुषेयो वधः प्रहेतिः(१)”
 इति । विश्वानि कर्माण्यग्निहोत्रादीनि यस्याग्नेः, सोऽयं 'विश्वकर्मा'
 दक्षिणस्यां दिशि स्थितः । 'तस्य' 'रथस्तसः' 'सेनानोः' । 'रथे-
 चित्रः' 'ग्रामस्थोः' । 'मेनका' इति 'सहजन्वा' इति चाप्सरसोः
 नामधेयं । 'दंक्ष्णवः' (दंक्ष्णशीला व्याघ्रादयः) 'हेतिः' । सङ्ग्रामेषु
 पुरुषसम्बन्धो यो 'वधः' स 'प्रहेतिः' ।

अथ तृतीयमाह,—“अथ पश्चाद्विश्वव्यासस्तस्य रथप्रेतस्या-
 समरथस्य सेनानिग्रामस्थौ प्रक्षोचन्ती चानुक्षोचन्ती चाप्सरसौ

* तस्यो गर्धवान् इति ह० पु० पाठः ।

सर्पा हेतिर्याद्याः प्रहेतिः^(१)” इति । विश्वं व्यचति प्राप्नोतीति
‘विश्वव्यचाः’ । सर्वमन्यत् पूर्ववद्वाख्येयम् ।

अथ चतुर्थे मन्त्रमाह,—“अथमुत्तरात् संयदसुस्तस्य सेनाजिह्व
सुषेणस्य सेनानियामस्यौ विश्वाचो च घृताचो चाप्सरसावापो
हेतिर्वातः प्रहेतिः^(२)” इति । ‘संयत्’ (प्राप्तं) ‘वसु’ (धनं) यस्याग्नेः,
सोऽयं ‘संयदसुः’, सोऽग्निः ‘उत्तरात्’ (उत्तरस्थां दिशि) वर्तते ।
शेषं पूर्ववत् ।

अथ पञ्चमं मन्त्रमाह,—“अथमुपर्यर्वाग्वसुस्तस्य तार्क्ष्या-
रिष्टनेमिस्य सेनानियामस्यावुर्वशी च पूर्वचित्तिश्चाप्सरसो विद्यु-
द्धेतिरवस्फूर्जन् प्रहेतिः^(३)” इति । ‘अर्वाग्वसुः’ (अधोमुखत्वेन)
‘वसुनो’ (मेघात्) भूमौ पतनात् वैद्युतोऽग्निस्रथोच्यते, स च
‘उपरि’ (ऊर्द्धायां दिशि) प्रवर्तते । भयहेतुः प्रकाशा (?) ‘विद्युत्’ ।
मारको अग्निः ‘अवस्फूर्जन्’ ।

एतेषु पञ्चस्यपि मन्त्रेष्वनुषङ्गनीयं शेषमाह,—“तेभ्यो नमस्ते
नो मृडयन्तु ते यं दिशो यस्य नो देष्टि तं वो जम्भे दधामि^(४)”
इति । योऽयमग्निः, यो च ‘सेनानियामस्यौ’, ये च ‘अप्सरसो’
यो च ‘हेतिप्रहेती’, ‘तेभ्यः’ सर्वेभ्यः ‘नमः’ अस्तु ‘ते’ सर्वे ‘नः’
(अस्मान्) ‘मृडयन्तु’ (सुखयन्ति*) । ‘यं’ वैरिणं ‘ते’ वयं
‘दिशः’, ‘यस्य’ वैरी ‘नः’ (अस्मान्) ‘देष्टि’, ‘तं’ वैरिणं
युष्माभिरनुमृहीतोऽहं ‘वः’ (युष्माकं) ‘जम्भे’ (विदारिताख्ये)
‘दधामि’ (स्नापयामि) ।

* सुखयन्तु इति पाठो भवितुं युक्तः ।

एकः सेनां परराज्येषु नयति, अपरः स्वराज्ये ग्रामं नयति । तत्र
 'रथगृह्यः' इति सेनान्यो नामधेयं । गृह्यो गर्धवान्*, यस्य रथे
 महती दृष्ट्या सोऽयं 'रथगृह्यः' । 'रथौजाः' इति ग्रामस्थो नाम-
 धेयम् । ओजो बलं, यस्य रथारोहणे बलाधिक्यं, स 'रथौजाः' ।
 यथेतौ मुख्यौ परिचारकौ, तथा द्वे 'चाप्यरथौ' परिचारिके,
 तत्र 'पुञ्जिकस्त्रला' इत्येकस्या नामधेयं, 'द्वतस्त्रला' इत्यपरस्या
 नामधेयं । 'यातुधाना' 'रक्षांसि' 'च' इत्यवान्तरजातिभेदोऽव-
 गन्तव्यः । 'हेति—प्रहेती' अप्यायुधविशेषौ,—तत्र यातुधाना
 क्रूरास्तीक्ष्णहेतिस्वरूपाः; 'रक्षांसि' अतिक्रूराः तीक्ष्णप्रहेति-
 स्वरूपाणि । यस्याग्नेरिदं सर्वं, हे इष्टके, तदग्निस्वरूपाऽसीत्यभि-
 प्रायः । एवं सर्वत्र बोध्यम् ।

अथ द्वितीयं मन्त्रमाह,—“अयं दक्षिणा विश्वकर्मा तस्य
 रथस्त्रजस्य रथेचित्रस्य सेनानिग्रामस्थौ मेनका च सहजन्या
 चाप्यरथौ दंक्ष्णवः पन्नवो हेतिः पौहवेयो वधः प्रहेतिः(१)”
 इति । विश्वानि कर्माण्यग्निहोत्रादीनि यस्याग्नेः, सोऽयं 'विश्वकर्मा'
 दक्षिणस्यां दिशि स्थितः । 'तस्य' 'रथस्त्रजः' 'सेनानीः' । 'रथे-
 चित्रः' 'ग्रामणीः' । 'मेनका' इति 'सहजन्या' इति चाप्यरथोः
 नामधेयं । 'दंक्ष्णवः' (दंन्नश्रीला व्याघ्रादयः) 'हेतिः' । सङ्ग्रामेषु
 पुरुषसम्बन्धो यो 'वधः' स 'प्रहेतिः' ।

अथ तृतीयमाह,—“अयं पश्चाद्विश्वव्यासस्तस्य रथप्रोतस्या-
 समरथस्य सेनानिग्रामस्थौ प्रक्षोचन्ती चानुक्षोचन्ती चाप्यरथौ

* गृह्यो गन्धर्वान् इति ह० पु० पाठः ।

सर्पा हेतिर्याद्याः प्रहेतिः^(१)” इति । विश्वं व्यचति प्राप्नोतीति
‘विश्वव्यचाः’ । सर्वमन्यत् पूर्ववद्वाख्येयम् ।

अथ चतुर्थं मन्त्रमाह,—“अयमुत्तरात् संयदसुस्तस्य सेनाजिह्व
सुषेणस्य सेनानियामण्यौ विश्वाचो च घृताचो चाप्सरसावापो
हेतिर्वातः प्रहेतिः^(२)” इति । ‘संयत्’ (प्राप्तं) ‘वसु’ (धनं) यस्याग्नेः,
सोऽयं ‘संयदसुः’, सोऽग्निः ‘उत्तरात्’ (उत्तरस्थां दिशि) वर्तते ।
त्रैषं पूर्ववत् ।

अथ पञ्चमं मन्त्रमाह,—“अयमुपर्यर्वाग्वसुस्तस्य तार्क्ष्या-
रिष्टनेमिस्य सेनानियामण्यावुर्वशी च पूर्वचित्तिश्चाप्सरसो विद्यु-
द्धेतिरवस्फूर्जन् प्रहेतिः^(३)” इति । ‘अर्वाग्वसुः’ (अधोमुखत्वेन)
‘वसुनो’ (मेघात्) भूमौ पतनात् वैद्युतोऽग्निस्रयोच्यते, स च
‘उपरि’ (ऊर्द्धायां दिशि) प्रवर्तते । भयहेतुः प्रकाशा (?) ‘विद्युत्’ ।
मारको अग्निः ‘अवस्फूर्जन्’ ।

एतेषु पञ्चस्यपि मन्त्रेष्वनुषङ्गनीयं शेषमाह,—“तेभ्यो नमस्ते
नो मृडयन्तु ते यं दिभ्यो यस्य नो देष्टि तं वो जम्भे दधामि^(४)”
इति । योऽयमग्निः, यौ च ‘सेनानियामण्यौ’, ये च ‘अप्सरसो’
यौ च ‘हेतिप्रहेती’, ‘तेभ्यः’ सर्वेभ्यः ‘नमः’ अस्तु ‘ते’ सर्वे ‘नः’
(अस्मान्) ‘मृडयन्तु’ (सुखयन्ति*) । ‘यं’ वैरिणं ‘ते’ वयं
‘दिभ्यः’, ‘यस्य’ वैरी ‘नः’ (अस्मान्) ‘देष्टि’, ‘तं’ वैरिणं
युष्माभिरनुमृहीतोऽहं ‘वः’ (युष्माकं) ‘जम्भे’ (विदारितास्ये)
‘दधामि’ (स्नापयामि) ।

* सुखयन्तु इति पाठो भवितुं युक्तः ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते,—“पञ्चचोडा उपदधाति
अप्सरस एवैनमेता भूता अमुञ्चिंलोक उपभ्रेरतेऽथो तनूपानीरेवैता
यजमानस्य” (५।३।७अ०) इति । ‘गूह संवरणे’ इत्यस्मादातो-
इत्पञ्चचोडाशब्दः; नाकसदामुपरि च्छिद्रावरणार्थत्वात् ‘चोडाः’
इत्युच्यन्ते । पञ्चसङ्ख्याकाचोडाः ‘पञ्चचोडाः’; तासामुपधाने
सति ‘एता’ इष्टकाः ‘अप्सरसः’ ‘एव’ ‘भूताः’ स्वर्गलोके ‘एनं’
(यजमानम्) ‘उपभ्रेरते’ । अपि च ‘एता’ ‘अप्सरसः’ ‘यजमानस्य’
‘तनूपानीरेव’ (ब्रह्मरूपस्य नपरा एव) ।

उपधानकाले ध्यानविशेषं विधत्ते,—“यं दिव्यान्तमुपदधद्
ध्यायेदेताभ्य एवैनं देवताभ्य आवृत्सति ताजगार्त्तिमार्च्छति” (५।
३।७अ०) इति । अयं यजमानः, ‘यं’ पुरुषं ‘दिव्यात्’ ‘तं’ (देव्यम्)
अध्वर्युरुपधानं कुर्वन् ‘ध्यायेत्’ । तेन ध्यानेन ‘एताभ्यः’ ‘एव’
(अग्निसेनान्यादिभ्यः) ‘देवताभ्यः’ ‘एनं’ देव्यम् ‘आवृत्सति’ (सर्वतो
विच्छिन्नं करोति) ‘ताजक् आर्त्तिमार्च्छति’ (तदानोमेव मरणं
प्राप्नोति) ।

नाकसदामुपरि पञ्चचोडाध्यानं विधत्ते,—“उत्तरा नाकसङ्घ
उपदधाति यथा जायामानीय गृहेषु निषादयति तादृगेव तत्”
(५।३।७अ०) इति । गृहस्थानीया नाकसदः, जायास्थानीयाः
पञ्चचोडाः ।

तत्र ‘अयं पश्चात्’ इति द्वितीयमन्त्रेणोपधेया येयमिष्टका,
तस्मात्परमत्वं विधत्ते,—“पश्चात् प्राचीमुत्तमामुपदधाति तस्मात्
पश्चात् प्राची पत्यन्वास्ते” (५।३।७अ०) इति । यस्मात्

पश्चिमायां दिशि प्राप्नुस्त्वनेोपधेया इष्टका चरमत्वेनोपधत्ते,
'तस्मात्' पश्चिमायां दिश्ववस्थाय प्राप्नुस्वी पत्नी गार्हपत्यमुपविशति ।

कथ्यः, 'आयोस्त्वा सद्ने सादयामीति स्वयमाह्वयामभि-
मृश्यान्वेनोपधाय परमेष्ठी त्वा सादयत्वित्यविदुषा ब्राह्मणेन सह
मध्येऽग्नेरुपदधाति' इति । अभिमर्शनमन्त्रपाठस्तु,—“आयोस्त्वा
सद्ने सादयाम्भवतः कायायां नमः समुद्राय नमः समुद्रस्य
चक्षसे^(१)” इति । एति निरन्तरं गच्छतीति 'आयुः' आदित्यः, स
च सर्वं जगद् अवति, तस्मात् 'अवतः' 'आयोः' 'कायायां' सत्यां,
सन्नापपरिहारेण त्रैत्ये कृते सतीत्यर्थः । 'सद्ने' (अस्मिन्
स्थाने) हे इष्टके, 'त्वां' 'सादयामि' । 'समुद्राय' (समुद्रसदृशा-
दित्याय) 'नमः' अस्तु । 'समुद्रस्य' 'चक्षसे' (प्रकाशकाय) 'नमः'
अस्तु ।

उपधानमन्त्रपाठस्तु,—“परमेष्ठी त्वा सादयतु दिवः पृष्ठे
व्यचक्षतीं प्रथक्षतीं विभ्रमतीं प्रभ्रमतीं परिभ्रमतीं दिवं यच्छ
दिवं दृष्टं दिवं मा हिंसीर्विश्वस्मै प्राणायानाय ध्यानायो-
दानाय प्रतिष्ठायै चरिचाय सूर्यस्वाभिपातु मद्या स्वस्त्या हृदिषा
शन्तमेन तथा देवतयाऽङ्गिरस्वद्भुवा सीद^(१)” इति । 'परमे' (उत्कृष्टे
सत्यलोके) तिष्ठतीति 'परमेष्ठी' (ब्रह्मा) । स 'त्वा' 'दिवः' 'पृष्ठे'
(स्वर्गस्थोपरि) 'सादयतु' । कीदृशीं त्वां ?—‘व्यचक्षतीं’ (अभि-
व्यक्तिमतीं), ‘प्रथक्षतीं’ (विस्तारवतीं), ‘विभ्रमतीं’ (विविधवर्तने-
त्यादन्नक्तिमतीं), ‘प्रभ्रमतीं’ (प्रभुत्वशक्तिमतीं), ‘परिभ्रमतीं’ (पर-
सैन्यपराभवशक्तिमतीं), ‘दिवं’ ‘यच्छ’ (स्वर्गभागं यजमानाधीनतया

नियतं कुह) । ‘दिवं’ ‘दृ५५’ (द्युलोके भोगं दृढीकुह) । ‘दिवं’
 ‘मा हि५सीः’ (दिवं द्युलोकभोगं, मा हिंसोर्मा विनाशय) ।
 ‘विश्वस्यै’ (सर्वस्यै) प्राणापानान्नानोदानास्त्रवायुवृत्तिसाभाव, ‘प्रति-
 ङ्गायै’ (स्वगृहे स्थितिसाभाव), ‘चरिषाय’ (ब्राह्मणीयाचरणाय) ;—
 प्राणिनाम् एतस्य सर्वस्य सिद्ध्यर्थं अयं ‘सूर्यः’ ‘त्वाम्’ अभितः
 ‘पातु’ । केन रक्षणमिति ?—तदुच्यते, ‘मह्या’ ‘स्वस्या’ (महत्या
 योगक्षेमसम्पत्त्या), ‘ब्रह्ममेन’ ‘हृदिषा’ (अत्यन्तसुखकारिणा
 दीप्तिविशेषेण), तव स्वामिभूतया ‘देवतया’ अनुगृहीता स्मिरा
 सती ‘सीद’ (इहोपविश) । ‘अङ्गिरस्सत्’ (अङ्गिरसा चयमानुष्ठाने
 यथा त्वं ‘भवा’ स्थिता, तद्वत्) ।

कस्यः, ‘प्रोचदस्य इत्युत्तरेऽङ्ग्रे विकर्णम्’ इति । पाठस्तु,—
 “प्रोचदस्यो न यवसे अविध्यन् यदा महः संवरणाद् व्यस्त्रात् ।
 आदस्य वातो अनु वाति शोचिरध स्य ते व्रजनं कृष्णमस्त्रि^(८)” इति ।
 अयमग्निः, ‘अस्यो न’ (अस्य इव) ‘प्रोचत्’ (प्रोचति, जाज्वल्यमानः
 ब्रह्मं करोति) । दृष्टान्तभूतोऽस्यः कथं ब्रह्मं करोति ?—इति,
 तदुच्यते, ‘यदा’ ‘महः’ (महतः) ‘संवरणात्’ (अश्वबालारूपात्
 संवृतस्त्रागात्) ‘व्यस्त्रात्’ (विनिर्गच्छति), तदानीम् अरस्ये ‘यवसे’
 ‘अविध्यन्’ (घासार्थं गमिष्यन्) ब्रह्मं करोति । ‘आत्’ (अतः)
 अनुत्तरं ‘अस्य’ (ब्रह्मं कुर्वतोऽग्नेः) ‘शोचिः’ ‘अनु’ (दीप्तिमनु)
 ‘वातो’ ‘वाति’ (वायुः प्रवर्तते),—अग्निज्वालाब्रह्मसमनन्तरमेव
 वायोऽरवस्त्रं प्रवृत्तेरयमग्निर्वायुसख इति लोकेऽभिधीयते । ‘अध’-
 ब्रह्मो वर्गचतुर्थयुक्तोऽप्यागन्तर्यमेवाचष्टे । हे अग्ने, तव ज्वालाया

वायुसंयोगानन्तरं 'व्रजनम्' (अरण्यगमनस्थानं) 'क्षणमस्ति' (दाहेन क्षणमस्ति, दाहेन क्षणवर्षमेवावभासते) ।

आयोस्तेत्यादिमन्त्राध्यमुपधानं विधत्ते,—“स्वयमादृष्टाश्च विकर्षाश्चोत्तम उपदधाति प्राणो वै स्वयमादृष्टायुर्विकर्षा, प्राणश्चैवायुश्च प्राणानामुत्तमौ धत्ते, तस्मात् प्राणश्चायुश्च प्राणानामुत्तमौ” (५।३।७अ०) इति । ‘स्वयमादृष्टा’ (स्वतन्त्रद्रेष्टका) पूर्वमप्युक्ता ; उत्तरेऽंशे संस्पृष्टा सती, वामभागे विभक्तः कर्ष इवावभासमानत्वात् इयमिष्टका ‘विकर्षा’ इत्युच्यते । या ‘स्वयमादृष्टा’ वा च ‘विकर्षा’ ते उभे अपि ‘उत्तमे’ उपदध्यात् ; सर्वासाम् इष्टकानामवसाने तयो रूपधानमित्यर्थः । स्वयमादृष्टायाः प्राणरूपत्वात् विकर्षाश्चायुःस्वरूपत्वात् तयो रत्नमत्वे सति चक्षुरादीनां प्राणानां मध्ये आस रूपमायुश्चोत्तमत्वेन धृतवान् भवति, तस्मात्तोकेऽपि आसायुषि* सर्वेषां ‘प्राणानां’ इतरेषां मध्ये उत्तमे, तयो स्तितयोश्चक्षुरादीन्द्रियवैकल्यमपि सहन्ते ।

अन्यासामिष्टकानामुपरि यथैते इष्टके उपहिते, तथा तयो रूपरि अन्येष्टकोपाधानप्रसक्तिं वारयितुं निषेधति,—“नान्यामुत्तरामिष्टकामुपदध्यात् यदन्यामुत्तरामिष्टकामुपदध्यात् पशूनाश्च यजमानश्च च प्राणश्चायुश्चापि दध्यात् तस्मान्नान्योत्तरेष्टकोपधेया” (५।३।७अ०) इति । एतयो रूपरि अन्येष्टकोपाधाने आसायुषी आदिते भवतः, ‘तस्मात्’ ‘अन्यां’ न ‘उपदध्यात्’ ।

* अत्र आसायुषी इति पाठो भवितुं युक्तः ।

प्रथमचितौ वा स्वयमाहवा, सा भूमित्वेन क्षुता ; मध्यम-
चितौ अन्तरिक्षत्वेन । इदानीं पञ्चमचितौ सुलोकत्वेन सौति,—
“स्वयमाहवामुपदधात्यसौ वै स्वयमाहवामुमेवोपधत्ते” (५।३।
७अ०) इति ।

उपधानात् प्रागश्वोपध्नापचं विधत्ते,—“अश्वमुपध्नापचति
प्राणमेवास्त्रां दधात्यथो प्राजापत्यो वा अश्वः प्रजापतिर्नैवाग्निं
चिनुते स्वयमाहवा भवति प्राणानामुत्सृष्टौ अथो सुवर्गस्य लोक-
स्यानुख्यात्यै एषा वै देवानां विक्रान्तिर्यदिकर्षी यदिकर्षीमुप-
दधाति देवानामेव विक्रान्तिमनु विक्रमते” (५।३।७अ०) इति ।
विकर्षा एव पराक्रमरूपत्वात् तदुपधानेन यजमानोऽपि देववत्
पराक्रमवान् भवति ।

उत्तराक्षरूपदेवं विधत्ते,—“उत्तरत उपदधाति तस्याद्
उत्तरत उपचारोऽग्निः” (५।३।७अ०) इति । येषु उपचारेषु
देवविशेषो न विहितस्तो सर्वेऽपि वक्त्रेः ‘उत्तरतः’ स्त्रिया कर्त्तव्याः,
तस्यैवा ब्रह्मवरणान्नाधानजपादयः ।

अथैतस्या उपधाने ‘आदस्य वातो अनुवाति शोचिः’ इति
वायुवाचिशब्दान्तरं विनियुक्ते,—“वायुमतो भवति समिधौ”
(५।३।७अ०) इति । सति हि वायवग्निः समिध्यते ।

अथ विनियोगसंग्रहः,—

अयं पुरः, पञ्चषोडाशोभ्य, इत्यनुषज्यते ।

आह, स्पृशेत् स्वयमाहवां, परमेष्ठीति सादयेत् ।

प्रायद्, विकर्षोमादध्यात्मन्मा वष्टाविहेरिताः* ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वतीयोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अग्निमूर्द्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयं । अपाः
रेताःसि जिह्वति^(१) । त्वामग्ने पुष्करादध्यथवा निर-
मन्यत । मूर्ध्ना विश्वस्य वाधतः^(२) । अयमग्निः सह-
स्रिणो वाजस्य शतिनस्पतिः । मूर्द्धा कवीरयोणां^(३) ।
सुवो यज्ञस्य रजसश्च नेता यचानियद्भिः सचसे शि-
वाभिः । दिवि मूर्धानं दधिषे सुवर्षा जिह्वामग्ने
चक्षुषे हव्यवाहं^(४) । अबोध्यग्निः समिधा जनानां ॥
॥ १ ॥

प्रति धेनुमिवायतोमुषासं । यज्ञा इव प्रव्यामुज्जि-
ह्वानाः प्रभानवः सिञ्चते नाकमण्ड^(५) । अबोचाम
कवये मेधाय वचो वन्दारं वृषभाय वृष्णो । गवि-
ष्ठिरो नमसा स्तोममग्नौ दिवोव रुक्ममूर्ध्वचमग्नेत्^(६) ।
जनस्य गोपा अजनिष्ठ जायद्विरग्निः सुदध्नः सुविताय

* अष्टाविहेरिता इति पाठो भवितुं युक्तः ।

नव्यसे । घृतप्रतीको वृद्धता दिविस्पृशा द्युमदिभाति
भर तेभ्यः शुचिः^(९) । त्वामग्ने अङ्गिरसः ॥ २ ॥

गुहाहितमन्वविन्दञ्छिप्रियाणं वने-वने । स जायसे
मथ्यमानः स हो महत्त्वामाहुः सहसस्पृचमङ्गिरः^(८)
यज्ञस्य केतुं प्रथमं पुरोहितमग्निन्नरस्त्रिषधस्थे समि-
न्धते । इन्द्रेण देवैः सरथः स वर्हिषि सोदनिहोता
यजथाय सुक्रतुः^(८) । त्वां चिचश्रवस्तम हवन्ते विश्व
जन्तवः । शोचिक्लेशं पुरुप्रियाग्ने हव्याय वोढवे^(९) ।
सखायः सं वः सम्यञ्चमिषं ॥ ३ ॥

स्तोमञ्चाग्रये । वर्षिष्ठाय क्षितीनामूर्जो नम्रु स-
हस्वते^(११) सः समिद् युवसे वषन्तमे विश्वान्यर्थ आ ।
इडस्पदे समिन्धसे स ना वसून्याभर^(१२) । एना वो
अग्निं नमसोर्जो नपातमाहुवे प्रियं चेतिष्ठमरतिः
स्वध्वरं विश्वस्य दूतममृतं^(१३) । स योजते अरुषो
विश्वभोजसा स दुद्रवत् स्वाहुतः । सुब्रह्मा यज्ञः
सुशमी ॥ ४ ॥

वसूनां देवः राधो जनानां^(१४) । उदस्य शोचिर-
स्थादाजुह्वानस्य मीढुषः । उद्धूमासो अरुषासो दिवि-
स्पृशः समग्निमिन्धते नरः^(१५) । अग्ने वाजस्य गोमत
ईशानः सहसो य हो । अस्मे धेहि जातवेदो महि-

अवः^(१९) । स इधानो वसुष्कविरग्निरौडेन्यो गिरा ।
रेवदस्मभ्यं पूर्वणीक दीदिहि^(१७) । क्षपो राजन्नुत
त्मनाग्ने वस्तोरुतोषसः स तिग्मजम्भ ॥ ५ ॥

रक्षसो दह प्रति^(१८) । आ ते अग्न इधीमहि द्युमन्तं
देवाऽजरं । यद्व स्या ते पनीयसी समिहीदयति द्यवी-
षः स्तोतृभ्य आभर^(१८) । आ ते अग्न कृचा हविः
शुक्रस्य ज्योतिषस्यते । सुश्वन्द्र दस्म विप्रते हव्यवाद
तुभ्यः ह्वयत इषः स्तोतृभ्य आभर^(१९) । उमे सुश्वन्द्र
सर्पिषो दवी श्रीणीष आसनि । उतो न उत्पुपूर्याः ॥

॥ ६ ॥

उक्थेषु शवसस्यत इषः स्तोतृभ्य आभर^(१९) । अग्ने
तमद्याश्वं न स्तोमैः क्रतुन्न भद्रः हृदिस्पृशं । कृध्याम ते
चौहैः^(१९) । अधा ह्यग्ने क्रतोर्भद्रस्य दक्षस्य साधोः ।
रथीर्कृतस्य वृहतो बभूयः^(१९) । आभिष्टे अद्य गीर्भि-
र्युणन्तोऽग्ने दाशेम । प्र ते दिवो न स्तनयन्ति शुष्माः^(१७) ।
एभिर्नो अर्कैर्भवा नो अर्वाङ् ॥ ७ ॥

सुवर्न ज्योतिः । अग्ने विश्वेभिः सुमन्ता अनौकैः^(१७) ।
अग्निः होतारं मन्ये दास्वन्तं वसोः सूनुः सहसो
जातवेदसं । विप्रन्न जातवेदसं । य ऊर्द्धया स्वध्वरो
देवो देवाच्या क्षपा । घृतस्य विश्वाष्टिमनु शुक्रशोचिष

आजुह्वानस्य सर्पिषः^(१७) । अग्ने त्वन्नो अन्तमः । उत
 आतो शिवो भव वरूथ्यः^(१८) । तं त्वा शोचिष्ठ दीदिवः ।
 सुम्नाय नूनमीमहे सखिभ्यः^(१९) । वसुरग्निर्वसुअवाः ।
 अच्छा नक्षि द्युमत्तमो रयिं दाः^(२०) ॥ ८ ॥

जनानाम् । अङ्गिरसः । इषः । सुशर्मो । तिग्म-
 जम्भ । पुपूर्या । अर्वाङ् । वसुअवाः । पञ्च च ॥
 ॥ ४ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्यकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
 चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अथ तृतीयेऽनुवाके पञ्चषोडादय इष्टका उक्ताः । अथ
 चतुर्थेऽनुवाके छन्दोभिधा इष्टका उच्यन्ते । कल्पः, 'अग्निर्मूर्द्धेति
 तिष्ठो गायत्रीः पुरस्तादुपदधात्येवमुत्तराणि चीणि चिष्टुभो
 दक्षिणतो जगतीः पश्चादनुष्टुभ उत्तरतो वृहतीदृष्टिहाः पङ्क्ती-
 रक्षरपङ्क्तीरिति विषुरुपाणि छन्दाः सि यथावकाशमतिछन्दसं
 मध्ये द्विपदा अन्ततः' इति । तत्र तिष्ठषु गायत्रीषु प्रथमां
 गायत्रीमाह,—“अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयं । अपाः
 रेताः सि जिष्पति^(१)” इति । ‘अयम्’ ‘अग्निः’ आदित्यरूपेण ‘दिवः’
 (द्युलोकस्य) ‘ककुत्’ (उज्जितः) ‘मूर्द्धा’ (गिरिस्नानीयः) । ‘पृथिव्याः’
 ‘पतिः’ (दाहपाकादिकारित्वेन पातकोऽपि) ‘अयं’ । किञ्च

‘अपी’ ‘रेतांसि’ (उदककार्याणि स्थावरजङ्गमजरोराणि) जाठराग्नि-
रूपेण ‘जिग्यति’ (प्रीत्यति) ।

अथ द्वितीयामाह,—“त्वामग्ने पुष्करादध्वयवा निरमन्यत ।
मूर्द्धा विश्वस्य वाघतः^(१)” इति । हे ‘अग्ने’, अथर्वाख्य ऋषिः
‘पुष्करपर्षादधि’ (पद्मपत्रस्योपरि) ‘त्वां’ ‘निरमन्यत’ (निःश्रेयसेष
मथितवान्) । अत एव पञ्चमकाण्डे ब्राह्मणमाध्यातं, “पुष्करे पर्षे
स्नेमुपश्रितमविन्दत्” इति । कीदृज्जात् पुष्करपर्षात् ?—‘मूर्द्धः’
(उत्तमाङ्गवत् प्रज्ञात्), ‘विश्वस्य’ ‘वाघतः’ (सर्वस्य जगतो वाह-
कात्) । इदं हि पुष्करपर्षम् अग्निमन्त्रयज्ञनिष्पादनादिवारा
सर्वं जगद्विर्वहति ।

अथ तृतीयामाह,—“अयमग्निः सहस्रिणो वाजस्य व्रतिन-
स्यतिः । मूर्द्धा कवी रथीणाम्^(१)” इति । ‘अयं’ समिधमानः
‘अग्निः’ सहस्रसङ्ख्यावतः व्रतसङ्ख्यावतस्य अन्नस्य ‘पतिः’ । अत
एत ‘मूर्द्धा’ (त्रिरोवदुत्तमः), ‘कविः’ (विद्वान्), तादृशो ‘रथीणाम्’
(धनानां) दाता भवतु ।

अथ तिसृषु चिदुपसु प्रथमां चिदुभमाह,—“भुवो यज्ञस्य
रजसस्य नेता यत्रानियुद्धिः सचसे त्रिवाभिः । दिवि मूर्द्धानं दधिषे
सुवर्षां जिह्वामग्ने चक्षवे हव्यवाहम्^(४)” इति । अयमग्निः,
भूषोकस्य (तत्रानुष्ठेयस्य) ‘यज्ञस्य’ तस्मिन् यज्ञे प्रवर्त्तकस्य ‘रजसः’
(गुणस्य) ‘च’ ‘नेता’ (निर्वाहकः) । तादृज्ज्ञ हे ‘अग्ने’, ‘यत्र’ (यस्यां
दिवि) सूर्यरूपो भूत्वा ‘नियुद्धिः’ (रथे नितरां योध्यमानाभिः)
‘त्रिवाभिः’ (उत्तमाभिरश्मजातिभिः) ‘सचसे’ (समवैषि), तस्यां

‘दिवि’ ‘मूर्द्धानं’ (अग्निरवदुक्तस्थितिं) ‘दधिधे’ (धारयसि) ।
 कीदृशं मूर्द्धानं ?—‘सुवर्षां’ (सुवः स्वर्गे स्यति सर्वदा तिष्ठतीति
 सुवर्षास्तां) । सोमपात्रवद्वत् पुंलिङ्गोऽयं । हे ‘अग्ने’, त्वम् अस्मिन्
 यज्ञे हव्यवाहं (हविःप्रापिकां) ‘जिह्वां’ (ज्वालां) ‘चक्षुषे’ (करोषि) ।

अथ द्वितीयां चिष्टुभमाह,—“अबोध्यग्निः समिधा जनानां
 प्रति धेनुमिवायतीमुषासं । यज्ञा इव प्र वयामुज्जिहानाः प्र भानवः
 मिक्षते नाकमच्छ^(१)” इति । ‘जनानाम्’ अविजां सम्बन्धिना
 ‘समिधा’ अयम् ‘अग्निः’ ‘अबोधि’ (प्रबोधितः, प्रज्वलितोऽभूत्) ।
 तत्र दृष्टान्तः,—‘आयतीमुषासं’ ‘प्रति’ ‘धेनुं’ उपःकाखे समागते
 सति दोहनाय त्रयणाद्धेनुं यथा उत्थापयति, तद्वत् । बुध्यमानश्च
 अग्नेः ‘भानवः’ (रश्मयः) ‘प्र’-‘उज्जिहानाः’ (प्रकर्षेणोद्गच्छन्तः),
 अपि एधि प्रबोधितः(?) । ‘नाकमच्छ’ (स्वर्गमभिप्राप्तुं) ‘प्र’-‘मिक्षते’
 (अतिव्रजेन प्रसरन्ति) । तत्र दृष्टान्तः,—‘वयां’ ‘यज्ञा’ ‘इव’—
 ‘वयां’ (वीणां, पक्षिणां) मध्ये ‘यज्ञा’ (महान्तः) पक्षिणो यथा
 प्रकर्षेणोत्पतन्ति तद्वत् ।

अथ तृतीयां चिष्टुभमाह,—“अवोचाम कवये मेधाय वचो
 वन्दार वृषभाय वृष्णे । गविष्ठिरो नमसा सोममग्नौ दिवोव
 द्वाकामुर्यश्चमश्रेत्^(१)” इति । वयं ‘कवये’ (विदुषे) वक्ष्ये ‘वचो’
 (वाक्यम्) ‘अवोचाम’ । कीदृशाय कवये ?—‘मेधाय’ (यज्ञ-
 योग्याय), ‘वृषभाय’ (श्रेष्ठाय), ‘वृष्णे’ (कामानां वर्षयित्रे), ‘गविष्ठिरः’-
 गविष्ठिराय (भूमौ स्थिरत्वेनावस्थिताय) । कीदृशं वचः ?—‘अग्नौ’

* अत्र वर्चः इति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

‘नमसा’ ‘स्त्रोमं’ (अग्निविवधे नमस्कारेण युक्तं, स्त्रोत्ररूपं), अत एव ‘वन्दार’ (वन्दनशीलं) । तच्च दृष्टान्तः,—यथा ‘दिवि’ (द्युलोके) ‘इव’ ‘इक्ष्वां’ (रोचमानं), ‘उर्व्यक्ष्वां’ (विस्तीर्णगतिम्), आदित्यं सन्ध्यावन्दनादिषु ब्राह्मणैः प्रयुक्तं वाक्यम् ‘अग्नेत्-’ (आग्नेयति) तदत् अस्मदस्योऽपि वक्तिमाश्रयतु ।

अथ तिसृषु जगतीषु प्रथमां जगतीमाह,—“जनस्य गोपा अजनिष्ठ जागृविरग्निः सुदक्षः सुविताय नव्यसे । घृतप्रतीको बृहता दिविस्पृशा शुमदिभाति भर तेभ्यः शुचिः^(१)” इति । अयम् ‘अग्निः’ ‘अजनिष्ठ’ (उत्पन्नः) । किमर्थं ?—‘सुविताय’ ‘नव्यसे’ (सुष्टु दीप्ताय स्तुतियुक्ताय कर्मणे), एतत्कर्मसिद्ध्यर्थमित्यर्थः । कीदृशस्य* ?—‘जनस्य’ ‘गोपाः’ (प्राणिनो रक्षकः), ‘सुदक्षः’ (अत्यन्तकुशलः), ‘जागृविः’ (कर्मणि सावधानः), (घृतं प्रतीकं मुखे यस्यसौ) ‘घृतप्रतीकः’; तादृशोऽयम् ‘अग्निः’ ‘बृहता’ (प्रौढेन) ‘दिविस्पृशा’ (द्युलोकस्पर्शिना) ज्वालासमूहेन ‘शुमत्’ (दीप्यमानः) ‘शुचिः’ (शुद्धः सन्) ‘भर’, ‘तेभ्यः’ (भरणकुशल-यजमानाद्यर्थं) ‘विभाति’ (विशेषेण भासते) ।

अथ द्वितीयां जगतीमाह,—“त्वामग्ने अङ्गिरसो गुहाहित-मन्वविन्दन्त्रिआणं वने-वने । स जायसे मय्यमानः सहो महत्त्वामाहुः सहस्युचमङ्गिरः^(२)” इति । हे ‘अग्ने’, ‘त्वाम्’ ‘अङ्गिरसः’ महर्षयः ‘अन्वविन्दन्’ (अन्विष्य सन्ध्वन्तः) । कीदृशं

* अत्र कीदृशः स ? इति पाठो भवितुं युक्तः ।

त्वां ?—गुहाहितं ?—(अरणीप्रभृतौषु गोप्यस्थानेष्ववस्थितं), 'वने-
वने' 'त्रिभिर्वाचं' (तस्मिन् तस्मिन् वने दावाग्निरूपेणाश्रितं) ।
'स' त्वं 'महत्' 'सहः' (प्रौढं वलं) वि- 'मन्थमानः' 'आचखे' । हे
'अग्निरः' (अग्निसौष्टवयुक्त अग्ने), 'त्वां' 'सहसस्तुचं' (बलस्य पुत्रम्)
'आहुः', महता बलेन मन्थने सति जायमानत्वात् ।

अथ द्वितीयां जगतीमाह,—“यज्ञस्य केतुं प्रथमं पुरोहित-
मग्निमरस्त्रिषधस्ते समिन्धते । इन्द्रेण देवैः सरथं स वर्हिषि
षोढं नि होता यजथाय सुक्रतुः^(९)” इति । सह-स्थितानि स्थानानि
सधस्थानि, ऋषि सधस्थानि यस्मिन् देवयजने तत् 'त्रिषधस्त्रं',
तस्मिन् 'गरः' (अस्त्रिजः) 'अग्निं' 'समिन्धते' (दीपयन्ति) ।
कीदृशं ?—‘यज्ञस्य’ ‘केतुं’ (ज्ञातारं), ‘प्रथमं’ (यागोपक्रम एव
सम्पन्नं), ‘पुरोहितं’ (पुरोदेववर्तिनं) । ‘सुक्रतुः’ (बोभनक्रतु-
निष्पादकः), ‘स’ अग्निः ‘यजथाय’ (यागसिद्ध्यर्थं) ‘होता’
(देवानामाह्वाता) सन् ‘इन्द्रेण’ ‘देवैः’ च सह ‘सरथं’ (रथ-
सहितो यथा भवति, तथा ‘वर्हिषि’ अस्मिन् यज्ञे ‘निषीदत्’
(उपविष्टवान्) ।

अथ त्रिचक्षुषुषु प्रथमामाह,—“त्वां त्रिचक्षुषस्तम इवन्ते
विष्णु जन्तवः । श्रोत्रिष्केभ्यं पुरुप्रियाग्ने इध्याय वोढवे^(१०)” इति ।
'त्रिचक्षुषो' (त्रिचक्षा कीर्तिर्यक्षासौ त्रिचक्षुषाः) अतिशयेन त्रिच-
क्षुषाः 'त्रिचक्षुषस्तमः' । 'पुरुषां' (यजमानानां) 'प्रिय', तथाविध
हे 'अग्ने', 'विष्णु' (प्रजासु) मध्ये 'जन्तवः' (जन्तव इव जनाः) 'त्वां'
'इवन्ते' (आह्वयन्ति) । किमर्थं ?—‘इध्याय’ ‘वोढवे’ (इवि-

वैतुम्) । कीदृशं तां ?—‘त्रोचिष्केत्रं’ (त्रोचीषि ज्ञात्वा एव केत्रस्थानीया यस्यासौ त्रोचिष्केत्रः तं) ।

अथ द्वितीयामनुष्टुभमाह,—“सखायं सं वः संम्वस्रमिषं स्त्रोमश्चाग्रये । वर्षिष्ठाय चितीनामूर्जो नग्ने सहस्रते^(११)” इति । हे ‘सखायः’ (परस्परसख्ययुक्ता अतिग्यजमानाः), ‘वः’ (युष्माकं) ‘संम्वस्रमिषं’ (समीचीनमभीष्टान्) सम्पादयतु । समित्यस्योपसर्ग-स्त्रोमश्चापेक्षितः त्रयोऽध्याहृतः । यूयं च ‘अग्रये’ ‘स्त्रोमं’ (स्त्रोचं) सम्पादयत । कीदृश्याग्रये ?—‘चितीनां’ मध्ये (रक्षकाणां मध्ये) ‘वर्षिष्ठाय’ (दृढतमाय) । ‘जर्जो’ ‘नग्ने’ (बलस्य न पातयित्रे, विनाशमकुर्वते)* स्वयमतिशयेन बलवते ।

अथ तृतीयामनुष्टुभमाह,—“सं समिद् युवसे वृषस्ये विश्वान्यर्धं आ । इडस्यदे समिध्यसे स नो वसुन्याभर^(१२)” इति । हे ‘वृषन्’ (कामानां वर्षक) ‘अग्रे’, ‘विश्वानि’ (सर्वाणि) फलानि ‘सं-समिद्’ (सम्पाद्य सम्पाद्य) एवं ‘युवसे’ (यजमाने) संमिश्रयसि । ‘अर्थ’ ‘आ’ (ईश्वरस्वभागत्य) ‘इडस्यदे’ (पृथिवीरूपाया वेद्याः ज्ञाने) ‘समिध्यसे’ (सम्यक् ज्ञास्यसे) । एतादृशो महानुभावस्त्वं ‘नः’ (अस्माभ्यं) ‘वसुनि’ (धनानि) ‘सम्’-‘आभर’ (सम्यगाहृत्य प्रयच्छ) ।

अथ तिस्रषु वृहतीषु प्रथमामाह,—“एना वो अग्निं नम-सोर्जो नपातमाज्जवे । प्रियं चेतिष्ठमरतिं स्वध्वरं विश्वस्य दूत-ममृतम्^(१३)” इति । हे अतिग्यजमानाः, ‘वः’ (युष्माकं) समन्वितमम्

* अत्र ‘सहस्रते’ इति शब्दः पतित इवाभाति ।

‘अग्निम्’ ‘एना’ ‘नमसा’ (एतेन नमस्कारेण युक्तः) अहम् ‘आहुवे’ (आहुयामि) । कीदृशमग्निं ?—‘ऊर्जो’ (अस्रस्र) ‘नपातं’ (अविनाशयितारं), ‘प्रियं’ (यजमानानां प्रीतिहेतुं), ‘चेतिष्ठं’ (अतिशयेन चेतयितारं, ज्ञातारं) ‘अरतिं’ (रतिः इक् तद्रहितं) सर्वदोषमुक्तमित्यर्थः । ‘स्वध्वरं’ (शोभनस्य क्रतोर्निष्पादकं), ‘विश्वस्य दूतं’ (सर्वस्य जगतो दूतवत् कार्यकर्तारं), सर्वस्य हि मृहे दाहपाकादिकार्यं करोति । ‘अमृतं’ (मरणरहितं) ; न हि मनुष्यवद्देवानां सहसा मरणमस्ति ।

अथ द्वितीयां बृहतीमाह,—“स योजते अरुषा विश्वभोजसा स दुद्रवत् स्वाहुतः । सुब्रह्मा यज्ञः सुशमी वसूनां देवः राधो जनानाम्^(१४)” इति । ‘स’ (अग्निः) ‘योजते’ (प्रसृतं कर्म योजयतीत्यर्थः) । ‘अरुषः’ (रोषरहितः) यजमाने स्निग्ध इत्यर्थः । ‘विश्वभोजसा’ (विश्वं जगद्भोजनीयं दाह्यत्वेन यस्यासौ विश्वभोजसः, ‘स’ अग्निः ‘राधः’ (अस्रं) ‘दुद्रवत्’ (द्रवयतु) सप्तादयतु इत्यर्थः । कीदृशं ‘राधः’ ?—‘वसूनां’ ‘जनानां’ (निवासार्थिनां प्राणिनां व्यवहारकारणं) । कीदृशः सोऽग्निः ?—‘स्वाहुतः’ (हृत्विग्निः सुष्टु कर्मस्थारुतः), ‘सुब्रह्मा’ (शोभन ऋत्विगूपो ब्रह्मा यस्यासौ सुब्रह्मा, शोभनमन्त्रो वा), ‘यज्ञः’ (यजनीयः), ‘सुशमी’ (पापं सुष्टु श्रमयतीति सुशमी) ।

अथ तृतीयां बृहतीमाह,—“उदस्य शोचिरस्यादाजुङ्गानस्य मोदुषः । उद्धमासो अरुषासो दिविस्पृशः समग्निमिन्धते नरः^(१५)” इति । ‘अस्र’ (अग्नेः) ‘शोचिः’ (दोषिः) ‘उत्’-‘अस्यात्’

(उत्थितं) । कीदृशस्त्राग्नेः ?—‘आजुह्वानस्य’ (सर्वतो होमनिष्पाद-
कस्य), ‘मीढुषः’ (आहुतिद्वारा वृष्टिसेचनसमर्थस्य), ‘उद्धूमासः’
(धूमाश्चोत्थिताः) । ‘अरुषासः’ (रोषरहिताः), चक्षुराद्युपद्रवमकुर्वन्त*
इत्यर्थः । ‘दिविस्पृशः’ (आकाशस्पर्शिनः) अत्युन्नता इत्यर्थः । अथै-
तत्सर्वं भवति । तथा ‘नरः’ (अल्पिग्यजमानाः) ‘अग्निमिन्धते’
(दीपयन्ति) ।

अथ तिसृषूष्णिषु प्रथमामुष्णिहमाह,—“अग्ने वाजस्य गोमत
ईशानः सहस्रो यज्ञे । अस्मे धेहि जातवेदो महिअवः^(१९)” इति ।
‘सहस्रः’ (बलस्य) ‘यज्ञः’ (सूक्तो), ‘जातवेदः’ (उत्पन्नजगद्भिन्न)
‘अग्ने’, ‘गोमतः’ (गोभिर्युक्तस्य) ‘वाजस्य’ (अन्नस्य) ‘ईशानः’ त्वं
‘अस्मे’ (अस्मासु) ‘महिअवः’ (महतीं कीर्त्तिं) ‘धेहि’ (सम्पादये) ।

अथ द्वितीयामुष्णिहमाह,—“स इधानो वसुष्कविरग्निरोडेन्यो
गिरा । रेवदस्मभ्यं पुर्वणोक दीदिहि^(२०)” इति । पुंस् बळ
अनीकं सैन्यं यस्य असौ ‘पुर्वणोकः’ । तादृशं हे अग्ने, ‘स’ त्वम्
‘अस्मभ्यं’ ‘रेवत्’ (धनयुक्तं, गृहचञ्चादिकं) ‘दीदिहि’ (प्रयच्छ) ।
कीदृशस्त्वं ?—‘इधानः’ (दीप्यमानः), ‘वसुः’ (निवासहेतुः), ‘कविः’
(विद्वान्), ‘अग्निः’ (अग्न्योः), प्रथमं यज्ञप्रवर्त्तक इत्यर्थः । ‘गिरा’
(मन्त्ररूपया वाचा) ‘ईडेन्यः’ (स्तुत्यः) ।

अथ तृतीयामुष्णिहमाह,—“क्षपो राजकुत त्मनाग्ने वसो-
होषसः । स तिम्रजम्भ रक्षसो दह प्रति^(२१)” इति । हे ‘अग्ने’,

* अत्र ‘उद्धूमासः’ (धूमाश्चोत्थिता यस्मात् तस्य), ‘अरुषासः’
(रोषरहितस्य) चक्षुराद्युपद्रवमकुर्वन्त इति पाठो भवितुं युक्तः ।

‘वक्षः’ (अहानि) ‘चपः’ (चपच) । ‘उत’ (अपि च) ‘उवः’ (उवः-
कालान्) अपि चपच । द्वितीयाया अत्यन्तसंयोगवाचितात्
सर्वव्यप्युषःकालेषु राक्षसान् विनाशयेत्यर्थः । हे ‘राजन्’ (दोष-
मान) ‘अग्ने’, न केवलं स्वकीयसेनामुखेन रक्षसां चपणं, ‘तमना’
अपि (स्वयमपि) चपयेति मुखविदारणवाचिना जम्भबन्धेन व्यासा
उपलक्ष्यन्ते । तिग्मासोक्ष्णा जम्भा यस्यासौ ‘तिग्मजम्भाः’, ‘स’
तं ‘रक्षसो’ (राक्षसान्) ‘दह’ (भक्षीकुरु) ।

अथ तिसृषु पङ्क्तिषु प्रथमामाह,—“आ ते अग्न इधीमहि
द्युमन्तं देवाऽजरं । यद्वा स्या ते पनीयसी समिद्दीदयति द्यवोषः
सोऽहम्भ आभर^(१९)” इति । हे ‘अग्ने’ ‘देव’, ‘अजरं’ (जरारहितं)
‘ते’ (त्वां) ‘द्युमन्तं’ (दीप्तिमन्तं) ‘इधीमहि’ (सर्वतः प्रज्वालयामः) ।
‘यत्’ (यस्मात् कारणात्) ‘पनीयसी’ (अतिव्रजेन क्षुतियुक्ता)
या* ‘ह’ ‘समित्’ (अचेतनरूपा या समिदपि) सवि-सवि
(प्रतिदिनं) ‘दीदयति’ (त्वां प्रकाशयति), तस्याचेतना वचं
दीपयाम इति किमु वक्तव्यं । तच्च ‘इदम्’ (अन्नं) ‘सोऽहम्भः’
अतिगम्भः ‘आभर’ (सम्पादय) ।

अथ द्वितीयां पङ्क्तिमाह,—“आ ते अग्न अवा इविः शुक्रस्य
ज्योतिषस्यते । सुसन्त्र दक्ष विशते इव्यवाट् तुभ्यः क्षयत इषः
सोऽहम्भ आभर^(२०)” इति । ‘शुक्रस्य’ (शुद्धस्य) ‘ज्योतिषः’ ‘पते’
(पालक), (सुष्ठु आह्लादकारिन्) ‘सुसन्त्र’, (पापस्योपशपयिता)
‘दक्ष’, (प्रजानां पालक) ‘विशते’, (इविषो वोढा) ‘इव्यवाट्’ ;

* अत्र ‘स्या’ इति पाठो भवितुं युक्तः । एवं उत्तरत्र सवि सवि
इत्यत्र ‘सवि’ इति ।

तथाविध हे 'अग्ने', 'ते' 'अथा' (त्वत्सम्बन्धिना मन्त्रेण) 'तुभ्यं'
'हविः' 'आ' (समन्तात्) 'हवते' । 'इषम्' इत्यादि गतम् ।

अथ तृतीयां पङ्क्तिमाह,—“उभे सुस्रन् सर्पिषो दर्वी ओषोष
आसनि । उतो न उत्पूर्याः । उक्थेषु ब्रवसस्यते इवः सोऽहम्
आभर(११)” इति । हे 'सुस्रन्' (सुष्टु आह्लादकर), 'आसनि'
(त्वदीयास्ते) 'सर्पिषः' सम्बन्धिन्या 'उभे' 'दर्वी' सदृशे हनू
'ओषोषे' हनूपूरणपर्यन्त* सर्पिस्त्वया पीतमित्यर्थः । 'उतः'
(अपि च) हे 'ब्रवसस्यते' (बलस्याधिपते) 'उक्थेषु' (ब्रह्मवत्सु)
यज्ञेषु 'नः' (अस्मान्) 'पुपूर्याः'† (उत्कर्षेण पूरय) प्रापयेत्यर्थः ।
'सोऽहम्' (यजमानेभ्यः) 'इषम्' (अन्नम्) 'आभर' (सम्पादय) ।

अथरपङ्क्तीषु चतुर्थुं प्रथमामाह,—“अग्ने त्वमद्यासं न सोमैः
क्रतुञ्च भद्रः इदित्युग्रं । अध्याम ते यौहैः(११)” इति । हे
'अग्ने', 'इदित्युग्रं' (इद्यम्, अन्तःप्रियं) तं त्वाम् 'अद्य' (अस्मिन्
कर्मणि) 'यौहैः' (समूहरूपैः) 'सोमैः' (त्वदीयैः सोमैः) 'अध्याम'
(समृद्धं करवाम) । तत्रैको दृष्टान्तः,—‘असं न’,—यथा असं
जासादिप्रदानेन समर्थयन्ति तद्वत् । अथापरो दृष्टान्तः,—‘क्रतुं
न भद्रं’ यथा समीचीनं ज्योतिष्टोमादिक्रतुं सर्वयागानुष्ठानेन
समर्थयन्ति तद्वत् । 'भद्रं' (कल्याणम्) इत्यग्निविशेषणं वा ।

अथ द्वितीयामथरपङ्क्तिमाह,—“अथा अग्ने क्रतोर्भद्रस्य दक्षस्य

* अत्र हनूपूरणपर्यन्तमिति पाठो भवितुं युक्तः । अन्यथा प्रक्रम-
भङ्गदोषः स्यात् ।

† 'उत्'—‘पुपूर्याः’ इति पाठो भवितुं युक्तः ।

साधोः । रथीष्टतस्य बृहतो बभूय^(१९)” इति । हे ‘अग्ने’, ‘अथ’ (अस्मदीयसोचानन्तरं) ‘क्रतोः’ (अनुष्ठायमानस्य कर्मणः) ‘रथीः’ ‘बभूय’ ‘हि’ (रथोऽस्यास्तीति रथी सारथिर्निर्वाहकः, तथा त्वं निर्वाहको बभूय खलु) । कोदृशस्य ‘क्रतोः’ ?—‘भद्रस्य’ (कल्याण-रूपस्य), ‘दक्षस्य’ (स्वपदप्रधानसमर्थस्य*) ‘साधोः’ (रश्मिभिः† साध्यस्य) ‘ष्टतस्य’ (सत्यस्य, अमोघवस्तस्य) ‘बृहतः’ (प्रौढस्य) ।

अथ तृतीयामक्षरपङ्क्तिमाह,—“अभिष्टे अथ गीर्भिर्गणन्तोऽग्ने दाशेम । प्र ते दिवो न स्तनयन्ति शुभाः^(१९)” इति । हे ‘अग्ने’, ‘अथ’ (अस्मिन् कर्मणि) आभिः ‘गीर्भिः’ (मन्त्ररूपाभिः) ‘गणन्तः’ (स्तुवन्तः) वयं ‘दाशेम’ (हविर्दध्मः) । ‘ते’ (तदीयाः) ‘शुभाः’ (प्रसन्ना ज्वालाः) त्वां प्रकर्षेण ‘स्तनयन्ति’ (ब्रह्मयन्ति) । तच्च दृष्टान्तः,—‘दिवो न’ (द्युस्त्वा मेघा इव) ।

अथ चतुर्थीमक्षरपङ्क्तिमाह,—“एभिर्नो अर्केर्भवा नो अर्वाङ् सुवर्न ज्योतिः । अग्ने विश्वेभिः सुमना अनीकैः^(१९)” इति । हे ‘अग्ने’, ‘विश्वेभिः’ ‘अनीकैः’ (सर्वसैन्यैः) सहितः ‘सुमनाः’ (सौमनस्यं प्राप्तः) ‘एभिः’ (इदानीं क्रियमाणैः) ‘नः’ (अस्मात्-सम्बन्धिभिः) ‘अर्केः’ (अर्चनीयैः) ‘नः’ (अस्मान् प्रति) ‘अर्वाङ्’ ‘भव’ (समीपस्थो भव), समीपदेशमभिगच्छतीति अर्वाङ् । तच्च दृष्टान्तः,—‘सुवर्न’ (स्वर्गलोकप्रकाशरूप आदित्यो यथा समीप-वर्तो भवति तद्वत्) ।

* स्वपदप्रदानसमर्थस्य इति पाठोऽत्र भवितुं युक्तः ।

† रथिभिरिव रश्मिभिरिति च पाठान्तरम् ।

अथातिच्छन्दसमाह,—“अग्निं होतारं मन्ये दाखन्तं वसोः
सुनुं सहसो जातवेदसं । विप्रं जातवेदसं । य ऊर्द्धया खध्वरो
देवो देवाच्या कृपा । घृतस्य विभ्राष्टिमनु शुक्रशोचिष आजुह्वानस्य
सर्पिषः(११)” इति । इमम् ‘अग्निं’ ‘होतारं’ (देवानामाह्वानतारं)
अहं ‘मन्ये’ । कीदृशमग्निं?—‘वसोः’ ‘दाखन्तं’ (धनस्य दातारं),
‘सहसः’ ‘सुनुं’ (बलस्य पुत्रं) ‘जातवेदसं’ (उत्पन्नजगदभिज्ञं) ।
तत्र दृष्टान्तः,—‘विप्रं न जातवेदसं’ (यथा ब्राह्मणकुलीनमुत्पन्न-
पुत्राद्यभिज्ञं मन्यन्ते तदत्) । ‘यः’ अग्निः ‘देवः’ ‘ऊर्द्धया’
(अत्युन्नतया) ‘देवाच्या’ (देवान् प्रति गच्छन्त्या), कृपया
(स्वाप्तया) ‘खध्वरः’ (सुष्ठु यागनिष्पादको भवति) । सोऽग्निः
‘घृतस्य’ ‘विभ्राष्टिं’ (विश्लेषेण दीप्तिम्) ‘अनु’हाय दीप्यत इति
शेषः । कीदृशस्य घृतस्य?—‘शुक्रशोचिषः’ (शुद्धदीप्तियुक्तस्य),
‘आजुह्वानस्य’, (सर्वतो ज्वयमानस्य) ‘सर्पिषः’ (सर्पणशीलस्य) ।

अथ तिसृषु द्विपदामाह,—“अग्ने त्वसो अन्तमः ।
उत चातो शिवो भव । वरूयः(१२)” इति । हे ‘अग्ने’, ‘त्वं’
‘नः’ (अस्माकं) ‘अन्तमः’ (अन्तिकतमो भव) । ‘वरूयः’ (वरूये
गृहे नित्यसन्निहितो भव) ।

अथ द्वितीयां द्विपदामाह,—“तं त्वा शोचिष्ठ दीदिवः ।
सुखाय नूनमीमहे सखिभ्यः(१३)” इति । हे ‘शोचिष्ठ’ ‘दीदिवः’
(शुद्धतम दीप्यमान), ‘सखिभ्यः’ (सखीनामस्माकं) ‘सुखाय’
(सुखाय) ‘नूनं’ (पूर्वात्तगुणयुक्तं) त्वाम् ‘ईमहे’ (प्राप्नुमः) ।

अथ तृतीयां द्विपदामाह,—“वसुरग्निर्वसुश्रवाः । अच्छा

नचि शुभन्तनो रयिं दाः(१८)” इति । ‘वसुः’ (वसुमान्) अयम् ‘अग्निः’, वसुह्रादिदेवैरादरेण श्रूयत इति ‘वसुमवाः’, हे तादृशान्ने, स्वाभिमुखो ‘नचि’ (प्राप्नुहि) ।

एतैरग्निर्मूर्धत्यादिभिः* साध्यमुपधानं विधत्ते,—“हन्दाः सुप-
दधाति पन्नवो वै हन्दाः सि पन्नूनेवावदन्धे हन्दाः सि वै देवानां
वामं पन्नवो वाममेव पन्नूवदन्धे एताः ह वै यज्ञसेन-
स्यैचिवायवसितिं विहास्यकार तथा वै स पन्नूवदन्ध यदेतामुप-
दधाति पन्नूनेवावदन्धे” (५।३।८अ०) इति । गायत्र्यादिहन्दो-
भ्युक्तेर्मन्त्रैरपधेया इष्टका अपि ‘हन्दांसि’ इत्युच्यन्ते, तदुपधाने सति
हन्दां पशुहेतुत्वाद्यजमानः ‘पन्नून्’ प्राप्नोति । किञ्च ‘हन्दांसि’
‘एव’ ‘देवानां’ वननीयधनरूपाणि, अतस्सादृशान् ‘पन्नून्’ अन्नं
प्राप्नोति । किञ्च चित्रनामकस्य चित्पुरुषस्य वंशे समुत्पन्नो यज्ञ-
सेननामकः कश्चित् पुरुष एताभिश्चहन्दोभिर्भाभिरिष्टकाभिः
सम्पादितां चितिं विदित्वा स्तितवान्, ततस्तथैव चित्या पन्नून्
प्राप्नोत्, एवमन्योऽपि प्राप्नोति ।

सामान्येन विहितं पुनर्विशेषाकारेण विधत्ते,—“गायत्रोः
पुरस्तादुपदधाति तेजो वै गायत्रो तेज एव मुखतो धत्ते” (५।
३।८अ०) इति । अग्निर्मूर्धत्यादिभिर्गायत्रोहन्दोभिर्युक्तेर्मन्त्रैरप-
धेया इष्टका गायत्र्यः ।

मन्त्रेषु मूर्धञ्छब्दस्य तात्पर्यमाह,—“मूर्धन्वतीर्भवन्ति मूर्धा-
नमवैनः समानानां करोति” (५।३।८अ०) इति । मूर्धञ्छब्द-

* अग्निर्मूर्धत्यादिभिरिति सर्वत्र पाठो न सम्भवः ।

युक्तैर्मन्त्रैरपधेया इष्टका मूर्धन्वत्यः । समानानां मध्ये यजमानस्य
मूर्धत्वं त्रिरेवदुत्कृष्टत्वम् ।

भुवो यज्ञस्येत्यादिभिस्त्रिष्टुप्कन्दोयुक्तैर्मन्त्रैरपधेया इष्टकान्*
विधत्ते,—“त्रिष्टुभ उपदधातीन्द्रियं वै त्रिष्टुगिन्द्रियमेव मध्यतो
धत्ते” (५।३।८अ०) इति ।

अनस गोपा इत्यादिभिर्जगतीच्छन्दोभिर्मन्त्रैरपधेया इष्टका
विधत्ते,—“जगतीरुपदधाति आगता वै पञ्चवः पञ्चमेवावहन्धे”
(५।३।८अ०) इति ।

तां चित्रमवेत्यादिभिरनुष्टुप्कन्दोयुक्तैर्मन्त्रैरपधेया इष्टका
विधत्ते,—“अनुष्टुभ उपदधाति प्राजा वा अनुष्टुप् प्राजानाम्
उत्सृज्यै” (५।३।८अ०) इति ।

‘एता वो अग्निम्’ इत्यादिभिः, ‘अग्ने वाजस्य’ इत्यादिभिः,
‘आ ते अग्न इधीमहि’ इत्यादिभिः, ‘अग्ने तमग्न’ इत्यादिभिस्त्रोप-
धेया विधत्ते,—“बृहतीरष्टिष्ठाः पङ्क्तीरक्षरपङ्क्तीरिति विष्णु-
रूपाणि कन्दाः उपदधाति विष्णुरूपा वै पञ्चवः पञ्चवः कन्दाः सि
विष्णुरूपानेव पञ्चनवहन्धे” (५।३।८अ०) इति । पूर्वोक्तेषु कन्दःसु
समानाक्षराः सर्वे पादाः, बृहत्यादिषु विषमाक्षराः, अतो विष्णु-
रूपत्वं । ‘पञ्चवः’ अपि गोमहिषादयः परस्परविषमव्यत्यादिषु-
रूपाः कन्दसाक्ष पश्यहेतुत्वात् पश्यन् । तथा सति एतदुपधानेन
वज्रविधान् पञ्चुनाप्नोति ।

अथोपधानेन वेदनस्य प्रशंसति,—“विष्णुरूपमस्य गृहे दृश्यते

* अत्र उपधेया इष्टका इति पाठो भवितुं युक्तः ।

यस्येता उपधीयन्ते य उ चैनाः एवं वेद” (५।३।८अ०)
इति । ‘विषरूपं’ (वज्रविधं धनं) ।

अग्निं होतारमिति मन्त्रेणोपधेयां विधत्ते,—“अतिष्कन्दस-
मुपदधात्यतिष्कन्दा वै सर्वाणि कन्दाऽपि सर्वेभिरैवेन कन्दो-
भिस्त्रिभुते वर्षे वा एषा कन्दसां यदतिष्कन्दा यदतिष्कन्दसमुप-
दधाति वर्षेवैव ५ समानानां करोति” (५।३।८अ०) इति ।
गायत्र्यादीनां सर्वष्कन्दसां येयमक्षरसङ्ख्या तस्या अतिष्कन्दस्वा-
भावात् सर्वष्कन्दोरूपत्वं । किञ्च सर्वेषामन्तर्भावादेवैतदीयेष्टका
अतिष्कन्दोभिधानादन्यासां कन्दोभिधानानां दृष्टकानां शरीरम् ।
अत एतदुपधानेन यजमानं समानानां पुरुषाणां शरीरस्थानं
करोति, सर्वेऽप्येनमुपजीवन्तीत्यर्थः ।

‘अग्ने त्वन्नः’ इत्यादिभिर्होपधेया इष्टका विधत्ते,—“दिपदा
उपदधाति दिपाद् यजमानः प्रतिष्ठित्यै” (५।३।८अ०) इति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः,—

अग्निः-स्त्रिस्तसु गायत्र्यो, भुवस्तु, चिष्टुभा चयं ।

जग, तिस्रो जगत्यः सुस्तां चित्रानुष्टुभा चयं ॥

एना, तिस्रो बृहत्यः स्युरग्न इत्युष्णिहा चयं ।

आ ते, पंक्तिचयं, अग्नेऽक्षरपंक्तिचतुष्टयं ॥

अग्निमेका अतिष्कन्दा, अग्ने त्वं, दिपदाचयं ।

एकोनचिंशदेतानि कन्दांसुपदधाति हि ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छणायजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ • ॥

इन्द्राग्निभ्यां त्वा सयुजा युजा युनज्म्याधाराभ्यां
 तेजसा वर्षसोक्थेभिः स्तोमैर्भिच्छन्दोभी रय्यै पोषाय
 सजातानां मध्यमस्थेयाय मया त्वा सयुजा युजा
 युनजिम^(१८) अम्बा दुला निततिरिभयन्ती मेघयन्ती
 वर्षयन्ती चुपुणीका नामासि प्रजापतिना त्वा विश्वा-
 मिधीर्भिरुपदधामि^(१९) पृथिव्युदपुरमन्त्रेण विष्टा
 मनुष्यास्ते गोप्तारोऽग्निर्वियतोऽस्यां तामहं प्रपद्ये
 सा ॥ १ ॥

मे शर्म च वर्म चास्तु^(१९) अधि द्यौरन्तरिक्षं ब्रह्मणा
 विष्टा मरुतस्ते गोप्तारो वायुर्वियतोऽस्यां तामहं प्रपद्ये
 सा मे शर्म च वर्म चास्तु^(१९) द्यौरपराजिताऽमृतेन
 विष्टादित्यास्ते गोप्तारः सूर्यो वियतोऽस्यां तामहं
 प्रपद्ये सा मे शर्म च वर्म चास्तु^(१९) ॥ २ ॥

सा । अष्टाचत्वारिंशच्च ॥ ५ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
 पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

चतुर्थेऽनुवाके छन्दोभिधाना इष्टका उक्ताः । अथ पञ्चमे
 संयुगादय इष्टका उच्यन्ते । कथं, ‘इन्द्राग्निभ्यां त्वा सयुजा
 युजा युनज्मोत्पद्यौ सयुजः’ इति । पाठस्तु,—“इन्द्राग्निभ्यां त्वा

सयुजा युजा युनज्जि^(१५)” इति । सह योजयतीति सयुक्, उत्तरेण युक्त्वन्नेन सम्बन्धोऽभिधीयते । हे इष्टके, ‘इन्द्राग्निभ्यां’ सह योजयिता यः सम्बन्धः, तेन सम्बन्धेनाहं त्वां ‘युनज्जि’ (इह सेवे युक्तां करोमि) । ‘आचाराभ्याम्’ इत्यादिभिः सप्तभिस्तृतीयान्तैः सह प्रत्येकं ‘त्वा सयुजा’ इत्यादिशेषस्थानुपङ्गे सति षण्मन्त्राः सम्पद्यन्ते । ‘आचारौ’ (आहुती), ‘तेजः’ (कान्तिः), ‘वर्चः’ (धनं), ‘उक्थानि’ (ब्रह्मणि), ‘सोमानि’ (सोचाणि), ‘हन्दांसि’ (गायत्र्यादीनि) । ‘रय्या’ इत्यादिरष्टमो मन्त्रः । ‘रय्यै’ (धनार्थं), ‘पोषाय’ (पुष्ट्यर्थं) । ‘सजातानां मध्यमस्त्रेयाय’ (ज्ञातीनां मध्ये मुख्यत्वेनावस्थानार्थं, हे इष्टके, ‘मया’ सह तव योजना यः सम्बन्धस्तेन सम्बन्धेन त्वां इह सेवे युक्तां करोमि ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते,—“सर्वाभ्यो वै देवताभ्योऽग्निस्वीयते यत् सयुजो नोपदध्याद्देवता अस्याग्निं वृञ्जीरन् यत्सयुज उपदध्यात्मात्मनैवैनं सयुजं चिनुते नाग्निना व्यृध्यतेऽथो यथा पुरुषः स्त्रावभिः सन्तत एवमेवेताभिरग्निः सन्ततः” (५।३।८ अ०) इति । योऽयं चोद्यमानः ‘अग्निः’ स सर्वदेवतार्थः । तथा सति सयुगाख्यानामिष्टकानामनुपधाने सति ‘अस्याग्निं’ इन्द्रा-
म्याधारादिदेवताः परित्यजेयुः । देवताभिः सहाग्निं योजयन्तीति सयुजो मन्त्राः । तैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका अपि ‘सयुजः’ । तासामुपधाने सति यजमानः स्वेन सह योजयित्वाऽग्निं चितवान्

भवति । ततो नाग्निना वियुक्तो भवति । अपि च यथा लोके
पुरुषः स्त्रावभिः प्ररीरे सर्वतो व्याप्तः तद्वदेताभिरिष्टकाभिरग्निः
सर्वतो व्याप्तो भवति, तस्मादेता उपदध्यात् ।

कल्पः, 'अम्ना नामासीति सप्त छत्तिका' इति । पाठस्तु,—
“अम्ना दुखा नितल्लिरभयन्ती मेघयन्ती वर्षयन्ती चुपुष्णीका
नामासि प्रजापतिना ता विश्वाभिर्धीभिरुपदधामि(९-१५)” इति ।
अम्नादिचुपुष्णीकान्तानि सप्त पदानि सप्तानां छत्तिकादेवीनां
नामानि । ‘नामासि’ इत्यादिशेषः सर्वेष्वपि पदेष्वनुषज्यते, ततः
सप्तैते मन्त्राः । हे इष्टके, या इष्टका ‘अम्ना’नामा तद्रूपा
त्वम् ‘असि’, तादृशी त्वं ‘प्रजापतिना’ देवेन प्रेरिता, या अस्मद्-
बुद्धयः ताभिः सर्वाभिः ‘उपदधामि’, (सावधानोऽहं बुद्धि-
वैचित्र्येण सम्यगुपदधामीत्यर्थः) । एवं ‘दुखा’ ‘नामासि’ इत्यादिकं
योजनीयम् ।

इतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते,—“अग्निना वै देवाः सुवर्गं
लोकमायन् ता अमूः छत्तिका अभवन् यस्मैता उपधीयन्ते
सुवर्गमेव लोकमेति गच्छति प्रकाशं चिचमेव भवति” (५।२।९)
इति । पूर्वमेताभिरिष्टकाभिस्त्रितेन ‘अग्निना’ ‘देवाः’ स्वर्गं प्राप्ताः,
‘ताः’ च इष्टकाः तैः सह मत्वा तच्च ‘अमूः’ (दृश्यमानाः छत्तिकाः)
‘अभवन्’ अतस्तदुपधानेन स्वर्गप्राप्तिः भवति । किञ्च अनेन
स्वर्गे ‘प्रकाशं’ प्राप्नोति, ‘चिचम्’ (आभरणादिकं) च अस्मै
‘भवति’ ।

कल्पः, ‘पृथिव्युदपुरमन्त्रेनेति मण्डलेष्टकाम्’ इति । पाठस्तु,—

“पृथिव्युदपुरमन्त्रेण विष्टा मनुष्यास्ते गोप्तारोऽग्निर्विद्यन्तोऽस्यां तामहं प्रपद्ये सा मे ब्रह्म च वर्म चास्तु^(१९)” इति । ‘अन्त्रेण’ ‘विष्टा’ (अन्त्रेण मनुष्या) या पृथिवी, हे इष्टके, सा ‘पृथिवी’ ‘उदपुरं’ (उदमनुष्यं(?)) । ‘मनुष्याः’ ‘ते’ (तव) ‘गोप्तारः’ (रक्षितारः), ‘अस्यां’ (पृथिव्याम्) ‘अग्निर्विद्यन्तः’ (रक्षणाय विज्ञेयेषु प्रयत्नवान्), तादृशीं पृथिवीरूपां ‘तां’ (इष्टकाम्) ‘अहं’ ‘प्रपद्ये’ (प्राप्नोमि) । ‘सा’ (तथाविधेष्टका) ‘मे’ (मम) यजमानस्य ‘ब्रह्म’ (ब्रह्मणं, ष्टहस्त्राणं) ‘चास्तु’, ‘वर्म’ ‘च’ रक्षणाय (कवचस्त्राणीयम्) अपि ‘चास्तु’ ।

कण्ठः, ‘अधिद्यौरिति मण्डलेष्टकाम्’ इति । पाठस्तु,— “अधिद्यौरन्तरिक्षं ब्रह्मणा विष्टा मरुतस्ते गोप्तारो वायुर्विद्यन्तोऽस्यां तामहं प्रपद्ये सा मे ब्रह्म च वर्म चास्तु^(१०)” इति । ‘ब्रह्मणा विष्टा’ (प्रौढेन जनेन विष्टा युक्ता) ‘अधिद्यौः’ दिवोऽप्यधिका या * पूः, सा ‘अन्तरिक्षं’ (अन्तरिक्षनामकं) हे इष्टके, तव पुरं ‘मरुतः’ (वायवः), तेव्येको मुख्यो वायुः । शेषं पूर्ववत् ।

कण्ठः, ‘द्यौरपराजितेति मण्डलेष्टकाम्’ इति । पाठस्तु,— “द्यौरपराजितामृतेन विष्टादित्यास्ते गोप्तारः सूर्यो विद्यन्तोऽस्यां तामहं प्रपद्ये सा मे ब्रह्म च वर्म चास्तु^(१८)” इति । ‘अमृतेन विष्टा’ (पीयूषेण पूर्णा) ‘द्यौः’ (ध्रुवोकास्त्रा) हे इष्टके, तव पूः, तेनापि ‘अपराजिता’ । ‘आदित्या’ द्वादशसङ्ख्याकाः तेव्येको मुख्यः सूर्यः । शेषं पूर्ववत् ।

* अधिकायाः इति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते,—“मण्डलेष्टका उपदधाति
इमे वै लोका मण्डलेष्टका इमे खलु वै लोका देवपुरा देवपुरा
एव प्रविशति नार्त्तिमार्च्छत्यग्निं चिक्षागः” (५।३।८.अ०) इति ।
मण्डलाख्या इष्टकास्तिस्रः प्रथममध्यमोत्तमचितिषूपदध्यात् ।
तासां षेष्टकानां लोकत्रयरूपत्वात् लोकत्रयस्य देवपुरत्वात् ‘देवपुरा
एव’ अग्निचित् ‘प्रविशति’ ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः,—

इष्टेति सयुजस्वष्ट, आचारादिपदेऽपि ।

अनुषङ्गस्वेति तथा ‘रथ्या’ इत्यष्टमो मतः ॥

अन्वेति छत्तिकाः सप्त, नामासीत्यनुषङ्गतेन

इति,—चिभिर्मण्डलाख्या मन्त्रा अष्टादशेरिताः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवोये वेदार्थप्रकाशे छणायजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

वृहस्पतिस्त्वा सादयतु पृथिव्याः पृष्ठे ज्योतिष्मतीं
विश्वस्मै प्राणायानाय विश्वं ज्योतिर्यच्छामिस्तेऽधि-
पतिः^(१) विश्वकर्मा त्वा सादयत्वन्तरिक्षस्य पृष्ठे ज्योति-
ष्मतीं विश्वस्मै प्राणायानाय विश्वं ज्योतिर्यच्छ
वायुस्तेऽधिपतिः^(२) प्रजापतिस्त्वा सादयतु दिवः पृष्ठे

ज्योतिष्मतीं विश्वस्मै प्राणायानाय विश्वं ज्योति-
र्यच्छ परमेष्ठी तेऽधिपतिः^(९) पुरोवातसनिरस्यधसनि-
रसि विद्यत्सनिः ॥ १ ॥

असि स्तनयितुसनिरसि दृष्टिसनिरसि^(१०-८) अग्ने-
र्यान्धसि देवानामग्नेयान्धसि^(९-१०) वायोर्यान्धसि देवा-
नां वायोयान्धसि^(११-१२) अन्तरिक्षस्य यान्धसि दे-
वानामन्तरिक्षयान्धसि^(१२-१४) अन्तरिक्षमस्यन्तरिक्षाय
त्वा^(१५-१६) सलिलाय त्वा सतीकाय त्वा सतीकाय त्वा
केताय त्वा प्रचेतसे त्वा विवस्वते त्वा दिवस्त्वा ज्योतिष
आदित्येभ्यस्त्वा^(१७-१८) अर्चे त्वा रुचे त्वा द्युते त्वा,
भासे त्वा ज्योतिषे त्वा^(१९-२०) यशोदां त्वा यशसि
तेजोदां त्वा तेजसि पयोदां त्वा पयसि वर्चोदां त्वा
वर्चसि द्रविणोदां त्वा द्रविणे सादयामि तेनर्षिणा
तेन ब्रह्मणा तथा देवतयाज्ञिरस्वद्भुवा सीद^(२०-२१) ॥२॥

विद्युत्सनिः । द्युते त्वा । एकान्नचिः२शच्च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
षष्ठोऽनुवाकः ॥ ० ॥

पञ्चमेऽनुवाके षडुवाद्या इष्टका उक्ताः । अथ षष्ठे विश्व-
ज्योतिराद्या इष्टका उच्यन्ते । कल्पः, 'दृष्टस्यतिस्त्वा सादयतु

पृथिव्याः पृष्ठे ज्योतिष्मतीमिति विश्वज्योतिषम्* इति । पाठस्तु,—“वृहस्पतिस्त्वा सादयतु पृथिव्याः पृष्ठे ज्योतिष्मतीं विश्वस्यै प्राणायापनाय विश्वं ज्योतिर्यच्छाग्निस्तेऽधिपतिः^(१)” इति । हे इष्टके, त्वां ‘वृहस्पतिः’ ‘पृथिव्याः’ ‘पृष्ठे’ (उपरि) स्थापयतु । कीदृशीं त्वां ?—‘ज्योतिष्मतीं’ (प्रकाशवतीं) । किमर्थं ?—‘विश्वस्यै’ ‘प्राणायापनाय’ ।

कल्पः, ‘विश्वकर्मा त्वा सादयत्वन्तरिक्षस्य पृष्ठे ज्योतिष्मतीमिति विश्वज्योतिष्मतीमिति । विश्वज्योतिषम्’ इति । पाठस्तु,—“विश्वकर्मा त्वा सादयत्वन्तरिक्षस्य पृष्ठे ज्योतिष्मतीं विश्वस्यै प्राणायापनाय विश्वं ज्योतिर्यच्छ वायुस्तेऽधिपतिः^(१)” इति । पूर्ववद् व्याख्येयम् ।

कल्पः, ‘प्रजापतिस्त्वा सादयतु दिवः पृष्ठे ज्योतिष्मतीमिति विश्वज्योतिषम्’ इति । पाठस्तु,—“प्रजापतिस्त्वा सादयतु दिवः पृष्ठे ज्योतिष्मतीं विश्वस्यै प्राणायापनाय विश्वं ज्योतिर्यच्छ परमेष्ठौ† तेऽधिपतिः^(१)” इति । एतदपि पूर्ववद् व्याख्येयम् ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते,—“विश्वज्योतिष उपदधाती-मानेवैताभिर्लोकान् ज्योतिष्मतः कुरुतेऽथो प्राणानेवैता यजमानस्य दाप्रत्येता वै देवताः सुवर्ग्यास्ता एवान्धारभ्य सुवर्गं लोकमेति” (५।३।८ अ०) इति । विश्वज्योतिषोपेतैश्च मन्त्रैरुपधेया ‘विश्वज्योतिषः,’

* यमेव सर्वत्र पाठः । विश्वज्योतिषमिति पाठो भवितुं युक्तः ।

† अधिक इव पाठः प्रतिभाति ।

‡ अत्र परमेष्ठौति टकारयुक्तः सर्वेषु भाष्येषु पाठो न सम्यक् ।

तासु तिस्रः प्रथममध्यमोत्तमचितिषु उपदध्यात्, तदुपधानेन
लोकान् प्रकाश्रवतः करोति । किञ्च एता इष्टका 'यजमानस्य'
प्राणान् दृढं धारयन्ति । एतेषु मन्त्रेषु प्रतीयमाना दृष्टस्यत्या-
दयः 'एता' 'देवताः' स्वर्गयोग्याः 'ता' 'एव' अनुसृत्येष्टका
उपधाय स्वर्गं प्राप्नोति ।

कल्पः, 'पुरोवातसनिरसीति पञ्च दृष्टिसनीरनुपरिहारम्'
इति । पाठस्तु,—“पुरोवातसनिरस्यध्वसनिरसि विद्युत्सनिरसि
स्नानधितुसनिरसि दृष्टिसनिरसि^(१-८)” इति । पुरो वातं सरोति
इदानीति 'पुरोवातसनिः', हे इष्टके तथाविधा त्वम् 'असि' ।
एवमभ्रादिषु योज्यम् ।

एतन्मन्त्रसाध्यमुपधानं* विधत्ते,—“दृष्टिसनीरुपदधाति दृष्टि-
मेवावदन्धे” (५। ३। १० अ०) इति । 'दृष्टिसनिब्रह्मयुक्तैर्मन्त्रैरुप-
धेया इष्टका दृष्टिसनयः । तदुपधानेन दृष्टिं प्राप्नोति ।

एकप्रयत्नोपधानं वारयितुमनुक्रमेण परितो हत्वा हत्वा
तदुपधानं विधत्ते,—“यदेकधोपदध्यादेकमृतुं वर्षेदनुपरिहारः
सादयति तस्मात् सर्वान् ऋतून् वर्षति” (५। ३। १० अ०) इति ।
एकामिष्टकां† इष्टो धत्वा चयनघेचं प्रदक्षिणीकृत्योपदध्यात् ।
एवमनुक्रमेणोपधाने सति सर्वेष्वणृतुषु दृष्टिर्भवति ।

मन्त्रेषु पुरोवातादिब्रह्मणां तात्पर्यं दर्शयति,—“पुरोवात-
सनिरसीत्याहैतद् दृष्ट्यै रूपः रूपेणैव दृष्टिमवदन्धे” (५। ३।

* 'विधानं' इत्यधिकः पाठः आ० ४० पुस्तकेऽस्ति ।

† अथ इष्टका इति निरनुसारः पाठो न सम्यक् ।

१० अ०) इति । पुरोवाताभ्रविद्युत्स्रगचिन्मवर्षणानि मिश्रित्वा पञ्च दृष्टेः स्वरूपम्, अतो दृष्टिवाचिना मन्त्रेष्वेव दृष्टिं प्राप्नोति ।

कल्पः, ‘अग्नेर्यान्वसीति हे संयान्यौ’ इति । पाठस्तु,— ‘अग्नेर्यान्वसि देवानामग्नेर्यान्वसि(९-१०)” इति । हे इष्टके, त्वम् ‘अग्नेः’ (चोयमानस्य वक्त्रेः) ‘यानी’ (प्रापिका) ‘असि’ । अनेन मन्त्रेण यजमानस्यापि प्राप्तिरुक्ता । द्वितीये देवानामग्निप्राप्ति-
रुच्यते । हे ‘अग्ने’ (त्वं) ‘यानी’ (प्राप्नोतीत्येतादृगुच्चारणं) यस्याम् इष्टकार्यां सेयम् ‘अग्नेयानी’ । इष्टके देवानां सम्बन्धिनी तथाविधा त्वम् ‘असि’ ।

कल्पः, ‘वायोर्यान्वसीति हे संयान्यौ’ इति । पाठस्तु,—“वायो-
र्यान्वसि देवानां वायोर्यान्वसि(११-१२)” इति । पूर्ववद्वाख्येयं ।

कल्पः, ‘अन्तरिक्षस्य यान्वसीति हे संयान्यौ’ इति । पाठस्तु,—
“अन्तरिक्षस्य यान्वसि देवानामन्तरिक्षयान्वसि(१२-१३)” इति ।
एतदपि पूर्ववद्वाख्येयं ।

कल्पः, ‘अन्तरिक्षमस्यन्तरिक्षाय त्वेति हे संयान्यौ’ इति ।
पाठस्तु,—“अन्तरिक्षमस्यन्तरिक्षाय त्वा(१५-१६)” इति । हे इष्टके,
त्वं अन्तरिक्षरूपासि । हे द्वितीयेष्टके, अन्तरिक्षप्रोत्यर्थं त्वाम्
उपदधामीति श्रेयः ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते,—“संयानोभिर्वै देवा इमां-
ल्लोकान्समयुक्तसंयानीनां संयानोत्वं यत्संयानीरुपदधाति यथासु
नावा संयात्येवमेवैताभिर्यजमान इमांल्लोकान्संयानी” (५।३।
१० अ०) इति । संयानीशब्दोपेतैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टकाः संयान्यः ।

ताभिः 'देवाः' 'इमान्' 'लोकान्' सम्यक् प्राप्ताः । ततः सम्यक्
यान्ति लोकानाभिरिति संयानीशब्दे व्युत्पन्नः, तदुपधाने सति
यथा लोके नद्यादिजलेषु नावा परतोऽरं सम्यग् याति, एवम्
'एताभिः' 'लोकान्' सम्यक् प्राप्नोति ।

पूर्वं नौदृष्टान्तेन प्रशंसा कृता, अथ स्वरूपत्वमारोप्य
प्रशंसति,—“स्त्रवो वा एषोऽग्रेर्यत्संयानीर्यत्संयानीरुपदधाति स्त्रव-
मेवैतमग्नय उपदधाति” (५।३।१०।अ०) इति । चोद्यमानस्याग्नि-
समुद्रस्य संयानीसमूहोऽयं स्वरूपः, अतस्तदुपधानेनाग्न्यर्थं
स्वरूपमेवोपदधाति ।

प्रकारान्तरेण पुनः प्रशंसति,—“उत यक्षेतास्यपहितास्त्रापो-
ऽग्निः हरत्यहत एवास्याग्निः” (५।३।१०।अ०) इति । अपि च
तदुपधानादूर्द्धां यदि कथञ्चित् बज्जलवृष्टिं सम्पादितप्रवाहेषु*
चोद्यमानो हतो भवेत् तथापि 'अस्य' (यजमानस्य) 'अग्निः'
'अहतः' 'एव' भवति ।

कल्पः, 'सलिलाय त्वेत्यष्टावादित्येष्टका' इति । पाठस्तु,—
“सलिलाय त्वा सर्षीकाय त्वा सतीकाय त्वा केताय त्वा प्रचेतसे
त्वा विवस्वते त्वा दिवस्त्वा ज्योतिष आदित्येभ्यस्त्वा^(१०-१४)” इति ।
सलिल-सर्षीक-सतीकशब्दा जलावान्तरविशेषवाचिनः,—यस्मिन्
बज्जले जले पतितं वस्तु क्षीनं भवति, तद्बज्जलजलं 'सलिलं' । हे
दृष्टके, तथाविधजलसिद्ध्यर्थं त्वाम् उपदधामि । एवमुत्तरत्रापि

* एवमेव सर्वत्र पाठः । तदुपधानादूर्द्धं यदि कथञ्चित् बज्जल-
वृष्टिसम्पादितप्रवाहेषु इति पाठस्तु भवितुं युक्तः ।

द्योत्यं । प्रवाहरूपेण सरणशीलं जलं 'सर्पिकं' । तत्रैव सद्भावमापन्नं जलं 'सतीकं' । 'केतो' ज्ञानमात्रं । 'प्रचेतः' प्रकृतज्ञानं । विज्ञेयेण वासहेतुः* सूर्यप्रकाशो हि 'विवस्वान्' । द्युलोकवर्त्ति नक्षत्रादि-प्रकाशो 'दिवो' 'ज्योतिः' । आदित्याः प्रसिद्धाः ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते,—“आदित्येष्टका उपदधा-
त्यादित्या वा एतं भृत्यै प्रतिमुदक्ते द्योऽलं भृत्यै सन् भूतिं न
प्राप्नोत्यादित्या एवैनं भूतिं गमयन्त्यसौ वा एतस्यादित्यो ह्य-
मादत्ते द्योऽग्निं चित्वा न रोचते यदादित्येष्टका उपदधात्यसा-
वेवास्मिन्नादित्यो ह्यं दधाति यथासौ देवानां रोचत एवमेवैष
मनुष्याणां रोचते” (५।१।१० अ०) इति । आदित्यब्रह्मोपेतै-
र्मन्त्रैरुपधेया 'आदित्येष्टकाः' । 'यः' राजा अमात्यादिपुत्रत्वेन भृत्यार्थं
समर्थोऽपि 'भूतिं न प्राप्नोति', 'एनम्' 'आदित्या' एव भूतेर-
पनयन्ति, अतस्तस्यादित्येष्टकोपधानेन आदित्या एव भूतेः प्राप-
यितारो भवन्ति । 'यः' (यजमानः) उक्तक्रमेण 'अग्निं चित्वा'
अपि मनुष्येभ्यो न 'रोचते' । अयमग्निश्चिदित्येवं मनुष्या वज्रमानं
न कुर्वन्ति, तदानीमस्याग्निचितो 'ह्यं' (प्रीतिम्) 'आदित्य' उप-
'आदत्ते' । तस्यादित्येष्टकोपधाने सति आदित्य एव तस्मिन् स्थाप-
यति । ततः शास्त्रीयवचनेन यथा देवानां प्रियः 'एवमेव'
'मनुष्याणां' प्रियो भवति । ततः—

“अग्निचित् कपिला सञ्जी राजा भिर्बुर्महोदधिः ।

* वासहेतुरिति का० स० पु० ।

दृष्टमावाः पुनश्चेते तस्मात् पश्येत नित्यम् ॥

इत्यादिस्मृतिविषयत्वेनैव मनुष्या गणयन्ति ॥

कल्पः, 'अचे त्वा इचे त्वेति पञ्च घृतेष्टकाः' इति । पाठस्तु,—
“अचे त्वा इचे त्वा शुते त्वा भाचे त्वा ज्योतिषे त्वा(१५-१८)”
इति । हे इष्टके, पादबद्धं* मन्त्रसाध्यस्तुत्यर्थं त्वाम् उपदधामि ।
एवमुत्तरचापि योज्यं । प्रकाशवाचिनी 'इक्' । 'घृत्'-'भा'-
'ज्योतिः'-ब्रह्मा आदित्यचन्द्राग्निनक्षत्रदोषिविषयतया क्रमेण
व्याख्येयाः ।

एतन्मन्त्रसाध्यमुपधानं विधत्ते,—“घृतेष्टका उपदधात्येतदा
अग्नेः प्रियं धाम यद्घृतं प्रियेष्वेवैनं धात्वा समर्द्धयत्यथो तेजसा”
(५।३।१०।अ०) इति । घृतपिण्डा एव 'घृतेष्टकाः' । अमृतमयीषु
इष्टकासु सूचकारेण परिगणितत्वात् घृतस्त्राग्निप्रियद्रव्यत्वात्
तेनाग्निः समृद्धो भवति । किञ्च 'तेजसा' अपि युक्तो भवति ।

तत्रापि पूर्ववदेकैकस्मा इष्टकायाः प्रदक्षिणावृत्तिपूर्वकत्वं वि-
धत्ते,—“अनुपरिहारः सादयत्यपरिवर्गमेवास्मिन् तेजो दधाति”
(५।३।१०।अ०) इति । परितः कापि वर्जनं कृत्वा† सर्वतो
यजमाने 'तेजः' स्थापयति ।

कल्पः, 'यज्ञोदां त्वेति पञ्च यज्ञोदा' इति । पाठस्तु,—
यज्ञोदां त्वा यज्ञसि तेजोदां त्वा तेजसि पयोदां त्वा पयसि वर्चोदां
त्वा वर्चसि द्रविषोदां त्वा द्रविषे सादयामि तेनर्षिणा तेन

* पादबद्ध-इति पाठो भवितुं युक्तः ।

† अकृत्वा इति पाठो भवितुं युक्तः ।

ब्रह्मणा तथा देवतयाङ्गिरस्वद्भुता सोद(१०-१४)” इति । ‘यज्ञः’ कीर्त्तिः । ‘तेजः’ कान्तिः । ‘वर्चः’ बलं । ‘पयः’ क्षीरं । ‘द्रविणं’ धनं । हे इष्टके, यज्ञःप्रदां त्वां यज्ञोनिमित्तं ‘सादयामि’ । केन सह?—यत्नदभिन्न ऋषिः, यच्च ब्रह्मत्वप्रतिपादकं मन्त्रवाक्यं, या च त्वदभिमानिनी देवता; तैः सर्वैः सह त्वाम् अहं ‘सादयामि’ । यथा अङ्गिरसः सादयन्ति तद्वत् । एवं ‘तेजोदां त्वा’ इत्यादिषु चतुर्षु मन्त्रेषु सादयामीत्यादिकं सर्वमनुषज्य व्याख्येयम् ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते,—“प्रजापतिरग्निमचिनुत स यज्ञसा व्याधत्त स एता यज्ञोदा अपश्यत् ता उपाधत्त ताभिर्वै स यज्ञ आत्मसधत्त यज्ञोदा उपदधाति यज्ञ एव ताभिर्यजमान आत्मव्यत्ते” (५।२।१० अ०) इति । अग्निं चित्वाप्येतासामनुपधानात् ‘प्रजापतिः’ यज्ञसा वियुक्त आसीत् । तत एता दृष्ट्वा ता उपधाय यज्ञो सम्भवान् । एवं यजमानोऽपि तदुपधानेन यज्ञो सम्भते ।

इष्टकासङ्ख्यां विधत्ते,—“पञ्चोपदधाति पाङ्क्तः पुरुषो यावानेव पुरुषस्यस्मिन् यज्ञो दधाति” (५।२।१० अ०) इति । हस्तपादङ्गिरोभिः पञ्चभिरवयवैः पुरुषस्य पाङ्क्तत्वम् ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः,—

वृह,—विश्व,—प्रजेत्येता विश्वज्योतिष ईरिताः ।

पुरो,—वृष्टिसनीः पञ्च, ज्योतेः, संयानिकाष्टकम् ॥

सख्यादित्येष्टका अष्टावृत्ते पञ्च घृतेष्टकाः ।

यज्ञः,—पञ्च यज्ञोदाः स्युः सादयाम्यनुवच्यते ।

वष्टानुवाके संप्रोक्तास्तुल्लिङ्गानु मन्त्रकाः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवोये वेदार्थप्रकाशे छण्ययजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे चतुर्थप्रपाठके वष्टोऽनुवाकः ॥ ० ॥

भूयस्त्वृदसि वरिवस्त्वृदसि प्राच्यस्यूद्धीस्यन्तरिक्ष-
सदस्यन्तरिक्षे सोद^(१-५) असुषदसि श्येनसदसि यभ्रस-
दसि सुपर्णसदसि नाकसदसि^(१-१०) पृथिव्यास्त्वा द्रविणे
सादयाम्यन्तरिक्षस्य त्वा द्रविणे सादयामि दिवस्त्वा
द्रविणे सादयामि दिशां त्वा द्रविणे सादयामि द्रवि-
णोदां त्वा द्रविणे सादयामि^(११-१५) प्राणं मे पाच्छपानं
मे पाहि ध्यानं मे ॥ १ ॥

पाच्छायुर्मे पाहि विश्वायुर्मे पाहि स्र्वायुर्मे पाहि^(१६-१९)
अग्ने यत्ते परः हन्नाम तावेहि सः रभावहै पाञ्च-
जन्येष्वप्येध्यग्ने^(१९) यावा अयावा एवा जमा सन्नः सगरः
सुमेकः^(१९-२८) ॥ २ ॥

ध्यानं मे । द्वाविंशच्च ॥ ७ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
सप्तमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

वष्टेऽनुवाके विम्वणोतिरादय इष्टका उक्ताः । अथ सप्तमे भूयस्कादादय इष्टका उच्यन्ते । कल्पः, 'भूयस्कादसीति पञ्च भूयस्कातः' इति । पाठस्तु,—“भूयस्कादसि वरिवस्कादसि प्राच्य-
सूर्ज्यास्यन्तरिक्षसदस्यन्तरिक्षे षोड^(१-५)” इति । हे इष्टके, त्वं, 'भूयो'
(वाङ्मयं) करोतीति 'भूयस्कात्', तथाविधा 'असि' । एवमुत्तरत्रापि
योष्यं । 'वरिवो' (भूमेः पूज्यत्वं) करोतीति 'वरिवस्कात्' ।
सष्टमन्यत् ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते,—“देवासुराः संयत्ता आसन्,
कनीचाऽसौ देवा आसन्, भूयाऽसौऽसुरास्तौ देवा एता इष्टका
अपश्यन्, ता उपादधत भूयस्कादसीत्येव भूयाऽसौऽभवन्, वन-
स्यतिभिरोषधीभिर्वरिवस्कादसीतीमामजयन्, प्राच्यसीति प्राचीं
दिग्मजयन्सूर्ज्यासीत्यमूमजयन्तरिक्षसदस्यन्तरिक्षे षोडेत्यन्तरिक्ष-
मजयन् ततो देवा अभवन्, पराऽसुरा यद्येता उपधीयन्ते भूयानेव
भवत्यभीमाँल्लोकान् जयति भवत्यात्मना परास्य भ्रातृव्यो भवति”
(५।३।११अ०) इति । देवास्य असुरास्य यदा युद्धायोद्युक्ताः,
तदा देवाः पुरुषसङ्ख्याया द्रव्यसम्पत्त्या* च अस्या भूत्वा तत्परि-
हाराय 'एता इष्टका' इह 'ता' उपधाय प्रथममन्त्रेण वनस्यत्यो-
षधिद्रव्यसम्पत्त्या तदुपलक्षितपुरुषसम्पत्त्या च अतिवज्रत्वा अभवन् ।
उपरितनैर्मन्त्रैर्भूम्यादिजयं प्राप्ताः, ततो देवा विजयिनोऽभवन्,
असुरास्य पराभूताः । यजमानोऽप्येतासामुपधानेन तथा भवति ।

कल्पः, 'असुषदसीति पञ्चाग्निरूपाणि' इति । पाठस्तु,—

* द्रव्यसङ्ख्याया चेति क० ह० पु० पाठः ।

“अप्पुषदसि श्वेनसदसि गृध्रसदसि सुपर्णसदसि नाकसदसि(१-१०)”
इति । योऽग्निरप्पु षीदति, हे इष्टके, तद्रूपा त्वम् ‘असि’ ।
आवृणोतेतुकचयने, जानुदध्रीमुत्तरवेदिमङ्गिः पूरयित्वा तास्त्रग्नि-
क्षीयते । श्वेनगृध्रसुपर्णाः पक्षिविशेषाः, तत्तदाकारेण स्थितोऽग्निः
श्वेनसदादिब्रह्मैव दृश्यते । नाके (स्वर्गे) वर्त्तमानोऽग्निः ‘नाकसत्’ ;
तदग्निरूपा इष्टके त्वम् ‘असि’ इति चोच्यम् ।

मन्त्रेष्वप्पुषदादिपदानामन्याकारवत्त्वं दर्शयति,—“अप्पुषदसि
श्वेनसदसीत्याहेतदा अग्नेरूपः रूपेणैवाग्निमवब्रुन्धे” (५।३।
११अ०) इति । अन्याकारवाचिनां पदानां पाठेन योग्यरूपेण
युक्तमग्निमेव प्राप्नोति । अग्निरूपवाचिभिर्मन्त्रैरुपधेयत्वाद्विष्टका
अप्यग्निरूपाणीत्येवोच्यन्ते ।

कथम्, ‘पृथिव्यास्त्रा ब्रविणे सादयामीति पञ्च ब्रविषोदा’
इति । पाठस्तु,—“पृथिव्यास्त्रा ब्रविणे सादयाम्यन्तरिक्षस्य त्वा
ब्रविणे सादयामि दिवस्त्रा ब्रविणे सादयामि दिशां त्वा ब्रविणे
सादयामि ब्रविषोदां त्वा ब्रविणे सादयामि(११-१५)” इति ।
‘पृथिव्याः’ सम्बन्धि यत् ब्रविणं (धनं), तस्मिन् ‘ब्रविणे’ ‘त्वां’
‘सादयामि’ । एवमुत्तरत्रापि चोच्यं । ब्रविणप्रदां त्वाम् अनुक्त-
विशेषेऽपि सर्वस्मिन् ‘ब्रविणे’ ‘सादयामि’ ।

मन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति,—“पृथिव्यास्त्रा ब्रविणे सादया-
मीत्याहेमानेवैताभिर्लोकान् ब्रविणावतः कुर्वते” (५।३।११अ०)
इति ‘एताभिः’ एतन्मन्त्रसाध्याभिः, ब्रविषोदास्त्राभिर्ब्रविषोदा-
शब्दयुक्तैर्मन्त्रैरुपधेयत्वात् ‘ब्रविषोदा’ इत्यासां नाम ।

कल्पः, ‘प्राणं मे पाहीति षडायुष्याः’ इति । पाठस्तु,—“प्राणं मे पाञ्चपानं मे पाहि ध्यानं मे पाञ्चायुर्मे पाहि विश्वायुर्मे पाहि सर्वायुर्मे पाहि^(१९-२१)” इति । हे इष्टके, मदीयां प्राणवृत्तिं पास्य । एवं सर्वत्र । स्वकीयायुषः साकस्य विश्वब्रह्मेणोच्यते । स्वसम्बन्धिषु पुत्राद्यायुष्यं* सर्वब्रह्मेणोच्यते ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते,—“आयुष्या उपदधात्यायु-
रेवास्मिन् दधाति” (५।३।११अ०) इति । आयुःब्रह्मेणेतिर्मन्त्रै-
रुपधेयत्वादेता इष्टका ‘आयुष्याः’ ।

कल्पः, ‘अग्ने यत्ते परं इक्षामेत्यग्नेर्हृदयम्’ इति । पाठस्तु,
—“अग्ने यत्ते परं इक्षाम तावेहि संरम्भावहै पाञ्चजन्येष्वप्ये-
ध्यग्ने^(१९)” इति । हे ‘अग्ने’, ‘इत्’ इति ‘यत्ते’ ‘परम्’ (उत्कृष्टं)
‘नाम’, अनिष्टपापं हरतीति ‘इत्’ तेन नाम्ना युक्तस्त्वम् ‘एहि’
(मत्समीपमागच्छ) । ‘तौ’ (लक्ष अहश्च इत्युभौ) आवां ‘संरम्भावहै’
(सङ्गतौ कुर्मः† कुर्वः) । पञ्चजनब्रह्मः सञ्ज्ञार्था समस्तत्वादत्र
चित्तिपञ्चकमाचष्टे । हे ‘अग्ने’, त्वं ‘पाञ्चजन्येष्वपि’ (पञ्चचिति-
सम्बन्धेषु सर्वेष्वपि स्थानेषु) ‘एधि’ (अवस्थितो भव) ।

मन्त्रस्य प्रथमपादे इच्छब्दस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“अग्ने यत्ते
परं इक्षामेत्याहैतदा अग्नेः प्रियं धाम प्रियमेवास्य धामो—
पाप्नोति” (५।३।११अ०) इति । इच्छब्दवाच्यं पापहारिस्वरूपं
‘यत्’, तदेव ‘अग्नेः’ ‘प्रियं’ स्थानम् ।

मध्यभागे संरम्भावहै इत्यस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“तावेहि

* स्वसम्बन्धिषु पुत्राद्यायुष्यमिति पाठो भवितुं युक्तः ।

† “कुर्मः” इति अधिक इव प्रतिभाति ।

सप्रभावहा इत्याह खेवैनेन परिधत्ते” (५।३।११अ०) इति ।
सहानुष्ठानप्रार्थने सति ‘अनेन’ अग्निना स्वस्य परिधानं प्रावरणं
विशेषेण कृतं भवति ।

द्वितीयभागे पाञ्चजन्यशब्दार्थं दर्शयति,—“पाञ्चजन्येष्वेष्वग्रे
इत्याहैष वा अग्निः पाञ्चजन्यो यः पञ्चचितीकस्तस्मादेवमाह”
(५।३।११अ०) इति ।

कल्पः, ‘यावा अयावा इति सप्तर्त्तव्याः’ इति । पाठस्तु,—
“यावा अयावा एवा जमाः सक्ताः सगरः सुमेकः (११-१८)” इति ।
यावाद्याः षट् शब्दा वसन्ताद्युत्तुवाचिनः । सुमेकशब्दः संवत्सर-
वाची । हे इष्टके त्वं तद्रूपासीति ध्येयम् ।

एतन्मन्त्रसाध्यमुपधानं विधत्ते,—“ऋतव्या उपदधात्येतदा
ऋतूनां प्रियं धाम यदृतव्या ऋतूनामेव प्रियं धामावहन्ते ।
सुमेक इत्याह संवत्सरो वै सुमेकः संवत्सरस्यैव प्रियं धामो-
पाप्नोति” (५।३।११अ०) इति । एतद्यावादिशब्दानामृतु-
सम्बन्धित्वात् तैदपधेया इष्टका अपि ‘ऋतव्या’ इत्युच्यन्ते ॥

अथ विनियोगसंग्रहः,—

भूयो,—भूयस्कृतः पञ्च, पञ्चाप्सित्यग्निरूपकाः ।

पृथि,—पञ्च द्रविणोदाः, प्राणमायुष्यकास्तु षट् ॥

अग्ने,—ऽग्नेर्हृदयं प्रोक्तं, यावाः सप्त ऋतव्यकाः ।

अनुवाके सप्तमेऽस्मिन्नेकोनचिंशदीरिताः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छान्दोग्य-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अग्निना, विश्वाषाट्^(१) सूर्येण स्वराट्^(२) क्रत्वा
 ब्रह्मीपतिः^(३) ऋषभेण त्वष्टा^(४) यज्ञेन मधवान्^(५)
 दक्षिणया सुवर्गो^(६) मन्युना वृत्रहा^(७) सौहार्देन
 तनूधा^(८) अन्नेन गयः^(९) पृथिव्यासनोद्^(१०) ऋग्मि-
 रन्नादो^(११) वषट्कारेणर्धः^(१२) साम्ना तनूपा^(१३) विराजा
 ज्योतिष्मान्^(१४) ब्रह्मणा सोमपा^(१५) गोभिर्यज्ञं दा-
 धार^(१६) क्षत्रेण मनुष्यान्^(१७) अश्वेन च रथेन च
 वज्री^(१८) अतुभिः प्रभुः^(१९) संवत्सरेण परिभूः^(२०)
 तपसानावृष्टः^(२१) सूर्यः संतनूभिः^(२२) ॥ १ ॥

अग्निना । एकान्नपञ्चाशत् ॥ ८ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
 अष्टमोऽनुवाकः ॥०॥

सप्तमोऽनुवाके भूयस्कादाद्या इष्टका उक्ताः । अष्टमोऽनु-
 तन्वाख्या इष्टका उच्यते । कल्पः, ‘अग्निना विश्वाषाडिति
 द्वाविंशतिमिन्द्रतनूः’ इति । पाठस्तु,—“अग्निना विश्वाषाट्^(१)
 सूर्येण स्वराट्^(२) क्रत्वा ब्रह्मीपतिः^(३) ऋषभेण त्वष्टा^(४) यज्ञेन
 मधवान्^(५) दक्षिणया सुवर्गो^(६) मन्युना वृत्रहा^(७) सौहार्देन
 तनूधा^(८) अन्नेन गयः^(९) पृथिव्याऽसनोद्^(१०) ऋग्मिरन्नादो^(११)

वषट्कारेणर्धः(१२) साक्षा तनूपा(१३) विराजा ज्योतिष्मान्(१४)
 ब्रह्मणा सोमपा(१५) गोभिर्यज्ञं दाधार(१६) अक्षेण मनुष्यान्(१७)
 अग्नेन च रथेन च वज्री(१८) अतुभिः प्रभुः(१९) संवत्सरेण
 परिभूः(२०) तपसाऽनाष्टष्टः(२१) सूर्यः सन् तनूभिः(२२) इति । विश्वं
 सहते तत्पावनप्रयासमङ्गीकरोतीति 'विश्याषाट्' । 'अग्निना'
 सह 'विश्याषाट्' य इन्द्रः, हे इष्टके तद्रूपा त्वम् अग्नि । एवं
 सर्वं यो ज्योत् । 'सूर्येण' सह स्वतो राजत इति 'स्वराट्'
 इन्द्रः । 'क्रत्वा' (ज्योतिष्टोमादिप्रौढकर्मणा) सहितः । ब्रह्मणाः
 देव्याः 'पतिः' इन्द्रः । 'अक्षभेण' (वर्षिणा धर्मेण) सह 'त्वष्टा'
 (रूपकृत्) इन्द्रः । 'यज्ञेन' (अग्नेन पाकयज्ञेन) सहितो 'मघवान्'
 (अन्नवान्) इन्द्रः । 'दक्षिण्या' (गवादिरूपया) 'सुवर्गः'
 (स्वर्गलोकात्मको यः) इन्द्रः । 'मन्युना' (क्रोधेन सह) 'वृत्रहा'
 (ब्रह्मघाती) इन्द्रः । सुहृदो भावः 'सौहास्यं' स्नेहातिशयः, तेन
 सहितः 'तनूधाः' (ब्रह्मरिधारी) इन्द्रः । 'अग्नेन' सहितः 'गवः'
 (गृहविशेषरूपः) इन्द्रः । 'पृथिव्या' सह 'असनात्' (द्रव्यादिदानं
 कृतवान्) इन्द्रः । 'अग्निः' मन्त्रविशेषैः सहितः, 'अन्नादो'
 (हविर्लक्षणस्यान्नस्य भोक्ता) इन्द्रः । 'वषट्कारेण' (हविःप्रदानहेतुना)
 सह 'अद्भुः' (समृद्भुः) इन्द्रः । 'साक्षा' (गीयमानमन्त्रेण) सह
 'तनूपाः' (ब्रह्मरिपास्तकः) इन्द्रः । 'विराजा' (दन्नाक्षरच्छन्दसा)
 सह 'ज्योतिष्मान्' (प्रकाशवान्) इन्द्रः । 'ब्रह्मणा' (मुख्येन
 अलिङ्गा, मन्त्रेण वा) सह 'सोमपाः' (सोमपानस्य कर्त्ता) इन्द्रः ।
 'गोभिः' (दक्षिणारूपाभिः) सह 'यज्ञं दाधार' (यज्ञधारकः)

इन्द्रः । ‘सन्नेष’ (राज्ञा) सह ‘मनुष्यान्’ दाधारेत्यनुवर्त्तते* ।
 योऽयम् अश्वः यस्य रथः, ताभ्यामुभाभ्यां सह ‘वज्री’ (वज्रयुक्तः)
 इन्द्रः । ‘स्रुतिभिः’ (वसन्तादिभिः) सह ‘प्रभुः’ (फलदानसमर्थः)
 इन्द्रः । ‘संवत्सरेण’ (कासरूपेण) सह ‘परिभूः’ (परितो
 व्याप्तवान्) इन्द्रः । ‘तपसा’ (अन्नवर्जनधनदानादिरूपेण)
 ‘अनाष्टुष्टः’ (किनाप्यतिरस्कृतः) इन्द्रः । ‘तनूभिः’ (दादन्नमूर्तिभिः)
 सह ‘सूर्यः सन्’ (सूर्यरूपो भूत्वा) इन्द्रो वर्त्तते । हे इष्टके
 तद्रूपा लमसि ।

एतैर्मन्त्रैः साध्वमुपधानं विधत्ते,—“देवासुराः संयन्ता आसन्
 ते न व्यजयन्त स एता इन्द्रस्तनूरपस्यत् ता उपधत्त ताभिर्वै
 स तनुवमिन्द्रियं वीर्यमात्मस्रधत्त ततो देवा अभवन् पराऽसुरा
 यद्विन्द्रतनूरुपदधाति तनुवमेव ताभिरिन्द्रियं वीर्यं यजमान
 आत्मन्धत्तेऽथो सेन्द्रमेवाग्निं सतनुं चिनुते भवत्यात्मना परास्र
 आहृथो भवति” (५।४।१ अ०) इति । देवानामसुराणाञ्च
 संग्रामे प्राप्ते दुर्बला देवा विजयं न प्राप्ताः, तदानीं विजयाय
 ‘स’ ‘इन्द्रः’ ‘एताः’ ‘तनू’-नामिका इष्टका दृष्ट्वा तदुपधानेन
 ब्रह्मरूपं इन्द्रियपाटवं शौर्यपाटवञ्च धृतवान् । ततो देवानां
 जयोऽसुराणां पराभवश्चासीत् । ततो यजमानोऽपि इन्द्रतनूनाम्
 उपधानेन तथाविधो भवति । विश्वाषाडित्यादिशब्दा इन्द्रतनू-
 विशेषवाचकाः । तद्युक्तैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका इन्द्रतन्वाः ॥

* “तथा मनुष्यधारक इन्द्रः” इत्यधिकः पाठ आदर्शपुस्तक एवास्ति ।

† तनुव इति आ० ४० पु० पाठः । तनुव इति आदर्शपुस्तकपाठः ।

अत्र विनियोगसंग्रहः,—

अग्नीष्टतनुवामानो द्वाविंशतिरितीरिताः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते आध्वनीये वेदार्थप्रकाशे छन्दयजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

प्रजापतिर्मनसान्धोऽर्धेतो^(१) धाता दीक्षाया^(२)
सविता मृत्या^(३) पूषा सौमक्रयय्या^(४) वरुण उपनद्धो^(५)
असुरः ॥ क्रीयमाणो^(६) मिचः क्रीतः^(७) शिपिविष्ट आ-
सादितो^(८) नरंधिषः प्रोक्षमाणो^(९) अधिपतिरागतः^(१०)
प्रजापतिः प्रणीयमानो^(११) अग्निराग्नीध्रे^(१२) दृहस्पति-
राग्नीध्रात् प्रणीयमान^(१३) इन्द्रो हविर्हाने^(१४) अदिति-
रासादितो^(१५) विष्णुरुपावह्रियमाणो^(१६) ऽथर्वोपोतो^(१७)
यमोभिषुतो^(१८) अपूतपा आधूयमानो^(१९) वायुः पूय-
मानो^(२०) मिचः क्षीरश्रीः^(२१) मन्थी संक्षुश्रीः^(२२) वैश्वदेव
उज्जीतो^(२३) रुद्रः, आहुतो^(२४) वयुराहुतो^(२५) नृचक्षाः
प्रतिस्थातो^(२६) भक्ष आगतः^(२७) पितृणां नाराक्षसो^(२८)
ऽसुराक्षः^(२९) सिन्धुरवमृथमवप्रयन्^(३०) समुद्रोऽवगतः^(३१)
सखिखः प्रभुतः^(३२) सुवद्वहं गतः^(३३) ॥ १ ॥

रुद्रः । एकविंशतिश्च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
नवमेऽनुवाकः ॥०॥

अष्टमेऽनुवाके इन्द्रतन्वाख्या इष्टका उक्ताः । अथ नवमे यज्ञ-
तन्वाख्या इष्टका उच्यन्ते । कश्यपः, 'प्रजापतिर्मनसान्धोऽष्केत इति
चयस्त्रिंशत्तं यज्ञतनुः' इति । पाठस्तु,—“प्रजापतिर्मनसान्धो-
ऽष्केतो^(१) धाता दीक्षाया^(२) सविता भृत्या^(३) पूषा सोम-
क्रयस्था^(४) वरुण उपनद्धः^(५) असुरः क्रीयमाणो^(६) मिचः
क्रीतः^(७) निपिविष्ट आसादितो^(८) नरंधिषः प्रोक्षमाणः^(९)
अधिपतिरागतः^(१०) प्रजापतिः प्रणीयमानः^(११) अग्निराग्नीध्रे^(१२)
वृहस्पतिराग्नीध्रात् प्रणीयमानः^(१३) इन्द्रो हविर्द्वाने^(१४) अदिति-
रासादितो^(१५) विष्णुर्वावद्विचमाणः^(१६) अथर्वोपोत्तो^(१७) यमो-
भिषुतः^(१८) अपूतपा आधूयमानो^(१९) वायुः पूयमानो^(२०)
मिचः चोरश्रोः^(२१) मन्यो सक्तुश्रोः^(२२) वैश्वदेव उक्षीतो^(२३)
रुद्र आकृतो^(२४) वाधुरावृतो^(२५) नृचचाः प्रतिख्यातो^(२६) भक्ष
आगतः^(२७) पितृणां नारायणसः^(२८) असुराक्तः^(२९) सिन्धुरवभृथ-
मवप्रयन्^(३०) समुद्रोऽवगतः^(३१) सखिलः प्रभुतः^(३२) सुवरुदृचं
गतः”^(३३) इति । अत्र सङ्कल्पमारभ्य समान्तिपर्यन्तं ये सोम-
वागाः, ते यज्ञपुरुषस्य तनुविशेषाः । तद्रूपत्वमिष्टकानामुच्यते ।
सो यजमानोऽस्ति असौ, 'मनसा', 'अन्धः' (अन्नं) तेन तद्धेतुर्यज्ञ
उपलभ्यते, यज्ञं 'अष्केतः' (प्राप्तं गतः); मनसा यज्ञं करिष्यामि

इति सङ्कल्पितवानित्यर्थः । सोऽयं सङ्कल्पदशमापन्नो यज्ञस्य
विग्रहः 'प्रजापति'-नामकः । हे इष्टके, तद्रूपा त्वमसि । 'दोचायां'
सोऽयं विग्रहो यज्ञसम्बन्धो, स 'धाता' (धातृसदृशमूर्तिः) । हे
इष्टके, तद्रूपा त्वमसि । एवं सर्वत्र योज्यं । 'भृतिः' यज्ञभिन्ना,
तस्यां सविदसमानमूर्तिर्यज्ञतनुः । 'सोमकयणी' (एकहायनी
गौः), तस्यां पूषसमानो* यज्ञविग्रहः । 'उपनद्धः' (वस्त्रेण बद्धः)
यः सोमः, स वरुणसमानवरीरो यज्ञपुरुषः । 'क्रीयमाणः' यः,
सोऽयम् 'असुरः' इन्द्रसमानविग्रहः । ब्रह्मणस्पतिं क्षिपतीति
असुरः, अस्रन् (प्राणान्) राति (ददाति) इति वा असुरः । यः
'कीतः' सोमः, सोऽयं मित्रसमानविग्रहो यज्ञः । 'आसादितः'
यजमानस्य ल्हुरौ यः स्थापितः सोमः, सोऽयं 'त्रिपिविष्टः'
(विष्णुसमानविग्रहो) यज्ञः । 'प्रोक्षमाणः' ब्रकटेन प्राम्वंशं प्रति
नीयमानो यः सोमः, सोऽयं 'नरंधिवः' (अग्निसमानविग्रहो)
यज्ञः । नरैर्यजमानैर्धीयते आधीयते इति 'नरंधिवः' (अग्निः) ।
'आगतः' प्राम्वंशे आसन्दीं प्रति समागतो यः सोमः, सोऽयम्
'अधिपतिः' (अधिकं पास्वकः) य आहवनीयः, तत्समान-
विग्रहः । 'प्रणीयमानः' प्राम्वंशादाग्नीधीयं प्रति नीयमानो यः
सोमः, सोऽयं प्रजापतिसमानविग्रहः । 'आग्नीध्रे' अवस्थितो
यः सोमः, सोऽयमग्निसमानविग्रहः । 'आग्नीध्रात्' हविर्धानं
प्रति नीयमानो यः सोमः, स वृहस्पतिसमानविग्रहः । 'हविर्धाने'

* पूषं समान इति सर्वत्र पाठो न सम्भवः ।

प्रविष्टः 'इन्द्र'-समानविग्रहः । 'आसादितः' (आसन्त्यां स्थापितः) सोमः 'अदिति'-समानविग्रहः । 'उपावद्विद्यमाणः' (ब्रकटा-दधिव्ववणफलकस्त्रयावस्त्रवरोप्यमाणः) सोमः 'विष्णु'-समान-विग्रहः । 'उपोत्तः' (वसतीवरोभिरङ्गिः क्षोदितः) सोमः 'अथर्वा' (अथर्वमहर्षिसमानविग्रहः) । 'आधूयमानः' (अदाभ्यगहे सोमां-शुभिस्त्रास्यमानः) । अपूतं मूत्राद्युपहतं भूप्रदेशं पाति शोधयतीति* विव्रेषेण शुद्धं करोतीति 'अपूतपाः' (आदित्यः) । 'पूयमानः' (दन्नापवित्रेण शोध्यमानः) सोमः 'वायु'-समानविग्रहः । 'क्षीरश्रीः' (मैत्रावरुणगहे पयसा मिश्रितः) सोमः 'मित्र'-समानविग्रहः । 'सक्तुश्रीः' (मन्थिगहे सक्तुभिर्मिश्रितः) सोमो 'मन्थी' (मन्थि-गहदेवतारूपेन्द्रसमानविग्रहः) । 'उक्षीतः' (चमसेषु पूरितः सोमः) 'वैश्वदेवः' (विश्वैर्देवैः समानविग्रहः) । 'आजुतः' (वज्रौ प्रक्षिप्तः) सोमः 'इन्द्र'-समानविग्रहः । 'आवृतः' (भक्षार्थं सदसि आनेतुं प्रतिनिवृतः) सोमः 'वायु'-समानविग्रहः । 'प्रतिस्थ्यातः' (भक्षार्थमपेक्षितः) सोमः 'नृचक्षाः' (मनुष्यदृष्टिसमानविग्रहः) । 'आगतः' (आस्थे प्रवेक्षितः) सोमः 'भक्षः' (वैश्वानरसमानविग्रहः) । भक्षयन्तीति व्युत्पत्त्या भक्षश्चक्षदाक्षौ । 'नाराशंसः' (भक्षितशेषः सन् पुनर्वसतीवरोभिराप्यायितः) सोमः पितृसमानविग्रहः । 'अन्नः' (अवष्टयगमनार्थं स्वीकृतः) सोमः, 'असुः' प्राणदेवतासमानविग्रहः ।

* "शोधयतीति" इति पाठो भवितुं युक्तः ।

† 'आगतः' इति पाठो भवितुं युक्तः ।

‘अवस्थयमवप्रषण्’ (अवस्थयकर्मार्थं मार्गे नष्ट्वन्) होमः ‘विभुः’
नदीदेवतासमानविषयः । ‘अवगतः’ (अवस्थयप्रदेशं प्राप्तः) होमः
समुद्रदेवतासमानविषयः । ‘प्रसृतः’ (जले प्रविष्टः) होमो जल-
देवतासमानविषयः । ‘उदृचम्’ (उत्तमामृचं समाप्तिरूपं जतः)
होमः स्वर्गनिवासिदेवतासमानविषयः ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते,—“यज्ञो देवेभ्योपाक्रमत्
तमवदन् नान्नक्रुवन् त एता यज्ञतनूरपश्यन् ता उपादधत
ताभिर्धै ते यज्ञमवावदन्त यद्यज्ञतनूरुपदधाति यज्ञमेव ताभि-
र्यजमानोऽवदन्ते” (५।४।१अ०) इति । केनापि निमित्तेन
‘देवेभ्यः’ अपरक्तो यज्ञोऽन्यत्रापगच्छत् । ‘तं’ (यज्ञं) देवा अप-
रोक्षुं ‘नान्नक्रुवन्’, तदवरोधोपायत्वेन यज्ञतन्वाख्या इष्टका
दृष्ट्वा ता उपधाय ‘यज्ञमवावदन्त’ । ततो यजमानोऽपि यज्ञ-
तनूभिर्यज्ञं प्राप्नोति । यज्ञतनुप्रतिपादकब्रह्मद्युक्तैर्मन्त्रैरपधेया
इष्टका यज्ञतनवः ।

इष्टकासंज्ञां विधत्ते,—“अयस्त्रिंशतमुपदधाति अयस्त्रिंशदै
देवता देवता एवावदन्तेऽथो सात्मानमेवाग्निं सतनुं चिनुते”
(५।४।१अ०) इति । इविर्भाजा देवतानामिदं सञ्ज्ञा चिन्त्र-
अयस्वेति मन्त्रे समाख्याता । अतः सञ्ज्ञया तावती देवताः
प्राप्नोति । अपि च तनूपधानेन सञ्चरीरमेवाग्निं चितवान्
भवति ।

एतदेदं प्रशंसति,—“सात्मानुभिर्ज्ञोक्ते भवति य एवं वेद”
(५।४।१अ०) इति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण, 'ज्योतिष्मतो त्वा सादयामोति दादम ज्योतिष्मतोः' इति ।

तदिदं विधत्ते,—“ज्योतिष्मतीरुपदधाति ज्योतिरेवास्मिन् दधात्येताभिर्वा अग्निश्चितो ज्वलति ताभिरेवैनम् समिन्ध उभयो- रस्मै लोकयोर्ज्योतिर्भवति” (५।४।१ अ०) इति । ज्योतिष्मती- र्ब्रह्मयुक्तेर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका ज्योतिष्मत्यः । ते च मन्त्रा आरण्य- काण्डे समाख्याताः । तदुपधानेन ज्योतिः स्थापयतीति । किञ्च एताभिः ‘चितः’ ‘अग्निः’ प्र-‘ज्वलति’, अतः ‘ताभिरेवैनम्’ अग्निं दीपितवान् भवति । ततः ‘अस्मै’ यजमानाय ‘उभयोः’ ‘लोकयोः’ ‘ज्योतिः’ सम्पद्यते ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः,—

प्रवेति यज्ञतनवस्तथस्त्रिंशतमीरिताः ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छान्दोग्यब्र-
ह्मसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥०॥

हृत्ति॑का नक्ष॑चम॒ग्निर्दे॒वता॑ग्नेरु॒चः स्य प्र॒जाप॑तेर्धातुः
सोम॑स्य॒र्चे त्वा रु॒चे त्वा द्यु॒ते त्वा भा॒से त्वा ज्योति॑षे
त्वा^(१)रोहि॑णी नक्ष॑चं प्र॒जाप॑तिर्दे॒वता॑ मृगशी॒र्षं नक्ष॑चम्
सोमो॑ दे॒वता॑र्द्रा नक्ष॑चम् रु॒द्रो दे॒वता॑ पुनर्व॒सू नक्ष॑च-

मदितिर्देवता तिथ्यो नक्षत्रं बृहस्पतिर्देवतास्त्रेषा नक्ष-
त्रं सर्पा देवता मृधा नक्षत्रं पितरौ देवता फल्गुनी
नक्षत्रं ॥ १ ॥

अयमा देवता फल्गुनी नक्षत्रं भर्गो देवता इस्तो
नक्षत्रं सविता देवता चित्रा नक्षत्रमिन्द्रो देवता
स्वाती नक्षत्रं वायुर्देवता विशाखे नक्षत्रमिन्द्राग्नी देव-
तानूराधा नक्षत्रं मिथो देवता रोहिणी नक्षत्रमिन्द्रो
देवता विष्टुतौ नक्षत्रं पितरौ देवता अषढा नक्षत्रमापो
देवताऽषाढा नक्षत्रं विश्वेदेवा देवता आर्षा नक्षत्रं
विष्णुर्देवता अविष्ठा नक्षत्रं वसवः ॥ २ ॥

देवता शतभिषङ्गक्षत्रमिन्द्रो देवता प्रोष्ठपदा नक्ष-
त्रमज एकपाद्देवता प्रोष्ठपदा नक्षत्रमहिर्बुध्नियो देव-
ता रेवती नक्षत्रं पूषा देवताश्चयुजौ नक्षत्रमश्विनौ
देवतापभरणीर्नक्षत्रं यमो देवता (१-१०) पूर्णा पश्चात्^(१)
यत्ते देवा अदधुः^(२) ॥ ३ ॥

फल्गुनी नक्षत्रं । वसवः । चयस्त्रिंशच्च ॥ १० ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
दशमोऽनुवाकः ॥०॥

नक्त्रेऽनुवाके यज्ञतन्वास्त्रा इष्टका उक्ताः । अथ दक्षने नक्षत्रे-
ष्टका उच्यन्ते । कस्यः, 'पूर्णा पञ्चादिति पूर्वमासीं पुरस्तादुपधा-
कृत्तिका नक्षत्रमिति नक्षत्रेष्टकाः पुरस्तात् प्रतीचीरसः सृष्टाः पूर्वां
पूर्वामुपधायापरामपरामावित्रास्त्राभ्यां दक्षिणेन स्वयमादृष्टाः
रीतिं प्रतिपादयति यत्ते देव अदधुरित्यमावास्यां पञ्चादुपधाया-
वत्रिष्टायां पूर्वामापभरणीभ्य उत्तरेण स्वयमादृष्टाः रीतिं
प्रतिपादयति पौर्णमासीमन्ततः । अथे त्वा इथे त्वेति सर्वासु
नक्षत्रेष्टकास्त्रनुव्रजति' इति । येन स्वयमादृष्टेष्टका तस्याः पूर्वस्यां*
द्वित्रमारभ्य प्रदक्षिणादृष्टेष्टका उपदध्यात् । तत्र या इष्टका
पौर्णमास्यास्या पूर्वस्यां दिक्षुपधेया, तां सर्वामाम् 'अन्ततः'
उपदध्यात् । तत्र प्रथममन्त्रपाठस्तु,—“कृत्तिका नक्षत्रमग्निर्देवताग्ने-
रूचः स्व प्रजापतेर्धातुः सोमस्त्वर्चे त्वा इथे त्वा युते त्वा भावे
त्वा ज्योतिषे त्वा^(१)” इति । अन्वाडक्षा-(?)† नितन्निरित्यादिका
ज्योतिरूपा या देवता दिव्या भासन्ते ताः कृत्तिकाः । तासां
समुदायरूपमेकं नक्षत्रं, तस्य च नक्षत्रस्याग्निर्देवता स्वामित्वेन
वर्तते । हे कृत्तिकाः, यूयम् 'अग्नेः' 'प्रजापतेः' 'धातुः' 'सोमस्य'
च सम्बन्धिनो ये‡ 'रूचः' (दीप्तयः) 'स्व' । प्रजापतेर्धातुश्च पाल-
कलोत्पादकत्वाकारेण भेदः । उक्तदेवतारूपे हे इष्टके, 'अथे'
(स्तुतिरूपमन्त्रमिध्यर्थ) त्वाम् उपदधामि । तथा 'इथे' (शारीर-

* पूर्वामिति पाठो भवितुं युक्तः ।

† अन्वाडक्षा इति आ० द० पु० पाठः ।

‡ सम्बन्धिनो या इति पाठो भवितुं युक्तः ।

कामिसिध्यर्थं) त्वाम् उपदधामि । द्युतिभाज्योतिःशब्दा
अग्निसूर्यचन्द्राणां दीप्तिवाचकाः; तत्सिध्यर्थं त्वाम् उपदधामि ।
एवमुत्तरेष्वपि गच्छेषु योजनीयम् ।

द्वितीयगच्छचमन्वमारभ्य षड्विंशतिगच्छचमन्वाणां पाठस्तु,—
“रोहिणी गच्छं प्रजापतिर्देवता^(१) मृगश्रोषश्चक्षुः सोमो
देवता^(२) आर्द्रा गच्छः रुद्रो देवता^(३) पुनर्वसु गच्छमदिति-
र्देवता^(४) तिथो गच्छः बृहस्पतिर्देवता^(५) अश्विगच्छः सर्पा
देवता^(६) मघा गच्छं पितरो देवता^(७) फल्गुनी गच्छम् अर्यमा
देवता^(८) फल्गुनी गच्छं भगो देवता^(९) हस्तो गच्छः श्विता
देवता^(१०) चित्रा गच्छमिन्द्रो देवता^(११) स्वाती गच्छं वासु-
र्देवता^(१२) विज्या गच्छमिन्द्राग्नीदेवता^(१३) अनूराधा गच्छं
मित्रो देवता^(१४) रोहिणी गच्छमिन्द्रो देवता^(१५) विश्वतौ गच्छं
पितरो देवता^(१६) अषाढा गच्छमापो देवता^(१७) अषाढा गच्छं
विश्वेदेवा देवता^(१८) श्रौणा गच्छं विष्णुर्देवता^(१९) अविष्ठा गच्छं
वसवो देवता^(२०) श्रतभिषङ्गच्छमिन्द्रो देवता^(२१) प्रोष्ठपदा
गच्छमजएकपादेवता^(२२) प्रोष्ठपदा गच्छमर्ध्वद्वियो देवता^(२३)
रेवती गच्छं पूषा देवता^(२४) अश्वयुजौ गच्छमग्निनौ देवता^(२५)
अपभरणीर्गच्छं यमो देवता^(२६)” इति । अत्र रोहिण्यादयो
गच्छविशेषा ज्योतिःशास्त्राभिज्ञेषु तदीयव्यवहाराभिज्ञेषु च
प्रसिद्धाः । ‘तिथ्यः’ पुण्यः । द्वितीया रोहिणी ज्येष्ठा । विश्वत-
शब्दो मूलवाची, ज्योतिर्मण्डलदिरूपतो दिवचनं । पितृशब्दोऽत्र
निर्जतिवाची । आधानेन पाप्मनात् पितृत्वम् । श्रौणाशब्दः

अवष्टवाची । अविष्टाशब्दे धनिष्ठावाची । अतमिषकृच्चक्ष
वक्षो देवता, स च परमैश्वर्ययोगादिन्द्र इत्युच्यते । 'प्रोष्ठपदाः'
भाद्रपदाः ।

अथ पौर्णमास्यमावास्याभिधेययोरिष्टकथोर्यौ मन्त्रौ तयोः
प्रतीके दर्शयति,—“पूर्णा पश्चात्^(१) यत्ते देवा अद्भुः^(१)” इति ।
एतद्योभयं तृतीयकाष्ठस्य पञ्चमप्रपाठकादौ व्याख्यातम् ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते,—“नक्षत्रेष्टका उपदधात्ये-
तानि वै दिवो ज्योतिषि तान्येवावहन्धे” (५।४।१अ०) इति ।
नक्षत्रशब्दोपेतैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका 'नक्षत्रेष्टकाः' । यानि छत्तिका-
दीनि शुलोकसम्बन्धीनि 'ज्योतीषि', अतः* उपधानेन 'तान्येव'
प्राप्नोति ।

प्रकारान्तरेण प्रशंसति,—“सुहृतां वा एतानि ज्योतीषि
यस्यचत्राणि तान्येवाप्नोत्यथो अनुकाशमेवैतानि ज्योतीषि कुरुते
सुवर्गस्य लोकस्थानुखात्यै” (५।४।१अ०) इति । ये शोभनं
ब्राह्मविहितं पुण्यं कर्म कुर्वन्ति ते सुहृतिनः, तेषाम् 'एतानि'
दिवि दृश्यमानानि नक्षत्ररूपाणि 'ज्योतीषि' । ते हि पुण्यकृतः
स्वर्गं गत्वा भासमानविद्युदाः तान्याप्नुवन्ति । अत एव तदुपधानेन
तदीयानि 'ज्योतीषि' प्राप्नुवन्ति । अपि च 'एतानि' नक्षत्र-
ज्योतीषि 'अनु' तेनोपधानेन किञ्चित्प्रकाशं करोति । स च प्रकाशः
स्वर्गलोकाविर्भावाय सम्यस्यते ।

अथोपधाने कश्चिद्विशेषं विधत्ते,—“यत् सः स्पृष्टा उपदध्याद्

* अनेन इति पाठो भविष्यं युक्तः ।

दृष्टौ लोकमपि दद्यादवर्षुकः पर्जन्यः स्यादस्य सृष्टा उपदधाति
दृष्ट्या एव लोकं करोति वर्षुकः पर्जन्यो भवति” (५।४।१अ०)
इति । दृष्टकानां परस्परसंस्पर्शे सति दृष्टेः स्थानस्याप्यादितत्वात्
‘पर्जन्यो’ दृष्टिरहितो भवति । अथसंस्पर्शे तु तच्छिद्रस्य दृष्टिस्थान-
मात् मेघो वर्षणशीलो भवति ।

उपधाने विज्ञेयान्तरं विधत्ते,—“पुरस्तादद्याः प्रतोक्षोऽप-
दधाति पस्त्यादद्याः प्राचीस्रस्तात् प्राचीनानि च प्रतीचीनानि च
नक्षत्राण्यवर्त्तन्ते” (५।४।१अ०) इति । स्वयमादद्याया दक्षिण-
भागे पूर्वी दिग्भमारभ्य प्रत्यगवसानाः कृत्तिकादिविज्ञाख्याक्ता
दृष्टका उपदध्यात् । अनूराधा आरभ्य भरणीक्ता दृष्टकाः
स्वयमादद्याया उत्तरभागे प्रतीचीं दिग्भमारभ्य प्रागवसाना
उपदध्यात् । स्वयमादद्याया दक्षिणोत्तरभागस्थितयोः पञ्चोर्मध्ये
पश्चिमायां दिशि समरूपेण अमावास्यामिष्टकामुपदध्यात् ।
स्वयमादद्याया दक्षिणोत्तरभागस्थितयोः पञ्चोर्मध्ये पूर्वस्यां दिशि
समरूपेण पौर्णमास्यामिष्टकामुपदध्यात् । अस्मादेवं, तस्मा-
ल्लोकेऽपि नक्षत्राणि मोक्षकस्यापि दक्षिणभागे पश्चिमाभिमुखानि,
उत्तरभागे तु प्राक्मुखानित्येवमावर्त्तन्ते ॥

अत्र किनियोगसंयहः,—

कृत्तिकानक्षत्रेष्टकाः स्युः (?) सप्तविंशतिरीरिताः ।

अथे त्वा सर्वश्रेष्ठः स्यात् पूर्णा, यत्ने, इति द्वयम् ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवोद्ये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयज्ञः-
संहिताभाष्ये चतुर्थतारुणे चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥०॥

मधुश्च माधवश्च वासन्तिकाष्ट्र^(१-२) शुक्रश्च शुचिश्च
 ग्रीष्माष्ट्र^(२-४) नभश्च नभस्यश्च वार्षिकाष्ट्र^(४-९) दूष-
 खोर्जश्च शारदाष्ट्र^(९-१५) सहश्च सहस्यश्च हैमन्तिका-
 ष्ट्र^(१५-१०) तपश्च तपस्यश्च शैशिराष्ट्र^(१०-११) अग्रेरन्त-
 खेषोऽसि कल्पेतां द्यावापृथिवी कल्पन्तामाप ओषधीः
 कल्पन्तामग्रयः पृथक्कम ज्यैष्ठ्याय सव्रता ॥ १ ॥

येऽग्रयः समनसोऽन्तरा द्यावापृथिवी शैशिराष्ट्र
 अभिकल्पमाना इन्द्रमिव देवता अभिसंविशन्तु^(०)
 संयच्च प्रचेताश्चाग्नेः सोमस्य सूर्यस्य^(१) उग्रा च भीमा
 च पितृणां यमस्येन्द्रस्य^(२) भ्रुवा च पृथिवी देवस्य
 सवितुर्मरुतां वरुणस्य^(३) धर्ची च धरिची च मिचा-
 वरुणयोर्मिचस्य धातुः^(४) प्राची च प्रतीची च वरुणा
 रुद्राणां ॥ २ ॥

आदित्यानां^(५) ते तेऽधिपतयस्तेभ्यो नमस्ते नो
 मृडयन्तु ते यं हिष्मो यश्च' नो देष्टि तं वो जग्मे
 दधामि^(६) सहस्रस्य प्रमा असि सहस्रस्य प्रतिमा
 असि सहस्रस्य विमा असि सहस्रस्योन्मा असि
 साहस्रोऽसि सहस्राय त्वा^(७-८) इमा मे अम इष्टका
 धेनवः सन्वेका च शतं च सहस्रं चायुतं च ॥ ३ ॥

नियुतञ्च प्रयुतञ्चावुदञ्च न्यवदञ्च समुद्रश्च मध्यं

चान्तस्य परार्धश्चेमा मे अग्न इष्टका धेनवः सन्तु षष्टिः
 सहस्रमयुतमक्षीयमाणा ऋतस्थाः स्थर्तावृधौ घृतश्रुतौ
 मधुश्रुत ऊर्जस्वती स्वधाविनीस्ता मे अग्न इष्टका
 धेनवः सन्तु विराजो नाम कामदुधा अमुचामुष्मि-
 स्त्रोके^(१) ॥ ४ ॥

सब्रता । रुद्राणाम् । अयुतञ्च । पञ्चचत्वारिंशच्च ॥ ११ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
 एकादशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

दशमेऽनुवाके गच्छेष्टका उक्ताः । अथैकादशे ऋतव्याख्या
 इष्टका उच्यन्ते । कल्पः, ‘मधुश्च माधवश्चेति द्वे ऋतव्ये समानतया
 देवते’ इति । पाठस्तु,—“मधुश्च माधवश्च वासन्तिकावृत्^(१-१)”
 इति । ‘मधुः’ चैत्रमासः, ‘माधवः’ वैशाखमासः, तावुभौ
 वसन्तसम्बन्धिनावृत्ववयवौ । यद्यप्येतौ द्वौ मन्त्रौ, तथापि सहपठित-
 त्वात् तथा देवतयेति शेषं सद्यदेव उच्यार्थं द्वे इष्टके प्रथमचिता-
 वुपदध्यात् ।

कल्पः, ‘शुक्रश्च शुचिश्चेति द्वे ऋतव्ये समानतया देवते’ इति ।
 पाठस्तु,—“शुक्रश्च शुचिश्च यैश्चावृत्^(१-४)” इति । ‘शुक्रः’ (ज्येष्ठः),
 ‘शुचिः’ (आषाढः) । तावुभौ शीतसम्बन्धिनावृत्ववयवौ । एतेन
 मन्त्रेण द्वितीयस्यां चितौ द्वे उपदध्यात् ।

कल्पः, 'नभस्य नभस्यस्येति चतस्रश्चतव्या दे दे समानतया देवते' इति । पाठस्तु,—“नभस्य नभस्यस्य वार्षिकारवृत्त^(९-१) इषस्योर्जस्य शरदावृत्त^(१०-८)” इति । ‘नभः’ आवणः, ‘नभस्यः’ भाद्रपदः, तावुभौ वर्षाणां सम्बन्धिनौ चतुर्वयवौ । ‘इषः’ आश्वयुजः । ‘जर्जः’ कार्तिकः, तावुभौ शरत्सम्बन्धिनौ चतुर्वयवौ । एतन्मन्त्रसाध्याश्चतस्र इष्टका मध्यमचितावुपदध्यात् ।

कल्पः, ‘सहस्य सहस्यस्येति द्वे चतव्ये समानतया देवते’ इति । पाठस्तु,—‘सहस्य सहस्यस्य हेमन्तिकावृत्त^(९-१०)’ इति । ‘सहः’ मार्गशीर्षः, ‘सहस्यः’ पौषः, तावुभौ हेमन्तसम्बन्धिनौ चतुर्वयवौ । एतन्मन्त्रसाध्या द्वे इष्टके चतुर्थ्यां चितावुपदध्यात् ।

कल्पः, ‘तपस्य तपस्यस्येति द्वे चतव्ये समानतया देवते’ इति । पाठस्तु,—‘तपस्य तपस्यस्य त्रैश्विरावृत्त^(११-११)’ इति । ‘तपः’ माघः, ‘तपस्यः’ फाल्गुनः, एतावुभौ त्रैश्विरसम्बन्धिनौ चतुर्वयवौ । एतन्मन्त्रसाध्या द्वे इष्टके पञ्चम्यां चितावुपदध्यात् ।

अथ सर्वेष्वप्यनुषञ्चनीयं मन्त्रशेषमाह,—“अग्नेरन्तःक्षेपोऽसि कल्पेतां द्यावापृथिवी कल्पन्तामाप ओषधीः कल्पन्तामग्नयः पृथङ्मम ज्यैष्ठाय सग्रता येऽग्नयः समनसोऽन्तरा द्यावापृथिवी त्रैश्विरावृत्त अभिकल्पमाना इन्द्रमिव देवा अभिसंविशन्तु^(१)” इति । द्वे चतुर्विधे, त्वं चोद्यमानस्य ‘अग्नेरन्तःक्षेपोऽसि’, यथा कुक्ष्यान्तर्दार्ढ्यार्थं काष्ठपाषाणादयः स्निग्धन्ते तद्वत् ‘मम’ (अग्निं चिन्वतो यजमानस्य) ‘ज्यैष्ठाय’ उत्कर्षार्थं इमे द्यावापृथिव्यौ ‘कल्पेतां’ (स्त्रोचितमप्यकारं सन्पादयतां) । समानं ‘ग्रतं’ (कर्म) येषां

ते 'सज्जताः', एकस्मिन् कर्मस्त्वस्थिता आहवनीयाद्यग्नयोऽपि 'वृथक्' 'कल्पन्तां' (स्वलोचितव्यापारं संपादयन्तु) । किञ्च 'द्यावापृथिवी' 'अन्तरा' (द्यावापृथिव्योर्मध्ये) वर्त्तमानाः 'समनसः' (एकमनस्काः) 'येऽग्नयः', ते सर्वेऽपि त्रिभिरसम्बन्धिनो अत्यवयवौ 'अभिकल्पमानाः' (सर्वतः संपादयन्तः) एतत् कर्म 'अभिसंविजन्तु' । 'इन्द्रमिव देवाः',—यथा अन्ये सर्वे देवा इन्द्रमभितः सेवन्ते, तदन्तु । हे इष्टके, ईदृष्टतुस्वरूपां त्वामुपदधातीति तात्पर्यायः । यदा वसन्ताद्यृतुमन्त्रविशेषत्वेनायं पश्यते, तदानीं 'त्रैश्विरावृत्त' त्रैश्विरसमानौ वासन्तिकावृत्त इत्याद्यर्थो व्याख्येयः ।

एतन्मन्त्रसाध्यमुपधानं विधत्ते,—“अतव्या उपदधात्यृतूनां कृष्टौ इन्द्रमुपदधाति तस्माद् इन्द्रमृतवः” (५।४।१अ०) इति । यस्मादिष्टकयोर्इन्द्रमुपधीयते, तस्मान्मासयोर्इन्द्रमृतुस्वरूपं भवति ।

मध्यमचित्तौ चतुष्टयोपधानं विधत्ते,—“अष्टतेव वा एषा मध्यमा चित्तिरन्तरिक्षमिव वा एष इन्द्रमन्यासु चित्तीषूपदधाति चतस्रो मध्ये धृत्यै” (५।४।१अ०) इति । येषा मध्यमा चितिः, तेषां भूमिं न स्पृशति नापि दिवं, तस्माद् इदम् 'अष्टतेव' (आधाररक्षितेव) तिष्ठति, अत एवान्तरिक्ष-समाना । तस्मात् 'अन्यासु' 'चित्तिषु' इन्द्रमात्रोपधानेऽप्यस्यां चित्तौ धारणार्थं 'चतस्रः' उपदध्यात् ।

अथ सर्वा अतव्याः सामान्येन प्रशंसति,—“अन्तःशेषणं वा एतास्त्रितीनां सदृतव्या यदृतव्या उपदधाति चित्तोनां विधृत्यै”

(५।४।१अ०) इति । यथा कुशादेर्दृढधारणाय पाषाणान्नः-
स्वेषणं, तथा चित्तीर्णां दृढधारणाय 'अतश्चाः' उपदध्यात् ।

एतासां तद्व्यानामुपरि त्रैवासां सोपनिधानं विधत्ते,—“अव-
कामनूपदध्यात्वेवा वा अग्नेर्योनिः । स योनिमेवाग्निं चिनुते”
(५।४।१अ०) इति । उदकजन्यां त्रैवासां परपर्यायां 'अवकाम्'
उपरि उपदध्यात् । आपो हि अग्नेः स्थानं, 'स निस्त्रायत सोऽपः
प्राविशत्' इति श्रुत्यन्तरात् । अवका च जलस्य कार्यत्वाज्जलव-
दग्नेर्योनिः । अतस्तदुपधानेन स योनिमेवाग्निं चितवान् भवति ।

प्रकारान्तरेणावकासहिता अतश्चासदेदं च प्रब्रंमति,—
“उवाच ह विश्वामित्रोऽददित् स ब्रह्मणाम् यस्मैता उपधीयन्ते
य उ चेता एवं वेदत्” (५।४।१अ०) इति । 'यस्य' (यजमानस्य)
अवकायुक्ता अतश्चा 'उपधीयन्ते', योऽप्येता जानाति, 'स'
(उपधाता ज्ञाता च) 'ब्रह्मणा' (मुख्यया ब्राह्मणवृत्त्या) 'अन्नम्'
'आदत् इत्' (सर्वथाप्यन्नं भक्षयत्येव) इति 'विश्वामित्रः' 'स' 'ह'
ब्रह्मम् 'उवाच' । तस्मादेताः स्तुत्या इत्यर्थः ।

कल्पः, 'अथ यो न प्रतितिष्ठेत् स क्रतुमारभमाण
एकचित्तोक्तमेव चिन्वीत संयत् प्रचेतास्येति पञ्च नामान्न्या
उत्तरवेद्यामुपदध्यात्' इति । तत्र प्रथमेष्टकामन्त्रमाह,—“संयत्
प्रचेतास्याग्नेः सोमस्य सूर्यस्य^(१)” इति । अग्निं सोमसूर्याणां 'संयत्'
(संयमनकारणं) यदस्ति, 'प्रचेताः' (प्रकाशज्ञानहेतुः) च योऽस्ति,
हे इष्टमे, तदुभयरूपा त्वमसि ।

अथ द्वितीयेष्टकामन्त्रमाह,—“उवाच च भीमा च पिद्वृणां

यमस्तेऽस्य^(१)” इति । पित्रादीनां येषाम् ‘उया’ (ताडनादिब्रक्तिः),
या च ‘भीमा’ (भयङ्करो ब्रक्तिः) तदुभयरूपा त्वमसि ।

अथ द्वितीयेष्टकामन्त्रमाह,—“ध्रुवा च पृथिवी च देवस्य
सवितुर्महतां वरुणस्य^(१)” इति । सवित्रादीनां या ‘ध्रुवा’
(स्थिरा ब्रक्तिः), या च ‘पृथिवी’ (विस्तीर्णा ब्रक्तिः) तदुभयरूपा
त्वमसि ।

अथ चतुर्थेष्टकामन्त्रमाह,—“धर्चो च धरिषो च मित्रा-
वरुणयोर्मित्रस्य धातुः^(१)” इति । मित्रावरुणादीनां या धारण-
ब्रक्तिः, या च परप्रेरणारूपा धारयितृत्वब्रक्तिः, तदुभयरूपा
त्वमसि ।

अथ पञ्चमेष्टकामन्त्रमाह,—“प्राची च प्रतीची च वसुनां
रुद्राणाम् आदित्यानाम्^(१)” इति । वस्त्रादीनां प्राम्वर्त्तिनी या
ब्रक्तिः, या च प्रतीचीदिम्बर्त्तिनी, तयोर्हि दिग्भोः सर्वे प्राणिनः
एतदाश्चामनुसृत्यैव वर्त्तन्ते, हे इष्टके तथाविधब्रक्तिरूपा त्वमसि ।

अथ सर्वेष्वप्यनुषङ्गनीयं मन्त्रत्रयेमाह,—“ते तेऽधिपतयस्तेभ्यो
नमस्ते नो मृडयन्तु ते यं दिभ्यो यस्य नो देष्टि तं वो जम्भे
दधामि^(१)” इति । ‘ते’ अग्निषोमादयः तत्तत्काम्योक्ता देवाः,
हे इष्टके ‘ते’ (तव) अधिकं पास्वयितारः, तेभ्यो नम इत्यादिकं
तु पञ्चचोड़ामन्त्रवद्भाष्येयम् ।

ता एता इष्टकाः षष्ठ्यन्तैः विधातुमादौ षष्ठीं चितिं
विधत्ते,—“संवत्सरो वा एतं प्रतिष्ठायै नुदते योऽग्निं चित्वा न
प्रतितिष्ठति पञ्च पूर्वास्तितयो भवन्त्यथ षष्ठीं चितिं चिनुते

षट् वा ऋतवः संवत्सर ऋतुष्वेव संवत्सरे प्रतितिष्ठति” (५।४।२अ०) इति । यो यजमानः पूर्वाक्तप्रकारेण पञ्चचित्तिकमग्निं चित्वापि उत्तरक्रत्वनुष्ठानाय इत्यादिसम्पत्तिरूपां प्रतिष्ठां न प्राप्नोति, एतं यजमानं संवत्सराभिमानो देवः ‘प्रतिष्ठाद्यै’ अप-
नुदति, तथा सति याः पूर्वाः पञ्च चित्तय आसन्, ताभिः प्रतिष्ठाया
अस्माभात् तदपेक्षया येयं चितिः षष्ठी, तां चिनुयात्, षट्संख्यया
बुद्धिस्त्या ‘ऋतवः’ तद्वारा ‘संवत्सरे’ ‘प्रतितिष्ठति’ ।

षष्ठीं चितिं विधाय तत्र संयच्छेत्यादिमन्त्रसाध्यमुपधानं
विधत्ते,—“एता वा अधिपत्नीर्गामेष्टका यस्मैता उपधीयते-
ऽधिपतिरेव समानायां भवति” (५।४।२अ०) इति । अधिपति-
ब्रह्मयुक्तैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका अधिपत्यः । तदुपधानेन स्वसमानानां
पुरुषाणां स्वयमधिपतिर्भवति ।

उपधानकाले ध्यानविशेषं विधत्ते,—यं द्वित्यात्तमुपदधद्
ध्यायेदेताभ्य एवैनं देवताभ्य आरुह्यति ताजगार्त्तिमार्च्छति” (५।
४।२अ०) इति । एतदाक्यं पञ्चचोडात्राह्मणवद्वाख्येयम् ।

कल्पः, ‘सहस्रस्य प्रमा असीति सहस्रेण हिरण्यस्यैकैरुद्धं-
स्तिष्ठन्* प्रतिदिन्नमग्निं प्रोचति’ इति । पाठस्तु,—“सहस्रस्य प्रमा
असि सहस्रस्य प्रतिमा असि सहस्रस्य विमा असि सहस्रस्योन्मा
असि साहस्रोऽसि सहस्राय त्वा^(१-५)” इति । हे इष्टके, प्राच्यां
दिशि इष्टका ‘सहस्रस्य, प्रमातुस्त्या ‘असि’ । एवं दक्षिणस्यां

* ऊर्द्धं तिष्ठन् इति पाठो भवितुं युक्तः ।

दित्रि 'सहस्रस्य, प्रतिमातुल्या 'असि' । तथा पश्चिमायां दित्रि 'सहस्रस्य, विमातुल्या 'असि' । तथोत्तरस्यां दित्रि 'सहस्रस्य, उन्मातुल्या 'असि' । हे चित्याग्रे, तं जज्ञायां दित्रि साहस्र-सम्बन्धसि । अतः 'सहस्राय' (सहस्रसङ्ख्याकफलसिद्ध्यर्थं) तां प्रोचामि ।

एतन्मन्त्रसाध्यं प्रेषणं विधत्ते,—“अङ्गिरसः सुवर्गं लोकं यन्तो या यज्ञस्य निष्कृतिरासीत् तामृषिभ्यः प्रत्यौहन् तद्गिरस्य-मभवद् अङ्गिरस्यब्रह्मेः प्रोचति यज्ञस्य निष्कृत्या अथो भेषज-मेवासौ करोत्यथो रूपेणैवैनं समर्धयत्यथो हिरण्यज्योतिषैव सुवर्गं लोकमेति” (५।४।२अ०) इति । ‘अङ्गिरसो’ महर्षयः कर्मानुष्ठापिनो यदा स्वर्गं गताः, तदानीं ‘यज्ञस्य’ यन्मूलं स्वाधीनत्वकारणसाधनद्रव्यं, तदप्येभ्य ऋषिभ्यः प्रददुः । ‘तत्’ च द्रव्यं ‘हिरण्यमभवत्’ ततो ‘हिरण्यब्रह्मेः’ ह्यसौद्रुतैः सह प्रोचणं यत्, तन्मूलदानेन यज्ञनिष्कृत्यार्थं सम्यसते । अपि च वैकल्पपरि-हाररूपं ‘भेषजम्’ अन्यर्थं सम्पादयति । अपि च हिरण्यसम्बन्धात् ‘एनम्’ अग्निं रूपसमृद्धं करोति । अत इवाम्यत्राज्ञातं, ‘यथा ह वै योषं सुवर्षं हिरण्यं पेषणं विभ्रती रूपाणासौ’ इति । अपि चायं यजमानो हिरण्यरूपेणैव ज्योतिषा मार्गं दृष्ट्वा स्वर्गं प्राप्नोति ।

तस्मिन् प्रोचणे सहस्रस्य प्रमेत्यादिमन्त्रं विनियुज्जे, “साहस्र-वता प्रोचति साहस्रः प्रजापतिः प्रजापतेरासौ” (५।४।२अ०) इति । साहस्रोऽसौत्येवं साहस्रब्रह्मो यस्मिन् प्रोचणमन्त्रसङ्गेऽस्ति

चोऽयं साहस्रवान् । प्रजापतिश्च सहस्रसङ्ख्याकजगदुत्पादकत्वात्
साहस्रः, अतोऽयं मन्त्रः प्रजापतिप्राप्तये भवति ।

कल्पः, 'इमा मे अग्न इष्टका धेनवः सन्त्वितीष्टका धेनू-
र्यजमानः कुर्वते' इति । पाठस्तु, "इमा मे अग्न इष्टका धेनवः
सन्त्वेका च व्रतं च सहस्रं चादुतं च नियुतं च प्रयुतं चार्बुदं
च न्यर्बुदं च समुद्रश्च मधुं चान्तश्च परार्धश्चेमा मे अग्न इष्टका
धेनवः सन्तु षष्टिः सहस्रमयुतमचीयमाणा ऋतस्त्राः स्पर्त्तावृधो
घृतस्युतो मधुसुत ऊर्जस्वतीः स्वधाविनीस्ता मे अग्न इष्टका धेनवः
सन्तु विराजो नाम कामदुघा अमुचामुष्मिलोके^(१)" इति । हे
अग्ने, 'इमा' उपहिता 'इष्टकाः' 'मे' (मम) 'धेनवः' (धेनुवत्
प्रीतिहेतवः) 'सन्तु' । व्रतादयः परार्धान्ता दशोत्तराः सङ्ख्या-
विशेषा एकव्रतसहस्रादिसङ्ख्यासङ्ख्ययोः सत्योः मां प्रीणयन्तु ।
यदा ममैकया प्रीतिः तदा 'व्रतं' भूत्वेत्येवं सर्वत्र द्रष्टव्यं । उत्तर-
वाक्यसम्बन्धार्थम् 'इमा मे अग्न' इत्यादेः पुनर्वचनम् । हे
'इष्टकाः', षष्ठादिसङ्ख्यासङ्ख्ययोः सत्यः 'अचीयमाणाः' (चय-
रहिताः) 'ऋतस्त्राः' (यज्ञवर्त्तिन्यस्त्राः), 'ऋतावृधः' (यज्ञ-
वर्धयिञ्चः) भवत । 'घृतस्युतः' (घृतचरणशीलाः), 'मधुसुतः'
(मधुररसचरणशीलाः), 'ऊर्जस्वतीः' (बलवत्यः), 'स्वधाविनी.'
(अन्नवत्यश्च) 'स्व' (भवत) । 'ता मे अग्न' इत्यादि वक्ष्यमाण-
वाक्यसम्बन्धार्थं । 'विराजः' (विविधराजमाणाः), 'कामदुघाः'
(कामानां दोग्धः), 'अमुच' (सामान्येन खर्गमाचे), 'अमुष्मिलोके'
(विशेषतः इन्द्रादिलोके) कामं धेनवः 'सन्तु' इत्यन्वयः ।

मन्त्रस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“इमा मे अग्ने इष्टका धेनवः
सन्वित्याह धेनूरेवैनाः कुरुते ता एनं कामदुघा अमुचामुष्मिन्नोक्त
उपतिष्ठन्ते” (५।४।१अ०) इति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः,—

मधुस्य दादन्नर्त्तव्याः, अग्नोरित्यनुषज्यते ।
संयचोया भुवा धर्त्त प्राची पञ्चेष्टका इमाः ॥
षष्ठां चितौ सर्वज्ञेषः ते त इत्यादिको मतः ।
सहस्रं पञ्चभिर्मन्त्रैर्दिक्षु मध्ये च तां चितिं ॥
सहस्रस्वर्णशकलैः प्रोचते तत इमामिति ।
स्वामीधेनूः करोत्येतास्तथोविंशतिमन्त्रकाः ॥

अथ मोमांसा,—चतुर्थोऽध्यायस्य चतुर्थपादे (१अ०) चिन्तितम् ।

नित्या षष्ठी चितिर्नो वा पञ्चापूर्वत्वतोऽयिमः ।

अपटुत्वावप्रतिष्ठान्निमित्तीकृत्य नोऽयिमः ॥

अग्नौ श्रूयते, ‘योऽग्निं चित्वा न प्रतितिष्ठति पञ्च पूर्वाश्चितयोः
भवन्त्यथ षष्ठीं चितिं चिनुते’ इति । साङ्गत्वेन कष्टभूम्नां याम-
माचे भूप्रदेशे गानाविधाभिरिष्टकाभिः पक्ष्याकारेण स्पर्ष्टिखं
निष्पाद्यते सेयं चितिः । तादृशः पञ्च चितयः पूर्वाः क्रियन्ते ।
तत्र षष्ठी चितिः, तत्र षष्ठां पूरणो षष्ठीति व्युत्पत्तौ पूर्वाः पञ्च
चितयोऽपेक्ष्यन्ते, अन्यथा षट्सङ्ख्यापूरकत्वासम्भवात् । तस्मादेक-
प्रयोगनिश्चयमादितरचितिवत् नित्येति चेत् । मैवं, अग्निं चित्वेति
पूर्वाभिरेव पञ्चभिश्चितिभिर्नित्यस्याग्निचयनस्य समाप्तौ सत्यां

पश्चात् यो न प्रतितिष्ठतीति, अथैव वधीं चितिं चिनुत इति
कर्तृसमानाधिकृतेन यच्छब्देन अप्रतिष्ठां निमित्तोक्त्य विधानात्
वधी नैमित्तिकी । ततः पञ्चचितिको नित्योऽग्निः, नैमित्तिक-
स्त्वेकचित्तोक इति न प्रयोगैक्यं, पूरणप्रत्ययस्य अभिधानापेक्षया
उपपद्यते । पूर्वाः पञ्चचितयोऽभिहिताः, अभिधास्समानानां*
वधीं चितिं चिनुत इति वचनव्यक्तिः ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छान्दोग्यजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे चतुर्थप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥०॥

समिद्दिशामाशया नः सुवर्विन्मधोरतो माधवः
पात्वस्मान् । अग्निर्देवो दुष्टरोतुरदाभ्य इदं क्ष्वचः
रक्षतु पात्वस्मान्^(१) । रथन्तरः सामभिः पात्वस्मान्
गायत्री च्छन्दसां विश्वरूपा । चिद्वन्नो विष्टया स्तोमो
अह्नाः समुद्रो वात इदमोजः पिपर्तु^(२) । उग्रा दिशा-
मभिभूतिर्वयोधाः शुचिः शुक्रे अहन्धोजसीना । इन्द्रा-
धिपतिः पिष्टतादतो नो मर्हि ॥ १ ॥

* अभिधास्समानां इति पाठो भवितुं युक्तः ।

क्षचं विश्वतो धारयेदं^(१) । दृष्टत्सामं क्षचष्टदृष्ट-
 वृष्णिं चिष्टुभौजः शुभितमुग्रवीरं । इन्द्र स्तोमेन
 पञ्चदशेन मध्यमिदं वातेन सगरेण रक्ष^(२) । प्राचीं
 दिशाः सहयशा यशस्वती विश्वे देवाः प्रावृषाहाः
 सुवर्वती । इदं क्षचं दुष्टरमस्त्वोजोऽनाष्टष्टः सहस्रि-
 यः सहस्वत्^(३) । वैरूपे सामन्निह तच्छकेम जगत्यैनं
 विद्मवावैश्यामः । विश्वे देवाः सप्तदशेन ॥ २ ॥

वर्षे इदं क्षचः सलिलवातमुग्रं^(४) । धर्षी दिशां
 क्षचमिदं दाधारोपस्थाशानां मिचवदस्त्वोजः । मिचा-
 वरुणा शरदाह्नीं चिकित्वा अस्मै राधाय महि शर्म
 यच्छतं^(५) वैराजे सामन्नि मे मनीषानुष्टुभा सम्भृतं
 वीर्यं सहः । इदं क्षचं मिचवदार्द्रदानु मिचावरुणा
 रक्षतमाधिपत्यैः^(६) । सखाट् दिशाः सहसाम्नी सह-
 स्वत्युतुर्हमन्तो विष्टया नः पिपर्तु । अवस्युवाताः ॥
 ३ ॥

दृष्टतीर्नु शक्नोरीरिमं यज्ञमवन्तु नो घृताचीः^(७)
 सुवर्वती सुदुधा नः पयस्वती दिशां देव्यवतु नो
 घृताची । त्वं गोपाः पुर एतोत पश्चाद् दृष्टस्यते
 याम्यां युद्धधि वाचं^(८) । ऊर्द्धा दिशाः रन्तिराशौष-
 धीनाः संवत्सरेण सविता नो अह्ना । रेवत् सामाति-

अन्दा उ अन्दोऽजातशत्रुः स्योना नो अस्तु^(११) । स्तोम-
चयस्त्रिंशे भुवनस्य पत्नि विवस्वदाते अभि नः ॥

॥ ४ ॥

गृणाहि धृतवती सवितराधिपत्यैः पयस्वती रन्तिराशो
नो अस्तु^(१२) । भ्रुवा दिशां विष्णुपत्न्यधोरास्येशाना
सहस्रो या मनोता । बृहस्पतिर्मातरिश्वात वायुः
सन्धुवाना वाता अभि नो गृणन्तु^(१३) । विष्टम्भो दिवो
धरुणः पृथिव्या अस्येशाना जगतो विष्णुपत्नी । विश्व-
व्यचा इषयन्ती सुभूतिः शिवा नो अस्त्वदितिरुपस्यै^(१४) ।
वैश्वानरो न ऊत्या^(१५) पृष्टो दिवि^(१६) अनु नो ऽद्यानु-
मतिः^(१७) अन्विदनुमते त्वं^(१८) कया नश्चिच्च आ भवत्^(१९)

को अद्य युङ्क्ते^(२०) ॥ ५ ॥

महि । सप्तदशेन । अवस्युवाता । अभि नः । अनु
नः । चतुर्दश च ॥ १२ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
द्वादशोऽनुवाकः ॥०॥

रश्मिरसि । रात्र्यसि । अयं पुरो हरिकेशः ।
अग्निर्मूर्धा । इन्द्राग्निभ्यां । बृहस्पतिः । भूयस्कृदसि ।
अग्निना विश्वाषाट् । प्रजापतिर्मनसा । कृत्तिका ।
मधुश्च । समिद्दिशां । द्वादश ॥ १२ ॥

रश्मिरसि (१अ०१) । प्रति धेनुम् (४अ०२) । अस्ति
स्तनयितुसनिरसि (ईअ०२) । आदित्यानां (११अ०३) ।
सप्तचिंशत्* ॥ ३७ ॥

॥०॥ हरिः ओम् ॥०॥

॥०॥ समाप्तश्च चतुर्थप्रपाठकः ॥०॥

एकादशेऽनुवाके अतथाद्या इष्टका उक्ताः, तावता चित्तवः
समाप्ताः । अथान्तिमे द्वादशे याज्यानुवाक्या उच्यन्ते । अश्वमेध-
प्रकरणे कथ्यः पद्यते,—‘अग्नये गायत्र्यायेति दश हविषाः सर्व-
पृष्ठां निर्वपति समिद्दिशामाश्रया न इति यथासिद्धं याज्यानु-
वाक्याः’ इति । तच्च ‘अग्नये गायत्र्याय चिदृते रायन्नराय वासन्ता-
चाष्टाकपालः’ इत्यस्य पुरोऽनुवाक्यामाह,—“समिद्दिशामाश्रया नः
सुवर्विन्धधोरतो माधवः पालस्मान् । अग्निर्देवो दुष्टरीतुरदाभ्य
इदं चक्षु रक्षतु पालस्मान्^(१)” इति । ‘दिशं’ मध्ये या दिक्
‘समित्’ (समिन्धनहेतुः) । तदेव कथम्? इति । तदुच्यते, ‘सुवर्वित्’
स्वर्गस्वमादित्यं विन्दते सभते इति सुवर्वित् । आदित्योदय-
स्थानत्वात् प्राच्या दिशः समिन्धनहेतुत्वं । तादृशी दिक् ‘नः’
(अस्मान्) ‘आश्रया’ ‘पालु’, (अस्माकं धनादिविषया या काचिद्
आशा वर्तते, तस्याः पूरणेन ‘नः’ [अस्मान्] रक्षतु) । मधुः
चैवमासः, ‘माधवः’ वैशाखमासः, तावुभावपि पूर्वदिम्बत्
समिन्धनहेतुः, तथोर्मासयोरदित्यप्रकाशस्यातितीक्ष्णत्वात् । तत्रापि

* प्रथमेऽनुवाके ३, द्वितीये ३, तृतीये ३, चतुर्थे ८, पञ्चमे २, षष्ठे
२, सप्तमे २, अष्टमे १, नवमे १, दशमे ३, एकादशे ४, एवं द्वादशे
५ इति सप्तचिंशत् ।

‘अतः’ (अस्मात्) ‘मधोः’ (चैवमासात्) अधिकप्रकाशे यो ‘माधवः’ (वैशाखमासः), सः ‘अस्मान्’ सन्नापभयात् ‘पातु’ । दुःखेन स्तरीता (आच्छादयिता) ‘दुष्टरीता’, यो वैरो प्रावरणवस्त्रेष्वेव दुःखेन आच्छादयति, तस्यापि दुःखकारिणो वैरिणः ‘अदाभ्यः’ दम्भितुं हिंसितुमन्नको यः ‘अग्निर्देवः’, सोऽयम् ‘इदं च’ (अस्मदीयमिदं वस्त्रं), अस्मांश्च ‘रक्षतु’ ।

तत्रैव याज्यामाह,—“रथन्तरं सामभिः पातस्मान् गावचो ह्यन्दर्षा विश्वरूपा । चिष्टो विष्टया सोमो अङ्गां समुद्रो वात इदमोजः पिपर्तुं^(१)” इति । यत् ‘रथन्तरं’ साम, तदन्यैः ‘सामभिः’ सह ‘अस्मान्’ ‘पातु’ । ‘ह्यन्दर्षा’ मध्ये ‘गावचो’ ‘विश्वरूपा’ यवमध्यपिपीकामध्यादिभेदैर्बहुरूपा, सा ‘अस्मान्’ रक्षतु । चिष्टदाख्यो यः ‘सोमः’ ‘अङ्गाम्’ एकाहादिसम्पन्निन्या ‘विष्टया’ (विविधया स्त्रित्या) युक्तः, अहःसु विविधं प्रयुज्यत इत्यर्थः, तादृशः ‘अस्मान्’ ‘पातु’ । समुद्राख्यो यः ‘वातः’ अस्ति,—‘समुद्राय त्वा वाताय स्वाहा । समुद्रोऽसि नभस्मान्’ इत्यादावाज्जातः, तादृशो वायुः ‘इदमोजः’ (अस्मदीयं वस्त्रं) ‘पिपर्तु’ (पातयतु पूरयतु वा) ।

अथ ‘इन्द्राय चैष्टुभाय पञ्चदशाय वार्षताय यैशायेकादश-कपालः’ इत्यस्य पुरोऽनुवाक्यामाह,—“उषा दिशामभिभूति-र्वयोधाः शुचिः शुक्ले अहन्यो जसीना । इन्द्राधिपतिः पिष्टतादतो नो महि च चं विश्वतो धारयेदम्^(१)” इति । ‘दिशां’ मध्ये येयं ‘उषा’ (दक्षिणा दिक्), उयले हेतुः,—‘अभिभूतिः’, पापानामभि-भवहेतुलादुत्पत्तिः । सा ‘वयोधाः’ (वय आयुष्यं, तस्मिन्मृते सति

मृतान् पुरुषान् यमलोके दधाति स्थापयतीति वयोधाः) । वयसोऽन्ते दधातीति मध्यमपदलोपो द्रष्टव्यः । 'शुचिः' आषाढ-
मासः, 'शुक्रः' ज्येष्ठः, तयोः सम्बन्धिनि दिवसे यदोष्यमस्ति,
ततोऽपि 'शुचिः' 'श्राजसोना' (अतिशयेनोष्यरूपोऽजोऽयुक्तः) ।
हे 'इन्द्र' (परमैश्वर्ययुक्त), त्वम् 'अधिपतिः' (तस्या उपाया दिवः,
तथोरत्युष्ययोश्च स्वामी । तादृशस्त्वं 'अतः' (उभयस्मात्) 'नः'
(अस्मान्) 'पिपृतात्' (पालय) । किञ्च 'विश्वतः' 'महि' (सर्व-
स्मात् महत्) 'इदं' 'क्षत्रं' (बलं) 'धारय' (सम्पादय) ।

तत्रैव याज्यामाह,—“बृहत् साम क्षत्रम् दृढवृष्णियं त्रिष्टु-
भोजः शुभितमुपवीरं । इन्द्र सोमेन पञ्चदशेन मध्यमिदं
वातेन सगरेण रक्ष^(४)” इति । बृहदाख्यं यत् 'साम', तत् 'त्रिष्टुभा'
ह्रन्द्वा सह, पिपृत्वित्यनुवर्त्तते, अस्मान् पालयत्वित्यर्थः । कोऽङ्गं
साम?—'क्षत्रम्' (बलस्य धारयितृ), 'दृढवृष्णियं' (उत्थितपुंस्त्वं),
'श्राजः' (बलप्रदं), 'शुभितं' (शोभमानं), 'उपवीरं' (तोषपुत्र-
प्रदं) । हे 'इन्द्र', पञ्चदशाख्येन 'सोमेन' सगराख्येन 'वातेन'
सहितः सन् 'इदं' 'मध्यं' 'रक्ष' (अतोतानागतयोर्मध्ये स्थितं
इदमस्मादीयं शरीरं पालय) ।

अथ 'विश्वेभ्यो देवेभ्यो जागतेभ्यः सप्तदशेभ्यो वैरूपेभ्यो
वार्षिकेभ्यो द्वादशकपालः' इत्यस्य पुरोऽनुवाक्यामाह,—“प्राची
दिग्वाः सहयशा यज्ञस्ततो विश्वे देवाः प्रावृषाणाः सुवर्वती । इदं
क्षत्रं दुष्टरमस्त्रोऽनाष्टष्टः सहस्रियः सहस्रत्^(५)” इति । अत्र
प्रज्ञब्दः प्रतिज्ञब्दार्थे वर्त्तते । तथा सति 'दिग्वा' मध्ये या 'प्राची'

पश्चिमा दिगित्यर्थः, सा च 'सहयज्ञाः' (अस्मासु सम्पाद्यमानेन यज्ञसा सहिता), स्वयमपि 'यज्ञस्वती,' सा च 'सुवर्वती' (स्वर्ग-निवासिनी) सूर्येणास्तमयकालभाविना युक्ता; तथाविधा दिक् अस्मान् पालिति श्रेवः । तथा 'विश्वे देवाः' 'प्रावृषा' (वर्षर्तुना) तदोद्यानाम् 'अङ्गा' समूहेन सहिता अस्मान् पालयन्ति श्रेवः । 'इदं ज्ञचं' (अस्मात्परिपालकं राजशरीरं) केनाप्यन्येन वैरिणा तरितुं लङ्घयितुमशक्यम् 'अस्तु' । 'ओजो' (मदीयं बलं) 'अना-ष्टु' (केनाप्यतिरस्कृतम्) अस्तु । तथा 'सहस्रियं' (सहस्रसङ्ख्या-योग्यं) 'सहस्रत्' (प्रबलं धाम) अस्तु ।

तथैव व्याख्यामाह,—“वैरूपे सामन्निह तच्छकेम जगत्त्र्येनं विष्ठावेष्टयामः । विश्वे देवाः सप्तदशेन वर्षे इदं ज्ञचं सलिला-वातमुद्यम्^(१)” इति । वैरूपाख्यं यत् सामान्ति, तस्मिन्नाश्रिता वयम् 'इह' (कर्मणि) यत् फलमपेक्षितं, 'तत्' 'शकेम' (सम्पादयितुं शक्ताः स्मः) । तथा जगत्याख्यया कन्दोदेवतया अनुगृहीता वयं 'एनं' (यजमानं) 'विचु' (प्रजासु) 'आवेष्टयामः' (प्रजानां स्वामिनं कुर्म इत्यर्थः) । हे 'विश्वे देवाः' सप्तदशाख्येन स्तोत्रेण युष्माभिश्च अनुगृहीतं 'इदं ज्ञचम्' (अस्मात्पालकं राजशरीरं) 'वर्षः' (तेजोयुक्तं) सलिलाख्येन वायुविशेषेणानुगृहीतं,—‘सलिलाय त्वा वाताय त्वा’ इति । 'उद्यं' (वैरितिरस्कारचमम्) अस्तु ।

अथ 'मिचावरुणाभ्यामनुष्टुभाभ्यामेकविंश्याभ्यां वैराजाभ्यां शरदाभ्यां पयस्या' इत्यस्य पुरोऽनुवाक्यामाह,—“धर्चा दिशां ज्ञच-मिदं दाधारोपस्थापानां मिचवदस्त्रोजः । मिचावरुणा शरदाङ्गा

चिकिञ्चु अस्मै राज्ञाय महि ब्रमं यच्छतम्^(१)” इति । ‘दित्री’ मध्ये ‘धर्ची’ (अस्माकं धारयित्री), इयमुदीची ‘इदं चचम्’ (अस्मात्पात्रकं चचियत्ररीरं) ‘दाधार’ (पोषयामास) । कीदृशी?— ‘आत्रानाम्’ उपस्थेया (अस्माकं धनादिविषयाणामात्रानां विषये वेद्या), यद्या दित्रः प्रसादादस्मदीयम् ‘ओजो’ (बलं) ‘मिचवद्’ ‘अस्तु’ (वज्रभिर्मिचैरुपेतमस्तु) । हे ‘मिचावद्व्या’ ‘त्ररदा’ (त्ररजामकेन) चतुर्णा तदीयानाम् ‘अज्ञा’ ‘चिकिञ्चु’ (ज्ञातारौ) युवां ‘अस्मै’ (इदानीं वर्तमानाय) ‘राज्ञाय’ ‘महि’ ‘ब्रमं’ ‘यच्छतं’ (महत् सुखं संपादयतम्) ।

तत्रैव याज्यामाह,—“वैराजे सामञ्चि मे मनीषानुष्टुभा सञ्चतं वीर्यं सहः । इदं चचं मिचवदार्द्रदानु मिचावद्व्या रचतमाधिपत्यैः^(२)” इति । वैराजाख्यं यत् सामासि, तस्मिन् ‘मे’ (मदीया) ‘मनीषा’ (बुद्धिः) आमिता तद्याऽस्मिन्नि प्रेषः । तथा ‘वीर्यम्’ (अस्मदीयं त्ररीरव्यवहारसामर्थ्यं), ‘सहः’ (वैरितिरस्कारकं बलं) च ‘अनुष्टुभा’ (हन्द्वादेवतया) ‘सञ्चतं’ (सम्पादितम्) अस्तु । ‘मिचावद्व्या’ (हे मिचावद्व्या), ‘इदं चचं’ (राजत्ररीरं) ‘मिचवत्’ (मिचैर्वज्रभिर्हृपेतं), ‘आर्द्रदानु’ (आर्द्रं जलसम्पूर्णं चोपादेर्धाह*) यद्या भवति, तथा युवां ‘आधिपत्यैः’ ‘रचतं’ (आधिपत्यान् विदित्वा पात्रयतम्) ।

अथ ‘इहस्तथे पाङ्गाय चिचवाच गाक्षराय हेमनिकाय

* ‘दाह’ इति पाठः समीचीन इव द्रष्टव्यमाति ।

चक्षुः इत्यस्य पुरोऽनुवाक्यामाह,—“सघाद् दिग्धा सहस्राक्षी सहस्राक्षतुर्हैनमो विठया नः पिपर्तु । अवसुवाता हृत्नीर्नु ऋकरीरिन् यज्ञमवन्तु नो घृताक्षी^(९)” इति । ‘दिग्धा’ मध्ये (सम्यगाजते इति) ‘सघाद्’ ‘ऊर्ध्वा दिक्’, सा च ‘सहस्राक्षी’ (सामभिः सहिता), ‘सहस्राक्षी’ (वसुवती), ‘नः’ (अस्मान्) ‘पिपर्तु’ (पास्यधतु) । तथा हेमन्तास्य ‘सधुः’ ‘विठया’ (विमिष्टया स्त्रिया) ‘नः पिपर्तु’ । ‘अवसुवाताः’ (अवसुवो रक्षयितारो ‘वाताः’ वायवः यासां हृत्नीनामृषां, ताः अवसुवाताः), ‘हृत्नीः’ (हृत्न्यास्यच्छन्दोयुक्ताः), ‘ऋकरीः’ ‘नु’ (भाकरसाक्षो योनिभूता स्यः अपि), ‘घृताक्षीः’ (घृताऊतियुक्ताः) सत्यः ‘नः’ (अस्मादीयं) ‘इमं’ ‘यज्ञमवन्तु’ ।

तत्रैव याज्यामाह,—“सुवर्वती सुदुषा नः पयस्यती दिग्धा देव्यवतु नो घृताक्षी । त्वं गोपाः पुर एतेत पश्चाद् हृदस्यते धाम्नां सुवृद्धि वाचम्^(१०)” इति । ‘दिग्धा’ सामिभूता देवी* ‘सुवर्वती’ (स्वर्गयुक्ता स्वर्गप्रदेत्यर्थः), ‘नः’ (अस्मान्) प्रति ‘सुदुषा’ (कामधेनुवत् सुदु होहग्रीवा), अत एव ‘पयस्यती’ (शीरादिरसद्रव्यपूर्ण), विशेषतः ‘घृताक्षी’ (घृतं प्राप्नुवती), हे ‘हृदस्यते’, ‘त्वं’ ‘पुर’ ‘हता’ (पुरतो गन्ता सम्) ‘गोपाः’ (रक्षकः); ‘ऊन’ (अग्नि च) ‘पश्चात्’ (पृष्ठतः) अपि रक्षकः, तादृशस्य ‘धाम्नां’ (यममयीं) ‘वाचं’ ‘सुवृद्धि’ (योजय), एवमेव वर्तस्य आदिभ्येत्यर्थः ।

अथ ‘सवित्रे अतिच्छन्दसाय पयस्त्रिंशस्य रैकताय त्रैवित्राय द्वादशकपाशः’ इत्यस्य पुरोऽनुवाक्यामाह,—“ऊर्ध्वा दिग्धा रन्नि-

* ‘देवीः’ इति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

रात्रौषधीनां संवत्सरेण सविता नो अग्ना । रेवत् सामातिष्कन्दा
 उ ऋन्दोऽजातघ्नः सोमा नो अस्तु^(११)” इति । ‘दिर्घा’ मध्ये
 घेयम् ‘ऊर्द्धा’ दिक्, सा ‘रन्तिः’ (प्रीतिहेतुः), सा च ‘ओषधीनां’
 वृष्टिदारा सन्पादिकेति शेषः । तादृशी ‘नः’ (अस्मान्) प्रति ‘सोमा’
 (सुखदा) ‘अस्तु’ । तथा ‘अग्नां’ समूहरूपेण ‘संवत्सरेण’ सह ‘सविता’
 (सुखप्रदः) ‘अस्तु’ । तथा ‘रेवत्’ (रैवताख्यं) यत् ‘साम’ ‘अति-
 ष्कन्दा उ’ (अतिष्कन्दोयुक्ता ऋगपि), तथा तस्याष्टपि वर्तमान-
 ऋन्दंस्तेत्येष समूहः ‘अजातघ्नः’ ‘अस्तु’,—अस्मादीयः घ्नुर्यथा
 नोत्पद्यते तथा करोत्वित्यर्थः ।

तथैव याज्यामाह,—“सोमचयस्त्रिंशे भुवनस्य पत्नी विवस्वदाते
 अभि नो मृणाहि । घृतवती सवितराधिपत्यैः पयस्वती रन्तिरात्रा
 नो अस्तु^(११)” इति । हे ‘सोमचयस्त्रिंशे’ (चयस्त्रिंशाख्यः सोमो यस्या
 ऊर्द्धादिशः सा सोमचयस्त्रिंशा तत्सम्बन्धनमिदम्), ‘भुवनस्य
 पत्नी’ (भूतजातस्य पत्नी पाण्यिनी),* हे ‘विवस्वदाते’ (विवस्वन्नामको
 वातो वायुर्यस्याः सा विवस्वदाता, तत्सम्बन्धनमिदं), ‘विवस्वते
 त्वा वाता स्वाहा’ इत्यन्यथाच्चातं । तथाविधा ‘नः’ ‘अभि’
 ‘मृणाहि’ (अस्मान् प्रति हितमुपदिश) । हे ‘सवितः’, इयम्
 ‘आत्रा’ (दिक्) ‘नः’ (अस्मान्) प्रति ‘घृतवती’ (वज्रलघृतसम्पादिका),
 ‘अधिपत्यैः’ (अधिकपासनशक्तिभिः) योजयिनी, ‘पयस्वती’ (क्षीर-
 सम्पादिका), ‘रन्तिः’ (प्रीतिहेतुः) ‘अस्तु’ ।

* अत्र, ‘भुवनस्य पत्नी, भूतजातस्य पत्नी पाण्यिनी, तत्सम्बन्धन-
 मिदम्’ इति पाठो भविष्यं युक्तः ।

अथ ‘अदित्यै विष्णुपत्न्यै सहः’ इत्यस्य पुरोऽनुवाक्यामाह,—
 “भुवा दिक्षां विष्णुपत्न्यघोरास्त्रेभाना सहसो या मनोता । दृहस्पति-
 मातरिभ्यो वायुः सन्धुवाना वाता अभि नो गृणन्तु^(१२)” इति ।
 ‘दिक्षां’ मध्ये या ‘भुवा’ (स्विरा, सूर्यगतिषापेक्षप्राच्यादिविभागरहिता
 समारूपा) दिक्, यस्य ‘दृहस्पतिः’ यस्य मातरिभ्यो मुख्यावायुः,
 ये च अन्ये ‘सन्धुवानाः’ (सम्यक् तच्च तच्च कम्पयन्तः) ‘वाताः’ ते सर्वेऽपि
 ‘नः’ ‘अभि’ ‘गृणन्तु’ (अस्मान् प्रति हितमुपदिशन्तु) । कीदृशी भुवा ?
 ‘विष्णुपत्नी’ (विष्णुः पतिः पालको यस्याः सा ‘विष्णुपत्नी’), ‘अघोरा’
 (भ्रान्तरूपा), ‘अस्य’ ‘सहसः’ (सर्वस्य बलस्य) ‘ईशाना’ (नियामिका) ।
 ‘मनोता’ (मनसि ऊता पूजितेत्यर्थः) ।

तत्रैव याज्यामाह,—“विष्टम्भो दिवो धरुणः पृथिव्या अस्त्रेभाना
 जगतो विष्णुपत्नी । विश्वव्यासा इषयन्ती सुभूतिः श्रिवा नो अस्त्र-
 दितिरुपस्त्रे^(१३)” । ‘अदितिः’ (अस्त्रण्डनीया) दिक्सामान्यरूपा
 देवता ‘उपस्त्रे’ (स्त्रोत्पङ्गे) स्थितान् ‘नः’ (अस्मान्) प्रति ‘श्रिवा’
 (भ्रान्ता) ‘अस्रु’,—सुखकरी भवतु । कीदृशी अदितिः ? ‘दिवो’ ‘विष्टम्भः’
 (द्युलोकस्याधारभूता), ‘पृथिव्या’ ‘धरुणः’ (भूभेर्धारयन्त्री), ‘अस्य’
 ‘जगतः’ ‘ईशाना’ (सर्वस्य जगतः स्वामिभूता), (विष्णुः पतिः पालको
 यस्याः सा) ‘विष्णुपत्नी’, ‘विश्वव्यासा’ (जगद्व्यापिनी), ‘इषयन्ती’
 (इषमसं कुर्वती), ‘सुभूतिः’ (ज्ञाभनैश्वर्योपेता) ।

अथ ‘अग्नये वैश्वानराय द्वादशकपालः’ इत्यस्य याज्यानुवाक्ययोः
 प्रतीके दर्शयति,—“वैश्वानरो न ऊत्या पृष्टो दिवि^(१५-१६)” इति ।
 ‘वैश्वानरो न ऊत्या’ इति पुरोऽनुवाक्या । ‘पृष्टो दिवि’ इति याज्या ।

एतद्योभयं प्रथमकाण्डस्य पञ्चमप्रपाठकस्यानुवाक्ये व्याख्यातम् ।

अथ 'अनुमते चक्षुः' इत्यस्य व्याख्यानवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति,—
“अनु नोऽद्यानुमतिरन्विदनुमते त्वम् (१०-१८)” इति । ‘अनु नोऽद्यानुमतिः’
इति पुरोऽनुवाक्या, ‘अन्विदनुमते त्वम्’ इति याव्या । एतद्योभयम्
“इदं वामाख्ये हविः” (३।३।११) इत्यस्मिन्ननुवाक्ये व्याख्यातम् ।

अथ 'काच एककपाच' इत्यस्य व्याख्यानवाक्ययोः प्रतीके दर्श-
यति,—“कचा नक्षिष आभुत् को अघ युक्ते (१८-१०)” इति । ‘कचा
नक्षिष आभुत्’ इति पुरोऽनुवाक्या, ‘को अघ युक्ते’ इति याव्या ।
एतद्योभयम्,—“इक्ष्माग्नी रोचना” (४।१।११) इत्यस्मिन्ननुवाक्ये
व्याख्यातम् ।

अथ विनियोगसंग्रहः,—

अथान्वयेषु या त्विष्टिर्विभिर्देवभिर्भयता ।

विधीयतेऽग्नये गायेत्यनुवाकेन (७।१।१४ अ०) तच्च च ॥

दे दे व्याख्यानवाक्ये कामित्युचो विंशतिस्त्रिंशद् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तस्यो दार्ढ्यं विनाशयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देवादिद्यातीर्थमश्नेश्वरः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छान्दोग्यः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे चतुर्थप्रपाठके दादभोऽनुवाकः ॥०॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुद्ध-
भूपासपासाज्यधुरन्धरेण सायनाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशनामकतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे चतुर्थप्रपाठकः
सम्पूर्णः ॥०॥ ॥०॥ ॐ तत्सत् ॥०॥

॥०॥ श्रीगणेशाय नमः ॥०॥

अथ तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

स्तुत्यकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

नमस्ते रुद्र मन्यवे उतो त इषवे नमः । नमस्ते
अस्तु धन्वने बाहुभ्यामुत ते नमः^(१) । या त इषुः शिव-
तमा शिवं बभूव ते धनुः । शिवा शरव्या या तव तया
नो रुद्र मृडय^(२) । या ते रुद्र शिवा तनूरघोरापाप-
काशिनी । तया नस्तनुवा शंतमया गिरिशंताभि
चाकशीहि^(३) । यामिषुं गिरिशंत हस्ते ॥ १ ॥

विभर्ष्यस्तवे । शिवां गिरिष तां कुरु मा हिंसी
पुरुषं जगत्^(४) । शिवेन वचसा त्वा गिरिशाच्छां
वदामसि । यथा नः सर्वमिज्जगदयक्षः सुमना
असत्^(५) । अर्धवोचदधिवक्ता प्रथमो दैव्यो भिषक् ।
अहीः३ सर्वांन् अभयन्त्सर्वांश्च यातुधान्यः^(६) । असौ
यस्तामो अरुण उत बभुः सुमङ्गलः । ये चेमाः रुद्रा
अभितो दिक्षु ॥ २ ॥

अत्रिताः सहस्रशोऽवैषां हेड ईमहे^(१०) । असौ यो-
 ऽवसर्पति नीलग्रीवो विलोहितः । उत्तैनं गोपा अह-
 शन्नहशनुदहार्यः उत्तैनं विश्वा भूतानि सः दृष्टो मृड-
 याति नः^(११) । नमो अस्तु नीलग्रीवाय सहस्राक्षाय मी-
 दुषे । अथो ये अस्य सत्वानोऽहं तेभ्योऽकरन्मः^(१२) ।
 प्र मुञ्च धन्वंतस्त्वमुभयोरार्त्तियोज्यां । याश्च ते हस्त
 इषवः ॥ ३ ॥

परा ता भगवो वप^(१०) । अवतत्य धनुस्त्व सह-
 स्राक्ष शतैषुषे । निशीर्य शल्यानां मुखा शिवो नः सुमना
 भव^(११) । विज्यं धनुः कपर्दिनो विशल्यो वार्षवाः
 उत । अनेशन्नस्येषव आभुरस्य निषङ्गधिः^(१२) । या ते
 हेतिर्मीदुष्टम हस्ते बभूव ते धनुः । तयास्मान् विश्व-
 तस्त्वमयक्षया परि भुज^(१३) । नमस्ते अत्वायुधाया-
 नातताय धृष्णवे । उभाभ्याम्, उत ते नमो बाहुभ्यां
 तव धन्वने^(१४) । परि ते धन्वनो हेतिरस्मान् वृणक्तु
 विश्वतः । अथो य इषुधिस्तवारे अस्मन्नि धेहि तम्^(१५)
 ॥ ४ ॥

हस्ते । दिक्षु । इषवः । उभाभ्यां । द्वाविंशतिश्च ॥ १ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
 प्रथमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्मेमे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥१॥

दृष्टकाचितयः सर्वास्तुर्थे हि समापिताः ।

रुद्राध्याये पञ्चमे तु चित्यग्नौ होम उच्यते ॥२॥

कर्मप्रकरणे पाठात् कर्माङ्गत्वमपीष्यते ।

ज्ञानहेतुत्वमयस्य तथोपनिषदीरितम् ॥३॥

किं ज्येष्ठाभ्युदयं नो ब्रूहीत्युक्ते मुनिर्जगौ ।

अतस्त्रिदशकेनेति जाबाला आमनन्ति तत् ॥४॥

स्रष्ट्यागमपुराणेषु रुद्राध्यायप्रब्रंशनम् ।

ब्रह्मसि तद्विस्तरेण रुद्रकल्पेऽभिधास्यते ॥५॥

इह कर्माङ्गता यादृग्दर्शिता ब्राह्मणेन ताम् ।

बोद्धुं श्रद्धार्थमाचस्य विवृतिः क्रियते स्फुटा ॥६॥

कल्पः,—‘अतस्त्रिदशं जुहोति, जर्त्तिस्त्रयवाग्वा गवीधुकथवाग्वा जुहुयात् । जर्त्तिर्लैर्गवीधुकसक्तुभिर्वा कुश्रयवसर्पिषा अजाशीरेण मृगी-
शीरेण वार्कपर्णेनोदङ्तिष्ठन्, उत्तरस्य पक्षस्य उत्तरापरस्याः स्रक्त्वा
विकर्त्तृणां स्वयमादृष्टायामनु परिचारं वा नमस्ते रुद्रमन्यव इत्येतान्
अनुवाकाः स्वेधा विभज्य, अपि वा प्रथमादुपक्रम्य, नमस्तत्त्वभ्य इति
जानुदग्ने धारयमाणः, रथकारेभ्यः अथ इत्युपक्रम्य, नमः स्वायुधाय
चेति नाभिदग्ने ज्वेपेण प्रागवसानेभ्य आस्यदग्ने ऊत्वा, सहस्राणि सहस्रान्

इति दत्तावदानां ऊत्वाऽन्वारोहं जुहोति, नमो रुद्रेभ्यो यो
 वृथिव्यामिति जानुदघ्ने धारयमाणः, नमो रुद्रेभ्यो येऽन्तरिक्ष इति
 नाभिदघ्ने, नमो रुद्रेभ्यो ये दिवीत्यास्यदघ्ने ऊत्वा, एतानेव यजमानं
 वाचयित्वैतानेव विपरीतान् प्रत्यवरोहान् ऊत्वा, सञ्चरे पशूनामर्क-
 पर्णमुदस्यति यं दिव्यात् तस्य सञ्चरः' इति । तत्र प्रथमानुवाके
 प्रथमाष्टचमाह,—“नमस्ते रुद्र मन्यवे उतो ते इषवे नमः । नमस्ते
 अस्तु धन्वने बाहुभ्यामुत ते नमः^(१)” इति । हे ‘रुद्र’, त्वदीयो यो
 ‘मन्युः’ (क्रोपः) तस्मै ‘नमः’ ‘अस्तु’, स मन्युरस्मद्दैरिष्वेव प्रसरतु न
 तस्मात् । ‘उतो’ (अपि च) ‘ते’ ‘इषवे’ ‘नमः’ (त्वदीयाश्च वाष्वाश्च
 नमः) ‘अस्तु’, तथा ‘ते’ ‘धन्वने’ (त्वदीयाश्च धनुषे) ‘नमः’ ‘अस्तु’, ‘उत’
 (अपि च) ‘ते’ ‘बाहुभ्यां’ (त्वदीयाभ्यां धनुर्वायोपेताभ्यां हस्ताभ्यां)
 ‘नमः’ अस्तु । एतत्सर्वं वैरिष्वेव प्रवर्त्ततां न तु मयीत्यभिप्रायः ।

द्वितीयाष्टचमाह,—“या त इषुः श्रिवतमा श्रिवं बभूव ते धनुः । श्रिवा
 ब्ररव्या या तव तथा नो रुद्र मृडय^(१)” इति । हे ‘रुद्र’, ‘ते’ (त्वदीया)
 ‘या’ इयम् ‘इषुः’ ‘श्रिवतमा’ (ज्ञानतमा) ‘बभूवः’, तथा त्वदीयं यत्
 ‘धनुः’ ज्ञानतमं बभूव, ‘या’ च ‘ब्ररव्या’ ‘तव’ (इषुधिः) ‘तया’ ज्ञानतया
 इत्या तेन च ज्ञानेन बाणेन, ज्ञानेन धनुषा, तथा ज्ञानतया ब्ररव्यया
 ‘नः’ (अस्मान्) ‘मृडय’ (सुखय) भक्तेषु प्रवृत्त्यभावस्योर्वा ज्ञानतमम् ।

अथ तृतीयाष्टचमाह,—“या ते रुद्र श्रिवा तनूरघोराऽपापका-
 श्रिनी । तथा नस्तनुवा ज्ञंतमया गिरिज्ञंताभि चाकशीहि^(१)” इति ।
 हे हि रुद्रस्य तनू, तथा चोपरिष्ठादाच्चायते, ‘रुद्रो वा एष
 चदग्निस्त्वैते तनुवौ चोरान्या श्रिवान्या’ इति । द्विषिका चोरा ।

अनुयाहिका त्रिवा । हे 'रुद्र', 'ते' (तव) 'या' 'तनूः' 'त्रिवा' (अस्मासु अनुयाहकारिणी), अत एवाहिंसिका भवति । अधोरत्नमेव स्पष्टीक्रियते,—'अपापकाग्निनी' (पापं हिंसारूपमनिष्टं काश्यतीति पापकाग्निनी, तादृशी न भवतीत्यपापकाग्निनी) । (गिरौ कैलासे खित्वा नित्यं प्राणिभ्यो यः श्रं सुखं तनोति, तत्सन्मोधनं) हे 'गिरिशंत' । तथाविध हे रुद्र, 'शंतमया' (अतिशयेन सुखकारिण्या) 'तथा' 'तनुवा' 'अभि चाकशीहि' (मामभिलक्ष्य प्रकाशं कुरु) । तादृशीं त्वदीयां तनूं प्रकाशयन् मां सुखिनं कुर्वित्यर्थः ।

अथ चतुर्थीमाह,—“यामिषुं गिरिशंत हस्ते बिभर्ष्यस्तवे । त्रिवां गिरिच तां कुरु मा हिंसीः पुरुषं जगत्^(४)” इति । हे 'गिरिशंत', 'याम्' 'इषुं' (वाणं) 'अस्तवे' (वैरिषु प्रचेष्टुं) 'हस्ते' 'बिभर्षिः', (गिरिं कैलासं चायते पासयति इति 'गिरिचः', तत्सन्मोधनं) तथाविध हे रुद्र, 'तां' 'हस्ते' धृत्याम् 'इषुं' 'त्रिवां' अस्मासु (शान्तां) 'कुरु' । 'पुरुषम्' (अस्मदीयं मनुष्यं), 'जगत्' मनुष्यव्यतिरिक्तमपि (जगत् जङ्गमं) गवादिकं 'मा हिंसीः' ।

अथ पञ्चमीमाह,—“शिवेन वचसा त्वा गिरिशच्छा वदामसि । यथा नः सर्वमिज्जगदयच्छा सुमना असत्^(५)” इति । (गिरौ कैलासे ज्ञेते तिष्ठतीति गिरिशः) हे 'गिरिश', त्वाम् 'अच्छ' (प्राप्तुं) 'शिवेन' (मङ्गलेन) स्तुतिरूपेण 'वचसा' 'वदामसि' (वचं प्रार्थयामहे),—'यथा' (येन प्रकारेण) 'नः' (अस्मदीयं), 'सर्वमित्' 'जगत्' (यथा सर्वमपि मनुष्यपश्यादिकं जङ्गमजातं) 'अयच्छाम्'

(अदोगं*) 'सुमना' 'असत्' (अभवत्),—सौमनस्योपेतं यथा भवति,
तथा कुरु ।

अथ षष्ठीमाह,—“अथवोचदधिवक्ता प्रथमो दैव्यो भिषक् ।
अहीँस्य सर्वान् जम्भबन्तुसर्वास्य यातुधान्यः(१)” इति । यो रुद्रः
'अधिवक्ता' (अधिकोऽयमित्येवं सर्वेषां अपो मां प्रतिवक्तुं जम्भः),
तेनेत्ति वति मम सर्वाधिकं तदानीमेव विध्यति । अतस्तद्दृष्टो रुद्रः
'अथवोचत्' (मां सर्वाधिकं वक्ति) । कीदृशोऽधिवक्ता ? 'प्रथमः'
(देवानां मध्ये मुख्यः) 'दैव्यः' (सर्वान् देवान् अर्हति), स्वयं देवान्
पालयितुं क्षम इत्यर्थः । 'भिषक्' (एतस्य ध्यानमात्रेण सर्वरोगोप-
शमनादयं चिकित्सकः) । किं कुर्वन् ? 'अहीँस्य' 'सर्वान्' (सर्वव्याघ्रादीन्
सर्वानपि), 'सर्वास्य' 'यातुधान्यः' (सर्वानपि राक्षसान्) 'जम्भबन्तु'
(विनाशयन्) ।

अथ सप्तमीमाह,—“असौ वसतामो अरुण उत बभुः सुमङ्गलः ।
ये केमाँ रुद्रा अभितो दिक्षु श्रिताः सहस्रभ्योऽवैषां हेड ईमहे(२)”
इति । 'यः' रुद्रः, 'असौ' (मण्डलस्वादित्यरूपः), य य 'तामः'
(उदयकाले अत्यन्तरक्तः), 'अरुणः' (उदयादूर्ध्वमीषद्रक्तः) । 'उत'
(अथ च) 'बभुः' (ततोऽप्यूर्ध्वं पिङ्गलः) । इयमन्येऽपि वर्णास्तत्कालगतता
उल्लेखाः । 'सुमङ्गलः' (मानावर्णः सन् तदा तदा अन्धकारादिनिवर्त्त-
नमदित्यन्तमङ्गलः) । 'ये च' अन्ये रश्मिरूपा 'रुद्राः' 'इमाम्' 'अभितः'
(अस्या भक्तेः परितः) 'दिक्षु' 'श्रिताः' (प्राच्यादिदिक्षु अवस्थिताः),
ते च 'सहस्रभ्यः' (अनेकसहस्रसङ्ख्याकाः), 'एषाम्' (आदित्य-तद्भूमि-

* 'अदोगं' इति सर्वत्र पठ्यते न सम्भवं ।

रूपाणां सर्वेषां रुद्राणां 'रुद्रः' (क्रोधवृद्धं तीक्ष्णम्) 'अव'-'ईमहे'
(भस्मिन्मस्कारादिना निवारयामः) ।

अथाष्टमीमाह,—“असौ योऽवसर्पति नीलपीवो विलोहितः ।
उत्तेन गोपा अदृक्मदृक्मुदहार्यः । उत्तेन विश्वा भूतानि सः दृष्टो
मृडयति नः^(५)” इति । ‘यः’ रुद्रः, ‘नीलपीवः’ (कासकूटविष-
धारणे नीलवर्णा पीवा यस्य असौ नीलपीवः), स एव ‘विलोहितः’
(विशेषेण लोहितः सन्) ‘असौ’ मण्डलवर्त्ति भूत्वा ‘अवसर्पति’
(उदवाक्यमयं संपादयितुं प्रवर्त्तते) । तस्य च रुद्रस्य मण्डलवर्त्ति-
रूपधारणे प्रयोजनमुच्यते,—‘उत’ (अपि च), ‘गोपाः’ (वेदमंस्कार-
रक्षिता गोपासाः) अपि ‘एनं’ (मण्डलवर्त्तिनमादित्यरूपं रुद्रम्)
‘अदृक्म्’ (पश्यन्ति*) । ‘उदहार्यः’ (उद्रकाणां हरिषो योषिभः) अपि
‘एनम्’ ‘अदृक्म्’ (पश्यन्ति) । ‘उत’ (अपि च) ‘एनं’ (मण्डलवर्त्तिन-
मादित्यरूपिणं रुद्रं) ‘विश्वा’ ‘भूतानि’ (गोमहिषादयः सर्वेऽपि
प्राणिनः) पश्यन्ति । सर्वेषां दर्शनार्थमेव हि रुद्रस्यादित्यमूर्तिधारणं,
कैलासादिवर्त्ति रुद्रस्य रूपं वेदब्राह्माभिश्चैरेव दृश्यते नान्यैः । तादृशो
रुद्रः ‘दृष्टः’ सन् ‘नः’ (अस्मान्) ‘मृडयति’ (अतिसुखिणः करोतु) ।

अथ नवमीमाह,—“नमो अस्तु नीलपीनाय सहस्राक्षाय मीढुषे ।
अथे ये अथ्य सत्त्वानोऽहं तेभ्योऽकरन्मः^(६)” इति । यः पूर्वोक्त-
रीत्या नीलपीवः, स एव इन्द्रमूर्तिधारणेन सहस्राक्षः, स पुनः
पर्जन्यमूर्तिधारणेन मीढान् (सेचकः) दृष्टिकर्त्तव्यः । तादृशाय रुद्राय

* का० क्री० पुस्तके ‘पश्यन्ति स्म’ इति पाठः । परन्तु परच
पश्यन्ति इत्येव पाठः ।

‘नमः’ ‘अस्तु’ । ‘अद्यो’ (अपि च) ‘ये’ केचिद् ‘अस्तु’ (इदृश्य) ‘सत्त्वानो’ (सत्यरूपाः प्राणिनः) ‘तेभ्यः’ (सर्वेभ्यः) ‘अहं’ ‘नमः’ ‘अकरम्’ (नमस्करोमि) ।

अथ दशमीमाह,—“प्र मुञ्च धन्वनस्त्वमुभयोरार्त्त्रियोर्ध्वा । यास्य ते हस्त इषवः परा ता भगवो वप^(१०)” इति । हे ‘भगवः’ (भगवान्, पूजावान्[?] महदैश्वर्यसम्पन्न) इदं, ‘त्वं’ ‘धन्वनः’ (तदीयस्य धनुषः) ‘उभयोरार्त्त्रियोः’ (कोट्योः) अवस्थितां ‘व्याम्’ (मैत्रीं) ‘प्र मुञ्च’ (अवरोपय) । ‘यास्य’ ‘ते’ ‘हस्ते’ ‘इषवः’ वर्तन्ते, ‘ता’ अपि ‘परा’ —‘वप’ (परित्यज्य[?]) ।

अथैकादशीमाह,—“अवतत्य धनुस्त्वष्ट्रं सहस्राक्षं व्रतेषुधे । नि-
ग्रीर्यं ब्रह्मणां सुखा श्रिवो नः सुमना भव^(११)” इति । इन्द्ररूपेण
सहस्रसङ्ख्याकानि अशीणि यस्यासौ सहस्राक्षः । व्रतसङ्ख्याका इषुधयो
वाणस्थापनकोशा यस्य असौ व्रतेषुधिः । तादृशं हे इदं, ‘धनुः’ ‘अवतत्य’
(अवरोपितव्याकं कृत्वा) ‘ब्रह्मणां’ ‘सुखा’ (इषुगतलोहानाम्
उद्याणि*) ‘निग्रीर्यं’ (इषुधिषु न्यग्भावेन ग्रीर्णं कृत्वा) ‘नः’ (अस्मान्)
प्रति ‘सुमना’ (अनुग्रहयुक्तः) ‘श्रिवः’ (श्रान्तः) ‘भव’ ।

अथ द्वादशीमाह,—“विज्यं धनुः कपर्दिनो विज्रह्यो वाणवाष्ट्र
उत । अनेत्रस्येषव आशुरस्य निषङ्गधिः^(१२)” इति । कपर्दी
जटाजूटः, सोऽस्त्रास्तीति कपर्दी इदं, तस्य ‘धनुः’ ‘विज्यं’ (विगत-
व्याकम्) अस्तु । ‘उत’ (अपि च) वाणमस्त्रिन् तिष्ठतीति वाणवान् इषुधिः,

* ‘उद्याणि’ इति पाठो भवितुं युक्तः । एवं परत्र श्रोत्रामिन्त्रं
‘श्रोत्रानि’ इति पाठो भवितुं युक्तः ।

स च 'विश्वस्य' अस्तु,—इषुगतानां ब्रह्मणामां तदुदरे गोपितत्वेन बहिराविर्भूतब्रह्मरहितोऽस्तु । 'अस्य' (रुद्रस्य) 'इषवः' (बाणाः) इषुधौ प्रविप्ता 'अनेजन्' (वेदुमसमर्थाः) भवन्तु । 'अस्य' (रुद्रस्य) 'निषङ्गयिः' (बाणाधारः) 'आभुः' अस्तु (ईषप्रभुः) अस्तु । कुडूसानिखातब्रह्मावासं-जितत्वेन(?) बाणान् धारयितुमेव प्रभवति न तु बाणाकर्षणयोग्य इत्यर्थः । अथ वा 'निषङ्गयिः' (खड्गकोशः) ; सोऽपि पूर्ववत् कश्चि-दारोपितत्वेन खड्गं धारयितुमेव प्रभवति, न तु खड्गाकर्षणसमर्थः ।

अथ त्रयोदशीमाह,—“या ते हेतिर्मीढुष्टम हस्ते बभूव ते धनुः । तयास्मान् विश्वतस्त्वमयक्षया परि भुज^(१९)” इति । हे 'मीढुष्टम' (अतित्रयेण कामाभिवर्धक), 'या' 'ते' 'हेतिः' (तव सम्बन्धि खड्गादिरूपं यदायुधं), यदपि तव 'हस्ते' 'धनुः' 'बभूव' । 'अयक्षया' (अनुपद्रवकारिण्या) 'तया' हेत्या तथाविधेन धनुषा च 'त्वम्' 'अस्मान्' 'विश्वतः' 'परि भुज' (सर्वतः परिपालय) ।

अथ चतुर्दशीमाह,—“नमस्ते अस्त्रायुधायानातताय धृष्णवे । उभाभ्याम्, उत ते नमो बाहुभ्यां तव धन्वने^(१७)” इति । हे रुद्र, 'ते' (त्वदीयाय) 'आयुधाय' (बाणरूपाय) 'नमः' 'अस्तु' । कीदृशाय आयुधाय ?—‘अनातताय' (धनुषि सन्धानाभावादनपसारिताय), 'धृष्णवे' (स्वरूपेण प्रवर्तुं प्रगल्भाय) । किञ्च 'ते' (त्वदीयाभ्याम्) 'उभाभ्यां' 'बाहुभ्यां' 'नमः' अस्तु । तथा 'तव' (त्वदीयाय) 'धन्वने' 'नमः' अस्तु ।

अथ पञ्चदशीमाह,—“परि ते धन्वनो हेतिरस्मान् वृणक्तु विश्वतः । अथो य इषुधिक्ष्वारे अस्मन्नि धेहि तम्^(१५)” इति । हे रुद्र,

‘ते’ (तदीयस्य) ‘ध्वजः’ ‘हेतिः’ वाद्यवस्त्ररूपा ‘अस्त्राण्’ ‘विजितः’ (स्वतः) ‘परि दृष्टुम्’ (वर्जितान् करोतु) मा बाधतामित्यर्थः । ‘अजो’ (अपि च) ‘यः’ ‘तत्र’ ‘इदुधिः’ ‘अस्मद्’ ‘आरे’ (अस्मन्नो दूरे) ‘नि’-‘धेहि’ (स्नापय) ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्यजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

नमो हिरण्यवाहवे सेनान्ये दिशाञ्च पतये नमः^(१)
नमो वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यः पशूनां पतये नमः^(२) नमः ।
सस्त्रिञ्जराय त्विषीमते पथीनां पतये नमः^(३) नमो
बभ्रुशाय विव्याधिनेऽङ्गानां पतये नमः^(४) नमो हरि-
केशायोपवीतिने पुष्टानां पतये नमः^(५) नमो भवस्य
हृत्यै जगतां पतये नमः^(६) नमो रुद्रायातताविने
क्षेत्राणां पतये नमः^(७) नमः सूतायाहन्त्याय वनानां
पतये नमः^(८) नमो, रोहिताय स्थपतये वृक्षाणां पतये
नमः^(९) नमो मन्त्रिणै वाणिजाय कक्षाणां पतये
नमः^(१०) नमो भुवन्तये वारिवत्कृतायैषधीनां पतये
नमः^(११) नम उच्चैर्घोषायाक्रन्दयते पत्तीनां पतये
नमः^(१२) नमः हस्तस्त्रवीताय धावन्ते सत्त्वनां पतये
नमः^(१३) ॥ १ ॥

वनानां पतये नमः । एकान्वचिः २ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
द्वितीयोऽनुवाकः ॥ ० ॥

प्रथमेऽनुवाके भगवतो रुद्रस्य या प्रधानभूता तनुः, तां वज्रध्व
प्रसाद्य तस्य ये स्त्रीसाविद्यस्य जगन्निर्वाहहेतवः तेऽष्टभिरनुवाकैः
प्रसाद्यन्ते । तेषु चानुवाकेषु सर्वाण्यपि यजूंषि ; तानि च द्विविधानि,—
सुभयतो नमस्काराणि अन्यतरतो नमस्काराणि च । तत्र त्रिषु
अनुवाकेषु नमस्कारादिकं नमस्कारान्तकम् एकैकं यजुः ; इतरेषु
पञ्चसु अनुवाकेषु नमस्कारादिकम् एकैकं यजुः । तत्र द्वितीयेऽनुवाके
प्रथमं यजुराह,—“नमो हिरण्यवाहवे सेनान्ये दिशांश्च पतये नमः^(१)
इति । हिरण्यविर्मितानि आभरणानि बाणैः यस्यासौ हिरण्यवाहः ।
संश्रामेषु सेनां नयतीति सेनावी । तादृशमूर्तिधारी सो रुद्रः,
तस्मै ‘नमः’ अस्तु । यच्च ‘दिशां’ पालको रुद्रः तस्मै ‘च’ ‘नमः’ अस्तु ।

अथ द्वितीयं यजुराह,—“नमो वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यः पशूनां
पतये नमः^(१)” इति । हरितवर्णाः केशा येषां वृक्षाणां, ते हरिकेशाः,
तादृशेभ्यो वृक्षेभ्यो रुद्रमूर्तिधारिभ्यः ‘नमः’ अस्तु । सो रुद्रः
‘पशूनां’ पालकः, तस्मै ‘नमः’ अस्तु ।

अथ तृतीयं यजुराह,—“नमः अस्मिन्धराय लिषीमते मयीनां
पतये नमः^(१)” इति । अस्मिन्धरश्चन्द्रो बालदण्डवाची । पीतरक्तमङ्गीर्ण-
वस्त्री अपिन्धरः, बालदण्डश्च पिन्धरः अस्मिन्धरः । स च लिषिमान्*

* लिषीमते इति पाठो भवितुं युक्तः ।

दीप्तिमान् । तथाविधरुद्रमूर्त्तये 'नमः' अस्तु । 'पयिनां' (शास्त्रोक्त-
दक्षिणोत्तरद्वितीयमार्गाणां) पतिः (पालको) यो रुद्रः, तस्मै 'नमः'
अस्तु ।

अथ चतुर्थं यजुराह,—“नमो बभ्रुत्राय विव्याधिनेऽज्ञानां पतये
नमः^(३)” इति । विभर्त्ति रुद्रमिति बभ्रुर्दृषभः, स एव बभ्रुः, तस्मिन्
ब्रूते तिष्ठतीति बभ्रुत्रः, स च विद्वेषिणो विद्वेषेण विध्यतीति
विव्याधी । तथाविधाय 'नमः' अस्तु । यस् 'अज्ञानां' पालको रुद्रः,
तस्मै 'नमः' अस्तु ।

अथ पञ्चमं यजुराह,—“नमो हरिकेशायोपवीतिने पुष्टानां पतये
नमः^(४)” इति । नीलासकमूर्द्धजटाय, पलितरहिताय, 'उपवीतिने'
(मङ्गलार्थयज्ञोपवीतधारिणे) रुद्राय 'नमः' अस्तु । 'पुष्टानां'
(परिपूर्णगुणानां पुरुषाणां) 'पतये' (स्वामिने) 'नमः' अस्तु ।

अथ षष्ठं यजुराह,—“नमो भवस्य हेतुं जगतां पतये नमः^(५)”
इति । भवः संसारः, तस्य हेतिरायुधं । संसारच्छेने रुद्राय 'नमः'
अस्तु । 'जगतां' यः पालको रुद्रः, तस्मै 'नमः' अस्तु ।

अथ सप्तमं यजुराह,—“नमो रुद्रायातताविने क्षेत्राणां पतये
नमः^(६)” इति । आततेन विस्तारितेन धनुषा अवति रक्षतीत्याततावी,
तस्मै रुद्राय 'नमः' अस्तु । 'क्षेत्राणां' पालको यो रुद्रः, तस्मै 'नमः'
अस्तु ।

अथाष्टमं यजुराह,—“नमः सूतायाहन्याय वनानां पतये
नमः^(७)” इति । सूतः सारथिः । अहन्यो वैरिभिर्हन्तुमशक्यः ।
तादृशाय रुद्राय 'नमः' अस्तु । यः 'वनानां' पालकः, तादृशाय
रुद्राय 'नमः' अस्तु ।

अथ नवमं यजुराह,—“नमो रोहिताय स्वपतये वृषाणां पतये नमः^(८)” इति । रोहितो लोहितवर्णः । स्वपतिः प्रभुः, तस्मै रुद्राय ‘नमः’ अस्तु । ‘वृषाणां’ यः पालकः, तस्मै ‘नमः’ अस्तु ।

अथ दशमं यजुराह,—“नमो मन्त्रिणे वाणिजाय कशाणां पतये नमः^(९)” इति । राजसभायां मन्त्रालोचनचतुरो मन्त्री, स च वणिजां स्वामित्वेन वाणिजः, तस्मै रुद्राय ‘नमः’ अस्तु । वनगता गुल्मादयः कशाः, तेषां पालकाय ‘नमः’ अस्तु ।

अथैकादशं यजुराह,—“नमो भुवन्ताये वारिविक्लतायौषधीनां पतये नमः^(१०)” इति । भुवं तनोतीति भुवन्तिः । ‘वरिवः’ (धनं) तस्य कर्त्ता वरिविक्लत्, स एव वारिविक्लतः, तस्मै रुद्राय ‘नमः’ अस्तु । ‘ओषधीनां’ ग्राम्यारण्यानां पालकाय ‘नमः’ अस्तु ।

अथ द्वादशं यजुराह,—“नम उर्ध्वैर्घोषायक्रन्द्यते पत्नीनां पतये नमः^(११)” इति । युद्धकाले उच्छ्रितो घोषो ध्वनिर्यस्य अमौ उर्ध्वैर्घोषः, आक्रन्दयन् वैरिणां रोदयिता; तस्मै रुद्राय ‘नमः’ अस्तु । ‘पत्नीनां’ (पादचारिणे योधाः पत्निबन्धवाद्याः, तेषां) पालकाय ‘नमः’ अस्तु ।

अथ त्रयोदशमाह,—“नमः हस्तज्वीताय धावते सत्त्वनां पतये नमः^(१२)” इति । हस्तं सैन्यं वीतं वेष्टितं येनासौ हस्तज्वीतः, ‘धावते’ (पलायमानानां परकीयसैन्यानां पृष्ठतो गच्छन् धावन् तस्मै) सत्त्वनः पालकाः, तेषां पालकाय ‘नमः’ अस्तु ।

इति सायनाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे दृष्टान्तयजुः-संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे षष्ठमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ ० ॥

नमः सहमानाय निष्ठाधिर्न आस्थाधिर्नीनां पतये
 नमः^(१) नमः ककुभाय निषङ्गिण्यै स्तेनानां पतये
 नमः^(२) नमः । निषङ्गिण्यै इषुधिमते तत्कराणां पतये
 नमः^(३) नमो वञ्चते परिवञ्चते स्तायूनां पतये नमः^(४)
 नमो निचेरवे परिचरायारण्यानां पतये नमः^(५) नमः
 सृक्काविभ्यो जिघांसद्भ्यो मुष्णतां पतये नमः^(६) नमो-
 ऽसिमद्भ्यो नक्तचरद्भ्यः प्रहन्तानां पतये नमः^(७) नमः
 उष्णीषिण्यै गिरिचराय कुक्षुञ्चानां पतये नमो^(८)
 नमः ॥ १ ॥

इषुमद्भ्यो धन्वाविभ्यश्च वो नमः^(९) नमः आतव्या-
 नेभ्यः प्रतिदधानेभ्यश्च वो नमः^(१०) नमः आ यष्टद्भ्यो
 वि सृजद्भ्यश्च वो नमः^(११) नमोऽस्यद्भ्यो विध्यद्भ्यश्च वो
 नमः^(१२) नमो आसीनेभ्यः शयानेभ्यश्च वो नमो नमः
 स्वपद्भ्यो जाग्रद्भ्यश्च वो नमो नमस्तिष्ठद्भ्यो धावद्भ्यश्च
 वो नमो नमः सभाभ्यः सभापतिभ्यश्च वो नमो नमो
 अश्वेभ्योऽश्वपतिभ्यः, च वो नमः^(१३-१४) ॥ २ ॥

कुक्षुञ्चानां पतये नमो नमः । अश्वपतिभ्यः ।
 चीणि च ॥ ३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
 तृतीयोऽनुवाकः ॥०॥

द्वितीयेऽनुवाके उभयतो नमस्काराणि कानिचिद् यजूंषि उक्तानि ।
अथापराणि तथाविधान्येव तृतीये अस्यष्टार्थानि द्वादश, स्यष्टार्थानि
पञ्च* कानिचिदुच्यन्ते । तत्र प्रथमं यजुराह,—“नमः सहमानाय
निव्याधिनि आव्याधिनीनां पतये नमः^(१)” इति सहमानो विरोधिनी-
ऽभिभवन् । नितरां विरोधिनी विध्यतीति निव्याधी । तादृशाश्च
रुद्राय ‘नमः’ । ‘आ’ (समन्ताद्) विध्यन्तीति आव्याधिभ्यः शूराः
सेनाः, तासां पासकाय ‘नमः’ ।

अथ द्वितीयं यजुराह,—“नमः ककुभाय निषङ्गिणे सेनानां
पतये नमः^(१)” इति । ‘ककुभाय’ ककुत्सदृशाय प्रधानभूताद्येत्यर्थः ।
निषङ्गी खड्गहस्ताः, तस्यै ‘नमः’ । ‘सेनाः’ गुप्तचोराः तेषां पासकाय
‘नमः’ । रुद्रो हि स्त्रीस्य गट इव तत्तदेवं धत्ते । यदा तस्य
सर्वज्जगदात्मकत्वात् ये यत्र यथा वर्त्तन्ते, तेषु तत्र रुद्र एव तत्तद्रूपेण
वर्त्तन्ते† इति रुद्रस्य सार्वत्रिकमनुसन्धातुं मन्त्रैरेवमुच्यते । सेनादि-
शरीरेषु रुद्रो देवा वर्त्तन्ते†, जीवरूपेणेश्वररूपेण च, तत्र यज्जीवरूपं
तत् सेनादिब्रह्मणाम् वाच्योऽर्थः, स एव ब्राह्मणेषु निम्बः, यत्तु ईश्वर-
रूपं तन्तु सेनादिब्रह्मैवमस्यते, तदनुसन्धानन्तु पापक्षयहेतुत्वेन
परमपुरुषार्थ इति, लक्ष्यार्थविवक्षया मन्त्रेषु लौकिकाः ब्रह्माः
प्रयुज्यन्ते इति द्रष्टव्यं । उपलक्षकवाच्यार्थद्वारेण लक्ष्यार्था सुगर्भ-
रपि सहसा सम्यक् बोद्धुं शक्यते, यथा ब्राह्मणे चन्द्र इत्यत्र ।

* ‘अस्यष्टार्थानि द्वादश, स्यष्टार्थानि पञ्च’ इति पाठः कश्चित्
नास्ति ।

† वर्त्तते इति पाठो भवितुं युक्तः ।

तस्मात्तस्यार्थस्यैव विवक्षायामपि सुखावबोधद्वारेण मुख्यार्थवाचकाः
ब्रह्माः प्रयोक्तव्याः ।

अथ तृतीयं यजुराह,—“नमो निषङ्गिष्व इषुधिमते तत्स्कराणां
पतये नमः^(९)” इति । धनुषि बन्धातुं हस्ते धृतो वाणो निषङ्गः,
वृष्टे बद्धो वाणाधार इषुधिः, तदुभययुक्ताय ‘नमः’ । तत्स्कराः
प्रकाशचोराः, तेषां पासकाय ‘नमः’ ।

अथ चतुर्थं यजुराह,—“नमो वक्षते परिवक्षते स्थायूनां पतये
नमः^(१०)” इति । स्वामिन आम्नो भूत्वा तदीयक्रयविक्रयादिव्यवहारेषु
यत्र- कापि यत्किञ्चिद्द्रव्यापणवो वक्षनं, सर्वेष्वपि व्यवहारेषु
अपणवः परिवक्षनं, तदुभयरूपाय ‘नमः’ । गुप्तचोरा द्विविधाः,—
दूरादागत्य राचावज्ञाताः सन्तः कपाटाद्युद्घाटनेन ये द्रव्यापहर्त्तारो
सोनाः, स्वकीया एवभूता राचौ अहनि वा अन्यैरज्ञाताः सन्तोऽप-
हर्त्तारो ये ते स्थायवः, तेषां पासकाय ‘नमः’ ।

अथ पञ्चमं यजुराह,—“नमो निचेरवे परिचराथारण्यानां पतये
नमः^(११)” इति । स्वामिगृहे एव कदा अपहरिष्यामीत्यनया बुद्ध्या
सावधानो निरन्तरं चरणशीलो निचेरः, परितः आपणविथी-
प्रवाटिकादौ अपहारेष्वन्या चरणशीलः परिचरः, तदुभयरूपाय
‘नमः’ । मार्गे गन्तुं द्रव्यापहारेण बाधितुम् अरण्ये वर्तमानासोरा
आरण्याः, तेषां पासकाय ‘नमः’ ।

अथ षष्ठं यजुराह,—“नमः सृकाविभ्यो जिघांसद्भ्यो सुष्णतां
पतये नमः^(१२)” इति । सृक्शब्दो वज्रवाची तेन स्वप्नरीरं अवगति
रक्षन्तीति सृकाविनः, प्राणिनो हन्तुमिच्छन्तसोरा जिघांसन्तः,

तदुभयरूपाय 'नमः' । कृषिकाः सन्तो स्वामिधान्यापहर्तारो सुष्मन्तः, तेषां पालकाय 'नमः' ।

अथ सप्तमं यजुराह,—“नमोऽसिमन्तो नक्तं चरन्तः प्रहन्तानां पतये नमः^(७)” इति । असिमन्तः खड्गधारिणः, ये राक्षसौ चरन्तो वीथ्यां निर्गतान् प्राणिनो बाधमानास्तेषां ते नक्तं चरन्तः, तदुभयरूपाय 'नमः', इत्येवापहरन्तः प्रहन्ताः, तेषां पालकाय 'नमः' ।

अथाष्टमं यजुराह,—“नम उष्णीषिणे गिरिचराय कुलुञ्चानां पतये नमः^(८)” इति । त्रिरोवेष्टनवान् उष्णीषी, ग्राम्यजनवद् उष्णीषेण त्रिरो वेष्टयित्वा तन्मध्ये प्रविश्य वर्तमानस्तेषां उष्णीषी, गिरौ काष्ठादिसन्धादकानां वस्त्रादिकमपहर्तुं चरतीति गिरिचरः, तदुभयरूपाय 'नमः' । 'कु' (भूमिं गृह्येचादिरूपां) कुञ्चन्ति (अपहरन्तीति) कुलुञ्चाः, तेषां पालकाय 'नमः' ।

अथ नवमं यजुराह,—“नम इषुमन्तो धन्वाविभ्यश्च वो नमः^(९)” इति । भीषयितुं हस्ते वाणधारिण इषुमन्तः, तथा, भीषयितुं हस्ते धनुर्धारिणो धन्वाविनः, तदुभयरूपा हे रुद्राः, 'व' (युष्मभ्यं) 'नमः' इति विशेषणद्वयेन वाक्यं भेत्तुं द्विर्नमस्कारः ।

अथ दशमं यजुराह,—“नम आतन्वानेभ्यः प्रतिदधानेभ्यश्च वो नमः^(१०)” इति । धनुषि ज्यामारोपयन्त आतन्वानाः, तद्रूपेभ्यो युष्मभ्यं रुद्रेभ्यः 'नमः' । धनुषि वाणं सन्ध्यानाः, तद्रूपेभ्यो युष्मभ्यं 'नमः' ।

अथैकादशं यजुराह,—“नम आयच्छन्तो विसृजन्तश्च वो

नमः^(११)” इति । व्याकर्षणं कुर्वन्त आयच्छन्तः । वाचं सुष्ठुनो
विस्तृजन्तः । त्रैवं पूर्ववद्व्याख्येयम् ।

अथ द्वादशं यजुराह,—“नमोऽस्यज्ञो विध्यज्ञश्च वो नमः^(१२)”
इति । सुष्ठुस्य वाचस्य सख्यपर्यन्तं गमनं चयनं, तस्य कर्त्तारो
अस्मन्तः । सख्यसमीपं गतस्य वाचस्य सख्ये प्रवेगो वेधः, तस्य
कर्त्तारो विध्यन्तः ।

अथ त्रयोदशयजुरादि—सप्तदशयजुःपर्यन्तानि स्पष्टार्थाव्याह,—
“नम आसीनेभ्यः ब्रह्मानेभ्यश्च वो नमो^(१३) नमः स्वपज्ञो जाघज्ञश्च
वो नमो^(१४) नमस्त्रिष्ठज्ञो धावज्ञश्च वो नमो^(१५) नमः सभाभ्यः
सभापतिभ्यश्च वो नमो^(१६) नमो अग्नेभ्योऽन्नपतिभ्यश्च वो नमः^(१७)”
इति ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्यजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥०॥

नम आध्याधिनीभ्यो विविध्यन्तीभ्यश्च वो नमः^(१)
नम उगणाभ्यस्तृहतीभ्यश्च वो नमः^(२) नमो यत्सेभ्यो
यत्सपतिभ्यश्च वो नमः^(३) नमो व्रातेभ्यो व्रातपतिभ्यश्च
वो नमः^(४) नमो गण्येभ्यो गणपतिभ्यश्च वो नमः^(५)
नमो विरूपेभ्यो विश्वरूपेभ्यश्च वो नमः^(६) नमो

म॒हद्भाः क्षु॒क्षुकेभ्य॑श्च वो नमः^(९) नमो॑ र॒थिभ्यो॑ऽर॒थेभ्य॑श्च
वो नमः^(९) नमो॑ रथेभ्यः ॥ १ ॥

रथ॑पतिभ्यश्च वो नमो॑ नमः॒ सेना॑भ्यः सेना॒निभ्य॑श्च
वो नमो॑ नमः॒ क्ष॒तृभ्यः॑ संग्र॒हीतृ॑भ्यश्च वो नमो॑ नमः॒
स्त॒क्ष्मभ्यो॑ रथ॒कारेभ्य॑श्च वो नमो॑ नमः॒ कु॒लाले॑भ्यः
क॒र्म्मारे॑भ्यश्च वो नमो॑ नमः॒ पु॒ञ्जिष्टे॑भ्यो निषा॒देभ्य॑श्च
वो नमो॑ नमः॒ इषु॑क्ष॒द्भ्यो ध॒न्व॒क्ष॒द्भ्यश्च॑ वो नमो॑ नमो॑
ऋ॒ग॒युभ्यः॑ अ॒निभ्य॑श्च वो नमो॑ नमः॒ अ॒भ्यः अ॒प॒तिभ्य॑श्च,
वो नमः^(९-१०) ॥ २ ॥

रथे॑भ्यः । अ॒प॒तिभ्य॑श्च । हे च ॥ ४ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
चतुर्थोऽनुवाकः ॥०॥

द्वितीयेऽनुवाके यानि उभयतो नमस्काराणि यजूंषि उक्तानि,
तेभ्योऽन्यानि कानिचिदुभयतो नमस्काराणि च यजूंषि चतुर्थेऽभिधी-
यन्ते । तत्र प्रथमं यजुराह,—“नम आ॒व्याधि॒नीभ्यो॑ विवि॒ध॒न्तीभ्य॑श्च
वो नमः^(१)” । ‘आ’ (समन्तात्) वेङ्गुं ब्र॒ह्मा स्त्रीमूर्त्तय आ-
व्याधि॒न्यः, वि॒ज्ञे॒षेण वेङ्गुं ब्र॒ह्मा विवि॒ध॒न्त्यः, ताभ्यः ‘नमः’ ।

अथ द्वितीयं यजुराह,—“नम उ॒ग॒ष्ठाभ्य॑स्तृ॒ह॒स्तीभ्य॑श्च वो नमः^(१)”

इति । उक्तृष्टा गणरूपाः सप्तमादकाद्या स्त्रिय उगणाः, हिंसितुं समर्था दुर्गाद्या उग्रदेवताः दंष्ट्रयः ताभ्यः 'नमः' ।

अथ द्वतीयं यजुराह,—“नमो गृत्सेभ्यो गृत्सपतिभ्यश्च वो नमः^(१)” इति । गर्धनग्रीवा गृत्साः, विषयसम्पटा इत्यर्थः, तेषां पाशका गृत्सपतयः, तेभ्यः 'नमः' ।

अथ चतुर्थं यजुराह,—“नमो ब्रातेभ्यो ब्रातपतिभ्यश्च वो नमः^(२)” इति । नानाजातीयानां संघाता ब्राताः, तेषां पाशका ब्रातपतयः, तेभ्यः 'नमः' ।

अथ पञ्चमं यजुराह,—“नमो गण्णेभ्यो गणपतिभ्यश्च वो नमः^(३)” इति । देवस्नानुचरा भूतविशेषा गणाः, तेषां पाशका गणपतयः, तेभ्यः 'नमः' ।

अथ षष्ठं यजुराह,—“नमो विरूपेभ्यो विश्वरूपेभ्यश्च वो नमः^(४)” इति । विरूपा विवृतरूपा नग्नमुष्णादयः, विश्वरूपाः तुरङ्गगजवल्गादिनानाविधरूपधारिणो भूत्याः, तेभ्यः 'नमः' ।

अथ सप्तमं यजुराह,—“नमो महद्भ्यः सुहोत्रेभ्यश्च वो नमः^(५)” इति । अणिमाद्यैश्वर्योपेता महान्तः, तद्रहिताः सुहोत्राः, तेभ्यः 'नमः' ।

अथाष्टमं यजुराह,—“नमो रथिभ्योऽरथेभ्यश्च वो नमः^(६)” इति । रथमारूढा रथिनः, तद्रहिता अरथाः, तेभ्यः 'नमः' ।

अथ नवममारभ्य सप्तदशपर्यन्तानि यजुंषि स्पष्टार्थानि यजुंषि आह,*—“नमो रथेभ्यो रथपतिभ्यश्च वो नमो^(७) नमः सेनाभ्यः

* अथ यजुंषि इत्येकोऽधिक इव प्रतिभाति ।

केनाग्निभ्यश्च वो नमो^(१७) नमः सद्यभ्यः सङ्गृहीद्यभ्यश्च वो नमो^(१८)
 नमस्तत्त्वभ्यो रथकारेभ्यश्च वो नमो^(१९) नमः कुसालेभ्यः कर्मारेभ्यश्च
 वो नमो^(२०) नमः पुच्छिष्टेभ्यो निषादेभ्यश्च वो नमो^(२१) नम इषुह्यभ्यो
 धन्वह्यश्च वो नमो^(२२) नमो मृगयुभ्यः श्वनिभ्यश्च वो नमो^(२३)
 नमः श्वभ्यः श्वपतिभ्यश्च वो नमः^(२४) इति । पक्षिपुञ्जानां घातकाः
 पुच्छिष्टाः । मत्स्यघातिनो निषादाः । शृङ्गा गलेषु बद्धानां पात्राणां
 धारकाः श्वनयः ।

अत्र द्वितीयानुवाको स्त्रीलार्थदेवतामूर्त्तिप्राधान्येन स्रोतुं प्रवृत्तः ।
 तृतीयानुवाकश्चैरमूर्त्तिप्राधान्येन स्रोतुं प्रवृत्तः । चतुर्थोऽनुवाको
 नागाजातिप्राधान्येनेति विभागो द्रष्टव्यः ॥

इति शायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छन्दश्चतुः-
 शंखिताभाख्ये चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥०॥

नमो भ॒वाय॑ च रु॒द्राय॑ च नमः श॒र्वाय॑ च पशुप॒तये॑
 च नमो नी॒ल॒ग्री॒वाय॑ च शि॒ति॒क॒ण्ठाय॑ च नमः क॒प-
 र्द्दि॒ने च व्यु॒त्त॒केशाय॑ च नमः स॒ह॒स्रा॒क्षाय॑ च श॒त-
 ध॒न्वने॑ च नमो गि॒रि॒शाय॑ च शि॒पि॒वि॒ष्टाय॑ च नमो
 मी॒ढु॒ष्ट॒माय॑ चेषु॒मते॑ च नमो ह॒स्वाय॑ च वा॒म॒नाय॑ च
 नमो वृ॒ह॒ते च व॒र्षी॒य॒से च नमो वृ॒द्धाय॑ च स॒ं॒वृ॒ध्वने॑
 च ॥ १ ॥

नमो अग्नि॑याय च प्रथ॑माय च नम आश्वे॑ चा-
जि॒राय च नमः॑ शीघ्रि॑याय च शी॒भ्याय च नम॑
ऊ॒र्ध्वाय चाव॑स्वन्याय च नमः॑ सोत॒स्याय च दी॒प्याय
च^(१-१५) ॥ २ ॥

संवृ॑ध्वने च । पञ्च॑विंशतिश्च ॥ ५ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

चतुर्थेऽनुवाके उभयतो नमस्काराणि यजूंषि समापितानि ; अथ
पञ्चममारभ्य नवमानेष्वनुवाकेषु नमस्कारोपक्रमारब्धे च यजूंषि
आषाद्यन्ते । तत्र पञ्चमानुवाके प्रथमं यजुरारभ्य पञ्चदशान्तानि
यजूंषि आह,—“नमो भवाय च रुद्राय च^(१) नमः शर्वाय च पशुपतये
च^(२) नमो नीलघ्नीवाय च श्रितिकण्ठाय च^(३) नमः कपर्दिने च
शुक्लकेशाय च^(४) नमः सहस्रालाय च शतधन्वने च^(५) नमो गिरिजाय च
शिपिविष्टाय च^(६) नमो मीढुष्टमाय सेषुमते च^(७) नमो ह्रस्वाय च
वामनाय च^(८) नमो वृहते च वर्षीयसे च^(९) नमो वृद्धाय च
संवृ॑ध्वने च^(१०) नमो अग्नि॑याय च प्रथ॑माय च^(११) नम आश्वे॑
चाजि॒राय च^(१२) नमः शीघ्रि॑याय च शी॒भ्याय च^(१३) नम ऊ॒र्ध्वाय
चाव॑स्वन्याय च^(१४) नमः सोत॒स्याय च दी॒प्याय च^(१५)” इति ।
भवन्ति प्राणिनोऽस्मादिति भवः । रुद्रो,—रोदनहेतुभूतं दुःखं
द्रावयतीति रुद्रः । शृणोति हिंसति पापमिति ब्रह्म । पशु-

समानान् अज्ञानिनः पुद्गलान् पाशयतीति पशुपतिः । काष्णकूट-
 धारणेन नीलवर्णो ग्रीवकदेवो यस्यासौ नीलपीवः । श्रितिः
 श्वेतवर्णावशिष्टः कण्ठप्रदेवो यस्यासौ श्रितिकण्ठः । कपर्दी जटाजूटो
 यस्यासीति कपर्दी । मुण्डितकेशो व्युत्तकेशः । पाशुपतादिवेषेण
 कपर्दित्वं, यत्यादिवेषेण मुण्डितकेशत्वं । इन्द्रवेषेण सहस्राक्षत्वं ।
 सहस्रभुजावतारेण व्रतसङ्ख्याकैर्धनुर्भिरुपेतत्वं । गिरौ कैलासे भ्रते
 बिभ्रतीति गिरिभ्रः । विष्णुमूर्तिधारी श्रिपिविष्टः, 'विष्णुः श्रिपिविष्टः'
 इति श्रुतेः । मेघरूपेणात्यन्तं वर्षयित्वा मीढुष्टमः । वाणधारक
 इषुमान् । शरीरेऽल्पप्रमाणत्वं द्रुत्वत्वं । अङ्गुल्याद्यवयवसङ्कोचाद्
 वामनत्वम् । आकारेण प्रौढो दृढत् । गुणैः समृद्धो वर्षीयान् ।
 वयसाऽधिको वृद्धः । सम्यक् स्तुतिभिर्वर्धितः संवृद्धा । जगदुत्पत्तेः
 पूर्वमवस्थितोऽग्रियः । सभार्या सुखः प्रथमः । आशुर्ब्यापी । अजिरो
 गमनकुञ्जलः । श्रीघ्नियः श्रीघ्नगामी । श्रीभञ्ज उदकप्रवाहवाची, तत्र
 अवस्थितः श्रीभ्यः । ऊर्मैस्तरङ्गैः स्थित ऊर्म्यः । अवस्थने (ध्वनिरहिते)
 स्थिरजलेऽवस्थितोऽवस्थन्यः । स्रोतसि (प्रवाहे) स्थितः स्रोतस्यः । दीपे
 वारिमध्यवर्त्तिभूमौ स्थितो दीप्यः । अत्रैकैकस्मिन् यजुषि चतुर्थ्यन्ताभ्यां
 पदाभ्यां नमःशब्दं पृथगन्वेतुं समुच्चयार्थं चकारौ पठितौ ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
 संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥०॥

नमो ज्येष्ठाय च कनिष्ठाय च नमः पूर्वजाय चा-
 परजाय च नमो मध्यमाय चापगल्भाय च नमो
 जघन्याय च बुभ्रियाय च नमः सोम्याय च प्रति-
 सूर्याय च नमो याम्याय च क्षेम्याय च नम उर्वर्याय
 च खल्याय च नमः श्लोक्याय चावसान्याय च नमो
 वन्याय च कक्षाय च नमः अवाय च प्रतिअवाय च,
 नम आशुषेणाय चाशुरथाय च नमः शूराय चाव-
 भिन्दते च नमो वर्मिणे च वरूथिने च नमो विल्मिने
 च क्वचिने च नमः श्रुताय च श्रुतसेनाय च^(१-१५) ॥
 ॥ १ ॥

प्रतिअवाय च । पञ्चविंशतिश्च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
 षष्ठोऽनुवाकः ॥०॥

पञ्चमेऽनुवाके कानिचिद् अन्यतरतो नमस्काराणि यजुषि उक्तानि ।
 अथ षष्ठे तथाविधान्येव कानिचिद् यजुषि उच्यन्ते । तत्र विद्यमानानि
 पञ्चदश यजुषि आह,—“नमो ज्येष्ठाय च कनिष्ठाय च^(१) नमः पूर्वजाय
 चापरजाय च^(२) नमो मध्यमाय चापगल्भाय च^(३) नमो जघन्याय
 च बुभ्रियाय च^(४) नमः सोम्याय च प्रतिसूर्याय च^(५) नमो याम्याय
 च क्षेम्याय च^(६) नम उर्वर्याय च खल्याय च^(७) नमः श्लोक्याय

चावसान्याय च^(८) नमो वन्याय च कक्ष्याय च^(९) नमः अवाय च
 अतिअवाय च^(१०) नम आशुषेणाय चाशुरथाय च^(११) नमः
 शूराय चावभिन्दते च^(१२) नमो वर्मिणे च वरूचिने च^(१३)
 नमो विलिप्ने* च कवचिने च^(१४) नमः अुताय अुतसेनाय
 च^(१५)” इति । विद्यैश्वर्यादिभिरधिको ज्येष्ठः । तैः रहितो अर्यः
 कनिष्ठः । पूर्वं (जगदादौ) हिरण्यगर्भरूपेणोत्पन्नः पूर्वजः ।
 अपरस्मिन् (जगदवसानकाले) संहर्तुं काष्ठान्यादिरूपेणोत्पन्नोऽपरजः ।
 मध्यकाले देवतिर्यगादिरूपेणोत्पन्नो मध्यमः । अपगच्छो प्रौढे-
 न्नियो वासः । जघने (गवादीनां पश्चाद्भागे) वत्सादिरूपेण भवो
 जघन्यः । बुध्ने (वृक्षादीनां मूले) शाखादिरूपेणोत्पन्नो बुध्नियः ।
 उभाभ्यां पुण्यपापाभ्यां सह वर्त्तत इति सोभ्यो† मनुष्यलोकः । अत
 एव आथर्वणिका आमनन्ति, ‘पुण्येन पुण्यं लोकं गयति पापेन पाप-
 सुभाभ्यामेव मनुष्यलोकम्’ इति । तत्र भवः सोभ्यः । प्रतिसरो
 विवाहादौ हस्ते धार्यमाणो रक्षाबन्धः, तमर्हतीति प्रतिसर्यः । यम-
 लोके पापिञ्चिकरूपेण भवो याम्यः । जेमो मोक्षः, तमर्हतीति
 जेम्यः । उर्वरा सर्वसस्याद्या भूमिः, तामर्हति धान्यविशेषरूपेणेति
 उर्वर्यः । खलो धान्यविवेचनदेशः, तमर्हति मेढ्यादिरूपेणेति खल्यः ।
 स्त्रोका वैदिकमन्त्राः, तत्प्रतिपाद्यत्वेन तत्र भवः स्त्रोक्ष्यः । अवसानं
 वेदान्तः‡, तत्प्रतिपाद्यत्वेन तत्र भवोऽवसान्यः । वने वृक्षादिरूपेण
 भवो वन्यः । कच्छे लतादिरूपेण भवः कक्ष्यः । अयत इति अवः-

* संहितायां विलिप्ने इति पाठः ।

† अथ सोभ इति पाठो भवितुं युक्तः ।

‡ अवसानवेदान्त इति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

ब्रह्मः, प्रतिश्रवः प्रतिध्वनिः । आशुः ब्रीह्यामिनी सेना यस्यासौ
आशुषेणः । ब्रीह्यामिनी रथो यस्यासावाशुरथः । शूरो युद्धे धैर्य-
वान् । अवभिन्दन् वैरिणां प्रहर्ता । वर्मो कञ्चुकोपेतः । वरूथी
मृहोपेतः । विल्लं विलोपेतं युद्धे त्रिरोरक्षकं, तदस्यासीति विल्ली ।
कवचः त्रिरोरक्षकः, सोऽस्यासीति कवची । श्रुतो वेदेषु प्रसिद्धः ।
श्रुतौ वेदेषु प्रसिद्धा सेना यस्य सः* श्रुतसेनः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छन्दयजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥०॥

नमो दुन्दुभ्याय चाहनन्याय च नमो धृष्णवे च
प्रमृशाय च नमो दताय च प्रहिताय च नमो
निषङ्गिणे चेषुधिमते च नमस्तीक्ष्णोषवे चायुधिने च
नमः स्वायुधाय च सुधन्वने च नमः सुत्याय च पथ्याय
च नमः काव्याय च नीप्याय च नमः सूद्याय च
सरस्याय च नमो नाद्याय च वैशन्ताय च ॥ १ ॥

नमः कूप्याय चावध्याय च नमो वर्धाय चावर्धाय
च नमो मेध्याय च विद्युत्याय च नमः ईध्रियाय
चातप्याय च नमो वात्याय च रेष्मियाय च नमो
वास्तव्याय च वास्तुपाय च^(१-११) ॥ २ ॥

* यस्याः स इति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

वैश्वन्ताय च । विश्वाय ॥ ७ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
सप्तमोऽनुवाकः ॥०॥

षष्ठेऽनुवाके यानि अन्यतरतो नमस्काराणि यजुंषि उक्तानि,
तेभ्योऽन्यानि कानिचित् सप्तमेऽभिधीयन्ते । तत्र विद्यमानानि षोडश
यजुंष्याह,—“नमो दुन्दुभ्याय आहनन्याय च^(१) नमो धृष्णवे च
प्रमृशाय च^(२) नमो दूताय च प्रहिताय च^(३) नमो निषङ्गिणे
चेषुधिमते च^(४) नमस्तीक्ष्णेषवे चायुधिने च^(५) नमः स्वायुधाय च
धन्वने च^(६) नमः सुत्याय च पथ्याय च^(७) नमः काव्याय च
नीप्याय च^(८) नमः सुद्याय च सरस्याय च^(९) नमो नाद्याय च
वैश्वन्ताय च^(१०) नमः कूप्याय चावद्याय च^(११) नमो वर्ध्याय
चावर्ध्याय च^(१२) नमो मेध्याय च विद्युत्याय च^(१३) नम ईध्रियाय
चातप्याय च^(१४) नमो वात्याय च रेभ्रियाय च^(१५) नमो वास्तव्याय
च वास्तुपाय च^(१६)” इति । दुन्दुभौ (भेरीं) भवः शब्दो
दुन्दुभ्यः । आहन्यते ताद्यतेऽनेनेत्याहननं दुन्दुभ्याघातार्थो दण्डः,
तत्र ताडनरूपेणोत्पन्न आहनन्यः । धृष्णुः युद्धे पलायनरहितः ।
प्रमृशः परसैन्यवृत्तान्तपरामर्शकः । दूतः तद्वृत्तान्तज्ञानकुशलः । प्रहितः
स्वामिना प्रेषितः पुरुषः । निषङ्गी खड्गहस्तः । इषुधिमान् वाणा-
धारयुक्तः । तीक्ष्ण इषवो यस्यासौ तीक्ष्णेषुः । बह्वनि आयुधानि
अस्य सन्तीत्यायुधी । शोभनमायुधं त्रिशूलरूपं यस्यासौ स्वायुधः ।

शोभनं धन्व* पिनाकरूपं यस्यासौ सुधन्वा । स्रुतिः पादसङ्घारमाच-
 योग्यः सुद्रमार्गः, तमर्हतीति स्रुत्यः । पन्थाः अश्वादिसङ्घारक्षमः† प्रौढो
 मार्गः, तमर्हतीति पथ्यः । कुक्षितमटति जलमचेति‡ काटः, अल्प-
 प्रवाहयोग्यः कुक्ष्याप्रदेशः, तच्चाल्परूपेण भवः काव्यः । यस्मिन् प्रदेशे
 पर्वताद्याज्जलं न्यग्भावेन पतति स प्रदेशो गीपः, तच्च भवो गीप्यः ।
 स्रदः कर्दमप्रदेशः, तच्चत्य-जलरूपः स्रद्यः । सरः प्रसिद्धं, तच्चत्य-
 जलरूपः सरद्यः । नदीगतजलरूपो नाद्यः । अल्पसरो वैग्रन्तः,
 तच्चत्य-जलरूपो वैग्रन्तः । कूपस्त्रजलरूपः कूप्यः । अवटस्त्रजलरूपो
 ज्वय्यः । वर्षजलरूपो वर्थ्यः । अवर्थ्यः,—वर्षनिरपेक्षसमुद्रादिजलरूपेण
 अवर्थ्यः । मेघेषु स्थितो मेथ्यः । विद्युता सह चरितो विद्युत्यः ।
 ईधं निर्मलरूपत्वेन दीप्यमानं शरदभ्रं, तच्च भव ईध्रियः । आतपेन
 सह दृष्ट आतप्यः । वातेन सह दृष्टो वात्यः । रिथ्यन्ति विगम्यन्ति
 भूतानि अचेति रेद्यः प्रलयकालः, तच्च भवः शर्करापाषाणादिसहितो
 दृष्टिजलविश्लेषो रेभियः । वसु धनं (गवादिपदार्थरूपं), तच्च तत्कार्य-
 रूपेणावस्थितो वास्तव्यः । गृहनिर्माणार्था भूमिर्वास्तुः, तत्पात्रको
 वास्तुपः ॥

इति साधनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
 संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥०॥

* अथ धनुः इति पाठो भवितुं युक्तः ।

† पश्यादिसङ्घारक्षम इति सर्वत्र पाठो न सम्भक् ।

‡ मन्नेति सर्वत्र पाठो न सम्भक् ।

नमः सोमाय च रुद्राय च नमस्ताम्राय चारुणाय
 च नमः शङ्गाय च पशुपतये च नमः उग्राय च
 भीमाय च नमो अग्नेवधाय च दूरेवधाय च नमो
 हन्त्रे च हनीयसे च नमो वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यो नम-
 स्ताराय नमः शम्भवे च मयोभवे च नमः शङ्कराय च
 मयस्कराय च नमः शिवाय च शिवतराय च ॥ १ ॥

नमस्तीर्थाय च कूल्याय च नमः पायीय चावा-
 यीय च नमः प्रतरणाय चोत्तरणाय च नमः आता-
 र्थाय चालाद्याय च नमः शष्पाय च फेन्याय च नमः
 सिकत्याय च प्रवाद्याय च^(१-१०) ॥ २ ॥

शिवतराय च । चि२शच्च ॥ ८ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्यकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
 अष्टमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

सप्तमोऽनुवाके यानि यजूंषि अन्यतरतो नमस्कारानि उक्तानि,
 तेभ्योऽन्यानि कानिचिदन्यतरतो नमस्काराणि यजूंषि अष्टमे
 कथ्यन्ते । तत्र विद्यमानानि सप्तदश यजूंषि आह,—“नमः सोमाय
 च रुद्राय च^(१) नमस्ताम्राय चारुणाय च^(२) नमः शङ्गाय च
 पशुपतये च^(३) नम उग्राय च भीमाय च^(४) नमो अग्नेवधाय च
 दूरेवधाय च^(५) नमो हन्त्रे च हनीयसे च^(६) नमो वृक्षेभ्यो

हरिकेशेभ्यो^(७) नमः ताराय^(८) नमः ब्रह्मणे च मयोधवे च^(९)
 वसुः ब्रह्मराय च मयस्कृताय च^(१०) वसुः त्रिवाय च त्रिवतराय
 च^(११) नमस्तृतीयाय च कृत्वाय च^(१२) नमः पार्याय चावार्याय
 च^(१३) नमः प्रतरणाय चोत्तरणाय च^(१४) नम आतार्याय चासा-
 द्याय च^(१५) नमः ब्रह्माय च फेन्याय च^(१६) नमः सिकत्याय च
 प्रवाद्याय च^(१७) इति । उभया सह वर्त्तत इति सोमः । रुद्रो
 रोदनहेतुभूतदुःखं द्रावयति विनाशयतीति रुद्रः । आदित्यरूपेण
 उदयकालेऽत्यन्तं रक्तः तासः । उदयादूर्ध्वम् ईषद्रक्तोऽरुणः । अं
 सुखं गमयति प्रापयतीति ब्रह्मः । पशूनां पालयिता पशुपतिः ।
 विरोधिना नाशयितुं क्रोधयुक्त उग्रः । दर्शयमात्रेण विरोधिनां
 भयहेतुर्भीमः । अग्रे पुरतो वधोऽस्येति अग्नेवधः, एवं दूरेवधः;
 पुरतो दूरे वा वर्त्तमानं विरोधिनां अनाथासेन हन्तीत्यर्थः । लोके
 ऽपि यत्र विरोधिनां हन्ति तत्र तद्रूपेणायमेव हन्ता; अत
 ह्वेभ्यरेणाजुमं प्रत्युक्तं, “मयैवेते निहताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव
 सत्यमाचिन्” इति । संहारकालेऽतिशयेन सर्वेषां हन्ता हनीयान् ।
 हरितवर्णानि केयसदृशानि वर्णानि येषां ते हरिकेशाः, तथाविधा
 ये वृक्षाः कल्पतदप्रवृत्तयः, तद्रूपोऽयं रुद्र इत्यर्थः । तारः प्रणव-
 प्रतिपाद्यः । अं (सुखं) भावयति उत्पादयतीति ब्रह्मः । मयः सुखं
 भावयतीति मयोधुः । एकं विषयसुखम्, अपरं मोक्षसुखमिति
 तयोर्विवेकः । पित्रादिरूपेण अं (लौकिकसुखं) करोतीति ब्रह्मरः ।
 आचार्यरूपेण मयो मोक्षसुखं करोतीति मयस्कृताः । साक्षात्सुख-
 कारित्वमेताभ्यां पदाभ्यामुक्तं । एतन्मुखेन कारयित्वं पूर्वाभ्यां

पदाभ्यामिति विवेकः । शिवः कल्याणरूपः, स्वयं निष्कल्मष इत्यर्थः ।
 अतिशब्देन शिवः शिवतरः, स्वभक्तान् अपि निष्कल्मषान् करोती-
 त्वर्थः । तीर्थे प्रयागादौ सम्बन्धितस्तीर्थः । कूले नदीतीरादौ
 प्रतिष्ठापितलिङ्गरूपेणावतिष्ठत इति कूल्मः । पारे संसारसमुद्रस्य
 परतीरे मुमुक्षुभिर्भयत्वेनावतिष्ठत इति पार्यः । अवारे अर्वाक्रीरे
 संसारश्रीहेतुकाम्यफलप्रदत्वेनावतिष्ठत इत्यवार्थः । प्रकृष्टेन मन्त्र-
 जपादिरूपेण पापतरणहेतुः प्रतरणः । तत्त्वज्ञानरूपेण कृत्स्नसंसारो-
 त्थारणहेतुरुत्तरणः । सम्भवत्यपि संसारोत्तरणहेतौ तत्त्वज्ञाने तदुपेक्ष्य
 काम्यकर्मानुष्ठानेन संसारे पुनरागमनम् आतारः, तमर्हतीत्यातार्थः,
 काम्यफलप्रद इत्यर्थः । अलं सम्पूर्णं कर्म यथा भवति, तथा कर्म-
 फलमन्तीत्यलादौ जीवः, 'तथोरम्यः पिप्पलं स्वादक्षि' इति श्रुतेः, तस्य
 प्रेरकत्वेन तत्सम्बन्धित्वादात्ताद्यः । शब्धं वासवदणं, गङ्गातीरादा-
 वुत्पन्नकुम्भाकुरादि, तदर्हतीति शब्धः । नदीमध्यगतं फेनमर्हतीति
 फेन्यः । सिकतामर्हतीति सिकत्यः । प्रवाहमर्हतीति प्रवाह्यः । यः
 पुरुषः अद्वालुः सन् स्वानादितत्परो निरन्तरं गङ्गादितीरे वर्तते
 तद्रूप इति शब्धादिशब्दानां तात्पर्यार्थः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
 संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके अष्टमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

नम इरिष्याय च प्रपथ्याय च नमः किंशिलाय
 च क्षयणाय च नमः कपर्दिने च पुस्त्ये च नमो
 गोक्षाय च मृक्षाय च नमस्तल्पाय च गेक्षाय च
 नमः काक्षाय च गङ्गरेष्ठाय च नमो हृदय्याय च
 निवेष्टाय च नमः पांसव्याय च रजस्थाय च नमः
 शुष्काय च हरित्याय च नमो लोप्याय चोत्प्याय
 च ॥ १ ॥

नम ऊर्ध्वाय च सूर्याय च नमः पर्याय च पर्श-
 शाय च नमोऽपगुरमाणाय चाभिघ्नते च नम आरि-
 खदुते च प्ररिखदुते च नमो वः किरिकेभ्यो देवानां
 हृदयेभ्यो नमो विश्वीर्णकेभ्यो नमो विचिन्वत्केभ्यो
 नम आनिर्हतेभ्यो नम आमीवत्केभ्यः^(१-१८) ॥ २ ॥

उत्प्याय च । चयस्त्रिंशच्च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
 नवमोऽनुवाकः ॥०॥

अष्टमोऽनुवाके यानि अन्यतरतो नमस्काराणि यजुषि उक्तानि,
 तेभ्योऽप्यन्यानि कानिचिन्नवमोऽनुवाके उच्यन्ते । तच्च विद्यमानानि
 एकोनविंशतिसङ्ख्याकानि यजुषि आह,—“नम इरिष्याय च प्रपथ्याय
 च^(१) नमः किंशिलाय च क्षयणाय च^(२) नमः कपर्दिने च पुस्त्ये च

च^(१) नमो गोष्ठ्याय च गृह्याय च^(२) नमस्तस्याय च गेह्याय
 च^(३) नमः कात्याय च गङ्गरेष्ठाय च^(४) नमो ब्रह्म्याय च निवेद्याय
 च^(५) नमः पांसव्याय च रजस्याय च^(६) नमः शुष्क्याय च
 हरित्याय च^(७) नमो लोप्याय चोत्प्याय च^(८) नम ऊर्याय च
 सूर्याय च^(९) नमः पर्ण्याय च पर्णश्रद्याय च^(१०) नमोऽपगुरमाणाय
 चाभिघ्नते च^(११) नम आरिखदते च प्ररिखदते च^(१२) नमो वः
 किरिकेभ्यो देवानां हृदयेभ्यो^(१३) नमो विचीणकेभ्यो^(१४) नमो
 विचिन्वत्केभ्यो^(१५) नम आनिर्हतेभ्यो^(१६) नम आमीवत्केभ्यो^(१७)”
 इति । इरिणम् ऊषरं, तच्च भव इरिणः । प्रपथो बह्वभिः सेवितो
 मार्गः, तच्च भवः प्रपथः । कुक्षिताः क्षुद्राः शिला यत्र प्रदेशे, तादृशः
 आर्कः रिलः प्रदेशः किंशिलः । जयणो निवासयोग्यो देशः । कपर्दी
 जटाबन्धनवान् । भक्तानां पुरतस्तिष्ठतीति पुस्तिलः । गवां स्थानं
 गोष्ठं तच्च भवो गोष्ठ्यः । गृहे भवो गृह्यः । तस्ये खट्वायां श्रयानः
 तस्यः । गेहे प्रासादे भवो गेह्यः । कुक्षितमटति कण्टकलतादि-
 पूर्णतया दुष्प्रवेक्ष्यं प्राप्नोतीति दुर्गमारण्यविशेषः काटः, तच्च भवः
 कात्यः । गङ्गरे विषमे गिरिगुहादौ तिष्ठतीति गङ्गरेष्ठः । ब्रह्मेषु
 अगाधजलेषु भवो ब्रह्म्यः । निवेद्यं नीहारजलं तच्च भवो निवेद्यः ।
 पांसुषु परमाणुस्त्वस्थितः पांसव्यः । रजसि विसृष्टायां धूल्यामवस्थितो
 रजस्यः । शुष्केषु काष्ठेषु भवः शुष्कगः । हरितमार्द्रं, तच्च भवो
 हरित्यः । लुप्यते तृणादिकमस्मिन्निति लोपः कठिनप्रदेशः, तच्च
 भवो लोप्यः । उलपा बन्धजतृणादयः, तच्च भव उलप्यः । ऊर्यां
 पृथिव्यां भव ऊर्यः । शोभना ऊर्मयो यस्या नद्या सेयं सूर्मिः,

तच्च भवः सूर्यः । पर्णेषु पत्रेषु भवः पर्णः । शुक्लाणां पर्णानां सङ्गातः
पर्णव्रक्षः, तच्च भवः पर्णव्रक्षः । अपगुरमाण उद्यताद्युधः । अभिघ्नन्
प्रहरन् । आरिखदन् इषत्खेदयन् । प्ररिखदन् अत्यन्तं खेदयन् ।
किरन्ति भक्तेभ्यो धमानीति किरिका उदाराः रुद्रावताराः ।
ते च देवानां हृदयभूताः, सर्वदेवप्रियत्वात्; तादृग्भ्यो 'वो'
(युष्मद्भ्यः) नमः । क्षीणकेभ्यो विपरीता विक्षीणकाः, कदाचिदपि क्षय-
रहिता इत्यर्थः । विचिन्वन्ति अपेक्षितमर्थं साधयन्तीति विचिन्वत्काः ।
'आ' समन्तात् निःशेषेण हृतं पापं यैस्ते आनिर्हताः । 'आ' समन्तात्
मीवन्ति* प्राप्नुवन्तीति आमीवत्काः । अत्र 'देवानां हृदयेभ्यः'
इति विक्षीणविचिन्वदानिर्हतामीवत्केषु† अयमुपपद्यते ।

पञ्चमानुवाकमारभ्य नवमान्तेष्वनुवाकेषु अन्यतरतो नमस्काराणि
बह्वि यजुंषि अभिहितानि । तैः सर्वैः परमेश्वरस्य सार्वभौम्यं प्रतिपादयितुम्
एकैकेन यजुषा स्वावरं जङ्गमं चैकैकं रूपमभिहितं । अनुवाकभेदेऽस्य
ऋतोर्वह्निःप्रयोगे मन्त्रभेदाभिप्रायेण द्रष्टव्यः । एकैकोऽनुवाक एकैको
मन्त्रः । तस्य पुरश्चरणादिप्रकारस्तु रुद्रकल्पेऽभिधास्यते ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥०॥

* 'मीवन्ती' इति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

† अत्र विक्षीणक-विचिन्वत्कानिर्हतामीवत्केषु इति पाठो भवितुं
युक्तः । 'विक्षीणविचिन्वदानिर्हत आमीवत्केषु' इति सर्वत्र पाठो न
सम्यक् ।

द्रा॒पे अ॒न्य॑स॒स्य॑ते॒ दरि॑द्र॒न्वी॒ल॒लो॒हित॑ । ए॒षां पु॒रु॒षा॒-
 क्षा॒म॒षां प॑ञ्च॒नां मा॑ भे॒र्मारो॑ मो ए॒षां कि॒ञ्च॒नाम॑मत्^(१) ।
 या ते रु॒द्र शि॒वा त॒नूः शि॒वा वि॒श्वाह॑भेष॒जी । शि॒वा
 रु॒द्रस्य॑ भेष॒जी तया॑ नो मृ॒द्ध जी॒वसे॑^(२) । इ॒मा रु॒द्राय॑
 त॒वसे॑ क॒प॒र्दिने॑ क्ष॒य॒द्वी॒राय॑ प्र॒भ॒राम॑हे म॒तिं । यथा॑
 नः श॒मस॑द् द्वि॒पदे॑ चतु॒ष्पदे॑ वि॒श्वं पु॒ष्टं ग्रा॒मे अ॒स्मिन् ॥
 ॥ १ ॥

अ॒ना॒तुरं^(३) । मृ॒डा नो॑ रु॒द्रोत॑ नो म॒यस्कृ॑धि क्ष॒य॒-
 द्वी॒राय॑ नम॒सा वि॒धेम॑ ते । य॒च्छ॒ च यो॒श्च म॑नु॒राय॑ञ्चे
 पि॒ता तद॑श्चाम॒ तव॑ रु॒द्र प्र॒णी॒तौ^(४) । मा नो॑ म॒हान्त॑-
 मु॒त मा नो॑ अ॒र्भ॒कं मा न॑ उ॒क्षन्त॑मु॒त मा न॑ उ॒क्षितं॑ ।
 मा नो॑ व॒धीः पि॒तरं॑ मे॒त मा॒तरं॑ प्रि॒या मा न॑स्त॒नुवः॑ ॥
 ॥ २ ॥

रु॒द्र री॒रि॒षः^(५) । मा न॑स्तो॒के तन॑ये॒ मा न॑ आ॒युषि॑
 मा नो॑ गो॒षु मा नो॑ अ॒श्वेषु॑ री॒रि॒षः । वी॒रा॒न्मा नो॑
 रु॒द्र भा॑मि॒तो व॑धी॒ह॒वि॒षन्तो॑ नम॒सा वि॒धेम॑ ते^(६) ।
 आ॒रा॒त्ते गो॒घ्न उ॒त पू॒रुष॑घ्ने क्ष॒य॒द्वी॒राय॑ सु॒म॒म॒स्मे ते॑
 अ॒स्तु । र॒क्षा च॑ नो अ॒धि च॑ दे॒व ब्रू॒ह॒धा च॑ नः श॒र्म
 य॒च्छ द्वि॒वर्हाः^(७) । स्तु॒हि ॥ ३ ॥

अ॒तं ग॑र्त॒सद॑ यु॒वानं॑ मृ॒गं न॑ भी॒ममु॑प॒ह॒न्तु॑मु॒ग्रं ।

मृडा अरिचे रुद्रस्तवानो अन्यं ते अस्मन् नि वपन्तु
 सेनाः^(८) । परिं यो रुद्रस्य हेतिर्वृक्षस्तु परिं त्वेषस्य
 दुमतिरघायोः । अथ स्थिरा मधवश्चास्तनूष मीढ-
 स्तोकाय तनयाय मृडय^(९) । मीढुष्टम् शिवतम शिवो
 नः सुमना भव । परमे वृक्ष आयुधं निधाय कृत्तिं
 वसान आ चर पिनाकं ॥ ४ ॥

बिभ्रदागहि^(१०) । विकिरिद् विलोहित नमस्ते
 अस्तु भगवः । यास्ते सहस्रं हेतयोऽन्यमस्मन्नि-
 वपन्तु ताः^(११) । सहस्राणि सहस्रधा बाहुवोस्तव हेतयः ।
 तासामीशानो भगवः पराचीना मुखा कृधि^(१२) ॥ ५ ॥

अस्मिन् । तनुवः । स्तुहि । पिनाकम् । एकाक्ष-
 चिःशच्च ॥ १० ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
 दशमोऽनुवाकः ॥०॥

द्वितीयानुवाकमारभ्य नवमान्तेष्वनुवाकेषु विविधानि यजुंषि
 उभयतो नमस्काराणि अन्यतरतो नमस्काराणि चोक्तानि । अथ दशमे-
 ऽनुवाके ऋगूपा मन्त्रा उच्यन्ते । तत्र प्रथमामृचमाह,—“द्राणे
 अन्धसस्यते दरिद्रं नीललोहित । एषां पुरुषाणामेषां पशूनां मा भे-

मोऽरो मो एषां किञ्चनाममत्^(१)” इति । द्रापयति (कुसितां गतिं प्रापयति) इति द्रापिः, पापिनो नरकप्रदानेन क्षोत्रयतीत्यर्थः । अन्धोऽक्षं तस्य ण्तिः (पासकः), भक्तानामक्षं पासयतीत्यर्थः । दरिद्रत् अकिञ्चनः, स्वयंविरक्त इत्यर्थः । कण्ठे नीलोऽन्यत्र लोहित इति नीललोहितः । एतैः ऋदैः सम्बोध्यमान हे रुद्र, ‘एषां’ अस्मदीयानां ‘पुरुषाणां’ (पुत्रपौत्रादीनां) अस्मदीयानां ‘पशूनां’ (गोमहिष्यादीनाञ्च) समूहं ‘मा’ ‘भेः’ (मा भीषय) । ‘एषाम्’ उक्तानां सर्वेषां मध्ये ‘किञ्चन’ (एकमपि वस्तु) ‘मा अरः’ (मा गच्छतु) मा विनश्यत्वित्यर्थः । ‘मो’ ‘आममत्’ (मैव इग्यमभूत्) ।

अथ द्वितीयामाह,—“या ते रुद्र श्रिवा तनूः श्रिवा विश्वाह-भेषजी । श्रिवा रुद्रस्य भेषजी तथा नो मृडि जीवसे^(१)” इति । हे ‘रुद्र’, त्वदीया ‘श्रिवा’ (श्रान्ता) ‘तनूः’ ‘या’ विद्यते, ‘तथा’ तन्वा ‘नः’ (अस्मान्) ‘जीवसे’ (जीवयितुं) ‘मृडि’ (सुखय) । कथं तन्वाः श्रिवत्वम्?—इति तदुच्यते, यस्मादेवं,—‘विश्वाहभेषजी’ (सर्वेष्वहःसु रोगदारिद्र्यादेरौषधवदिनाशहेतुः) तस्मात् ‘श्रिवा’ । किञ्च यस्मात् ‘रुद्रस्य’ तादात्म्यप्राप्तये ‘भेषजी’ (औषधरूपा),—ज्ञानप्रदानेन जन्ममरणादिदुःखं निवारयति तस्मादप्येषा ‘श्रिवा’ ।

अथ तृतीयामाह,—“इमां रुद्राय तवसे कपर्दिने क्षयदीराय प्रभरामहे मतिं । यथा नः प्रमसत् द्विपदे चतुष्पदे विश्वं पुष्टं यामे अस्मिन्ननातुरम्^(१)” इति । ‘यथा’ (येन प्रकारेण), ‘नः’ (अस्मदीयाय) ‘द्विपदे’ (पुत्रपौत्रादिरूपाय मनुष्याय), ‘चतुष्पदे’ (गोमहिष्यादिरूपाय पञ्चवे) च, ‘प्रम्’ ‘असत्’ (सुखं स्यात्) । किञ्च

‘अस्मिन्’ ‘ग्रामे’ ‘विश्व’ (सर्वं प्राणिजातं) ‘पुष्टं’ (सुखपूर्णं) ‘अनातुरम्’ (उपद्रवरक्षितं) यथा भवति, तथा वयं ‘रुद्राय’ (रुद्रार्थं) ‘इमां’ (पूजाध्यानादिविषयां बुद्धिं) ‘प्र भरामहे’ (प्रकर्षेण पोषयामः) । कीदृशाय रुद्राय?,—‘तवसे’ (वसाय), अस्मदपेक्षितं कर्तुं समर्थाय इत्यर्थः । ‘कपर्दिने’ (जटाबन्धयुक्ताय) तापसवेषाय इत्यर्थः । ‘क्षय-दीराय’ (क्षयिमाणप्रतिपक्षपुरुषाय) अन्यथाभागरूपपापविनाश-हेतवे इत्यर्थः* ।

अथ चतुर्थोमाह,—“मृडा नो रुद्रेत नो मयस्त्रधि क्षयदीराय नमसा विधेम ते । यत् ब्रह्म योस्य मनुरायजे पिता तदस्माम तव रुद्र प्रणीतौ^(१)” इति । हे ‘रुद्र’, ‘नः’ (अस्मान्) मृडय इह लोके (सुखय) । ‘उत’ (अपि च) ‘नः’ (अस्माकं) परलोकेऽपि ‘मयः’ (सुखं) कुरु । ‘क्षयदीराय’ (क्षयितास्मदीयपापाय) ‘ते’ (तुभ्यं) ‘नमसा’ (नमस्कारेण) ‘विधेम’ (परिचरेम) । ‘पिता’ (पात्यकः) ‘मनुः’ (प्रजापतिः) ‘ब्रह्म’ (सुखञ्च) ‘योस्य’ (दुःखपृथग्भावस्य) ‘यत्’ ‘आयजे’ (यत्किञ्चित् सन्पादितवान्), तत् सर्वं, वयं हे ‘रुद्र’,

* ‘यथा’ (येन प्रकारेण) ‘नः’ (अस्मदीयाय) ‘दिपदे’ (पुन-र्बौजादिरूपाय मनुष्याय), ‘चतुष्पदे’ (भोमहिष्यादिरूपाय), ‘तवसे’ (वसाय), अस्मदपेक्षितं कर्तुं समर्थाय इत्यर्थः । ‘क्षयदीराय’ (क्षयिमाणप्रतिपक्षपुरुषाय) पापविनाशहेतवे इत्यर्थः । ‘भ्रम’ ‘असत्’ (सुखं स्यात्) । ‘यथा’ (येन प्रकारेण) ‘अस्मिन्’ ‘ग्रामे’ यस्मिन् वयं वसामः, तस्मिन्, ‘विश्वम्’ अपि प्राणिजातं, ‘पुष्टं’ ‘अनातुरं’ च स्यात्, तेन प्रकारेण ‘इमां’ ‘मतिं’ (इदृशीं बुद्धिं मानसजात्यां) ‘प्र’ ‘भरामहे’, सर्व्वदा ब्रह्मसुखा आराधयाम इत्यर्थः । कीदृशाय ब्रह्माय? इति क० सं० पु० पाठः ।

‘तव’ ‘प्रसीतौ’ (प्रणये, स्नेहातिशये) सति ‘अस्माम्’ (प्राप्नुयाम्) ।

अथ पञ्चमीमाह,—“मा नो महान्तमुत मा नो अर्भकं मा न उच्छन्तमुत मा न उच्छितं । मा नो वधीः पितरं मोत मातरं प्रिया मा नस्तनुवो रुद्र रीरिषः^(५)” इति । हे ‘रुद्र’, ‘नः’ (अस्मदीयं) ‘महान्तं’ पुरुषं (स्वविरं पुरुषं*), ‘मा’ ‘रीरिषः’ (मा हिंसीः) । ‘उत’ (अपि च) ‘नः’ (अस्मदीयं) ‘अर्भकं’ (वात्सकं) ‘मा’ ‘रीरिषः’ । किञ्च ‘नः’ (अस्मदीयं) ‘उच्छन्तं’ (सेचनसमर्थं) युवानं पुरुषं ‘मा’ ‘रीरिषः’ । ‘उत’ (अपि च) ‘नः’ (अस्मदीयं) ‘उच्छितं’† (गर्भस्थं) ‘मा रीरिषः’ । ‘नः’ (अस्मदीयं) ‘पितरं’ ‘मा वधीः’ । ‘उत’ (अपि च) ‘मातरं’ ‘मा वधीः’, ‘नः’ (अस्मदीयाः) ‘प्रियाः’ च ‘तनुवः’ (ब्रवीराणि) ‘मा’ ‘रीरिषः’ ।

अथ षष्ठीमाह,—“मा नस्तोके तनये मा न आयुषि मा नो गोषु मा नो अश्वेषु रीरिषः । वीरान्मा नो रुद्र भामितो वधी-हविष्मन्तो नमसा विधेम^(६)” इति । हे ‘रुद्र’, ‘नः’ (अस्मदीये) ‘तोके’ (अपत्यमात्रे) ‘तनये’ (विशेषतः पुत्रे) ‘मा’ ‘रीरिषः’ (मा हिंसां कुरु) । ‘नः’ (अस्मदीये) ‘आयुषि’ ‘मा’ ‘रीरिषः’ । ‘नः’ (अस्मदीयासु) ‘गोषु’ ‘मा’ ‘रीरिषः’ । ‘नः’ (अस्मदीयेषु) ‘अश्वेषु’ ‘मा’ ‘रीरिषः’ । ‘भामितः’ (क्रुद्धः सन्) ‘नः’ (अस्मदीयान्) ‘वीरान्’ हृत्यान् ‘मा’ ‘वधीः’ । वयं ‘हविष्मन्तः’ (हविर्युक्ताः) ते (तुभ्यं) ‘नमसा’ (नमस्कारेण) ‘विधेम’ (परिचरेम) ।

* इदं पुरुषपदं क० सं० पुस्तके नास्ति ।

† उच्छन्तमिति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

अथ सप्तमीमाह,—“आराधने गोप्त्र उत पूरुषप्ने चयदीराय सुखमस्ते ते अस्तु । रथा च नो अधि च देव ब्रूहधा च नः ब्रम् धच्छ दिवर्हाः^(१)” इति । गोप्ने ‘गोप्त्रः’ तस्य, ‘पूरुषप्ने’ (पुत्रपौत्रादि-पूरुषग्नस्य), ‘चयदीराय’ (चयितव्यस्य), ‘ते’ (तव) उपस्यारूपम् ‘आरात्’ ‘अस्तु’ (दूरे तिष्ठतु) । यन्तु ‘सुखं’ (लदीयस्वरूपं सुखकरं) तत् ‘अस्ते’ (अस्मासु) ‘अस्तु’,—चोराऽन्या त्रिवाऽन्येति धच्छरीरद्वयम् उक्तं, तयोर्मध्ये यत् चोरं त्ररीरं, तत् दूरे गच्छतु । किञ्च ‘नः’ (अस्मान्) ‘रथ’ (सर्वतः पासथ) । किञ्च हे ‘देव’, ‘अधि’—‘ब्रूहि’ (अस्मान् इतरेभ्यो यजमानेभ्योऽधिकान् देवेषु ब्रूहि) । ‘उत’ (अपि च) ‘दिवर्हाः’ (द्वयोर्लोकयोर्वर्द्धयिता) त्वं ‘ब्रम्’ ‘धच्छ’ (सुखं देहि) ।

अथाष्टमीमाह,—“स्तुहि श्रुतं गर्त्तसदं युवानं मृगं न भीममुपहृजु-
मुयं । मृडा जरित्रे रुद्र स्वानो अन्यं ते अस्माञ्चि वपन्तु सेनाः^(२)”
इति । हे* मदीयं वचः ‘श्रुतं’, मदीयमात्मन्, रुद्रं ‘स्तुहि’ ।
कीदृशं?,—‘गर्त्तसदं’ (गर्त्तसदृशे हृदयपुच्छरीके सर्वदा तिष्ठन्ते),
“ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति” इति श्रुतेः । ‘युवानं’
(नित्यतदर्थं) ‘उपहृजु’ (प्रसक्तकाले सर्वं जगत् संहरन्) उपहृपिणं,
तच्च दृष्टान्तः,—‘भीमं’ ‘मृगं’ ‘न’ (भयङ्करं सिंहमिव),—अथा गज-
विदारणायोगः सिंहे भवति तदन्तु । हे रुद्र, ‘स्वानः’ (अस्मदवसा
स्त्रयमानः) ‘जरित्रे’ (जरणशीले देहे) दिने दिने जीयमाणे अस्माच्छरीरे
‘मृड’ (सुखं कुरु) । ‘ते’ (लदीयाः) ‘सेनाः’ ‘अस्मात्’ ‘अन्यं’ वैरिणं
‘नि’—‘वपन्तु’ (विनाशयन्तु) ।

* अथ हे ‘रुद्र’ इति आदर्शपुस्तकपाठो न सम्भवः ।

अथ नवमीमाह,—“परि णो रुद्रस्य हेतिवृणक्तु परि त्वेषस्य दुर्मतिरघायोः । अथ स्त्रिरा मधवद्भ्यामनुष्य मीढुसोकाय तनयाय मृडय(८)” इति । इत्येते अगयेति ‘हेतिः’ आयुधं । ‘रुद्रस्य हेतिः’ ‘नः’ (अस्मान्) ‘परि’—‘वृणक्तु’ (परितो वर्जितान् करोतु), कदाचित् मा विधत्स्वित्यर्थः । ‘त्वेषस्य’ (क्रोधोन्मत्तितस्य) ‘अघायोः’ (अथः पापं प्रहाररूपमिच्छतः) रुद्रस्य या ‘दुर्मतिः’ (उग्रबुद्धिः) सापि अस्मान्परिवृणक्तु । ‘स्त्रिरा’ (विरोधिनाश्चाय या वृद्धा दुर्मतिः) अस्ति, तां ‘मधवद्भ्याः’ (हविर्हव्यश्वाद्युक्तेभ्यो यजमानेभ्यः) सकाशात् ‘अव’—‘तनुष्य’ (अवततां अपनीतां कुरु) । हे ‘मीढुः’ (कामानामभिवर्षक), ‘तोकाय’ (अस्मत्पुत्राय) ‘तनयाय’ (तदीयपुत्राय) च ‘मृडय’ (सुखं देहि) ।

अथ दशमीमाह,—“मीढुष्टम श्रिवतम श्रिवो नः सुमना भव । परमे वृच आयुधं निधाय कृत्तिं वसान आ चर पिनाकं विभ्रदागहि(९)” इति । हे ‘मीढुष्टम’ (अतिशयेन सेवक, कामानामभिवर्षक), हे ‘श्रिवतम’ (अतिशयेन शान्तस्वरूप), ‘नः’ (अस्मान्) प्रति ‘श्रिवः’ (शान्तः) ‘सुमनाः’ (सौमनस्येन स्नेहेन युक्तः) च ‘भव’ । ‘आयुधं’ (चिह्नमूलादिकं) ‘परमे’ (अत्युन्नते) ‘वृत्ते’ (वटान्त्यादिरूपे)* ‘निधाय’ यथाऽस्त्राभिर्न दृश्यते, तथा अवस्थाय, ‘कृत्तिं वसानः’ (व्याघ्रचर्ममात्रं परिदधानः) ‘आ’—‘चर’ (अस्त्रदाभिमुख्येनागच्छ) । आगच्छन्नपि ‘पिनाकं’ ‘विभ्रत्’ (भूषणार्थं धनुर्मात्रं हस्ते धारयन्) व्यावासादिकं परित्यज्य ‘आगहि’ (आगच्छ) ।

* ‘वटान्त्यादेरूपे’ इति सर्वत्र पाठो न सम्भक् ।

अथैकादशीमाह,—“विकिरिद विलोहित नमस्ते अस्तु भगवः ।
यास्ते सहस्रं हेतयोऽन्वमस्मान्नि वपन्तु ताः^(११)” इति । कीर्त्तने*
भक्तानां सन्निधौ बाहुधा प्रणिप्यन्त इति विकिरितो धनानि, तानि
ददातीति ‘विकिरिदः’, ‘विलोहितः’ (लौहित्यरहितः) श्वेत इत्यर्थः ।
अत एव मान्निकाः पद्माक्षरध्याने स्मरन्ति,—‘ध्येयो मुक्तापराना-
मृतरसकक्षिताद्रिप्रभवः’ इति । यदा विशेषेण लोहितो ‘विलोहितः’
इति, अत एवाष्टाक्षरध्याने स्मरन्ति, ‘काञ्चनाभो ध्येयः पद्मा-
समस्तः’ इति । भगवान् षड्गुणसम्पन्नः, भगवद्भ्यः षड्गुणवाचिन्
स्मर्यते,—

“ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यज्ञसः त्रियः ।

ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षष्ठां भग इतीरणा” ॥ इति ।

प्रकारान्तरेणापि स्मर्यते,—

“उत्पत्तिञ्च विनाशञ्च भूतानामागतिं गतिं ।

वेन्ति विद्यामविद्याञ्च स वाच्यो भगवानिति” ॥

यथोक्तविशेषणचययुक्त हे रुद्र, ‘ते’ (तुभ्यं) ‘नमः’ ‘अस्तु’ । ‘ते’
(तव) ‘सहस्रं’ (सहस्रसङ्ख्याका) ‘हेतयः’ यानि आयुधानि सन्ति
‘ताः’ सर्वा ‘अस्मत्’ ‘अन्यं’ विरोधिन् ‘नि’-‘वपन्तु’ (विनाशयन्तु) ।

अथ द्वादशीमाह,—“सहस्राणि सहस्रधा बाहुवोस्तव हेतयः ।
तासामीज्ञानो भगवः पराचीना मुखा हृदि^(१२)” इति । हे रुद्र,
‘तव’ ‘बाहुवोः’ (हस्तयोः) ‘हेतयः’ ‘सहस्रधा’ (सहस्रप्रकाराः)
‘सहस्राणि’ (सहस्रसङ्ख्याकाः) विद्यन्ते ; धनुः खड्गस्त्रिशूलमित्येवं

* विकीर्त्तने इति पाठो भवितुं युक्तः ।

जातिभेदेन सहस्रप्रकारं, एकैकस्यां जातौ बहवः सहस्रसङ्ख्याकाः ।
 हे 'भगवः' (षड्गुणोपेत), त्वं 'ईश्वरः' समर्थः सन्, तासां हेतीनां
 'सुखा' (सुखानि) ब्रह्मानि 'पराचीनाः' 'अधि' (अस्मत्तः पराङ्मुखानि
 कुरु) ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
 संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥०॥

सहस्राणि सहस्रशो ये रुद्रा अधि भूम्यां । तेषां
 सहस्रयोजनेऽव धेन्वानि तन्मसि^(१) । अस्मिन् महत्य-
 श्वेऽन्तरिक्षे भवा अधि^(२) नीलग्रीवाः शितिकण्ठाः
 शर्वा अधः क्षमाचराः^(३) । नीलग्रीवाः शितिकण्ठा
 दिवः रुद्रा उपश्रिताः^(४) ये वृक्षेषु सप्तिञ्जरा नील-
 ग्रीवा विलोहिताः^(५) । ये भूतानामधिपतयो विशि-
 खासः कपर्दिनः^(६) । ये अस्त्रेषु विविध्यन्ति पाशेषु
 विबतो जनान्^(७) । ये पृथां पथिरक्षय ऐलवृदा
 यव्युधः^(८) । ये तीर्थानि ॥ १ ॥

प्रचरन्ति सृक्कावन्तो निषङ्गिणः^(९) । य एतावन्तश्च
 भूयांसश्च दिशो रुद्रा वि तस्थिरे । तेषां सहस्रयोजनेऽव

धन्वानि तन्मसि^(१०) । नमो रुद्रेभ्यो ये पृथिव्यां ये
अन्तरिक्षे ये दिवि येषामन्नं वातो वर्षमिषवस्तेभ्यो
दश प्राचीर्दश दक्षिणा दश प्रतीचीर्दशोदीचीर्दशोर्द्धा-
स्तेभ्यो नमस्ते नो मृडयन्तु ते यं हिषो यश्च, नो द्वेष्टि
तं वो जम्भे दधामि^{(११-१२)*} ॥ २ ॥

तीर्थानि । यश्च । षट् च ॥ ११ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
एकादशोऽनुवाकः ॥०॥

नमस्ते । नमो हरि॑र्यवा॒हवे । नमः स॒हमा॑नाय ।
नम आ॒व्याधि॑नीभ्यः । नमो भ॒वाय॑ च । नमो ज्ये॒ष्ठाय॑
च । नमो दु॒न्दुभ्या॑य च । नमः सोमा॑य च । नम
हरि॑र्य्याय च । द्रापे । स॒हस्रा॑णि ॥ एका॑दश ॥ ११ ॥

नमस्ते^(१-१) । नमो भ॒वाय॑ च^(१-१) । द्रापे^(१०-१) ।
सप्तविंशतिः† ॥ २७ ॥

॥०॥ हरिः ओम् ॥०॥

* इदं यजुःत्रयं ।

† प्रथमे ४, द्वितीये २, तृतीये २, चतुर्थे २, पञ्चमे २, षष्ठे २
सप्तमे २, अष्टमे २, नवमे २, दशमे ५, एकादशे च २, इति २० ।

दशमेऽनुवाके ऋगूपाः केचिन्मन्त्रा उक्ताः, अथैकादशे श्रिष्टा ऋचः श्रिष्टानि च यजूंषि उच्यन्ते । तच्चादौ दशसंज्ञाका ऋचः, तासु प्रथमामाह,—“सहस्राणि सहस्रभ्यो ये रुद्रा अधि भूम्या । तेषां सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि^(१)” इति । ‘भूम्याम्’ ‘अधि’ (भूमेरुपरि) ‘ये रुद्राः’ ‘सहस्रः’ (सहस्रप्रकाराः) ‘सहस्राणि’ (सहस्रसंज्ञाकाः) सन्ति । सहस्रश्च इति जात्युक्तिः ; विनायकप्रथम-श्रैलादयो जातिभेदाः, ते सर्वेऽपि रुद्रविशेषाः, तथाप्येकस्यां जातौ बहुभिः सहस्रैः संज्ञाता मूर्त्तिविशेषाः, ‘तेषां’ सर्वेषां ‘धन्वानि’ (धनूंषि) ‘सहस्रयोजने’ (अस्मत्तः सहस्रयोजनव्यवहिते देशे) ‘अव’-‘तन्मसि’ (अवततज्याकानि स्थापयामः) ।

अथ द्वितीयामाह,—“अस्मिन् महत्यर्णवेऽन्तरिक्षे भवा अधि^(२)” इति । ‘अस्मिन्’ दृश्यमाने ‘महति अर्णवे’ (महासमुद्रसदृशे) प्रौढे ‘अन्तरिक्षे’ ‘अधि’-श्रित्य वर्त्तमाना ‘भवाः’ (रुद्रमूर्त्तिविशेषाः) ये सन्ति ; ‘तेषां सहस्रयोजने’ इत्युत्तरार्द्धे द्वितीयादिषु गवमान्तासु ऋचु अनुषज्यते, तदनुषङ्गद्योतनायैव दशम्यामृचि पुनः पठितम् ।

अथ तृतीयामाह,—“नीलघोषाः श्रितिकण्ठाः शर्वा अधः क्षमाचराः^(३)” इति । घोषायामेकस्मिन् प्रदेशे नीलवर्णा ‘नीलघोषाः’ । प्रदेशान्तरे श्वेतवर्णाः ‘श्रितिकण्ठाः’ । कीदृशाः ?—‘शर्वाः’ (रुद्र-मूर्त्तिविशेषाः) । ‘अधः’ ‘क्षमाचराः’ (भूमेरधस्तात् पातालेषु सञ्चरन्ति) । तेषामित्यादि पूर्ववत् ।

अथ चतुर्थीमाह,—“नीलघोषाः श्रितिकण्ठा दिवश्च रुद्रा उपश्रिताः^(४)” इति । ‘दिवम्’ ‘उपश्रिताः’ (स्वर्गे वर्त्तमानाः) ।

अथ पञ्चमीमाह,—“ये वृक्षेषु सप्तिञ्चरा नीलपीवा वि-
लोक्षिताः^(१)” इति । यथा लोकेष्ववस्थिता रुद्राः, तथा ‘वृक्षेषु’
अवस्थिताः । तेषु केचित् ‘सप्तिञ्चराः’ (ब्रह्मवत् वासवश्चवत् पिञ्चर-
वर्णाः), ‘नीलपीवाः’ (केचित् पीवादेभ्यो नीलवर्णोपेताः), अपरे पुनः
‘विलोक्षिताः’ (विशेषेण रत्नवर्णाः), ईदृशा ये सन्ति । तेषामित्यादि ।

अथ षष्ठीमाह,—“ये भूतानामधिपतयो विब्रिह्यासः कपर्दिनः^(१)”
इति । भूतब्रह्मेण अन्तर्हितवरीराः सन्तो मनुष्योपद्रवकारिणो गण-
विशेषा उच्यन्ते, तेषाम् ‘अधिपतयः’ ‘ये’ (रुद्राः), तेषु केचित्
‘विब्रिह्यासः’ (मुष्टितमूर्द्धानः), अपरे ‘कपर्दिनः’ (अटानूटबन्धनो-
पेताः) । तेषामित्यादि ।

अथ सप्तमीमाह,—“ये अक्षेषु विविधन्ति पात्रेषु पिवतो
जनान्^(१)” इति । ‘ये’ (रुद्राः) ‘अक्षेषु’ भुज्यमानेषु गूढत्वेनावस्थिताः
सन्तो ‘जनान्’ ‘विविधन्ति’ (विशेषेण धातुवैषम्यादिना बाधन्ते) । तथा
‘पात्रेषु’ (पातयेषु क्षीरोदकादिषु) गूढत्वेनावस्थिताः ‘पिवतः’ ‘जनान्’
‘विविधन्ति’ । तेषामित्यादि ।

अथाष्टमीमाह,—“ये पथां पथिरक्षय ऐसहृदा यव्युधः^(१)”
इति । ‘ये’ रुद्राः ‘पथिरक्षयः’ (लौकिकवैदिकमार्गाणां रक्षकाः) ।
नाथ केवाञ्चिदेव मार्गाणां किन्तु सर्वेषां ‘पथां’ ते च रक्षकाः ।
‘ऐसहृदाः’—(इडं अक्षं, तस्य समूह ऐडं, ऐडमेवैलं, तद्विभ्रतीति
ऐसभृतः, ऐसभृत एव ‘ऐसहृदाः’) अक्षप्रदानेन पोषका इत्यर्थः ।
ते ‘यव्युधः’ (यौति मिश्रीभवति विरोधं करोतीति युः ब्रजुः युभिः
ब्रजुभिः सह युध्यन्तीति ‘यव्युधः’?) अक्षदनिष्टनिवारका इत्यर्थः ।
तेषामित्यादि ।

अथ नवमीमाह,—“ये तीर्थानि प्रचरन्ति सृकावन्तो नि-
षङ्गिणः^(८)” इति । ‘ये’ इद्राः ‘तीर्थानि’ (काशीप्रवागादीनि)
रक्षितुं ‘प्रचरन्ति’ । कीदृशा इद्राः ?—‘सृकावन्तः’ (सृका चुरिका*
इत्ये प्रियमाणा तीक्ष्णया, आयुधविशेषः) तद्युक्ताः केचित् । परे
तु ‘निषङ्गिणः’ (सङ्गयुक्ताः) । तेषामित्यादि ।

अथ दशमीमाह,—“य एतावन्तश्च भूयांसश्च दिवो इद्रा वि-
तस्त्रिरे । तेषां सहस्रयोजनेऽव धन्यानि तन्मसि^(१०)” इति । ‘ये’
इद्राः ‘एतावन्तश्च’ (‘सहस्राणि सहस्रत्रयः’ इत्याद्युभिर्यावन्त उक्ता-
स्तावन्तोऽपि) ‘भूयांसश्च’ (इतोऽप्यधिका अन्ये बहवोऽपि) ‘दिवः’
‘वि’-‘तस्त्रिरे’ (सर्वा दिवः प्रविश्य स्थिताः) । तेषामित्यादि पूर्ववत् ।

इत्थं दशसंख्याका चक्षु उक्ताः । अथ षीणि यजुंषि उच्यन्ते,—
“नमो रुद्रेभ्यो ये पृथिव्यां ये अन्तरिक्षे ये दिवि येषामन्नं वातो
वर्षमिषवस्तेभ्यो दन्न प्राचीर्दन्न दक्षिणा दन्न प्रतीचीर्दन्नोदीचीर्दन्नो-
र्द्धास्तेभ्यो नमस्ते नो मृडयन्तु ते यं दिवो यस्य नो देष्टि तं वो
जम्भे दधामि^(११-१२)” इति । तच्च पृथिव्यादिलोकभेदेनोद्दिष्टभेदाद्
दिग्भेदाच्च यजुस्त्वयं द्रष्टव्यं । तदा एवं पाठः सम्पद्यते,—‘नमो
रुद्रेभ्यः’ इत्युपक्रम्य ‘ये पृथिव्यां’ ‘येषामन्नम्’ ‘इषवः’ इत्याद्यो
मन्त्रः । ‘ये अन्तरिक्षे’ ‘येषां’ ‘वातः’ ‘इषवः’ इति द्वितीयो मन्त्रः ।
‘ये दिवि’ ‘येषां’ ‘वर्षमिषवः’ इति तृतीयो मन्त्रः । ‘तेभ्यः’ ‘दन्न
प्राचीः’ इति सर्वत्र समानं । ‘ये’ इद्राः ‘पृथिव्यां’ वर्ज्यन्ते, तेव्यपि
रुद्रेषु येषां रुद्रविशेषाणाम् ‘अन्नम्’ एव ‘इषवः’ (वाणाः),—

* चुरिका इति भा० ४० पु० पाठः ।

अपञ्चाश्वभक्षणे प्रवर्त्य वा अन्नार्थं चौर्यं कारयित्वा वा चान्
 हिंसन्ति, तान् प्रति हिंसकानां रुद्राणाम् अन्नमेवेषवः, 'तेभ्यः'
 पृथिव्यां स्थितेभ्योऽश्ववाणेभ्यश्च रुद्रेभ्यो 'नमः' । तथा 'ये' रुद्राः
 'अन्तरिक्षे' वर्त्तन्ते, तेषामपि मध्ये 'येषां' 'वातः' 'इषवः' (तीव्रैश्च
 वायुना रोगानुत्पाद्य हिंसन्ति) 'तेभ्यः' अन्तरिक्षवर्त्तिभ्यो वातेभ्यश्च
 रुद्रेभ्यः 'नमः' अस्तु । तथा 'ये' रुद्राः, 'दिवि' वर्त्तन्ते, तेष्वपि येषां
 रुद्रविशेषाणां 'वर्षम्' एव 'इषवः' (अतिवृक्षणावृष्टिभ्यां प्राणिनो
 हिंसन्ति), 'तेभ्यः' (दिविस्थितेभ्यो वर्षर्तुभ्यश्च रुद्रेभ्यः) 'नमः' अस्तु ।
 कीदृशो नमस्कारः? इति, स एव विज्ञेयते । 'दम्न प्राचीः',—
 प्राप्नुस्तेनाञ्जलिकरणे दशाङ्गुल्यः प्रागया भवन्ति । एवं दक्षिणादिषु
 ऊर्ध्वान्तेषु योज्यं । ईदृशैरञ्जलिविशेषैः 'तेभ्यः' (रुद्रेभ्यः) 'नमः'
 अस्तु । 'ते' च रुद्राः 'नः' (अस्मान्) 'मृडयन्तु' (सुखयन्तु) । रुद्राः
 सन्तः 'य' (वैरिणं) तूष्णीमवस्थितमपि 'द्विभ्यः', 'यश्च' वैरी 'नः'
 (अस्मान्) तूष्णीमवस्थितानपि 'द्वेष्टि', 'तम्' (उभयविधं वैरिणं) हे
 रुद्राः, 'वः' (युष्माकं) 'जम्भे' (विदारितास्त्रे) 'दधामि' (स्थापयामि) ।

तमिममेकादशानुवाकात्मकं रुद्राध्यायं विनियुक्ते,—“रुद्रो वा
 एष षदग्निः स एतर्हि जातो यर्हि सर्वसितः स यथा वसो जातः
 स्तनं प्रेषत्येवं वा एष एतर्हि भागधेयं प्रेषति तस्मै यदाहुतिं न
 जुहुयादध्वर्युश्च यजमानश्च ध्यायेष्क्तरुद्रीयं जुहोति भागधेवेनैवैनं
 ज्ञमयति नार्त्तिमार्ष्ट्यध्वर्युर्न यजमानः” (५।४।३३) इति ।
 चक्षिन् काले चीयमानः 'अग्निः' अग्नेषचित्तिनिष्पादनेन 'सर्वसितः'
 भवति, तस्मिन् काले अयमग्निरुत्पन्नो भवति, सोऽयमुत्पन्नोऽग्निरेव

‘रुद्रः’ इत्युच्यते,—देवैः स्वकीयवामवस्वदामे सति रोदनात् प्राणिनां सुरोदनहेतुदुःखस्य द्रावणादा अग्निरेव रुद्रः ; ‘यथा’ लोके ‘जातः’ ‘वत्सः’ तदानीमेव ‘स्तनं’ प्राप्तुमिच्छति, एवमेव ‘एष’ एतस्मिंश्चित्-सम्पूर्णकाले समुत्पन्नो रुद्रनामकोऽग्निः स्वकीयं भागं इच्छति ; तस्मात् अग्नये कस्यासिदाहुतेरहोमे ‘यजमानम्’ ‘अध्वर्युञ्च’ भक्षयितुं ‘ध्यायेत्’ अग्निः, अतस्तत्परिहाराय ‘भतरुद्रीयं’* जुहुयात् । भत-मित्यपरिमितत्वं लक्ष्यते, अपरिमिता रुद्रा यस्मिन्नध्याये प्रति-पाद्यन्ते, सोऽध्यायः भतरुद्रीयः, तेन होमे सति स्वकीयभागेन रुद्रस्य तुष्टत्वादध्वर्युयजमानौ न क्षियेते ।

अथ होमद्रव्यं विधत्ते,—“यद्गाम्याणां पशूनां । पयसा जुहुयाद् गाम्यान् पशून् शुचाऽर्पयेद्यदारण्यानामारणान् जर्त्तिलयवाम्वा वा जुहुयाद्गवीधुकयवाम्वा वा न गाम्यान् पशून् हिनस्ति नारणान्” (५।४।३अ०) इति । ‘शुचा अर्पयेत्’ (सन्तापेन रोगेण योजयेत्) । ‘जर्त्तिलाः’ (आरण्यतिलाः) । ‘गवीधुकाः’ (आरण्यगोधूमाः) ।

पक्षान्तरं विधत्ते,—“अथो खल्वाहुतेरनाहुतेर्व जर्त्तिलास्य गवी-धुकास्येत्यजनीरेण जुहोत्याग्नेयी वा एषा यदजाहुतैव जुहोति न गाम्यान् पशून् हिनस्ति नारणान्” (५।४।३अ०) इति । अदनीयं यद्द्रव्यं तदेव आहुतियोग्यं,—‘यदन्नः पुरुषो भवति तदन्नास्तस्य देवताः’ इति न्यायात् । जर्त्तिला गवीधुकाश्च मनुष्यैर्नाद्यन्ते, तस्मान्नाहुतियोग्या इति ‘आहुः’, (पूर्वपक्षोपन्यासादूर्द्धमाहुः) । तस्मादुभयं परित्यज्य

* बह्वियमिति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

अजाचीरेण* जुहुयात् । अजान्धोरुभयोः प्रजापतिमुखजन्वत्वेन
साम्यात् इयमजा आग्नेयी यजने आहुतियोग्यैव । अतस्तत्चीरद्रव्येण
जुहोति, साम्यारण्यपयसोः स्त्रीकारात् तेषु पञ्चवो न हिंस्यन्ते ।

होमसाधनभूतां जुहुमपवदितुं साधनान्तरं विधत्ते,—“अङ्गिरसः
सुवर्गं लोकं यन्तोऽजायां घर्मं प्राप्तिञ्च सा बोधन्ती पर्णं परा-
जिहीत सोऽर्कोऽभक्तु तदर्कस्यार्कत्वमर्कपर्णेन जुहोति सयोनित्वाच”
(५।४।३अ०) इति । प्रवर्ग्यकाले महावीरे सन्तत्य-घृतं चीरसहितं घर्मः,
तं ‘घर्मं’ प्रयाण्यया ‘अङ्गिरसः’ प्रमादात् ‘अजायां’ प्रकर्षेणाप्तिञ्च ।
‘सा’ ‘बोधन्ती’ (सापि अजा तेन उष्णघृतेन तप्यमाना) पर्णसदृशं स्वकीयं
रोमसङ्घं भूमावपातयत् । स च रोमसङ्घातो ‘अर्कः’ प्रसिद्धार्करूपेण
प्रकृष्टः । अर्पणीयेन पूज्येन प्रवर्ग्यघृतेन तथाविधेन अजारोमसङ्घातेन
घोत्पन्नत्वादस्य स्थावरस्य अर्कनाम सम्पत् । तेन ‘अर्कपर्णेन’ होमे
सति पर्णचीरयोरुभयोरप्यन्यकार्यत्वात् समानयोनित्वं सम्पाद्यते ।

होमकाले कश्चिद्विशेषं विधत्ते,—“उदक् तिष्ठन् जुहोत्येषा वै
रुद्रस्य दिक् स्वायामेव दिशि रुद्रं निरवदयते चरमायामिष्टकार्या
जुहोत्यन्तत एव रुद्रं निरवदयते” (५।४।३अ०) इति । अग्न्यप्रदेज-
वर्त्तिनी चरमेष्टका, सा च सूचकारेण दर्शिता,—‘उत्तरस्य पक्षस्य
उत्तरापरस्याऽऽस्त्यां विकर्षाऽऽस्त्यमादृशायाम्’ इति । अग्न्य-
देजगतेन होमेन क्रूरमिमं ‘रुद्रम्’ ‘अन्तत एव’ निःसारयति ।

रुद्राध्याये होमसाधनं मन्त्रविभागं विधत्ते,—“त्रेधा विभक्तं
जुहोति त्रय इमे लोका इमानेव लोकान्त्समावदीर्यान् करोति”

* अजचीरेण इति पाठो भवितुं युक्तः ।

(५।४।३अ०) इति । तत्र चेधाविभाग एवं करणीयः,—“नमस्ते रुद्र” इत्यारभ्य “सभापतिभ्यश्च वो नमः” इत्यन्तः प्रथमो भागः । “नमो अश्वेभ्यः” इत्यारभ्य “अवार्याय च” इत्यन्तो द्वितीयो भागः । “नमः प्रतरण्याय च” इत्यारभ्य “य एतावन्तश्च” इति च्छया सहितः तृतीयो भागः ।

त्रिष्वप्याहुतिषु क्रमेण जानुदन्नादिदेशेषु सुगधारणं हस्ताभिनयेन विधत्ते,—“इयति अग्रे जुहोति अथ इयति अथ इयति चय इमे लोका एभ्य एवैनं लोकेभ्यः ब्रमयति” (५।४।३अ०) इति ।

नमो रुद्रेभ्यो धे पृथिव्यामित्यादियजुस्त्वयसाधं होमं विधत्ते,—“तिस्र उत्तरा आहुतीर्जुहोति षट् सम्पद्यन्ते षड्वा षतव षतुभिरेवैनं ब्रमयति” (५।४।३अ०) इति ।

पूर्वोत्तरपक्षभङ्गा अनुपरिक्रम्य होमं विधत्ते,—“यदनुपरिक्रामं जुहुयादन्तरवचारिणं रुद्रं कुर्यादथो खल्वाहुः कस्यां वा अह दिशि रुद्रः कस्यां वेत्यनुपरिक्राममेव होतव्यमपरिवर्गमेवैनं ब्रमयति” (५।४।३अ०) इति । ‘अनुपरिक्रामं’ (अनुक्रमेण परितो भ्रमणं कृत्वा) यदि ‘जुहुयात्’, तदानीं तं ‘रुद्रं’ ‘अन्तरवचारिणम्’ (अग्निचेचक्ष मध्ये प्रविश्य चरन्तं) कुर्यात् । स च प्रविष्टः क्रूरत्वात् उपद्रवं करोत्येव । तस्मात् परिभ्रमणं न कर्त्तव्यमिति पूर्वः पक्षः । अथोक्तं सिद्धान्तोपक्रमार्थः,—अभिज्ञास्त्वेवम् ‘आहुः’ । खलु-अह* इत्युपपत्त्यस्तपन्निराकरणद्योतनार्थः,—यदुक्तं पूर्वपक्षिणा, तत्र

* अत्र अभिज्ञास्त्वेयमाहुः । खलु-अहःशब्द इति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

भवतीत्यर्थः । अथ 'रुद्रः' सर्वत्र सञ्चरन् कदा 'कक्षां' 'दिशि' वर्त्तते, कक्षां वा न वर्त्तत इति को ज्ञातुं समर्थः, अतो रुद्रमन्त्रेषु अनुक्रमेण परिभ्रमणं कृत्वैव होतव्यं । तथा सति परितो यत्र-कापि स्थितं रुद्रं अवर्जयित्वैव श्रान्तं करोति । श्रान्तत्वादेव अन्तः प्रविश्य यं,* रुद्रः सन् अन्तः सञ्चरन् न उपद्रवं करोतीत्यर्थः ।

“नमो रुद्रेभ्यः” इत्यादिमन्त्राणां यजमानवाचनं विधत्ते,—“एता वै देवताः सुवर्गा या उत्तमास्ता यजमानं वाचयति ताभिरेवैनं सुवर्गं लोकं गमयति” (५।४।३अ०) इति । एतैर्व्यजुर्भिः प्रतिपाद्या या देवताः सन्ति, ताः स्वर्गहेतवः । अत एवोत्तमाः (उत्कृष्टाः), चरममन्त्रप्रतिपाद्यत्वाद्वा उत्तमत्वं । ता अध्वर्युर्यजमानं वाचयेत्, तत्प्रतिपादकानि यजूंषि पाठयेदित्यर्थः । तथा सति ताभिरेव देवताभिरेनं यजमानं स्वर्गं प्रापयति ।

अर्कपर्णस्य परित्यागदेशं विधत्ते,—“यं दिव्यात् तस्य सञ्चरे पशूनां न्यस्येद् यः प्रथमः पशुरभितिष्ठति स आर्त्तिंमार्क्षति” (५।४।३अ०) इति । ‘यं’ पुरुषं यजमानः ‘दिव्यात्’, ‘तस्य’ ‘पशूनां’ ‘सञ्चरे’ प्रदेशे तदर्कपर्णं परित्यजेत् । तत् त्याज्यं पर्णं यः पशुः प्रथमः इतरेभ्यः पशुभ्यः पूर्वं सन् अभिक्रम्य तिष्ठति, स म्रियेत ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः,—

प्रश्ने तु पञ्चमे प्रोक्तः अतरुद्रीयहोमकः ।

सभापतिभ्य इत्यन्त एको मन्त्रः प्रकीर्तितः ॥

अवार्थायेत्यन्त एकस्तन्मसीत्यन्त उत्तरः ।

* अत्र अयमिति पाठो भवितुं युक्तः ।

‘नमो रुद्रेभ्यः’ इत्येष पृथिव्यादिविभेदतः ॥

त्रेधा भिन्नस्ततो होमे षण्मन्त्रा इह कीर्णिताः ॥

अथ मीमांसा,—द्वन्माध्यायस्याष्टमपादे (४ अ०) चिन्तितम् ।

जर्त्तिलोक्तैस्तुर्धा किं विकल्पोऽथ पयःश्रुतिः ? ।

विकल्पः पूर्ववत्, मैवं वाक्यैक्यात् पयसा सह ॥

अग्नौ श्रूयते,—“जर्त्तिलयवाग्वा वा जुहुयाद् गवीधुकयवाग्वा वा, न याम्यान् पशून् द्विनस्ति नारण्यानथो खन्नाज्जरनाज्जतिर्वै जर्त्तिलास्य गवीधुकास्येत्यज्जीरेण जुहोत्याग्नेयी वा एषा यदजा आज्जत्यैव जुहोति” (५।४।३ अ०) इति । ‘जर्त्तिलाः’ आरण्यतिलाः । ‘गवीधुकाः’ आरण्य-
गोधूमाः । तयोरुभयोर्विकल्पः श्रौत एव । ‘अनाज्जतिः’ इति पूर्वयोः
पक्षयोर्दूषितत्वात् होमाभावस्तृतीयः पक्षः । न चात्र जर्त्तिलगवीधुकयो-
रनाज्जतित्ववचनेन पर्युदासः सम्भवति, आज्जतिपदान्वितस्य नञ्पदस्य
जर्त्तिलगवीधुकपदान्वयायोगात्, पयोविधिस्यतुर्थः पक्षः । एतेषां
परस्परविरुद्धानां चतुर्णां गत्यन्तराभावेन षोडशीयहणायहणवद्विकल्पः ।
इति प्राप्ते ब्रूम,—पयोविधिना सह जर्त्तिलादेरेकवाक्यत्वेनार्थ-
वादत्वं युक्तं,—याम्यारण्यपशूहिंसाराहित्येन प्रशस्तयोरपि जर्त्तिल-
गवीधुकयोरग्निहोमं प्रति आज्जतित्वं नास्ति, पयसस्तु तदस्ति ; इत्थं
महाभागं पय इति, तस्मादर्थवादः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं विनाशयन् ।

पुमर्थांस्तुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्ययजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥०॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुद्ध-
भूपालसाम्राज्यधुरन्धरेण सायनाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशनामकतैत्तिरीययजुःसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे पञ्चमः प्रपाठकः
सम्पूर्णः ॥०॥

॥०॥ ॐ तत्सत् ॥०॥

अथ तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

चतुर्थकाण्डे षष्ठप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

अ॒ग्नि॒न्मूर्जं॑ प॒र्वते॑ शि॒श्रिया॒णां वा॒र्ते प॒र्जन्ये॑ व॒रुण॑स्य
शु॒भे । अ॒ग्नि ओष॑धी॒भ्यो वन॑स्पति॒भ्योऽधि॑स॒मृता॑ तां
न इ॒षमूर्जं॑ घ॒त्त म॒रुतः॑ स॒ररा॒णाः^(१) । अ॒ग्निं स्ते
क्षु॒दमुं॑ ते शु॒ष्टु यं द्वि॒ष्टः^(१) । स॒मुद्र॑स्य त्वाऽवाक॒-
या॒ग्ने परि॑व्ययामसि । पा॒व॒को अ॒स्मभ्य॑ शि॒वो भ॑व^(१) ।
द्वि॒मस्य॑ त्वा ज॒रायु॑णा॒ग्ने परि॑व्ययामसि । पा॒व॒को
अ॒स्मभ्य॑ शि॒वो भ॑व^(१) उप॑ ॥ १ ॥

ज॒म॒नुप॑ वेत॒सेऽव॑त्तर॒न्दी॒घा । अ॒ग्ने पि॒त्तम॑पा॒म-
सि^(१) । म॒ण्डूकि॑ ताभि॒राग॑हि॒ सेम॑न्ना॒ यज्ञं॑ । पा॒व॒क-
व॒र्णः शि॒वं ह॑धि^(१) । पा॒व॒क आ चि॑तय॒न्त्या कृ॑पा ।
क्षाम॑न् रु॒च उ॒षसो॑ न भानु॒ना^(१) । तूर्व॑न् याम॒न्नेत॑-
शस्य॑ न रण॒ आ यो घृ॑णे । न त॑तृ॒षाणो॑ अ॒जरः^(१) ।

अग्ने पावक रोचिषा मन्द्रया देव जिह्वया । आ
देवान् ॥ २ ॥

व॒क्षि य॒क्षि च^(८) । स नः पावक दीदिवोऽग्ने देवाः
ह॒हा व॒ह । उप॑ य॒ज्ञः ह॒विश्च॑ नः^(९) । अपामि॑दं न्यय-
नः समुद्रस्य निवेशनं । अन्यं ते अस्मत्तपन्तु हेतयः
पाव॒को अ॒सम॒भ्यः शि॒वो भ॑व^(१०) । नम॑स्ते हर॑से
शोचि॒षे नम॑स्ते अ॒स्त्वर्चि॑षे । अन्यं ते अस्मत्तपन्तु
हेतयः । पाव॒को अ॒सम॒भ्यः शि॒वो भ॑व^(११) । नृष॑दे वट् ॥
॥ ३ ॥

अ॒सुष॑दे वट् वन॑सदे वट् वर्हि॑षदे वट् सु॒वर्चि॑दे
वट्^(१२) । ये दे॒वा दे॒वा॒नां य॒ज्ञिया य॒ज्ञिया॒नाः संवत्स॑-
रीण॑मुप॑ भागमासते । अ॒हुता॑दो ह॒विषो॑ य॒ज्ञे अ॒स्मिन्
स्वयं जुहु॑ध्वं मधु॑नो घृतस्य^(१३) । ये दे॒वा दे॒वेष॑धि
दे॒वत्व॑मायन् ये ब्रह्म॑णः पुर ए॒तारो॑ अस्य । येभ्यो नर्ते
पव॑न्ते धाम॑ किञ्चन न ते दि॒वो न पृथि॒व्या अधि॑
सुषु॑^(१४) । प्रा॒णदाः ॥ ४ ॥

अ॒पा॒न॒दा व्या॒न॒दाश्चक्षु॑र्दा व॒र्चो॑दा धरि॒वोदाः ।
अन्यं ते अस्मत्तपन्तु हेतयः । पाव॒को अ॒सम॒भ्यः शि॒वो
भ॑व^(१५) । अ॒ग्नि॒स्तिग्मे॑न शोचि॒षा यः स॒द्वि॒श्वं न्य॑चिणं ।
अ॒ग्नि॒नो वः॑सते र॒यिं^(१६) । सैनानी॑केन सुवि॒दर्षो॑

अस्म यष्टा देवाः आयजिष्ठः स्वस्ति^(१८) । अद्व्यो
गोपा उत नः परस्या अग्ने द्युमदुत रेवद्दीहि^(१९) ॥
॥ ५ ॥

उप । दवान् । वट् । प्राणदाः । चतुश्चत्वारिंशच्च ।
॥ १ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे षष्ठप्रपाठके
प्रथमोऽनुवाकः ॥०॥

॥०॥ श्रीगणेशाय नमः ॥०॥

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्दिष्टे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

प्रपाठके पञ्चमे हि चितिसम्पूर्णनन्तरं ।

वर्णितो रुद्रहोमोऽथ षष्ठे वाच्याऽग्निसंस्कृतिः ॥

परिषेचनमारभ्य संस्कारा ये चिकीर्षिताः ।

ते पञ्चस्वनुवाकेषु प्रोक्ताः शेषोऽश्वमेधगः ॥

तत्र प्रथमानुवाके परिषेचनविकर्षणादयोऽभिधीयन्ते । कल्पः,
'उदकुम्भमादायाध्वर्युरश्मन्नूर्जमिति त्रिः प्रदक्षिणमग्निं परिषिञ्चन्
पर्वेति' इति । पाठस्तु,—“अश्मन्नूर्जं पर्वते शिञ्जियाणां वाते पर्जन्ये
वरुणस्य शुभे । अद्भ्य ओषधीभ्यो वनस्पतिभ्योऽधिसम्भृतां तां न

इवमूर्ध्वं धत्त मरुतः सूरराणाः^(१)” इति । हे ‘मरुतः’, ‘सूरराणाः’ (सम्बन्धान्नीलाः) यूयम् अग्न्यादिगताम् ‘ऊर्जं’ (बलहेतुम्) ‘इवम्’ (अर्जं) ‘नः’ (अस्माभ्यं) ‘धत्त’ (सम्पादयत) । कीदृशमिव ? ‘अस्मन्’ (पाषाणे), ‘पर्वते’ (मेरुविन्ध्यश्चिमवदादौ), ‘वाते’ (प्रचण्डवायौ), ‘पर्जन्ये’ (वर्षणक्षमे प्रौढे मेघे), ‘वरुणस्य शुभ्रे’ (वरुणसम्बन्धिनि बले) च ‘त्रिभिराणाम्’ (त्रिभिराणाम्), ‘ऊर्जं’ (सारभृतां), तथा ‘अग्न्यः’ (अग्नेभ्यः), ‘ओषधीभ्यः’ (ग्रीह्यवादिभ्यः), ‘वनस्पतिभ्यः’ (उदुम्बरादिभ्यः), सकाशात् ‘अधिसम्भृतां’ (अधिकत्वेन सम्यक् सम्पादितां) । यदस्मन् अग्न्यादिस्वाग्नित्य सारत्वेनावतिष्ठते, यच्च जलादिभ्यः सम्पाद्यते, यदपि अस्माकं बलहेतुः, तथाविधमर्थं प्रयच्छ ।

तमेतं मन्त्रं विनियुक्ते,—“अस्मन्नूर्जमिति परिषिञ्चति मार्जयत्येवैनमथो तर्पयत्येव स एनं दत्तोऽनुध्यक्षश्चापन्नसुम्निलोक उपतिष्ठते” (५।४।४अ०) इति । ‘एनं’ अग्निं ‘मार्जयति’ (शुद्धं करोति), अपि च ‘तर्पयति’, ‘स’ ‘दत्तः’ अग्निः स्वर्गलोके शुत्पीडारक्षितः सन् ‘एनं’ (यजमानं) सेवते ।

एतदेदं प्रश्नवति,—“दृष्यति प्रजया पशुभिर्य एवं वेद” (५।४।४अ०) इति ।

मन्त्रस्य चतुर्थपादे ‘ऊर्जं’ ‘मरुतः’ इति पदद्वयस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“तां न इवमूर्जं धत्त मरुतः सूरराणा इत्याह्वयं वा ऊर्जं अन्नं मरुतोऽन्नमेवावरुन्धे” (५।४।४अ०) इति । ‘ऊर्जं’ (बलहेतुः) ‘अन्नमेव’; ‘मरुतः’ अपि अन्नसम्पादकत्वात् ‘अन्नं’, अतः सम्भोजोः पठनादन्नं प्राप्नोति ।

कल्पः, ‘अग्न्यस्ते जुदमुं ते इष्टुष्वतिति ऋः परिविज्ञन् पर्येति’ इति । पाठस्तु,—“अग्न्यस्ते जुदमुं ते इष्टुष्वतु यं दिशः^(१)” इति । हे ‘अग्न्यन्’ (इष्टकाभिर्दृढं निष्पादितत्वात् पाषाणसदृशं) अग्ने, यत् ‘ते’ ‘जुत्’ (त्वदीया जुत्पीडा) या च ‘ते’ ‘इष्टुक्’ (त्वदीयः सन्नापः), तदुभयमपि ‘यं’ वैरिणं ‘दिशः’, ‘अमुं’ देव्यम् ‘इष्टुष्वतु’ (प्राप्नोतु) ।

अस्य मन्त्रस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“अग्न्यस्ते जुदमुं ते इष्टुष्वतु यं दिश इत्याह यमेव देष्टि तमस्य जुधा च इष्टुषा चार्ययति” (५।४।४अ०) इति ।

परिवेषनकाले प्रदक्षिणादृष्टिं विधत्ते,—“ऋः परिविज्ञन् पर्येति ऋषिदा अग्निर्यावाग्नेवाग्निसस्य इष्टुष्व अमयति” (५।४।४अ०) इति । अग्नेराहवनीयादिरूपेण ऋगुणत्वम् ।

परिवेषनरहितामप्रदक्षिणादृष्टिं* विधत्ते,—“ऋः पुनः पर्येति षट् सम्पद्यन्ते षट्वा षतव षतुभिरेवास्य इष्टुष्व अमयति” (५।४।४अ०) इति । पूर्वेषु प्रदक्षिणायामेषु षट् षट्सङ्ख्यासम्पत्तिः ।

कल्पः, ‘अवकां वेतसत्राणां मण्डूकस्य दीर्घवंत्रे प्रवथ्य समुद्रस्य त्वाऽवाकयेति सप्तभिरष्टाभिर्वाग्निं विकर्षति’ इति । तत्र प्रथमामाह,—“समुद्रस्य त्वा अवाकयाग्ने परिवथ्यामसि । पावको अस्मभ्यस्त्रिवो भव^(१)” इति । अवाका शैवालं । हे ‘अग्ने’, त्वां ‘समुद्रस्य’ ‘अवाकया’ (समुद्रसम्पन्निना शैलेना) ‘परिवथ्यामसि’ (परितः संवृणोमि) उपरि-

* परिवेषनरहिताम् प्रदक्षिणादृष्टिमिति पाठो भवितुं युक्तः ।

† शैवालोऽत्र इति पाठो भवितुं युक्तः ।

भागे सर्वत्र विकर्षामीत्यर्थः । तच्च 'अस्मभ्यम्' (अस्मदर्थं) 'पावकः' (शोधकः) 'शिवः' (शान्तः) च 'भव' ।

अथ द्वितीयामाह,—“हिमस्व त्वा जरायुणाग्ने परित्यजामसि । पावको अस्मभ्यः शिवो भव^(४)” इति । हे 'अग्ने', त्वां 'हिमस्व' (शैत्यस्व), 'जरायुणा' (जरायुवदुत्पत्तिस्थानीयेन शैवालेन) । ज्ञेयं पूर्ववत् ।

अथ तृतीयामाह,—“उप उमन्नुप वेतसेऽवत्तरन्नदीष्वा । अग्निं पित्तमपामसि^(५)” इति । हे 'अग्ने', 'उमा' पृथिवी, तस्याम् 'उप'-गतो वर्त्तसे । तथा 'वेतसे' (वञ्चुलके) 'उप'-गतो वर्त्तसे । तथा 'नदीष्वा' (नदीजलेष्वपि*) 'अवत्तरन्' (अतिशयेन रक्षकत्वं) यथा भवति, तथा उपगतो वर्त्तसे । तथा त्वम् 'अपां' 'पित्तम्' 'असि' (तेजोऽसि) ।

अथ चतुर्थीमाह,—“मण्डूकि ताभिरागहि सेमं नो यज्ञं । पावकवर्णः शिवं हवि^(६)” इति । हे 'मण्डूकि' (मण्डूकजातीये), 'ताभिः' (समनन्तरोक्ताभिः ऋग्भिः) सह 'आगहि' (आगच्छ) । 'सा' त्वम् 'इमं' (अनुष्ठीयमानं) 'नः' (अस्मादीयं) 'यज्ञं' 'पावकवर्णम्' (अग्निसमानतेजस्कं) 'शिवं' (फलप्रदत्वेन शान्तं) 'हवि' (कुरु) ।

अथ पञ्चमीमाह,—“पावक आ चितयन्था कृपा । क्षामन् रुद्रेषु उषसो न भानुना^(७)” इति । हे मण्डूकि, 'पावके' (अस्मिन्नग्नौ) विषयभृते सति 'चितयन्था' (चिन्वानया) 'कृपा' (कृपया) 'क्षामन्' सामर्थ्येन युक्ता सती 'आ' (इहागच्छ) । त्वयि आगतयां सत्यां अयमग्निः 'क्षामन्'

* 'नदीजलेष्वपि' इति पाठो भवितुं युक्तः ।

(चाञ्चि पृथिव्यां) 'रुक्षे' (दीप्तिमान्) । तत्र दृष्टान्तः,—‘उषसः न भानुना’ (उषःकालसम्बन्धिना प्रकाशेन यथा पदार्था दीप्यन्ते तद्वत्) ।

अथ षष्ठीमाह,—“तूर्वन् यामन्नेतश्च नू रण आ यो घृणे । न तद्वषाणो अजरः^(८)” इति । ‘यः’ अग्निः, ‘एतश्च’ (गमनकुशलस्य अश्वस्य) ‘यामन्’ (नियामकः) ‘रणे’ (युद्धे) ‘तूर्वन्’ (परवसानि हिंसन्निव) ‘आ’-‘घृणे’ ‘नु’ (सर्वतो दीप्यते खलु), सोऽग्निः ‘अजरः’ (जरारहितः) ‘तद्वषाणः’ ‘न’ (दृष्ट्वायुक्तो न) भवति । यथा लोके ब्रीह्यगमनस्वभावम् अश्वं वामहस्तगतेन खलीनेन दृढं नियम्य रणे प्रवर्त्तमानः पुरुषः परवसानि हिंसन् न त्वरते, एवमयमग्निः प्रज्वलति, न कदाचित् जीर्यति, नायसौ दृष्ट्वायुक्तः, किन्तु दृढ इत्यर्थः ।

अथ सप्तमीमाह,—“अग्ने पावक रोचिषा मन्द्रया देव जिह्वया । आ देवान् वञ्चि यञ्चि च^(९)” इति । हे ‘पावक’ (शोधक), ‘देव’ (द्योतनात्मक), ‘अग्ने’, ‘रोचिषा’ (दीप्तिमत्या) ‘मन्द्रया’ (सञ्चय्या) ‘जिह्वया’ (वाचा) ‘देवान्’ ‘आ’-‘वञ्चि’ (आवह), ‘यञ्चि’ (यज) ।

अथाष्टमीमाह,—“स नः पावक दीदिवोऽग्ने देवाः इहावह । उप यज्ञः हविस् नः^(१०)” इति । हे ‘पावक’ (शोधक), ‘दीदिवः’ (दीप्यमान), ‘अग्ने’, ‘नः’ (अस्मादर्थं) ‘देवान्’ ‘इह’ (कर्मणि) ‘आवह’, अस्माकम् इमं ‘यज्ञं’ ‘हविस्’ ‘उप’ (देवसमीपे) प्रापय ।

एतैरष्टभिर्मन्त्रैः साध्यं विकर्षणं विधत्ते,—“अपां वा एतत् पुष्पं यदेतसोऽपाः अरोऽवका वेतसश्चाखया चावकाभिस् विकर्षति आपो वै शान्ताः शान्ताभिरेवास् शूचः श्रमयति” (५।४।४अ०) इति ।

द्योऽयं 'केतवः', द्योऽयम् 'अपां' पुष्पस्त्राणीयः, अपु बाष्पमानमात् ।
 यास्य 'अवकाः' (सैवास्त्राभिधाः) ता 'अपां सरः' (सारं* दध्ने मन्त्रमिव) ।
 तस्मात् एताभ्यामग्निं विकर्षेत्,—चितेरपरि नानादिषु विविधमेतदुभयम्
 आकर्षेदित्यर्थः) । 'आपो' दाहनिवारकत्वात् 'भ्रान्ताः', अपसम्बन्धिना
 द्रव्यद्वयेन विकर्षणे सति 'भ्रान्ताभिः' अग्निः 'एव' 'अस्य' अग्नेः 'द्रव्यं'
 'ब्रमयति' ।

पृष्ठाङ्गद्रव्यद्वयेन स्रष्टु मण्डूकस्यपि कर्षणशोभकत्वं विधत्ते,—
 “यो वा अग्निं चितं प्रथमः पश्यन्धिकामतीश्वरो वै तः स्रष्टु
 प्रदहे मण्डूकेन विकर्षत्येष वै पश्यन्तामनुपजीवनीयो न वा एष
 ग्राम्येषु पश्युषु हितो नारण्येषु तमेव पश्यन्ताऽप्ययति” (५।४।४ अ०) इति ।
 गोमहिषाजादीनां मध्ये 'अः' 'पश्यः' इमम् दृष्ट्वाभिः 'चितम्'
 'अग्निं' प्रथमम् अधिकृत्य पादेन आक्रामति, 'तं' पश्यं सन्तापेन प्रदग्धुम्
 अथवाग्निः प्रभुर्भवति । तस्मात् पश्चन्तरेण विकर्षणं न कुर्यात्, किन्तु
 'मण्डूकेन' कुर्यात् । मण्डूकस्य ग्रामयोग्येषु 'ग्राम्येषु' 'नारण्येषु' च
 पश्युषु अगन्तर्भावालोकेऽपि गोमहिषादिवदुपयोगादर्शनाच्च केनान्युप-
 जीव्यो न भवति । अतस्तेन विकर्षणे तमेव मण्डूकं सन्तापेन
 स्रोजयति ।

तस्मिन् विकर्षणे “समुद्रस्य त्वा” इत्यादीन् सन्तान् विनियुक्ते,—
 “अथाभिर्विकर्षत्यष्टाक्षरा गायत्री गायत्रोऽग्निर्गोवावेकाग्निस्तस्य स्रष्टु
 ब्रमयति” (५।४।४ अ०) इति ।

* सार इति भवितुं युक्तः ।

सामान्वतो विदितान् मन्त्रान् विज्ञेयतो विधत्ते,—“पावक-
वतीभिरसं वै पावकोऽस्मैवास्व शुचः प्रमयति”(५।४।४अ०) इति ।
‘पावकः अस्मभ्यं शिवो भव’ इत्येवं पावकब्रह्मो यासु चक्षु विद्यते,
ताः पावकवत्य इत्यर्थः; ताभिः ‘विकर्षतीत्यनुवर्त्तते । पावकस्याग्नेरस्त्र-
वर्षणहेतुत्वादस्त्वम् ।

कल्पः, ‘अपामिदं न्ययनं, नमस्ते हरये शोचिषा इति दाभ्या-
मग्निमधिरोहति’ इति । तच्च प्रथमामाह,—“अपामिदं न्ययनं
समुद्रस्य निवेजनं । अग्न्यं ते अस्मत् तपन्तु हेतयः पावको अस्मभ्यं
शिवो भव^(११)” इति । ‘इदं’ चित्याग्निस्थानं ‘अपां’ ‘न्ययनं’
(नियमेन प्राप्तस्थानं), यागद्वारापि आपः प्राप्यन्ते । अत एव अपां
बलत्वात् ‘समुद्रस्य’ ‘निवेजनं’ (गृहस्थानीयं) । तद्रूपं हे अग्ने,
त्वदीया ‘हेतयः’ अस्मन्तः ‘अग्न्यं’ विरोधिनं पुरुषं ‘तपन्तु’ (क्षोभयन्तु) ।
‘अस्मभ्यं’ (अस्मदर्थं) ‘पावकः’ (शुद्धः) ‘शिवः’ (जान्ताः) च ‘भव’ ।

अथ द्वितीयामाह,—“नमस्ते हरये शोचिषे नमस्ते अस्वर्चिषे ।
अग्न्यं ते अस्मत् तपन्तु हेतयः पावको अस्मभ्यं शिवो भव^(११)” इति ।
हे अग्नि, ‘ते’ (तव) ‘हरये’ (रसानां हन्त्रे) ‘शोचिषे’ (शोषणहेतवे)
तेजसे ‘नमः’ ‘अस्तु’ । किञ्च ‘ते’ (तव) ‘अर्चिषे’ (पदार्थान् प्रकाश-
यित्रे तेजसे) ‘नमः’ ‘अस्तु’ । अन्यमित्यादिपूर्ववत् ।

एतन्मन्त्राध्यात् अधिरोहणात् पूर्वमुपान्तप्रतिमोचनं विधत्ते,—
“मृत्युर्वा एष यदग्निर्ब्रह्मण एतद्रूपं यत् क्षणाजिनं कार्णो उपा-
नहायुपमुक्षते ब्रह्मणैव मृत्योरन्तर्धत्ते” (५।४।४अ०) इति । अग्ने-
र्दाहकत्वान्मृत्युत्वं प्रसिद्धं, ‘क्षणाजिनं’ तु ‘ब्रह्मणः’ (वेदस्य) ‘रूपं’; अतः

एव दीक्षाप्रकरणे समाधायते, “अक्षामे वै देवेभ्यो यज्ञायातिष्ठमाने
कृष्णो रूपं कृष्णपक्वस्यातिष्ठताम्” (६।१।३अ०) इति । कृष्णाग्निनेन
निर्दिष्टे ‘उपानहौ’ ‘कार्ष्णी’, तयोः प्रतिमोके सति वेदेनैव ‘मृत्तुः’
अन्तर्हितो भवति ।

उपानद्वयस्य प्रतिमोकाप्रतिमोकायोर्दोषसङ्गावात् एकस्या एव
प्रतिमोकं विधत्ते,—“अन्तर्हृत्योर्ध्वेऽन्तरक्षाद्यादित्याङ्गस्यामुपमुञ्चते
ऽन्यान् न अन्तरेव मृत्योर्ध्वेऽवासाद्य् रन्ध्रे” (५।४।४अ०) इति ।
उभयोरपि अप्रतिमोकतया मृत्युबाधः; प्रतिमोकेन मृत्योरन्तर्धानं,—
मृत्युरपगच्छति । अस्ति तन्यो दोषः, यथा मृत्योरन्तर्धानं, एवमक्षा-
द्यादपि अन्तर्हितो भवति इत्येवमभिज्ञा आहुः; अतस्तत्परिहारार्थैकाम्
उपानहं उपमुञ्चते, इतरां नोपमुञ्चेत् । तथा सति उपमोकेन
मृत्योरन्तर्धानं भवति, अनुपमोकेन च अक्षाद्यं प्राप्नोति ।

उपानदुपमोकादूर्द्धं यत् पितेरधिरोहणं, तदङ्गभूते द्वितीयेऽस्मिन्
मन्त्रे प्रथमार्द्धस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“नमस्ते हरसे ओषिष इत्याह
नमस्कृत्य हि वसीयाः समुपचरन्ति” (५।४।४अ०) इति । लोके हि
योऽतिशयेन वसुमान् भवति, तं भृत्या आदौ ‘नमस्कृत्य’, पश्चाद्
‘उपचरन्ति’; ततोऽग्रेरप्यत्र नमस्कारो युक्तः ।

तृतीयपादस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“अन्यं ते अस्मत् तपन्तु
हेतय इत्याह यमेव देष्टि तमस्य शुचार्पयति” (५।४।४अ०) इति ।
‘तं’ (द्वेष्टम्) ‘अस्य’ (अग्नेः) सन्तापेन योजयति ।

चतुर्थपादस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“पावको अस्मभ्य् त्रिवो
भवेत्याहान्नं वै पावकोऽस्ममेवावदन्धे” (५।४।४अ०) इति ।

अपामिदं न्यमित्यादिमन्त्रसङ्ख्याविशिष्टम्* अधिरोहणं विधत्ते,—
“द्वाभ्यामधिक्रामति प्रतिष्ठित्यै” (५।४।४अ०) इति ।

सामान्येन विनियुक्तौ मन्त्रौ पुनर्विशेषाकारेण विनियुक्ते,—
“अपस्ववतीभ्याः ज्ञान्यै” (५।४।४अ०) इति । “अपामिदम्” इत्येवम्
अपञ्चदो यथोर्ध्वोऽसौ अपस्ववत्यौ, ताभ्यामधिरोहणे सति अग्नि-
तापस्य ज्ञान्तिर्भवति ।

कथ्यः, ‘नृषदे वडिति पञ्चभिर्हस्तरवेदिवदग्निः स्वयमादृशां वा
व्याघार्य’ इति । पाठस्तु,—“नृषदे वट् अफुषदे वट् वनसदे वट्
वर्हिषदे वट् सुवर्विदे वट्^(१९)” इति । नृषु (मनुष्येषु) जाठराग्निरूपेण
सीदतीति ‘नृषत्’, तस्मै ‘वट्’ (हविर्दत्त) । वाङ्मरूपेणापु सीदतीति
‘अफुषत्’ । दावाग्निरूपेण वने सीदतीति ‘वनसत्’ । आहवनीयादिरूपेण
वर्हिषि यज्ञे सीदतीति ‘वर्हिषत्’ । आदित्यरूपेण सुवर्गे विन्दते,
सभते, इति ‘सुवर्वित्’ ।

एतान् मन्त्रान् विनियुक्ते,—“नृषदे वडिति व्याघारयति पञ्चधा-
ज्जत्या यज्ञसुखमारभते” (५।४।५अ०) इति । पञ्चसङ्ख्यापेतया
आज्जत्या यज्ञे सुखमङ्गं उपक्रान्तवान् भवति ।

अथ दक्षिणमंसमुत्तरां ओणिमित्यादिकं (?) वज्रत्वं विधत्ते,—
“अत्रणया व्याघारयति, तस्मादच्छण्या पञ्चवोऽङ्गानि प्रहरन्ति प्रति-
ष्ठित्यै” (५।४।५अ०) इति ।

मन्त्रगतं वट्कृद् प्रशंसति,—“यद्वषट्कुर्याद् यातयामस्य वषट्-
कारः स्याद् यज्ञ वषट्कुर्याद्रक्षाः सि यज्ञः इत्युर्वडित्याह परोक्षमेव

* न्ययनमित्यादिमन्त्रसङ्ख्याविशिष्टमिति पाठो भवितुं युक्तः ।

वषट्कारेति नास्व यातवामा वषट्कारो भवति न यज्ञः रक्षाश्चि
 प्रप्ति” (५।४।५अ०) इति । एतच्च वाक्यं,—“सन्ने वायुर्मातरिश्वा दधातु”
 (४।१।४अ०) इति मन्त्रे, “तस्मै च देवि वषडस्तु तुभ्यम्” इत्यस्य
 व्याख्यानरूपत्वं (?) प्राप्तासेन (५।१।५अ०) उदाहृत्य सम्प्रविष्टतम् ।

कथम्, ‘ये देवा देवानामिति द्वाभ्यामनु परिवारं दध्ना मधु-
 मिश्रेण दर्भेषुमुष्टिनाग्निं व्यवोचति’ इति । तत्र प्रथमांशुं समाह,—
 “ये देवा देवानां यज्ञिया यज्ञियाणां संवत्सरीणस्तु भागमासते ।
 अजतादो हविषो यज्ञे अस्मिन् स्वयं जुष्टध्वं मधुनो घृतस्य^(*)”
 इति । द्विविधा देवा हविर्भुजः,—इन्द्रवदसादयः ब्रह्मीरनिर्वोक्ताः,
 प्राजात्मकाः प्राजापानादयस्तु, दीव्यतीति श्रुत्यन्तेरभवत्वापि सम्भवः;
 उभयेऽप्येते यज्ञियाः, तपेन्द्रादयो ‘देवाः’ यज्ञेन पूज्यत्वाद् यज्ञियाः,
 प्राजादयस्तु यज्ञेन पूज्यत्वाद् यज्ञियाः । एवं सति ‘यज्ञियत्वानाम्’
 इन्द्रादीनां ‘देवानां’ सम्बन्धिनः प्राणरूपा ‘ये’ यज्ञियाणां
 ‘संवत्सरीण’ (संवत्सरेण साध्यं) पित्याग्निं ‘भागं’ (मज्जीवम्) ‘उप-
 आसते’ (सेवन्ते) । प्राजाद्या ‘अजतादः’,—जतं स्वाहाकारे समर्पितम्
 अदन्तीति जताद् इन्द्रादयः, तद्विपरीतत्वात् प्राजा ‘अजतादः’ ।
 तथाविधा हे प्राजाः, ‘अस्मिन्’ ‘यज्ञे’ ‘हविषः’ (अक्षतभिर्हव्यमानस्य)
 मधुस्यां मग्नं ‘जुष्टध्वं’,—मदीयेन स्वाहाकारसमर्पणेन विना ‘स्वयम्’
 एव स्वीकुरुत ।

* अत्र ‘यज्ञियाः’ ते इति किं वा ‘यज्ञियाः’ इति पाठो भवितुं
 युक्तः ।

† अत्र ‘मधुनो घृतस्य’ इति पाठो भवितुं युक्तः ।

अथ द्वितीयामाह,—“ये देवा देवेभ्यधि देवत्वमायन् ये ब्रह्मणः
सुर एतारो अस्म । सेभ्यो नर्त्ते पवते धाम किञ्चन न ते दिवो न
पृथिव्या अग्निं क्षुषु^(५५)” इति । ‘ये’ प्राणा ‘देवेषु’ (इन्द्रादिषु)
अपि ‘अधि’ (अधिष्ठादत्तेन) ‘देवत्वमायन्’ (प्राणाः) प्राणैरेवाधिष्ठिता
एवेन्द्रादिविपश्वा व्यवहरन्तीत्यर्थः । किञ्च ‘ये’ प्राणाः ‘अस्म’ ‘ब्रह्मणः’
(वीथमानस्याग्नेः, परिच्छदश्च) ‘पुरः’ ‘एतारः’ (पुरतो गन्तारः) निर्वाहका
इत्यर्थः । न खलु प्राणैर्विना वीथमानोऽग्निर्निर्वाह्य इत्युच्यते । किञ्च
‘सेभ्यः’ ‘अस्ते’ (यान् विना) ‘किञ्चन’ ‘धाम’ विना ‘न पवते’ (न
इच्छं भवति, ‘ते’ (प्राणरूपा देवाः) ‘दिवो न’ (दिव्यपि न)
तिष्ठन्ति । ‘पृथिव्यां न’ (भूमावपि न) तिष्ठन्ति, किन्तु ‘क्षुषु’
(पर्वतसानुसङ्घट्टेषु शरीरगतचक्षुरादिगोखलेषु) आश्रित्य वर्तन्ते ।

एतद्व्यञ्जयं विनियुक्ते,—“ऊतादो वा अन्ये देवाः अऊतादोऽन्ये
ज्ञानमिच्छिदेवोभयान् प्रीणाति ये देवा देवानामिति दधा मधु-
मिश्रेणावोक्षति, ऊतादस्यैव देवान् अऊतादस्य यजमानः प्रीणाति,
ते यजमानं प्रीयन्ति, दध्नैव ऊतादः प्रीणाति मधुनाऽऊतादो, यान्
वा एतदसं यदधि, आरथं मधु, यदधा मधुमिश्रेणावोक्षन्तुभयस्याव-
दधौ” (५।४।५ अ०) इति । ‘ऊतादः’ इन्द्रादयः, ‘अऊतादः’ प्राणाः,
‘तान्’ ‘उभयान्’ अपि ‘देवान्’ अथम् ‘अग्निचित्’ प्रीणयितुमर्हन्ति,
अतः ‘मधुमिश्रेण’ ‘दधा’ अवोक्षणं कुर्यात् । तेन योभये प्रीतः
सम्बो यजमानमपि ‘प्रीणयन्ति’ । तथापि इन्द्रादीनां दध्न प्रीतिः,
प्राणानां ‘मधुना’ प्रीतिः । किञ्च दध्नो याम्यत्वात् मधुनसारत्वाद्,
उभाभ्याम् अवोक्षणे सति उभयमपि सम्पादितं भवति ।

अबोक्षणाधनं प्रौढदर्भमुष्टिं विधत्ते,—“गुमुष्टिनाऽबोक्षति प्राजापत्यो वै गुमुष्टिः सद्योनित्वाय” (५।४।५अ०) इति । गुरुः स्तूलो दर्भमुष्टिः ‘गुमुष्टिः’, तस्य प्रजापतिवत् प्रौढत्वात् प्राजापत्यत्वम्, अतस्तेनाबोक्षणं ‘सद्योनित्वाय’ भवति । अग्निरपि प्रजापतिनोत्पादितत्वात् ‘प्राजापत्यः’ ।

तेन समानयोनित्वं मन्त्रद्वित्वं प्रशंसति,—“द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै” (५।४।५अ०) इति ।

अबोक्षणकाले परितो भ्रमणं विधत्ते,—“अनुपरिचारमबोक्षति अपरिवर्गमेवैनान् प्रीणाति” (५।४।५अ०) इति । ‘अनुपरिचारम्’ (अनुक्रमेण परितस्परित्वा) ‘अपरिवर्गम्’ ‘एव’ (अग्न्यवयवेषु कस्यापि अवर्जनमकृत्यैव) ‘एनान्’ (अग्न्यवयवान्) ‘प्रीणाति’ ।

कल्पः, ‘प्राणदा अपानदा इति प्रत्यवरोक्ष’ इति । पाठस्तु,—“प्राणदा अपानदा व्यानदाश्चतुर्दा वर्षोदा वरिवोदाः । अन्यं ते अस्मात् तपन्तु हेतयः पावको अस्मभ्यः शिवो भव^(१९)” इति । यजमानाय प्राणं ददातीति ‘प्राणदाः’, प्राणं सुस्थिरं करोतीत्यर्थः । एवमुत्तरचापि । वर्षो बलं । वरिवः प्रजा । अन्नमित्यादि पूर्ववत् ।

प्राणादिदानप्रसक्तिपूर्वकं मन्त्रं व्याचष्टे,—“वि वा एष प्राणैः प्रजया पशुभिर्ह्यथे योऽग्निं चिन्वन्नधिक्रामति प्राणदा अपानदा इत्याह प्राणानेवात्मन्वत्ते वर्षोदा वरिवोदा इत्याह प्रजा वै वर्षः पशवो वरिवः प्रजामेव पशूनात्मन्वत्ते” (५।४।५अ०) इति । यो यजमानोऽग्निचयनकालेऽग्निमधिरोहति, एष प्राणादिभिर्वियुज्यते, अतः प्राणादिदानं प्रार्थनीयमिति मन्त्रः प्रवर्त्तते । तत्र पूर्वभागेन प्राणादीन्

स्वात्मनि सुस्थितान् करोति । उत्तरभागेन वलवाचिना वर्षःशब्देन पुष्पपौष्पादिरूपा प्रजा उपलक्षिताः, तासु हि सतीषु व्यवहृतं प्रबलत्वात् । पूजावाचिना वरिवःशब्देन पञ्चव उपलक्षिताः, तेषु सत्सु क्षीरादिस्मृत्या पूज्यो भवति ।

कल्पः, ‘अग्निस्तिग्मेनेति दाभ्यामग्नयेऽनीकवते एकामाहुतिश्च
हुत्वा’ इति । तत्र प्रथमामाह,—“अग्निस्तिग्मेन शोचिषा यश्च
विश्वं न्यचिषं । अग्निर्नो वंशते रथिं (१०)” इति । अयं चीयमानः
‘अग्निः’ ‘तिग्मेन शोचिषा’ (तीक्ष्णया ज्वालयया), ‘न्यचिषं’ (राक्षसादि)
‘विश्वं’ (सर्वं) विरोधिनां ‘नि’-‘वंसत्’ (नियमयतु), विनाशयत्वित्यर्थः ।
‘अचम्’ अदनशीलं बाधकमनिष्टं, तदस्यास्तीति ‘अचिं’, तं वि-
नाशयतु । किञ्च अयम् ‘अग्निः’ ‘गः’ (अस्मदर्थं) ‘रथिं’ (धनं) ‘वंसते’
(वसितुं सम्भाजयितुम् इच्छतु) ।

अथ द्वितीयामाह,—“सैनागीकेन सुविदचो अग्ने यथा देवाश्च
आयजिष्ठः स्वस्ति । अदभ्यो नोपा उत नः परस्या अग्ने द्युमदुत
रेवद्दिदीहि (१८)” इति । हे ‘अग्ने’, ‘स’ त्वं ‘द्युमत्’ (दीप्यमानं) ‘उत’
(अपि च) ‘रेवत्’ (धनयुक्तं) गृह्यतेनादिकं ‘दिदीहि’ (प्रकाशय) ।
कीदृशस्त्वं ?—‘एनागीकेन’ ‘सुविदचः’ (अग्नेन ज्वालासमूहेन सुष्ठु
वेदिता), ‘अग्ने’ ‘देवान्’ ‘यथा’ (अस्मदर्थं देवानुद्दिश्य याग-
निष्पादकः) । ‘स्वस्ति’ (विघ्नराहित्यं) यथा स्यात् तथा ‘आयजिष्ठः’

* अत्र ‘अचिषं’ इति पाठो भवितुं युक्तः ।

† अत्र ‘अचि’ इति पाठो भवितुं युक्तः ।

‡ वज्रधनयुक्तम् इति का० इ० पु० पाठः ।

(अतिब्रथेन कृत्स्नयागसमाप्तकारी), ‘अदभः’ (केनाप्यद्विंसितः),
‘गोपाः’ (मन्त्रस्य गोप्ता), ‘उत’ (अपि च) ‘नः’ (अस्माकं) ‘परस्याः’
(अतिब्रथेन पालयिता) ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः,—

षष्ठे पञ्चानुवाकाः स्युरग्निशेषस्ततः परे ।
चत्वारो ह्यश्वमेधार्था अग्नेति परिषिञ्चति ॥
अग्नेस्ते प्रतिपर्येति, समुद्रेत्यग्निमष्टभिः ।
विकर्षेदित्यपां द्वाभ्यामारोहति चितिं, नृषत् ॥
व्याघारः पञ्चभिः*, ‘ये दे’ द्वाभ्यामग्निमवोचति ।
प्राणदा अवहृद्वाग्निस्तिग्मेनेत्याहुतिद्वयम् ॥
प्रथमे त्वनुवाकेऽस्मिन् मन्त्रा द्वाविंशतिरीताः (?) ।

अथ मीमांसा,—नवमाध्यायस्य प्रथमपादे (८अ०) चिन्तितम्,—

“विकर्षप्रोक्षणे कार्ये प्रतीष्टकमुत्तैकधा ।

आद्योऽवयवसम्बन्धेन मैवं भूदेवसत्त्वतः ॥

‘इष्टकाभिरग्निं चिनुते’ इति श्रूयते, तच्चेदमाश्रयते,—‘मण्डूकेन
अग्निं विकर्षति । वेतसशाखया चावकाभिसाग्निं विकर्षति ।
हिरण्यकससहस्रेणाग्निं प्रोक्षति’ इति । शाखाया मण्डूकं बद्धा तेन
विकर्षतीत्यर्थः । ते च विकर्षणप्रोक्षणे प्रतीष्टकं कर्त्तव्ये । कुतः ? ।
चिताभ्य इष्टकाभ्यः पृथग् अग्निब्रह्मार्थस्य कस्यचिदवयविद्रव्यस्याभावाद्
इति चेत् । मैवं,—उपहिताभिरिष्टिकाभिः संयुक्तस्य प्रदेशस्यावयवि-

* ‘वृद्धदे वट्ट’ इत्यत्र (५७३ ए० ८ प०) वडन्ता प्रश्न मन्त्रा बोध्याः ।

द्रव्यत्वात्, तस्य चान्याधारत्वेनाग्निशब्दार्थत्वं । तस्मादग्नेरेकत्वात्
सकृदेव विकर्षणप्रोक्षणे कुर्यात् ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे षष्ठप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

य इमा विश्वा भुवनानि जुह्वदृषिर्होता निषसाद
पिता नः । स आशिषा द्रविणमिच्छमानः परमच्छदे
वर आविवेश^(१) । विश्वकर्मा मनसा यद्विहाया धाता
विधाता परमेत सन्दृक् । तेषामिष्टानि समिषा
मदन्ति यच्च सप्तर्षीन् पर एकमाहुः^(२) । यो नः पिता
जनिता यो विधाता यो नः सतो अभ्या सज्जजान ॥ १ ॥

यो देवानां नामधा एक एव तः संप्रभं भुवना
यन्त्यन्या^(३) । त आ यजन्त द्रविणः समस्मा चक्षयः
पूर्वे जरितारो न भूना । अस्तुर्ता स्तुर्ता रजसो वि-
माने ये भूतानि समक्षन्विमानि^(४) । न तं विदाथ
य इदं जजानान्यद् युष्माकमन्तरं भवाति । नीहारेण
प्रावृता जल्पया चासुतृप उक्थशासश्चरन्ति^(५) । परो
दिवा पर एना ॥ २ ॥

पृथिव्या परो देवेभिरसुरगुहा यत् । कः स्वर्गभं

प्रथमं दध्र आपो यष देवाः समगच्छन्त विश्वे^(१) ।
तमिहर्भं प्रथमं दध्र आपो यष देवाः समगच्छन्त
विश्वे । अजस्य नाभावध्येकमर्पितं यस्मिन्निदं विश्वं
भुवनमधि अतं^(२) । विश्वकर्मा अजनिष्ठ देव आदि-
ब्रह्मर्षो अभवद्वितीयः । तृतीयः पिता जनिताष-
धीनां ॥ ३ ॥

अपां गर्भं व्यदधात् पुरुषा^(३) । चक्षुषः पिता
मनसा हि धीरो घृतमेने अजनस्रस्रमाने । यदेदन्ता
अददृहन्त पूर्वं आदिद्यावापृथिवी अप्रयेतां^(४) ।
विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो विश्वतोहस्त उत विश्वत-
स्यात् । सं बाहुभ्यां नमति संपतचैद्यावापृथिवी जन-
यन् देव एकः^(५) । किंस्विदासीदधिष्ठानमारम्भं
कतमत्स्वित् किमासीत् । यदी भूमिं जनयन् ॥ ४ ॥

विश्वकर्मा वि द्यामौर्षोऽग्निना विश्वचक्षाः^(६) ।
किंस्विदनं क उ स दृक्ष आसीद्यतो द्यावापृथिवी
निष्ठतक्षुः । मनीषिणो मनसा पृच्छतेदु तद् यदध्य-
तिष्ठद् भुवनानि धारयन्^(७) । या ते धामानि पर-
माणि यावमा या मध्यमा विश्वकर्मन्नुतेमा । शिष्टा
सखिभ्यो हविषि स्वधावः स्वयं यजस्व तनुवं जुषाणः^(८) ।
वाचस्पतिं विश्वकर्माणमूतये ॥ ५ ॥

म॒नो॒यु॒जं वा॒जे अ॒द्या हु॒वेम । स नो नेदि॑ष्टा
 ह॒व॒नानि जोष॑ते वि॒श्वश॑म्भूर॒वसे सा॒धु॒क॒र्मा^(१) । वि॒श्व-
 क॒र्मन् ह॒विषा वा॒ह॒धानः स्व॒यं य॑जस्व त॒नुवं जुषा॑णः ।
 म॒ह्यं त्व॒न्ये अ॒भितः स॒पत्न्या इ॒हास्माकं म॒घवा सूरि॑-
 र॒स्तु^(२) । वि॒श्वक॑र्मन् ह॒विषा व॒र्द्धने॑न चा॒तार॑मिन्द्र-
 म॒ह्य॒णोरव॑ध्यं । तस्मै॒ वि॒श्वः स॒म॒न॒मन्त॑ पूर्वी॒रय॑मु॒ग्रो
 वि॒ह॒व्यो यथा॑सत्^(३) । स॒मु॒द्राय॑ व॒युना॑य॒ सिन्धूना॑
 प॒तये॒ नमः॑ । न॒दीना॑ः सर्वा॑सां पि॒त्रे जुहु॑ता वि॒श्व-
 क॒र्म॒णो वि॒श्वा॒ह्नाम॑र्त्यः ह॒विः^(४) ॥ ६ ॥

अ॒जान॑ । ए॒ना । ओष॑धी॒नां । भूमिं॑ ज॒नय॑न् ।
 ऊ॒तये॑ । नमः॑ । नव॑ च ॥ २ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे षष्ठप्रपाठके
 द्वितीयोऽनुवाकः ॥०॥

प्रथमोऽनुवाके परिषेचनादिकमुक्तं । अथ द्वितीयेऽनुवाके सूक्ता-
 भ्यां होमौ उच्येते । कल्पः, 'षोडशगृहीतेन क्षुचं पूरयित्वा वैश्व-
 कर्मणानि जुहोति । य इमा विश्वा भुवनानि जुह्वन्क्षुचः पिता
 मनसा हि धीर इति नामासूक्ताभ्यां द्वे आज्ञती । यं कामयेत
 चिरं पाप्मानो निर्मुच्येतेत्येकैकं तस्येत्युक्तम्' इति । तत्र प्रथमसूत्रे
 प्रथमाष्टकमाह,—“य इमा विश्वा भुवनानि जुह्वन्क्षुचिर्होता निषसाद
 पिता नः । स आग्निषा द्रविणमिच्छमानः परमच्छदो वर आ-

विवेक^(१)” इति । ‘यः’ विश्वकर्मा परमेश्वरः, ‘इमा विश्वा भुवनानि जुहुत’ (प्रलये पृथिव्यादीन् इमान् सर्वान् लोकान् स्वात्मन्याहुति-
प्रक्षेपवत् संहर्न्), ‘सृष्टिः’ (अतीन्द्रियद्रष्टा सर्वज्ञः), ‘होता’ संसार-
होमकर्त्ता), ‘नः’ (अस्माकं) ‘पिता’ (जनकः), ‘निषदा’ (स्वयं
स्त्रितवान्), प्रलयकाले प्राप्ते सति सर्वान् लोकान् संहृत्य अस्माकमपि
संहर्त्ता, पुनः सृष्टा च सन् सर्वज्ञो यः परमेश्वरः स्वयमेक एवासीत् ।
अत एव सर्वा अणुपनिषद् एवमाहुः, “आत्मा वा इदमेक एवाय
आसीन्नान्यत् किञ्चन मिषत्” (ऐत० १ ख०) । “सदेव सोम्येदमय
आसीत्, एकमेवाद्वितीयम्” (छा० ६ अ० २ ख०) इत्याद्याः । ‘स’
(तादृक्) परमेश्वरः ‘आग्निषा’ (बहुस्यां प्रजायेयेत्येवंरूपया पुनः-
सिसृक्षया) ‘द्रविणमिष्कमाणः’ (धनोपलब्धितं जगद्भोगमपेक्षमाणः)
‘परमश्रद्धः’ (परमं स्वकीयमेवाद्वितीयं पारमार्थ्यरूपमावृणन्) ‘वरे’
(स्वेन सृष्टे शरीरमध्यवर्त्तिनि पुण्डरीकस्थाने) ‘आविवेक’ (जीवरूपे*
प्रविष्टः) । एतच्च सर्वमुपनिषदि (तैत्ति० ६ अ०) आस्मातं,—
“सोऽकामयत । बहुस्यां प्रजायेयेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा ।
इदं सर्वमसृजत । यदिदं किञ्च । तत् सृष्ट्वा । तदेवानुप्राविञ्चत्”
इति । एवमन्या अणुपनिषद् उदाहर्त्याः ।

अथ द्वितीयामाह,—“विश्वकर्मा मनसा यद्विहाया धाता
विधाता परमेत संहृक् । तेषामिष्टानि समिषा मदन्ति यच्च सप्तर्षीन्
पर एकमाहुः^(२)” इति । विश्वविषयाणि कर्माणि सृष्टिस्थिति-
संहाररूपाणि यस्यासौ ‘विश्वकर्मा’, तस्य च तेषु कर्मसु सत्यत्वादय

* जीवरूपेण इति पाठो भवितुं युक्तः ।

एव साधनं, सत्यसङ्कल्पत्वात् । ‘यत्’ (यस्मात्) अयं ‘मनसा’*
 (सत्यसङ्कल्पमात्रेण) ‘विश्वकर्मा’, तस्मात् ‘धाता’, ‘विधाता’, ‘विहाया’
 इति चोच्यते,—‘धाता’ उत्पादकः ; ‘विधाता’ पोषकः ; विशेषेण
 च हाति परित्यजतीति ‘विहायाः’ संहर्षेत्यर्थः । ‘उत’ (अपि च)
 अत एव ‘परमा’ (परमः सर्वेभ्य उत्कृष्टः) । सम्यक् पश्यतीति ‘संदृक्’
 (सर्वज्ञ इत्यर्थः) । ‘यच्च’ (यस्मिन्) ‘परे’ (परस्मिन्) ईश्वरे ‘सप्तर्षिन्’
 ‘एकमाहुः’,—य एते मरीच्यचिप्रमुखाः सप्तर्षयो विविधा दृश्यन्ते, ते
 सर्वे दृष्टेः प्राक् परस्मिन्नेकीभूता इति वेदान्तपारगा आहुः । स
 च परमेश्वरः, ‘तेषां’ (सप्तर्षिप्रभृतीनाम्) ‘इष्टानि’ (अपेक्षितानि)
 स्थानानि ‘इषा’ (स्वेच्छामात्रेण) सम्पादयतीति, तेन च ते महर्षयो
 हृष्यन्ति ।

अथ द्वतीयामाह,—“यो नः पिता जनिता यो विधाता यो
 नः सतो अभ्या सज्जजान । यो देवानां नामधा एक एव तः सम्प्रभं
 भुवना यन्यन्या^(१)” इति । ‘यः’ विश्वकर्मा ‘नः’ (अस्माकं) ‘पिता’
 (पालयिता) न केवलं पालकः, उत्पादकोऽपि । किमनेनास्माकम्
 उत्पादक इति सङ्कोचेन, ‘यः’ ‘विधाता’ (सर्वस्य जगतः उत्पादकः),
 ‘यः’ विश्वकर्मा ‘नः’ (अस्माकम्) उत्पन्नानां ‘सत्’ वर्त्तमानमिदं
 भोग्यजातं ‘सतो’ ‘जजान’ “सदेव सोम्य” इति श्रुत्युक्तात् स्वस्वरूपात्
 उत्पादयामास । ‘यः’ च विश्वकर्मा ‘देवानां’ ‘नामधाः’ (स्वयमेव
 सर्वदेवरूपेणाविर्भूय इन्द्रमिन्द्रादिदेवतानामानि धारयति । अत
 एव अन्यत्रास्मात्,—“इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहु रथो दिव्यः स सुपर्णो

* मानसा इति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

गदत्मान् । एकं सदिप्रा बज्जधा वदनवग्निं यमं मातरिस्थानमाहुः”
 (अग्० १ म० १६४ सू०) इति । अत एव बहूनां देवानां नामानि
 धारयन्नपि वस्तुतः स्वयम् एक एव । ‘तं’ विश्वकर्माणं परमेश्वरं
 ‘अन्या’ ‘भुवना’ (तस्माद् अन्यानि सृष्टानि सर्वाणि भुवनानि)
 ‘सम्प्र-’ यथा भवति तथा ‘यन्ति’ (प्रलयकाले एकत्वं प्राप्नुवन्ति),
 एकीभावयुक्ते प्रलये क ईश्वरः कानि भुवनानीति एवं प्र- सम्प्र-
 धारणं प्रवर्त्तते विभागाभावेन* श्रुत्यनभिज्ञैर्ज्ञातुमशक्यत्वात् ।

अथ चतुर्थीमाह,—“त आ यजन्त द्रविष् समस्ता ऋषयः
 पूर्वं जरितारो न भूना । असूर्त्ता सूर्त्ता रजसो विमाने ये भूतानि
 समस्तसन्निमानि(†)” इति । पूर्वोदाहृतेन विश्वकर्मणा प्रथममुत्पा-
 दिता ‘ये’ सृष्टारः, ‘इमानि’ ‘भूतानि’ (सर्वानेतान् प्राणिनः)
 ‘समस्तसन्नि-’ (सम्यगुत्पादितवन्तः) । ‘ते’ ‘पूर्वे’ सृष्टारः ‘असौ’ (सृष्टार्या
 जगते) ‘द्रविष्’ (धनरूपं भोग्यजातं) ‘सम्-’ ‘आयजन्त’ (सम्यक्
 सम्पादितवन्तः) । कीदृशाः ते ? ‘ऋषयः’ (अतीन्द्रियद्रष्टारः) सर्वज्ञा
 इत्यर्थः । ‘भूना’ ‘जरितारो न’ (भूना‡ स्वकीयेन महत्त्वेन कदाचित्
 अपि जीर्णा न भवन्ति) । कीदृशानि भूतानि ? ‘असूर्त्ता’ (असुभिः
 प्राणैरीरितानि प्राणयुक्तानीत्यर्थः) । तथा ‘रजसो’ ‘विमाने’ ‘सूर्त्ता’
 (रज्जनात्मकस्वभोगस्य विशेषेण प्रमितौ स्वस्वकर्मभिः सुष्ठु प्रेरितानि) ।

अथ पञ्चमीमाह,—“न तं विदाथ य इदं जजानान्यसुप्ताक-
 मन्तरं भवाति । नीदारेण प्रावृता जलथा वासुहप उक्थवास-

* ‘विभागाभावेन’ इति पाठो न सम्यक् ।

† ‘सृष्टा’ इति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

‡ ‘भूना’ इति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

सरन्ति^(१)” इति । ‘यः’ विश्वकर्मा ‘इदं’ ‘अजान’ (उत्पादितवान्) ‘तं’ विश्वकर्माणं ‘न’ ‘विदाथ’ (तेन सृष्टा हे जीवाः, ध्रुवं न जानीथ) । देवदत्तोऽहं यज्ञदत्तोऽहमित्येवं सर्वेऽपि वयमात्मानं विश्वकर्माणं जानीम इति यद्युच्येत, तदसत्, न हि अहंप्रत्ययगम्यं जीवरूपं विश्वकर्मेणः परमेश्वरस्य, किन्तु ‘युष्माकं’ अहंप्रत्ययगम्यादतिरिक्तं सर्ववेदान्तवेद्यम् ईश्वरतत्त्वं ‘भवति’ (विद्यते) । तथापि, जीवरूपवत् कुतो न जानीमः ? इति चेत्, ‘नीहारेण’ ‘प्रावृताः’ (भवन्तो नीहार-सदृशेनाज्ञानेनावृतत्वात् न जानन्ति), यथा नीहारो नात्यन्तमसद्* दृष्टेरावरकत्वात्, नाप्यत्यन्तसन् काष्ठपाषाणादिरूपान्तरेण सम्बद्धम् अयोग्यत्वात्; एवमज्ञानमपि नात्यन्तमसत् ईश्वरतत्त्वावरकत्वात्, नापि सत् बाधमाचनित्यत्वात् । ईदृशेन अनिर्वचनीयेन अज्ञानेन भवन्तः सर्वेऽपि जीवाः ‘प्रावृताः’ न केवलं तत्त्वां, किन्तु ‘जल्प्या’ ‘स’ (देवोऽहं मनुष्योऽहं ममेदं लोचमित्याद्यनृतजल्पनपरास्य) । किञ्च ‘असुदृपः’ (असुषु दृष्यन्तीति असुदृपः),—केनापि प्रकारेण प्राणान् पोषयित्वा तावत्तैव दृष्यन्ति भवन्तः, न तु परमेश्वरतत्त्वं विचारयितुं प्रवर्त्तन्ते, न केवलमिह लोके भोगमाचदन्तिः, किन्तु ‘उक्थञ्चासः’ (परलोकेऽपि भोगं सम्पादयितुं नानाविधेषु यज्ञेषु उक्थानि शस्त्राणि शंसन्तीति उक्थञ्चासः), तादृशा भूत्वा भवन्तः ‘सरन्ति’ (ऐहिकामुष्मिकभोगे सर्वदा प्रवर्त्तन्ते), तस्मादज्ञानमिथ्या-ज्ञानपराधीनानां भवतां नास्ति तत्त्वज्ञानमित्यर्थः ।

* नात्यन्तमसन् इति पाठो भवितुं दुक्तः ।

† अथ ‘न जानन्तः’ इत्येवंरूपः कश्चिदंशः पतित इव प्रतिभाति ।

अथ षष्ठीमाह,—“परो दिवा पर एना पृथिव्या परो देवेभि-
रसुरैर्गुहा यत् । कंस्विद्गर्भं प्रथमं दध आपो यच देवाः समगच्छन्त
विश्वे(१)” इति । ‘यत्’ ईश्वरतत्त्वं ‘गुहा’ (हृदयपुच्छरीरे) गूढं
‘दिवा’ ‘परः’ (द्युलोकादपि दूरे तिष्ठति), ‘एना पृथिव्या परः’ (अस्त्राः
पृथिव्या अपि दूरे तिष्ठति), ‘देवेभिरसुरैः’ ‘परः’ (देवेभ्योऽसुरेभ्यश्च
दूरे तिष्ठति), सकारान्तः परःशब्दो दूरवाची । दूरत्वं नाम विलक्षणत्वं,
सर्वजगद्विलक्षणत्वात् गुह्यशास्त्रमुखैर्ज्ञायत इत्यर्थः । किञ्च ‘यच’ (यस्मिन्)
गर्भे ‘विश्वे’ (सर्वे) अपि ‘देवाः’ ‘समगच्छन्त’ (सङ्गताः, सम्भूय
वर्तन्ते), तं ‘कंस्विद्गर्भं’ ‘आपः’ ‘प्रथमं’ ‘दधे’, अङ्गिः पूर्वं धृते गर्भे
देवमनुष्यादयः सर्वे प्राणिनो वर्तन्ते,—इत्येवं शास्त्रप्रसिद्धिः । सोऽपि
गर्भः क इति न ज्ञायते; यदा लूलोऽप्ययं जगदाधारो न ज्ञातः,
तदा अत्यन्तसूक्ष्मत्वं* न ज्ञायते इति किमु कल्पयामित्यभिप्रायः ।

अथ सप्तमीमाह,—“तमिद्गर्भं प्रथमं दध आपो यच देवाः
समगच्छन्त विश्वे । अत्रस्य नाभावध्येकमर्पितं यस्मिन्निदं विश्वं भुवन-
मधि अत्रितम्(२)” इति । इदानीं गुह्यशास्त्रानुशासनोपेतेषु पुरुषेषु
विद्यमानस्तुतिः अनयाऽभिधीयते । यस्मिन् ब्रह्माण्डगर्भे ‘विश्वे’ ‘देवाः’
‘समगच्छन्त’, ‘तमित्’ (तमेव) ‘गर्भं’ ‘आपः’ ‘प्रथमं’ ‘दधे’ (धृतवत्यः) ।
तद्धारणप्रकार एव स्पष्टीक्रियते,—‘अत्रस्य’ (जन्मरहितस्य) परमेश्वरतत्त्वस्य
‘नाभौ’ (नाभिस्थानीये स्वरूपमध्ये), ‘एकं’ (किञ्चिद्) बीजम् ‘अधि-
‘अर्पितं’ (अधिकत्वेन स्थापितं); ‘यस्मिन्निदं’ ‘विश्वं’ (सर्वम्) अपि
‘भुवनम्’ ‘अधि-अत्रितम्’ (अधिकत्वेन स्थापितं), तद्बीजमर्पितम्;—

* अत्यन्तसूक्ष्मत्वं इति पाठो भवितुं युक्तः ।

“अप एव ससर्जादौ तासु वीजमवासृजत् ॥

तदण्डमभवद्भ्रैमं कौटिस्तूर्यसमप्रभम्” । (मनु० १।८-९)

इति ।

अथाष्टमीमाह,—‘विश्वकर्मा अजनिष्ट देवा आदिद्वन्धर्वो अभवद् द्वितीयः । द्वितीयः पिता जनितौषधीनामपां गर्भं व्यदधात् पुरुचा^(८)” इति । ब्रह्माण्डमध्यगतानामुत्पत्तिरुच्यते । अण्डमध्ये प्रथमं ‘विश्वकर्मा’ (देवतिर्यंगादिविश्वभेदकर्ता) सत्यलोकवासी चतुर्मुखो देवः ‘अजनिष्ट’ (उत्पन्नः) । ‘आदित्’ (अनन्तरमेव) तदपेक्षया ‘द्वितीयः’ ‘गन्धर्वः’ ‘अभवत्’ (उत्पन्नः) । तत ऊर्ध्वम् ‘ओषधीनां’ (पालकः) ‘पिता’, ‘जनिता’ (य उत्पादकः) सोमः पूर्वोक्तदयापेक्षया ‘द्वितीयः’ ‘अभवत्’ । तदेवम् ‘अपां’ ‘गर्भं’ (ब्रह्माण्डं) परमेश्वरः ‘पुरुचा’ ‘व्यदधात्’ (बहुधा व्यक्तं कृतवान्) । इत्येकं सूक्तं समाप्तम् ।

अथ द्वितीयसूक्ते प्रथमामृचमाह,—“चक्षुषः पिता मनसा हि धीरो घृतमेने अजनन्नमाने । यदेदन्ता अददृहन्त पूर्वं आदित् द्यावापृथिवी अप्रथेताम्^(१)” इति । ‘चक्षुषः’ (चक्षुरादेः प्राण-समुदायस्य) ‘पिता’ (उत्पादकः), ‘धीरः’ (धैर्यवान्), ‘मनसा’ (स्नेह्या) ‘घृतं’ (घृतवत्) प्राणिनामुपभोगसाधनभूते ‘एने’ (द्यावापृथिव्यौ) परस्परानुकूल्येन ‘गन्तमाने’ (नमनोपेते) ‘अजनत्’ (उत्पादितवान्) । ‘यदेत्’ (यदैव) ‘पूर्वं’ (प्रथमाः) ‘अन्ता’ (अनन्युक्ताः, चेष्टावन्तः) चक्षुरादिप्राणा ‘अददृहन्त’ (दृढा अभवन्), ‘आदित्’ (अनन्तरमेव) ‘द्यावापृथिवी अप्रथेतां’ (द्यावापृथिव्यौ विस्तृते अभूताम्) ।

अथ द्वितीयामाह,—“विश्वतश्चक्षुरत विश्वतोमुखो विश्वतो-

इहा उत विश्वतस्यात् । सं बाहुभ्यां नमति सम्यतचैर्द्यावापृथिवी
 जनयन् देव एकः^(१)” इति । चक्षुरादिप्राणानां द्यावापृथिव्यो-
 स्रोत्पत्तेरुद्भिं विश्वरूपधरः परमेश्वर एवं भासते (?) । किमिति ? ।
 तदुच्यते,—‘विश्वतः’ (सर्वतः) चक्षूंषि यस्यासौ ‘विश्वतश्चक्षुः’, परमेश्वरस्य
 सर्वप्राण्यात्मकत्वात्, यस्य प्राणिनो ये चक्षुषी, ते तदुपाधिकस्य
 परमेश्वरस्यैवेति सर्वत्रास्य चक्षूंषि सम्यग्यन्ते । एवं मुखहस्तापादेभ्यपि
 योजनीयं । स तादृश ‘एकः’ ‘देवः’ ‘द्यावापृथिवी’ ‘जनयन्’
 ‘बाहुभ्यां’ (बाहुस्थानीयाभ्यां) धर्माधर्माभ्यां निमित्तकारणाभ्यां ‘सं’-
 ‘नमति’ (जगत् सर्वं सम्यक् गतं स्वाधीनं करोति) । तथा ‘पतचैः’
 (पतनब्रीहैः) अनित्यैः पञ्चभूतैः उपादानकारणैः ‘सं’-‘नमति’ (जगत्
 स्वाधीनं करोति) ।

अथ तृतीयामाह,—“किंस्त्रिंशदासीदधिष्ठानमारम्भणं कतमत्स्वित्
 किमासीत् । यदी भूमिं जनयन् विश्वकर्मा वि द्यामौर्णोन्महिना
 विश्वचक्षाः^(१)” इति । लोके हि घटं चिकीर्षुः कुसालो गृहादिकं
 किञ्चित् स्नानमधिष्ठाय मृद्व्येण चक्रादिरूपैरुपकरणसाधनैर्घटं
 निष्पादयति, ईश्वरस्य निरपेक्षत्वात्, सर्वमत्र आब्रियते,—द्यावापृथिव्यो-
 स्रोत्पादनवेलायामीश्वरस्य ‘अधिष्ठानं’ (निवासस्थानं) ‘किंस्त्रिंशदासीत्’
 (किं नामाभूत्)? न किञ्चिदित्यर्थः । तथा ‘आरम्भणं’ ‘कतमत्स्वित्’
 (किमासीत्, आरभ्यते अनेनेत्यारम्भणमुपादानकारणं, तदपि कतमत्
 भवेत्)? न हि द्यावापृथिव्यौ जनयितुं समर्थं किञ्चिदुपादानं सम्भ-
 वति । तथा दण्डचक्रादिवन्निमित्तमपि ‘किमासीत्’? न किञ्चित्
 सम्भवतीत्यर्थः । ‘विश्वचक्षाः’ (सर्वद्रष्टा) ‘विश्वकर्मा’ ‘यदी’ (यस्मिन्,

काले) 'भूमिं' (भूलोकं) 'जनयन्' वर्त्तते, तस्मिन् काले हि 'महिना' (महिषा) एवं साधनान्तरं विनैव, विशेषेण 'धामौर्णोत्' (सृष्ट्वा द्यावापृथिव्यौ आच्छादितवान्), अचिन्त्यशक्तिरयं परमेश्वरः ।

अथ चतुर्थीमाह,—“किंस्त्रिदशं क उ स वृक्ष आसीद्यतो द्यावापृथिवी निष्ठतनुः । मनीषिणो मनसा पृच्छतेदु तद्यदध्यतिष्ठद् भुवनानि धारयन्^(४)” इति । लोके हि प्रौढं प्रासादं निर्ममाणः कस्मिंश्चित् प्रौढे वने कश्चिन्महान्नं वृक्षं क्त्वा तत्तणादिना काष्ठैः प्रासादमुच्चैस्तरं सम्पादयति, इह तु परमेश्वरप्रेरितं जगत् सृष्टिः, 'यतः' (यस्मात्) वनात् यं वृक्षमादाय 'द्यावापृथिवी' 'निष्ठतनुः' (तत्तणेन द्यावापृथिव्यौ निष्पादितवान्), तत् 'वनं' 'किंस्त्रि' नाम स्यात्? न किञ्चित् तादृशं सम्भवति । तथा 'क उ स वृक्षः' (तादृशः स प्रौढवृक्षोऽपि कः) स्यात्? न किञ्चित् सम्भवतीति । हे 'मनीषिणः' (विदांसः) 'मनसा' स्वकीयेन विचिन्त्य 'पृच्छतेत्' (इदं सर्वं पृच्छतैव) । किञ्च ईश्वरः 'भुवनानि' 'धारयन्' 'यदध्यतिष्ठत्' (यत् स्थानमधिष्ठितवान्) 'तत्' अपि सर्वथा पृच्छत । एतस्य प्रश्नस्य सर्वस्याप्युत्तरं ब्राह्मणग्रन्थे सूक्तप्रपाठके (२।८।६।६) “ब्रह्म वनं ब्रह्म स वृक्ष आसीत्” इत्येतस्यामृषि आस्मातं; स्वरूपव्यतिरिक्तवस्त्वादिनिरपेक्षत्वमेवास्मिन्नन्तरस्याभिप्रायः । अतोऽत्रापि किंस्त्रिदशमित्यादि आक्षेपपरत्वेनैव योजितं । पृच्छतेदित्यस्याप्ययमभिप्रायः,—भवद्भिः पृष्ठेऽपि निरपेक्षत्वमेवाभिज्ञा वदिष्यन्तीति ।

अथ पञ्चमीमाह,—“था ते धामानि परमाणि याऽवमा था मध्यमा विश्वकर्मन्नुतेमा । शिवा सखिभ्यो हविषि स्वधावः स्वयं

यजस्व तनुवं जुषाणः^(५)” इति । हे ‘विश्वकर्मन्’, ‘ते’ (त्वदीयानि) ‘परमाणि’ यानि ‘धामानि’ उत्कृष्टानि सन्ति, यानि मध्यमानि अत्रमानि च ‘धामानि’ (स्थानानि) सन्ति, तानि इमानि सर्वाणि स्थानानि ‘सखिभ्यः’ (सखिभ्यः प्रियेभ्यः) ‘हविषि’ (हविःप्रदाननिमित्तं) ‘श्रिष’ (उपदिश) । हे ‘स्वधावः’ (स्वधोपलक्षितहविर्लक्षणाश्रवन्), ‘विश्वकर्मन्’ ‘तनुवं’ ‘जुषाणः’ (यजमानश्चरीरं खेवमानः) ‘स्वयं’ ‘यजस्व’,* त्वदनुग्रहमन्तरेण को वान्यो यद्युं शक्त इत्यर्थः ।

अथ षष्ठीमाह,—“वाचस्पतिं विश्वकर्माणमूतये मनोयुजं वाजे अथा ऊवेम । स नो नेदिष्ठा हवनानि जोषते विश्वश्चभूरवसे साधुकर्मा^(१)” इति । ‘विश्वकर्माणं’ परमेश्वरं ‘अथ’ (अस्मिन् दिने) ‘वाजे’ (अस्त्रे) निमित्तभूते सति ‘ऊतये’ (भक्षणाय) ‘ऊवेम’ (आह्वयाम) । कीदृशं विश्वकर्माणं? ‘वाचस्पतिं’ (मन्त्ररूपाया वाचःपालकं), कर्मणि अस्मन्मनसो योजयितारं । ‘स’ विश्वकर्मा ‘नः’ (अस्मदीयानि) नेदिष्ठानि अत्यन्तसमीपवर्तीनि ‘हवनानि’ (हवींषि आह्वानानि वा) ‘जोषते’ (सेवते) । किमर्थं? ‘अत्रसे’ (अस्मान् अचितुं रचितुं) । कीदृशः सः? ‘विश्वश्चभूः’ (सर्वस्मिन् जगति सुखस्य भावयिता), ‘साधुकर्मा’ (अस्मदनुकूलव्यापारवान्) ।

अथ सप्तमीमाह,—“विश्वकर्मन् हविषा वावृधानः स्वयं यजस्व तनुवं जुषाणः । सुह्यन्त्वन्ये अभितः सपत्ना इहास्माकं मघवा सूरि-रस्तु^(७)” इति । हे ‘विश्वकर्मन्’, अस्मदीयेन ‘हविषा’ ‘वावृधानः’

* ‘जुषस्व’ इति सर्वत्र पाठो न सम्भवः ।

(अत्यन्तं वर्द्धमानः) 'तनुं जघाणः' (अरीरं स्त्रीकुर्वाणः) 'स्वयं यजस्व' ।
 अस्मत्तः 'अन्ये' 'सपत्नाः' 'इह' कर्मणि 'मुह्यन्तु' (भ्रान्ता भवन्तु) ।
 'अस्माकं' तु 'मघवा' (अन्नयुक्तः) 'सूरिः' (विद्वान्) पुत्रः 'अस्तु' ।

अथाष्टमीमाह,—“विश्वकर्मन् हविषा वर्द्धनेन चातारमिन्द्रम-
 ह्णोरवथं । तस्मै विश्वः समनमन्त पूर्वीरयमुपो विहव्यो यथा-
 सत्^(८)” इति । हे 'विश्वकर्मन्', 'अस्मादीयेन 'हविषा वर्द्धनेन'
 युक्तस्त्वं इमं यजमानं 'चातारम्' (अन्येषां रक्षकम्) 'इन्द्रं' (परमै-
 श्वर्ययुक्तम्) 'अवथं' (केनापि हिंसितुमशक्यम्) 'अह्णोः' (कुह) ।
 'तस्मै' (यजमानाय) 'पूर्वीः' 'विश्वः' (वृद्ध्या वितत्यमानाः प्रजाः)
 'समनमन्त' (सम्यङ् नताः एतदधीना भवन्तु) । 'अयं' (यजमानः)
 'उपः' (तीव्रशक्तिः सन्) केनाप्यपरिभूतः 'विहव्यः' (विविधयागयोग्यः)
 'यथाऽसत्' (यथा भवति), तथा कुह ।

कल्पः, 'यद्येनमुदकेऽभिविन्देदुदकाञ्जलिमादाय समुद्राय वयु-
 नायेत्यसु जुहुयादित्ययञ्चसंयुक्तः कल्पः' इति । पाठस्तु,—“समुद्राय
 वयुनाय सिन्धूनां पतये नमः । नदीनां सर्वासां पित्रे जुहुता
 विश्वकर्मणे विश्वाहाऽमर्त्यः हविः^(९)” इति । यो विश्वकर्मा
 समुद्ररूपेणावतीर्णः, तस्मै 'समुद्राय' 'नमः' अस्तु । कीदृशाय ? 'वयुनाय'
 (कान्ताय), 'सिन्धूनां' 'पतये' (स्थन्दमानानां हन्त्रे), समुद्राकारेण
 हर्त्ता, विश्वकर्माकारेण 'सर्वासां' 'नदीनां' 'पिता' (उत्पादकः);
 तादृशाय 'विश्वकर्मणे' हे अल्लिग्यजमानाः, 'विश्वाहा' (सर्वाणि
 अहानि) निरन्तरमित्यर्थः 'अमर्त्यम्' (अविनश्यरं) 'हविः' 'जुहुत' ।

अग्निशिग्मेनेति मग्नद्वयेन 'य इमा विश्वा' इति सूक्तद्वयेन च

साध्यं होमं विधातुं प्रसूति,—“इन्द्रो वृचमहन् तं वृचो हतः
 षोडशभिर्भोगैरसिनात् स एतामग्नयेऽनीकवत् आहुतिमपश्यत् ताम्
 अजुहोत् तस्याग्निरनीकवान्त्वेन भागधेयेन प्रीतः षोडशधा वृचस्य
 भोगानप्यदहद्वैश्वकर्मणेन पाप्मनो निरमुच्यत यदग्नयेऽनीकवते आहुतिं
 जुहोति, अग्निरेवास्यानीकवान्त्वेन भागधेयेन प्रीतः पाप्मानमपि
 दहति वैश्वकर्मणेन पाप्मनो निर्मुच्यते” (५।४।५अ०) इति । ‘इन्द्रः’
 यदा ‘वृचं’ वज्रेण प्रहतवांस्तदा वज्रप्रहतः स वृच आसुरमायया
 सहसा षोडश सर्पाकाराणि शरीराणि स्वीचकार, स्वीकृत्य च भोग-
 शब्दाभिधेयैस्तैः सर्पाकारशरीरैः ‘तम्’ इन्द्रं हस्तपादाद्यवयवेषु बद्ध्वा
 ‘असिनात्’ (बभञ्च) । तदानीमिन्द्रः प्रतीकारं विचार्य अनीकेन (सैन्येन)
 युक्ताय ‘अग्नये’ ‘एताम्’ ‘अग्निस्त्रियमेव’ इतिमन्त्रद्वयसाध्यामाहुतिं दृष्ट्वा
 हुतवान् । ततः षोऽग्निः ‘अनीकवान्’ दृष्टो वृचस्य षोडश सर्पाकाराणि
 शरीराणि अदहत् । तत ऊर्ध्वमिन्द्रो ‘य इमा विश्वा’ इतिसूक्तद्वयसाध्येन
 वैश्वकर्मणहोमेन वृचबधजन्यपाप्मनो निर्मुक्तः ।

इदानीं तदुभयं विधत्ते,—“यदग्नयेऽनीकवत् आहुतिं जुहो-
 त्यग्निरेवास्य अनीकवान्त्वेन भागधेयेन प्रीतः पाप्मानमपि दहति
 वैश्वकर्मणेन पाप्मनो निर्मुच्यते” (५।४।५अ०) इति । रोगादिरूप-
 दृष्टबधहेतोः पापस्य अनीकवत्याहुत्या* दाहः ; पारलौकिकात्
 नरकहेतोः पापाद् वैश्वकर्मणहोमेन निर्मोक्तः ।

तत्रेदं विचिन्त्यते,—किमयं वैश्वकर्मणहोमः प्रति—मन्त्रं दृश्यक्

* ‘पापस्यानीयकवत्याहुत्या’ इति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

कार्यः, किं वा सूक्तद्वयं सहोच्चार्य्य सहदनुष्ठेयः, अहोस्वित् एकैकं सूक्तमुच्चार्य्य अनुष्ठेयः ? इति । तत्राद्यं पक्षद्वयं शास्त्रान्तरगतत्वेमाप्ती-
करोति,—“यं कामयेत चिरं पाप्मनो निर्मुच्येतेति एकैकं तस्य जुहुयात्, चिरमेव पाप्मनो निर्मुच्यते ; यं कामयेत ताजक् पाप्मनो निर्मुच्येतेति सर्वाणि तस्यानुद्रुत्य जुहुयात्, ताजमेव पाप्मनो निर्मुच्यते ; अथो खलु नानैव सूक्ताभ्यां जुहोति, नानैव सूक्तयोर्वीर्यं दधात्यथो प्रतिष्ठित्यै” (५।४।५अ०) इति । ‘एकैकं’ मन्त्रहोमेन जनैः पापनिर्माको भवति, सर्वसूक्तहोमेन तु तदानीमेव पापनिर्माकः, पृथक्सूक्तद्वयेऽपि सामर्थ्यं पृथक् सम्पादितं भवति । अपि च सूक्तद्वयं यजमानस्य प्रतिष्ठायै सम्पद्यते, तस्मादयमेव पक्षः श्रेयान्वित्यर्थः ।

अत्र विनियोगसंग्रहः,—

‘य इमा’ ‘चक्षुषो’ दाभ्यां सूक्ताभ्यामाहुतिद्वयम् ।

समुद्रेति जले होमो मन्त्राः सप्तद्वेष्टिताः ॥

इति सायनाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे षष्ठप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ ० ॥

उदेनमुत्तरां नयाम्ने घृतेनाहुत । रायस्योषेण
सःसृज प्रजया च धनेन च^(१) । इन्द्रेमं प्रतरां ह्यधि
सजातानामसहशी । समेनं वर्चसा सृज देवेभ्यो
भागधा असत्^(२) । यस्य कुर्मो हवियंहे तमग्ने वर्चया
त्वं । तस्मै देवा अधिब्रवन्त्यश्च ब्रह्मणस्पतिः^(३) ।
उदु त्वा विश्वे देवाः ॥ १ ॥

अग्ने भरन्तु चितिभिः* । स नो भव शिवतमः सु-
प्रतीको विभावसुः^(४) । पञ्च दिशो दैवीर्यज्ञमवन्तु देवी-
रपामतिं दुर्मतिं बाधमानाः । रायस्योषे यज्ञपतिमा
भजन्तीः^(५) । रायस्योषे अधि यज्ञो अस्थात् समिद्धे
अग्नावधि मामहानः । उक्थपञ्च ईशो यभीतस्तप्तं घर्मे
परियुष्मा यजन्त^(६) । ऊर्जा यद्यज्ञमश्मन्त देवा दैव्याय
धर्चे जोष्ट्रे । देवश्रीः श्रीमणाः शतपयाः ॥ २ ॥

परियुष्मा देवा यज्ञमायन्^(७) । सूर्यैरग्निर्हिरिकेशः
पुरस्तात् सविता ज्योतिरुदयाः अजस्रं । तस्य पूषा
प्रसवं याति देवः सम्यश्यन् विश्वा भुवनानि गोपाः^(८) ।
देवा देवेभ्यो अध्वर्यन्तो अस्थ वीतः शमिचे शमिता
यजध्वै । तुरीयो यज्ञो यच हव्यमेति ततः पावका
आशिषो नो जुषन्तां^(९) । विमान एष दिवो मध्यं

* 'चित्तिभिः' इति B पुस्तकपाठः ।

आस्ते आपमि॒वान् रोद॑सी अ॒न्तरि॑क्षं । स वि॒श्वाची॑-
र॒भि ॥ ३ ॥

च॒ष्टे घृ॒ताची॑रन्तरा पूर्वमपरं च केतुं^(१०) । उ॒क्ष्वा
समु॒द्रो अ॒रु॒णः सु॒पर्ण॑ पूर्वस्य योनिं पि॒तुरा॑विवेश ।
मध्ये दि॒वो नि॒क्षि॒तः पृ॒श्निर॑श्मा विचक्रमे रजसः
पा॒त्यन्तौ^(११) । इन्द्रं वि॒श्वा अ॒वीरु॑धन् समु॒द्रव्य॑चस
गिरः । र॒थीत॑मः र॒थीनां॑ वा॒जाना॑ः सत्य॑तिं पतिं^(१२) ।
सु॒म॒ह्य॒ग्नी॒शो दे॒वाः आ च॑ व॒क्ष्य॒द्यक्ष॑दु॒मिर्दे॒वो दे॒वाः
आ च॑ व॒क्षत्^(१३) । वा॒जस्य॑ ॥ ४ ॥

मा प्रस॒वेनो॑द्ग्राभेणोद्ग्रभीत् । अथास॒पत्ना॑ः
इन्द्रो मे नि॒ग्राभे॑णाधराः अकः^(१४) । उ॒द्ग्राभ॑च्च
नि॒ग्राभ॑च्च ब्र॒ह्मा दे॒वा अ॒वीरु॑धन् । अथास॒पत्ना॑-
नि॒न्द्रा॒ग्नी मे॑ वि॒षूची॑नान् व्यस्यतां^(१५) ॥ ५ ॥

वि॒श्वे दे॒वाः । श॒त॒प॒याः । अ॒भि । वा॒जस्य॑ । षड्-
वि॒ंश॒तिश्च॑ ॥ ३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे षष्ठप्रपाठके
तृतीयोऽनुवाकः ॥ * ॥

द्वितीये वैश्वकर्माणहोमो विहितः ; अथ तृतीयेऽग्निप्रणयनमुच्यते ।
कल्पः,—उदेनमुत्तरां नयेति तिसृभिरौदुम्बरीः समिधो घृतोषिता-

स्त्रिंश आधाय पशुबन्धवदग्निं प्रणयति' इति । तच्च प्रथमामाह,—
 “उदेनमुत्तरां गयाम्ने धृतेनाहुत । रायस्योषेण स॒सृज प्रजया च
 धनेन च^(१)” इति । ‘धृतेन’ द्रव्येण ‘आहुत’ (सर्वतो ह्वयमान)
 हे ‘अग्ने’, ‘एन’ (यजमानम्) ‘उत्तराम्’ (अत्युत्कृष्टमैश्वर्यं) प्रति
 ‘उत्’-‘नय’ (उत्कर्षेण प्रापय), ग्रीष्मं प्रापयेत्यर्थः । उत्कृष्टमैश्वर्यमेव
 प्रपञ्चयते,—‘रायस्योषेण’ (धनसमृद्ध्या) ‘संसृज’ (संयोजय) । तस्या
 ‘प्रजया’ पुत्रपौत्रादिरूपया, ‘धनेन’ गवान्मादिरूपेण संसृज ।

अथ द्वितीयामाह,—“इन्द्रं प्रतरां हवि सजातानामसदग्नी ।
 समेनं वर्षसा सृज देवेभ्यो भागधा असत्^(२)” इति । हे ‘इन्द्र’
 (परमैश्वर्ययुक्त) अग्ने, ‘इमं’ (यजमानं) ‘प्रतरां’ ‘हवि’ (अतिशयेन प्रकृष्टं
 कुरु) । तदेव प्रकृष्टत्वं विश्वदीक्रियते,—‘सजातानां’ (सहोत्पन्नानां
 ज्ञातीनां) ‘वशी’ ‘असत्’ (नियमनसमर्थो भवतु) । किञ्च ‘एनं’
 ‘वर्षसा’ (बलेन) ‘सं’-‘सृज’ । अयं यजमानः, ‘देवेभ्यः’ ‘भागधा’
 ‘असत्’ (यज्ञेषु भागप्रदो भवतु) ।

अथ तृतीयामाह,—“यस्य कुर्मो हविर्महे तमग्ने वर्द्धया त्वं ।
 तस्मै देवा अधिब्रवन्नयश्च ब्रह्मणस्यतिः^(३)” इति । वयमृत्विजः,
 ‘यस्य’ (यजमानस्य) ‘मृहे’ ‘हविः’ ‘कुर्मः,’ हे ‘अग्ने,’ ‘त्वं’ ‘तं’ (यजमानं)
 ‘वर्द्धय’ । ‘देवाः’ च ‘तस्मै’ (यजमानाय) ‘अधिब्रवन्’ (‘अयं
 यजमानः सर्वेभ्योऽधिकः’ इति ब्रुवन्तु) । ‘अयश्च’ (यजमानः)
 ‘ब्रह्मणस्यतिः’ (वैदिकस्य कर्मणः पालको भवतु) ।

तानेतान् मन्त्रान् विनियुक्ते,—“उदेनमुत्तरां गयेति समिध
 आदधाति यथा जनं यतेऽवसं करोति तादृगेव तत्” (५।४।६ अ०)

इति । ‘यथा’ लोके दूरदेशे ग्रामान्तरवर्त्तिनं प्रति ‘यते’ (गच्छते) पुरुषाय ‘अवसं’ (मार्गरेक्षाकरं पाथेयं सम्पादयति), तत् समिदाधानं प्रणेष्यमाणाग्रये ‘तादृगेव’ भवति ।

समित्सङ्गां विधत्ते,—“तिस्र आदधाति चितृदा अग्निर्धावानेव अग्निस्तस्यै भागधेयं करोति” (५।४।६अ०) इति । आहवनीयादिभेदेन विगुणत्वम् ।

समिद्व्यं विधत्ते,—“औदुम्बरीर्भवन्धूर्वा उदुम्बर ऊर्जमेवास्मा अपि दधाति” (५।४।६अ०) इति ।

कल्पः, ‘उदु त्वा विश्वे देवा इत्युख्यमुद्यम्ब’ इति । पाठस्तु,—“उदु त्वा विश्वे देवाः अग्ने भरन्तु चितिभिः । स नो भव श्रिवतमः सुप्रतीको विभावसुः^(१)” इति । हे ‘अग्ने’, ‘विश्वे’ (सर्वे) अपि ‘देवाः’ प्राणरूपाः ‘चितिभिः’ (उद्यमनकुशलाभिरिन्द्रियवृत्तिभिः), ‘उदु’ (ऊर्जमेव) ‘त्वां’ ‘भरन्तु’ (धारयन्तु) । ‘स’ त्वं ‘नः’ (अस्माकं) ‘श्रिवतमः’ (शान्ततमः), ‘सुप्रतीकः’ (सुमुखः), ‘विभावसुः’ (प्रभविता वासयिता च) ‘भव’ ।

अथ मन्त्रस्य प्रथमपादे वैश्वदेवशब्दार्थं दर्शयति,—“उदु त्वा विश्वे देवा इत्याह प्राणा वै विश्वे देवाः प्राणैरेवैनमुद्यच्छते” (५।४।६अ०) इति । दीव्यन्ति स्वस्वकार्येषु व्यवहरन्तीति ‘देवाः’ ‘प्राणाः’ ।

द्वितीयपादे अग्न्यादिशब्दान् परित्यज्य चितिशब्दस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“अग्ने भरन्तु चितिभिरित्याह यस्मा एवैनं चिताय उद्यच्छते तेनैवैनं समर्ह्यति” (५।४।६अ०) इति । चितिशब्देन

चितमाचगतेन* 'चितम्' (अभिप्रेतकार्यं) सूच्यते, तथा सति यस्मै कार्याय इदमुद्यमं तेनैव कार्येण एवमग्निं समृद्धं करोति ।

कल्पः, 'पञ्च दिशो देवीरिति पञ्चभिर्हरत्याग्नीभात्' इति । तत्र प्रथमामाह,—“पञ्च दिशो देवीर्यज्ञमवन्तु देवीरपामतिं दुर्मतिं बाधमानाः । रायस्योषे यज्ञपतिमा भजन्ति^(१)” इति । इमाः प्राच्यादयः 'पञ्च दिशः' 'देवीः' (इन्द्रयमादीनां सम्बन्धिन्यः) 'देवीः' (स्वयमपि देवतारूपाः) 'अमतिं' (अस्मदीयां प्रज्ञां) 'दुर्मतिं' (दुष्टां पापविषयां बुद्धिं) च 'अप'—'बाधमानाः' (विनाशयन्त्यः) 'रायस्योषे' (धनसमृद्धौ) 'यज्ञपतिं' (यजमानम्) 'आ' (समन्तात्) सेवमाना इमं 'यज्ञं' 'अवन्तु' (रक्षन्तु) ।

अथ द्वितीयामाह,—“रायस्योषे अधि यज्ञो अस्यात् समिद्धे अग्नावधि मामहानः । उक्थपच ईशो गृभीतस्तप्तं घर्मं परिगृह्णात यजन्त^(१)” इति । अयं 'यज्ञः' 'रायस्योषे' (धनसमृद्धौ) 'अधि' 'अस्यात्' (अधिकमवस्थितः सन् सर्वदा धनपुष्टिं ददातु इत्यर्थः) । कीदृशो यज्ञः?—'समिद्धे' (सम्यक् प्रज्वलितेऽग्नौ) 'अधि मामहानः' (अधिकं पुनः पुनः पूज्यमानः) । 'उक्थपचः',—'उक्थानि' (ब्रह्मणि) 'पचं' (वाहनं) यस्य, असौ उक्थपचः । 'ईशः' स्रुत्यः, 'गृभीतः' (हृत्विग्यजमानैः परिगृहीतः) । ते च 'तप्तं' (प्रज्वलितं) 'घर्मम्' (अग्निं) 'परिगृह्णात' 'आ'—'यजन्त' (यजन्ति) ।

अथ तृतीयामाह,—“ऊर्जा यद् यज्ञमश्नन्त देवा दैव्याय धर्मे

* 'चितिमन्त्रगतेन' इति पाठो भवितुं युक्तः ।

† अत्र 'भजन्तीः' (सेवमानाः) इति पाठो भवितुं युक्तः ।

जोद्धे । देवश्रीः श्रीमणाः श्रतपयाः परिगृह्य देवा यज्ञमायन्^(१)”
इति । ‘देवाः’ (दीव्यन्तो व्यवहरन्तः) अलिंग्यजमाना धावादिविशेषणै-
र्विशेषिताय अग्नये ‘यत्’ (यस्मिन् काले) ‘जर्जा’ (हविःस्वरूपेणास्त्रेण)
‘यज्ञम् अग्नमन्त’ (शान्तं तुष्टिहेतुम् अकुर्वन्त), कीदृशायामग्नये?—
‘दैव्याय’ (देवानां हिताय), ‘धर्त्रे’ (यागद्वारा जगतो धारयित्रे),
‘जोद्धे’ (अस्माभिर्दीयमानस्य हविषः सेवित्रे); तस्मिन् कालेऽयमग्नि-
रीदृशो भवति, कीदृशः? तदुच्यते?—‘देवश्रीः’,—देवानेव अयति
हविर्वहनेनेति देवश्रीः, ‘श्रीमणाः’,—अयते सेवते इति श्रीयज्ञ-
मानस्तस्मिन्ननुग्रहरूपं मनो यस्यासौ श्रीमणाः, ‘श्रतपयाः’,—
श्रतसङ्ख्याकानि पयःप्रभृतीनि हवींषि यस्यासौ श्रतपयाः । तादृशमग्निं
‘परिगृह्य’ ‘देवा’ अलिंग्-यजमानाः इमं ‘यज्ञं’ ‘आयन्’ (प्राप्नुवन्ति,
अनुतिष्ठन्तीत्यर्थः) ।

अथ चतुर्थीमाह,—“सूर्यरश्मिर्हरिकेशः पुरस्तात् सविता ज्योति-
रुदयात् अजस्रं । तस्य पूषा प्रसवं याति देवः सम्पश्यन् विश्वा
भुवनानि गोपाः^(२)” इति । दारिद्र्यं हरतीति हरिर्हरिण्यं, हिरण्यवर्णाः
केशस्थानीयाः शिखा यस्यासौ ‘हरिकेशः’ अग्निः, स च ‘सूर्यरश्मिः’ भूत्वा
‘सविता’ (प्राणिनां तत्तद्भवहारेषु प्रेरकः) ‘ज्योतिः’ (मण्डलरूपः) सन्
पूर्वस्थां दिशि ‘अजस्रं’ (प्रतिदिनम्) ‘उदयात्’ (उदेति); यस्मिन्नुदये
सति ‘पूषा’ (पोषकः) सः ‘देवः’ ‘तस्य’ ‘प्रसवं’ (जगतः प्रेरणं)
‘याति’ (प्राप्नोति) । कीदृशो देवः?—‘गोपाः’ (रक्षकः), किं कुर्वन्?
‘विश्वा’ ‘भुवनानि’ (सर्वान् लोकान्) ‘पश्यन्’* (अवलोकयन्) ।

* ‘सम्पश्यन्’ इति पाठो भवितुं युक्तः ।

अथ पञ्चमीमाह,—“देवा देवेभ्यो अध्वर्यन्तो अस्य वीतः अमित्रे
अमिता यजथै । तुरीयो यज्ञो यज इव्यमेति ततः पावका आग्निषो
नो जुषन्ताम्^(६)” इति । पशुबन्धूपो यज्ञस्तुर्भागः, तच्च उपा-
करणान्तः प्रथमः, उपाकृतस्य ब्रामिचदेशे स्थितिर्द्वितीयः, यामार्घ्यं
यत् संस्कारं करोति स तृतीयः, हविःप्रदानान्तस्तुतुर्थः । तदिदं
भागस्तुष्टुं क्रमेणाक्षभिधीयते । ‘देवाः’ (अग्निग्यजमानाः) ‘देवेभ्यः’
(हविः स्वीकर्तव्यः), ‘अध्वर्यन्तो’ (यामं कर्तुमिच्छन्तो) ‘अस्य’ (तिष्ठन्नि,
उपाकरणान्तमनुतिष्ठन्नीत्यर्थः) । तत ऊर्ध्वं ‘अमित्रे’ ‘वीतं’ (ब्रामिच-
देशे प्रापितं) पशुरूपं हविर्भवति । तत ऊर्ध्वं ‘अमिता’ ‘यजथै’
(यामार्घ्यं संस्करोति), स तृतीयः । उपरितनस्तुर्थो यज्ञभागः ;
‘यज’ (यजिन्) भागस्तुष्टुयोपेते यज्ञे ‘इव्यमेति’ (देवता इतिः
प्राप्नोति) । ‘ततः’ (तस्मात्) भागस्तुष्टुयोपेताद् यज्ञात् ‘पावकाः’
(आश्वनीयादयोऽग्नयः) ‘नः’ (अस्मदीयाः) ‘आग्निषः’ (अपेक्षितान्
फलविशेषान्) ‘जुषन्तां’ (सम्पादयन्वित्यर्थः) ।

एषु सन्धेसु प्रथमसन्धे प्रथमपादस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“पञ्च
दिशो दैवीर्यज्ञमव्रन्तु देवीरित्याह दिशो यज्ञोऽनुप्रच्यवते” (५।४।
६ अ०) इति । ‘एषः’ यजमानः प्राच्याद्याः पञ्च दिशोऽनुक्रमेण
यज्ञरक्षार्थं प्रेरयति ।

द्वितीयपादस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“अपामतिं कुर्मतिं ब्राध-
माना इत्याह रक्षमानपस्त्य” (५।४।६ अ०) इति । अमतेर्दुर्मतेषु
रक्षोभिः सम्पादितत्वात् तद्वाधेन रक्षांस्तेव अपस्तमानि भवन्ति ।

तृतीयपादे रायस्योषधेन विवक्षितार्थं दर्शयति,—“रायस्योषे

यज्ञपतिमाभजन्तीरित्याह पञ्चवो वै रायस्योषः पशून्मेवावदन्धे”
(५।४।६अ०) इति ।

‘उदु त्वा किषे देवाः’ इत्यनेनोद्यमनमन्त्रेण सहितमुत्तरमन्त्र-
पञ्चकं विनियुक्ते,—“षड्भिर्हरति षड्वा षटव षटुभिरेवैनं हरति”
(५।४।६अ०) इति ।

‘रायस्योषे अधि यज्ञः’, ‘ऊर्जा यद्यज्ञम्’ इति मन्त्रद्वयं विभ्रेशतः
प्रब्रंशति,—“हे परिगृह्यवती भवतो रक्षसामपहृत्यै” (५।४।६अ०)
इति । ‘परिगृह्यायजन्त’, ‘परिगृह्य देवा यज्ञमायन्’ इत्येवं
परिगृह्यशब्देन ययोर्ध्वोः परिगृह्यवत्यौ । परिगृहः पृथक्-
स्त्रीकारः, तेन यज्ञं विनाशयितुमसमर्थानि रक्षांसि स्वयमेवापहृत्यन्ते ।

षट्सु मन्त्रेषु पञ्चममन्त्रस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“सूर्यरश्मि-
र्हरिकेनः पुरस्तादित्याह प्रसृत्यै” (५।४।६अ०) इति । ‘पूषा प्रसवं
याति’ इति तत्राभिधानादयं मन्त्रः प्रसृत्यै सम्पद्यते ।

षष्ठमन्त्रस्य चतुर्थपादे पावकशब्दतात्पर्यं दर्शयति,—“ततः
पावका आग्निषो नो जुषन्तामित्याह्वानं वै पावकोऽन्नमेवावदन्धे”
(५।४।६अ०) इति । अग्निवाचकः पावकशब्दस्तेन पथ्यमानमन्नम्
उपलक्ष्यते ।

कण्वः, ‘विमान एष दिवो मध्य आस्त इति दाभ्यामाग्नीध्रे-
ऽश्मानं निधाय’ इति । तत्र प्रथमामाह,—“विमान एष दिवो मध्य
आस्त आ पप्रिवान् रोदसी अन्तरिक्षं । स विश्वाशीरभि षष्टे धृताशी-
रन्तरा पूर्वमपरं च केतुम्^(१)” इति । ‘एषः’ अश्मा ‘विमानः’ (विविधं
जगन्निर्मिमाणः) सन् ‘दिवो मध्ये आस्ते’ (आग्नीध्रेऽश्मानीयस्याकाशस्य

मध्ये तिष्ठति) । कीदृशोऽग्ना ? 'रोदसी' (द्यावापृथिवी) 'अन्तरिक्षं' च 'आ'-पप्रिवान् (सर्वतः पूरितवान्) । यद्यप्ययमग्ना न किञ्चित् जगन्निर्मिमीते, नापि लोकत्रयमापूर्य तिष्ठति, तथापि परमेश्वरगुणैरस्य स्तूयमानत्वात् न कोऽपि विरोधः । 'स' (तथा स्तूयमानः) 'विद्यापीः' (विश्वव्यापिनीः) द्वित्रः 'अभि'-चष्टे (सर्वतः प्रकाशयति) । तथा 'भृतापीः' (भृतप्राप्तिहेतुभृताः) धेनूः 'अभि'-चष्टे । तथा 'अन्तरा' (ब्रह्माण्डस्य) 'पूर्वमपरं' 'च' 'हेतुम्' (उदयास्तमथाग्नां पूर्वापरदिशो-सिक्कभूतं सूर्यम्) 'अभि'-चष्टे ।

अथ द्वितीयामाह,—“उक्षा समुद्रो अहवः सुपर्णः पूर्वस्य योनिं पितुरा विवेन्न । मध्ये दिवो निहितः पृश्निरग्ना विश्वक्रमे रजसः पात्यन्तौ(११)” इति । अयम् 'अग्ना' 'उक्षा' (मेघः), वागदारेण फलाभिवर्धक इत्यर्थः; 'समुद्रः' (वज्रफलप्रदत्वात् समुद्रसदृशः); 'अहवः' (पूर्वमन्त्रे सर्वप्रकाशकत्वेनापचरितत्वात् सूर्यसदृशः); 'सुपर्णः' (स्वर्गं प्रत्युद्गमनहेतुत्वात् पक्षिसदृशः) । तथाविधः 'अग्ना' 'पितुः' (पालकस्य) पूर्वदिग्दर्शनं आहवनीयस्य 'योनिं' (कारणभूतम्) आग्नीध्रम् 'आ-विवेन्न' (प्रविष्टवान्) । 'येषां दीक्षितानामाहवनीय उदाचेत्' (आग्नीधादुद्धरेत्) इत्याहवनीययोनित्वमाग्नीध्रस्यान्यथाज्ञातम् । अत्र 'पृश्निः' (स्येतवर्णः) 'अग्ना' 'दिवः' 'मध्ये' 'निहितः' सन् 'रजसः' (रजनीयस्य जगतः) 'अन्तौ' (उत्पत्तिप्रलयरूपं कौटिदयं) 'पाति' (परमेश्वररूपेण पालयति) ।

कल्पः, 'इन्द्रं विश्वा अवीवृधञ्जिति चतस्रभिरापुच्छद्भवा' इति । तत्र प्रथमामाह,—“इन्द्रं विश्वा अवीवृधन् समुद्रव्यवसं गिरः । रथीतमः

रथीनां वाजानां सत्पतिं पतिम्^(११)” इति । ‘विन्वा’ ‘गिरः’ (सर्वा स्तुतयः) ‘इन्द्र’ (परमैश्वर्योपेतम्) अग्निं ‘अवीरुधन्’ (वर्द्धितवत्यः) । कीदृशमिन्द्रं?—‘समुद्रव्यसं’ (समुद्रवद्भापिनं); ‘रथीतमं’ रथ एवाम् अस्तीतिव्युत्पत्त्या रथिभ्येन राजामात्यादय उच्यन्ते, तेषां मध्ये अतिभ्येन रथी रथीतमः, तं; ‘वाजानां’ ‘पतिम्’ (अन्नानां पालकं); तथा ‘सत्पतिं’ (सन्मार्गवर्त्तियजमानानां पालकम्) ।

अथ द्वितीयामाह,—“सुखदग्निं देवाः आ च वक्ष्यदग्निर्देवा देवाः आ च वक्षत्^(१२)” इति । ‘सुखस्य’ (प्रजापत्यरूपस्य सुखस्य) आह्वाता सप्तादयिता; ‘यज्ञः’ ‘च’ ‘देवान्’ ‘आ’-‘वक्षत्’ (आवक्षतु) । ‘वक्षदग्निः’ ‘च’ (पूर्वोक्ताग्निरपि) ‘देवान्’ ‘आ’-‘वक्षत्’ (आवक्षतु) ।

अथ तृतीयामाह,—“वाजस्य मा प्रसवेनोद्ग्राभेणोदगभीत् । अथा सपत्न्या इन्द्रो मे निग्राभेणाधराः अकः^(१३)” इति । ‘इन्द्रः’ (परमैश्वर्ययुक्तः) अग्निः ‘वाजस्य’ (अस्यस्य) प्रसूतिनिमित्तेन ‘उद्ग्राभेण’ (उद्ग्राहणसामर्थ्येन) मां यजमानं ‘उदगभीत्’ (उत्कर्षं प्रापितवान्) । ‘अथ’ (अनन्तरं) ‘इन्द्रः’ (परमैश्वर्ययुक्तः) अयमग्निः ‘निग्राभेण’ (निग्राह-सामर्थ्येन) ‘मे’ ‘सपत्न्यान्’ ‘अधरान्’ ‘अकः’ (निगृहीतान् करोतु) ।

अथ चतुर्थीमाह,—“उद्ग्राभश्च निग्राभश्च ब्रह्म देवा अवीरुधन् । अथासपत्न्यानिद्राग्नी मे विषूचीनान् व्यस्यताम्^(१४)” इति । ‘देवाः’ सर्वे ‘ब्रह्म’ (परिवृढाः) ‘उद्ग्राभं’ (अस्मदीयमुत्कर्षं) ‘निग्राभं’ ‘च’ (वैरिणो निकर्षश्च) ‘अवीरुधन्’ (वर्द्धितवन्तः) । ‘अथ’ (अनन्तरं) ‘इन्द्राग्नी’ ‘विषूचीनान्’ (सर्वतः पलायमानान्) ‘मे’ ‘सपत्न्यान्’ (वैरिणः) ‘व्यस्यतां’ (विनाशयताम्) ॥

अथ विनियोगसङ्ग्रहः ।

‘उत्’ चिभिः समिधो दध्यात् उदुलोद्यच्छतेऽनलम् ।

पञ्चेति पञ्चभिर्हत्वा ‘वि’दाभ्यामग्नयः स्थितिः ॥

‘इन्द्र’ चतुर्भिरापुष्पाङ्गच्छेत्, पञ्चदशैरिताः ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे दृष्टव्यञ्जः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे षष्ठप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ० ॥

आशुः शिशानो वृषभो न युधो घनाघनः क्षीमख-
श्चर्षणीनां । सङ्क्रन्दनोऽनिमिष एकवीरः शतः सेना
अजयत् साकमिन्द्रः^(१) । सङ्क्रन्दनेनानिमिषेण जिष्णुना
युत्कारेण दुश्शयनेन धृष्णुना । तदिन्द्रेण जयत् तत्
सहध्वं युधो नर इषुहस्तेन वृष्ट्या^(२) । स इषुहस्तैः
स निषङ्गिभिर्वशी सः स्रष्टा स युध इन्द्रो गणेन । सः-
सृष्टजित् सोमपा बाहुशङ्खैर्द्धधन्वा प्रतिहिताभिर-
स्ता^(३) । वृहस्पते परिदीय ॥ १ ॥

रथेन रक्षोहामिषाः अपबाधमानः । प्र-
भञ्जन्तेना प्रमृणो युधा जयन्त्सामेधविता रथा-
नां^(४) गोचभिर्दं गोविदं वज्रबाहुं जयन्तमग्नमप्रमृणन्त-
मोजसा । इमः सजाता अनु वीरयध्वमिन्द्रः सखायो-

ऽनु सशरभध्वं^(१) । बलविज्ञाय स्थविरः प्रवीरः सह
स्वान् वाजो सहमान उग्रः । अभि वीरो अभि सत्त्वा
सहोजा जैचमिन्द्ररथमा तिष्ठ गोवित्^(२) । अभि गोचाणि
सहसा गाहमानोऽदायः ॥ २ ॥

वीरः शतमन्युरिन्द्रः दुश्शयवनः पृतनाषाडयुध्यो-
ऽस्माकं सेना अवतु प्र युत्सु^(३) । इन्द्र आसां नेता वृह-
स्पतिर्हस्त्रिणा यज्ञः पुर एतु सोमः देवसेनानामभि-
भञ्जतीनां जयन्तीनां मरुतो यन्वग्रे^(४) । इन्द्रस्य
वृष्णो वरुणस्य राक्ष आदित्यानां मरुताः शर्व उग्रं ।
महामनसां भुवनच्यवानां घोषो देवानां जयतामुद-
स्थात्^(५) । अस्माकमिन्द्रः समृतेषु ध्वजेष्वस्माकं या
इषवस्ता जयन्तु ॥ ३ ॥

अस्माकं वीरा उत्तरे भवन्वस्मानु देवा अवता
इवेषु^(६) । उर्ध्वय मघवन्नायुधान्युत्सत्वंनां मामकानां
महाशसि । उद्दृचहन् वाजिनां वाजिनान्युद्रथानां
जयतामेतु घोषः^(७) । उपग्रेतु जयता नरः स्थिरा वः
सन्तु वाहवः । इन्द्रो वः शर्म यच्छत्वनाधृष्या यथा-
ऽसथ^(८) । अवस्तृष्टा परा पतु शरव्ये ब्रह्म सशिता
गच्छामिच्चान् प्र ॥ ४ ॥

विशमैषां कच्छनोच्छिषः^(९) । ममाणि ते वर्मभि-

म्हादयामि सोमस्त्वा राजावृतेनाभिवस्तां । उ॒रो-
व॒री॒यो वरिवस्ते अस्तु जयन्तु त्वामनुमदन्तु देवाः^(११) ।
यच्च वा॒खाः सम्प॑तन्ति कु॒मारा वि॒शि॒खा इ॒व । इन्द्रो
न॒स्तच्च वृ॒ष॒हा वि॒श्वा॒हा श॒र्म यच्छतु^(१२) ॥ ५ ॥

दी॒य । दा॒यः । ज॒य॒न्तु । अ॒मि॒त्रान् प्र । च॒त्वारि॒ंश॒श्च
॥ ४ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे षष्ठप्रपाठके
चतुर्थोऽनुवाकः ॥ * ॥

ततोयेऽग्निप्रणयनमुक्तम्; अथाप्रतिरथसूक्तमुच्यते । कल्पः, 'आशुः
जिज्ञान इति दक्षिणतो ब्रह्मा दक्षिणान्धेति, मैत्रावरुणः प्रतिप्रस्तातौ'
इति । तच्च प्रथमामाह,—“आशुः जिज्ञानो वृषभो न युष्मो घना-
घनः शोभणसर्वणीनां । सङ्गन्दनोऽनिमिष एकवीरः शत॑ सेना
अजयत् साकमिन्द्रः^(१)” इति । अयम् 'इन्द्रः' (परमैश्वर्योपेतः) 'शतं'
'सेनाः' (शतसङ्ख्याकाः परकीया सेनाः) 'साकम्' (एकप्रसङ्गेन)
'अजयत्' । कीदृशः इन्द्रः ? 'आशुः' (शीघ्रकारी); 'जिज्ञानः' (तीक्ष्णः),
अत्युप इत्यर्थः । तच्च दृष्टान्तः, 'वृषभो न युष्मः' (यथा वृषभो
वृषभान्तरेण योद्धुमुत्सहते तद्वदयमपि); 'घनाघनः' (अतिघनेन
ब्रह्मणा हिंसकः, घातकः); 'सर्वणीनां' (परसेनागतमनुयायाणां) 'शोभणः'

* 'शोभकः' इति सर्वत्र पाठो न सम्भवः ।

(शोभहेतुः); 'सङ्क्रन्दनः' (समीचीनं क्रन्दनं परमयहेतुर्धर्मातिशयः, स सङ्क्रन्दनः); 'अग्निमिषः' (कदाचिदपि निमेषं न करोति), अत्यन्तसावधान इत्यर्थः । *परामर्शेण स्वयं एक एव जेतुं समर्थः, शूरः ।

अथ द्वितीयामाह,—“सङ्क्रन्दनेनानिमिषेण जिष्णुना युत्कारेण दुःस्वप्नेन धृष्णुना । तदिन्द्रेण जयत तत्सहध्वं युधो नर इषुहस्येन वृष्णा^(१)” इति । ‘युधः’ (युद्धार्थिनः) हे ‘नरः’ (मनुष्याः), ‘इन्द्रेण’ अनुगृहीताः सन्तः ‘तत्’ (परबलं) ‘जयत’ (वशीकुरुत) ; वशीकृत्य च ‘तत्’ ‘सहध्वं’ (अभिभवत) विनाजयतेत्यर्थः । कीदृशेन ‘इन्द्रेण’ ? ‘सङ्क्रन्दनेन,’ ‘अग्निमिषेण’ (पूर्ववद्वाक्येयम्) ; ‘जिष्णुना’ (जयशीलेन) ; ‘युत्कारेण’ (युद्धकारिणा) ; ‘दुःस्वप्नेन’ (आवयितुं दुःस्वप्नेन) ; ‘धृष्णुना’ (भीतिरहितेन) ; ‘इषुहस्येन’ (वाणाद्यायुधोपेतम्) ; ‘वृष्णा’ (कामवर्षकेण) ।

अथ तृतीयामाह,—“स इषुहस्यैः स निषङ्गिभिर्वशी सञ्चष्टा स युध इन्द्रो गणेन । सञ्चष्टजित् शोमपा बाह्वद्वी ऊर्ध्वधन्वा प्रतिहि-
ताभिरस्ता^(१)” इति । इषवो येषां हस्तेषु ते इषुहस्ताः, तैः साकं ‘स’ (इन्द्रः) ‘वशी’ (परबलं स्ववशं करोति), ‘निषङ्गिभिः’ (खड्गहस्यैः) साकं ‘सः’ (इन्द्रो) ‘वशी’, स्वकीयैर्धानुष्यैः खड्गहस्यैः शोपेतत्वात् परसैन्यं वशीकरोतीत्यर्थः । यदा परसैन्यगतैर्धानुष्यैः खड्गहस्यैः सहितं तद् वशीकरोति । ‘स’ ‘इन्द्रः’ ‘युधः’ (योद्धा) सन् ‘गणेन’ (परकीयभटसमूहेन) ‘सञ्चष्टा’ (सहसा गत्वा सन्धं मिश्रितो भवति),

* ‘एकवीरः’ इति पाठो ऽपि उद्भर्त्तमुचितः ।

मित्रीभूय च ये स्वेन संसृष्टास्तान् सर्वान् जयतीति 'संसृष्टजित्' ।
 *यजमानानां यागेषु सोमं पिबति; अत एव 'बाहुबद्धौ'
 (बाहुबलोपेतः); 'ऊर्ध्वधन्वा' (निरन्तरमुद्यतधनुष्कः) । 'प्रतिष्ठिताभिः'
 (तेन धनुषा प्रेरिताभिः) इषुभिः 'अस्त्रा' (क्षेत्रा), विनाशयतीत्यर्थः ।

अथ चतुर्थीमाह,—“दृष्टस्यते परिदीय । रथेन रक्षोहामिचाऽ
 अपबाधमानः । प्रभञ्जन्स्वेनाः प्रमृणो युधा जयन्नस्माकमेधि अविता
 रथानाम्^(४)” इति । 'दृष्टत्' वाक्, तस्याः पाखण्डो दृष्टस्यतिरिन्द्रः;
 अत एव ब्राह्मणान्तरे समाध्यातम्, 'वाम्ने दृष्टस्य एष पतिस्तस्माद्
 दृष्टस्यतिरेष' इति । व्याकरणकर्तृत्वमिन्द्रस्य वाक्पतित्वं । तच्चान्यत्र
 आध्यातम्, 'ते देवा इन्द्रमद्भुवन्निमां नो वाचं व्याकुर्विति' इति ।
 तथाविध हे इन्द्र, त्वं 'रथेन' 'परिदीय' (सर्वतो गच्छ) । कीदृश
 इन्द्रः ?—'रक्षोहा' (रक्षसां हन्ता); 'अमिचान्' (ब्रह्मन्) 'अपबाधमानः'
 (यथाऽपयन्ति तथा बाधमानः); 'स्वेनाः' परकीयाः 'प्रभञ्जन्'
 (प्रकर्षेण भग्नाः कुर्वन्); 'प्रमृणः' (प्रकर्षेण हिंसकः); 'युधा' (युद्धेन)
 'जयन्' (सर्वत्र विजयमानः); 'अस्माकम्' (अस्मादीयानां) 'रथानां'
 'अविता' 'एधि' (रक्षको भव) ।

अथ पञ्चमीमाह,—“गोचभिदं गोविदं वज्रबाहुं जयन्तमज्म
 प्रमृणन्तमोजसा । इमं सजाता अनु वीरयध्वमिन्द्रं सखायोऽनु
 स्रभध्वम्^(५)” इति । हे 'सजाताः' (समानजन्मानः अस्मादीया
 ज्ञातयः), यूयम् 'इमं' 'इन्द्रं' 'अनु-वीरयध्वं',—अयमिन्द्रः पुरतः वीरः
 (शूराः) अभवत्, पश्चाद् यूयं शूरा भवत । हे 'सखायः', 'इन्द्रम्'

* अत्र 'सोमया' इति पाठः पतित इव प्रतिभाति ।

अनुसरभध्वं,—इन्द्र* पुरतो युद्धं सम्यगाभरतां, पश्चाद्भवन् आरभन्तां ।
कीदृशमिन्द्रं?—‘गोचमिदं’ (गोचान् पर्वतान् भिनत्ति तदीयपक्षा-
म्बिनतीति गोचमिद्, तं), गां भूमिं विन्दते लभते इति गोवित्,
तं ‘गोविदं’, वज्रो बाहौ यस्य स ‘वज्रबाहुः’, तं, ‘अज्म’ ‘जयन्तं’
(भूमिरादित्यं वज्रूणां यथा भवति, तथा विजयमानं), ‘ओजसा’
(बलेन) ‘प्रमृणन्तं’ (प्रकर्षेण हिंसन्तम्) ।

अथ षष्ठीमाह,—“बलविज्ञायः स्वविरः प्रवीरः सहस्रान् वाजी
सहमान उग्रः । अभिवीरो अभिसत्त्वा सहेजा जैचमिन्द्र रथमा
तिष्ठ गोवित्^(१)” । हे ‘इन्द्र’, त्वं ‘जैचं’ (जयनशीलं) ‘रथम् आ तिष्ठ’
(आरोह) । कीदृशस्त्वं ? (बलं परकीयसामर्थ्यं विजानातीति) ‘बल-
विज्ञायः’, ‘स्वविरः’ (पुरातनः), ‘प्रवीरः’ (शूरेष्वप्यतिशूरः),
‘सहस्रान्’ (बलवान्), ‘वाजी’ (अश्ववान्), ‘सहमानः’ (परेषाम् अभि-
भविता), ‘उग्रः’ (युद्धेषु क्रूरः), (अभितो वीरा शूरभटा यस्यासौ)
‘अभिवीरः’, (अभितः सत्त्वानः परिचारका यस्यासौ) ‘अभिसत्त्वा’,
(सहस्रो बलाज्जातः) ‘सहेजाः’, बलाधिक इत्यर्थः ; (गां भूमिं
विन्दते, लभते इति) ‘गोवित्’ ।

अथ सप्तमीमाह,—“अभि गोचाणि सहसा गाहमानोऽदायः
वीरः व्रतमन्युरिन्द्रः । दुश्शवनः पृतनाषाडयुधोऽस्माकं सेना अवतु
प्र युत्सु^(२)” इति । अयम् ‘इन्द्रः’ ‘प्र युत्सु’ (प्रकृष्टेषु युद्धेषु)
‘अस्माकं’ ‘सेनाः’ ‘अवतु’ । कीदृशः इन्द्रः ? ‘अभि’ (सर्वतोऽव-
स्थितानि) ‘गोचाणि’ (युद्धक्षेत्राणि) ‘सहसा’ (शीघ्रं) ‘गाहमानः’

* ‘इन्द्रः’ इति पाठो भवितुं युक्तः ।

(प्रविशन्), 'अदायः' (दायारहितः*), 'वीरः' (शूरः), 'व्रतमन्युः' (विविधकौधयुक्तः), 'दुष्टरावनः' (आवयितुं दुःप्रक्यः), 'पृतनाषाट्' (परकीयसेनानामभिभविता), 'अयुध्यः' (केनापि योद्धुमप्रक्यः) ।

अथाष्टमीमाह,—“इन्द्र आसां नेता वृहस्पतिर्दक्षिणा यज्ञः पुर एतु सोमः । देवसेनानामभिभञ्जतीनां जयन्तीनां मरुतो यन्त्वये(८)” इति । याः सेना अस्मदनुग्रहार्थं गच्छन्ति 'आसां' 'इन्द्रः' 'नेता' भवतु । यः 'वृहस्पतिः', या च 'दक्षिणा' देवी, यश्च 'यज्ञः', यश्च 'सोमः', एतेषामेकैकः पुरतो गच्छतु । यास्यैतत्सम्बन्धिन्यो देवसेनाः परबलमभिभञ्जयन्त्यो जयन्ती, तासाम् 'अये' 'मरुतः' 'यन्तु' ।

अथ नवमीमाह,—“इन्द्रस्व वृष्णो वरुणस्व राक्ष आदित्यानां मरुताः शर्द्ध उयं । महामनसां भुवनचवानां घोषो देवानां जयतामुदस्तात्(९)” इति । 'वृष्णः' (कामाभिवर्षिणः), 'इन्द्रस्व', 'राक्षः' (राज्यं कुर्वतः), 'वरुणस्व' 'शर्द्धः' (बलम्) 'उयं' (युद्धेषु अतितीव्रं), 'महामनसां' (युद्धे स्त्रिरचित्तानां), 'भुवनचवानां' (ब्रह्मन् भुवनेभ्यश्चावयितुं समर्थानां), 'जयतां', 'देवानां' 'घोष'-ध्वनिं 'उदस्तात्' (सर्वत उत्थितोऽभूत्) ।

अथ दशमीमाह,—“अस्माकमिन्द्रः समृतेषु ध्वजेष्वस्माकं या इववस्ता जयन्तु । अस्माकं वीरा उत्तरे भवन्त्वस्मान् देवा अत्रता ह्वेषु(१०)” इति । युद्धार्थं परधैन्येषु सम्यक् प्राप्तेषु सत्सु 'अस्माकम्' 'ह्वेषु' ।

* एवमेव सर्वत्र पाठः । दायरहितः इति पाठो भवितुं युक्तः ।

† 'जयन्त्यः' इति 'जयन्ति' इति वा पाठो भवितुं युक्तः ।

‡ 'घोषो ध्वनिः' इति पाठो भवितुं युक्तः ।

‘इन्द्रः’ रक्षिता भवत्विति शेषः । तदानीम् ‘अस्माकं’ ‘या’ ‘इषवः’
 ‘अस्मदीयैर्मुक्ताः’, ‘ता जयन्तु’ (परसैन्यानि विधन्तु); ‘अस्माकं’ चे-
 ‘वीराः’ (भटाः), ते ‘उत्तरे’ ‘भवन्तु’ (परकीयभटेभ्य अधिका भवन्तु);
 ‘देवाः’ ‘इवेषु’ (युद्धेषु) ‘अस्मान्’ एव ‘अवत’ (अवन्तु रक्षन्तु*) । इत्थं
 दक्षिणम् अप्रतिरथसूक्तं समाप्तम् ।

अथ तत्रैव विकल्पिताः पञ्च पक्षः उच्यन्ते । तत्र प्रथमामाह,—
 “उद्धर्षय मघवन्नायुधान्यसत्त्वनां मामकानां महांसि । उद्धृष्टहन्
 वाजिनां वाजिनान्युद्रथानां जयतामेतु घोषः^(११)” इति । हे
 ‘मघवन्’ (इन्द्र), ‘आयुधानि’ अस्मदीयानि ‘उद्धर्षय’ (परकीयेभ्य
 उल्लंघनानि कृत्वा अस्मान् हर्षय), ‘मामकानां’ (मदीयानां) ‘सत्त्वनां’
 (प्राणिनां) ‘महांसि’ (तेजांसि) ‘उत्-’-कृष्टानि कृत्वा तान् हर्षय । हे
 ‘वृष्टहन्’, ‘वाजिनाम्’ अस्मदीयानाम् (अश्वानां) ‘वाजिनानि’ (श्रीघ्न-
 गमनानि) ‘उत्-’-कृष्टानि कृत्वा हर्षय । ‘जयतां’ (विजयं प्राप्नुवतां)
 ‘रथानाम्’ अस्मदीयानां ‘घोषः’ (महान् ध्वनिः) ‘उत्-’-एतु
 (उद्गच्छतु) ।

अथ द्वितीयामाह,—“उप प्रेत जयतां नरः स्थिरा वः सन्तु
 बाहवः । इन्द्रो वः शर्मा यच्छत्वनाष्टव्या यथाऽसथ^(१२)” इति ।
 हे ‘नरः’ (अस्मदीयाः पुरुषाः), ‘उप प्रेत’ (परसैन्यसमीपे प्रकर्षेण
 गच्छत) । ततः ‘जयतां’ (विजयं प्राप्नुवतां) ‘वः’ (युष्माकं) ‘बाहवः’
 स्त्रीयायुधैः प्रहरणेषु ‘स्थिराः’ ‘सन्तु’ । ‘यथा’ यूयम् ‘अनाष्टव्याः’

* (अवतु रक्षतु) इति पाठो न सम्भक्तः ।

‘असद्य’ (केनाप्यतिरस्कृत्या भवद्य), तथाऽयम् ‘इन्द्रः’ ‘वः’ (युष्माकं) ‘वर्म’ ‘यच्छतु’ (ददातु) ।

अथ तृतीयामाह,—“अवसृष्टा परा पत ब्रव्ये ब्रह्मसंज्ञिता गच्छामिचान् प्र विश्व मैषां कञ्चनोच्छिषः^(१२)” इति । हिंसका हेतिः ब्रव्या, हे ‘ब्रव्ये’, ब्रह्मणा ‘संज्ञिता’ (तीक्ष्णीकृता) त्वं ‘अवसृष्टा’ (अस्माभिर्मुक्ता) सती ‘परा’-‘पत’ (सहसा परसैन्ये पतिता भव), पतित्वा च ‘अमिचान्’ ‘गच्छ’ (प्राप्नुहि), प्राप्य च ‘प्र-विश्व’ (एतेषां ब्रवीरमध्ये प्रवेष्टं कुरु), प्रविश्य च ‘एषां’ मध्ये ‘कञ्चन’ पुरुषं मा ‘उच्छिषः’ (अवशिष्टं मा कुरु) सर्वानपि जहीत्यर्थः ।

अथ चतुर्थीमाह,—“मर्माणि ते वर्मभिश्चादयामि सोमस्त्वा राजाऽमृतेनाभि वस्तां । उरोर्वरीयो वरिवस्ते अस्तु जयन्तं त्वामनु मदन्तु देवाः^(१३)” इति । हे यजमान, ‘ते’ (तव) ‘मर्माणि’ ‘वर्मभिः’ (कवचैः) ‘चादयामि’, ‘सोमः’ ‘राजा’ त्वां ‘अमृतेन’ (मरण-निवारकेण) केनापि कवचविज्ञेयेण ‘अभि वस्तां’ (अभित आच्छादयतु), ‘ते’ (तव) ‘वरिवः’ (धनं) ‘उरोर्वरीयः’ ‘अस्तु’ (अदीयात्(?)) अधिकादप्यत्यन्तमधिकमस्तु । ‘जयन्तं’ (विजयं प्राप्नुवन्तं) ‘त्वां’ ‘अनुमदन्तु’ (अनुकूला भूत्वा हृष्यन्तु) ।

अथ पञ्चमीमाह,—“यच वाणाः सम्यतन्ति कुमारा विशिखा इव । इन्द्रो गन्तव्यं वृचहा विश्वाहा शर्म यच्छतु^(१४)” इति । ‘यच’ (यस्मिन्) युद्धे ‘वाणाः’ परैर्मुक्ताः ‘सम्यतन्ति’ (इतस्तेषु सम्भूय पतन्ति), तच्च वृष्टान्तः,—‘कुमाराः विशिखा इव’ (मुण्डितशिरस्का* विशीर्ष-

* यच ‘यथा मुण्डितशिरस्काः’ इति पाठो भवितुं युक्तः ।

क्षेत्रा वा अत्यन्तबालाश्चपलाः सन्त इत्येतत् स गच्छन्ति तदत्) ।
 ‘तव’ युद्धे अयम् ‘इन्द्रः’ ‘विश्वामित्रः’ (परकीयसर्वप्राणिघाती), ‘वृषभ’
 (विशेषतो वैरिघाती) सन् ‘नः’ (अस्मभ्यं) ‘शर्म’ ‘यच्छतु’ ।

‘आम्ः शिशान’ इत्येतत् सूक्तं विनियुक्ते,—“देवासुराः संयन्ता
 आसन् ते देवा एतदप्रतिरथमपश्यन् तेन वै ते अप्रत्यसुरानजयन्
 तदप्रतिरथस्याप्रतिरथत्वं यदप्रतिरथं द्वितीयो होताम्बाहाप्रयेव तेन
 यजमानो भ्रातृव्यान् जयत्यथो अनभिजितमेवाभिजयति” (५।४।
 ६अ०) इति । यदा देवास असुराश्च युद्धाय उद्यतासदानीं ‘देवाः’
 विजयप्रदत्वेन अप्रतिरथास्थमेतत् सूक्तम् ‘अपश्यन्’; ‘तेन’ एव देवा
 निवार्य* लौकिको ‘यजमानः’ सर्वान् ‘भ्रातृव्यान्’ प्रतिकूलराष्ट्रियं
 यथा भवति तथैव ‘जयति’ । अपि च पूर्वम् ‘अनभिजितम्’ अपि
 धनं देशविशेषं वा सर्वथा ‘अभिजयति’ एव ।

सूक्तमन्त्रसङ्ख्यां विधत्ते,—“दशर्षं भवति दशाक्षरा विराट् वि-
 राजा इमौ लोकौ विधृतावनयोर्लोकयोर्विधृत्या अथो दशाक्षरा
 विराट्त्वं विराट् विराज्येवास्माद्ये प्रतितिष्ठति” (५।४।६अ०) इति ।
 अस्मिन्ननुवाके समाख्यातानाम् ‘उद्धर्षय’ इत्यादिपञ्चानां विकल्पार्थत्वात्
 सूक्तगता चक्षो दशैव सम्पद्यन्ते । विराट्कन्दसो दशाक्षरत्वात् तस्य
 कन्दसः सामर्थ्येनैव लोकयोर्विधृतत्वात् तयोर्विधृत्यर्थमिदं दशर्षं
 सूक्तं सम्पद्यते । अपि च दशाक्षरस्य विराट्कन्दसोऽन्येहेतुत्वेन
 अक्षत्वाद्दशसङ्ख्याद्वारा तस्मिन् अस्माद्ये प्रतितिष्ठति ।

* ‘असुरान् अजयन्’—इत्यादिरूपः कश्चित् पाठोऽत्र पतित इव
 प्रतिभाति ।

अथ पूर्वानुवाकोक्त-‘विमान’-इत्यादिमन्त्रद्वयसाध्यमन्त्रनिधानं विधत्ते,—“असदिव वा अन्तरिक्षं अन्तरिक्षमिवाग्नीध्रमाग्नीध्रेऽश्मानं निदधाति सत्वाय” (५।४।६ अ०) इति । भूमिवस्तूर्त्तस्वरूपाभावात् इदमन्तरिक्षम् अविद्यमानसदृशं भवति, अन्तरिक्षसदृशं चाग्नीध्रं, हविर्धानवक्रकलत्ररयहसादनादीनामभावेन शून्यत्वप्रतिभानात्, अतः शून्यत्वनिवारणेन च सुसङ्गावाय तच्चापि कश्चित् ‘अश्मानं’ निदध्यात् ।

मन्त्रद्वित्वं प्रशंसति,—“द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै” (५।४।६ अ०) इति ।

प्रथममन्त्रे विमानवृद्धतात्पर्यं दर्शयति,—“विमान एष दिवो मध्ये आस्य इत्याह ख्येवैतया मिमीते” (५।४।६ अ०) इति । ‘एतया’ च्छप्ता पूर्वं शून्यम् आग्नीध्रं वस्तुविशिष्टं यथा भवति तथा ‘मिमीते’ ‘एव’ (प्रमितं करोत्येव) ।

द्वितीयमन्त्रे पृश्निवृद्धतात्पर्यं दर्शयति,—“मध्ये दिवो निहितः पृश्निरश्मेत्याहान्नं वै पृश्नि अन्नमेवावहन्धे” (५।४।६ अ०) इति । पक्षं ब्राह्म्यन्त्रं श्वेतं भवति, अतः श्वेतेनाश्वना तादृशमन्नं प्राप्नोति ।

‘इन्द्रं विश्वा अवीवृधन्’ इत्यादिमन्त्रचतुष्टयसाध्यं गमनं विधत्ते,—“चतसृभिरापुष्पादेति चत्वारि कन्दाः ऋषि कन्दोभिरेव” (५।४।६ अ०) इति । आग्नीध्रान्निर्गत्य पुच्छपर्यन्तमेतैर्मन्त्रैर्गच्छेत् । गावश्चादीनां मुख्यच्छन्दसां चतुष्टयात् मन्त्रसङ्ख्यायाः, कन्दोभिरेव युक्तः सन् गतवान् भवति ।

प्रथममन्त्रस्य प्रथमपादे अवीवृधन्निति पदस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“इन्द्रं विश्वा अवीवृधन्नित्याह वृद्धिमेवोपावर्त्तते” (५।४।६ अ०) इति ।

तत्रैव चतुर्थपादे वाजश्चन्दातात्पर्यं दर्शयति,—“वाजानां सत्यं पतिमित्याहानं वै वाजोऽन्नमेवावरुन्धे” (५।४।६ अ०) इति ।

द्वितीयमन्त्रे सुवश्चन्दास्य तात्पर्यं दर्शयति,—“सुवश्चर्धश्चो देवाः आ च वचदित्याह प्रजा वै पञ्चवः सुवं प्रजामेव पशूनात्मन्धते” (५।४।६ अ०) इति ।

अस्मिन्नेव मन्त्रे उत्तरभागस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“यच्चदग्निर्देवो देवाः आ च वचदित्याह स्वगाकृत्यै” (५।४।६ अ०) इति । ‘देवान् आ च वचत्’ इत्युक्त्या तान् देवान् स्वगतान् स्वाधीनान् करोति ।

तृतीयमन्त्रगतयोरुद्गाभनिर्याभश्चन्दयोस्तात्पर्यं दर्शयति,—“वाजस्य मा प्रसवेनोद्गाभेणोदयभीदित्याह अशौ वा आदित्य उच्यमुद्गाभ एष निष्चोचन्निर्याभो ब्रह्मणैवात्मानमुद्गृह्णाति ब्रह्मणा भ्रातृव्यं निगृह्णाति” (५।४।६ अ०) इति । ऊर्ध्वपक्ष्णवाचिना उद्गाभश्चन्द्रेण उद्गच्छन्, निर्याभश्चन्द्रेण अधो गच्छन् असावादित्यो लक्ष्यते, अतस्तदुभयप्रतिपादकेन मन्त्रेण स्वात्मानम् ‘उद्गृह्णाति’, (उत्कर्षं प्रापयति,) स्वभ्रातृव्यं ‘निगृह्णाति’ (निग्रहं प्रापयति) ॥

अथ विनियोगसङ्ग्रहः ।

अशुरित्यप्रतिरथं हेताम्वाह दशर्षकं ।

उद्गृह्णन्ति विकल्पार्था मन्त्राः पञ्चदशेरिताः ॥ इति ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ह्यथयजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे षष्ठप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ० ॥

प्राचीमनु॑ प्रदिशं॑ मेहि॑ विद्वानग्नेरग्ने॑ पुरो अग्नि-
 भवे॑ह । विश्वा आशा दीद्यानो॑ वि भा॒क्षूजं॑ नो घेहि॑
 द्विपदे॑ चतुष्पदे^(१) । क्रमध्वमग्निना॑ नाकमुख्यः॑ हस्तेषु
 विधत्तः । दिवः पृष्ठः॑ सुवर्ग॑त्वा मि॒श्रा दे॒वेभिरा॒ध्वं^(२) ।
 पृथिव्या अ॒हमुद॑न्तरिक्षमा॒रुह॑मन्तरिक्षादिव॒मारु॑हं ।
 दिवो नाकस्य॑ पृ॒ष्ठात्सु॑वर्ज्योतिरगां ॥ १ ॥

अ॒हं^(३) सु॒व॒र्यन्तो॑ नापेक्षन्त आ द्याः॑ रो॒हन्ति॑ रोद॑सी ।
 य॒ज्ञं ये वि॒श्वतो॑ धारः॑ सुवि॒द्वाः॑ सो वि तेनि॒रे^(४) ।
 अग्ने॑ मेहि॑ प्रथ॒मो दे॒वय॑तां चक्षुर्दे॒वाना॑मुत म॒र्त्यानां॑ ।
 इय॑क्षमाणा भृ॒गुभिः॑ स॒जोषाः॑ सुव॒र्यन्तु॑ यज॑मानाः
 स्व॒स्ति^(५) । नक्तो॑षासा सम॑नसा विरू॒पे धा॒पये॑ते
 शिशु॑मेकः॑ समी॒ची द्या॒वा क्षा॒मा रु॒क्मो अ॒न्तर्वि॑ भा॒ति
 दे॒वा अ॒ग्निं धा॑रयं द्रवि॒णोदाः^(६) । अग्ने॑ सहस्राक्ष ॥ २ ॥

श॒त॒मूर्द्ध॑ञ्छतं ते प्रा॒णाः स॒हस्र॑मपा॒नाः । त्वः॑ सा-
 ह॒स्यस्य॑ रा॒य ई॒शिषे॑ तस्मै॑ ते वि॒धेम॑ वाजा॒य स्वा॒हा^(७) ।
 सु॒प॒र्णोऽसि॑ ग॒रुत्मान्॑ पृथि॒व्याः सो॒द पृ॒ष्ठे पृथि॒व्याः
 सो॒द^(८) भा॒सान्तरि॑क्षमा पृ॒ण ज्योति॑षा दि॒वमुत्त॑मान्
 तेज॑सा दि॒श उ॒हृ॑ः॒ह^(९) । आजु॑ष्मानः सु॒प्रती॑कः पुर-
 स्ता॒दग्ने॑ स्वां योनि॒मासो॑द सा॒ध्या अ॒स्मिन्त्सध॑स्ये
 अ॒ध्युत्तर॑स्मिन् वि॒श्वे दे॒वाः ॥ ३ ॥

यजमानश्च सीदत्^(१०) । प्रेक्षो अग्ने दीदिहि पुरो
 नोऽजस्रया सूर्या यविष्ठ । त्वा२ शश्वन्त उप यन्ति
 वाजाः^(११) । विधेम ते परमे जन्मन्मग्ने विधेम स्तोमै-
 रवरे सधस्थे । यस्माद्योनेरुदारिषा यजे तं प्र त्वे
 ह्योऽपि जुहुरे समिद्धे^(१२) । ता२ सवितुर्वरेण्यस्य
 चिचामाहं वृणे सुमतिं विश्वजन्या । यामस्य कश्यो
 अदुहत् प्रपीना२ सहस्रधारां ॥ ४ ॥

पर्यसा मूर्हो गां^(१३) । सप्त ते अग्ने समिधः सप्त
 जिह्वाः सप्तर्षयः सप्त धाम प्रियाणि सप्त होत्राः सप्तधा
 त्वा यजन्ति सप्त योनीरा पृणस्व घृतेन^(१४) । ईदङ्
 चान्यादङ् चैतादङ् च प्रतिदङ् च मितश्च समि-
 तश्च सभराः । शुक्रज्योतिश्च चित्रज्योतिश्च सत्य-
 ज्योतिश्च ज्योतिष्माश्च सत्यश्चर्तपाश्चात्यः२हाः ॥ ५ ॥

कृतजिह्व सत्यजिह्व सेनजिह्व सुषेणश्चान्त्यमिचश्च
 दूरे अमिचश्च गृणः कृतश्च सत्यश्च भ्रुवश्च धरुणश्च
 धर्ता च विधर्ता च विधारयः । ईदक्षास एतादक्षास
 ऊ पु षः सदृक्षासः प्रतिसदृक्षास एतन । मितासश्च
 समितासश्च न ऊतये सभरसो मरुतो यज्ञे अस्मिन्निन्द्रं
 दैवीर्विशो मरुतोऽनुवर्तमानः ; यथेन्द्रं दैवीर्विशो

म॒रुतोऽनु॑व॒र्त्मान॑ ए॒वमि॒मं यज॑मानं दै॒वोश्च॑ वि॒शो
मानु॑षीश्चानु॒वर्त्मानो॑ भवन्तु^(१५) ॥ ६ ॥

अ॒गां । स॒हस्रा॑क्ष । दे॒वाः । स॒हस्र॑धा॒राम् । अत्य॑ऽहाः ।
अनु॑व॒र्त्मानः॑ । षोड॑श च ॥ ५ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे षष्ठप्रपाठके
पञ्चमोऽनुवाकः ॥ * ॥

चतुर्थेऽनुवाकेऽग्निप्रणयनाङ्गमप्रतिरथसूक्तमुक्तं ; अथ पञ्चमेऽग्नि-
स्थापनमुच्यते । कल्पः, 'प्राचीमनु प्रदिशं ग्रेहि विदानिति पञ्चभि-
रग्निमधिरुह्य' इति । तच्च प्रथमामाह,—“प्राचीमनु प्रदिशं ग्रेहि
विदानग्रेग्रे पुरो अग्निर्भवेह । विश्वा आशा दीद्यानो वि भाक्षूर्जं
नो धेहि दिपदे चतुष्पदे^(१)” इति । 'अग्ने' (इदानीमानीत हे
वक्त्रे), 'प्राचीं' 'दिशं'*—(प्रागाख्यां प्रकृष्टां दिशं) 'विदान्' त्वं 'अनु'-
'ग्रेहि' (अनुक्रमेण प्रकर्षो यथा भवति तथा गच्छ) । त्वम् 'अग्नेः'
(इष्टकानिष्पादितस्य चितिरूपस्य वक्त्रेः) 'इह' (अस्मिन् कर्मणि) 'पुरो
अग्निर्भव' (पूर्वभागवर्त्ती वक्त्रिर्भव, यदा पुरोगन्ता मुखोऽग्निर्भवे-
त्यर्थः) । 'विश्वा' 'आशाः' (सर्वा अपि दिशः) 'दीद्यानः' (प्रकाशयन्)
'वि भाक्षि' त्वमपि (विशेषेण प्रकाशस्व) । ततः 'नः' (अस्मदीयाय)
'दिपदे' 'चतुष्पदे' च 'जर्जम्' (अन्नं) 'धेहि' (सम्पादय) ।

* 'प्रदिशं' इति पाठो भवितुं युक्तः ।

अथ द्वितीयामाह,—“क्रमध्वमग्निना नाकमुख्यं हस्तेषु बिभ्रतः ।
दिवः पृष्ठं सुवर्गत्वा मित्रा देवेभिराध्वम्^(१)” इति । हे अग्नि-
यजमानाः, ‘नाकं’ (स्वर्गसाधनम्), ‘उख्यं’ (उखायां पूर्वं सम्पादितम्),
अग्निं ‘हस्तेषु’ ‘बिभ्रतः’ (धारयन्तः) तेन ‘अग्निना’ सह ‘क्रमध्वं’
(अग्निरूपरि पादान् विक्षिपत) । ततो ‘दिवः पृष्ठम्’ (आकाशस्थोपरि
वर्तमानं) ‘सुवर्गत्वा’ (स्वर्गलोकं प्राप्य) ‘देवेभिः’ ‘मित्राः’ (देवै-
रेकीभूताः) ‘आध्वं’ (उपविभ्रत) ।

अथ तृतीयामाह,—“पृथिव्या अहमुदन्तरिक्षमारुहमन्तरिक्षाद्
दिवमारुहं । दिवो नाकस्य पृष्ठात् सुवर्ज्योतिरगामहम्^(२)” इति ।
‘अहं’ यजमानः ‘पृथिव्या’ उद्गत एतत् ‘अन्तरिक्षम्’ ‘आरुहं’
(आरूढोऽस्मि) । तस्मादेव ‘अन्तरिक्षात्’ उद्गतो ‘दिवम्’ ‘आरुहं’
(द्युलोकमारूढोऽस्मि) । ‘दिवः’ द्युलोकसम्बन्धी ‘नाको’ दुःखरहितो
यः प्रदेशः, तस्य, ‘पृष्ठात्’ (उपरिष्ठात्) स्वर्गलोकवासि ज्योतिर्मण्डल-
मादित्यरूपम् ‘अगां’ (प्राप्तोऽस्मि, यदा प्राप्स्यामि) ।

अथ चतुर्थीमाह,—“सुवर्यन्तो नापेक्षन्त आ द्यां रोहन्ति
रोदसी । यच्च ये विश्वतो धारं सुविदांसो वि तेनिरे^(३)”
इति । ‘ये’ यजमानाः ‘सुविदांसः’ (सुष्ठु कर्मानुष्ठानप्रकारं जानन्तः)
‘विश्वतो धारं’ (सर्वस्य जगतो धारणहेतुं) यं अग्निं ‘वि तेनिरे’
(विस्तरैषानुतिष्ठन्ति), ते यजमाना ‘द्यां’ (अन्तरिक्षम्) ‘आ’-
‘रोहन्ति’ तथा ‘रोदसी’ (द्यावापृथिव्या) आरोहन्ति, ततः
‘सुवर्यन्तः’ (स्वर्गवासमादित्यमण्डलं प्राप्नुवन्तः), तदग्निस्त्वानान्यत्
किमपि स्थानं ‘नापेक्षन्ते’ ।

अथ पञ्चमीमाह,—“अग्ने प्रेहि प्रथमो देवयतां चतुर्देवानामुत मर्यानां । इक्षमाणा भृगुभिः सजोषाः सुवर्धन्तु यजमानाः स्वास्ति^(१)” इति । देवान् आत्मन इच्छन्तो देवयन्तो यजमानाः, तेषामुपकाराय, हे ‘अग्ने’ त्वं ‘प्रथमः’ ‘प्रेहि’ (पुरतो गच्छ), यतस्त्वं ‘देवानां’ मनुष्याणाञ्च चतुस्त्राणीयः । सोमे हि गच्छतः सुवर्धन्तु इष्टिः पुरतो याति । ‘इक्षमाणा’ (यष्टुमिच्छन्तः) ‘यज-मानाः’ ‘भृगुभिः’ ‘सजोषाः’ (अनुष्ठानपरैर्भृगुनामकैर्बुनिभिः समानप्रियाः) वन्तः, क्त्वा यथा भवति तथा ‘सुवर्धन्तु’ ।

तत्र प्रथममन्त्रस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“प्राचीमनु प्रदिशं प्रेहि विद्वानित्याह देवलोकमेवैतद्योपावर्त्तते” (५।४।७अ०) इति । देवलोकमेवोद्दिश्य अग्नया यथा प्रवृत्तो भवति ।

द्वितीयमन्त्रस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“क्रमध्वमग्निना नाकमित्याहे-मानेवैतथा लोकान् क्रमते” (५।४।७अ०) इति । ‘इमानेव’ ‘लोकान्’ उद्दिश्य अग्नया यथा पादविन्यासं करोति ।

तृतीयमन्त्रस्य तात्पर्यं दर्शयति पृथिव्या अहमुदन्तरिक्षमाह-मित्याहेमानेवैतथा लोकान्समारोहति” (५।४।७अ०) इति । ‘इमानेव’ ‘लोकान्’ उद्दिश्य अग्नया यथा सम्यगारोहति ।

चतुर्थमन्त्रस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“सुवर्धन्तो नापेक्षन्त इत्याह सुवर्धनेवैतथा लोकमेति” (५।४।७अ०) इति । स्वर्गप्राप्तिप्रति-पादकब्रह्मत्याच ब्रह्मावान्तद्वया स्वर्गप्राप्तिः ।

पञ्चममन्त्रस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“अग्ने प्रेहि प्रथमो देवयता-मित्याहोभयेत्येवैतथा देवमनुष्येषु चतुर्दधाति” (५।४।७अ०) इति ।

समयचतुःप्रतिपादकस्य ब्रह्मस्यैव सङ्गावाप्त्यं तथा चैव सम्यक् सम्यक्
चतुःस्थापनम् ।

मन्त्रान् विनियुक्ते.—पञ्चभिरधिकमिति पाङ्क्तो यज्ञो यावानेव
यज्ञस्येन सह सुवर्गे लोकमेति” (५।४।७अ०) इति ।

कल्पः, ‘गन्तोषावाऽग्रे सहस्राद्येति द्वाभ्यां संज्ञिताभ्यां इध्रः पूर्णा-
मौदुम्नरीः स्यमादृशावां जुहोति’ इति । तत्र प्रथमामाह,—
“गन्तोषावा समनसा विरूपे धापयेते शिशुमेकः समीची । द्यावा
चामा इक्षो अन्तर्वि भाति देवा अग्निं धारयन् ब्रविषोदाः^(१)” इति ।
गन्तोषावाश्च ‘गन्तोषावा’ (राशिद्विसावित्यर्थः), ‘समनसा’ (पर-
स्परमैकमत्ययुक्ते), ‘विरूपे’ (राशिः छान्ना, दिवसस्य शृङ्ग इति
विस्तररूपे), ‘समीची’ (अनुकूले) सत्यौ ‘एकं’ ‘शिशुं’ अग्निरूपं
‘धापयेते’ (यजमानकर्तृकमग्निधारणं संपादयतः) । ‘द्यावा’ (सुलोको),
‘चामा’ (क्षितौ), ‘अन्तः’ (तदुभयमध्यवर्तिनि अन्तरिक्षे) ‘इक्षोः’
(रोचमानः) अयमग्निः ‘विभाति’ (विशेषेण प्रकाशते) । दीव्यन्ति
व्यवहरन्तीति ‘देवाः’ (प्राणाः); ते च ‘ब्रविषोदाः’ (धागदारेण
धनरूपं फलं प्रयच्छन्ति) । तादृशा यजमानस्य प्राणा अग्निमेतं
‘धारयन्’ (धृतवन्तः) ।

अथ द्वितीयामाह,—“अग्रे सहस्राद्यं व्रतमूर्ध्वञ्जितं ते प्राणाः
सहस्रमपानाः । तत्र सहस्रस्य राय ईन्निषे तस्यै ते विधेम वाजाय
स्नादा^(२)” इति । व्रतसहस्रञ्जित्योः अपरिमिताभिप्रायेण*, ‘विश्वतश्चतुः’

* अपरिमिताभिप्रायेण इति पाठो भवितुं युक्तः ।

—इत्यादिमन्त्रोक्तमूर्तिरूपत्वेनायमग्निरथ स्तूयते । तस्मादह्निर्मूर्द्धप्राणा-
पानाः हे 'अग्ने', तव बहवः । तथा 'त्वं' 'साहस्रस्य' (बडसहस्रसमूह-
परिमितस्य) 'रायः' (धनस्य) 'ईश्विषे' (प्रभुर्भवसि) । 'तस्यै' 'ते'
(तादृशाय तुभ्यं) 'वाजाय' (अश्वसिद्धयर्थे) 'विधेम' (परिचरेभ) ।
'हविषे' 'स्वाहा' (इदं हविः स्वाहुतमस्तु) ।

तत्र प्रथममन्त्रं विनियुक्ते,—“नक्तोषावेति पुरोऽनुवाक्यामन्वाह
प्रत्यै” (५।४।७अ०) इति । पुरोभवः प्रदानमन्त्रः पूर्वमनुक्रमेणो-
च्यते इति पुरोऽनुवाक्या । 'प्रत्यै' उत्तरेण मन्त्रेण हविःप्रदानाय
आदौ तान् ब्रूयात्, 'पुरोऽनुवाक्यामनूच्य याज्यया जुहोति'
इत्यन्यत्राभिहितत्वात् ।

द्वितीयमन्त्रस्य वैराजरूपप्रापकत्वं दर्शयति,—“अग्ने सहस्राच्चे-
त्याह साहस्रः प्रजापतिः प्रजापतेराप्त्यै” (५।४।७अ०) इति ।
सहस्रसङ्ख्याकचक्षुरादिसम्बन्धो विष्टरूपधरस्य विराण्मूर्तेः सम्भवति,
नान्यस्य, अतोऽयं मन्त्रः प्रजापतिप्राप्तये भवति ।

अस्य मन्त्रस्य चतुर्थपादे वाजशब्दस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“तस्यै
ते विधेम वाजाय स्वाहेत्याह अजं वै वाजोऽजमेवावहन्धे” (५।
४।७अ०) इति ।

एतन्मन्त्रसाध्यं होमं विधत्ते,—“दध्नः पूर्णामौदुम्बरीं स्व-
मादृशायां जुहोत्यूर्ध्वे दधि ऊर्कं उदुम्बरोऽसौ स्वयमादृशाऽमुष्यामेवोर्ध्वं
दधाति तस्मादमुतोऽर्वाचीमूर्जमुप जीवामः” (५।४।७अ०) इति ।
जुह्वसदृशी काचित् शुक् औदुम्बरी । दधुदुम्बरयोरश्वरूपत्वात्
स्वयमादृशायाश्च स्वर्गरूपत्वात्, तस्याश्च तद्द्वेमेन स्वर्ग एवाजं

स्वापयति । यस्मात् स्वर्गे ऊर्क् अवस्थिता 'तस्मादमुतो' द्युलोकात्
'अर्वाची' (वृष्टिरूपेणाधः पतन्तीम्) 'ऊर्जम्' (अन्नं) वयम् 'उप
जीवामः' ।

कल्पः, 'सुपर्णे' गुरुत्वमिति तिसृभिः स्वयमादृष्टायामग्निं
प्रतिष्ठाप्य इति । तत्र प्रथमामाह,—“सुपर्णेऽसि गुरुत्वान् पृथिव्याः
सीद पृष्ठे पृथिव्याः सीद^(८)” इति । हे अग्ने, त्वं 'सुपर्णः' (पक्ष्या-
कारः), 'गुरुत्वान्' (गुरुइसमानः) 'असि'; अतोऽस्यां चितिरूपायां
'पृथिव्यां' 'सीद' (उपविश) । तथापि तस्याः 'पृष्ठे' उपविश ।

अथ द्वितीयामाह,—“भासान्तरिक्षमा पृण ज्योतिषा दिवम्
उत्तमान तेजसा दिग् उदृह^(९)” इति । 'भासा' (स्वकीयेन प्रकाशेन)
'अन्तरिक्षम्' 'आ पृण' (सर्वतः पूरय) । 'ज्योतिषा' (स्वकीयेन सामर्थ्येन)
'दिवं' (द्युलोकं) 'उत्तमान' (ऊर्जस्तन्नितां) कुरु । तथा, 'तेजसा'
(स्वकीयेन सामर्थ्येन) 'दिग्' (प्राच्यादिकाः) 'उदृह' (उत्कर्षेण
दृढीकुरु) ।

अथ तृतीयामाह,—“आजुह्वानः सुप्रतीकः पुरस्तादग्ने स्वां
द्योनिमा सीद साध्या । अस्मिन् सधस्ये अधुत्तरस्मिन् विश्वे देवा
यजमानस्य सीदत^(१०)” इति । हे अग्ने, त्वम् 'आजुह्वानः' (आभि-
मुख्येन ह्वयमानः), 'सुप्रतीकः' (सुमुखः) सन् 'पुरस्तात्' (पूर्वस्थां
दिग्निं) 'साध्या' (साध्वीं समीचीनां) 'स्वां' 'द्योनिं' (स्वकीयं स्थानं)
'आ सीद' (आगत्य प्राप्नुहि) । हे 'विश्वे' 'देवाः', धूयं 'यजमानस्य'
'अस्मिन्' (पुरोवर्त्तिनि) 'सधस्ये' (अग्निना सह स्यातुं योग्ये) 'अधु-
त्तरस्मिन्' (अधिकमुत्कृष्टस्थाने) 'सीदत' (उपविशत) ।

एताभ्यन्मान् विविद्युक्ते,—“तिसृभिः सादयति विष्टुदै चग्नि-
र्द्यावानेवाग्निं प्रतिष्ठां गमयति” (५।४।७अ०) इति ।

कल्पः, ‘प्रेहो अग्ने दीदिहि पुरो नः इति औदुम्बरीः समिध-
मादधाति’ इति । पाठस्तु,—“प्रेहो अग्ने दीदिहि पुरो नोऽजस्रया
सूर्वां यविष्ठ । नः अजस्रया उप यन्ति वाजाः(११)” इति । हे
‘अग्ने’, ‘प्रेहः’ (पूर्वमपि प्रकर्षेण दीप्तः) ‘त्वं’ ‘पुरो’ ‘नः’ (अस्माकं
पुरोदेवो) ‘अजस्रया’ (निरन्तरवर्त्तिन्या) ‘सूर्वा’ (सुर्मिसमानया
ज्वालाया) ‘दीदिहि’ (पुनरपि दीप्यस्व) । अजस्रं लोहमयी क्लृप्ता
‘सूर्वा’ । हे ‘यविष्ठ’ (युवतम) अग्ने, त्वां ‘अजस्रः’ निरन्तरभाविनः
‘वाजाः’ (अजानि) ‘उप यन्ति’ (सामीप्येन प्राप्नुवन्ति) ।

तमेतं मन्त्रं विनियुक्ते,—प्रेहो अग्ने दीदिहि पुरो न इत्यौदुम्बरी-
मादधाति एषा वै सूर्वा कर्णकावती एतया ह स्र वै देवा असुराणां
व्रततर्हाः स्रुः स्रुः स्रुः स्रुः स्रुः स्रुः स्रुः स्रुः स्रुः स्रुः स्रुः स्रुः स्रुः स्रुः स्रुः
यजमानो भ्रातृव्याय प्रहरति क्लृप्ता अजस्रद्वारम्” (५।४।७अ०)
इति । अजस्रं लोहमयी क्लृप्ता ‘सूर्वा’, सा च ‘कर्णकावती’ (क्षिप्रवती,
अन्तरपि अजस्रतीत्यर्थः), तत्समागा इयम् स्रुः । एकेनैव प्रहारेण
व्रतसङ्घान् मारयन्तः शूराः ‘व्रततर्हाः’, ‘असुराणां’ मध्ये तादृजान्
एतया स्रुः ‘देवाः’ हिंसन्ति । अग्न्या समिधाधाने ‘व्रतघ्नीम्’ एनाम्
स्रुः ‘वज्रं’ कृत्वा वैरिणं ‘प्रहरति’ । ‘अजस्रद्वारं’ (स्रुः विनाशः)
यथा न भवति तथेत्यर्थः ।

कल्पः, ‘विधेम ते परमे अजस्रम् इति वैकङ्कतो समिधमा-
दधाति-इत्यनुवर्त्तते’ इति । पाठस्तु,—विधेम ते परमे अजस्रम् विधेम

सोमैरवरे सधस्ये । यस्माद्योनेऽदारिया यजे तं प्र त्वे हवींषि जुञ्जरे
 समिद्धे^(११)” इति । हे ‘अग्ने’, ‘ते’ (तव) ‘परमे’ जन्मनि ‘विधेम’
 (वयं ज्ञानेन परिचरेम) । ‘सधस्ये’ (अस्माभिः सह स्नातुं योग्ये)
 ‘अवरे’ (निष्कृष्टे भूलोकवर्त्मनि जन्मनि) ‘सोमैः’ (सोमैः) ‘विधेम’
 (परिचरेम) । ‘यस्माद्योनेः’ (इष्टकचितिरूपात् स्नानात्) ‘उदारिय’
 (त्वमुद्गतः आविर्भूतोऽसि), ‘तं’ (योनिं) ‘यजे’ (पूजयामि) ।
 ‘समिद्धे’ (सम्यक्प्रज्वलिते) त्वयि ‘हवींषि’ ‘प्र’-‘जुञ्जरे’ (स्रज्जिजः
 प्रकर्षेण जुञ्जति) ।

एतन्मन्त्रं विनियुक्ते,—“विधेम ते परमे जन्मस्य इति वैकङ्कती-
 मादधाति भा एवाव हन्धे” (५।४।७अ०) इति । अग्नेर्भासो
 विकङ्कते प्रविष्टत्वात् तदीयसमिधो ‘भाः’ प्राप्यन्ते ।

कल्पः, ‘तां सवितुर्वरेण्यस्य चिचामिति शमीमयीम्’ इति ।
 पाठस्तु,—“तां सवितुर्वरेण्यस्य चिचामा अहं वृणे सुमतिं
 विश्वजन्यां । यामस्य कक्षो अदुहत् प्रपीणां सहस्रधारां पयसा महो
 गाम्^(११)” इति । पुरा कदाचित् कक्षास्थो महर्षिः ‘अस्य’ (अग्नेः)
 ‘यां’ सुमतिम् (अनुग्रहकारिणीं बुद्धिम्) ‘अदुहत्’ (दुग्धवान्) ।
 तत्र दृष्टान्तः,—‘प्रपीणां’ (प्रभृतः पीनस्तनसङ्गो यस्याः सा प्रपीणा,
 तां), सहस्रसङ्ख्याकाः क्षीरधारा यस्याः सा सहस्रधारा, तां, ‘महो’
 ‘पयसा’ (क्षीरेण सम्पूर्णां) ‘गाम्’ (धेनुं) यथा सौकिका दुहन्ति,
 तद्वदयमग्नेः सुमतेः उपदर्शितबुद्धेः स्वाभीष्टं फलं प्राप्तवान् ।
 ‘वरेण्यस्य’ (सर्वैर्वरणीयस्य) ‘सवितुः’ (प्रेरकस्य) अग्नेः सम्पन्निनीं
 ‘तां’ (कक्षेन दुग्धां) ‘सुमतिम्’ ‘अहम्’ ‘आ’-‘वृणे’ (सर्वतः

प्राच्ये) । कीदृशीं सुमतिं ?—‘चिचां’ स्थापेक्षितवज्रविधफलप्रदान-
समर्थानित्यर्थः । विश्वं जन्ममुत्प्राच्यं यस्याः सा विश्वजन्या तां,
जगदुत्पादनसमर्थानित्यर्थः ।

तमेतं मन्त्रं विनियुक्ते,—“तां बवितुर्वरेण्यस्य चिचामिति
ब्रमीमयीं ब्रान्ते” (५।४।७अ०) इति । ब्रम्बाः ब्रमनहेतुत्वा-
च्छान्त्यर्थं युक्तम् ।

मन्त्रस्य पूर्वार्द्धे ‘बवितुस्तां सुमतिमा ब्रह्मं वृषे’ इत्यस्य तात्पर्यं
दर्शयति,—“अग्निर्वा इ वै अग्निसितं दुहेऽग्निचिदा अग्निं दुहे तां
बवितुर्वरेण्यस्य चिचामित्याहैव वै अग्नेर्दोहः” (५।४।७अ०) इति ।
द्वितीयो मन्त्रदोहः सम्भवति,—अग्निकर्त्तृको यजमानकर्त्तृक इको दोहः,
अथा, अग्निर्हि यजमाने सम्भावितं हविः स्तुत्यादिरूपं दोहि ।
तथा यजमानकर्त्तृकोऽग्निकर्त्तृको द्वितीयो दोहः,—यजमानो अग्नौ
सम्भावितं स्थापेक्षितं फलं दोहि । तच्च बवितुः सुमतिमिति वचनेन
अग्निकर्त्तृको दोहो विवक्षितः ।

द्वितीयार्द्धे कस्तोदाहरणस्य तात्पर्यं दर्शयति,—तमस्य कस्य एव
आयसोऽवेनेन इ खीमं स दुहे” (५।४।७अ०) इति । अग्नेः
सम्बन्धिनं ‘तं’ फलस्वीकाररूपं दोहं कस्यास्यः ‘एव’ महर्षिः पूर्वमेव
ज्ञातवान्, स च ‘कस्यः’ अथवोऽपत्यं ‘आयसः’, अतोऽस्मिन्नुत्तरार्द्धे
पठिते सति ‘तेन’ कस्यसुनिरेव* एतमग्निं स यजमानो दुग्धवान्
भवति ।

* अथ कस्यसुनिरेवेति पाठो भविष्युं युक्तः ।

एतन्मन्त्रविशिष्टं समिदाधानं प्रव्रजति,—“यदेतथा समिधम्
आदधात्यग्निषिदेव तदग्निं दुहे” (५।४।७अ०) इति ।

कल्पः, ‘दादधत्यग्नीतेन सुचं पूरयित्वा सप्त ते अग्ने समिधः
सप्त जिह्वा इति सप्तकथा पूर्णाहुतिं जुहोति’ इति । पाठश्च,—
“सप्त ते अग्ने समिधः सप्त जिह्वाः सप्तर्वचः सप्त धाम प्रियाणि ।
सप्त होत्राः सप्तधा त्वा यजन्ति सप्त योनीरा वृषस्व घृतेन^(१०)” इति ।
हे ‘अग्ने’, तव ‘समिधः’ सप्तसङ्ख्याकाः,—अश्वत्योदुम्बरपलाशकृमी-
त्रिकङ्कताम्रनिस्तपुष्करपर्णरूपाः । अत एव सूचकार आधान-
प्रकरणे सप्त मन्त्रकान् अनुक्रम्य ‘इति वानस्पत्याः’ इत्युपसंज्ञहार ।
क्वासारूपा जिह्वाश्च सप्त । तथा चाद्यर्वशिका आमनन्ति,—
‘काशी कराली च मनोजवा च सुलोहिता या च सुधूषवर्णा ।
सुविज्जिगी विश्वरूपी च देवी लोकायमाना इति सप्त जिह्वाः’ इति ।

अथ यो मन्त्राः, ते च यथोक्तसमित्युपादनार्थाः सप्तसङ्ख्याकाः,—
‘अश्वो रूपं कृत्वा यदग्नये तिष्ठ(?)’ इत्यादयः समावाताः ।
‘प्रियाणि’ ‘धाम’ (स्नानानि) आश्वनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निसम्भावसथ-
प्रावहिताग्नीषीयास्त्राणि सोमयागे वज्रिधारकाणि सप्तसङ्ख्याकानि ।
‘होत्राः’ होत्रप्रमुखा वषट्कर्त्तारः,—होता, प्रजाप्ता, ब्राह्मणाच्छ्वी,
वेता, नेष्टा, अग्नीध्रः, अश्वामाकश्चेति सप्तसङ्ख्याकाः । त्वां यजमानाः
‘सप्तधा’ ‘यजन्ति’,—अग्निष्टोमः, अत्यग्निष्टोमः, उक्थः, योङ्गो
अतिराचः, अग्नोर्धामः, वाजपेथश्चेति सप्तप्रकाराः । तादृक्स्वम् ‘सप्त
योनीः’ आश्वनीयादिस्नानानि ‘घृतेन’ सर्वतः पूरय ।

अथ मन्त्रस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“सप्त ते अग्ने समिधः सप्त

जिह्वा इत्याह सप्तैवाह्य साप्तानि प्रीणाति” (५।४।७अ०) इति । सप्तसङ्क्षोपेतं द्रव्यस्वरूपं साप्तं । तानि च ‘साप्तानि’ पुनः सप्त-सङ्ख्याकानि । समित्सप्तकमेकं, जिह्वासप्तकं द्वितीयं, ऋषिसप्तकं तृतीयं, धामसप्तकं चतुर्थं, होतृसप्तकं पञ्चमं, यजमानप्रकारभेदे सप्तकं षष्ठं, पूरणीययोगिसप्तकमेकं । अग्नेः सम्बन्धीनि साप्तानि समिदादिसप्तकानि यानि सन्ति तानि साप्तानि* प्रीणयन्ते ।

एतन्मन्त्रसाध्यं होमं विधत्ते,—“पूर्ण्या जुहोति पूर्णं इव हि प्रजापतिः प्रजापतेराष्ट्रै न्यूनया जुहोति न्यूनाद्धि प्रजापतिः प्रजा असृजत प्रजानां सृष्टौ” (५।४।७अ०) इति । द्वादशमृहीतेनाज्येन पूर्णा या जुहुः, तथा जुहुयात् । प्रजापतेः प्राप्तसर्वकामत्वात् पूर्णत्वं, अतस्तत्पूर्तिः ‘प्रजापतेः’ प्राप्त्यै भवति । मुख्यकल्पत्वेन पूर्णत्वं विधाय अनुकल्पत्वेन न्यूनत्वमप्यङ्गीक्रियते । ‘न्यूनात्’ ‘अस्मात्’ वीजात् ‘प्रजापतिः’ प्रौढानि शरीराणि ‘असृजत’ । अतः ‘प्रजानां’ ‘सृष्टौ’ न्यूनत्वमङ्गीक्रियते, किमु वक्तव्यं पूर्णत्वमित्यभिप्रायः ।

होमकाले ध्यानं विधत्ते,—“अग्निर्देवेभ्यो निषाहत स दिभ्योऽनु प्राविशज्जुह्वमनसा दिभ्यो ध्यायेद्दिग्भ्य एवैनमव हन्ते” (५।४।७अ०) इति ।

एनं दिशु प्रविष्टमग्निं, पूर्वमनुष्ठितां दध्याहुतिम्, इदानीमनुष्ठीय-मानामाज्याहुतिञ्च मिश्रित्वा प्रशंसति,—“इधा पुरस्ताच्छुहोत्याज्येन उपरिष्ठान्नेजसैवास्मै इन्द्रियञ्च समीची दधाति” (५।४।७अ०)

* अत्र साप्तानि इति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

इति । अग्निस्त्रापनात् पूर्वं दधिहोमः, उपरिष्ठादाव्यहोमः । तत्राज्यं तेजोरूपं, दधि च इन्द्रियरूपं,—‘तेजो वा आज्यं, इन्द्रियं वै दधि’ इति श्रुत्यन्तरात् । अतो यजमानार्थमुभयमपि सम्यक् सम्पादितं भवति ।

कस्य, ‘उपांशुमादतान् सर्वहतान् जुहोति ईदृक् सान्यादृक् चेति सप्तभिर्गणैरासीनो हस्तेन गणेन गणमनुद्रुत्य मादतान् जुहोति, मध्येऽरण्येऽनुवाक्येन गणेन जुहोतीत्येके, मादतैः सर्वतो वैश्वानरं परिचिनोतीत्येके, स्ततवांश्च, अप्रघासी च, सान्तपनश्च, गृहमेधी च, क्रीडी च, सांकी च, ऊर्जिषी चेत्येष षष्ठ आवातः, मितासश्च सन्मितासश्च न इति सर्वचानुषजति’ इति । पाठस्तु,—“ईदृक् च, अन्यादृक् च, एतादृक् च, प्रतिदृक् च, मितश्च, सन्मितश्च, सभराः । शुक्रज्योतिश्च, चित्रज्योतिश्च, सत्यज्योतिश्च, ज्योतिष्मांश्च । सत्यश्च, ऋतपाश्च, अत्यः५हाः । ऋतजिश्च, सत्यजिश्च, सेनजिश्च, सुषेणश्च, अन्नमिचश्च, दूरे-अमिचश्च, गणः । ऋतश्च, सत्यश्च, ध्रुवश्च, धरुणश्च, धर्ता च, विधर्ता च, विधारयः । ईदृक्षासः एतादृक्षास, ऊ पु णः, सद्दृक्षासः, प्रतिषद्दृक्षासः एतन् । मितासश्च सन्मितासश्च न ऊतये सभरसो मरुतो यज्ञे अस्मिन्निन्द्रं दैवीर्विशो मरुतोऽनुवर्त्मानः, यथेन्द्रं दैवीर्विशो मरुतोऽनुवर्त्मान एवमिमं यजमानं दैवीश्च विशो मानुषीयानुवर्त्मानो भवन्तु^(१५-२१)” इति । अत्र हि मरुतां गणाः पञ्च आवाताः,—‘ईदृक्’ इत्यादीनि सप्त नामानि तैरभिधेयानां मरुतामेको गणः । चकाराः परस्परसमुच्चयार्थाः । तथा शुक्रज्योतिरित्यादीनि सप्त नामानि तैरभिधेयानां मरुतां गणो

द्वितीयः । अतजिदित्यादिगणसृतीयः । अतसेत्यादिसप्ततुर्थः ।
 ईदृचाश्च इत्यादीनि चत्वारि नामधेयानि सोऽयं पञ्चमो गणः ।
 हे गणपञ्चकस्त्वा 'मदतः', एतेन समुच्चयेन वर्त्तन्ते*, छूवं सर्वे
 समुचित्य सुहु 'नः' (अस्मान्) प्रति आगच्छत । 'मितासश्च'
 (गणचतुष्टयेण सप्तसङ्ख्याया प्रमिताः), 'सञ्चितासश्च' (सप्तमगणे
 चतुःसङ्ख्याया सङ्घिष्व प्रमिताः), 'ऊतचे' 'नः' (अस्माकं रक्षसाश्च)
 'सभरश्च' (भरेशादरेण वर्त्तन्ते इति सभरश्च), तादृशा हे 'मदतः',
 'अस्मिन्' 'यज्ञे' 'एतन्' (आगच्छत) । 'दैवीर्विश्वः' (देवसमन्विन्यः
 प्रजाऋषाः) एते 'मदतः' 'इन्द्रं' 'अनुवर्त्मानः' । इन्द्रस्त्वामिन-
 मनुस्यत्य, तदनुसारेण यथा वर्त्तन्ते 'मदतः', 'एवं' दैव्यो मानुसश्च
 सर्वाः प्रजाः 'इमं' 'यजमानं' अनुस्यत्य वर्त्तमाना 'भवन्तु' ।
 एतैर्मन्त्रैः साध्या मादतहेमा उपरि विधास्यन्ते ।

एतेभ्यो मादतपुरोडाशेभ्यः पुरा निर्वपणीयं वैश्वानरमादौ
 विधत्ते,—“द्वादशकपालो वैश्वानरो भवति द्वादश मासाः संवत्सरो-
 ऽग्निर्वैश्वानरः साचादेव वैश्वानरमवदन्त्ये” (५।४।७अ०) इति ।

उत्थाग्नेः संवत्सरधारणेन अग्नेः संवत्सररूपत्वं सोदकप्राप्तान्
 प्रयाजानूयाजान् अपवदति,—“यत्प्रयाजानूयाजान् कुर्याद्विकृतिः
 सा यज्ञस्य दर्विहेमं करोति यज्ञस्य प्रतिष्ठित्यै” (५।४।७अ०)
 इति । विशेषेण कस्तिर्नाशो विकृतिः तत्परिहाराय अन्यत्र प्रयाजा-
 नूयाजान् अष्टत्वा यथा दर्विहेमं कुर्वन्ति । तद्दद्यापि दर्विहेमं

* 'वे ते' इत्येवंकथः कश्चित् पाठ पतित इव प्रतिभाति ।

प्रयाजानूयाजादिरक्षितं 'क्षुर्यात्', ततो विकसोरभावात् यज्ञः प्रतिष्ठितो भवति ।

वैश्वानरपुरोडाग्नहोमसमनन्तरमेव भारतपुरोडाग्नहोमं विधत्ते,—
“राष्ट्रं वैश्वानरो विष्णुमरुतो वैश्वानरः ऊत्वा भारताम् जुहोति राष्ट्र
एव विष्णुमनु बभ्राति” (५।४।७अ०) इति । राष्ट्रस्थानीयस्य वैश्वानरस्य
पूर्वभावितात् पश्चाद्भावीयप्रजास्थानीयभारतहोमेन राष्ट्रे प्रजां
खोजितवान् भवति ।

भारतहोमे मन्दध्वनिं विधत्ते,—“उच्चैर्वैश्वानरस्य आ आवयति
उपांशु भारताम् जुहोति तस्माद्राष्ट्रं विष्णुमति वदति” (५।४।७अ०)
इति । उच्चध्वनितमाश्रावणे सोदकप्राप्तं । तस्माद्राष्ट्रस्थानीये वैश्वानरे
उच्चैः ध्वनिः, प्रजास्थानीये भारते उपांशुत्वं, 'तस्मात्' लोकेऽपि
प्रजाम् अतिक्रम्य 'राष्ट्रं' एवाधिकं सर्वो जनो वक्ति, सति हि राष्ट्रे
प्रजानामन्वेषणम् ।

अथ भारतपुरोडाग्नान् प्रशंसति,—“भारता भवन्ति मरुतो वै
देवानां विश्वः, देवविभ्रेनैवास्मै मनुष्यविष्णुमवदन्धे” (५।४।७अ०)
इति । दैव्येन प्रजासमूहेन यजमानाय मानुषं प्रजासमूहं
सम्पादयति ।

पुरोडाग्नानां सञ्ज्ञां विधत्ते,—“सप्त भवन्ति सप्त गणा वै मरुतो
मन्त्र एव विश्वमवदन्धे” (५।४।७अ०) इति । अतल्लेषु मन्त्रेष्वावाताः
पञ्च गणाः, चारण्यकाण्डे समाख्यातो 'धुनिश्च ध्वानश्च' इत्यपरो
गणः, सूक्तोक्तः 'स्रतवान्' इत्यादिरेकः ;—अतः सप्तसञ्ज्ञाभिश्च
वज्रविधनशरूपां प्रजां प्राप्नोति ।

होमकाले मन्त्रोच्चारणे कश्चिद्विघ्नेषं विधत्ते,—“गण्डेन गण्डमनु
 द्रुत्य जुहोति, विघ्नमेवास्मै अनुवर्त्तमानं करोति” (५।४।७अ०)
 इति । यदा प्रथमगण्डेन जुह्वा द्वितीयगण्डेन जुहोति, तदानीं
 प्रथमगण्डमुच्चार्य पश्चाद् द्वितीयगण्डेन जुहोति । तथा द्वितीयगण्ड-
 मुच्चार्य तृतीयगण्डेन जुहुयात् । एवं सति सर्वां प्रजाम् ‘अस्मै’
 यजमानाय अनुकूलत्वेन वर्त्तमानां ‘करोति’ ॥

अथ विनियोगसंग्रहः,—

प्राचीति पञ्चभिः साग्निरारोहेन्निर्भिर्भितां चितिम् ।
 पूर्णामौदुम्बरीं दध्वा जुहोत्येते क्रतौ तदा ॥
 याज्यानुवाक्ये नक्तेति, सुपर्णेऽस्यादिभिस्त्रिभिः ।
 स्वयमादृशकायान्तु सुख्याग्निं स्थापयेत्ततः ॥
 ग्रेद्ध, ओदुम्बरीं दध्वादिधे, वैकङ्कतीं तथा ।
 अमीमयीति तां सेति, सप्ताज्यं ह्वयेत् सुषा ॥
 मारुतेषु तु यागेषु प्रोक्ताः पञ्च मरुद्गणाः ।
 ईदृङ् पेत्यादयः, शेषो मितासश्च समीरितः ॥
 अनुवाक्ये पञ्चमेऽस्मिन्नुक्ता एकोनविंशतिः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छान्दोग्य-
 संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे षष्ठ्यपाठके पञ्चमेऽनुवाकः ॥ ० ॥

जीमूतस्येव भवति प्रतीकं यदमीं याति समदा-
मुपस्थे । अनाविद्धया तनुवा जय त्वः स त्वा वर्मस्यो
महिमा पिपर्तुः^(१) । धन्वना गा धन्वनाजि जयेम
धन्वना तीव्राः समदो जयेम । धनुः शर्षोरपकामं
ह्रस्वोति धन्वना सर्वाः प्रदिशो जयेम^(२) । वक्ष्यन्ती-
वेदा गनीगन्ति कर्णं प्रियः सखायं परिवस्वजाना ।
योषेव शिङ्गे वितताधिधन्वन् ॥ १ ॥

ज्या इयं समने पारयन्ती^(३) । ते आचरन्ती
समनेव योषा मातेव पुषं विधृतामुपस्थे । अप शर्षून्
विध्यताः संविदाने आर्त्ती इमे विस्फुरन्ती अ-
मिचान्^(४) । बह्वीनां पिता बहुरस्य पुषश्चिश्वा ह्रस्वोति
समनावगत्य । इषुधिः सङ्गाः पृतनाश्च सर्वाः पृष्ठे
निनद्धो जयति प्रहृतः^(५) । रथे तिष्ठन्नयति वाजिनः
पुरो यच्च यच्च कामयते सुषारथिः । अभीश्रूनां
महिमानं ॥ २ ॥

पुनायत् मनः पश्चादनु यच्छन्ति रश्मयः^(६) । तीव्रान्
घोषान् ह्रस्वते वृषपाणयोऽश्वा रथेभिः सह
वाजयन्तः । अवक्रामन्तः प्रपदैरमिचान् क्षिणन्ति शर्षू-
रनपव्ययन्तः^(७) । रथवाहनः हविरस्य नाम यचा-
युधं निहितमस्य वर्म । तच्चा रथमुप शर्मः सदेम

विश्वाहा वयः सुमनस्यमानाः^(८) । स्वादुषःसदः
 पितरौ वयोधाः दृष्ट्वाश्रितः शक्तीवन्तो गभीराः ।
 विचसेना इषुवस्ता अमृधाः सुतोवीरा उरवो
 ज्ञातसाहाः^(९) । ब्राह्मणासः ॥ ३ ॥

पितरः सोम्यासः शिवे नो द्यावापृथिवी अनेहसा ।
 पूषा नः पातु दुरिताद्विताद्वधो रक्षा माकिर्नो अघ-
 शंस ईशत^(१०) । सुपर्णं वस्ते मृगो अस्या दन्तो गोभिः
 सन्नद्धा पतति प्रहता । यचा नरः सच्च वि च द्रवन्ति
 तचास्मभ्यमिषवः शर्म यःसन्^(११) । ऋजीते परि वृद्धि
 नोऽश्मा भवतु नस्तनूः सोमो अधि ब्रवीतु नोऽदितिः ॥
 ॥ ४ ॥

शर्म यच्छतु^(१२) । आ जह्वन्ति सान्वेषां जघनाः
 उप जिघ्रते । अश्वाजनि प्रचेतसोऽश्वान्त्समत्सु
 चोदय^(१३) । अहिरिव भोगैः पर्येति बाहुं ज्याया हतिं
 परि बाधमानः । हस्तघ्नो विश्वा वयुनानि विद्वान्
 पुमान् पुमांसं परि पातु विश्वतः^(१४) । वनस्पते
 वीज्जो हि भूया अस्मत्सखा प्रतरणः सुवीरः ।
 गोभिः सन्नद्धो असि वीडयस्वास्थाता ते जयतु
 जेत्वानि^(१५) । दिवः पृथिव्याः परि ॥ ५ ॥

ओज उद्धृतं वनस्पतिभ्यः पर्याद्धृतं सहः । अपा-

मोज्ज्मानं परि गोभिरावृतमिन्द्रस्य वज्रं हविषा रथं
यज^(१९) । इन्द्रस्य वज्रो मरुतामनोर्कं मित्रस्य गर्भो
वरुणस्य नाभिः । सेमां नो हव्यदातिं जुषाणो देव
रथं प्रति हव्या यभाय^(२०) । उपश्वासय पृथिवीमुत
द्यां पुरुषा ते मनुतां विष्टितं जगत् स दुन्दुभे सज्ज-
रिन्द्रेण देवैर्दूरात् ॥ ६ ॥

दवीयो अप सेध शच्चून्^(२१) । आ क्रन्दय बलमोजो
न आ धा निष्टनिहि दुरिता वाधमानः । अप प्रोथ
दुन्दुभे दुच्छुनाः इत इन्द्रस्य मुष्टिरसि वोढयस्व^(२२) ।
आमूर्ज प्रत्यावर्त्तयेमाः केतुमहुन्दुभिर्वावदीति । स-
मश्वपर्णाश्चरन्ति नो नरोऽस्माकमिन्द्र रथिनो जय-
न्तु^(२३) ॥ ७ ॥

धन्वन् । महिमानं । ब्राह्मणासः । अदितिः ।
पृथिव्याः परि । दूरात् । एकचत्वारिंशच्च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे षष्ठप्रपाठके
षष्ठोऽनुवाकः ॥* ॥

पञ्चमेऽनुवाके चित्यारोहणादयो मारुतहोमान्ताः अङ्गविशेषा
उक्ताः । अथ षष्ठेऽश्वमेधकर्तुः रथसज्जीकरणभावीनि कवच-

स्त्रीकारादीनि अङ्गानि उच्यन्ते । तस्य चाग्निप्रकरणे* सम्बन्धा-
भावात् इत उक्तव्याख्यमेधप्रकरणे सम्बन्धो द्रष्टव्यः । अध्वयनार्थमेव
केवलमपि मन्त्रपाठः । कस्यः, 'जीमूतस्येति कवचमधूहते' इति ।
पाठस्तु,—“जीमूतस्येव भवति प्रतीकं यदमी याति समदामुपस्ये ।
अनाविद्धया तनुवा जय त्वं स त्वा वर्मणो महिमा पिपतुं^(१)”
इति । 'यत्' (यदा) 'वर्मि' (कवचयुक्तो) राजा 'समदां' (ब्रह्मणाम्) ।
'उपस्ये' (समीपे) 'याति', (अनेन सह मात्सर्येण माद्यन्तीति समदः
ब्रह्मवः), तदा 'जीमूतस्य' (मेघस्य) 'प्रतीकं' (मुखम्) इव 'भवति',—
सैन्यद्वयं युद्धार्थं यदा मिलति, तदानीं, वर्षितुं यतस्तत आगताः
प्रौढा मेघा यद्या अन्तरिक्षं सर्वमावृणन्ति, एवं भूमिं सर्वां
व्याप्तं भवतीत्यर्थः । तस्मिन् काले हे राजन्, 'अनाविद्धया'
(परकीयप्रहाररक्षितया) 'तनुवा' (स्वशरीरेण) युक्तो भूत्वा विजयं
प्राप्नुहि । 'वर्मणः' (कवचस्य) तादृशः 'महिमा' त्वां 'पिपतुं'
(पासयतु) ।

कस्यः, 'धन्वना गा इति धनुः' इति । पाठस्तु,—“धन्वना गा
धन्वना आजिं जयेम धन्वना तीव्राः समदो जयेम । धनुः
ब्रह्मरूपकामं कृणोति धन्वना सर्वाः प्रदिशो जयेम^(१)” इति ।
वयं 'धन्वना' (धनुषा) 'गाः' 'जयेम' (परकीयगवादीन् आहरेम) ।
तथा 'धन्वना' 'आजिं' (युद्धं) 'जयेम' । तथा 'धन्वना' (धनुषा)
'तीव्राः' (शूरभटोपेताः), 'समदः' (मदसहिताः परसेनाः) 'जयेम' ।
इदं 'धनुः' 'ब्रह्मो' (ब्रह्मदीयवैरिणः) 'अपकामं' कृणोतु

* 'प्रकारे' इति सर्वत्र पाठो न सम्भवः ।

(कामेभ्योऽपगतः,—अपकामः, तं करोतु) । किं वज्रना 'सर्वाः' अपि 'प्रदिशः' (उत्कृष्टान् सर्वदिग्बर्त्तिष्वन्नून्) 'जयेम' ।

कल्पः, 'वक्ष्यन्तीवेति ज्यामभिमृशति' इति । पाठस्तु,—“वक्ष्यन्ती हवेत् आ गनीगन्ति कर्णं प्रियं सखायं परिषस्वजाना । योषेव शिङ्गे वितताऽधिधन्वन् ज्या इयं समने पारयन्ती^(१)” इति । 'इयं' 'ज्या' (धनुषि आरोपिता मौर्वी) 'वक्ष्यन्ती' 'इव' (किञ्चिद्द्रव्यं वाक्यं वदिष्यन्तीव*) 'कर्णं' 'गनीगन्ति' (कर्णसमीपमागच्छति) । तच्च दृष्टान्तः,—“प्रियं सखायं” ‘परिषस्वजाना’ (प्रीतिपुक्तं सखिसमानं विश्रम्भयवहारयोग्यं भर्त्तारमालिङ्गन्ती) ‘योषेव’ ‘शिङ्गे’ (अव्यक्तशब्दं करोति),—सा यथा स्वकीयं योगक्षेमं शनैः कथयति, तद्विधमपि ज्या वक्ष्यतीत्यर्थः । कीदृशी ज्या?,—‘अधिधन्वन्’ (धनुष उपरि) ‘वितता’ (विशेषेण प्रसारिता), ‘समने’ (युद्धे) ‘पारयन्ती’ (युद्धसमाप्तिं गमयन्ती) ।

कल्पः, ‘ते आचरन्तीति धनोराज्ञीं समृद्धति’ इति । पाठस्तु,—“ते आचरन्ती समना इव योषा मातेव पुत्रं बिभृतामुपस्ये । अप शन्नून् विध्यतां संविदाने आर्त्तो इमे विस्फुरन्ती अमित्रान्^(२)” इति । ‘ते’ धनुषः कोऽथौ ‘विस्फुरन्ती’ (विस्फुरन्त्यौ, पुनः पुनः प्रवर्त्तमाने) सत्यौ, ‘संविदाने’ (परस्परमैकमत्यं गते), ‘अमित्रान्’ (अस्त्रविरोधिन्ः) ‘अप’-‘विध्यतां’ । कीदृशे कोऽथौ?—समने (युद्धे) ‘योषा’ ‘इव’ ‘आचरन्ती’ तदन्तधुरशब्देन हितं बोधयन्त्यौ ।

* ‘वदिष्यन्तिव’ इति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

† अत्र ‘ज्या’-‘गनीगन्ति’ इति पाठो भवितुं युक्तः ।

पुनः कीदृशे?—‘उपस्ये’ ‘विभृतां’ ‘माता’ ‘पुत्रम्’ ‘इव’,—
तद्वद्वितकारिण्यौ ।

कल्पः, ‘बङ्गीनां पिता बङ्गरस्य पुत्र इति पृष्ठे इषुधिं निनक्षति’*
इति । पाठस्तु,—“बङ्गीनां पिता बङ्गरस्य पुत्रस्यैवा दृष्टोति
समना अवगत्य । इषुधिः सङ्काः पृतनास्य सर्वाः पृष्ठे निनद्धो जयति
प्रसूतः^(१)” इति । अयम् ‘इषुधिः’ (वाणाधारः) ‘समना अवगत्य’
(समने युद्धे प्राप्य) ‘चिक्षा दृष्टोति’ (वाणाकर्षणवेलायाम् अव्यक्तं
ध्वनिं करोति, तस्यानुकरणं चिक्षेति) । कीदृशः इषुधिः?,—‘बङ्गीनां’
इषूणां पालकः । अत एवास्य पिदस्त्रानीयस्य पुत्रस्त्रानीय इषुसङ्को
बङ्गविधः, सोऽयम् ‘इषुधिः’ ‘पृष्ठे’ ‘निनद्धः’ (नितरां बद्धः) ‘प्रसूतः’
(धानुष्केण प्रेरितः) वाणाकर्षणे ‘सङ्काः’ (सम्यक् प्राप्ताः) ‘सर्वा’ अपि
‘पृतनाः’ ‘जयति’ ।

कल्पः, ‘रथे तिष्ठन्नयति वाजिन इति सारथिमभिमन्त्रयते’ इति ।
पाठस्तु,—“रथे तिष्ठन्नयति वाजिनः पुरो यत्र यत्र कामयते
सुषारथिः । अभीष्टूनां महिमानं पनायत मनः पश्चादनु यच्छन्ति
रम्भयः^(१)” इति । ‘सुषारथिः’ (सुव्रित्तितोऽयं सारथिः) स्वयं ‘रथे’
‘तिष्ठन्’ ‘यत्र यत्र’ ‘कामयते’ गन्तुं, तत्र तत्र ‘पुरः’ (पुरस्तात्)
‘वाजिनः’ ‘नयति’ (प्रेरयति) । हे ऋत्विग्यजमानाः, ‘अभीष्टूनां’
(अश्वधारणहेतूनां) रम्भीनां ‘महिमानं’ ‘पनायत’ (वाचा स्तुतिं
कुर्वत) । अत एव स्तुतिप्रकार उच्यते,—‘रम्भयः’ एते (प्रपन्थाः)
सारथेः ‘मनः’ ‘अनु’—स्तुत्य ‘पश्चात्’ ‘यच्छन्ति’ (नियता भवन्ति),—

* ‘निनक्षति’ इति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

सारथेर्यथा मनोवृत्तिः पुरस्तात् प्रवर्तते, तेनैव प्रकारेण पश्चाद्
अश्वानां नियमनं कुर्वन्तीत्यर्थः ।

कल्पः, 'तीव्रान् घोषान् कृण्वते वृषपाणय इत्यश्वान्' इति ।
पाठस्तु,—“तीव्रान् घोषान् कृण्वते वृषपाणयोऽश्वारथेभिः सह
वाजयन्तः । अवक्रामन्तः प्रपदैरमिचान् क्षिण्वन्ति शत्रून् रनपव्ययन्तः^(१)”
इति । एते 'अश्वारथः' 'तीव्रान्' 'अत्युच्च-घोषान्' 'कृण्वते' (ह्रेषाशब्दान्
कुर्वन्ति)* । कीदृशा अश्वारथः ?,—'वृषपाणयः',—'वेषनवाचिना वृषशब्देन
ब्रह्मिहपलक्ष्यते, पाणिशब्दः पादलक्षकः, गन्तुं शक्ताः पादा येषामश्वानां,
ते 'वृषपाणयः' । 'रथेभिः' 'सह वाजयन्तः' (रथैः सह ब्रीघं गच्छन्तः),
'प्रपदैः' (पादाद्यैः, रजुरैः) 'अमिचान्' 'अवक्रामन्तः' । तादृशा अश्वारथः,
'अनपव्ययन्तः' (प्रत्यापत्तिमकुर्वन्तः†) भीतिरहितान् इत्यर्थः 'शत्रून्'
'क्षिण्वन्ति' (हिंसन्ति) ।

कल्पः, 'रथवाहनं हविरस्य नामेति रथवाहने रथमत्याधाय'
इति । यद्यपीदं अत्याधानं रथस्य प्रत्याधानादूर्ध्वभावी, तथापि
अध्ययनसम्प्रदायादयं मन्त्रोऽत्र पठितः । पाठस्तु,—“रथवाहनं
हविरस्य नाम यत्रायुधं निहितमस्य वर्मम् । तत्रा रथमुप शम्भुः सदेम
विश्वहा वयं सुमनस्यमानाः^(२)” इति । 'यत्र' (यस्मिन्) अश्वो
ब्रकटे 'अस्य' (यजमानस्य) 'आयुधं' (धनुरादिकं) 'वर्म' (कवचं) च—
इत्येवमादिकं 'निहितं', यस्य ब्रकटस्य 'रथवाहनम्' इति नामधेयं,
(प्रत्यागत्य रथोऽस्मिन् ब्रकटे स्थाप्यते इति तच्छकटं 'रथवाहनं'),

* 'अत्युच्चघोषान् कुर्वन्ते' इति का० ४० प० पाठः ।

† 'प्रत्यापत्तिमकुर्वन्तः' इति का० ४० पु० पाठः ।

तस्य हविर्दुपकारकत्वाद्द्विविद्धं, 'तच्च' रथवाहने ब्रकटे 'विश्राहा' (सर्वेष्वपि दिनेषु) 'सुमनस्यमानाः' (सौमनस्यं प्राप्ताः) 'वयं' 'ब्रह्म' (सुखगमनहेतुं) 'रथम्' 'उप'-'सदेम' (उपेत्य स्थापयाम) ।

कल्पः, 'खादुषःसदः पितरो वयोधा इति तिसृभिः पितृ-
नुपतिष्ठते' इति । तच्च प्रथमामाह,—“खादुषःसदः पितरो वयोधाः
छच्छ्रेश्रितः ब्रकीवन्तो गभीराः । चिचसेना इषुबला अमृधाः सतो-
वीरा उरवो ब्रातसाहाः^(९)” इति । ये 'पितरः' अस्मदीयाः सन्ति,
ते एतैर्विशेषणैर्विशिष्टाः ; तानि एतानि विशेषणानि उच्यन्ते ।
'खादुषःसदः' (अस्मात्समर्पिते खादुनि अन्ने सम्यक् सीदन्ति तेन
दृष्टा इत्यर्थः); 'वयोधाः' (अस्मदीयवयसः आयुषः स्थापयितारः);
'छच्छ्रे' (व्यसने) प्राप्ते सति रक्षार्थं ग्रीयन्ते, प्राणिभिः सेव्यन्त इति
'छच्छ्रेश्रितः'; 'ब्रकीवन्तः' (ब्रक्षियुताः); 'गभीराः' (अगाधबुद्धयः);
'चिचा' (विविधा) हस्त्यश्वादिरूपा 'सेना' येषां ते 'चिचसेनाः';
इषुभिर्योद्धुमतिप्रबलाः 'इषुबलाः'; 'अमृधाः' (परैर्योद्धुमब्रह्मणाः); सन्
विद्यमानो लोके प्रसिद्धो यः शूराः, तस्माद्यथ्यतिशूराः 'सतोवीराः';
'उरवः' (विस्तीर्णाः धनसेनादिसमृद्धाः); 'ब्रातं' (परकीयभटसङ्घं)
सहन्ते अभिभवन्तीति 'ब्रातसाहाः' ।

अथ द्वितीयामाह,—“ब्राह्मणासः पितरः सोम्यासः त्रिवे नो
द्यावापृथिवी अनेहसा । पुषा नः पातु दुरितादृतावृधो रक्षा
माकिर्नो अघब्रःस ईब्रत^(१०)” इति । ये अस्मदीयाः 'पितरः' ते
'ब्राह्मणासः' (ब्रह्म वेदः, तदर्थपरा ब्राह्मणाः), अत एवास्मासु
'सोम्यासः' (सोम्याः अनुग्रहतत्परा इत्यर्थः) । यथैते 'पितरः',

तथा 'द्यावापृथिवी' उभे अपि 'अनेहसा' (अनेहसि सर्वस्मिन्नपि काले) 'नः' (अस्मान्) प्रति 'त्रिवे' (त्रान्ते) अनुग्रहपरे भवतामिति शेषः । तथा 'क्षतावृधः' (यश्चक्षुर्वर्द्धयिता), 'पूषा' (पोषको) देवः, 'नः' (अस्मान्) 'दुरितात्' 'पातु' । हे पितृसमूह, 'रक्ष' (अस्मान् पालय); 'नः' (अस्माकं) 'अघर्शवः' (पापघ्नसमपराः, निन्दकाः) 'माकिः' 'ईक्षत' (निन्दितुं समर्था मा भवत) ।

अथ तृतीयामाह,—“सुपर्णं वसो मृगो अस्याः दन्तो गोभिः सन्नद्धा पतति प्रसूता । यच्च नरः सञ्च वि च द्रवन्ति तत्रास्मभ्यमिषवः ब्रमं यंसन्^(१९)” इति । पितृसम्बन्धिनी येयमिषुः प्रब्रस्यते 'अस्याः' (इषोः) 'सुपर्णं' (पृष्ठेऽवस्थितं शोभनं पतन्तं भागं) 'वसो' (आच्छादयति) । अथ 'अस्याः' इषोः 'दन्तः' (ब्रह्मं) मृगदन्तवत् तीक्ष्णः । येयमिषुः 'गोभिः' (गोसम्बन्धिभिः) 'सन्नद्धा' (दृढं बद्धा), तादृशेयम् इषुः 'प्रसूता' (पितृभिः प्रेरिता सती) 'पतति' (सहसा गच्छति) । कुच ? इति,—तदुच्यते, 'नरः' (पुरुषाः, योद्धारः) 'यच्च' (यस्मिन्) परसैन्ये 'सञ्च वि च द्रवन्ति',—प्रथमं उत्सुकाः सन्तः प्राप्नुवन्ति, पश्चाद्भीताः सन्तः पलायन्ते च । 'तच्च' इयमिषुः 'पतति' इति पूर्वशान्वयः । तादृशः पितृणां 'इषवः' 'अस्मभ्यं' 'ब्रमं' (सुखं) 'यंसन्' (यच्छन्तु) ।

अथ कल्पः, 'अजीते परि वृद्धि न इत्यात्मानं प्रत्यभिमुखः' इति । पाठस्तु,—“अजीते परि वृद्धि नोऽस्या भवतु नस्तनूः । सोमो अधि ब्रवीतु नोऽदितिः ब्रमं यच्छतु^(१९)” इति । अजीतीशब्दः*

* अत्र अजीतिशब्द इति पाठो भवितुं युक्तः ।

दयुवायी । हे 'अजीते' अस्मान् 'परि'-'वृद्धि' (परितो वर्जितान्
सुह) । 'नः' (अस्माकं) 'तनूः' 'अस्मा भवतु' (पाप्माभवत् वृद्धीभवत्) ।
'सोमो' 'नः' (अस्मान्) 'अधि-व्रीतु' (अभिका हते सान्या इति
वक्ष्यतु) । 'अदितिः' 'अर्थं यच्छतु' (सुखं यच्छतु) ।

कथ्यः, 'आ जहन्तीत्यभ्याजिनीसादाय' इति । पाठस्तु,—“आ
जहन्ति सान्वेषां जघनाः उप जिघ्रते । अभ्याजनि प्रचेतसः
अस्मान्त्समस्तु सोदय^(१९)” इति । कथाधारिणः सारथयः 'एवाम्'
अस्यानां 'सानु' (पर्वतसानुसदृशं पार्श्वम्) 'आ जहन्ति' (सर्वतस्याङयन्ति) ।
तथा वृष्टभामाब् 'उपजिघ्रते' (उपेत्य ताडयन्ति) । तत्राविधताङ्ग-
हेतुधत्ते हे 'अभ्याजिनि' (अभ्यप्रेरके कणे), 'प्रचेतसः' (ताडयेज
प्रकृष्टात्मने क्लित्युक्तान्) 'समस्तु' (युद्धेषु) 'सोदय' (प्रेरय) ।

कथ्यः, 'अक्षिरिव भोगैरिति हस्तप्रसक्षिप्तयते' इति । पाठस्तु,
—“अक्षिरिव भोगैः पर्शेति बाजं व्याधा हेतिं परि बाधमानः ।
हस्तो विद्या व्युत्तानि विद्वान् पुमान् पुमांश्च परि पातु विन्तः^(२०)”
इति । धानुष्कैर्वामहस्तः केनचिद्रूपेण चर्मविशेषेण वेष्टते । तस्यायं
दृष्टान्तः,—‘अक्षिरिव भोगैः’, यथा सर्पः स्वकीयशरीरवेष्टैः पुरुषस्य
हस्तं पादे वा वेष्टयति, तस्यायं चर्मविशेषः पुरुषस्य 'बाजं' 'पर्शेति'
(परितो व्याप्नोति) । किं कुर्वन्?—‘व्याधाः’ आकर्षणमाह्वय सहसा
मुक्ता आ 'हेतिः', तं 'परि बाधमानः' (परितो निवारयन्); व्याधाः
प्रहारचर्मस्यैव फलति न तु बाधैः, हस्ते स्त्रित्वा व्याघाते अन्यमातः
चर्मविशेषो 'हस्तः'; सोऽस्मान् 'विन्तः' (सर्वस्मात्) उपद्रवात् 'पातु' ।
तत्र दृष्टान्तः,—‘विद्या व्युत्तानि' 'विद्वान्' (सर्वान् मार्गान् अभि-

जानानः) 'पुमान्' 'पुमांसम्' (अन्व्यं पुरुषं) यथा पालयति तदिति विधेः ।

कल्पः, 'वगस्यते वीङ्गजो हि भूया इति पञ्चमीरथम्' इति । तच्च प्रथमामाह,—“वगस्यते वीङ्गजो हि भूया अस्मात्सखा प्रतरणः सुवीरः । गोभिः सन्नद्धो असि वीङ्गजस्त्रास्ता ते जयतु जेत्यानि^(१५)” इति । हे 'वगस्यते' (वगस्यतिनिष्पन्नरथः), 'वीङ्गजः' (वृङ्गाङ्गः) एव 'भूयाः' । कीदृशं रथम्?—‘अस्मात्सखा’ (अस्मात्सु सखिबन्धिभिः); ‘प्रतरणः’ (प्रलङ्घनगमनसाधनभूतः); ‘सुवीरः’ (गोभैर्नैर्विरुपेतः); ‘गोभिः सन्नद्धो असि’ (गवादिषर्मरज्जुभिः सम्बन्धितोऽसि); ‘वीङ्गजस्त्रा’ (अथर्कं वृद्धो भव) । ‘ते’ (तव) ‘आस्ताता’ ‘जेत्यानि’ (जितव्यानि) परसैन्यानि ‘जयतु’ ।

अथ द्वितीयामाह,—“दिवः पृथिव्याः परि ओज उद्भूतं वगस्यतिभ्यः पर्याभृतः सहः । अपामोज्ज्वलं परि गोभिरावृतमिन्द्रस्य वज्रं हविषा रथं यज^(१६)” इति । हे यजमान, त्वं ‘रथं’ इमं ‘हविषा’ (बलिकर्मणा) ‘यज’ (पूजय) । कीदृशं रथं?—‘दिवः पृथिव्याः परि ओज उद्भूतं’ (ध्रुवोकाद्भूलोकाच्च सर्वतो बलमानीय सम्पादितं); तथा ‘वगस्यतिभ्यः’ अपि परितः ‘सहः’ (बलम्) आनीय ‘आभृतं’ (सम्पादितं); तथा ‘अपामोज्ज्वलं’ (अपसम्बद्धम् ओज आनीय निष्पादितं); ‘गोभिः’ (गवादिविकारैर्नावभिषर्ममय-रज्जुभिश्च परितः ‘आवृतं’ ‘इन्द्रस्य’ ‘वज्रम्’ इव वृद्धीभूतम् ।

द्वितीयामाह,—“इन्द्रस्य वज्रो मरुतामनीकं निचस्य गर्भो वरुणस्य नाभिः । येमां नो हव्यदातिं जुषाणो देवरथं प्रति हव्या

मृभाष^(१०)” इति । यथा ‘इन्द्रस्य वज्रः’ अत्यन्तदृढः, यथा च ‘महताम्’ ‘अनीकं’ (सैन्यं) वज्रभिर्भटैरुपेतं, यथा ‘मित्रस्य गर्भो’ अत्यन्तं सुरक्षितः, यथा ‘वदस्य नाभिः’ केनापि तिरस्कर्तुमशक्यः, तथा-विधैर्गुणैरुपेतं हे ‘देवरथ’, ‘नः’ (अस्मादीयाम्) ‘इमां’ ‘इत्यदातिं’ (हविर्दानं) ‘जुषाणः’ ‘इत्या’ (अस्मदन्तानि इत्यानि) ‘प्रति’ ‘मृभाष’ (प्रत्येकं मृहाण) ।

चतुर्थीमाह,—“उप आसद्य पृथिवीसुत स्यां पुरचा ते मनुतां विष्ठितं जगत् । स दुन्दुभे सजूरिन्द्रेण देवैर्दूरात् दवीषो अप सेध ब्रह्मन्^(१५)” इति । रथसमीपवर्ती दुन्दुभिरप्येवंमहिमा, किमुत रथ इति विवक्षया दुन्दुभिः प्रब्रह्मते । हे ‘दुन्दुभे’, ‘पृथिवीम्’ ‘उप’—‘आसद्य’ (त्वदीयेन ब्रह्मेण पूरय) । ‘उत’ (अपि च) ‘स्यां’ (द्युलोकमपि) ‘उप—आसद्य’ । ‘पुरचा’ (पुरषु, द्युलोकभ्रूलोकादि-स्थानेषु) ‘विष्ठितं’ (विघ्नेष्वेव स्थितं) सर्वं ‘जगत्’ ‘ते’ (तव) ब्रह्मं ‘मनुतां’ (आगातु) । ‘स’ त्वं ‘इन्द्रेण’ अन्वैः ‘देवैः’ च ‘सजुः’ (समानप्रीतिः सन्) ‘ब्रह्मन्’ अस्मादीयान्, ‘दूरात् दवीषः’ (दूरादपि अत्यन्तदूरदेशं प्रति) ‘अप—सेध’ (अपसारय) ।

पञ्चमीमाह,—“आ क्रन्दद्य बलमोजो न आ धा नि हृनिहि दुरिता बाधमानः । अप प्रोद्य दुन्दुभे दुष्कुणाः इत इन्द्रस्य सुष्टिरसि वीडयस्व^(१८)” इति । हे ‘दुन्दुभे’, परबलं (परकीयसैन्यं) प्रति ‘आ—क्रन्दद्य’ (आक्रोशं कुरु),—अमुं जहि अमुं प्रहर—इति अत्यन्तभीतिहेतुं ब्रह्मं कुरु । ‘नः’ (अस्माकं) ‘ओजः’ ‘बलं’ ‘आ धाः’ (आ धेहि, सम्यक् सम्पादय) । ‘दुरिता’ ‘बाधमानः’

(अस्मदीयानि दुरितानि विनाशयन्) 'नि दृनिहि' (गर्जनसमानम् अस्मदुन्माहरेतुं शब्दं कुरु) । 'दुच्छुनां' (दुष्टचित्तान् पुरुषान्) 'इतः' अस्मात् 'अप प्रोक्ष' (अपसारय) । त्वं 'इन्द्रस्व' 'सुष्टिरसि' (वज्र-धारकसुष्टिसमानोऽसि) ; अतः 'वीडयस्व' (दृढीभव) । ईदृशैः दुन्दुभिध्वनिभिः सहितोऽयं रथः प्रवर्त्तत इति तात्पर्यार्थः ।

कल्पः, 'आ अमूरजेति दुन्दुभीः सः द्वादशन्ति' इति । पाठस्तु,—
 “आमूरज प्रत्यावर्त्तयेमाः केतुमदुन्दुभिर्वावदीति । समश्चपर्णाश्चरन्ति
 नो नरोऽस्माकमिन्द्र रथिनो जयन्तु^(१०)” इति । हे 'इन्द्र', 'इमाः'*
 परकीयाः सेनाः समन्तात् 'अज' (प्रेरय, पलायिताः कुरु) । 'इमाः'
 अस्मदीयाः सेनाः 'प्रत्यावर्त्तय' (अचताः सत्यो यथा प्रत्यावृता
 भवन्ति तथा कुरु) । अयं 'दुन्दुभिः' 'केतुमत्' (ज्ञानवत्) अस्मदीयो
 जयो यथा सर्वैर्ज्ञायते, तथा 'वावदीति' (भृशं ध्वनिं करोति) ।
 'अश्चपर्णाः' अश्चपचाः, अश्चवाहनयुक्ता इत्यर्थः, तादृशा 'नः' 'नरः'
 (अस्मदीयाः पुरुषाः) 'सं'-'चरन्ति' (सम्यग्विप्रक्षेप चरन्तु) ।
 'अस्माकं' सम्बन्धिनो ये 'रथिनः' (मुख्यपुरुषाः) ते 'जयन्तु' ।

अत्र विनियोगसंग्रहः,—

अथाश्वमेधे जीमूत, कवचं प्रतिमुञ्चति ।

धन्वना, धनुरादत्ते वक्ष्यन्ती, ज्यामभिसृजेत् ॥

ते, संवृद्धेऽङ्गुष्कोन्मौ बङ्गीतीपुधिबन्धनम् ।

रथेति सारथिं, तीव्रानश्वानप्यभिमन्त्रयेत् ॥

* अत्र 'इमाः' इति पाठो भवितुं युक्तः ।

रथ, काले रथः स्वाथो भवेत् स्वादुषवात्पिद्वन् ।

अज्वात्मानमभिसृष्ट आ जज्ञेत्याहरेत्कशाम् ॥

इत्थं मन्त्रयते ऽहीति, रथन्तु 'वन'-पञ्चभिः ।

दुन्दुभिं वादयेदामूरच मन्त्रास्तु विंशतिः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे दृष्टव्यजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे षष्ठप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥०॥

यद्वान्दः प्रथमं जायमान उच्यन्त्समुद्रादुत वा
पुरीषात् । श्येनस्य पक्षा हरिणस्य बाह्व उपस्तुत्यं
महिं जातं ते अर्वन्^(१) । यमेन दत्तं चित ऐनमायु-
नगिन्द्र एणं प्रथमो अर्ध्यतिष्ठत् । गन्धर्वो अस्य
रश्नामयभणात् खरादश्वं वसवो निरतष्ट^(२) । असिं
यमो अस्यादित्यो अर्वन्नसिं चितो गुह्येन व्रतेन ।
असिं सोमेन स मया विपृक्तः ॥ १ ॥

आहुस्ते चीणिं दिवि बन्धनानि^(३) । चीणिं त
आहुर्दिवि बन्धनानि चीक्ष्यसु चीक्ष्यन्तः समुद्रे । उतेव
मे वरुणश्छन्त्स्यर्वन् यथा त आहुः परमं जनिधं^(४) ।
इमा ते वाजिनवमार्जनामीमा शफानाः सन्तु-
र्निधाना । अथा ते भद्रा रश्ना अपश्यमृतस्य या

अभिरक्षन्ति गोपाः^(५) । आत्मानं ते मनसाराद-
जानामवो दिवा ॥ २ ॥

पतयन्तं पतङ्गं शिरो अपश्यं पृथिभिः सुगेभि-
ररेणुभिर्जेहमानं पतत्रि^(१) । अचा ते रूपमुत्तममपश्यं
जिगीषमाणमिष आ पदेगोः । यदा ते मर्तो अनु
भोगमानडाद्वसिष्ठ ओषधीरजीगः^(२) । अनु त्वा
रथो अनु मर्यो अर्वन्ननु गावोऽनु भगः कनीनां ।
अनु व्रातासस्तव सखमीयुरनु देवा ममिरे वीर्यं ॥
॥ ३ ॥

ते^(३) शिरःस्थमृङ्गोऽथो अस्य पादा मनोजवा
अवर इन्द्र आसीत् । देवा इदस्य हविरद्य मायन् वो
अर्भन्तं प्रब्रूमे अद्यतिष्ठत्^(४) । इर्मन्तासुः सिलिक-
मध्यमासुः सश्रूराणासो दिव्यासो अत्याः । इस्ता
इव अणिशो यतन्ते यदाक्षिषुर्दिव्यमङ्गमश्रवाः^(५) ।
तव शरीरं पतयिष्यन्तव चित्तं वात इव ध्रुजोमान् ।
तव शृङ्गाणि विष्टिता पुरुचारण्येषु जभुराणा-
चरन्ति^(६) । उप ॥ ४ ॥

प्रागाच्छसनं वाज्यवा देवद्रीचा मनसा दीध्यातः ।
अजः पुरो नीयते नाभिरस्यानु पश्चात् कवयो
यन्ति रेधाः^(७) । उप प्रागात् परमं यत् सधस्थमर्वाः

अच्छा पितरं मातरं । अद्या देवान् जुष्टतमो हि
गम्या अद्या शास्ते दाशुषे वीर्याणि^(१) ॥ ५ ॥

विष्टुक्तः । दिवा । वीर्यम् । उप । एकान्नचत्वा-
रिः शब्दः ॥ ७ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे षष्ठप्रपाठके
सप्तमोऽनुवाकः ॥ * ॥

षष्ठे कवचादिसन्नाहोऽभिहितः । अथ सप्तमाद्यनुवाकत्रये होमो-
ऽभिधीयते । कल्पः, 'यदक्रन्दः प्रथमं जायमान इत्येतैस्त्रिभिरनुवाकैः
षट्चिन्तमस्यसोमीयान् जुहोति' इति । तत्र सप्तमोऽनुवाके
प्रथमाद्यनुवाकः,—“आक्रन्दः प्रथमं जायमान उद्यन्त्समुद्रादुत वा
पुरीषात् । मृगस्य पक्षा हरिणस्य बाह्व उपस्तुत्यं महि जातं ते
अर्वन्^(१)” इति । हे 'अर्वन्', 'यत्' (यस्मात्) कारणात् 'जायमानः'
(उत्पद्यमान एव) 'प्रथमं' (आदौ) 'आक्रन्दः' (क्रन्दितवानसि),—
अहो अग्न्यादीनामहं साधनमिति महान्तं ब्रह्ममकरोः, तस्मात् 'ते'
(तव) 'जातं' 'महि' (महत्) । अत एव 'उपस्तुत्यं' (समीचीनमिति
सर्वैरपि स्तोतव्यम्) आसीत् । जायमानमेव विव्रदीक्रियते,—‘समुद्रात्’
'उद्यन्' (समुद्रोपलब्धतात् उदकादुत्पद्यमानः),—‘असु योनिर्वा अश्वः’
इति श्रुतेः । 'उत वा' 'पुरीषात्' (अथ वा सौक्तिकदृष्ट्या पुरीषात्
पुंस्त्वशक्तिसम्पन्नान्महतोऽश्वादुत्पद्यमानः) । अग्नयः उपस्तुत्यत्वेन

दृष्टान्तद्वयमुच्यते,—‘श्वेनस्य पक्षाः, हरिणस्य बाह्वः’; इवशब्दोऽत्र
अधाहर्त्तव्यः,—यथा श्वेनाख्यस्य पक्षिणः पक्षौ ग्रीध्रोत्पतनहेतुत्वात्
सर्वेऽपस्तृत्यौ; यथा वा ‘हरिणस्य बाह्वः’ (पादौ) ग्रीध्रगमनहेतुत्वात्
उपस्तृत्यौ, तद्वदित्यर्थः ।

अथ द्वितीयामाह,—“यमेन दत्तं चित एनमायुनगिन्द्र एणं प्रथमो
अध्यतिष्ठत् । गन्धर्वो अस्य रश्मनामगृभ्णात् सूरदादशं वसवो निरतष्ट^(१)”
इति । अत्र यमोऽग्निः, ‘अग्निर्वाव यमः’ इति श्रुत्यन्तरात् । चिषु
लोकेषु जायते विस्तार्यते इति ‘चितः’ वायुः । ‘यमेन’ (अग्निना)
‘दत्तम्’ ‘एनम्’ ‘अश्वं’ ‘चितः’ (वायुः) ‘आयुनक्’ (रथे योजितवान्) ।
ततः ‘इन्द्रः’ ‘प्रथमः’ (सर्वेषु देवेषु मध्ये प्रथमं प्रवृत्तः) सन् ‘एनम्’
‘अश्वम्’ ‘अध्यतिष्ठत्’ (अधिष्ठितवान्), योगक्षेमं सम्पादयितुमभिमानं
कृतवानित्यर्थः । ‘गन्धर्वः’ कश्चित् ‘अस्य’ (अश्वस्य) ‘रश्मनां’ (बन्धन-
हेतुं रज्जुम्) ‘अगृभ्णात्’ (स्वीकृतवान्) । हे ‘वसवः’, यूयं ‘सूरदात्’
(आदित्यात्) इमम् ‘अश्वं’ ‘निरतष्ट’ (निःशेषेण प्रकाशितवन्तः) ।
यस्य अश्वस्य अग्निरानेता, वायुर्योजयिता, इन्द्रोऽभिमान्ता,* गन्धर्वो
रज्जुगृहीता, सूर्यप्रकाशेन वसवः प्रकाशयितारः; तादृशोऽयमश्व
इति स्तव्यते ।

अथ तृतीयामाह,—“असि यमो अस्यादित्यो अर्वन्सि चितो
गुह्येन व्रतेन । असि सोमेन समया विष्टक्त आहुस्ते चीणि दिवि
बन्धनानि^(१)” इति । हे ‘अर्वन्’ (अश्व), त्वं यमाभिधाग्निः ‘असि’ ।

* ‘इन्द्रो हि मन्ता’ इति कश्चित् पाठः ।

तथा 'आदित्यः' 'असि' । तथा 'चितः' (वायुः) 'असि' । पूर्वोक्तप्रकारेण वाय्वादित्ययोरनुगृह्योतत्वात् तद्रूपत्वं । तथा 'गुह्येन' 'व्रतेन' (गोप्येन अश्वमेधाख्येन कर्मणा) तत्रत्येन 'सोमेन' च 'समया' (समये प्राप्तकाले) 'विपृक्तः' (विशेषेण युक्तः) 'असि' । ईदृशस्य 'ते' (तव) द्युलोके 'बन्धनानि' (बन्धनसाधनानि) दामानि 'चीणि' इत्येवमभिज्ञा 'आहुः' । वणिषो हि अतथाधिक्येन अत्युपमश्वं विक्रेतुं यामान्तरे नयन्तः जिभिर्दामभिर्वधन्ति । दक्षिणवामपार्श्वयोर्दामद्वयमुभौ पुरुषौ गृह्णीतः । यदा दक्षिणभागवर्त्तिनं द्रष्टुमुद्युक्ते तदा वामभागवर्त्तिनीं तमाकर्षति; तं चेत् द्रष्टुमुद्युक्ते तदानीमितर आकर्षति । यदा सहसा पुरतः पलायनं वारयितुं गले बद्धमेकं दाम गृह्णीत्वा पृष्ठतः कसिदाकर्षति, तदिदं बन्धनचयं । यदा शास्त्रसिद्धं किञ्चित् कारणचयं द्रष्टव्यं । तदनेन बन्धनचयेणाधिकशक्तिरश्व इति सुतो भवति ।

अथ चतुर्थीमाह,—“चीणि त आहुर्दिवि बन्धनानि चीण्यसु चीण्यन्तःसमुद्रे । उतेव मे वरुणश्चक्षन्त्यर्वन् यथा त आहुः परमं जनिचम्^(१)” इति । यथा द्युलोके तव उच्चैःश्रवोरूपस्य बन्धनचयमभिज्ञा 'आहुः'; तथैव 'असु' 'समुद्रे' च । यथा वा, वाजपेये, 'अप्सन्तरमृतम्' इति मन्त्रेणाश्वान् असु स्नापयन्ति, तथापि पूर्वोक्तरीत्या बन्धनचयमपेक्षितं । तथा समुद्रमध्ये स्वितायाः वडवायाः बन्धनचयमित्येवमभिज्ञा 'आहुः' । 'उत' (अपि च), हे 'अर्वन्' (अश्व) 'ते' (तव) 'यच्च' (यस्मिन् पिबवीर्ये) 'परमं' 'जनिचं' (उत्तमं जन्म)—इत्येवंलक्षणमभिज्ञा 'आहुः' । तत्पिबवीर्यं त्वमेव वरुणः

त्रिभिर्बन्धनैर्निवारणीयो भूत्वा 'मे' (मम) 'कृत्स्ि' 'इव' (कथयसि इव) ।
अयमर्थः,—अश्वस्य पिदपक्षभागित्वात् मातरि खल्पायामपि सत्यां
प्रौढस्येदंशो दृश्येत, तस्य पिता प्रौढः पितेति उत्प्रेक्षितुं शक्य इति ।

पञ्चमीमाह,—“इमा ते वाजिन्मवमार्जनानीमा शफानाः
सनितुर्निधाना । अत्रा ते भद्रा रश्ना अपश्यमृतस्य या अभि रक्षन्ति
गोपाः^(५)” इति । हे ‘वाजिन्’, ‘ते’ (तव) ‘इमा’ (एतानि दृश्य-
मानानि) ‘अवमार्जनानि’ शरीरशोधनसाधनानि, लोहमयानि;
(यैर्लोहकार्यैः प्रातःकात्यादौ अश्वस्य पांश्चाद्यपनयनाय शरीरं मृज्यते,
घर्षणेन शोध्यते, तानि ‘अवमार्जनानि’); तथा ‘शफानां’ (स्तुराणां)
‘सनितुः’ (दातुः पाषाणवज्जले मार्गे प्रक्षेपः*) तव शफभेदनपरिहृ-
रार्थम् ‘इमा’ ‘निधाना’ (एतानि लोहमयानि आवरणविशेषरूपाणि,
निधीयन्ते शफेऽस्त्विति निधानानि; राजानो हि महार्हाणां प्रौढानाम्
अश्वानां लोहमयैः साधनैः प्रतिदिनं कष्टूरपनयन्ति, शफेषु च
लोहपत्राणि कीलयन्ति । किञ्च ‘ते’ (तव) ‘भद्राः’ (सुवर्णादि-
खचितत्वेन, कल्याणरूपाः) ‘रश्नाः’ खलीनलोहकक्ष्याः पुष्कपत्रा
‘अत्र’ (अस्मिन्नेव देशे स्थापिताः), अहमपि ‘अपश्यं’ । कीदृशस्य तव ?—
‘स्यतस्य’ (सत्यस्य) बज्रमूल्यार्हस्येत्यर्थः । कीदृशो रश्नाः ?—इति
ता विशेयन्ते, ‘याः’ ‘रश्नाः’ ‘गोपाः’ (पृष्ठदेशव्यथादिपरिहारेणाश्वं
गोपायन्त्यः) ‘अभि रक्षन्ति’ (उपरि आकूटं पुरुषमभितः पतनादिभ्यः
पालयन्ति) ।

अथ षष्ठीमाह,—“आत्मानं ते मनसा आरादजानाम् अवा दिवा

* ‘प्रक्षेपः’ इति सर्वत्र पाठः । प्रक्षेपः इति तु भवितुं युक्तः ।

पतयन्तं पतङ्गं । श्विरो अपश्यं पथिभिः सुगेभिररेणुभिर्जेहमानं पतचि(९)” इति । हे अश्व, तव ‘आत्मानं’ (स्वरूपम्) ‘आरात्’ (समीप एव) ‘मनसा’ ‘अजानां’ (अभिज्ञानवान् अस्मि) । कीदृशम् आत्मानं? ‘अवः’ (रक्षकं), श्वीघ्रगामी हि अश्वः परसैन्यभञ्जनेन स्वामिनं रक्षति । तथा ‘दिवा पतयन्तं’ (आकाशेन धावन्तं), तदीय-धावनवेलायां वेगातिशयेन भूमेराक्रमणं केनापि द्रष्टुं न शक्यते इत्यर्थः । यस्मादाकाशगामी, तस्मादेव च ‘पतङ्गं’ (पक्षिसदृशं) । तथा तदीयं ‘श्विरः’ अपि अहम् ‘अपश्यं’ । कीदृशं श्विरः?—‘सुगेभिः’ (गन्तुं शक्यैः) ‘अरेणुभिः’ (धूलिरहितैः), ‘पथिभिः’ (आकाशमार्गैः) ‘जेहमानं’ (श्वीघ्रगतियुक्तं); अत एव ‘पतचि’ (पक्षिसदृशं);—यदा हि अयमश्वः प्रायेण भूमिस्पर्शेन विना आकाशमार्गेण धावति तदानीं पाषाणरहितत्वादयं मार्गः सुगमः । भूमिस्पर्शबाधस्याभावात् धूलिरहितश्च । तथाविधमार्गेण धावतोऽश्वस्य उपरिवर्त्ति ‘श्विरः’ सुखेन द्रष्टुं शक्यते, उन्नतदेशवर्त्तितात् धूस्त्रावरणाभावाच्चेति । ईदृशवेगवानश्व इति स्तुतिः ।

अथ सप्तमीमाह,—“अथा ते रूपमुत्तममपश्यं जिगीषमाणमिष आ पदे गोः । यदा ते मर्ता अनु भोगमानडादिदृगसिष्ठ ओषधी-रजीगः(१०)” इति । हे अश्व, ‘यदा’ (यस्मिन् काले) ‘ते’ ‘भोगं’ (घृतमुद्गादिभक्षणरूपम्) ‘अनु’ ‘मर्तः’ (मनुष्यः) परिचारकः ‘आनन्द’ (भोगं प्राप्तवान्), प्रोढ़ेषु राजगृहादिषु अश्वघासायं दत्तैर्मुद्गघृतादिभिः परिचारका अपि जीवन्तीति प्रसिद्धम् । ‘आदित्’ (ईदृश-वृत्तान्तादनन्तरमेव), ‘यसिष्ठः’ (अतिशयेन यसितुकामः) त्वम्

‘ओषधीः’ (षणकाद्याः) ‘अजीगः’ (प्रापितोऽसि) । ‘अच’ (अस्मिन्नवसरे) ‘ते’ ‘रूपम्’ ‘उत्तमं’ (सर्वोत्कृष्टमिति) ‘अपश्यम्’ (अहं निश्चितवानस्मि) । कीदृशस्य तव ? ‘इषः’ (अन्नानि) ‘आ’ (समन्तात्) ‘पदे’ (प्राप्तुं) ‘गोः’ (गच्छतः) । कीदृशं रूपं ?—‘जिगीषमाणं’ (जेतुमिच्छायुक्तम्) । अयमर्थः, प्रौढराजगृहे त्वदीय-‘भोगम्’ अनु अश्ववारा नीचाः सर्वेऽपि सम्यग् भुञ्जते, त्वच्च राजाज्ञया केनाप्यनिवारितः* सन् षणकादि-जेत्रेषु खेच्छया गच्छसि । अस्मिन्नवसरे त्वमुखेन सर्वाणि अन्नानि प्राप्तुं शक्यन्ते, विजयस्य भविष्यतीत्येवं त्वदीयमहिमानं निश्चित-वानस्मीति ।

अथाष्टमीमाह,—“अनु त्वा रथो अनु मर्यो अर्वन्ननु गावोऽनु भगः कनीनां । अनु ब्रातासस्तव सख्यमीयुरनु देवा ममिरे वीर्यं ते^(८)” इति । हे ‘अर्वन्’, त्वाम् ‘अनु’ ‘रथः’ प्रवर्तते, न हि त्वया विना रथो गन्तुं शक्तः । ‘मर्यः’ (मर्त्यः) अश्ववारस्त्वाम् ‘अनु’-जीवति । तच्च पूर्वमेवोक्तं । ‘गावः’ अपि त्वाम् ‘अनु’-जीवन्ति, बालस्य तव क्षीरनवनीताद्यर्थं, प्रदृढस्य तव घृतार्थञ्च गाः पोषयन्ति । ‘कनीनां’ (कन्यानां बालानां दासीनां) ‘भगः’ (सौभाग्यं) त्वाम् ‘अनु’-सम्पद्यते । अश्वशाखापरिचरार्थं हि ता अन्नवस्त्रदानेन तत्त्वामिनः पोषयन्ति । ‘ब्रातासः’ (ब्राताः सेनारूपाः मनुष्यसङ्घाः) ‘तव’ ‘सख्यम्’ ‘अनु’ त्वदीयं साहाय्यम् ‘अनु’ (पश्चात्) ‘ईयुः’ (जयं प्राप्तुवन्ति) । ‘देवाः’ (प्राजापत्यादयः) ‘ते’ ‘वीर्यं’ (त्वदीयं सामर्थ्यं) ‘अनु’

* ‘अभिवारितः’ इति आदर्शपुस्तकपाठः ।

उपलब्ध्य 'ममिरे' (स्वकीयहविण्वेन प्रमितवन्तः) । ईदृशोऽयं अश्व इति स्तुतिः ।

अथ नवमीमाह,—“हिरण्यगृङ्गोऽयो अस्य पादा मनोजवा अवर इन्द्र आसीत् । देवा इदस्य हविरद्यमायन् यो अर्वन्तं प्रथमो अध्यतिष्ठत्^(९)” इति । अयमश्वः ‘हिरण्यगृङ्गः’ (हिरण्यसमानवर्णः, गृङ्गस्थानीयो मूर्द्धप्रदेशो यस्यासौ हिरण्यगृङ्गः) हिरण्याङ्गित इत्यर्थः । ‘अयो’ (लोहवदत्यन्तदृढः) । ‘अस्य’ (अश्वस्य) ‘पादाः’ ‘मनोजवाः’ (मनोवृत्तिसदृशेन वेगातिशयेन युक्ताः) । एतेन अश्वेन, उच्चैःश्रवसा ‘इन्द्रः’ अपि ‘अवरः’ (निकृष्ट एव) ‘आसीत्’; ‘देवाः’ ‘इत्’ (सर्वे हि देवाः) स्वयम् ‘अस्य’ (अश्वस्य) सम्बन्धि ‘हविरद्यं’ (हविर्भक्षणम्) ‘आयन्’ (प्राप्नुवन्तः) । एतदीयमेव हविस्तु योग्यमिति निश्चितवन्तः । ‘प्रथमः’ (आद्यः) ‘यः’ (प्रजापतिः) ‘अर्वन्तं’ (एनम् अश्वम्) ‘अध्यतिष्ठत्’ (अधिष्ठितवान्) स्वकीयत्वेन स्वीकृतवान्, सोऽपि एतदीयमेव हविरद्यमिति निश्चितवान् ।

अथ दशमीमाह,—“ईर्मान्तासः सिलिकमध्यमासः संप्रूरणासो दिव्यासो अत्याः । इ५सा इव अ्रेणिशो यतन्ते यदान्तिषुर्दिव्यमज्म-मन्त्राः^(१०)” इति । सर्वेऽप्यस्या एवंविधाः । कीदृशाः?—इति तदुच्यते,—गलभागो जघनभागश्च अश्वस्थानौ, तौ ‘ईर्मा’ प्रसृतौ उन्नतौ येषां ते ‘ईर्मान्तासः’ । ‘सिलिकं’ (सङ्कुचितं), निम्नं मध्ये पृष्ठभागे येषां ते ‘सिलिकमध्यमासः’, यच्च मनुष्या आरोहन्ति स देशो निम्नः, न तु गजस्येव पृष्ठभाग उन्नतः । ‘संप्रूरणासः’ (युद्धे जयहेतुत्वेन सम्यक् प्रूराः) । ‘दिव्यासः’ (यामगमनादिव्यवहारनिष्पादकाः) । ‘अत्याः’

(सततगमनशीलाः) । ते च ‘हंसा’ ‘इव’ ‘अेणिशः’ (सङ्घः) ‘यतन्ते’,—
 यथा हंसाः पङ्क्तिबद्धाः सङ्घीभूय आकाशे यतन्ते गच्छन्ति, एवमस्या
 अपि बहवः संहता युद्धाय प्रयतन्ते । ‘यत्’ (यस्मात् कारणात्)
 ‘अश्वाः’ दिव्यं (क्रीडाविजिगीषाद्यर्थं) ‘अज्जं’ (गमनं) ‘आक्षिपुः’
 (व्याप्तवन्तः), तस्मादश्वजातिमात्रस्यैवं प्रशस्तत्वात् सः क्रतुनिष्पादकः
 प्रकृतोऽश्वः प्रशस्त इति किमु वक्तव्यः ।

अथैकादशीमाह,—“तत्र शरीरं पतयिष्णु अर्वन्तव चित्तं वात इव
 भ्रजीमान् । तव श्टङ्गाणि विष्ठिता पुरुचारणेषु जर्भुराणा चरन्ति^(११)”
 इति । हे ‘अर्वन्’, ‘तव’ ‘शरीरं’ ‘पतयिष्णु’ (पतनशीलं) शीघ्र-
 गमनशीलमित्यर्थः । ‘तव’ ‘चित्तं’ ‘वात इव’ (वातसदृशश्च) । वायुः
 कीदृशः ?—‘भ्रजीमान्’ (अत्यन्तगतिमान्) । ‘तव’ ‘श्टङ्गाणि’ (श्टङ्ग-
 स्तामीयानि) उपरि प्रक्षिप्तानि आयुधानि ‘विष्ठिता’ (विशेषेण तत्र
 स्थितानि सादितानि । अश्वस्योपरि कचिदिषुधिः कचित् खड्ग इत्येवं
 बह्वनि आयुधानि प्राप्यन्ते, तानि च पुरुषु (वज्रेषु) ‘अरण्येषु’ यामेभ्यो
 बहिर्भूतेषु युद्धप्रदेशेषु परसैन्यानि अतिशयेन भरमाणानि ‘चरन्ति’
 (प्रवर्तन्ते) ।

द्वादशीमाह,—“उप प्रागाच्छसनं वाज्यर्वा देवद्रीचा मनसा
 दीध्यानः । अजः पुरो नीयते नाभिरस्थानु पश्चात् कवयो यन्ति
 रेभाः^(१२)” इति । ‘वाजी’ (क्रतुद्वारा अजहेतुः) ‘अर्वा’ (अयमश्वः)
 ‘शसनं’ (अस्मिन् क्रतौ विशसनस्थानं) प्रति ‘उप’ ‘प्रागात्’ (समीपं
 प्राप्तवान्) । किं कुर्वन् ?—‘देवद्रीचा’ ‘मनसा’ ‘दीध्यानः’ देवान्
 अञ्चति प्राप्नोतीति देवद्रुङ्, तादृशेन निरन्तरं देवविषयेण मनसा

ध्यानं कुर्वन्, 'अजः' (प्रजापतिः), 'पुरः' 'नीयते' (अस्मादन्धात् पूर्वम् ऋत्विग्भिर्नीयते), प्रजापतिः पुरतो गच्छत ऋत्विजो ध्यायन्ती-
त्यर्थः । यदा ह्यग एव 'अजः', स हि अश्वस्य पुरो नीयते । 'अस्य'
(अश्वस्य) 'नाभिः' (नाभ्युपसृजितं ब्रवीरं) प्रजापतिम् 'अनु' 'नीयते' ।
अस्य अश्वस्य 'पश्चात्' (पृष्ठभागे) 'कवयः' (विदांस ऋत्विजः) 'रेभाः'
'यन्ति' (स्तुतिं कुर्वाणा गच्छन्ति) ।

अयोदशीमाह,—“उप प्रागात् परमं यत् सधस्यमर्वाः अष्ठा
पितरं मातरश्च । अद्या देवान् जुष्टतमो हि गम्या अथा ब्राह्मे
दाशुषे वार्याणि^(१२)” इति । 'अर्वाः' (ग्रीष्मगमनवान्, अयमश्वः),
'परमम्' (उत्कृष्टं) 'यत्' 'सधस्यं' (अमिष्टभिः सह स्थातुं योग्यं, यत्
स्थानमस्ति तत् 'उप' 'प्रागात्' (तत्समीपं प्राप्तवान्) । किमर्थं ?—
'पितरं' 'मातरश्च' अपि प्राप्तुं,—स्वर्गे दिव्यो यः पिता या च माता
दिव्या, तावुभौ प्राप्तुं, देवताजन्मनो स्वस्य स्वर्गं इत्यर्थः । हे अश्व
'अद्य' (अस्मिन्दिने) 'जुष्टतमः' (अतिअयेन अतिप्रीतः सन्) 'देवान्'
'गम्याः' (प्राप्नुहि) । 'अथ' (अनन्तरं) 'दाशुषे' (हविर्दत्तवते)
यजमानाय 'वार्याणि' (वरणीयानि फलानि) अयम् ऋत्विक्सङ्घ
'आब्राह्मे' (प्रार्थयति) ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे दृष्टव्यम् :—
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे षष्ठप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥०॥

मा नो मि॒त्रो वरु॑णो अ॒य॒माय॑रिन्द्र॒ ऋ॒भुक्षा म॒रुतः॑
परि॑स्थन् । यद्वाजिनो दे॒वजा॑तस्य स॒त्तैः प्रव॑क्ष्यामो
वि॒दये॑ वी॒र्या॑स्त्रि^(१) । यन्नि॒र्णिजा॑ रे॒कल॑सा प्रा॒वृ॒तस्य॑
रा॒तिं य॒भीतां॑ मु॒खतो॑ नयन्ति । सु॒प्रा॒क्त॒ अ॒जो मे॒म्यद्
वि॒श्वरूप॑ इन्द्रा॒पू॒ष्णोः प्रि॒यम॑प्येति पा॒यः^(२) । ए॒ष
हा॒गः पु॒रो अ॒श्वेन॑ वा॒जिना॑ पू॒ष्णो भा॒गो नी॑यते
वि॒श्वदे॒व्यः । अ॒भि॒प्रियं॑ यत् पु॒रोडा॑शम॒र्वता॑ त्वष्टेत् ॥
॥ १ ॥

ए॒न॒ः सौ॒अ॒श्वसा॑य जि॒न्वति॑^(३) । यद्वा॒विष्य॑म॒रुतो॑
दे॒व॒यानं॑ चि॒र्मानु॑षाः पर्य॒श्वं न॑यन्ति । अ॒चा पू॒ष्णः
प्र॒य॒मो भा॒ग ए॒ति य॒ज्ञं दे॒वेभ्यः॑ प्र॒तिवे॑द॒यन्म॒जः^(४) ।
हो॒ताध्व॑र्युरा॒वया॑ अ॒ग्निमि॒न्धो ग्रा॒वग्रा॒भ उ॒त श॑स्ता
सु॒वि॒प्रः । तेन॑ य॒ज्ञेन॑ स्वर॑हतेन स्वि॒ष्टेन॑ व॒क्षणा॑ आ
पृ॒णध्वं^(५) । यू॒प॒व॒त्का उ॒त ये यू॒पवा॑हाश्च॒पालं॑ ये अ॒श्व-
यू॒पाय॑ तक्ष॑ति । ये चा॒र्वते॑ प॒चन॑ः स॒म्भर॑न्त्यु॒तो ॥
॥ २ ॥

तेषा॑म॒भिगू॑र्त्तिर्न द्र॒न्वतु॑^(६) । उप॒ प्रा॒गात् सु॒मन्मे॑-
ध्यायि॒ मन्म॑ दे॒वाना॑मा॒शा उप॑वीतपृ॒ष्ठः । अ॒न्वेन॑
वि॒प्रा ऋ॒षयो॑ मद॑न्ति दे॒वानां॑ पु॒ष्टे च॑क॒मा सु॒बन्धुं^(७) ।
यद्वाजिनो दाम॑ स॒दान॑म॒र्वतो॑ या शी॒र्ष॒ण्या र॑श॒ना

रज्जुरस्य । यद्वा घास्य प्रभृतमास्ये तृणं सर्वा ता ते
अपि देवेष्वस्तु^(८) । यदश्वस्य क्रविषः ॥ ३ ॥

मक्षिकाश्च यद्वा स्वरौ स्वधितौ रित्तमस्ति । यद्वस्त-
योः शमितुर्यन्त्रेषु सर्वा ता ते अपि देवेष्वस्तु^(९) ।
यदूवध्वमुदरस्यापवाति य आमस्य क्रविषो गन्धो
अस्ति । सुकृता तच्छमितारः कृण्वन्तूत मेधः शृतपार्कं
पचन्तु^(१०) । यत्ते गाघादग्निना पच्यमानादभि शूलं
निहतस्यावधावति । मा तद्भूम्यामा श्रिषन्; मा तृणेषु
देवेभ्यस्तदुशङ्को रातमस्तु^(११) ॥ ४ ॥

इत् । उतो । क्रविषः । श्रिषन् । सप्त च ॥ ८ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे षष्ठप्रपाठके
अष्टमोऽनुवाकः ॥ * ॥

सप्तमोऽनुवाकेऽश्वस्तोमीयमन्त्राः केचिदुक्ताः । अश्वस्य स्तोत्रमश्व-
स्तोमः, तत्प्रतिपादका अश्वस्तोमीयाः । अथाष्टमे त एवान्ये केचिद्
उच्यन्ते । अनुवाकभेदस्तु साम्प्रदायिकः, अथशसंयुक्तेषु प्रयोगेषु
मन्त्रभेदार्थो वा । तचाष्टमे प्रथमाष्टचमाह,—“मा नो मित्रो
वदणो अर्थमायुरिन्द्र चभुजा मरुतः परिस्थन् । यद्वाजिनो देव-
जातस्य सन्नेः प्रवक्ष्यामो विदधे वीर्याणि^(१)” इति । मित्रादयः

प्रसिद्धाः । एति सर्वदा गच्छतीति 'आयुः'* । ऋभवो देवाः जीयन्ति
निवसन्ति अस्मिन्निति 'ऋभुवाः' (प्रजापतिः) । 'मरुतः' देवान्तराणि,
ते सर्वेऽपि 'नः' (अस्मान्) 'मा' 'परिख्यन्' (मा गिन्दयन्तु) । 'यत्'
(यस्मात्) 'वाजिनः' (यागद्वारा अन्नसाधनस्य) 'देवजातस्य' (देवार्थ-
सुत्पन्नस्य) 'सन्नेः' (अन्नस्य) 'वीर्याणि' (सामर्थ्यानि) 'विदधे' (अस्मिन्
यज्ञे) 'प्रवक्ष्यामः' वयं (प्रकर्षेण कथयिष्यामः) । तस्मादस्मिन्निन्दा न
युक्तेत्यर्थः ।

अथ द्वितीयामाह,—“यन्निर्णिजा रेक्णसा प्रावृतस्य रातिं
गृभीतां मुखतो नयन्ति । सुप्राङ् अजो मेम्यदिश्वरूप इन्द्रापूष्णोः
प्रियमप्येति पायः^(१)” इति । 'निर्णिजा' (प्रोक्षणादिश्रुतया गृह्यता),
'रेक्णसा' (सुवर्णरजतादिमणिरूपेण धनेन) 'प्रावृतस्य' (प्रकर्षेण
सर्वतो वेष्टितस्य); अश्वमेधे हि 'चत्वार ऋत्विजः समुचन्ति' इति
(प्रावृन्तीति) प्रोक्षणं, 'हिरण्यया वाचा' इत्यादिना सुवर्णादिमणि-
भिरलङ्कारस्याभिधीयते । अतस्तथाविधस्य सम्बन्धिनीं 'गृभीतां'
(इहो स्त्रीकृतां) 'रातिं' (हविषो दानं) 'मुखतः' (अग्रे) 'यत्' (यदा)
'नयन्ति' (ऋत्विजः सम्पादयन्ति), तदानीम् 'अजः' (गतिमान् अश्वः)
'सुप्राङ्' (सुष्ठु प्रकृष्टान् देवान् प्राप्नुवन्) 'मेम्यत्' (मेम्यदिति
हेषान्नश्चानुकरणं) । 'विश्वरूपः' (नानारूपः) सन् 'इन्द्रापूष्णोः'
(इन्द्रपूषप्रभृतीनां देवानां) 'प्रियं' 'पायः' 'अप्येति' (प्रीतिकरमन्नभागं
प्राप्नोति) ।

* आयुर्वायुः इत्येवंरूपः कश्चित् पाठो भवितुं युक्तः ।

अथ तृतीयामाह,—“एष हागः पुरो अग्नेन वाजिना पूष्णो
भागो नीयते विश्वदेव्यः । अभिप्रियं यत् पुरोडाशमर्क्ता त्वष्टेदेन
सौअवसाय जिव्यति^(९)” इति । ‘वाजिना’ (अश्वसाधनेन) ‘अग्नेन’
सह यः कश्चित् अजः ‘पुरो’ ‘नीयते’ (तस्मादश्नात् पूर्वभागे) ।
कीदृशोऽजः ?—‘पूष्णो भागः’ (पूषदेवताया भागस्वरूपः); ‘विश्व-
देव्यः’ (विश्वेभ्यो देवेभ्यो हितः); ‘अभिप्रियं’ (सर्वतः प्रीतिकरं,
पुरोडाशवत् स्वादुभूतम्) ‘एनम्’ (अजं) ‘अर्वता’ (अग्नेन सह) ‘त्वष्टेत्’
(त्वष्टैव) ‘सौअवसाय’ (अयते सर्वैरपि जनैः प्रीतिपूर्वकमिति अबोऽजं,
सुष्ठु अश्वः सुअवसायस्य भावः सौअवसः तस्मै, सम्बन्धोभनभावाच्च)
‘यत्’ (यस्मात् कारणात्) ‘जिव्यति’ (प्रीणयति), तस्मादयमजः
‘पुरो’ ‘नीयते’ । अश्वमेधप्रकरणे ‘पौष्णमन्वसम्’ इत्येवं पूषदेवताकर्मजं
विधास्यति, स पूर्वा नेतव्यः; तद्विषयोऽयं मन्त्रः । अनेन
न्यायेन पूर्वमन्त्रोऽप्यजविषयी योजयितव्यः, अश्वमेधप्रकरणे,
‘ऐन्द्रापौष्णसुपरिष्ठात्’ इति व्यासकदेवताकस्य अजस्य विहित-
मान्मन्त्रे च तस्मिन् अजस्य, ‘मेन्यत्’ इतियोग्यमन्त्रानुकरणस्य च
श्रूयमाणत्वात् ।

अथ चतुर्थीमाह,—“यद्विष्णुमृतुशो देवयानं चिर्मानुषाः
पर्यन्तं नयन्ति । अथा पूष्णः प्रथमो भाग एति यज्ञं देवेभ्यः प्रति-
वेदयन्नजः^(१०)” इति । ‘यत्’ (यच्च) ‘मानुषाः’ (अस्तिजः) ‘अयं’
‘चिः’ ‘परि’-‘नयन्ति’ (चिवारं प्रदक्षिणं कुर्वन्ति) । कीदृशमयं ?—
‘हविषं’ (हविषो योग्यं), ‘मृतुशो’ ‘देवयानं’ (मृतामृतौ देवान्-
गच्छन्तौ); ‘अथ’ (अस्मिन् देवे) ‘अजः’ ‘प्रथमः’ ‘एति’ । कीदृशो-

ऽजः ?—‘पूष्णः’ ‘भागः’ । किं कुर्वन् ?—‘देवेभ्यः’ ‘यज्ञं’ ‘प्रति-
वेद्यन्’ (हे देवाः, यज्ञः प्रवर्तते इत्येवं देवेभ्यो ज्ञापयन्) ।

पञ्चमीमाह,—“होताध्वर्युरावया अग्निमिन्धो यावयाम उत
ब्रह्मसा सुविप्रः । तेन यज्ञेन स्वरङ्गतेन स्त्रिष्टेन वक्षणा आपृणध्वम्^(५)”
इति । यो यस्मिन् यज्ञे ‘होता’ विद्यते, यस् ‘अध्वर्युः’, ‘आवयाः’
(‘आ’ समन्ताद् वेति गच्छति तत्रतत्रानुष्ठानाय ग्रीष्मं प्रवर्तते
इति ‘आवयाः’), योऽपि ‘अग्निमिन्धः’ (अग्नेर्दीपकः अग्नीध्रः), यस्
‘यावयामः’ (यावस्तु), ‘उत’ (अपि च) ‘ब्रह्मसा’ (यः ब्रह्मसा), यस्
‘सुविप्रः’ (प्रस्रोता), एते सर्वेऽपि ‘स्वरङ्गतेन’ (सुष्ठु अलङ्कृतेन,
अपेक्षितद्रव्यैः सम्पूर्णैतेत्यर्थः) ‘स्त्रिष्टेन’ (सुष्ठु अनुष्ठितेन) ‘यज्ञेन’
(अश्वमेधेन) ‘वक्षणाः’ (फलवाहिनीर्घृतकूल्याः) ‘आपृणध्वं’,—हे
होतादयः यूयं सर्वेऽपि आपूरयध्वं ।

अथ षष्ठीमाह,—“यूपब्रह्मा उत ये यूपवाहाश्चषासं ये अश्व-
यूपाय तक्षति । ये शर्वते पचनं सभरन्धुतो तेषामभिगूर्त्तिर्न
इत्यतु^(६)” इति । ‘ये’ ‘यूपब्रह्मा’ (यज्ञार्थं यूपं ब्रह्मन्ति), ‘उत’ (अपि
च) ‘ये यूपवाहाः’ (ह्वितं यूपं यज्ञभूमौ वहन्ति), ‘ये’ऽप्यन्ये अश्व-
यूपार्थं ‘चषासं’ (यूपकटकं) ‘तक्षति’ (तक्षणेन संस्कुर्वन्ति) ; ‘उतो’
(अपि च) ‘ये’ऽप्यन्ये पुरुषाः ‘शर्वते’ (शर्वार्थं) ‘पचनं’ (पाकसाधन-
काष्ठं) ‘सभरन्ति’ (सम्पादयन्ति), ‘तेषां’ सर्वेषां ‘अभिगूर्त्तिः’
(सङ्कल्पः) ‘नः’ (अस्मान्) ‘इत्यतु’ (प्रीणयतु) ।

अथ सप्तमीमाह,—“उप प्रागात् सुमन्त्रेऽधाधि मन्त्र देवानामाज्ञा
उपवीतपृष्ठः । अन्वेनं विप्राश्चषयो मदन्ति देवानां पुष्टे चक्षमा

सुबन्धुम्^(७)” इति । सुष्ठु मदहेतुरतिहर्षकारणं फलं ‘सुमत्’, तदस्मान्
 ‘उप प्रागात्’ (समीपे प्राप्नोति) ‘मन्म’ (मननीयं फलं) ‘मे’
 (मदर्थम्) ‘अधाचि’ (देवैः सम्पादितं) । ‘उपवीतपृष्ठः’ (कमनीयपृष्ठो-
 ऽयमश्वः) ‘देवानामाशाः’ (देवैराशासनीयानि) हवींषि उप प्रागाः
 देवहविष्टं प्राप्नोतीत्यर्थः । ‘अधयः’ ‘विप्राः’ (अभिज्ञातार अद्विजः)
 ‘एनम्’ (अश्वम्) ‘अनु’ ‘मदन्ति’ (अनुकूलैः स्तोत्रैर्हर्षयन्तु); ‘देवानां’
 ‘पुष्टे’ (पुष्ट्यर्थं) ‘सुबन्धु’ ‘चक्षुम’ (एनमश्वं बन्धुवदत्यन्तप्रियं चक्षुम) ।

अथाष्टमीमाह,—“यदाजिनो दाम सन्दानमर्वतो या श्रीर्षशा
 रश्ना रज्जुरस्य । यदा घास्य प्रभृतमास्ये दृणः सर्वा ता ते अपि
 देवेष्वस्तु^(८)” इति । ‘वाजिनः’ (अश्वस्य) ‘यत्’ ‘दाम’ (गलबन्धनं),
 अथ ‘सन्दानं’ (पृष्ठपादे बन्धनसाधनं दाम, पादसन्दानादि), अथा
 गले बद्धा अपि पुनः पृष्ठपादे रज्ज्वन्तरेण बध्यन्ते । ‘या’ च ‘अर्वतः’
 (अश्वस्य) ‘श्रीर्षशा’ ‘रश्ना’ (अग्निरसि सम्बद्धा रज्जुः), याऽप्यन्या
 पुच्छलग्ना ‘अस्य’ (अश्वस्य) ‘रज्जुः’; ‘यदा’ (यदपि) ‘आस्ये’ (मुखे)
 ‘प्रभृतं’ (क्षिप्तं) ‘दृणं’ ‘सर्वा ता’ (तत्सर्वमपि) ‘देवेषु’ ‘अपि’ प्राप्तं
 ‘अस्य’ ‘ते’ (तव) यजमानस्य ‘अस्तु’ (विद्यतां), यथेह लोके
 सर्वसाधनसम्पूर्णेऽश्वस्तवास्ति, तद्वत् परलोकेऽप्यस्त्वित्यर्थः ।

अथ नवमीमाह,—“यदश्वस्य क्रविषो मक्षिकाश्च यदा स्वरौ
 स्वधितौ रिप्तमस्ति । यदुस्तयोः शमितुर्यन्नखेषु सर्वा ता ते अपि
 देवेष्वस्तु^(९)” इति । ‘अस्य’ (अश्वस्य) ‘क्रविषः’ (क्रव्यं) ‘यत्’ (मांसं),
 ‘मक्षिका’ ‘आश्च’ (भक्षितवती), ‘यदा’ (यच्च) रक्तं ‘स्वरौ’ (अञ्जनार्थं
 ब्रकले) ‘स्वधितौ’ (छेदनहेतौ) ब्रह्मे च ‘रिप्तं’ (रिपक्षितं) अस्ति,

‘यत्’ अपि ‘शमितुः’ ‘इस्तयोः’ लिप्तं, यच्च तदीयेषु ‘नस्वेषु’ लिप्तं, हे अश्व ‘ते’ (त्वदीयं) ‘सर्वा ता’ (तत्सर्वं) ‘देवेषु’ अपि ‘अस्तु’ (देवेभ्येव ऊतं भवतु) । यथा पूर्वमन्त्रे नियोजनकालीना गलन्निरःपादादिवन्ध-
नरज्जवो देवेषु समर्पिताः, एवमत्र मांसलेणोऽपि देवेषु समर्प्यते ।

अथ दशमीमाह,—“यद्वृक्कमुदरस्यापवाति य आमस्य क्रविषो गन्धो अस्ति । सुकृता तच्छमितारः कृण्वन्तु मेधं शृतपाकं पचन्तु^(१०)” इति । ‘उदरस्य’ मध्ये ‘यत्’ ‘ऊवधं’ (अर्द्धं जीर्णं पक्वं शकृदादि) गन्धरूपेण वायुना सह आगच्छति, ‘यः’ ‘आमस्य’ (अपक्वस्य) ‘क्रविषः’ (मांसस्य) ‘गन्धः’ दुःसहः ‘अस्ति’, तत्सर्वं ‘सुकृता’ (सुकृतं) यथा भवति तथा ‘शमितारः’ ‘कृण्वन्तु’ । ‘उत’ (अपि च) ‘मेधं’ (यज्ञयोग्यं) ‘शृतपाकं’ (अपाकविपाकौ परित्यज्य सम्यक् पक्वं यथा भवति तथा ‘पचन्तु’ ।

अथैकादशीमाह,—“यन्ने गात्रादग्निना पच्यमानादभि शूलं निहतस्यावधावति । मा तद्धूम्यामा त्रिषन्मा त्वेषु देवेभ्यस्तदुशङ्घ्यो रातमस्तु^(११)” इति । हे अश्व, ‘अग्निना’ ‘पच्यमानात्’ ‘ते’ (तव) ‘गात्रात्’ (शरीरावयवसकाशात्) ‘यत्’ अल्पम् ‘अवधावति’ (अशृतं सङ्कमौ पतति), ‘निहतस्य’ (नितरां हन्यमानस्य) तत्र ‘अभि शूलं’ (शूले सक्तं) यद्यदङ्गम् ‘अवधावति’ ‘तत्’ (अङ्गं) भूम्यामपि ‘मा त्रिषत्’ (स्त्रिष्टं लग्नं मा भूत्) किन्तु ‘उशङ्घ्यः’ (कामयमानेभ्यः) ‘देवेभ्यः’ ‘रातं’ (दत्तम्) ‘अस्तु’ ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे षष्ठप्रपाठके अष्टमोऽनुवाकः ॥०॥

ये वाजिनं परिपश्यन्ति पक्वं य ईमाहुः सुरभि-
 निर्हरेति ये चार्वातो मांसमभिश्चामुपासत उतो तेषां
 अभिगूर्तिर्न दृश्यतु^(१) । यन्नीक्ष्यं मांसं स्वचन्वा उखाया
 या पाचास्त्रि यूष्ण आसेचनानि । ऊष्णस्यापिधाना
 चरूणामक्षाः सूनाः परि भूषन्त्यश्वं^(२) । निक्रमणं नि-
 षदनं विवर्तनं च पक्षीशमवतः । यच्च पपौ यच्च
 घ्रासिं ॥ १ ॥

जघास सर्वा ता ते अपि देवेष्वस्तु^(३) । मा त्वाग्नि-
 ध्वनयिद्वमगन्धिर्मेखा धाजन्त्यभि विस्तु जग्निः । इष्टं
 वीतमभिगूर्तिं वर्षदक्षतं तं देवासः प्रति यभ्णन्त्य-
 श्वं^(४) । यदश्वा य वास उपस्तृणन्त्यधीवासं या हिर-
 ण्यान्यस्मै । सन्दानमवन्तं पक्षीशं प्रिया देवेष्वा
 यामयन्ति^(५) । यत्ते सादे महसा श्रूक्षतस्य पाष्णिंया
 वा कश्यथा ॥ २ ॥

वा तुतोदं सुचेव ता हविषो अध्वरेषु सर्वा ता ते
 ब्रह्मणा हृदयामि^(१) । अतुस्त्रिंशद्वाजिनो देवबन्धो-
 वैक्कीरश्वस्य स्वधितिः समेति । अष्टिद्रा गाचा वयुना
 कृषोत परुष्यहरनुद्युध्या वि शस्त^(२) । एकस्त्वष्टुरश्वस्या
 विशस्ता द्वा यन्तारा भवतस्तद्वर्तुः । या ते
 गाचाणामृतया कृणोमि ता ता पिण्डानां प्रजुहो-
 म्यमौ^(३) । मा त्वा तयत् ॥ ३ ॥

प्रिय आत्माऽपियन्तं मा स्वधितिस्तनुव आ ति-
ष्ठपत्ते । मा ते यद्भुरविशस्तातिहाय छिद्रा गाचा-
स्थसिना मिथु कः^(८) । न वा उवेतन् म्रियसे न
रिष्यसि देवाः इदैषि पृथिभिः सुगेभिः हरी ते युञ्जा
पृषती अमृतामुपास्थाद्वाजी धुरि रासंभस्य^(९) । सु-
गन्धं ने वाजी स्वश्रियं पुंसः पुत्राः उत् विश्वापुषः
रयि । अनागास्त्वन्नो अदितिः कृणोतु क्षत्रं नो अश्वो
वनताः हविष्मान्^(१०) ॥ ४ ॥

घासिं । कश्या । तपत् । रयिं । नव च ॥ ६ ॥

इति तैतिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे षष्ठप्रपाठके
नवमोऽनुवाकः ॥०॥

अश्वन् । य इमा । उदेनं । आशुः शिशानः । प्राचीं ।
जीमूतस्य । यदक्रन्दः । मा नो मिचः । ये वाजिनं ।
नव ॥ ६ ॥

अश्वन्^(१-१) । मनोयुजं^(२-१) । प्राचीमनु^(३-१) । शर्म
यच्छतु^(४-१) । तेषामभिगूतिः^(५-१) । षट्चत्वारिंशत्* ॥
॥ ४६ ॥

समाप्तः षष्ठः प्रपाठकः ॥०॥

॥०॥ हरिः ओम् ॥०॥

* प्रथमे ५ । द्वितीये ६ । तृतीये ८ । चतुर्थे ५ । पञ्चमे ६ । षष्ठे ७ ।
सप्तमे ५ । अष्टमे ८ । नवमे ८ । समष्टिः ४६ ॥

अष्टमेऽनुवाके पूर्वाणुवाकवदशसोमीयाः केचिन्नन्वा उक्ताः ।
 अथ नवमेऽवशिष्टा अश्वसोचमन्वा उच्यन्ते । तत्र प्रथमाष्टवमाह,—
 “ये वाजिनं परिपश्यन्ति पक्वं य ईमाहुः सुरभिर्निर्हरेति । ये
 चार्वतो मांसमभिचामुपासत उतो तेषामभिगूर्त्तिर्न इन्वतु^(१)” इति ।
 ‘ये’ (पुरुषाः) ‘वाजिनम्’ (एतमश्वं) ‘पक्वं’ (पाकं प्राप्तं) ‘परिपश्यन्ति’
 (परित आगत्य आदरेण पश्यन्ति) ; ‘ये’ ‘ई’ (येऽप्यन्ये) ‘सुरभिः’
 (सुगन्धोऽयमश्वः) अस्मान्निष्कृत्यान्पमाहरेति ‘आहुः’ ; ‘उतो’ (अपि
 च) ‘ये च’ अन्ये ‘अर्वतः’ (अश्वस्य सम्बन्धिनी) ‘मांसमिचाम्’ ‘उपासते’
 (प्रार्थयन्ते) ; ‘तेषां’ सर्वेषाम् ‘अभिगूर्त्तिः’ (सङ्कल्पः) ‘इन्वतु’ (प्राप्नोतु),
 अस्माकं अथसे भवत्वित्यर्थः ।

अथ द्वितीयामाह,—“वशीचर्ण मांसस्य च न्या उखाया या पाचाणि
 यूष्ण आसेचनानि । जम्भण्यापि धाना चरुणामक्षाः सूनाः परि
 भूषण्यश्म^(२)” इति । मांसं पच्यते यस्यामुखायां सा ‘मांसचर्णी’
 तस्या ‘उखाया’ ‘वशीचर्ण’ (नितरामीचर्णम्, आदरेण दर्शनं) ‘यत्’
 अस्ति, यानि च ‘पाचाणि’ ‘यूष्णा’ (रसस्य) ‘आसेचनानि’ (सर्व्वतः
 सेचकाधारभूतानि), ‘चरुणां’ (मांसादीनां) ‘अपि’ ‘धाना’ (आ-
 खादनपाचाणि), ‘जम्भण्या’ (जम्भरक्षणार्थानि) यानि सन्ति, ‘अक्षाः’
 (मांसलोनाङ्गेनाङ्किताः), ‘सूनाः’ (स्वधितिवेतसन्नाखाद्याः) याः सन्ति,
 तानि सर्वाणि ‘अश्वं’ ‘परि’—भूषयन्ति,—अश्वस्य यत् कार्यं तदेव
 कुर्वन्तीत्यर्थः ।

* (मांसस्यजीनां) इति आ० ४० पु० पाठः ।

अथ तृतीयामाह,—“निक्रमणं निषदनं विवर्तनं यच्च पक्षीज-
मवतः । यच्च पपौ यच्च घ्रासिं जघास सर्वा ता ते अपि देवेभ्यस्तु^(१)”
इति । ‘निक्रमणम्’ (अश्वस्य पादप्रक्षेपस्थानं), ‘निषदनं’ (निवास-
स्थानं) च ‘यत्’ अस्ति; ‘यत्’ अपि ‘अवतः’ (अश्वस्य) ‘पक्षीजं’
(प्राद्वन्धनस्थानं, पादजुषरजो वा) अस्ति, ‘यत्’ अपि उदकं ‘पपौ’,
‘यच्च’ ‘घ्रासिं’ (दण्डादिकं) ‘जघास’ (भक्षितवान्), ‘ते’ (तदीयाः)
‘सर्वा ता’ (तत्सर्वं) ‘देवेषु’ ‘अपि’ ‘अस्तु’ (देवेभ्येव समर्पितं
भवतु) ।

चतुर्थीमाह,—“मा त्वाग्निध्वनयिधूमगन्धिर्मौखा भ्राजन्धभिं
विक्तं जघ्निः । इष्टं वीतमभिगूर्तं वषट्कृतं तं देवासः प्रति गृभ्ण-
न्धयम्^(२)” इति । हे अश्व, त्वां ‘धूमगन्धिः’ (धूमगन्धापादकः)
‘अग्निः’ ‘मा’ ‘ध्वनयित्’ (पाकशब्दोपेतं* मा करोतु);—काष्ठविशेष-
युक्तेन वेगचिदग्निना पक्वम् ओदनादिकं धूमगन्धोपेतं भवति, तथो
दुष्पाकेन कुशब्दं यथा भवति तथा पच्यते, तदुभयमत्र मा भूदिति
त्यर्थः । किञ्च, ‘भ्राजन्ती’ ‘उखा’ (सम्यक् तप्ता खासी) ‘मा’ ‘अग्निं’
‘विक्तं’ (अतिपाकेनाभितो विक्तं विदग्धं मा करोतु) । त्वं तु ‘जघ्निः’
(आघ्राणयोग्यः, सुगन्धः) भवेति शेषः । ‘इष्टं’ (अत्यन्तच्छ्राविषयः),
‘वीतं’ (कान्तं रमणीयपाकं) ‘अभिगूर्तं’ (देवयोग्यमस्त्विति यजमानैः
सङ्कल्पितं), ‘वषट्कृतं’ (वषट्कारेण प्रदत्तम्), ‘अश्वं’ देवाः ‘प्रति-
गृभ्णन्ति’ (स्वीकुर्वन्तु) ।

* “पाकं शब्दोपेतं” इति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

अथ पञ्चमीमाह,—“यदस्या वास उपसृण्वधीवासं वा
हिरण्मन्यसौ । सन्दानमर्वन्तं पक्षीञ्चं प्रिया देवेष्वा यामयन्ति^(१)”
इति । इत्यमानस्य अमस्य अधस्तादस्त्रसुपरिष्ठाच्च किञ्चिदस्त्रं प्र-
सारयन्ति, तदस्य वासःशब्देनाधीवासशब्देनोच्यते* ‘यत्’ ‘वासः’ अस्यार्थं
‘उपसृण्वन्ति’ (अधः सम्प्रसारयन्ति), यच्च ‘अधिवासम्’ उपरि
आच्छादयन्ति, यानि चान्यानि हिरण्मत्यादीनि ‘असौ’ (अस्यार्थं)
सम्पादितानि, ‘अर्वन्तं’ (अर्वतोऽमस्य) यत् ‘सन्दानं’ (बन्धनसाधनं
दानं), यच्च ‘पक्षीञ्चं’ (पादबन्धनस्थानगता रज्जुः) तानि सर्वाणि
‘देवेषु’ प्रियाणि भूत्वा ‘आ’—‘यामयन्ति’ (सर्वतः प्रसारयन्तु) ।

अथ षष्ठीमाह,—यस्मै सादे महसा शूङ्गतस्य पार्थिषा वा
कन्नया वा तुतोद । सुषेव ता इविषो अध्वरेषु सर्वा ता ते ब्रह्मणा
सूदयामि^(१)” इति । हे अश्व, तव ‘सादे’ (गमने) ‘शूङ्गतस्य’
(शूङ्कारो ध्वन्यनुकरणं, प्रौढस्याश्वस्य ग्रीष्मगमने शूङ्कारो जायते,
तद्युक्तस्य) ग्रीष्मगमनाय उपर्यारूढः ‘पार्थिषा’ (स्वकीयया पादपृष्ठ-
भागेन) हस्तपृष्ठतया ‘कन्नया’ ‘वा’ ‘तुतोद’ (यथा चकार) । ‘ते’
(तदीयं) ‘सर्वा’ ‘ता’ (तत्सर्वं) ‘ब्रह्मणा’ (मन्त्रेण) ‘सूदयामि’ (जुहोमि) ।
तच्च दृष्टान्तः,—‘अध्वरेषु’ इविःसम्बन्धीनि तानि सर्वाणि आख्यादि-
विज्ञैश्चरूपाणि ‘सुषेव’ (यथा सुखा आज्यं जुहति तदत्) ।

सप्तमीमाह,—“चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देवबन्धोर्वक्षीरस्य स्तधितिः

* “वासःशब्देन अधीवासः । शब्देनोच्यते” इत्येवं सर्वत्र पाठः । अतो-
ऽनुमिनोमि सर्वान्धेवास्त्रसदधिगतानि पुस्तकानि एकादशमूलकानीति ।

† अथ ‘महसा’ इत्यस्य व्याख्या पतितेव कथ्यते ।

समेति । अष्टिद्रा गाचा वयुना कृणोत पद्व्यहरनुद्युष्या विव्रस्त^(७)” इति । ‘वाजिनः’ (अश्वसाधनस्य) ‘देवबन्धाः’ (देवप्रियस्य), देवार्थं वध्यमानस्य) ‘अश्वस्य’ सम्बन्धिनीः ‘वंकीः’ (वक्राणि, पार्श्वद्वयगतानि अस्त्रीनि) एकैकस्मिन् पार्श्वे सप्तदशेत्येवं चतुस्त्रिंशत्संख्याकाः; अन्यस्य तु पञ्चोः षड्विंशतिरेव । अतः सावधाना ‘स्वधितिः’ अश्वं ‘समेति’ (सङ्गच्छतां); यथा अस्त्रिलेशोऽपि इविधि न मिलति, तथा वियुन-
कीत्यर्थः । हे श्रमितारः, ‘गाचा’ (इदयाद्यङ्गानि) ‘अष्टिद्रा’ ‘वयुना’ (क्षिद्ररहितानि प्रज्ञातानि) यथा भवन्ति, तथा ‘कृणोत’ (कुरुत) । तच्च साधमुपायः,—‘पद्व्यहरनुद्युष्य’ (तत्पर्वानुक्रमेण तत् ईदृशमिति कथमपि ज्ञात्वा) ‘विव्रस्त’ (विव्रसनं कुरुत) ।

अष्टमीमाह,—“एकस्वष्टुरश्वस्या विव्रस्ता द्वा यन्तारा भवत-
स्तथा अर्तुः । वा ते गाचाणामृतुया कृणोमि ता ता पिण्डानां प्रजुहोम्यग्नौ^(८)” इति । ‘त्वष्टुः’ (दीप्तिमतः) ‘अश्वस्य’ ऋतूपलक्षित-
कास्त्रीन ‘एकः’ ‘विव्रस्ता’ (विंसिता) । तथा ‘द्वा’ ‘यन्तारा’ (विशसन-
काले यथा इतस्ततो न चलति, तथा नियामकौ द्वौ) । अत एवान्यत्र आस्तातं,—‘अग्निगुह्यापापस्य उभौ देवानां श्रमितारौ’ इति । हे अश्व, ‘ते’ (तव) ‘गाचाणां’ (यान्यङ्गानि) ‘चतुया’ (चतुर्पलक्षिते तत्तत्काले) ‘कृणोमि’ (उच्छिन्नद्वा), ‘पिण्डानां’ (मांसपिण्डानां मध्ये) ‘ता’ ‘ता’ (तानि तानि अङ्गानि) ‘प्रजुहोमि’ ‘अग्नौ’ (प्रकर्षेण जुहोमि) ।

नवमीमाह,—“मा त्वा तपत् प्रिय आत्माऽपियन्तं मा
स्वधितिसन्नुव आ तिष्ठिपन्ने । मा ते गृध्रुरविव्रस्तातिहाय क्षिद्रा

गात्राण्यसिना मिथु कः(९)” इति । हे अथ, ‘अपियन्तं’ (हरिं विदुष्य देवान् गच्छन्तं) त्वां ‘प्रिय’ ‘आत्मा’ (प्रीतिहेतुर्विषयः) ‘मा’ ‘तपत्’ (सन्नापं मा कार्षीत्) । तथा ‘स्वधितिः’ ‘ते’ ‘तनुवः’ (गात्राणि) ‘मा’ ‘तिष्ठिपत्’ (मा स्थापयतु),—किमप्यङ्गमनवशेषे सर्वं क्षिणत्वित्यर्थः । ‘अविग्रस्ता’ (विग्रसनकौश्लरहितः, केवलं मांसदृष्ट्या-युक्तः) ‘अतिहाय’ (विग्रसनकौश्लरहितप्रकारमतिहृत्) ‘ते’ ‘गात्राणि’ (तवाङ्गानि) ‘असिना’ (ब्रह्मेण) ‘मिथु’ द्विद्राणि ‘मा’ ‘कः’ (मा करोतु) ।

द्वितीयाह,—“न वा उवेतन् विषये न रिच्यसि देवाः इदेषि पथिभिः सुमेभिः । हरी ते युञ्जा पृषती अभूतामुपास्त्रादाजी धुरि रासभस्व(१०)” इति । ब्राह्मणभिन्नानां लौकिकानां दृष्ट्या त्वमेतत् प्रत्यक्षमेव विषये ब्रह्मिष्ठमिहिस्रसे च; ब्राह्मणदृष्ट्या तु ‘न वा उवेतन् विषये’ (एतन्मरत्यमेव न भवति), ‘न’ ‘रिच्यसि’ (नापि ब्रह्मिष्ठमिहिस्रसे), किन्तु ‘सुमेभिः’ ‘पथिभिः’ (सुगममार्गैः) ‘देवान्’ ‘इदेषि’ (देवानेव प्राप्नोषि) । तच्च देवेषु मध्ये इच्छत्वं प्राप्तस्य ‘ते’ ‘हरी’ (हरिनामकावयौ) रथे युक्तौ ‘अभूता’ (सर्वथा भविष्यतः) । एवं तथा मरुद्रूपं प्राप्तस्य ‘ते’ ‘पृषती’ चित्रवर्णे अश्वस्त्रियौ ‘युञ्जा’ ‘अभूता’ (रथे युक्तौ भविष्यतः) । इदानीं ‘रासभस्व’ ‘धुरि’ वर्तमानस्य (गर्दभवद्भारवाहिनः) तव ‘वाजी’ ‘उपास्त्रात्’ (त्वां वोढुं कश्चित् प्रौढाश्वः प्राप्तो भविष्यति) ।

अथैकादशीमाह,—“सुमयं नो वाजी स्वधियं पुष्टसः पुचाः उत विष्ठापुषः रथिं । अनागास्वन्नो अदितिः कृणोतु सन्नं नो

‘अथो वनतां हविष्मान्^(११)’ इति । अर्थ ‘वाजी’ ‘नः’ (अस्माकं) ‘सुगन्धं’ (कल्याणानुसमूहं), ‘स्वस्थि’ (कल्याणानुसमूहं), ‘पुंसः’ ‘पुचान्’ (पुंसस्वस्वत्पुंसस्यपुचान्), ‘उत’ (अपि च) ‘विष्वापुषं’ (विष्वं पोषयितुं) ‘रथि’ (धनं) ‘कृणोतु’ (करोतु) । ‘अदितिः’ इयं सुमिः ‘नः’ (अस्माकं) ‘अनागास्व’ (अपराधराहित्यं) करोतु । ‘हविष्मान्’ (हविःस्वरूपेण निष्पन्नः) अयम् ‘अश्वः’ ‘नः’ (अस्माकं) ‘वज्र’ (वर्षा) ‘वनतां’ (सम्पादयतु) । तदेवमेतेषु त्रिषु अनुवाक्येषु अश्वसोचप्रतिपादकत्वेन अश्वसोमीया मन्त्राः पञ्चत्रिंशत् आचोताः, अवशिष्टास्तु पञ्चमकाण्डे समाशास्यन्ते । तथा च सूत्रकार आह,— ‘क्रमैरत्यक्रमीदित्येताः षट्त्रिंशोऽम्’ इति ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः,—

पञ्चत्रिंशदक्रन्दानुवाक्येषु त्रिषु श्रुताः ।

अश्वसोमीयमन्त्रास्तैरिति षष्ठः समीरितः ॥

अथ मीमांसा,—नवमाध्यायस्य चतुर्थपादे (२अधि०) चिन्तितम् ।

न चतुस्त्रिंशदित्येष निषेधो नियतो न वा ।

निरा पदवदाशः स्यात् नैवकारहतत्वेन ॥

निषेधः प्राप्तिपूर्वोऽतः प्रापकोऽचानुमीयते ।

निषेधप्रापकाभ्याञ्च चतुस्त्रिंशदिकस्यते ॥

अश्वमेधे चयः सवनीयाः पञ्चत्रः श्रुताः,—‘अश्वसूपरो गोमृगसो प्राजापत्यै’ इति ॥ तेऽश्वस्य चतुस्त्रिंशदक्रन्दः, तथा च मन्त्रः

पश्यते,—‘चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देवबन्धोर्विक्रीरन्त्यस्य स्थितिः समेति’
इति । वाजी गन्धर्ववाहको जातिविशेषः । अत एवान्यथावाच्यते,—
‘इथो देवानवहर्द्वाऽसुरान् वाजी गन्धर्वान्मो मनुष्यान्’ इति । देव-
बन्धुः देवानां प्रियः । स्थितिश्चेदगहेतुः ब्रह्ममित्यर्थः । एवं
सति अभिगुप्रेषे विज्ञेयोऽयमावाच्यते,—‘न चतुस्त्रिंशदिति ब्रूयात्
षष्टिं प्रतिरित्येव ब्रूयात्’ इति । सोऽयं ‘चतुस्त्रिंशद्वाजिनः’ इत्या-
दिकाया ऋचः प्रतिषेधो गिरापदनिषेधवञ्जित्यो न तु विकल्पितः,
यथा ‘न गिरा गिरेति ब्रूयादैरं कृत्वोद्ग्रेयम्’ इत्यत्र गिरापदनिषेध-
पुरःसरं इरापदे विहिते सति निषिद्धस्य नित्यं निवृत्तिः, तथा
चतुस्त्रिंशन्मन्त्रनिषेधपुरःसरं षष्टिं ब्रह्मन्त्रे विहिते सति नित्यं निवृत्ति-
निषेधश्चेति चेत् । मैवं । ‘षष्टिं प्रतिरित्येव ब्रूयात्’ इत्येवकारेण विधि-
त्वप्रत्ययबाधात्, षष्टिं प्रतिमन्त्रस्तावच्चोदकप्राप्तत्वाच्च विधेयः, तस्य
चतुस्त्रिंशन्मन्त्रेण अपवादप्रसक्तौ* ‘न चतुस्त्रिंशत्’ इत्यनेन अपवादकं
मन्त्रं प्रतिषिध्य चोदकप्राप्तस्यानपोदितत्वेनां यथापूर्वमवस्थानमनूयत
इत्येवमर्थं सूचयितुमेवकारः प्रयुक्तः । गिरापददृष्टान्तस्तु विषमः,—
अप्राप्तत्वात् इरापदं तत्र विधीयते, तेन च विहितेन पाठप्राप्ते गिरा-
पदे बाधिते च बाधो ‘न गिरा गिरा’ इति निषेधेनानूयते । अतो
दृष्टान्ते निषेधानुवादः, दार्ष्टान्तिके विध्यनुवाद इति महदैषम्यं ।
ननु ‘विधिवाक्यस्य एवकारस्यानुवादत्वे सति ‘न चतुस्त्रिंशत्’
इत्येतस्मिन्निषेधे कृत्स्नवाक्यतात्पर्यात् निषिद्धस्य नित्यनिवृत्तिस्तदव-

* “चतुर्विंशन्मन्त्रेण” इति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

† “चोदकप्राप्तत्वेन” इति आ० ६० पु० पाठः ।

स्व स्यात् । मैवं । प्रापकस्यापि सङ्गावेन निषेधप्राप्तिभ्यां चतुस्त्रिंशन्मन्त्रस्य विकल्पितत्वात् ।

अथोच्यते—‘चतुस्त्रिंशद्वाजिन इत्ययं मन्त्रः केवलं स्वरूपेण पठितः, न त्वस्याग्निगुप्रैषवत् प्रापकं किञ्चिदस्ति’ इति, तन्न प्रापकवचनस्य कल्पनीयत्वात्, अन्यथा प्रसक्त्यभावेन प्रतिषेधानुपपत्तेः । तस्मात् प्रसक्त्येनोपजीव्येनानुमितविधिना प्रत्यक्षनिषेधेन च समान-
वसतया ‘चतुस्त्रिंशत्’ इत्ययं मन्त्रोऽस्यस्याग्निगुप्रैषे विकल्प्यते ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ह्यण्ययजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे षष्ठप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥०॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तकश्रीवीरवृक्ष-
भूपालसाम्राज्यधुरन्धरेण सायनाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशनामकतैत्तिरीययजुःसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे षष्ठः प्रपाठकः
सम्पूर्णः ॥०॥

॥०॥ श्रीगणेशाय नमः ॥०॥

अथ तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

अग्नाविष्णू सजोषसेमा वर्धन्तु वां गिरः द्युन्मै-
र्वाजैभिरागतं^(१) । वाजस्य मे प्रसवस्य मे प्रयत्तिस्य मे
प्रसित्तिस्य मे धीत्तिस्य मे क्रतुस्य मे स्वरस्य मे स्लोकस्य
मे आवस्य मे श्रुत्तिस्य मे ज्योत्तिस्य मे सुवस्य मे प्राणस्य
मेऽपानः ॥ १ ॥

च मे व्यानस्य मेऽसुस्य मे चित्तञ्च म आधीतञ्च मे
वाक् च मे मनस्य मे चक्षुस्य मे ओषञ्च मे दक्षस्य
मे वलञ्च म ओजस्य मे सहस्य म आयुस्य मे जरा च
म आत्मा च मे तनूश्च मे, शर्म च मे वर्म च मेऽङ्गानि
च मेऽस्थानि च मे परूश्चि च मे शरीराणि च मे^(२) ॥
॥ २ ॥

अपानः । तनूश्च मे । अष्टादश च ॥ १ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके
प्रथमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

यस्य निम्नसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्भीमे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

परिषेचनमुख्यास्तु संस्काराः षष्ठ ईरिताः ।

वसोर्धारादयः श्रिष्टाः प्रोच्यन्तेऽस्मिंस्तु सप्तमे ॥

कल्पः, ‘अग्नाविष्णू सजोषसेति चतुर्गृहीतः५ ऊत्वा औदुम्बरोऽ
सुचं व्यायाममानां* मृदाप्रदिग्धां पश्चादासेचनवतीं घृतस्य पूरयित्वा
वाजस्य मे प्रसवस्य मे इति सन्ततां वसोर्धारां जुहोत्यामन्त्रसमा-
पनात् इति। अत्र हि एकादशभिरनुवाकैर्मन्त्रः† समाप्यते । चतुर्गृहीत-
होममन्त्रपाठस्तु,—“अग्नाविष्णू सजोषसेमा बर्हन्तु वां गिरः ।
युचैर्वाजेभिरागतम्(१)” इति । हे ‘अग्नाविष्णू’, युवां ‘सजोषसा’
(समानप्रीती भवतः) । ‘वां’ (युवयोः) ‘इमा’ ‘गिरः’ (स्तुतिरूपा वाचः)
‘बर्हन्तु’ (वृद्धिं प्राप्नुवन्तु) । युवामपि ‘युचैः’ (धनैः) ‘वाजेभिः’
(अस्त्रैश्च युक्तैः) ‘आगतं’ (दृष्टागच्छतम्) ।

अथैकादशानुवाकात्मको मन्त्र उच्यते । अनुवाकभेदस्त्वयज्ञसंयुक्ते
कर्माणि पृथक्पृथक्त्वेनानुष्ठेयत्वादुपपद्यते । तत्र प्रथमानुवाकपाठस्तु,—
“वाजस्य मे प्रसवस्य मे प्रयतिस्य मे प्रसितिस्य मे धीतिस्य मे क्रतुस्य
मे स्वरस्य मे श्लोकस्य मे आवस्य मे श्रुतिस्य मे ज्योतिस्य मे सुवस्य
मे प्राणस्य मेऽपानस्य मे व्यानस्य मेऽसुस्य मे चित्तस्य मे आधीतस्य
मे वाक् च मे मनस्य मे चक्षुस्य मे श्रोत्रस्य मे दक्षस्य मे बलस्य मे

* ‘मात्री’ इति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

† ‘मन्त्रसमाप्यते’ इति सर्वत्र पाठो न समीचीनः ।

‘ओजस्य मे सहस्रं म आयुस्य मे जरा च म आत्मा च मे तनूश्च मे ब्रह्मं च मे वर्मं च मेऽङ्गानि च मेऽस्त्रानि च मे पङ्कषि च मे शरीराणि च मे^(१)’ इति । ‘वाजः’ अश्वः । ‘च’-इन्द्रो वक्ष्यमाण-द्रव्यापेक्षया समुच्चयार्थः । ‘मे’ (मम) कल्पतामितिपदं दत्तमानुवाके वक्ष्यमाणं सर्वज्ञानुषज्यते, सम्पद्यतामित्यर्थः । ‘प्रसवः’ अन्नस्याभ्यनु-ज्ञानं । ‘प्रयतिः’ शृङ्गिः । ‘प्रसितिः’ बन्धनम् (अन्नविषयौत्सुक्यं) । ‘धीतिः’ अन्नधारणं । ‘क्रतुः’ अन्नहेतुरर्थज्ञः । ‘स्वरः’ मन्त्रगत उदात्तादिः । ‘श्लोकः’ स्तुतिः । ‘आवः’ आवयिद्वत्त्वसामर्थ्यं । ‘श्रुतिः’ अवयवसामर्थ्यं । ‘व्योतिः’ प्रकाशः । ‘सुवः’ स्वर्गः । ‘प्राणापानव्यानाः वायुवृत्तिविशेषाः । ‘असुः’ तद्गुत्तिमान् वायुः । ‘चित्तं’ मनोजन्मं ज्ञानं । ‘आधीतं’ तेन ज्ञानेन सर्वदा विषयीकृतं द्रव्यं । वागादय-सत्त्वारः प्रसिद्धाः । ‘दक्षः’ ज्ञानेन्द्रियगतं कौशलं । ‘बलं’ कर्मेन्द्रिय-गतं सामर्थ्यं । ‘ओजः’ बलहेतुरष्टमधातुः । ‘सहः’ वैरिविषयमभि-भवितृत्वं । ‘आयुः’ प्रसिद्धं । ‘जरा’ आयुषो बलीपक्षितादिपर्यन्तत्वं । ‘आत्मा’ आत्मास्त्वप्रसिद्धः परमात्मा । ‘तनूः’ शोभनसन्निवेशं वपुः । ‘ब्रह्मं’ सुखं । ‘वर्मं’ शरीररक्षकं कवचादि । ‘अङ्गानि’ सम्पूर्णा अवयवाः । ‘अस्त्रानि’ यथास्त्रानं स्त्रितान्यस्त्रीनि । ‘पङ्कषि’ अङ्गुल्यादिपङ्काणि । ‘शरीराणि’ पूर्वमनुक्ताः शरीरावयवाः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

ज्यैष्ठ्यञ्च म आधिपत्यञ्च मे मन्युश्च मे भामश्च मे
 ऽमश्च मेऽम्भश्च मे जेमा च मे महिमा च मे वरिमा च
 मे प्रथिमा च मे वर्षा च मे द्राघुया च मे वृद्धञ्च
 मे वृद्धिश्च मे सत्यञ्च मे अद्वा च मे जगञ्च ॥ १ ॥

मे धनञ्च मे वशश्च मे त्विषिश्च मे क्रीडा च मे
 मोदश्च मे जातञ्च मे जनिष्यमाणञ्च मे सूक्तञ्च मे
 सुकृतञ्च मे वित्तञ्च मे वेद्यञ्च मे भूतञ्च मे भविष्यञ्च
 मे सुगञ्च मे सुपथञ्च म ऋद्धञ्च म ऋद्धिः, च मे
 क्लृप्तञ्च मे क्लृप्तिश्च मे मतिश्च मे सुमतिश्च मे ॥ २ ॥

जगञ्च । ऋद्धिः । चतुर्दश च ॥ २ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके
 द्वितीयोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अथ द्वितीयमाह,—“ज्यैष्ठ्यञ्च म आधिपत्यञ्च मे मन्युश्च मे
 भामश्च मेऽमश्च मेऽम्भश्च मे जेमा च मे महिमा च मे वरिमा च
 मे प्रथिमा च मे वर्षा च मे द्राघुया च मे वृद्धञ्च मे वृद्धिश्च मे
 सत्यञ्च मे अद्वा च मे जगञ्च मे धनञ्च मे वशश्च मे त्विषिश्च
 मे क्रीडा च मे मोदश्च मे जातञ्च मे जनिष्यमाणञ्च मे सूक्तञ्च मे
 सुकृतञ्च मे वित्तञ्च मे वेद्यञ्च मे भूतञ्च मे भविष्यञ्च मे सुगञ्च मे

सुपथं म ऋद्धं म ऋद्धिं मे कृत्तं मे कृप्तिं मे मतिं मे
 सुमतिं मे” इति । ‘ज्यैष्ठ्यं’ प्रब्रह्मतमत्वं । ‘आधिपत्यं’ स्वामित्वं ।
 ‘मन्यु-भाम’-शब्दैः क्रोधावान्तरविशेषवाचिनौ,—एको मानसः, अपरो
 क्षमादिलिङ्गजन्यो वाङ्मनः । ‘अमः’ अप्रमेयत्वं, विरोधिभिरित्युक्त्या
 परिच्छेत्तुमशक्यत्वं । ‘अन्धः’ ज्ञेयमाधुर्योपेतमुदकं । ‘जेमा’ जय-
 सामर्थ्यं । ‘महिमा’ महत्त्वं, जयसम्पादितधनादिसम्पत्तिः । ‘वरिमा’
 वरणीयत्वं, पूज्यत्वं । ‘प्रथिमा’ मृद्वेचादिविस्तारः । ‘वर्ष्मा’ पुत्र-
 पौत्रादिशरीराणि । ‘द्राघुथा’ पुत्रपौत्रादिविषयः । दीर्घत्वं, अविच्छिन्ना
 सन्ततिरित्यर्थः । ‘वृद्धं’ प्रभूतमन्नं धनञ्च । ‘वृद्धिः’ विद्यादिगुणै-
 रत्कर्षः । ‘सत्यं’ यथार्थभाषणं । ‘अद्धा’ परलोकोऽस्तीति बुद्धिः ।
 ‘जगत्’ जङ्गमाजङ्गमात्मकं । ‘धनं’ स्वर्णादि । ‘वन्नः’ सर्वस्वाधीनत्वं ।
 ‘लिपिः’ शरीरकान्तिः । ‘क्लीडा’ अक्षय्यतादिः । ‘मोदः’ तज्जन्मा
 हर्षः । ‘जातं’ पूर्वसिद्धमपत्यं । ‘अनिव्यमाणं’ भविष्यदपत्यं । ‘सूक्तम्’
 ऋक्समूहः । ‘सुहृत्’ तज्जन्यमपूर्वं । ‘विप्तं’ पूर्वलब्धं । ‘वेद्यं’ इतः परं
 लब्धव्यं द्रव्यजातं । ‘भूतं’ पूर्वसिद्धं ज्ञेयादि । ‘भविष्यत्’ सम्पत्त्यमानं ।
 ‘सुगं’ सुष्ठु गन्तव्यं, बन्धुजनयुक्त्यामान्तरादि । ‘सुपथं’ शोरादिरहितो
 मार्गः । ‘ऋद्धं’ वर्द्धितं धनादिकं । ‘ऋद्धिः’ अनुष्ठितकर्मफलं ।
 ‘कृत्तं’ समर्थं, स्वकार्यक्षमं द्रव्यं । ‘कृप्तिः’ स्वकीयसामर्थ्यं । ‘मतिः’
 पदार्थमाचनिस्ययः । ‘सुमतिः’ दुर्घटराजकार्यनिस्ययः ॥

इति साधनाचार्यश्रिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे दृष्टव्यम्:-
 संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥०॥

शञ्च मे मयञ्च मे प्रियञ्च मेऽनुकामञ्च मे कामञ्च
मे सौमनसञ्च मे भद्रञ्च मे अयञ्च मे वस्यञ्च मे
यशञ्च मे भगञ्च मे द्रविणञ्च मे यन्ता च मे धर्ता च
मे क्षेमञ्च मे धृतिञ्च मे विश्वञ्च ॥ १ ॥

मे मह्यञ्च मे संविञ्च मे ज्ञाञ्च मे सूयञ्च मे प्रसूयञ्च
मे सीरञ्च मे ल्यञ्च म ऋतञ्च मेऽमृतञ्च मेऽयक्ष्णञ्च
मेऽनामयञ्च मे जीवातुञ्च मे दीर्घायुत्वञ्च मेऽनमिचञ्च
मेऽभयञ्च मे सुगञ्च मे शयनं, च मे सृषा च मे
सुदिनञ्च मे ॥ २ ॥

विश्वञ्च । शयनम् । अष्टौ च ॥ ३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके
तृतीयोऽनुवाकः ॥०॥

द्वतीयमाह,—“अञ्च मे मयञ्च मे प्रियञ्च मेऽनुकामञ्च मे कामञ्च
मे सौमनसञ्च मे भद्रञ्च मे अयञ्च मे वस्यञ्च मे यशञ्च मे भगञ्च
मे द्रविणञ्च मे यन्ता च मे धर्ता च मे क्षेमञ्च मे धृतिञ्च मे
विश्वञ्च मे मह्यञ्च मे संविञ्च मे ज्ञाञ्च मे सूयञ्च मे प्रसूयञ्च मे
सीरञ्च मे ल्यञ्च म ऋतञ्च मेऽमृतञ्च मेऽयक्ष्णञ्च मेऽनामयञ्च मे
जीवातुञ्च मे दीर्घायुत्वञ्च मेऽनमिचञ्च मेऽभयञ्च मे सुगञ्च मे शयनञ्च

मे सूषा च मे सुदिनञ्च मे” इति । ‘शं’-शब्द ऐहिकसुखवाची ।
‘मयः’-शब्द आमुष्मिकसुखवाची । ‘प्रियं’ प्रीतिकारणं वस्तु ।
‘अनुकामः’ अनुकूलत्वनिमित्तेन काम्यमानः पदार्थः । एतदुभयम्
ऐहिकमेव तारतम्योपेतं । ‘कामः’ आमुष्मिकः स्वर्गादिः । ‘सौमनसः’
मनःस्वास्थ्यकरो बन्धुवर्गः । ‘भद्रं’ कल्याणं, इह लोके रमणीयं ।
‘श्रेयः’ परलोकहितं । ‘वस्यः’ निवासहेतुर्गवादिः । ‘यज्ञः’ कीर्तिः ।
‘भगः’ सौभाग्यं । ‘द्रविणं’ धनं । ‘यन्ता’ नियामक आचार्यादिः ।
‘धर्मा’ पोषकः पित्रादिः । ‘क्षेमः’ विद्यमानधनस्य रक्षणशक्तिः ।
‘धृतिः’ धैर्यम्, आपद्यपि निश्चलत्वं । ‘विश्वं’ सर्वजनानुकूल्यं । ‘महः’
पूजा । ‘सम्बित्’ वेदशास्त्रादिविज्ञानं । ‘ज्ञाञ्च’ ज्ञापयितृत्वसामर्थ्यं ।
‘सूः’ पुत्रादिप्रेरणसामर्थ्यं । ‘प्रसूः’ भृत्यादिप्रेरणसामर्थ्यं । ‘शीरं’
लाङ्गलादिकृषिसाधनसम्पत्तिः । ‘लयः’ तत्प्रतिबन्धनिवृत्तिः । ‘कृतं’
यज्ञादिकर्म । ‘अमृतं’ तत्फलं । ‘अयच्छं’ राजयक्षादिप्रबलव्याधिराक्षित्यं ।
‘अनामयत्’ ज्वरादिभिरोष्याध्याद्यल्पव्याधिराक्षित्यं । ‘जीवातुः’
जीवनकारणं व्याधिपरिहारार्थमौषधं । ‘दीर्घायुत्वं’ अपमृत्युराक्षित्यं ।
‘अगमित्रं’ वैरिराक्षित्यं । ‘अभयं’ भयराक्षित्यं । ‘सुगं’ शोभनगमनं,
सर्वैरङ्गीकृताचरणमित्यर्थः । ‘शयनं’ शय्योपधानादिसम्पत्तिः । ‘सूषा’
स्नानसन्ध्यावन्दनादियुक्तः शोभनः प्रातःकालः । ‘सुदिनं’ यज्ञदाना-
ध्ययनादियुक्तं शुक्लञ्च दिनम् ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ० ॥

ऊर्क् च मे स्रुता च मे पयश्च मे रसश्च मे घृतश्च
मे मधु च मे सग्धिश्च मे सपीतिश्च मे हविश्च मे
दृष्टिश्च मे जैचश्च म औद्भिद्यश्च मे रयिश्च मे रायश्च
मे पुष्टश्च मे पुष्टिश्च मे विभु च ॥ १ ॥

मे प्रभु च मे बहु च मे भूयश्च मे पूर्णश्च मे पूर्ण-
तरश्च मे क्षितिश्च मे कूयवाश्च मेऽन्नश्च मेऽक्षुश्च मे
व्रीहयश्च मे यवाश्च मे माषाश्च मे तिलाश्च मे
मुद्गाश्च मे खल्वाश्च मे गोधूमाश्च मे मसुराः, च मे
प्रियङ्गवश्च मेऽणवश्च मे श्यामाकाश्च मे नीवाराश्च मे ॥
॥ २ ॥

विभु च । मसुराः । चतुर्दश च ॥ ४ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके
चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ० ॥

चतुर्थमाह,—“ऊर्क् च मे स्रुता च मे पयश्च मे रसश्च मे
घृतश्च मे मधु च मे सग्धिश्च मे सपीतिश्च मे हविश्च मे दृष्टिश्च मे
जैचश्च म औद्भिद्यश्च मे रयिश्च मे रायश्च मे पुष्टश्च मे पुष्टिश्च मे
विभु च मे प्रभु च मे बहु च मे भूयश्च मे पूर्णश्च मे पूर्णतरश्च मे
क्षितिश्च मे कूयवाश्च मेऽन्नश्च मेऽक्षुश्च मे व्रीहयश्च मे यवाश्च मे
माषाश्च मे तिलाश्च मे मुद्गाश्च मे खल्वाश्च मे गोधूमाश्च मे

मसुरास्य मे प्रियङ्गवस्य मेऽण्वस्य मे श्यामाकास्य मे नीवारास्य मे” इति । ‘जर्क्’ अन्नसामान्यं । ‘सुनृता’ प्रियोक्तिः । पयःप्रभृतयः अन्नविशेषाः । ‘पयः’ क्षीरं । ‘रसः’ तत्तत्त्वं सारं । घृतमधुनी प्रसिद्धे । ‘सग्धिः’ बन्धुभिः सह भोजनमित्यर्थः । तथा ‘सपीतिः’ सहपानं । कृषिवृष्टी अन्नहेतुत्वेन प्रसिद्धे । ‘जैत्रं’ जयश्रीलं सुचेच-
मित्यर्थः । ‘शैद्भिः’ उद्भिदां तरुगुल्मादीनामुत्पत्तिः । ‘रयिः’ सुवर्णं । ‘रायः’ मणिमुक्तादिः । ‘पुष्टं’ पूर्वोक्तमेव सुवर्णमनिसमृद्धं । ‘पुष्टिः’ शरीरपोषः । विभादयोः क्षित्यन्ता धान्यविषया उत्तरोत्तरा-
भिवृद्धयः सप्तापि तारतम्येन द्रष्टव्याः ; न केवलं प्रवृद्धान्येव धान्यानि किन्तु अस्यान्यपीत्युच्यते* । ‘कूयवाः’ कुक्षितयवाः । ‘अन्नं’ प्रसिद्धं । ‘अकुत्’ अन्नसाध्यः सुत्परिहारः । ग्रीहियवमाष-
तिलमुद्गाः प्रसिद्धाः । ‘खणाः’ सुद्वेभ्योऽपि स्तूलवीजाः । ‘गोधूमाः’ प्रसिद्धाः । ‘मसुराः’ सुद्ववत्सूपहेतवः । ‘प्रियङ्गवः’ प्रसिद्धाः† । ‘अण्वः’ सूक्ष्मब्राह्मणः । ‘श्यामाकाः’ साम्यधान्यविशेषाः । ‘नीवाराः’ चारणाः ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्ययजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ० ॥

* ‘इत्युच्यन्ते’ इति आदर्शपुस्तकपाठः ।

† ‘प्रसिद्धः’ इति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

अश्मा च मे मृत्तिका च मे गिरयश्च मे पर्वताश्च
मे सिकताश्च मे वनस्पतयश्च मे हिरण्यश्च मे ऽयश्च मे
सीसश्च मे अपुश्च मे श्यामश्च मे लोहश्च मे ऽग्निश्च मे
आपश्च मे वीरुधश्च मे ओषधयश्च मे छष्टपच्यश्च ॥ १ ॥

मे ऽछष्टपच्यश्च मे ग्राम्याश्च मे पशव आरण्याश्च
यज्ञेन कल्पन्तां वित्तश्च मे वित्तश्च मे भूतश्च मे
भूतिश्च मे वसु च मे वसतिश्च मे कर्म च मे शक्तिश्च
मे ऽर्थश्च मे एमश्च मे इतिश्च मे गतिश्च मे ॥ २ ॥

छष्टपच्यश्च । अष्टाचत्वारिंशश्च ॥ ५ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके
पञ्चमोऽनुवाकः ॥०॥

अथ पञ्चममाह,—“अश्मा च मे मृत्तिका च मे गिरयश्च मे
पर्वताश्च मे सिकताश्च मे वनस्पतयश्च मे हिरण्यश्च मे ऽयश्च मे
सीसश्च मे अपुश्च मे श्यामश्च मे लोहश्च मे ऽग्निश्च मे आपश्च मे
वीरुधश्च मे ओषधयश्च मे छष्टपच्यश्च मे अछष्टपच्यश्च मे ग्राम्याश्च मे
पशव आरण्याश्च यज्ञेन कल्पन्तां वित्तश्च मे वित्तश्च मे भूतश्च मे
भूतिश्च मे वसु च मे वसतिश्च मे कर्म च मे शक्तिश्च मे ऽर्थश्च मे एमश्च
मे इतिश्च मे गतिश्च मे” इति । ‘अश्मादयः’ प्रसिद्धाः । ‘श्यामं’ कृष्णायसं ।
‘लोहं’ कांस्यताम्रादि । ‘अग्न्यादयः’ प्रसिद्धाः । ग्राम्यारण्यपशवो

‘यज्ञेन’ निमित्तभूतेन ‘कल्पन्ता’ (समर्था भवन्तु) । पूर्वं सत्यं
 ‘वित्तं’ । ‘वित्तिः’ भाविष्ठाभः । ‘भूतम्’ ऐश्वर्योपेतं पुत्रादिकं ।
 ‘भूतिः’ स्वकीयम् ऐश्वर्यादिकं । ‘वसु’ निवाससाधनं गवादिकं ।
 ‘वसतिः’ निवासाधारो गृहादिः । ‘कर्म’ अग्निहोत्रादि* । ‘व्रक्तिः’
 तदनुष्ठानसामर्थ्यं । ‘अर्थः’ प्रयोजनविशेषः । ‘एतः’ एतत्त्वं प्राप्तव्यं
 सुखं । ‘इतिः’ अयम् इष्टप्राप्नुपायः । ‘गतिः’ इष्टप्राप्तिः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
 संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अग्निश्च म इन्द्रश्च मे सोमश्च म इन्द्रश्च मे सविता
 च म इन्द्रश्च मे सरस्वती च म इन्द्रश्च मे पूषा च म
 इन्द्रश्च मे वृहस्पतिश्च म इन्द्रश्च मे मित्रश्च म इन्द्रश्च
 मे वरुणश्च म इन्द्रश्च मे त्वष्टा च ॥ १ ॥

म इन्द्रश्च मे धाता च म इन्द्रश्च मे विष्णुश्च म
 इन्द्रश्च मे ऽश्विनौ च म इन्द्रश्च मे मरुतश्च म इन्द्रश्च
 मे विश्वे च मे देवा इन्द्रश्च मे पृथिवी च म इन्द्रश्च
 मे ऽन्तरिक्षश्च म इन्द्रश्च मे द्यौश्च मे इन्द्रश्च मे दिशश्च

* ‘अग्निहोत्रादिः’ इत्यादर्शपुस्तकपाठः ।

† सुखमिति इ० पू० पाठः । मुख्यमिति आदर्शपुस्तकपाठः ।

म इन्द्रश्च मे मूर्धा च म इन्द्रश्च मे प्रजापतिश्च म
इन्द्रश्च मे ॥ २ ॥

त्वष्टा च । द्यौश्च मे । एकविंशतिश्च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके
षष्ठोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अथ षष्ठानुवाकमाह,—“अग्निश्च म इन्द्रश्च मे सोमश्च म इन्द्रश्च
मे सविता च म इन्द्रश्च मे सरस्वती च म इन्द्रश्च मे पूषा च म
इन्द्रश्च मे वृहस्पतिश्च म इन्द्रश्च मे मित्रश्च म इन्द्रश्च मे वरुणश्च
म इन्द्रश्च मे त्वष्टा च म इन्द्रश्च मे धाता च म इन्द्रश्च मे विष्णुश्च
म इन्द्रश्च मेऽश्विनौ च म इन्द्रश्च मे मरुतश्च म इन्द्रश्च मे विश्वे च
मे देवा इन्द्रश्च मे पृथिवी च म इन्द्रश्च मेऽन्तरिक्षश्च म इन्द्रश्च मे
द्यौश्च म इन्द्रश्च मे दिशश्च म इन्द्रश्च मे मूर्धा च म इन्द्रश्च मे
प्रजापतिश्च म इन्द्रश्च मे” इति । अन्यादयः प्रसिद्धा देवताः ।
तैः सर्वैः सह समभागोपेतत्वादिन्द्र एकैकया सह पश्यते । दिक्-
शब्देन प्राच्याद्यास्तस्य उच्यन्ते । मूर्द्धशब्देन चोर्द्धा दिक् । सा च
मुख्यत्वाभिप्रायेण पृथङ्निर्दिष्टा ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अ॒श्व॒मे॒ र॒श्मि॒मेऽदा॒भ्य॒मेऽधि॒पति॒ म
 उपा॒श्व॒मेऽन्तर्या॒मश्च॒ म ऐन्द्र॒वाय॒वश्च॒ मे मै॒त्राव॒रुण॒श्च
 म आ॒ग्नि॒श्च मे॒ प्रति॒प्र॒स्थान॑श्च॒ मे शु॒क्रश्च॒ मे म॒न्यी च॑
 म आ॒ग्रय॑णश्च॒ मे वैश्व॒दे॒वश्च॒ मे भ्रु॒वश्च॒ मे वैश्वान॒रश्च॒ म
 ऋ॒तु॒ग्र॒हाश्च॑ ॥ १ ॥

मेऽति॒ग्रा॒ह्याश्च॒ म ऐन्द्रा॒ग्रश्च॒ मे वैश्व॒दे॒वश्च॒ मे
 मरु॒त्व॒तीया॑श्च॒ मे मा॒हेन्द्र॑श्च॒ म आ॒दि॒त्यश्च॒ मे सा॒वि॒त्रश्च॑
 मे सा॒र॒स्व॒तश्च॒ मे पौ॒ष्णश्च॒ मे पा॒त्नीव॒तश्च॒ मे ह॒रि॒-
 यो॒ज॒नश्च॑ मे ॥ २ ॥

ऋ॒तु॒ग्र॒हाश्च॑ । चतु॒स्त्रि॒ंशश्च॑ ॥ ७ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके
 सप्तमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अथ सप्तमीमाह,—“अ॒श्व॒मे॒ र॒श्मि॒मेऽदा॒भ्य॒मेऽधि॒-
 पति॒ म उपा॒श्व॒मेऽन्तर्या॒मश्च॒ म ऐन्द्र॒वाय॒वश्च॒ मे मै॒त्राव॒रुण॒श्च
 म आ॒ग्नि॒श्च मे॒ प्रति॒प्र॒स्थान॑श्च॒ मे शु॒क्रश्च॒ मे म॒न्यी च॑ म आ॒ग्रय॑णश्च
 मे वैश्व॒दे॒वश्च॒ मे भ्रु॒वश्च॒ मे वैश्वान॒रश्च॒ म ऋ॒तु॒ग्र॒हाश्च॑ मेऽति॒ग्रा॒ह्याश्च॒
 म ऐन्द्रा॒ग्रश्च॒ मे वैश्व॒दे॒वश्च॒ मे मरु॒त्व॒तीया॑श्च॒ मे मा॒हेन्द्र॑श्च॒ मे
 आ॒दि॒त्यश्च॒ मे सा॒वि॒त्रश्च॑ मे सा॒र॒स्व॒तश्च॒ मे पौ॒ष्णश्च॒ मे पा॒त्नीव॒तश्च॒
 मे ह॒रि॒यो॒ज॒नश्च॑ मे” इति । अंशदयः सोमग्रहविशेषाः सोमग्रहणे

प्रसिद्धाः । अदाभ्याख्यस्यैव ग्रहस्य ग्रहादर्शनात् गृह्यमाणत्वदर्शा
पृथक्कृत्य रश्मिग्रन्धेन निर्दिश्यते, रश्मीनान्तु तद्ग्रहणसाधनत्वात् ।
तथा च तद्ग्रहणमन्त्रः पथ्यते*,—‘शुक्रं ते शुक्रेण गृह्याम्यङ्गो रूपेण
सूर्यस्य रश्मिभिः’ इति । अधिपतिग्रन्धेन दधिग्रहो विवक्षितः, तस्य
च ज्येष्ठत्वादाधिपत्यं । अत एव श्रूयते,—‘ज्येष्ठो वा एष ग्रहाणाम्’
इति । प्रतिप्रस्थानग्रन्धेन द्विदेवत्यग्रहसहभावी समन्धी प्रतिनिधि-
भावी ग्राह्यो विवक्षितः । भ्रुवाख्यस्यैव ग्रहस्यावनयनदर्शार्था वैश्वानर-
सूक्तपाठात् तदवसन्नो वैश्वानरग्रन्धेनोच्यते । आद्यो वैश्वदेवः प्रातः-
सवनगतः, उत्तरस्तृतीयसवनगतः सारस्वतग्रहोऽभिषेचनीयाख्यविकृतौ
द्रष्टव्यः,—‘सारस्वतं ग्रहं गृह्णाति’ इति तत्रास्मानात् । एवं पूष्णोऽपि
विकृतिगामी द्रष्टव्यः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥०॥

इ॒ध्मश्च॑ मे॒ वर्हि॑श्च॑ मे॒ वेदि॑श्च॑ मे॒ धिष्णि॑याश्च॑ मे॒
सु॒चश्च॑ मे॒ चम॑साश्च॑ मे॒ ग्रावा॑णश्च॑ मे॒ स्वर॑वश्च॑ मे॒
उपर॑वाश्च॑ मे॒ऽधि॒षव॑णो च॒ मे द्रो॑णक॒लुश॑श्च॑ मे॒ वाय॑व्यानि॒

* ‘पथ्यन्ते’ इति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

च मे पूतभृच्च म आधवनीयश्च म आग्नीध्रश्च मे
हविर्धानश्च मे गृहाश्च, मे सदश्च मे पुरोडाशाश्च
मे पचताश्च मेऽवभृथश्च मे स्वगाकारश्च मे ॥ १ ॥

गृहाश्च । षोडश च ॥ ८ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके
अष्टमोऽनुवाकः ॥ * ॥

अथाष्टममाह,—“इभश्च मे वर्हिश्च मे वेदिश्च मे धिष्ण्याश्च
मे क्षुचश्च मे चमसाश्च मे यावाणश्च मे स्वरवश्च म उपरवाश्च मे
अधिववणे च मे द्रोणकलत्रश्च मे वायव्यानि च मे पूतभृच्च म
आधवनीयश्च म आग्नीध्रश्च मे हविर्धानश्च मे गृहाश्च मे सदश्च मे
पुरोडाशाश्च मे पचताश्च मेऽवभृथश्च मे स्वगाकारश्च मे” इति ।
इभादीनि यज्ञाङ्गानि द्रव्याणि यज्ञप्रकरणे प्रसिद्धानि । ‘गृहाः’
पत्नीशालादयः । ‘पचताः’ ग्रामिणादयः । ‘स्वगाकारः’ शंयुवाकः,
तेन हि यथास्मिन् देवतानां हविर्गमनं क्रियते ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे दृष्टव्यजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके अष्टमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अग्निश्च मे घर्मश्च मेऽर्कश्च मे सूर्यश्च मे प्राणश्च मे-
 ऽश्वमेधश्च मे पृथिवी च मे दितिश्च मेऽदितिश्च मे
 द्यौश्च मे शक्ररीरज्जुल्यो दिशश्च मे यज्ञेन कल्पन्ता-
 मृक् च मे साम च मे स्तोमश्च मे यजुश्च मे दीक्षा, च
 मे तपश्च म ऋतुश्च मे व्रतश्च मेऽहोरात्रयोर्दृष्ट्या
 दृष्ट्रयन्तरे च मे यज्ञेन कल्पेताम् ॥ १ ॥

दीक्षा । अष्टादश च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके
 नवमोऽनुवाकः ॥ * ॥

नवममाह,—“अग्निश्च मे घर्मश्च मेऽर्कश्च मे सूर्यश्च मे प्राणश्च
 मेऽश्वमेधश्च मे पृथिवी च मे दितिश्च मेऽदितिश्च मे द्यौश्च मे
 शक्ररीरज्जुल्यो दिशश्च मे यज्ञेन कल्पन्तामृक् च मे साम च मे
 स्तोमश्च मे यजुश्च मे दीक्षा च मे तपश्च मे ऋतुश्च मे व्रतश्च मे
 अहोरात्रयोर्दृष्ट्या दृष्ट्रयन्तरे च मे यज्ञेन कल्पेताम्” इति ।
 अग्निस्वीयमानः । घर्मः प्रवर्गः । ‘इन्द्रायाकवते पुरोडाशम्’ इति
 विहितो यागोऽर्कः । ‘सौर्यं चरम्’ इति विहितो यागः सौर्यः ।
 ‘प्राणाय स्वाहा’ इति विहितो होमः प्राणः । अश्वमेधः प्रसिद्धः ।
 पृथिव्यादयो देवताविशेषाः । शक्ररीः शक्रार्थः । अजुलयः अजुलीवत्
 विराट्पुरुषस्य अवयवस्य विशेषाः । दिशः प्राच्याद्याः । चन्द्रात्
 विदिशोऽपि । ताः सर्वाः ‘मे’ (मदीयेन) ‘यज्ञेन’ ‘कल्पन्तां’
 (स्वस्वव्यापारसमर्थाः भवन्तु) । ऋगादयो मन्त्रविशेषाः । स्तोमः

सामावृत्तिरूपं शोच । दीक्षा यजमानसंस्कारः । तपः पापक्षयार्थम्
 अग्ननादि । चतुर्थं शास्त्रभूतः कालः । व्रतम् एकस्मिन्नादि ।
 चक्षुराचयोः सम्बन्धिनी या वृष्टिः, तथा मदीयं सस्यं कल्पता-
 मिति शेषः । वृष्टद्रव्यकारे सामनी, ते च मदीयेन 'यज्ञेन' 'कल्पेतां'
 (सस्यं यज्ञहारसमर्थं भवेताम्) ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
 संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

गर्भाश्च मे वत्साश्च मे ह्यविश्च मे ह्यवी च मे
 दित्वाट् च मे दित्यौही च मे पञ्चाविश्च मे पञ्चावी
 च मे चिवत्साश्च मे चिवत्सा च मे तुर्यवाट् च मे
 तुर्याही च मे पल्लवाश्च मे पल्लौही च मे उक्षा च मे
 वशा च मे कृषभश्च ॥ १ ॥

मे वेहश्च मेऽनृणां च मे धेनुश्च म आयुर्यज्ञेन
 कल्पतां प्राणो यज्ञेन कल्पतामपानो यज्ञेन कल्पतां
 व्यानो यज्ञेन कल्पतां चक्षुर्यज्ञेन कल्पतां श्रोत्रं यज्ञेन
 कल्पतां मनो यज्ञेन कल्पतां वाग्यज्ञेन कल्पतामात्मा
 यज्ञेन कल्पतां यज्ञो यज्ञेन कल्पतां ॥ २ ॥

कृषभश्च । चत्वारिंशश्च ॥ १० ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके
 दशमोऽनुवाकः ॥ * ॥

अथ दब्रमानुवाकमाह,—“गर्भाश्च मे वत्साश्च मे अश्विश्च मे
 अश्वी च मे दित्यवाद् च मे दित्यौही च मे पञ्चाविश्च मे पञ्चावी
 च मे चित्रवत्सश्च मे चित्रवत्सा च मे तुर्यवाद् च मे तुर्यौही च मे
 पष्ठवाश्च मे पष्ठौही च मे उक्षा च मे वज्रा च मे ऋषभश्च मे
 वेहश्च मेऽनङ्गान् च मे धेनुश्च मे आयुर्यज्ञेन कल्पतां प्राणो यज्ञेन
 कल्पतां अपानो यज्ञेन कल्पतां व्यानो यज्ञेन कल्पतां चतुर्यज्ञेन
 कल्पतां ओत्तं यज्ञेन कल्पतां मनो यज्ञेन कल्पतां वाग्यज्ञेन कल्पतां
 आत्मा यज्ञेन कल्पतां यज्ञो यज्ञेन कल्पताम्” इति । गर्भा वत्साश्च
 प्रसिद्धाः । सार्द्धवत्सरो* वत्सरूपः पुङ्गवस्त्रियविः । तथाविधा गौः
 त्रियवी । द्विसंवत्सर ऋषभो दित्यवाद् । तथाविधा गौर्दित्यौही ।
 सार्द्धद्विसंवत्सर ऋषभः पञ्चाभिः† । तथाविधा गौः पञ्चावी ।
 संवत्सरचयोपेत ऋषभस्त्रियवत्सः । तथाविधा गौस्त्रियवत्सा । सार्द्ध-
 चित्रवत्सर ऋषभस्तुर्यवाद् । तथाविधा गौस्तुर्यौही । चतुःसंवत्सर
 ऋषभः पष्ठवाद्‡ । तथाविधा गौः पष्ठौही । सेचनसमर्थ ऋषभ
 उक्षा । वन्ध्या गौर्वज्रा । उत्तण्णोऽप्यधिकवयस्क ऋषभः । गर्भघातिनी
 गौर्वेहत् । अकटवाही गौरनङ्गान् । नवप्रसूतिका गौर्धेनुः ।
 आयुरादयः प्रसिद्धाः । आत्मा शरीरं । उक्षा आयुरादयो मदीयेन
 यज्ञेन कार्यक्षमा भवन्तु । यज्ञः क्षिप्यमाणोऽश्वमेधादिः, सोऽप्यनेन
 यज्ञेन स्वकार्यक्षमो भवतु ॥

* सार्द्धवत्सर इति पाठो भवितुं युक्तः । एवं “त्रियविः” इत्यत्र ‘त्रिविः’
 इति, “त्रियवी” इत्यत्र च ‘त्र्यवी’ इति पाठो संहितानुसारेण भवितुं युक्तः ।

† एवमेव सर्वत्र पाठः । ‘पञ्चाविः’ इति तु भवितुं युक्तः ।

‡ ‘पष्ठवद्’ इति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छन्दवजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

एका च मे तिस्रश्च मे पञ्च च मे सप्त च मे नव च
म एकादश च मे त्रयोदश च मे पञ्चदश च मे सप्त-
दश च मे नवदश च म एकविंशतिश्च मे त्रयो-
विंशतिश्च मे पञ्चविंशतिश्च मे सप्तविंशतिश्च मे
नवविंशतिश्च म एकचिंशच्च मे त्रयस्त्रिंशच्च ॥ १ ॥

मे चतस्रश्च मेऽष्टौ च मे द्वादश च मे षोडश च
मे विंशतिश्च मे चतुर्विंशतिश्च मेऽष्टाविंशतिश्च मे
द्वाचिंशच्च मे षट्चिंशच्च मे चत्वारिंशच्च मे
चतुश्चत्वारिंशच्च मेऽष्टाचत्वारिंशच्च मे वाजश्च प्रसव-
श्चापिजश्च क्रतुश्च सुवश्च मूर्धा च व्यञ्जियः, च आन्त्यायन-
श्चान्त्यश्च भौवनश्च भुवनश्चाधिपतिश्च ॥ १ ॥

त्रयस्त्रिंशच्च । व्यञ्जियश्च । एकादश च ॥ ११ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके
एकादशोऽनुवाकः ॥ * ॥

एकादशमाह,—“एका च मे तिस्रश्च मे पञ्च च मे सप्त च मे
नव च मे एकादश च मे त्रयोदश च मे पञ्चदश च मे सप्तदश
च मे नवदश च मे एकविंशतिश्च मे त्रयोविंशतिश्च मे पञ्च-

विष्मत्तिष्ठ मे सप्तविष्मत्तिष्ठ मे नवविष्मत्तिष्ठ मे एकचिष्मत्तिष्ठ मे
 चयस्त्रिष्मत्तिष्ठ मे चतस्रस्त्रिष्मत्तिष्ठ मेऽष्टौ च मे द्वादश च मे षोडश च मे
 विष्मत्तिष्ठ मे चतुर्विष्मत्तिष्ठ मेऽष्टाविष्मत्तिष्ठ मे द्वाचिष्मत्तिष्ठ मे
 षट्चिष्मत्तिष्ठ मे चत्वारिष्मत्तिष्ठ मे चतुस्त्रिचत्वारिष्मत्तिष्ठ मेऽष्टाचत्वारिष्मत्तिष्ठ
 मे वाजस्य प्रसवस्य अपिजस्य क्रतुस्य सुवस्य मूर्धा च व्यन्त्रियस्य
 आन्वायनस्यान्वस्य भौवनस्य भुवनस्याधिपतिस्त्विति” इति । एकादिब्रह्माः
 संख्यापराः । वाजादयः सर्वे मम सन्विति श्रेयः । वाचोऽन्नं । प्रसवः
 तस्योत्पत्तिः । अपिजस्तस्यैव पुनःपुनरुत्पत्तिः । षट्ः सङ्ख्यो
 भोगादिविषयः, यागो वा । सुवस्तस्योत्पत्तौ हेतुरादित्यः । अथ वा
 वाजादयः सैवादिमासानां नामविशेषाः, तदानीं ते सर्वे प्रीणन्त्विति
 वाक्यश्रेयः । चकाराः परस्परसमुच्चयार्थाः, अग्निकृत्वादिदेवता-
 समुच्चयार्था वा ।

यथोक्तैकादशानुवाकरूपमन्त्रसार्थं होमविशेषं विधत्ते,—“वसो-
 धारां जुहोति वसोर्मे धाराऽसदिति वै एषा ह्वयते घृतस्य वै
 एनमेवा धाराऽसुभिन् लोके पिब्यमाना उपतिष्ठते” (५।४।८अ० ।
 इति । वसोः (धनस्य) धारा (सान्त्वय) यथा आहुत्या लभ्यते सेवमा-
 हुतिर्वसोर्धारा, तां जुहुयात् । तदेतदुक्तनिर्वचनं सूच्यते,—‘वसोर्मे
 धाराऽसत्’ इत्यादिना । यजमानो वसोर्धारां* जुहोति स प्रथमं मम
 धनस्य नैरन्तर्यं भूयादित्येवं कामयते, ततस्तेन इदमाहुतिर्ह्वयते,
 तेन होमेन एनं यजमानं स्वर्गलोके घृतस्य धारा प्रीणयति,—सेवते ।

तत्र द्रव्यं विधत्ते,—“आज्येन जुहोति तेजो वै आज्यं तेजो

* वरामिति आदर्शादिपुस्तकस्थः पाठो न सम्यक् ।

वसोर्धारा तेजसा एवासौ तेजोऽवदन्धे” (५।४।८३०) इति । सुवर्णा-
दिधनसमूहेरपि घृतवत् तेजोरूपत्वं प्रसिद्धम् ।

कामप्राप्तिहेतुत्वेनापि तामाहुतिं प्रव्रजसति,—“अथो कामा वै
वसोर्धारा कामानेवावदन्धे” (५।४।८३०) इति ।

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां सान्नात्यं विधत्ते,—“यं कामयेत प्राणान् अस्त्र
अस्त्रार्थं विच्छिन्वामिति विद्यात् तस्य जुहुयात्, प्राणानेव अस्त्र अस्त्रार्थं
विच्छिन्नमिति; यं कामयेत प्राणान् अस्त्र अस्त्रार्थं सन्तनुयामिति
सन्ततां तस्य जुहुयात्, प्राणानेव अस्त्र अस्त्रार्थं सन्तनोति” (५।४।
८३०) इति । ‘अस्त्र’ यजमानस्य ‘प्राणान्’ अस्त्रं च विच्छिन्वाम्
इत्येव दिषन् अर्धयुरेत्तं मन्त्रं मध्ये विमृश्य ‘जुहुयात्’ । यस्तु
प्राणानामस्य च सान्नात्यं कामयते, सोऽयं सन्ततामाहुतिं जुहुयात् ।

अथ “वाजस्य मे” इत्यादीनि “अस्रस्य मेऽनुच मे” (४३०)
इत्यादिप्राक्तनानि* चतुस्त्वार्तिंश्चदधिकव्रतसंख्याकानि वाक्यानि ।
तानि द्वादशवक्त्ररूपेण विभज्य प्रव्रजसति,—“द्वादशं द्वादशानि
जुहोति द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरेणैवासौ अस्रमवदन्धे”
(५।४।८३०) इति । द्वादशानां वाक्यानां समूहो द्वादशं । तानि च

* एवमेव सर्वत्र पाठः । अत्र ‘इत्यादीनि प्राक्तनानि च’ इति पाठो
भवितुं युक्तः । “वाजस्य मे” इति वाक्यं प्रथमेऽनुवाकेऽस्ति । अत्रेदं
सम्भाष्यते—‘मे’ इति पदं प्रमादपतितं, ‘वाजस्य इत्यादीनि’ इत्येवात्र पाठः,
“वाजस्य” इत्यादीनि च द्वादश वाक्यानि अस्रैवानुवाकस्य शेषांशे सन्ति,
तान्येवात्र अभिप्रेतानि ।

† सर्वत्रैव भाष्ये द्वादश द्वादश इति द्विवक्तिरस्ति, परन्तु मूलसंहितायां
तथाऽदर्शनात् भाष्ये एकस्यैव द्वादशशब्दस्य व्याख्यानाच्च द्विवक्तिरपेक्षिता ।

द्वादशानि पुनर्द्वादशसंख्याकानि* ; तथा सति चतुश्चत्वारिंशदधिकशत-
संख्यायाः संवत्सररूपत्वात् संवत्सरसाध्यमन्नं प्राप्नोति ।

अथ चतुर्थानुवाकगतानि वाक्यानि प्रशंसति,—“अन्नञ्च मेऽनुच
म इत्याह एतदे अन्नस्य रूपं रूपेणैवान्नमवबन्धे” (५।४।८अ०)
इति । “अन्नम्” इत्यादिभिर्वाक्यैर्यत् प्रतिपाद्यं तत्सर्वमन्नस्य रूपं,
सुदभावस्यान्नसाध्यत्वात्, उपरितनानाञ्च ग्रीष्मादीनामन्नसाधनत्वात् ।

अथ पञ्चमानुवाकगतानि वाक्यानि प्रशंसति,—“अग्निश्च म आपश्च
म इत्याह एषा वै अन्नस्य योनिः सयोनि एवान्नमवबन्धे” (५।४।
८अ०) इति । अग्नेः पाकहेतुत्वादन्नयोनित्वम् ; अपासौषधिजनक-
त्वादन्नयोनित्वं । एतन्मन्त्रपाठेन कारणसहितमन्नं प्राप्नोति ।

अथ षष्ठानुवाकगतानि वाक्यानि प्रशंसति,—“अर्धेन्द्राणि जुहोति
देवता एवावबन्धे यत् सर्वेषामर्धमिन्द्रः प्रति तस्मादिन्द्रो देवतानां
भूयिष्ठभाक्तम इन्द्रमुत्तरमाहेन्द्रियमेवास्मिन्नुपरिष्ठाहधाति” (५।४।
८अ०) इति । येषां वाक्यानामन्त्रेषु इन्द्रः पठ्यते, तानि ‘अर्धेन्द्राणि’,
तेषु वाक्येषु अग्निषोमादीनां देवतानां पूर्वार्धेषु आस्तातत्वात् देवताः
प्राप्नोति । ‘यत्’ (यस्मात्) कारणात् ‘सर्वेषां’ वाक्यानां ‘प्रति’ ‘अर्धम्’
‘इन्द्रः’ (प्रत्येकमुत्तरार्धे इन्द्रः) पठ्यते, ‘तस्मात्’ कारणात् अथम्
‘इन्द्रः’ ‘भूयिष्ठभाक्तमः’,—भूयिष्ठं प्रभूतं हविर्भजतीति भूयिष्ठभाक्,
अतिशयेन तादृशः । यस्मादेव ‘इन्द्रम्’ अत्र उत्तरार्धे गतं प्राह,
तस्मात् ‘अस्मिन्’ यजमानेऽपि ‘उपरिष्ठात्’ (पुरोभागे) चक्षुरादि
इन्द्रियं स्थापयति ।

*“सं पुनर्द्वादशसंख्याकानि” इति सर्व्वत्र पाठो न सम्यगिव प्रतिभाति ।

सप्तमाष्टमधोर्गुवाकयोर्वस्त्रितानि वाक्यानि प्रब्रंशति,—“यज्ञा-
युधानि जुष्टेति यज्ञो वै यज्ञायुधानि यज्ञमेवावदन्धे । अथो एतद्वै
यज्ञस्य रूपं रूपेणैव यज्ञमवदन्धे” (५।४।८०) इति । अंशदा-
भादिग्रहरूपाणि यज्ञसाधनानि साक्षाद्यज्ञनिष्पादकत्वाद्यज्ञस्वरूपाणि ।
दध्मावर्धिरादिभिर्यज्ञः परम्परया निरूप्यते, न तु यदैरिव साक्षात्
निष्पद्यते, तस्मात् तानि यज्ञस्य रूपं । एतैरन्तरङ्गैर्वैरिन्द्रैश्च
यज्ञायुधैर्यज्ञं प्राप्नोति ।

अग्निमस्य स्त्रगाकारस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“अवधयस्य मे
स्त्रगाकारस्य म इत्याह स्त्रगाकृत्यै” (५।४।८०) इति । स्वाधीनत्व-
करणाद्येत्यर्थः ।

नवमेऽगुवाके पूर्वार्धगतानि वाक्यानि प्रब्रंशति,—“अग्निश्च मे धर्मस्य
मे इत्याह एतद्वै ब्रह्मवर्चसस्य रूपं रूपेणैव ब्रह्मवर्चसमवदन्धे” (५।४।
८०) इति । अग्न्यादिभिर्ब्राह्मणकर्मनिर्गुतैरेतेषां ब्रह्मवर्चसरूपत्वम् ।

तस्मिन्नेव अगुवाके उत्तरार्धगतानि वाक्यानि प्रब्रंशति,—“अक्
च मे साम च म इत्याह एतद्वै छन्दासा रूपं रूपेणैव छन्दासि
अवदन्धे” (५।४।८०) इति । अगादि ‘छन्दासां’ (वेदानां)
स्वरूपमित्येतत् प्रसिद्धम् ।

दशमेऽगुवाके पूर्वार्धगतानि प्रब्रंशति,—“गर्भास्य मे वत्सास्य म
इत्याह एतद्वै पशूना रूपं रूपेणैव पशूनवदन्धे” (५।४।८०)
इति । गर्भवत्सादीनां पशुरूपत्वं प्रसिद्धम् ।

तस्मिन्नेवानुवाके उत्तरार्धगतानि वाक्यानि प्रब्रंशति,—“कक्ष्यान्
जुष्टेत्यकृतस्य कृत्यै” (५।४।८०) इति । ‘आयुर्दक्षेण कल्पताम्’

इत्यादयो मन्त्राः कल्पाः, पूर्वं यत् यत् वस्तु अकृतं (स्वस्वकार्यक्षमं न भवति), तस्य तस्य सामर्थ्याय अयं हेमः ।

एकादशानुवाके पूर्वभागगतानि वाक्यानि प्रशंसति,—“युग्मत् अयुक्ते जुहोति मिथुनत्वाय” (५।४।८अ०) इति । ‘चतस्रस्य मे’ ‘अष्टौ च मे’ इत्यादिकं समसंस्थारूपं युग्मं; ‘एका च मे’ ‘तिस्रस्य मे’ इत्यादिकं विषमसंस्थारूपमयुजं; राजिद्वयं स्त्रीपुरुषवत् परस्पर-विलक्षणत्वात् मिथुनत्वाय सम्पद्यते ।

राजिद्वयेऽप्युत्तरोत्तराधिकं प्रशंसति,—“उत्तरावती भवतोऽभि-क्रान्त्यै” (५।४।८अ०) इति । एकस्मादुत्तरं जित्वं, तस्मादुत्तरं पञ्चत्वं; तथा चतुष्टादुत्तरम् अष्टत्वं, तस्मादुत्तरं द्वादशत्वं । एवमुभयोः उत्तरोत्तरावत्त्वेन अभितो व्याप्तिर्भवति ।

युग्मायुग्मसंख्यावाचिनां श्रद्धानां तात्पर्यं दर्शयति,—“एका च मे तिस्रस्य म इत्याह देवच्छन्दसं वा एका च तिस्रस्य, मनुष्य-च्छन्दसं चतस्रस्य अष्टौ च देवच्छन्दसं सैव मनुष्यच्छन्दसस्य अत्र हन्ते” (५।४।८अ०) इति । विषमसंख्यया देवानां प्रियाणि च्छन्दांसि निष्पाद्यन्ते, समसंख्यया तु मनुष्यप्रियाणि; अतस्तदुभयं प्राप्नोति ।

राजिद्वयेऽप्युत्तरोत्तरसंख्याद्वारेवधिं प्रशंसति,—“आ चयस्त्रिंशतो जुहोति चयस्त्रिंशदै देवता देवता एव अत्र हन्ते आ अष्टाचत्वारिंशतो जुहोति अष्टाचत्वारिंशदचरा जगती जागताः पञ्चवो जगत्या एव अस्मै पशून्व हन्ते” (५।४।८अ०) इति ।

अस्मिन् अनुवाके उत्तरभागगतानि वाक्यानि प्रशंसति,—

“वाजस्य* प्रसवस्येति द्वादशं जुहोति द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरे एव प्रतितिष्ठति” (५।४।८अ०) इति ॥

अथ विनियोगसंग्रहः,—

अग्राविष्णु वसोर्धारा मेकादशभिरादितः ।

अगुवाकैर्जुहोत्येतामाहुतिं सन्ततां घृतादिति ॥

अथ मीमांसा,—द्वादशाध्यायस्य तृतीयपादे (१० अ०) चिन्तितम्,—

“मन्वादौ किं वसोर्धारा मन्वानो वाच सन्ततेः ।

आद्यो होमेषु सन्तत्या द्वादशान्तेषु तद्भुतिः ॥

अग्नौ किञ्चित् कर्म विहितं,—‘सन्ततां वसोर्धारां जुहोति’ इति । तच्च सान्नात्यं निश्चिद्रत्नं, तच्च मन्त्रकर्मणोः सहोपक्रमे सति उपपद्यते; तस्मान्मन्वादौ कर्मसन्निपातः । इति प्राप्ते ब्रूमः,—तस्मिन् वसोर्धारास्ये कर्मणि ‘द्वादश द्वादशानि जुहोति’ इति श्रुतं, द्वादशभिर्मन्त्रवाक्यैः सन्नात्यम् एकमाहुतिस्वरूपं । तद्यथा,—“वाजस्य मे प्रसवस्य मे प्रयत्तिष्य मे प्रसत्तिष्य मे धीतिष्य मे क्रतुष्य मे स्वरस्य मे श्लोकस्य मे आवस्य मे श्रुतिष्य मे ज्योतिष्य मे सुवस्य मे” इत्येतैर्द्वादशभिर्मन्त्रवाक्यैरेका आहुतिर्होतव्या । एकादश उत्तराहुतयः ‘प्राणस्य मेऽपानस्य मे’ इत्यादिभिर्निष्पाद्यन्ते । एतेषु च होमद्वादशकेषु†

* सर्व्वेभ्येव संहितायुक्तकेषु “वाजस्य प्रसवस्य” इत्येव पाठोऽस्ति, ततश्च “वाजस्य मे प्रसवस्य” इति भाष्ययुक्तकस्यः पाठः समीचीन इव न प्रतिभातीति परित्यक्तः ।

† अथ “प्रयत्तिष्य मे प्रयत्तिष्य मे” इति द्विः पाठः सर्व्वस्मिन्नेव भाष्ययुक्तके स्थितोऽपि संहितायामदर्शनात् उपेक्षितः ।

‡ ईदृशा उत्तराहुतयः “प्राणस्य मेऽपानस्य मे” इत्यादिभिर्निष्पाद्याः । ते च होमा द्वादश, तेषु इति आदर्शयुक्तकपाठः ।

मध्ये विस्मयाभावः सान्तर्यं, न तु मन्त्रकर्षणोः सहोपक्रमः । तस्मात् पूर्वन्यायेन मन्त्रान्ते कर्मसञ्चिपातस्य नास्ति विघ्नः ॥”

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

वाजो नः सप्त प्रदिशश्चतस्रो वा परावतः । वाजो
नो विश्वेर्देवैर्धनसाताविहावतु^(१) । विश्वे अद्य मरुतो
विश्वं ऊतो विश्वे भवन्त्वग्नयः समिधाः । विश्वे नो
देवा अवसा गमन्तु विश्वमस्तु द्रविणं वाजो अस्मे^(२) ।
वाजस्य प्रसवं देवा रथैर्याता हिरण्ययैः । अग्निरिन्द्रो
वृहस्पतिर्मरुतः सोमपीतये^(३) । वाजे-वाजेऽवत वाजिनो
नो धनेषु ॥ १ ॥

विप्रा अमृता ऋतज्ञाः । अस्य मध्वः पिवत माद-
यध्वं तृप्ता यात पृथिभिर्देवयानैः^(४) । वाजः पुरस्तादुत
मध्यतो नो वाजो देवाः ऋतुभिः कल्पयाति वाजस्य
हि प्रसवोऽनन्तमीति विश्वा आशा वाजपतिर्भवेयं^(५) ।
पयः पृथिव्यां पय ओषधीषु पयो दिव्यन्तरिक्षे पयो
धां । पयस्वतीः प्रदिशः सन्तु मर्द्वा^(६) । सम्मा सृजामि
पयसा घृतेन सम्मा सृजाम्यपः ॥ २ ॥

ओषधीभिः सौऽहं वाजं सनेयमग्ने^(७) । नक्तोषासा
 समनसा विरूपे धापयेते शिशुमेकं समीची द्यावा
 क्षामा रुक्मो अन्तर्विभाति देवा अग्निं धारयन् द्रवि-
 खोदाः^(८) । समुद्रोऽसि नभस्वानार्द्रदानुः शंभूर्मयोभू-
 रभि मा वाहि स्वाहा^(९) मारुतोऽसि मरुतां गणः शंभू-
 र्मयोभूरभि मा वाहि स्वाहा^(१०) अवस्युरसि दुवस्वाञ्छंभू-
 र्मयोभूरभि मा, वाहि स्वाहा^(११) ॥ ३ ॥

धनेषु । अपः । दुवस्वाञ्छंभूर्मयोभूरभि मा । हे
 च ॥ १२ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके
 द्वादशोऽनुवाकः ॥ * ॥

एतैरेकादशभिरनुवाकैर्वसोर्धाराहोम उक्तः । अथ द्वादशे वाज-
 प्रसवीयहोम उच्यते । कल्पः, 'वाजप्रसवीयं जुहोति सप्त याम्या ओषधयः
 सप्त आरण्याः पृथगन्नानि द्रवीकृत्यौदम्बरेण स्तुवेण, वाजस्येमं प्रसवः
 संपुव इति याम्या ऊत्वा आरण्यां* जुहोति' इति । तत्र याम्याणां मन्त्राः
 प्रथमकाण्डे (७ प्र० ११ अ०) समाप्ताः । आरण्यानां मन्त्रा अत्रास्मायन्ते ।
 तचारण्यस्य वेणुधान्यस्य होमाय प्रथमामृचमाह,—“वाजो नः सप्त
 प्रदिशः, चतस्रो वा परावतः । वाजो नो विमैर्देवैर्धनसाताविहावतु^(१)”

* अत्र आरण्या इति पाठो भवितुं युक्तः ।

इति । प्राच्याद्यास्ततो दिग्ः, ऊर्द्धाधोमध्यमाक्षिप्तः,—एताः ‘सप्त’
‘प्रदिग्ः’ (प्रकृष्टा दिग्ः) ‘वाजः’ (अक्षस्वरूपाः, अक्षप्रदाः) भवन्वित्यर्थः ।
तथा ‘परावतः’ (अत्यन्तदूरवर्त्तिन्यः) ‘सतस्रो वा’,—आग्नेय्याद्यास्तुः-
सङ्ख्याका विदिग्गो विदूरस्था इव अवभासन्ते ; तास्य अस्माकमक्षप्रदा
भवन्तु । स ‘वाजः’ (अक्षम्) ‘इह’ (अस्मिन् देशे) ‘धनसातौ’ (धनप्रदेशे)
यज्ञे ‘विश्वेदेवैः’ प्रेरितः सन् ‘नः’ (अस्मान्) ‘अवतु’ (रक्षतु) ।

अथ श्यामाकधान्यस्य होमाय द्वितीयानृचमाह,—“विश्वे अथ
मरुतो विश्व ऊती विश्वे भवन्त्वग्नयः समिद्धाः । विश्वे नो देवा
अवसा आ गमन्तु विश्वमस्तु द्रविणं वाजो अस्मे^(१)” इति । ‘अथ’
(अस्मिन् दिने) ‘विश्वे’ (सर्वे) अपि ‘मरुतः’, तथा अन्ये ‘विश्वे’
(सर्वे) अपि देवाः ‘ऊती’ (रक्षणाय) ‘भवन्तु’ (प्रवर्त्तन्तां) । तथा
‘विश्वे’ (सर्वे) अपि ‘अग्नयः’ ‘समिद्धाः’ (सम्यक् प्रज्वलिताः) भवन्तु ।
तथा ‘विश्वे’ (सर्वे) अपि ‘देवाः’ ‘नः’ (अस्माकम्) ‘अवसा’ (रक्षणेन)
निमित्तभूतेन ‘आ-गमन्तु’ (आगच्छन्तु) । तथा ‘विश्वं’ ‘द्रविणं’
(सर्वमपि धनं) ‘अस्मे’ ‘भवन्तु’* (अस्मासु विद्यताम्) ।

अथ नीवारहोमाय तृतीयानृचमाह,—“वाजस्य प्रसवं देवा
रथैर्याता हिरण्यैः । अग्निरिन्द्रो वृहस्पतिर्मरुतः सोमपीतये^(१)”
इति । ‘वाजस्य’ ‘प्रसवम्’ (अस्मादीयस्य अक्षस्य प्रेरणसम्पादनम्)
उद्दिश्य अग्न्यादयस्तथो ‘देवाः’ ‘सोमपीतये’ (सोमपानार्थं)
‘हिरण्यैः’ हिरण्यमयैः ‘रथैः’ (सुवर्णनिर्मितैः रथैः) सह ‘यात’
(अस्माद्यागभूमिं प्राप्तुवन्तः) ।

* अत्र ‘अस्तु’ इत्येव पाठो भवितुं युक्तः ।

अथ अर्निजहोमाय चतुर्थीष्टसमाह,—“वाजे-वाजेऽवत वाजिनो
 नो धनेषु विप्रा अमृता अतश्चाः । अस्य मध्वः पिवत मादयध्वं
 दृप्ता घात पथिभिर्देवयानैः^(४)” इति । हे ‘वाजिनः’ (अस्यसम्पादकाः)
 देवाः, ‘वाजे-वाजे’ (तत्तदस्त्रनिमित्तं) ‘धनेषु’ (धननिमित्तञ्च) ‘नः’
 (अस्मान्) ‘अवत’ । ‘विप्राः’ (ब्राह्मणवच्छुद्धाः); ‘अमृताः’ (मरणरहिताः);
 अतं सत्यं यत्नं वा जानन्तीति ‘अतश्चाः’; तादृशा हे देवाः, ‘अस्य’
 ‘मध्वः’ (इदं मधुरमस्त्रं) ‘पिवत’ (पानोपलक्षितं भोजनं कुर्वत) ।
 ततः ‘मादयध्वं’ (दृष्टा भवत) । ततः ‘दृप्ताः’ सन्तः ‘देवयानैः’
 ‘पथिभिः’* (स्वं स्वं स्थानं प्राप्नुवत) ।

अथ गवीधुकहोमाय पञ्चमीष्टसमाह,—“वाजः पुरस्तात् उत
 मध्यतो नो वाजे देवाः अतुभिः कल्पयाति । वाजस्य हि
 प्रसवोऽनस्रमीति विश्वा आग्ना वाजपतिर्भवेयम्^(५)” इति । ‘नः’
 (अस्माकं) ‘पुरस्तात्’ (पूर्ववयसि), ‘उत’ ‘मध्यतो’ (मध्यमे वयसि),
 ‘वाजः’ (अस्त्रं) भवत्विति शेषः । किञ्चायं ‘वाजः’ ‘अतुभिः’ (कास्त्र-
 विशेषैः) ‘देवान्’ ‘कल्पयाति’ (तत्तत्काले यष्टयान् देवान् सम्पादयति) ।
 सति हि अस्त्रे यष्टुं शक्यते । ‘हि’ (यस्मात्) ‘वाजस्य’ (अस्यस्य) ‘प्रसवः’
 (प्रेरणं समृद्धिः) ‘विश्वा’ ‘आग्नाः’ (सर्वा अपि दिव्यः) ‘अनस्रमीति’
 (अतिशयेन अवगताः करोति), अस्रसमृद्धौ सत्यां सर्वदिग्दर्शनः
 प्राणिनः स्वाधीना भवन्ति, तस्मादहं ‘वाजपतिर्भवेयम्’ ।

अथ मर्कटकाख्यहोमाय षष्ठीष्टसमाह,—“पयः पृथिव्यां पय
 ओषधीषु पयो दिव्यन्तरिक्षे पयो धां । पयस्वतीः प्रदिशः सन्,

* अत्र ‘यात’ इति पदं पतितमिव प्रतिभाति ।

मद्मम्^(१)” इति । वाजसम्यङ्मर्थं ‘पृथिथ्या’ ‘पयः’ (जलं) ‘धां’ (अहं स्थापयामि) । तथा ‘ओषधीषु’ अपि ‘पयो’ ‘धां’ । तथा ‘दिवि’ (द्युलोके) अपि ‘पयो’ ‘धां’ । ‘अन्तरिक्षे’ अपि ‘पयो धां’ । ‘प्रदिशः’ (प्रकृष्टाः सर्वा दिशः) ‘पयस्वतीः’ ‘सन्तु’ ‘मद्मं’ (मदर्थं जलवत्यो भवन्तु) ।

अथ गार्मुतहोमाय, कुलत्यहोमाय वा सप्तमीमृषमाह,—“सं मा सृजामि पयसा घृतेन सप्ता सृजाम्यप ओषधीभिः । सोऽहं वाजꣳ सनेयमग्ने^(२)” इति । हे ‘अग्ने’, त्वत्प्रसादात् मां अहं ‘पयसा’ (जीरेण) च ‘सं’-‘सृजामि’; तथा मां ‘घृतेन’ ‘सं’-‘सृजामि’ । ‘अपः’ ‘ओषधीभिः’ ‘सं’-‘सृजामि’ । जीरादिभिः संसृष्टः ‘सोऽहं’ ‘वाजम्’ (अश्वं) त्वद्दत्तं ‘सनेयं’ (लभेयं, अन्येभ्योऽहमद्याम्) ।

एतैर्मन्त्रैः साधं होमं विधत्ते,—“अग्निर्देवेभ्योऽपाक्रामद्भागधेय-
मिच्छमानसं देवा अभ्रुवन्नुप न आवर्त्तस्व हव्यं नो वहेति सोऽब्रवीद्
वरं वृणै मद्ममेव वाजप्रसवीयं जुहवन्निति तस्मादग्नये वाजप्रसवीयं
जुहति यद्वाजप्रसवीयं जुहोति अग्निमेव तद्भागधेयेन समर्द्धयत्यथो
अभिषेक एवास्य सः” (५।४।८ अ०) इति । पूर्वं भागरहितोऽग्नि-
र्भागमपेक्षमाणो देवेभ्योऽपरक्तः काप्यगमत् । स पुनर्देवैर्हविर्वहनाय
आहूत स्वभागत्वेन ‘वाजप्रसवीयं’ होमं वज्रे । तस्मात् सर्वे यजमाना
‘अग्नये’ ‘वाजप्रसवीयं’ ‘जुहति’ । अतोऽचापि तद्धोमेन ‘अग्निमेव’
स्वभागेन ‘समर्द्धयति’ । अपि च स होमः ‘अस्य’ (अग्नेः) अभिषेक-
स्थानीयः, तस्मात् कर्त्तव्यः ।

अथ प्रथमकाण्डाच्चातैः (७प्र०।१० अ०) “वाजस्येमं प्रसवः”

इत्यादिभिः सह अचत्यानां होममन्त्राणां सङ्ख्यां विधत्ते,—
 “चतुर्दशभिर्जुहोति सप्त याम्या ओषधयः सप्त आरण्या उभयीषा-
 मवदधौ” (५।४।८ अ०) इति । तिस्र-माष-त्रीहि-यव-प्रियंवणवो
 गोधूमा इति सप्त याम्याः । वेणुश्यामाकादय उदाहृता आरण्याः ।
 उभयविधधान्यसमृद्धये चतुर्दशभिर्होमः ।

एकैकेन मन्त्रेणैकैकस्य होमं विधत्ते,—“अन्नस्यान्नस्य जुहोत्यन्न-
 स्यान्नस्यावदधौ” (५।४।८ अ०) इति । असाङ्ग्येण तत्तदन्नप्राप्त्यर्थम्
 ईदृशो होमः ।

षोडशप्राप्तां जुह्वं वाधितुं साधनान्तरं विधत्ते,—“औदुम्बरेण
 क्षुवेण जुहोत्यूर्वा उदुम्बर ऊर्गन्नमूर्जवाक्षा ऊर्गन्नमन्नमवदधौ” (५।
 ४।८ अ०) इति । ऊर्गन्नशब्दः खदुरसवापी । उदुम्बराश्रयोस्तथा-
 विधरषोपेतत्वादूर्गपत्नम् ।

अथ क्लृप्ततया धावनं निषेधति,—“अग्निर्वै देवानामभिषिक्तो-
 ऽग्निषिन्नमन्त्राणां तस्मादग्निषिदधति न धावेत्” (५।४।८ अ०) इति ।
 ‘देवानां’ मध्ये यथा चीयमानोऽग्निरभिषिक्तस्तथा यजमानानां मध्ये
 अग्निषिदभिषिक्तः । वृष्टिस्त्राभिषेकस्वरूपात्,* तस्मादध्वसमये धावनं
 न कुर्यात् ।

प्रमादाद्भावने पुनरावृत्तिं विधत्ते,—“अवदद्धः स्यान्नमन् अन्नमिव
 खलु वै वर्षं यद्भावेदन्नाद्याद्भावेदुपावर्त्ततान्नाद्यमेवाभ्युपावर्त्तते” (५।
 ४।८ अ०) इति । ‘हि’ (यस्मात्) ‘अस्य’ (अग्निचितः) ‘अन्नं’

* ‘स्वरूपा’ इति पाठो भवितुं युक्तः ।

सर्वम् 'अवरुद्धं' (सम्पादितं), दृष्टिश्चासन्नहेतुत्वात् 'अन्नम्' एव, अतो-
दृष्टिमोक्षनपरिहाराय धावने सत्यं नाद्याय* मच्छति । अतो-
ऽन्नप्राप्तये पुनरपि आवर्त्तते† ।

कल्पः, 'नक्तोषासेति कृष्णायै श्वेतवत्सायै पयसा जुता' इति ।
पाठस्तु,—“नक्तोषासा समनसा विरूपे धापयेते त्रिष्टुमेकः समीची ।
द्यावा चामा इक्ष्मो अन्तर्वि भाति देवा अग्निं धारयन् द्रविणोदाः^(८)”
इति । नक्तंश्च उषाश्च 'नक्तोषासा' (रात्रिदिवसावित्यर्थः); 'समनसा'
(परस्परमैकमत्ययुक्ते); 'विरूपे' (रात्रिः कृष्णा दिवसः शुक्ल इत्येवंविखलण-
रूपे); 'समीची' (समीची, अनुकूले) सत्यौ 'एकं' 'त्रिष्टुम्' अग्निरूपं
'धापयेते',—यजमानकर्तृकं कर्मानुष्ठानं सम्पादयतः । 'द्यावा' (द्युलोके),
'चाम' (क्षितौ), 'अन्तः' (तदुभयमध्यवर्त्तिणि अन्तरिक्षे) 'वि-भाति'
'इक्ष्मः' (रोक्षमानोऽयमग्निर्विशेषेण प्रकाशते) । दीव्यग्निं व्यवहरन्ति इति
'देवाः' प्राणाः, ते च 'द्रविणोदाः' (यागदारेणानुकूलं फलं प्रयच्छन्ति),
तादृशा यजमानस्य प्राणा 'अग्निम्' एतं 'धारयन्' (धृतवन्तः) ।

एतन्मन्त्रसाध्यं होमं विधत्ते,—“नक्तोषासेति कृष्णायै श्वेतवत्सायै
पयसा जुहोत्यङ्गैवास्मै रात्रिं प्र दापयति रात्रिया अहः आहोरात्रे
एवास्मै प्रप्ते काममन्त्राद्यं दुहाते” (५।४।८ अ०) इति । अयमध्वर्युः,
'अस्मै' (यजमानाय) 'अङ्गा' वत्सरूपेण 'रात्रिं' धेनुसमां
'प्र दापयति';—पयःसमं फलं रात्र्या प्रप्तं करोति । तथैव रात्र्या
वत्सरूपया धेनुसममहः 'प्र दापयति' । अन्योन्यदानाद्यैव मन्त्रेऽस्मिन्

* 'सति अन्नाद्याय' इत्येवात्र पाठ इति सम्भावयामि ।

† 'आवर्त्तते' इति पाठो भवितुं युक्तः ।

रात्र्यहनी सह निर्दिश्येते । ते चान्योन्यं दन्ते 'असौ'* यजमानाय
अन्नाद्यरूपं कामं संपादयतः । यदुक्तं सूत्रकारेण,—‘षड्भिः
पर्यायैर्द्वादश रात्रभृतो जुहोति, ऋताषाडृतधामाग्निरिति पर्याय-
मनुदुत्य तस्मै स्वाहेति प्रथमामाहुतिं जुहोति, ताभ्यः स्वाहेत्युत्तराम्,
एवमितरान् पर्यायान् विभजति, भुवनस्य पत इति पर्यायाणां
सप्तमी आहुतीनां चयोदशी एतेन व्याख्याता, भुवनस्य पत इति
रथमुखे पञ्चाहुतीर्जुहोति दश वा’ इति ।

तत्र ऋताषाडित्यादिमन्त्रसाध्यं होमं विधत्ते,—“रात्रभृतो
जुहोति रात्रमेवावहन्ते” (५।४।८ अ०) इति । रात्रभृतंश्रका
“ऋताषाड्” इत्यादिमन्त्रास्तृतीयकाण्डे (४ प्र० अ०) समाख्याताः ।

अथ पर्यायसङ्ख्यां विधत्ते,—“षड्भिर्जुहोति षडै ऋतव ऋतुःस्वेव
प्रति तिष्ठति” (५।४।८ अ०) इति ।

रात्रभृत्स्वेवोपरितगाहुतिषु पञ्चसङ्ख्यापचं विधत्ते,—“भुवनस्य पत
इति रथमुखे पञ्चाहुतीर्जुहोति वज्रो वै रथो वज्रोणैव दिशोऽभि-
जयति” (५।४।८ अ०) इति । ईषाद्यं रथमुखं । ‘स्फस्तृतीयः रथ-
स्तृतीयम्’ इत्यत्र रथस्य वज्रत्वं स्पष्टमाख्यातम् ।

कथम्, ‘समुद्रोऽसि नभस्त्रानित्यञ्जलिना जीषि वातनामानि
जुहोति’ इति । तेषु प्रथमामाहुः,—“समुद्रोऽसि नभस्त्रानार्द्रदानुः
शंभूर्मथोभूरभि मा वाहि स्वाहा^(६)” इति । हे वायो, देवानां त्वं
‘समुद्रोऽसि’ (समुद्रवद् वज्रलोऽसि[†]); ‘नभस्त्रान्’ (स्वप्नचाराव

* “दत्तेऽसौ” इति सप्तमिपाठः सव्येषु पुस्तकेषु स्थितोऽपि असाधुरिव
प्रतिभाति ।

† ‘समुद्रवद् धनदोऽसि’ इति आदर्शपुस्तकपाठः उत्तरभाष्यविरोधात्
(७०७ पृ० १६ प०) न सम्यगिव प्रतिभाति ।

विस्तीर्णाकाशवान्); आर्द्रं (वृष्टिजलं) ददातीति 'आर्द्रदानुः'; अं (ऐहिकं सुखं) भावयतीति 'अंभूः'; मयः (आमुष्मिकं सुखं) भावयतीति 'मयोभूः' । तादृशस्त्वं माम् 'अभि' (मां प्रति) 'वाहि' (गच्छ), एवं सञ्चारेण शैत्यमापादयेत्यर्थः ।

अथ द्वितीयामाह,—“मारुतोऽसि मरुतां गणः अंभूमयोभूरभि मा वाहि स्वाहा^(१०)” इति । योऽयं बह्वनां 'मरुतां' (वायुविशेषाणां) 'गणः' मारुतशब्दवाच्यः, तद्रूपस्त्वम् 'असि' । शेषं पूर्ववत् ।

अथ तृतीयामाह,—“अवस्युरसि दुवस्वाङ्कभूमयोभूरभि मा वाहि स्वाहा^(११)” इति । अवसं रक्षणं इच्छतीति 'अवस्युः'; 'दुवस्वान्' (परिचर्यापेतः); तादृशस्त्वम् 'असि' । शेषं पूर्ववत् ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यं हेमं विधत्ते,—“अग्निचित् ह वा अमुष्मिन् लोके वातोऽभि पवते वातनामानि जुहोति अभि एवैनममुष्मिन् लोके वातः पवते” (५।४।८अ०) इति । स्वर्गलोके एतम् 'अग्निचितम्' अभिलक्ष्य शैत्य-मान्द-सौरभ्यगन्धयुक्तो वायुर्वाति । अतस्तत्सिद्धये 'समुद्रोऽसि' इत्यादि—'वातनामानि' जुहुयात् । तेन हेमेन वायुस्तथा 'पवते' एव ।

पाठप्राप्तं चित्रं प्रशंसति,—“त्रीणि जुहोति त्रय इमे लोका एभ्य एव लोकेभ्यो वातमवरुन्धे” (५।४।८अ०) इति ।

मन्त्रगतेन समुद्रशब्देन बाहुल्यसाम्यमुपजीव्य वातो लक्ष्यत इत्येतत्सर्वं दर्शयति,—“समुद्रोऽसि नभस्वानित्यादैतदै वातस्य रूपं रूपेणैव वातमव रुन्धे” (५।४।८अ०) इति ।

अत्र वातस्यैव हेतव्यद्रव्यत्वान्नद्योग्यं साधनं विधत्ते,—“अञ्जलिना

जुहोति न ह्येतेषामन्वयाऽङ्गतिरवकल्पते” (५।४।८ अ०) इति । अथ
इहादयमेखनरूपेणाञ्जलिना वक्रौ वायोऽहत्पादनमेवात्र होमः ।
अस्मादेषां वातरूपाणां होमद्रव्याणामञ्जलित्वेतिरेकेणाङ्गतिर्न सम्भ-
वति । न खलु वातो जुह्वामवदातुं प्रकल्पते । अत एव सूत्रकारो
ब्राह्मणान्तरमुदाजहार,—‘न ह्येतस्यावदानमस्तीति विज्ञायते’ इति ।
तस्माद् व्यजनेनेवाञ्जलिना वक्रौ वायुं समारयेत् ।

अत्र विनियोगसंयहः,—

‘वाजो नः’—सप्तभिर्वाजप्रसवीयं जुहोति हि ।

नप्तेति पयसा होमः, ‘समुद्रो’—वातनामभिः ॥

चिभिर्जुहोत्यत्र मन्त्रा एकादश समीरिताः इति ।

अथ मीमांसा,—पञ्चमाध्यायस्य द्वतीयपादे (११ अ०) चिन्तितम्,—

“न धावेदर्शतीत्यादि चितौ सत्यां कृतावुत ।

आद्यस्थितेर्निमित्तत्वाच्च कृतावग्निषित्सतः ॥

इदमाचक्षते, ‘अग्निचिद्वर्षति न धावेत्’, ‘स्त्रियमुपेयात्’ इति ।
तान्येतानि अग्निचिद्वर्षतानि चितौ निष्पन्नायां सत्यां ततः प्रवृत्ति
प्रवर्तन्ते, न तु चितेऽग्नौ क्रत्वनुष्ठानं प्रतीचन्ते । कुतः ? । अग्निचित्यदेन
चयनस्य निमित्तत्वेनोपन्यासात्, न हि सति निमित्ते नैमित्तिकस्य
विलम्बो युक्तः । इति प्राप्ते ब्रूमः,—कृतावुपयोक्तुमग्निचयनेन*
संस्क्रियते ; न च अनिष्पन्ने कृतौ चयनसंस्कारः सफलो भवति ।
तस्मात् कृतौ निष्पन्ने सति पश्चात् चयनघाफल्पादयं पुरुषोऽग्निं
चितवानित्यमुमर्थमर्हतीति क्रत्वन्ते तानि प्रतानीति” ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्डयजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥०॥

* -स्योयते न’ इति आदर्शपुस्तकपाठः ।

अग्निं युनजिम शवसा धृतेन दिव्यः सुपर्णं वयसा
बृहन्तं । तेन वयं पतेम ब्रध्नस्य विष्टपः सुवो रुहाणा
अधि नाकं उत्तमे^(१) । इमौ ते पक्षावजरौ पतत्रिणो
याभ्याः रक्षाःस्यप हस्यमे । ताभ्यां पतेम सुकृतामु
लोकं यचर्षयः प्रथमजा ये पुराणाः^(२) । चिदसि
समुद्रयोनिरिन्दुर्दक्षः श्येन कृतावा । हिरण्यपक्षः
शकुनो भुरग्युर्महान्तस्रधस्ये भ्रुवः ॥ १ ॥

आ निषत्तः^(३) । नमस्ते अस्तु मा मा हिःसीर्विश्वस्य
मूर्धन्नधि तिष्ठसि अतः । समुद्रे ते हृदयमन्तरायु-
र्द्यावापृथिवी भुवनेष्वपि ते^(४) । उद्गो दत्तोदधिं भिन्त
दिवः पर्जन्यादन्तरिक्षात् पृथिव्यास्ततो नो वृष्ट्यावत ।
दिवो मूर्ध्नासि पृथिव्या नाभिरुर्गपामोषधीनां ।
विश्वायुः शर्म सप्रथा नमस्यथे^(५) । येनर्षयस्तपसा
सुचं ॥ २ ॥

आसुतेन्याना अग्निः सुवरा भरन्तः । तस्मिन्नहं
नि दधे नाके अग्निमेतं यमाहुर्मनवस्तीर्णवर्हिषं^(६) ।
तं पत्नीभिरनु गच्छेम देवाः पुत्रैर्भ्रातृभिरुत वा
हिरण्यैः । नाकं गृह्णाणाः सुकृतस्य लोके तृतीये पृष्ठे
अधि रोचने दिवः^(७) । आ वाचो मध्यमरुहद्भुरग्युर-

यमग्निः सत्यतिश्चेकितानः । पृष्ठे पृथिव्या निहितो
दविद्युतदधस्पदं कृणुते ॥ ३ ॥

ये पृतन्यवः^(८) । अयमग्निर्वीरितमो वयोधाः सह-
स्रियो दीप्यतामप्रयुच्छन् । विधाजमानः सरिरस्य
मध्य उप प्र यात दिव्यानि धाम^(९) । सम्य अवध्वमन्
सम्य यातामे पृथो देवयानान् कृणुध्वं । अस्मिन्त्सुधस्ये
अधुत्तरस्मिन् विश्वे देवा यजमानश्च सीदत^(१०) । येना
सहस्र वहसि येनामे सर्ववेदसं । तेनेमं यज्ञं नो वह
देवयानो यः ॥ ४ ॥

उत्तमः^(११) । उदुध्यस्वामे प्रति जायहि एनमिष्टापूते
सःसृजेयामयश्च पुनः कृण्वत्स्त्वा पितरं युवानमुन्वा-
ताःसीत्त्वयि तन्तुमेतं^(१२) । अयं ते योनिर्कृत्वियो
यतो जातो अरोचथाः । तं जानन्नम आ रोहाथा
नो वर्धया रयिं^(१३) ॥ ५ ॥

भ्रुवः । सचं । कृणुते । यः । सप्तचिःशब्द ॥ १३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके
चयोदशोऽनुवाकः ॥ * ॥

द्वादशे वाजप्रसवीयहोमोऽभिहितः । अथ चयोदशेऽग्नियोगो-
ऽभिधीयते । कल्पः, ‘पुरस्तात् प्रातरनुवाकादग्निं युनज्मीति तिस्रभि-
रभिसृष्टमग्निं युनक्ति’ इति । तत्र प्रथमामाह,—“अग्निं युनज्मि ब्रवसा
घृतेन दिव्यं सुपर्णं वयसा बृहन्तं । तेन वयं पतेम ब्रध्नस्य विष्टपं
सुवो रुहाणा अधि नाक उत्तमे^(१)” इति । ‘अग्निं’ (चितमेतं वज्रं)
‘ब्रवसा’ (बलेन) ‘घृतेन’ (घृतादिद्रव्ययुक्तेन कर्मणा) ‘युनज्मि’ (रथेन
अश्वमिवाहं योजयामि) । कीदृशम् अग्निं ? । ‘दिव्यं’ (द्योतनात्मकं);
‘सुपर्णं’ (पक्ष्याकारं); ‘वयसा’ ‘बृहन्तं’ (वयसा चिरकालभाविनं); ‘तेन’
(अग्निना) ‘वयं’ (यजमानाः) ‘ब्रध्नस्य’ (आदित्यस्य) ‘विष्टपं’ (तापरहितं
स्थानं) ‘पतेम’ (प्राप्नुयाम) । कीदृशा वयं ? । ‘उत्तमे’ ‘नाके’ (अत्युत्कृष्टे
स्वर्गलोके) ‘सुवः’ ‘अधि’-‘रुहाणाः’ (सुखप्रापकं प्रदेशम् अधिरोढु-
कामाः) ।

अथ द्वितीयामाह,—“इमौ ते पक्षावजरौ पतचिणो याभ्यां
रक्षांस्त्वप हस्त्वग्ने ताभ्यां पतेम सुहतासु लोकं यचर्षयः प्रथमजा ये
पुराणाः^(२)” इति । ‘पतचिणः’ (पक्ष्याकारस्य) ‘ते’ (तव) अग्नेः ‘इमौ’
‘पक्षौ अजरौ’ (कदाचिदपि जीर्णे न भवतः) । हे ‘अग्ने’, ‘याभ्यां’
(पक्षाभ्यां) त्वं ‘रक्षांसि’ ‘अप-हंसि’ (मारयसि), ‘ताभ्यां’ वयं ‘सुहतासु’
(पुष्कलतामेव) पुरुषाणां योग्यं ‘लोकं’ ‘पतेम’ (प्राप्नुयाम) । ‘ये’
‘पुराणा’ (अनादिसिद्धाः) ‘स्वययः’ (महर्षयः) सन्ति, ते च ‘प्रथमजाः’
(सृष्ट्यादावेवोत्पन्नाः); तादृशा ‘यच’ लोके निवसन्ति, तं ‘लोकं’
‘पतेम’ ।

अथ तृतीयामाह,—“चिदसि समुद्रयोनिरिन्दुर्दक्षः श्वेन ज्ञतावा ।

हिरण्यपक्षः ब्रकुनो भुरण्युर्महान्सधस्त्रे भुवः आ निवन्तः^(१)” इति ।
 हे अग्ने, त्वं चिदादिविज्ञेयैर्विज्ञेयितः ‘असि’ । ‘चित्’ (जगतश्चेतयिता,
 यजमानैस्त्रितो वा) ; ‘समुद्रयोनिः’ (यथा समुद्रः सर्वेषां जलयहाणां
 स्थानं तथा त्वं सर्वेषां क्रतूनां स्थानं) ; ‘इन्दुः’ (परमैश्वर्ययुक्तः) ;
 ‘दक्षः’ (कर्मनिष्पादनकुशलः) ; ‘क्षेमः’ (पक्षिविज्ञेयकारः) ; ‘ऋतावा’
 (मत्यवान्) ; ‘हिरण्यपक्षः’ (सुवर्णमयाभ्यां पक्षाभ्यामुपेतः) ; ‘ब्रकुनः’
 (कामनादिभेदेन कक्षादिपक्ष्याकारश्च) ; ‘भुरण्युः’ (सर्वं भरितुं क्षमः) ;
 ‘महान्’ (बङ्गीभिरिष्टकाभिस्त्रितत्वात् प्रौढः) ; ‘सधस्त्रे’ (आदित्येन सह
 एकत्र स्थितियोग्ये मण्डले) ‘आ निवन्तः’ (समन्तत उपविष्टः)* ।

कल्पः, ‘यज्ञायज्ञियस्य स्तोत्रे एकया अप्रस्तुतं भवत्यथ नमस्ते अस्तु
 मा मा हिंसीरिति द्वाभ्यामग्निमभिवृद्धति’ इति । तत्र प्रथमामाह,—
 “नमस्ते अस्तु मा मा हिंसीर्विश्वस्य मूर्धन्नाधि तिष्ठसि अतः ।
 समुद्रे ते हृदयमन्तरायुर्द्यावापृथिवी भुवनेर्ध्वर्षिते^(४)” इति । हे
 अग्ने, ‘ते’ ‘नमः’ ‘अस्तु’, त्वं कर्मणि त्वद्यागकारिणां ‘मा हिंसीः’
 (मा विनाशय) । त्वं ‘विश्वस्य’ (सर्वस्य) जगतः ‘मूर्धन्’
 (त्रिरोवदुत्तमे चितिप्रदेष्टे) ‘अतः’ (आश्रितः सन्) ‘अधि-तिष्ठसि’
 (अधिको भूत्वा वर्तसे) । ‘ते’ ‘हृदयं’ (त्वदीयं चित्तं) ‘समुद्रे’ वर्त्तते,—
 यावद्दृष्टिद्वारेण समुद्रसमानं जलं संपादयिष्यामीत्येवं सर्वदा
 नवानुग्रहः । तथा ‘अन्तरायुः’ (त्वदीयचित्तस्य मध्ये सर्वेषां

* अथ ‘भुवः’ इति पदस्य व्याख्यानं पतितमिव प्रतिभाति ।

† अथ ‘मा’ (मां) इति पाठः पतित इव प्रतिभाति ।

प्राणिनामायुस्तिष्ठति),—चिरं जीवन्तु एते प्राणिन इति यदा स्मरन्ति तदानीं तेषामायुर्मन्वयेव । किञ्च 'भुवनेषु' (सर्वेषु लोकेषु) निमित्त-भूतेषु 'द्यावापृथिवी' 'अर्पिते',—उपरि द्यौः अधो भूमिश्च त्वया स्थापिते,—एतयोर्मध्ये सर्वे लोकास्तिष्ठन्वित्येवं तवानुग्रहः ।

अथ द्वितीयामाह,—“उद्गो दन्नोदधिं भिन्त दिवः पर्जन्यादन्तरिक्षात् पृथिव्यास्ततो नो दृष्ट्याऽवत । दिवो मूर्धासि पृथिव्या नाभिरूर्गपानोषधीनां । विश्वायुः शर्म सप्रथा नमस्तथे(५)” इति । अत्र पूजार्थम् एकस्मिन्नेवाग्नौ ब्रह्मत्वमारोप्य निर्दिश्यते । हे अग्नयः, यूयं 'उद्गो' 'दन्न' (उदकानि प्रयच्छत) । उदकदाने क उपाय इति उच्यते । 'उदधिं' 'भिन्त',—उदकं धीयतेऽस्मिन्नित्युदधिर्मेषः, तं विदारयत । केभ्यो निमित्तेभ्यः । 'दिवो' 'अन्तरिक्षात्' 'पृथिव्याः' (लोकत्रयं निमित्तीकृत्येत्यर्थः) । 'ततः' (मेघविदारणादूर्ध्वं) 'पर्जन्यात्' आगतया 'दृष्ट्या' 'नः' (अस्मान्) 'अवत' (रक्षत) । पुनरप्येकत्वेन सम्बोध्योच्यते,—हे अग्ने, त्वं 'दिवो' 'मूर्धासि' (द्युलोकस्य मूर्ध-स्थानीय आदित्यरूपोऽसि) ; 'पृथिव्याः' 'नाभिः' असि (नाभिवन्मध्यदेशे वर्तसे) ; 'अपाम्' 'ओषधीनां' च 'जर्क' (रसः) असि, त्वया हि पाके क्रियमाणे सति तत्र रसो जायते; तथा 'विश्वायुः' असि (सर्वस्य जगत आयुःप्रदोऽसि) ; 'शर्म' (अरण्यभूतः) असि । 'सप्रथाः' (सविस्तारः) असि । 'पथे' (पुण्यलोकमार्गरूपाय) तुभ्यं 'नमः' अस्तु ।

अग्नियोगमन्त्रं व्याख्यातुं प्रसूति,—“सुवर्गाय वै लोकाय देवरयो गुह्यते यत्राकूताय मनुष्यरथ एव खलु वै देवरयो यदग्निः”

(५।४।१० अ०) इति । दिविधो रथः,—देवरथो मनुष्यरथश्चेति ; तच्च स्वर्गप्राप्तये 'देवरथः' सञ्जीक्रियते ; 'यच' कापि ग्रामविशेषे गन्तुं आकूतमभिप्रायो भवति, तदर्थं 'मनुष्यरथः' सञ्जीक्रियते । योऽयम् अत्र सीयमानोऽग्निः, स एष देवरथः न तु मनुष्यरथः ।

इत्थं प्रस्तुत्य मन्त्रस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“अग्निं युनक्ति ब्रवसा धृतेनेत्याह युनक्तेवैनं स एनं युक्तः सुवर्गं लोकमभि वहति” (५।४।१० अ०) इति। 'एनं' (देवरथरूपम्) 'अग्निम्' अनेन मन्त्रेण 'युनक्तेव' ; स च 'युक्तः' अग्निः 'एनं' (यजमानं) स्वर्गं प्रापयति ।

उक्तमन्त्रपञ्चके मन्त्रत्रयं विभज्य विनियुक्ते,—“यत् सर्वाभिः पञ्चभिर्युष्ट्यायुक्तोऽस्याग्निः प्रच्युतः स्नात्, अप्रतिष्ठिता आहुतयः स्युः, अप्रतिष्ठिताः स्तोमाः, अप्रतिष्ठितानि उक्थानि, तिस्रभिः प्रातःसवनेऽभि मृशति चिद्वदै अग्निर्यावानेवाग्निसं युनक्ति, यथाऽनसि युक्ते आधीयते एवमेव तत् प्रति आहुतयस्तिष्ठन्ति, प्रति स्तोमाः, प्रति उक्थानि” (५।४।१० अ०) इति । आदावेव मन्त्रपञ्चकेन योजने सति कास्मान्तरे योजयितुं मन्त्राभावादयं 'युक्तः' 'अग्निः' 'प्रच्युतः' भवेत्, प्रच्युते अग्नौ आहुतीनां स्तोत्रशस्त्रयोश्च प्रतिष्ठा न भवेत् । अतः पश्चाद्योक्तं मन्त्रद्वयमवशेष्य 'प्रातःसवने' 'तिस्रभिः' 'अभि'-मृशेत् । तथा सति ऋगुणमग्निं सर्वमपि अभिमृशति । ततो यथा लोके बलीवर्देयुक्ते शकटे सर्वं प्रति ग्रामान्तरे नेतव्यं वस्तुजातमभिनिधीयते, एवमेतस्मिन् अग्नौ 'आहुतयः' स्तोत्राणि च 'प्रति'-‘तिष्ठन्ति’ ।

अथावशिष्टं मन्त्रद्वयं विनियुक्ते,—“यज्ञायज्ञियस्य स्तोत्रे दाभ्यामभि मृशत्येतावान् वै यज्ञो यावानग्निष्टोमो भूमा तु वै अस्य

अत उर्द्धः क्रियते यावानेव यज्ञस्यम् अन्ततोऽग्वारोहति” (५।४।१० अ०) इति । ‘यज्ञायज्ञा वो अग्नयः’ इत्यस्यामृचि उत्पन्नं साम यज्ञायज्ञीयं, तस्य साम्नः सम्बन्धि स्तोत्रं तृतीयसवने प्रवर्तते । तस्मिन् प्रवर्त्तमाने सति त्रिष्टाभ्यां द्वाभ्यां मन्त्राभ्यामग्निमभिमृष्टेत् । यज्ञायज्ञियस्तोत्रान्तो हि प्रकृतिभूतोऽग्निष्टोमः, स च यावान्, तावानेव उक्थ्यातिराचादिर्वोऽपि यज्ञः । एतावदेव हि सर्वस्यापि यज्ञस्य मुखं शरीरं । ‘अस्य’ (उक्थ्यादिक्तोः) यज्ञायज्ञियस्तोत्रात् ‘उर्द्धः’ तु स्तोत्रसमूहे यः क्रियते, स तु सैव क्रियते, तेन अतिरिक्तेन पूर्वं विद्यमानस्य यज्ञशरीरस्य बाहुस्यमेव भवति, न तु किञ्चिन्नूतनं शरीरं । एवं सति यज्ञायज्ञियस्य स्तोत्रकालेन अभिमर्शनेन अतिरिक्तेन अग्निष्टोमो उक्थ्यातिराचादिरूपो ‘यज्ञो’ ‘यावान्’ अस्ति ‘तं’ सर्वमपि अन्तराले ‘अग्वारोहति’, कृत्स्नमपि यज्ञजातं प्राप्नोतीत्यर्थः ।

मन्त्रद्वयं प्रशंसति,—“द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै” (५।४।१० अ०) इति ।

स्तोत्रमध्य एव अवान्तरकाष्ठं विधत्ते,—“एकया अप्रस्तुतं भवति, अथ अभि मृशति, उपैन्मुत्तरो यज्ञो नमति, अथो सम्पत्त्यै” (५।४।१० अ०) इति । यज्ञायज्ञियस्तोत्रे हि एकविंशस्तोमो विहितः । तिस्रो ऋचः एकविंशतिसंख्यापूरणाय आवर्त्तनीयाः* । तत्र हि विंशतिस्तोत्रियासु उक्तासु या अन्ता स्तोत्रीया,† तथा स्तोत्रम् ‘अप्रस्तुतं’ (अनुपक्रान्तं) यदा भवति, तदानीं मन्त्राभ्यामभि-

* ‘पूर्वोऽथवावर्त्तयोया’ इति सर्वत्र पाठो न सम्यगिव प्रतिभाति ।

† पूर्वोपरपाठयोरेकैकख्याय अत्र ‘स्तोत्रियाः’ इति पाठः, पूर्वत्र वा ‘स्तोत्रीयासु’ इति पाठो भवितुं युक्तः ।

वृत्ते । एवं अद्युत्तरकाक्षभावी 'अक्षः' सर्वोऽपि 'एनं' (यजमानम्) 'उप'-'नमति' । अपि च तदभिमर्शनं अक्षनैरनर्थाय सम्पद्यते ।

कल्पः, 'पुनश्चितिलिख्यर्थेषु श्रूयते,—अवधार्यं सद्धृष्ट्यर्थं सन्तानार्थं च । अवधार्यं व्याख्यास्यामः,—अदि इच्छा अदि पशुना यदि सोमेन यजेत घोऽप्यस्य पुरोऽग्निस्तमन्ववाय यजेत, अपि वा येन अथवा इत्यष्टौ नानामन्त्र उत्तरवेद्यामुपदध्यात्' इति । तत्र प्रथमामाह,—
“येनर्वयस्तपसा सचमासतेन्धाना अग्निं सुवः आ भरन्तः । तस्मिन्निदं नि दधे नाके अग्निमेतं यमाज्जर्मनवस्तीर्णवर्धिवम्^(१)” इति । 'येन' (स्वर्गेण) निमित्तभूतेन पूर्वं महर्षयः 'तपसा' (सन्तापयन्तेन) अग्निना 'सचम्' 'आसत' (अनुष्ठितवन्तः); कीदृशा महर्षयः?—'अग्निं' 'इन्धानाः' (प्रज्वलयन्तः); 'सुवः आ भरन्तः' (स्वर्गमाहर्तुं समुद्यताः); 'अहम्' अपि 'तस्मिन्' 'नाके' निमित्तभूते सति 'इतम्' 'अग्निं' 'नि'-'दधे' (स्थापयामि) । 'यम्' 'अग्निं' 'मनवः' (पूर्वं मनुष्याः) 'स्तीर्णवर्धिवं' (प्रसारितयज्ञम्) 'आजः', तम् 'अग्निं' 'वि'-'दधे' इत्यन्वयः ।

अथ द्वितीयामाह,—“तं पत्नीभिरनु गच्छेम देवाः पुत्रैर्भ्रातृभि-
रुत वा हिरण्यैः । नाकं गृह्णानाः सुहृत्तस्य लोके द्वितीये वृष्ठे अग्नि
रोचने दिवः^(२)” इति । हे 'देवाः', अस्मिन्निजः सर्वे वचं पत्न्यादिभिः
सर्वैर्मनुष्यैः 'उत' 'वा' 'हिरण्यैः' (हिरण्यादिभिः) सर्वैः साधनद्रव्यैश्च
सहिताः 'तं' (अग्निम्) 'अनु'-'गच्छेम'; अनुगताः सन्तः फलं प्राप्स्यामः
इत्याशयः । स एव स्पष्टीक्रियते,—'दिवः' 'वृष्ठे' (स्वर्गलोपरि) 'नाकं'
(दुःखरहितं स्थानं) 'गृह्णानाः', गृहीतुकामा इत्यर्थः । कीदृशे

दिवः पृष्ठे ?—‘सुकृतस्व’ ‘लोके’ (सम्यगनुष्ठितस्य कर्मणः फलभूते); ‘तृतीये’ (पृथिवीमारभ्य गणनायां त्रिसङ्ख्यापूरके), ‘अधि रोचने’ (अधिकत्वेन दीप्यमाने) ।

अथ तृतीयामाह,—“आ वाचो मध्यमरुद्धुरसुरयमग्निः सत्पति-
सेकितानः । पृष्ठे पृथिव्या निहितो दविद्युतदधस्यदं कृणुते ये
पृतन्यवः^(८)” इति । ‘अयम्’ ‘अग्निः’ ‘वाचः’ ‘मध्यम्’ ‘आ’—‘अरुद्ध’
(सोचरूपाया वाचः प्रतिपाद्यमर्थमाकूटः), सोचगतसर्वगुणयुक्त इत्यर्थः ।
कीदृशः अग्निः ?—‘भुरप्युः’ (जगद्भरणप्रीलः); ‘सत्पतिः’ (सतां
पालकः); ‘सेकितानः’ (अभिज्ञानवान्); स च ‘पृथिव्याः’ ‘पृष्ठे’
(भूमेरुपरि) ‘निहितः’ (स्थापितः) ‘दविद्युतत्’ (अतिशयेन द्योतते) ।
‘ये’ तु ‘पृतन्यवः’ (विरोधिनः, अस्माभिः सह कस्य कर्तुमिच्छन्ति), तान्
‘अधस्यदं’ ‘कृणुते’ (अस्माकं पादस्य अधस्तादवस्थितान् करोति) ।

अथ चतुर्थामाह,—“अयमग्निर्वीरतमो वयोधाः सहस्रियो दीप्य-
तामप्रयुक्कन् । विभ्राजमानः सरिरस्व मध्य उप प्र यात दिव्यानि
धाम^(९)” इति । ‘अयम्’ ‘अग्निः’ ‘दीप्यतां’ (अस्मिन् कर्मणि प्रकाशतां) ।
कीदृशः ?—‘वीरतमः’ (अतिशयेन शूरः); ‘वयोधाः’ (वयस्य आयुषः
स्थापयिता); ‘सहस्रियः’ (इष्टकासहस्रसम्पादितः*); ‘अप्रयुक्कन्’
(अस्मिन् कर्मणि प्रमादरहितः); ‘सरिरस्व’ (जलस्व) ‘मध्ये’ ‘विभ्राज-
मानः’ (और्वविद्युदादिरूपेण विशेषतः प्रकाशमानः) । हे अस्मिन्-
कर्ममानाः, तस्य प्रसादात् ‘दिव्यानि’ ‘धाम’ (स्थानानि) ‘उप’-
‘प्र’-‘यात’ (प्राप्नुत) ।

* ‘इष्टकासहस्रं सम्पादितः’ इति आदर्श-पुस्तकपाठः ।

अथ पञ्चमीमाह,—“सम्प्र ण्यवध्वमनु सम्प्र याताग्ने पथो देव-
यानान् ऋणुध्वं । अस्मिन् सधस्ये अधुत्तरस्मिन् विधे देवा यजमानश्च
सीदत^(१०)” इति । हे ‘अग्ने’, त्वं ‘विधे देवाः’ ‘यजमानश्च’ सर्वे
यूयं, ‘सम्प्र’-‘ण्यवध्वं’ (सम्यक् प्रस्थावयत), अस्स कर्मणो विघ्नं वि-
नाशयतेत्यर्थः । ‘अनु’-‘सम्प्र’-‘यात’ (अनुक्रमेण कर्मसिद्धिं प्राप्तुत) ।
ततः ‘देवयानान्’ (देवलोकप्राप्तिहेतुन्) ‘पथः’ (मार्गान्) ‘ऋणुध्वं’
(कुरुत) । ‘सधस्ये’ (सहस्रितियोग्ये) ‘अस्मिन्’ ‘सीदत’, ‘उत्तरस्मिन्’
लोके अधिकत्वेन सीदत* ।

अथ षष्ठीमाह,—“येना सहस्रं वहसि येनाग्ने सर्ववेदसं । तेनेमं
यज्ञं नो वह देवयानो य उत्तमः^(११)” इति । हे ‘अग्ने’, ‘देवयानः’
(देवप्रापकः) ‘यः’ त्वं ‘उत्तमः’, स त्वं ‘येन’ व्यापारेण ‘सहस्रं’ ‘वहसि’
(सहस्रदक्षिणाकं यज्ञं निर्वहसि), तथा ‘येन’ व्यापारेण ‘सर्ववेदसं’
(सर्वस्वदक्षिणाकं यज्ञं वहसि), ‘तेन’ व्यापारेण ‘नः’ (अस्मदीयम्)
‘इमम्’ ‘यज्ञं’ ‘वह’ (देवान् प्रापय) । ‘देवयानः’ इत्यादिकं यज्ञ-
विशेषणं वास्तु—यो यज्ञो देवान् प्राप्तः ‘उत्तमः’ भवति, तम्
‘इमं’ ‘यज्ञं’ ‘वह’ इत्यर्थः ।

अथ सप्तमीमाह,—“उदुध्यस्वाग्ने प्रति जागृहि एनमिष्टापूर्ते स-
हजेयामयश्च । पुनः ऋणुध्वं पितरं युवानमन्वाताःसीत् त्वयि
तन्नुमेतम्^(१२)” इति । हे ‘अग्ने’, त्वम् ‘उदुध्यस्व’ (अस्माद्विषये
सावधानो भव); ‘एनं’ (यजमानं) ‘प्रति’-‘जागृहि’ (प्रतिदिनं जागरूकं
सावधानं कुरु); ‘अयं’ ‘स’ त्वं स मिलित्वा ‘इष्टापूर्ते’ (श्रौत

* ‘सीदतु’ इति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

स्मार्त्तकर्मणी) 'सं-सृजेयां' (सम्पादयत) । हे यजमान, त्वां 'पितरं' (पालक), 'युवानं' (यौवनोपेत) 'पुनः' 'कृण्वन्' (भूयो भूयः कुर्वन्) अयमग्निः त्वयि निमित्तभूते सति 'एतं' 'तन्तु' (यज्ञप्रवाहं) 'अन्वाताऽसीत्' (अनुक्रमेण तनोतु, सम्पादयत) ।

अथाष्टमीमाह,—“अयं ते योनिर्धत्वियो यतो जातो अरोचथाः । तं जानन्नग्न आरोहाथा नो वर्द्धया रयिम्^(१)” इति । हे 'अग्ने', 'यः' 'अयम्' इष्टकाचितिरूपप्रदेशः 'ते' (तव) 'योनिः' (स्थानं); 'यतः' (यस्या इष्टकाचितेः) 'जातः' (उत्पन्नः) त्वं 'अरोचथाः' (दीप्तो भवसि), 'तं' (योनिं*) 'जानन्' (स्वकीयत्वेन अवगच्छन्) 'आ'-‘रोह' । 'अथ' (अनन्तर) 'नः' (अस्माकं) 'रयि' (धनं) 'वर्द्धय' ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यां पुनश्चितिं विधत्ते,—“प्र वै एषोऽस्माँल्लोकाश्चावते योऽग्निं चिनुते, न वै एतस्थानिष्टके आहुतिरव कल्पते, यां वै एषोऽनिष्टके आहुतिं जुहेति स्ववति वै सा, ताऽ स्ववन्तीं यज्ञोऽनु परा भवति, यज्ञं यजमानो यत् पुनश्चितिं चिनुते आहुतीनां प्रतिष्ठित्यै, प्रति आहुतयस्तिष्ठन्ति, न यज्ञः परा भवति, न यजमानः” (५।४। १० अ०) इति । 'अग्निं' चिन्वानः पुरुषः स्वर्गाभिमुखत्वात् 'अस्माँल्लोकात्' प्रच्युतो भवति । 'एतस्य' पुरुषस्य इष्टकारहिते देशे आहुतिर्न सम्भवति । भृष्टदेशस्य स्वकीयत्वाभावात् । एवं सति इष्टकारहिते प्रदेशे 'याम्' 'आहुतिं' 'जुहेति' 'सा' 'स्ववति', यथा भिन्नभाण्डे जलं गच्छति तद्वत् । 'स्ववन्तीं' 'ताम्' आहुतिम् 'अनु' 'यज्ञः'

* 'योमि' इति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

नश्नति, 'यज्ञम्' 'अनु' 'यजमानः' अपि नश्नति । अत आहुति-
प्रतिष्ठार्थं 'पुनश्चिन्ति' कुर्यात्; तत आहुतियज्ञयजमानाः प्रति-
तिष्ठन्ति ।

अस्यां चिताविष्टकासङ्ख्यां विधत्ते,—“अष्टावुपदधात्यष्टाक्षरा
गायत्री गायत्रेणैवैनं हन्द्वा चिनुते” (५।४।१०.अ०) इति ।

एतच्छाखाभातमन्वानुसारेण सङ्ख्यां विधाय शाखान्तरानुसारेण
अन्यौ द्वौ पक्षौ विधत्ते,—“यदेकादश चैष्टुभेन, यद्वाद्वाद्वा आगतेन,
हन्द्वाभिरेवैनं चिनुते” (५।४।१०.अ०) इति ।

प्रकारान्तरेण पुनश्चिन्तिं प्रश्नयति,—“नपात्को वै नामैषोऽग्निर्यत्
पुनश्चिन्तिर्य एवंविद्वान् पुनश्चिन्तिं चिनुत आ तृतीयात् पुरुषादक्षम्
अग्नि” (५।४।१०.अ०) इति । न पातयति न विनाशयति आहुतिं
न स्थावयतीति पुनश्चिन्तिरूपस्य अग्नेः 'नपात्कः' इति नामधेयं । एवं
ज्ञात्वा क्षितवान् पुरुषः पुनर्पौत्रपर्यन्तम् अक्षसमृद्धौ भवति ।

पुनःशब्दस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“यथा वै पुनराधेय एवं पुनश्चिन्ति-
र्योऽग्न्याधेयेन न चध्नेति स पुनराधेयमा धत्ते योऽग्निं चित्वा न
चध्नेति स पुनश्चिन्तिं चिनुते यत् पुनश्चिन्तिं चिनुते चध्ने” (५।
४।१०.अ०) इति । पुनराधेयपुनश्चित्योः पूर्वसमृद्धभावेन पश्चादु-
द्विसङ्गावेन च सादृश्यम् ।

अत्र पूर्वपक्षत्वेन शाखान्तरमतमुपन्यस्यति,—“अथो खन्वाहुर्न
चेतव्येति रुद्रो वै एष यदग्निर्यथा व्याघ्रः सुप्तं बोधयति तादृगेव
तत्” (५।४।१०.अ०) इति । यथा लोके सुप्तो व्याघ्रः केनचित्
मार्गे गच्छता पुरुषेण बोधितः तमेव बोधयितारं मारयति, एवमयं

क्रूरोऽग्निः पूर्वं चितः कथञ्चित् पुण्यवशात् सुप्तवृक्षान्नो वर्तते, स चेत् पुनश्चीयेत् प्रबोधितव्याघ्रवन्मारयेत्; तस्माच्च चेतव्या इयं पुनश्चित्तिरिति पूर्वः पक्षः ।

तमेतं पक्षमनादृत्य स्वपक्षमेव स्थापयति,—“अथो खल्वाऽऽसेतयेति यथा वसीयाऽसं भागधेयेन बोधयति तादृगेव तत्”(५।४।१० अ०) इति । खोके धनार्थं प्रभुं चिरकालव्यवधानेन विस्मृतवन्तं भृत्यः पुनरप्युपायनमानीय यथा बोधयति, स च बोधित एव अभीष्टसिद्धिं करोति, एवमयं प्रभुरग्निः पुनश्चितः सन् अभीष्टं साधयतीति चेतव्या इयं पुनश्चित्तिः ।

तस्याः पुनश्चितेः समृद्धिहेतुत्वमुदाहरणमुखेन स्पष्टीक्रियते,—“मनुरग्निमचिनुत तेन न आर्ध्नीत् सः, एतां पुनश्चित्तिमप्यस्त नामचिनुत, तथा वै स आर्ध्नीत्, यत् पुनश्चित्तिं चिनुते ऋक्षे”(५।४।१० अ०) इति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः,—

‘अग्निं’—अयं पुरा प्रातरनुवाकात् स्पृष्टेदिदम् ।

‘नमो’—दाभ्यां वज्रिमर्शो, येनाष्टाविष्टकाष्टकम् ॥

पुनश्चित्तिरिति प्रोक्ता मन्वास्तेऽत्र चयोदश ।

इति सायनाचार्यविरचिते माध्वीये वैदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थक्राण्डे सप्तमप्रपाठके चयोदशोऽनुवाकः ॥०॥

ममाग्ने वर्चो विह्वेषस्तु वयं त्वेन्धानास्तनुवं पुषेम ।
 मच्चं नमन्तां प्रदिशश्चतसस्त्वयाध्यक्षेण पृतना जयेम^(१) ।
 मम देवा विह्वे सन्तु सर्व इन्द्रावन्तो मरुतो विष्णु-
 रग्निः । ममान्तरिक्षमुरु गोपमस्तु मच्चं वातः पवतां
 कामे अस्मिन्^(२) । मयि देवा द्रविणमा यजन्तां मय्या-
 शीरस्तु मयि देवह्वतिः । दैव्या हेतारा वनिषन्त ॥ १ ॥

पूर्वैरिष्टाः स्याम तनुवा सुवीराः^(३) । मच्चं यजन्तु मम
 यानि हव्याकूतिः सत्या मनसो मे अस्तु । एनो मा
 नि गां कतमच्चनाहं विश्वे देवासो अधि वोचता मे^(४) ।
 देवीः षडुर्वोरुरु णः कृणोत विश्वे देवास इह वीरयध्वं ।
 मा हास्महि प्रजया मा तनूभिर्मा रधाम द्विषते सोम-
 राजन्^(५) । अग्निर्मन्युं प्रतिनुदन् पुरस्तात् ॥ २ ॥

अदध्ने गोपाः परि पाहि नस्त्वं । प्रत्यञ्चो यन्तु
 निगुतः पुनस्तेऽमैषां चित्तं प्रबुधा वि नैशत्^(६) । धाता
 धातृणां भुवनस्य यस्यतिर्देवः सवितारमभिमातिषाहं ।
 इमं यज्ञमश्विनोभा बृहस्पतिर्देवाः पान्तु यजमानं
 न्यर्थात्^(७) । उरुव्यचा नो महिषः शमी यः सदस्मिन्
 हवे पुरुहूतः पुरुषु । स नः प्रजायै हर्यश्वः मृडयेन्द्र
 मा ॥ ३ ॥

नो रीरिषो मा परा दाः^(८) । ये नः सपत्ना अप ते

भवन्विन्द्राग्निभ्यामव बाधामहे तान् । वसवो रुद्रा
 आदित्या उपरिस्पृशं मोग्रं चेतारमधिराजमक्रन्^(८) ।
 अर्वाचमिन्द्रममुतो हवामहे यो गोजिह्वनजिदश्वाजिद्
 यः । इमन्नो यज्ञं विह्वे जुषस्वास्य कुर्मो हरिवो
 मेदिनं त्वा^(९) ॥ ४ ॥

वनिषन्त । पुरस्तात् । मा । चिचत्वारिंशच्च ॥ १४ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके
 चतुर्होशोऽनुवाकः ॥ * ॥

त्रयोदशे पुनस्त्रितिरुक्ता । अथ चतुर्दशे विह्वेव्याख्या इष्टका
 उच्यन्ते । कल्पः, 'ममाग्ने वर्चो विह्वेवस्त्रित्यनुवाकेन प्रतिमन्त्र-
 मिष्टकाभिर्धिष्ण्यांश्चिनोत्यग्नेनवमा आग्नीषीय उपदधाति, द्वादश
 षोडशैकविंशतिश्चतुर्विंशतिर्वा होत्रीये, एकादश ब्राह्मणाष्कसीये,
 षट् मार्जालीयेऽष्टावष्टावन्येषु धिष्ण्येषूपदधातीति विज्ञायते' इति ।
 तत्राद्यामाह,—'ममाग्ने वर्चो विह्वेवस्तु वयं त्वा इन्धानास्तनुवं पुषेम ।
 मङ्गं नमन्तां प्रदिशस्वतस्त्रित्यया अथ्यक्षेण पृतना जयेम^(१)' इति । हे
 'अग्ने', 'विह्वेषु' (यज्ञेषु) यत् 'वर्चः' (फलं) तत् 'मम' 'अस्तु' । 'वयं'
 (हृत्विग्यजमानाः) त्वाम् अग्निम् 'इन्धानाः' (प्रज्वलयन्तः) 'तनुवं'
 (त्वदीयं शरीरं) 'पुषेम' (पुष्टं कुर्मः) । 'मङ्गं' यजमानाय प्राच्याद्याः
 'चतस्रः' 'प्रदिशः' 'नमन्तां' (वक्ष्या भवन्तु),—तत्रत्या जना मदधीना

भवन्तु । ‘अध्यक्षेण’ (स्वामिना) ‘तथा’ संहिता ‘वधं’ ‘पृतनाः’ (विरोधिन्यः सेनाः) ‘जयेम’ ।

अथ द्वितीयामाह,—“मम देवा विहवे सन्तु सर्वे इन्द्रावन्तो मरुतो विष्णुरग्निः । ममान्तरिक्षसुह गोपमस्तु मघं वातः पवतां कामे अस्मिन्^(१)” इति । ‘सर्वे’ ‘देवाः’ ‘मम’ ‘विहवे’ (मदीययज्ञे) ‘सन्तु’ (तिष्ठन्तु) । देवा एव विशेष्यन्ते,—‘इन्द्रावन्तः’ (इन्द्रयुक्ताः), ‘मरुतः’ (मरुद्गणाः), ‘विष्णुः’ ‘अग्निः’ च—इत्येवमाद्याः । इदम् ‘उह’ विस्तीर्णम् ‘अन्तरिक्षं’ ‘गोपं’ (रक्षकम्) ‘अस्तु’ त्वम् । अयं ‘वातः’ (वायुः) ‘मघं’ (मदर्थम्) ‘अस्मिन्’ ‘कामे’ (यज्ञफले निमित्तभूते) सति ‘पवतां’ (सञ्चरतु), मदीयं कामं साधयत्वित्यर्थः ।

अथ तृतीयामाह,—“मयि देवा द्रविणम् आ यजन्तां मय्याग्नीरस्तु मयि देवकृतिः । दैव्या होतारा वविषन्त पूर्वेऽरिष्टा स्याम तनुवा सुवीराः^(२)” इति । एते ‘देवाः’ ‘मयि’ यजमाने ‘द्रविणं’ (धनम्) ‘आ-यजन्तां’ (सर्वतः सम्पादयन्तु) । ‘आग्नीः’ (आग्नास्त्रमानं फलं) ‘मयि’ ‘अस्तु’ (यजमाने सिद्धं भवतु) । तथा ‘देवकृतिः’ (देवानाम् आश्रयानञ्च) ‘मयि’ भवतु । ‘दैव्या’ ‘होतारा’ (देवसम्पन्निन चत्विजः) ‘पूर्वे’ (अनादिषिद्धाः) ‘वविषन्त’ (अस्माद्यज्ञं सम्भजन्तु) । वधं च ‘तनुवा’ (शरीरेण) ‘अरिष्टाः’ (हिंसारहिताः) ‘सुवीराः’ (शोभनपुत्रयुक्ताः) ‘स्याम’ (भवाम) ।

अथ चतुर्थीमाह,—“मघं यजन्तु मम यानि हव्या आकूतिः सत्या मनसो मे अस्तु । एनो मा नि गां कतमत् चन अहं विभे देवासो अधि

* एवमेव सर्वत्र पाठः । भवतु इति पाठो भवितुं यत्नः ।

‘वोचता मे^(७)’ इति । ‘मम’ ‘यानि’ ‘इत्या’ (मदीयानि इवींषि) सन्ति, तानि सर्वाणि ‘मद्भ्यं’ (मदर्थं) दैव्या ऋत्विजः ‘यजन्तु’ । ‘मे’ ‘मम’ ‘मनसः’ ‘आकूतिः’ (मदीयस्य मनसः सम्बन्धी योऽयं सङ्कल्पः, स आकूतिः) ‘सत्या’ ‘अस्तु’,—सङ्कल्पितार्थः सिध्यत्वित्यर्थः । ‘अहं’ ‘कतमतृ’ ‘चन’ ‘एनः’ (किमपि पापं) ‘मा’ ‘नि-गां’ (नितरां मा प्राप्तवानि) । ‘विश्वे देवासः’ (हे विश्वे देवाः), ‘मे’ (मदर्थम्) ‘अधि’—‘वोचत’ (आधिक्यं ब्रूत,—यजमानानां मध्ये अयं अधिक इति देवानामग्रे कथयत) ।

अथ पञ्चमीमाह,—“देवीः षडुर्वीरुह णः कृणोत विश्वे देवास इह वीरयध्वं । मा हास्महि प्रजया मा तनूभिर्मा रधाम द्विषते सोमराजन्^(८)” इति । ‘देवीः’ ‘षडुर्वीः’ (उर्वीनामकाः षट्सङ्ख्याका हे देव्यः); अत एव आख्यानतरान्युपस्थाने समाज्ञातम्,—‘षण्णोर्वी-रंहसस्थान्तु’* द्यौश्च पृथिवी च आपश्च ओषधयश्च ऊर्क् च सूनृता च’ इति । तादृश्यो हे देव्यः, नः (अस्मदीयम्) इदं कर्म ‘उह’ ‘कृणोत’† विस्तीर्णं कुरुत) । ‘विश्वे देवाः’ ‘इह’ कर्मणि ‘वीरयध्वं’ (वीरा भवत),—विघ्नं परिहरतेत्यर्थः । वयं ‘प्रजया’ (पुत्रादिरूपया) ‘मा हास्महि’ (विपरित्यक्ता मा भूम) । तथा ‘तनूभिः’ (पुष्टशरीरैः) ‘मा रधाम’ । हे ‘सोमराजन्’, ‘द्विषते’ (वैरिणे!) ‘मा रधामः’ (कार्यसिद्धिं मा करवाम) ।

* एवमेव सर्वत्र पाठः । ‘रंहस्था सन्तु’ इत्येवंविधः कश्चिदन्यः पाठोऽत्र सम्भाव्यते ।

† ‘कृणोतु’ इति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

‡ ‘वैरिमांसे’ इति सर्वत्र पाठो न समीचीन इव प्रतिभाति ।

अथ षष्ठीमाह,—“अग्निर्मन्युं प्रतिनुदन् पुरस्ताददभ्यो गोपाः
परि पाहि नस्त्वं । प्रत्यञ्चो यन्तु निगुतः पुनस्ते अमा एषां चित्तं
प्रबुधा वि नेशत्^(१)” इति । अयम् ‘अग्निः’ ‘मन्युः’ (वैरिणां कोपं)
‘प्रतिनुदन्’ (निराकुर्वन्) ‘पुरस्तात्’ (अस्माकं पुरतः) गच्छत्विति
शेषः । हे अग्ने, ‘त्वम्’ ‘अदभ्यः’ (केनाप्यहिंसितः) ‘गोपाः’ (रक्षणसमर्थः)
सन् ‘नः’ (अस्मान्) ‘परि’—‘पाहि’ (सर्वतः पालय) । तव पालने
सति ‘ते’ (वैरिणः) ‘प्रत्यञ्चः’ (प्रतिमुखाः) सन्तः ‘निगुतः’ (नितरां
गमनशीलाः, पलायनपराः) ‘पुनः’ ‘यन्तु’ (भूयो भूयो यत्र-कापि
गच्छन्तु) । ‘एषां’ (वैरिणां) ‘चित्तम्’ (अन्तःकरणं) ‘प्रबुधा’ ‘अमा’
‘वि-नेशत्’ (प्रबोधेन सह विनश्यतु) ।

अथ सप्तमीमाह,—“धाता धातृणां भुवनस्य यस्यतिर्देवः
सवितारमभिमातिषाहं । इमं यज्ञमश्विनोभा बृहस्पतिर्देवाः पान्तु
यजमानं न्यर्थात्^(२)” इति । ‘धातृणाम्’ (जगत्कर्तृणां दत्तप्रजापत्या-
दीनां) अपि ‘धाता’ ‘यः’ (सृष्टा), ‘भुवनस्य’ (लोकस्य) ‘पतिः’
(पालकः) च । तथा ‘अश्विना’ ‘उभा’ (यौ उभौ अश्विनौ), ‘बृहस्पतिः’
च इत्येते ‘देवाः’ ‘नः’ (अस्मदीयम्) ‘इमं’ ‘यज्ञं’ ‘यजमानं’ च
‘न्यर्थात्’ (फलवैगुण्यलक्षणात् वैयर्थ्यात्) ‘पान्तु’ (रक्षन्तु) । कीदृशं
यज्ञं ?—‘देवं’ (तत्तन्मन्त्रव्यवहारयुक्तं), ‘सवितारं’ (फलस्य जनकं),
‘अभिमातिषाहं’ (पापलक्षणस्य अभिमातेः श्रेः अभिभवितारम्) ।

अथाष्टमीमाह,—“उरुव्यचा नो महिषः शर्म यः सदस्मिन् हवे
पुरुहूतः पुरुचु । स नः प्रजायै हर्यश्वः मृडयेन्द्र मा नो रीरिषो मा
परा दाः^(३)” इति । पुरुभिः (बहुभिर्यजमानैः) हूतः ‘पुरुहूतः’ ।

आकृत इन्द्रः ऋयते अस्मिन्निति हवो यज्ञः, तस्मिन् यज्ञे 'स' इन्द्रः
 'नः' (अस्माकं) 'ग्रमं' (सुखं) 'यंसत्' (यच्छत्) । कीदृश इन्द्रः ?—
 'उरुव्याः' (अत्यन्तं व्याप्तः), बज्रदेव्याधिपतिरित्यर्थः, 'महिषः'
 (महान् शौर्यादिगुणसम्पन्नः), 'पुरुचु' (पुरुषु बज्रषु मन्त्रेषु श्रूयते*
 श्रद्धयते प्रतिपाद्यत इति पुरुचुरेव पुरुचु), हरिनामानौ अथैव यस्य
 अथैव 'हर्यम्' । ईदृश हे 'इन्द्र', 'प्रजायै' (पुत्रादिप्रजासिद्ध्यर्थं)
 'स' (त्वं) 'नः' (अस्मान्) 'मृडय' (सुखय), 'नः' (अस्मान्) 'मा'
 'रीरिषः' (मा हिंसीः), 'मा' 'परा-दाः' (मा च तिरस्कुरु) ।

अथ नवमीमाह,—“ये नः सपत्ना अप ते भवन्विन्द्राग्निभ्यामव
 बाधामहे तान् । वसवो रुद्रा आदित्या उपरिस्पृशं मा उयं चेत्तार-
 मधिराजमक्रन्^(६)” इति । 'ये'-केचित् 'नः' (अस्माकं) 'सपत्नाः'
 (शत्रवः) सन्ति, 'ते' 'अप'—'भवन्तु' (अपनययुक्ता भवन्तु) । वयं
 'तान्'(सपत्नान्) 'इन्द्राग्निभ्यां' अनुग्रहयुक्ताभ्यां सहिताः 'अव-बाधामहे'
 (सर्वथा बाधितान् कुर्मः) । वसुरुद्रादित्या देवता 'मा' (मां) एतादृशमां
 'अक्रन्' (कुर्वन्तु) । कीदृशम् ?—इति, तदुच्यते,†—उपरितनं स्वर्गं
 स्पृशतीत्युपरिस्पृशं तं, 'उयं' (शत्रुतिरस्कारचमं), 'चेत्तारं' (अभिज्ञातारं)
 'अधिराजं' (अन्येषां सर्वेषामधिपतिम्) ।

अथ दशमीमाह,—“अर्वाचमिन्द्रममुतो हवामहे यो गोजित्
 धनजिदश्वजिह्वः । इमं नो यज्ञं विहवे जुषस्वास्य कुर्मो हरिवो

* अत्र श्रूयते इति पाठः, किं वा परत्र 'पुरुचुरेव पुरुचु' इत्यत्र पुरु-
 चुरेव पुरुचु इत्येव पाठः सम्भाव्यते ।

† 'वसुरुद्रादित्यादेवतानामेतादृशम्' इति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

‡ अत्र 'उपरिस्पृशम्' इति पदं पतितमिव प्रतिभाति ।

मेदिनं त्वा^(१०)” इति । ‘यः’ इन्द्रः, ‘गोजित्’ (परकीयगवी* जेता), तथा ‘यः’ ‘धनजित्’ (परकीयधनस्य जेता), ‘यः’ ‘अश्वजित्’ (परकीयान्नामी जेता) अस्ति । ‘अर्वाचम्’ (अस्मदभिमुखं) तं ‘इन्द्र’ ‘हवामहे’ अमुं यज्ञं निमिषीकृत्य ‘अमुतः’ (आह्वयामः)† । हे ‘इन्द्र’ ‘विह्वे’ (विविधाह्वाने) सति ‘नः’ (अस्मदीयम्) ‘इमं’ ‘यज्ञं’ ‘जुषस्व’ (सेवस्व) । हरिनामकावन्धौ यस्मै सन्ति‡, स हरिवान्, हे ‘हरिवः’ (इन्द्र), त्वाम् ‘अस्य’ (यजमानस्य) ‘मेदिनं’ (सोऽहवन्तं ‘कुर्वः’ ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधित्सुरादौ कानिचित् काम्यचयनानि दर्शयति, यदुक्तं सूत्रकारेण,—‘छन्दश्चितं चिन्वीत पशुकामः’ इति विज्ञायते, सर्वैश्छन्दोभिस्त्रिनुयादित्येकं, प्राकृतैरित्यपरम्—इति ।

तदिदं विधत्ते,—“छन्दश्चितं चिन्वीत पशुकामः पशवो वै छन्दाह्वसि पशूमानेव भवति” (५।४।११अ०) इति । “अग्नि-
मूर्धा दिवः ककुत्” इत्यनुवाकोक्तानि नामाच्छन्दोयुक्तमन्त्राणि,
तैरेव चितो न तु यजुर्भिरिति छन्दश्चितः, तावृत्रमग्निं ‘पशुकामः’
चिनुयात् ।

यच्च सूत्रकारेणोक्तं,—‘श्वेनचितं चिन्वीत सुवर्गकामः’ इति विज्ञायते, वक्रपणो व्यस्यपुच्छो भवति, पश्यात् प्राक् उद्धूहति

* ‘परकीयमवानाम्’ इत्येव पाठो भवितुं युक्तः ।

† अत्र पाठस्य वैपरीत्यमिव प्रतिभाति । ‘अमुतो हवामहे’ (अमुं यज्ञं निमिषीकृत्य आह्वयामः) इत्येवंक्तम् यदात्र पाठो भवितुं युक्तः ।

‡ ‘सन्ति’ इति सर्वत्र पाठो आन्विहृतः; ‘स्ता’ इत्येव भवितुं युक्तः ।

पुरस्तात् प्रत्यङ् उदूहति एवमिव हि वयसां मध्ये पचनिर्णामो भवति इति विज्ञायते—इति । तदिदं विधत्ते,—“श्येनचितं चिन्वीत सुवर्गकामः श्येनो वै वयसां पतिष्ठः श्येन एव भूत्वा सुवर्गं लोकं पतति” (५।४।११अ०) इति । ‘वयसां’ मध्ये ‘श्येनः’ अतिशीघ्रं पतितुं समर्थः । ‘श्येन एव’ श्येनवच्छीघ्रगाम्येव ।

यदप्युक्तं सूत्रकारेण,—‘कङ्कचिदलजचित् इति श्येनचिता व्याख्यातौ’ इति । तदिदमुभयं क्रमेण विधत्ते,—“कङ्कचितं चिन्वीत यः कामयेत शीर्षणान् अमुग्निंलोके स्यामिति शीर्षणानेवा-मुग्निंलोके भवति । अलजचितं चिन्वीत चतुःसीतं प्रतिष्ठाकामश्चतस्रो दिशो दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठति” (५।४।११अ०) इति । कङ्काखजौ श्येनस्यैव अवान्तरजातिभेदौ, तच्च कङ्कस्य शिरो मण्डलाकारम्, अलजस्य तु पादयोर्विशेषः । अत एव पादस्थानीयासु सीतासु द्वादशसङ्ख्यामपोद्य चतुःसङ्ख्यां ब्रूते । तच्च कङ्कचिता खर्गलोके ‘शीर्षणान्’ (सर्वेषां मध्ये उन्नतश्चिरस्कः) प्रभुर्भवतीत्यर्थः । अथ अलजचिता सीताचतुष्टयदिग्द्वारा प्रतिष्ठां प्राप्नोति ।

यदप्युक्तं सूत्रकारेण,—‘प्रउगचितं चिन्वीत भ्रातृव्यवानिति विज्ञायते यावानग्निः सारन्निप्रादेशो दिक्षावतीं भूमिं चतुरश्रां कृत्वा पूर्वस्थाः करण्या अर्धाच्छोणीं प्रत्यालिखेत्’—इति । तदिदं विधत्ते,—“प्रउगचितं चिन्वीत भ्रातृव्यवान् प्रैव भ्रातृव्यामुदते” (५।४।११अ०) इति । ‘प्रउगं’ अनोमुखं, यथा शकटस्य पश्चाद्भागो विस्तृतः, पूर्वभागः सङ्कुचितः, तद्वत् । एतेन भ्रातृव्यान् प्रणुदते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण,—‘उभयतःप्रउगं चिन्वीत यः कामयेत प्र

जातान् भ्रातृव्यास्तुदेय प्रति अनित्यमाणान् इति विज्ञायते यस्याविमुखे ब्रकटे' इति । तदिदं विधत्ते,—“उभयतःप्रउगं चिन्वीत यः कामयेत प्र जातान् भ्रातृव्यास्तुदेय प्रति अनित्यमाणानिति प्रैव जातान् भ्रातृव्यास्तुदते प्रति अनित्यमाणान्” (५।४।११अ० । इति । प्राक् पश्चाच्च प्रउगात्प्रब्रकटमुखसदृशम् ‘उभयतःप्रउगं’ । तेन उत्पन्नान् भ्रातृव्यान् विनाशयति, उत्पत्त्यमानानामुत्पत्तिं प्रतिबध्नाति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण,—‘रथचक्राक्षितं चिन्वीत भ्रातृव्यवान् इति विज्ञायते यावानग्निः सारजिप्रादेर्ब्रह्मावतीं भूमिं परिमण्डलां ह्रत्वा’ इति । तदिदं विधत्ते,—“रथचक्राक्षितं चिन्वीत भ्रातृव्यवान् वज्रो वै रथो वज्रमेव भ्रातृव्येभ्यः प्र हरति” (५।४।११अ०) इति । रथचक्रवत् वर्तुलत्वेन चीयत इति रथचक्राक्षित् ।

यदप्युक्तं सूत्रकारेण,—‘द्रोणक्षितं चिन्वीत अन्नकाम इति विज्ञायते इयानि तु खलु द्रोणानि चतुरग्राणि परिमण्डलानि च तत्र यथाकामी’ इति । तदेतद्विधत्ते,—“द्रोणक्षितं चिन्वीत अन्नकामो द्रोणे वै अन्नं भ्रियते सयोन्येवान्नमवहन्त्ये” (५।४।११अ०) इति । द्रोणो हि धान्यं भरन्ति, अतो धान्यस्थानसहितमन्नं प्राप्नोति ।

यदप्युक्तं सूत्रकारेण,—‘समूह्यं चिन्वीत पशुकाम इति विज्ञायते समूहस्त्रिवेष्टका उपदधाति’ इति । तदिदं विधत्ते,—“समूह्यं चिन्वीत पशुकामः पशुमानेव भवति” (५।४।११अ०) इति । समूहम् अर्हतीति समूह्यः ।

यद्युक्तं सूत्रकारेण,—‘परिचायं चिन्वीत यामकाम इति विज्ञायते मध्यमाः स्वयमादृशां प्रदक्षिणमिष्टकागणैः परिचिनेति स परिचायः’ इति । तदेतद्विधत्ते,—“परिचायं चिन्वीत यामकामो याम्येव भवति” (५।४।११अ०) इति ।

यद्युक्तं सूत्रकारेण,—‘आज्ञानचितं चिन्वीत यः कामयेत पितृलोकं च भुज्यामिति विज्ञायते इयानि तु खलु आज्ञानानि सतुरआणि परिमण्डलानि च तच्च याथाकामम्’ इति । तदेतद्विधत्ते,—‘आज्ञानचितं चिन्वीत यः कामयेत पितृलोके च भुज्यामिति पितृलोक एवर्ध्नाति” (५।४।११अ०) इति । तदेवं काम्यचयनानि समापितानि ।

अथ प्रकृतैः ‘ममाये वर्चः’ इत्यादिभिर्मन्त्रैः साध्यसुपधानं विधत्ते,—“विश्वामिच-जमदग्नी वसिष्ठेन अस्यर्धेताः स एता जमदग्निर्विद्व्या अपश्यत् ता उपाधत्त ताभिर्वै स वसिष्ठस्येन्द्रियं वीर्यमवृक्ष्ण यद्विद्व्या उपदधातीन्द्रियमेव ताभिर्वीर्यं यजमानो आदत्थस्य वृक्ष्णे” (५।४।११अ०) इति । विश्ववशब्दोपेतैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका विद्व्याः ।

उपधानदेशं विधत्ते,—“होतुर्धिष्णिये उपदधाति यजमानायतनं वै होता स्वे एवास्मा आयतने इन्द्रियं वीर्यमवरुन्धे” (५।४।११अ०) इति । देवाङ्गानादिकस्य यजमानकार्यस्य होत्रा निष्पाद्यत्वाद्देवता यजमानस्यायतनम् ।

तच्च सङ्ख्यां विधत्ते,—“द्वादशोपदधाति द्वादशाक्षरा जगती जागताः पञ्चो जगत्यैवास्मै पशूनवरुन्धे” (५।४।११अ०) इति । यद्यप्यत्र मन्त्राणां दशत्वान्मन्त्रकर्मसङ्ख्या पूरणीया । तत्प्रकारस्य

सूचकारेण दर्शितः,—‘अत्पीयाश्वो मन्त्राः, भूयाश्वि कर्माणि तच्च समग्रः प्रतिविभज्य पूर्वैः पूर्वाणि कारयेदुत्तरैरुत्तराणि ; अत्पीयाश्वि कर्माणि, भूयाश्वो मन्त्राः ; तच्च प्रतिमन्त्रं कुर्यात्, अवशिष्टा विकल्पार्थाः, यथायूपद्रव्याणीत्यन्ताहोपो विवृद्धिर्वा’ इति । अतोऽत्र पूर्वभागस्य अन्तिमं पञ्चमं, उत्तरभागस्यान्तिमं दशमञ्च आवृत्त्या वर्धयित्वा सङ्ख्या पूरणीया ।

स्नानान्तरेषु सङ्ख्यां विधत्ते,—“अष्टावष्टावन्त्रेषु धिष्णियेषूपदधाति अष्टाशपाः पशवः पशून्नेवावहन्धे” (५। ४। ११ अ०) इति । प्रश्नास्तीय-पोचीय-नेह्रीयाच्छावाकीयादीनि अन्यानि धिष्णियानि, तच्च नवम-दशममन्त्रयोर्लोपेनाष्टसङ्ख्या अवगन्तव्या ।

कश्चित् सङ्ख्यान्तरं विधत्ते,—“षण्माजीसीये, षड्वा ऋतव, ऋतवः खलु वै देवाः पितरः, ऋतून्नेव देवान् पितृन् प्रीणाति” (५। ४। ११ अ०) इति । दैविकस्य पैतृकस्य च कस्मिंश्चित् ऋतौ कर्तव्यत्वादृत्तनां देवत्वं पितृत्वञ्च । अत्र सप्तमादीनां चतुर्णां मन्त्राणां लोपः ।

अत्र विनियोगसंग्रहः,—

ममाग्रे दशभिर्मन्त्रैर्धिष्णियेषु यथायथम् ।

दृष्टका उपधत्तेऽत्र वज्रिकाण्डः समापितः ॥

अथ मीमांसा, द्वतीयाध्यायस्याष्टमपादे (१४ अ०) चिन्तितम्,—

ममाग्रे इति कस्याच फलं ? लिङ्गेन वक्रृगं ।

अतः स्नामिनि, न क्रीते, लिङ्गं तत्रोपचर्यताम् ॥

‘ममाग्रे वर्चो विहवेव्वसु’ इत्ययं मन्त्र इष्टकाचयनाङ्गभूतो*ऽध्वर्युणा

* इत्ययम् आहवणीयस्याधाने करणभूतो मन्त्रः इति न्यायमाज्ञापितः ।

पद्यते । विग्रिष्टं हवणं येषां यज्ञानां ते विहवाः । तेषु वर्षः तेजसा
उपलक्षितं यत् फलं तन्ममास्त्वित्यनेन लिङ्गेन मन्त्रमुच्चारयितुरध्वर्यो-
स्तत्फलमिति चेत् । मैवं । अग्निं चिनुते* इत्यात्मनेपदश्रुत्या साङ्ग-
प्रधानफलस्य यजमानगामित्वं प्रतीयते, न च परिकीतस्याध्वर्योर्दक्षि-
णातिरिक्तः फलसम्बन्धो न्याय्यः । तस्माच्छ्रुतिन्यायाभ्यां विरुद्धं तस्मिन्
यजमानपरत्वेनोपचरणीयं,—मदीययजमानस्यैव तद्वर्चोऽस्त्विति हि
उपचारः । तस्माद्यजमानेन पात्रेषु 'आयुर्दा अग्नेऽस्यायुर्मे देहि'
इत्यादिषु क्रियमाणानुवादिषु प्रत्यगाशीर्मन्त्रेषु श्रुतं फलं यथा
याजमानं, तथैवाध्वर्युणा पात्रेषु करणमन्त्रेषु श्रुतमपि फलं
याजमानमेव" ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अग्नेर्मन्त्रे प्रथमस्य प्रचेतसो यं पाञ्चजन्यं बहवः
समिन्धते । विश्वस्यां विशि प्र वि विशिवाः समीमहे
स नो मुञ्चत्वः हसः^(१) । यस्येदं प्राणन्निमिषद्यदे-
जति यस्य जातं जनमानश्च केवलं । स्तौम्यग्निं
नायितो जाह्वीमि स नो मुञ्चत्वः हसः^(१) । इन्द्रस्य
मन्त्रे प्रथमस्य प्रचेतसो वृषस्तोमा उप मामुपागुः ।
यो दाशुषः सुकृतो हवमुप गन्ता ॥ १ ॥

* 'दर्शपूर्वमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' इति न्यायमाज्ञापाठः ।

† आदर्शपुस्तकादौ मन्त्रे इति अत्र पाठः ।

स नो मुञ्चत्वः हसः^(१) । यः संग्रामं नयति सं वशी
 युधे यः पुष्टानि सः सृजति च याणि । स्तौमीन्द्रं नायितो
 जौहवीमि स नो मुञ्चत्वः हसः^(२) । मन्वे वां मिचा-
 वरुणा तस्य चित्तः सत्यौजसा हः हणा यन्नुदेथे । या
 राजानः सरथं याय उग्रा ता नो मुञ्चतमार्गसः^(३) ।
 यो वाः रथं कृजुरग्निः सत्यधर्मा मिथुश्चरन्तमुपयाति
 दूषयन् । स्तौमि ॥ २ ॥

मिचावरुणा नायितो जौहवीमि तौ नो मुञ्चत-
 मार्गसः^(४) । वायोः सवितुर्विदयानि मन्महे यावात्म-
 न्वदिभृतो यौ च रक्षतः । यौ विश्वस्य परिभू बभूवतुस्तौ
 नो मुञ्चतमार्गसः^(५) । उप श्रेष्ठा न आशिषो देवयोर्धर्मे
 अस्थिरन् । स्तौमि वायुः सवितारं नायितो जौहवीमि
 तौ नो मुञ्चतमार्गसः^(६) । रुधीतमौ रथीनामह
 ऊतये शुभं गमिष्टौ सुयमेभिरश्वैर्ययोः ॥ ३ ॥

वां देवौ देवेष्वनिशितमोजस्तौ नो मुञ्चतमार्गसः^(७) ।
 यदयातं वहतुः सूर्यायास्त्रिचक्रेण सः स दमिच्छमानौ ।
 स्तौमि देवावश्विनौ नायितो जौहवीमि तौ नो
 मुञ्चतमार्गसः^(८) । मरुतां मन्वे अधि नो ब्रुवन्तु प्रेमां
 वाचं विश्वामवन्तु विश्वे । आशून् हुवे सुयमानूतये ते
 नो मुञ्चन्त्वेनसः^(९) । तिग्ममायुधं वोडितः सहस्वद्विव्यः
 शधः ॥ ४ ॥

पृ॒त॒नासु जि॒ष्णु स्तौमि॑ दे॒वान्म॒रुतो॑ ना॒यि॒तो
जो॒हवीमि॑ ते नो॒ मुञ्च॒न्त्वेन॑सः^(१९) । दे॒वानां॑ म॒ग्धे अ॒धि
नो ब्रु॒वन्तु॑ प्रे॒मां वाचं॑ वि॒श्वाम॑वन्तु वि॒श्वे । आ॒श्रून् हु॒वे
सु॒यमा॑नू॒तये॑ ते नो॒ मुञ्च॒न्त्वेन॑सः^(१९) । य॒दिदं॑ मा॒ऽभि॒-
शो॒चति॑ पौ॒रुषे॑येण॒ दै॒व्येन॑ । स्तौमि॑ वि॒श्वान्दे॒वान्ना॒यि॒तो
जो॒हवीमि॑ ते नो॒ मुञ्च॒न्त्वेन॑सः^(१९) । अ॒नु नो॒ऽद्यान्-
म॒तिः^(१९) अ॒नु ॥ ५ ॥

इ॒दंनु॑म॒ते त्वं^(१९) वै॒श्वान॒रो न॑ ज॒त्या^(१९) पृ॒ष्टो दि॒वि^(१९) ।
ये अ॒प्र॒येता॑म॒मिते॑भि॒रोजो॑भि॒र्ये॒ प्रति॑ष्ठे अ॒भव॑तां
व॒ह॒नां । स्तौमि॑ द्या॒वापृ॒थि॒वी ना॒यि॒तो जो॒हवीमि॑ ते
नो॒ मुञ्च॑त॒म॒ह॒सः^(१९) । उ॒र्वी रो॒दसी॑ व॒रि॒वः कृ॒णोतं॑
क्षे॒चस्य॑ प॒त्नी अ॒धि नो॑ ब्रू॒यातं॑ । स्तौमि॑ द्या॒वापृ॒थि॒वी
ना॒यि॒तो जो॒हवीमि॑ ते नो॒ मुञ्च॑त॒म॒ह॒सः^(१९) । य॒त्ते व॒यं
प॒रुष॑चा य॒वि॒ष्ठावि॒दाः स॒श्वकृ॑मा क॒ञ्चन॑ ॥ ६ ॥

आ॒गः क॒धो स्व॑स्मा॒ः अ॒दि॒तेर॑ना॒गा व्ये॒नाः॑सि
शि॒श्रयो॑ वि॒षग॑मे^(१९) । यथा॑ ह॒ तद॑स॒वो गौ॑र्य्यं चि॒त् प॒दि
सि॒ता*म॑मु॒ञ्चता॑ यज॒चाः । ए॒वा त्व॑म॒स॒त् प्र मु॑ञ्च॒ व्यः॑हः
प्रा॒ता॒र्य॒मे प्र॑त॒रान् आ॒युः^(१९) ॥ ७ ॥

ग॒न्ता । दू॒षय॑न्स्तौमि । य॒योः । श॒ङ्घः । अ॒नुम॑तिः
अ॒नु । च॒न । च॒तु॒स्त्रि॑ः श॒ञ्च ॥ १५ ॥

* वितामिति भाष्यादर्शपुस्तकपाठः ।

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके
पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ * ॥

अग्नेर्मन्वे । यस्येदम् । इन्द्रस्य । यः संग्रामः । स
नो मुञ्चत्वः हसः । मन्वे वाम् । ता नो मुञ्चतुमागसः ।
यो वा । वायोः । उप । रथीतमौ । यद्यातं । तौ नो
मुञ्चतुमः हसः । मरुतां । तीगमं । देवानां । यदिदं ।
अनु नः । जवी । यत्ते । नो मुञ्चतुमः हसः । यत्ते ॥

चतुरः हसः । षडागसः । चतुरेनसः । द्विरः हसः * ॥

अग्नाविष्णू । ज्यैष्ठ्यः । शम्ब । ऊर्क् च । अग्ना च ।
अग्निश्च । अशुश्च । इधश्च । अग्निश्च मे घर्मश्च ।
गर्भश्च । एका च । वाजो नः । अग्निं युनाजम् । ममाग्ने ।
अग्नेर्मन्वे । पञ्चदश ॥ १५ ॥

अग्नाविष्णू (१।१) । अग्निश्च (६।१) । वाजो नो (१२।१) ।
अदब्धो गोपाः (१४।३) । एकाद्वचत्वारिंशत् ॥ ३६ ॥

॥ * ॥ समाप्तः सप्तमः प्रपाठकः ॥ * ॥

समाप्तश्च चतुर्थः काण्डः ॥

हरिः ॥ ॐ ॥

* अयमंशः Δ प्रभृतिपुस्तके नास्ति ।

† 'नवचिंशत्' इति Δ पु० पाठः । प्राथमिकेषु सप्तसु अनुवाकेषु प्रत्येकं
द्विरिति १४, अष्टमे १, नवमे १, दशमे २, एकादशे ३, द्वादशे ५, त्रयोदशे ४,
चतुर्दशे २ एवं पञ्चदशेऽनुवाके ७ इति मिलित्वा एकोनचत्वारिंशत् ॥ ३६ ॥

चतुर्दशेऽनुवाके विहव्याख्या इष्टका उक्ताः । अथ पञ्चदशेऽश्वमेध-
सम्बन्धिनो याज्यानुवाक्या उच्यन्ते । अथश्चानुवाकोऽस्मात् काण्डात्
उक्तव्यः । कल्पः, ‘अग्नये अ॒होमुचेऽष्टाकपालः इति दशहवित्थं*
मृगारेष्टिमनुनिर्वपति समानन्तु खिष्टकदिङ्मग्नेर्मन्वे प्रथमस्य प्रचेतस
इति यथाखिङ्गं याज्यानुवाक्या’ इति । तत्रोदाहृतस्य प्रथमहविषः पुरो-
ऽनुवाक्यामाह,—“अग्नेर्मन्वे प्रथमस्य प्रचेतसो यं पाञ्चजन्यं बहवः
समिन्धते । विन्धस्वां विन्धि प्र वि विन्धिवा॒समीमहे स नो मुञ्चतु
अ॒हसः^(१)” इति । पञ्चजना निषादपञ्चमा वर्णाः, तेभ्यो हितः
‘पाञ्चजन्यः’, तादृशं ‘यम्’ अग्निं ‘बहवः’ यजमानाः, ‘समिन्धते’
(प्रदीपयन्ति), ‘प्रथमस्य’ (सृष्ट्यादावुत्पन्नस्य), ‘प्रचेतसः’ (प्रकृत-
ज्ञानवतः), तस्य ‘अग्नेः’ मूर्तिं ‘मन्वे’ (मनसा चिन्तयामि) ।
‘विन्धस्वां’ ‘विन्धि’ (सर्वस्वां प्रजायां) ‘प्र वि विन्धिवा॒सं’ (जाटराग्नि-
रूपेण प्रविष्टवन्तं) तमग्निम् ‘ईमहे’ (वयं प्राप्नुमः) । ‘सः’ (अग्निः)
‘नः’ (अस्मान्) ‘अ॒हसः’ (पापात्) ‘मुञ्चतु’ (मुक्तान् करोतु) ।

तत्रैव याज्यामाह,—“यस्येदं प्राणत् निमिषद्यदेजति यस्य जातं
जनमानश्च केवलं । सौम्यग्निं नाथितो जोहवीमि स नो मुञ्च-
त॒हसः^(१)” इति । ‘प्राणत्’ (आसोपेतं) ‘निमिषत्’ (निमेषोपेतं) ‘यत्’
‘इदं’ जगत् ‘एजति’ (कम्पते) चेष्टत इत्यर्थः, तत्सर्वं ‘यस्य’ अग्नेरधीनं
‘जातं’ (पूर्वमुत्पन्नं), ‘जनमानम्’ (इतः परं जनिष्यमाणं) ‘च’ जगत्सर्वं
‘केवलं’ परनिरपेक्षं सत् यस्याधीनं, तम् ‘अग्निं’ ‘सौमि’, ‘नाथितः’
फलयाज्रायुक्तोऽहं ‘जोहवीमि’ (पुनःपुनर्जुहोमि) । शेषं पूर्ववत् ।

* हविषमिति आदर्शपुस्तकपाठः ।

अथ 'इन्द्रायाः होमुचे एकादशकपालः' इत्यस्य पुरोऽनुवाक्यामाह,—
 "इन्द्रस्य मन्त्रे प्रथमस्य प्रचेतसो वृचन्नः स्तोमा उप मामुपागुः ।
 यो दाग्नुषः सुकृतो हवमुपगन्ता स नो मुञ्चत्वद्दसः^(१)" इति ।
 'प्रथमस्य' (सृष्ट्यादावुत्पन्नस्य), 'प्रचेतसः' (प्रकृष्टज्ञानवतः), 'इन्द्रस्य'
 मूर्त्तिं 'मन्त्रे' (अहं मनसा चिन्तयामि) । 'वृचन्नः' (वृचुघातिनः)
 'इन्द्रस्य' 'उप' (समीपं) प्राप्ताः 'स्तोमाः' (स्तोत्राणि) 'मां' (यजमानम्)
 'उपागुः' (प्राप्ताः),—इन्द्रगुणकथनपराणि स्तोत्राणि मष्मिङ्गायाम्
 अवस्थितानीत्यर्थः । 'यः' इन्द्रः, 'दाग्नुषः' (हविर्हन्तवतः), * सुहु कर्म
 अनुतिष्ठतो यजमानस्य 'हवम्' (आज्ञानं यज्ञं वा) 'उपगन्ता'
 (प्राप्यति) ।

तत्रैव व्याख्यामाह,—“यः संयामं नयति संवशी युधे यः पुष्टानि
 संसृजति त्रयाणि । सौमीन्द्रं नाथितो जोह्वीमि स नो मुञ्चतु
 अद्दसः^(२)” इति । 'यः' इन्द्रः 'युधे' (योद्धुः) 'वशी' (स्वाधीनपरिवारेपेतः)
 'संयामं' (युद्धदेवं) प्रति 'सं'—'नयति' (स्वकीयां सेनां सम्यक्
 प्रापयति) । 'यः' च इन्द्रः, 'सं'—'पुष्टानि' (सम्पूर्णानि) 'त्रयाणि'
 (गवान्श्वपुरुषरूपाणि) 'संसृजति' (यजमानेन यो जयति) । शेषं पूर्ववत् ।

अथ 'मित्रावरुणाभ्यामागोमुग्ध्यां पयस्यः' इत्यस्य पुरोऽनुवाक्या-
 माह,—“मन्त्रे वां मित्रावरुणा तस्य चित्तं सत्यौजसा दृष्ट्वा यं
 नुदेधे । या राजानं सरथं याथ उया ता नो मुञ्चतमागवः^(३)”
 इति । 'मित्रावरुणा' हे मित्रावरुणौ, 'वां' (युवयोः) मूर्त्तिं 'मन्त्रे'

* अत्र 'सुकृतः' इत्ययं शब्दः पतित इव प्रतिभाति ।

† 'स पुष्टानि' इति सर्व्वत्र पाठो न सम्यक् ।

(मनसा ध्यायामि) । ‘सत्यौजसा’ (अहचिमबलौ), ‘दृंहणा’ (स्लभयन्तौ) युवां ‘यं’ अस्मदैरिणं ‘नुदेथे’ (निराकुरुतः), तस्य वैरिणः ‘चिन्’ (दुष्टबुद्धिं) जानीतं, युवामुभौ ‘राजानं’ (दीप्तिमन्तं) ‘सरथं’ (रथसहितम्) आदित्यं ‘याथ’ (लोकोपकाराय दृष्टिमुत्पादयितुं दृष्टिं प्राप्नुयाथः) । ‘उया’ (अनिष्टनिवारणेऽत्यन्तं तीक्ष्णौ), ‘ता’ (तौ) युवां ‘नः’ (अस्मान्) ‘आगसः’ (पापात्) ‘मुञ्चतं’ (मुक्तं कुरुत) ।

तत्रैव याज्यामाह,—“यो वाꣳ रथ ऋजुरग्निः सत्यधर्मा मिथु-
स्वरन्तमुपयाति दूषयन् । सौमि मित्रावरुणा नाथितो षोडशीमि
तौ नो मुञ्चतमागसः^(१)” इति । हे मित्रावरुणौ, ‘वां’ (युवयोः)
‘यः’ ‘रथः’ ‘ऋजुरग्निः’ (अकुटिलप्रगल्भः) ‘सत्यधर्मा’ (अवितथा-
धारणश्च) भवति, स रथः* ‘मिथुस्वरन्तं’ (मिथ्याचारिणं अन्यायकारिणं
ब्रु) ‘दूषयन्’ ‘उपयाति’ (बाधमानः प्राप्नोति) । सौमीत्यादि पूर्ववत् ।

अथ ‘वायो-सवित्र आगोमुग्भ्यां चरुः’ इत्यस्य पुरोऽनुवाक्या-
माह,—“वायोः सवितुर्विदयानि मन्महे यावात्मन्वद् बिभृतो यौ च
रक्तः । यौ विश्वस्य परिभू बभूवतुसौ नो मुञ्चतमागसः^(२)” इति ।
यो वायुर्यस्य सविता तयोर्बभूवोः ‘विदयानि’ (वेदनानि) अभिप्राय-
विशेषान् ‘मन्महे’ (जानीमः) । ‘यौ’ (वायुसवितारौ) ‘आत्मन्वत्’
(स्वप्नरीरमिव) ‘बिभृतः’ (सर्वं जगद्भारयतः) । किञ्च ‘यौ’ (वायु-
सवितारौ) ‘रक्तः’ (जगत् पालयतः) । किञ्च ‘यौ’ (वायुसवितारौ)
‘विश्वस्य’ (सृष्टत्नस्य) जगतः ‘परिभू’ (परितो व्यापकौ बभूवतुः) ।
तावित्यादि पूर्ववत् ।

* स रथं इति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

तच्चैव याज्यामाह,—“उप श्रेष्ठा न आश्विनो देवयोर्धर्मे अस्मिरन् ।
 सौमि वायुः सवितारं नाथितो ओइवीमि तौ नो मुञ्चतमागसः^(८)”
 इति । ‘श्रेष्ठाः’ (प्रज्ञप्ताः) ‘नः’ (अस्मदीयाः) ‘आश्विनः’ (फलविज्ञेयाः)
 ‘देवयोः’ (वायुसवित्रोः) सम्बन्धिनि ‘धर्मे’ ‘उप’ कर्मणि ‘स्मिरन्’*
 (उपास्थीयत) तदधीना इत्यर्थः । सौमीत्यादि पूर्ववत् ।

अथ ‘अश्विभ्यामागोमुग्धां धाना’ इत्यस्य पुरोऽनुवाक्यामाह,—
 “रथीतमौ रथीनामङ्गे ऊतये शुभं गमिष्ठौ सुयमेभिरश्वैः । ययोर्वां
 देवौ देवेष्वनिश्रितमोजसौ नो मुञ्चतमागसः^(९)” इति । ‘रथीनां’
 ‘रथीतमौ’ (ये रथिनो देवाः सन्ति, तेषां मध्ये अतिशयेन रथिनौ),
 ‘सुयमेभिः’ (सुष्ठु नियन्तुं शक्नोः) ‘अश्वैः’ ‘शुभं’ (समीचीनं देव)
 ‘गमिष्ठौ’ (अतिशयेन गच्छन्तौ) अश्विनौ ‘अङ्गे’ (अहं आङ्गयामि) ।
 ‘देवौ’ अश्विनौ ‘देवेषु’ सर्वेषु मध्ये ‘ययोः’ ‘वां’ (युवयोः) ‘ओजः’
 (बलं) ‘अनिश्रितं’ (अन्येन केनापि न तीव्रणीकृतं), किन्तु स्वभावत
 एव तीव्रमित्यर्थः । तावित्यादि पूर्ववत् ।

तच्चैव याज्यामाह,—“यदयातं वहतुः सूर्यायास्त्रिचक्रेण सप्त-
 सदमिच्छमानौ । सौमि देवावश्विनौ नाथितो ओइवीमि तौ नो
 मुञ्चतमागसः^(१०)” इति । यस्मात् कारणात् ‘सूर्यायाः’ (सूर्यपत्न्याः)
 स्वमातुः ‘संसदमिच्छमानौ’ (सद्भावस्थानं इच्छन्तौ) ‘देवौ’† अश्विनौ युवां
 ‘त्रिचक्रेण’ (चक्रत्रययुक्तेन) रथेन ‘वहतु’ (वाहयितुं) ‘अयातं’ (रथस्थोपरि
 गतवन्तौ), तस्मात् कारणात् तथाविधौ देवौ । सौमीत्यादि पूर्ववत् ।

* अत्र ‘धर्मे’ (कर्मणि) ‘उप’ ‘अस्मिरन्’ इत्येवंरूपः पाठो भवितुं युक्तः ।

† अत्र ‘ऊतये’ इति पदस्य व्याख्या पतितेव प्रतिभाति ।

‡ युवौ इति सर्वत्र पाठः प्रामादिकः ।

अथ 'मरुद्वा एनोमुग्भ्यः सप्तकपालः' इत्यस्य पुरोऽनुवाक्यामाह,
—“मरुतां मन्वे अधि नो ब्रुवन्तु प्रेमां वाचं विश्वामवन्तु विश्वे ।
आश्रून् ऊवे सुयमानूतये ते नो सुञ्चन्त्वेनसः^(११)” इति । 'मरुतां'
(मरुत्सञ्ज्ञकानां) देवानां मूर्तिं 'मन्वे' (अहं मनसा ध्यायामि) । तेन
च मरुतः 'नः' (अस्मान्) 'अधि' 'ब्रुवन्तु' (अधिकान् ब्रुवन्तु) । ते च
'विश्वे' (सर्वे) अपि 'इमां' 'वाचं' (मदीयां प्रार्थनां) 'विश्वान्' (सर्वान्) अपि
'प्र' 'अवन्तु' (प्रकर्षेण रक्षन्तु) । 'आश्रून्' (श्रीघ्नगामिनः) 'सुयमान्'
(सुप्तु नियामकान् मरुदास्थान् देवान्) 'ऊतये' (रक्षणाय) 'ऊवे'
(आह्वयामि) । 'ते नः' इत्यादि पूर्ववत् ।

तत्रैव याज्यामाह,—“तिग्ममायुधं वीडितं सहस्रदिव्यं बर्द्धं
पृतनासु जिष्णु । स्तौमि देवान् मरुतो नायितो आहवीमि ते नो
सुञ्चन्त्वेनसः^(११)” इति । मरुदास्थानां देवानाम् 'आयुधं' तिग्मादि-
विशेषणविशिष्टं 'तिग्मं' (तीक्ष्णं), 'वीडितं' (दृढं) । किञ्च मरुतां 'बर्द्धः'
(बलं) 'सहस्रत्' (परेषामभिभवित्), 'दिव्यं' (यथोचितव्यवहारयोग्यं), अत
एव 'पृतनासु' (परकीयसेनासु) 'जिष्णु' (जयशीलं) । स्तौमीत्यादि पूर्ववत् ।

अथ 'विश्वेभ्यो देवेभ्य एनोमुग्भ्यो द्वादशकपालः' इत्यस्य पुरोऽनु-
वाक्यामाह,—“देवानां मन्वे अधि नो ब्रुवन्तु प्रेमां वाचं विश्वा-
मवन्तु विश्वे । आश्रून् ऊवे सुयमानूतये ते नो सुञ्चन्त्वेनसः^(११)”
इति । पूर्वाक्का मरुतां पुरोऽनुवाक्या,* तथेयं विश्वेषां देवानां
पुरोऽनुवाक्या योजनीया ।

* अत्र यथा इति पदं भवितुं युज्यते ।

तत्रैव याज्यामाह,—“यदिदं माभिज्ञोचन्ति पौरुषेयेण दैव्येन ।
सौमि विभान् देवान् नाधितो जोहवीमि ते नो सुस्रुक्त्वेनसः^(१४)”
इति । ‘पौरुषेयेण’ (मनुष्यव्यापारेण), ‘दैव्येन’ (देवव्यापारेण) च
सम्पादितं ‘यत्’ ‘इदं’ (दुःखं) ‘मा’ ‘अभिज्ञोचति’ (अभितो मां
ज्ञेययति), तस्य दुःखस्य अपनोदनार्थं । सौमीत्यादि शेषं पूर्ववत् ।

अथ ‘अनुमत्यै चहः’ इत्यस्य याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके
दर्शयति,—“अनु नोऽद्यानुमतिः”^(१५) “अन्विदनुमते त्वम्”^(१६) इति ।
“अनु नोऽद्यानुमतिर्यज्ञम्” इति पुरोऽनुवाक्या । “अन्विदनुमते त्वं
मन्यासै” इति याज्या । एतच्चोभयम् “इदं वामास्ये” (३ का० ३ प्र०
११ अ०) इत्यनुवाके व्याख्यातम् ।

अथ ‘अग्नये वैश्वानराय दादन्नकपालः’ इत्यस्य याज्यापुरो-
ऽनुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति,—“वैश्वानरो न जत्या”^(१७) “पृष्टो
दिवि”^(१८) इति । “वैश्वानरो न जत्या प्रयातु” इति पुरोऽनुवाक्या ।
“पृष्टो दिवि पृष्टो अग्निः” इति याज्या । एतच्चोभयं “वैश्वानरो न
जत्या” (१ का० ५ प्र० ११ अ०) इत्यस्मिन्ननुवाके व्याख्यातम् ।

अथ ‘द्यावापृथिवीभ्यामहोमुग्भ्यां द्विकपालः’ इत्यस्य पुरो-
ऽनुवाक्यामाह,—“ये अप्रयेताममितेभिरोजोभिर्धे प्रतिष्ठे अभवतां
वसूनां । सौमि द्यावापृथिवी नाधितो जोहवीमि ते नो
सुस्रुतमहसः^(१९)” इति । ‘ये’ द्यावापृथिव्यौ ‘अमितेभिरोजोभिः’
(परिष्क्रेतुमशक्यैर्बलैः) ‘अप्रयेतां’ (प्रस्थाते अभूतां) । किञ्च ‘ये’
द्यावापृथिव्यौ ‘वसूनां’ (धनानां) ‘प्रतिष्ठे’ (आश्रयभूते) ‘अभवतां’,
ते द्यावापृथिव्यौ । सौमीत्यादि पूर्ववत् ।

तत्रैव याज्यामाह,—“उर्वी रोदसी वरिवः कृणोतं चेचस्य पत्नी अधि नो ब्रूयातं । सौमि द्यावापृथिवी नाथितो जोह्वीमि ते नो मुञ्चतमः५६ः^(१०)” इति । ‘उर्वी’ (उर्व्या, अत्यन्तं विस्तृते), ‘रोदसी’ (रोदस्यौ) हे द्यावापृथिव्यौ, ‘वरिवः’ (धनं पूजां वा) ‘कृणोतं’ (कुरुतं) । ‘चेचस्य’ ‘पत्नी’ (पत्न्यौ) हे द्यावापृथिव्यौ, ‘नः’ ‘अस्मान्’ ‘अधि’ ‘ब्रूयातं’ (अधिकान् कथयतं) । सौमीत्यादि पूर्ववत् ।

अथ खिष्टकृतः पुरोऽनुवाक्यामाह,—“यत्ने वयं पुरुषचा यविष्ठ अविदांसस्यसहमा कचनानागः । कधी स्वस्माः५ अदितेरनागा येनांसि शिश्रयो विष्वगग्ने^(११)” इति । हे ‘यविष्ठ’ (युवतम) ‘अग्ने’, ‘वयम्’ ‘अविदांसः’ (ज्ञानरहिताः) सन्तः ‘ते’ (त्वदीयेषु) ‘पुरुषचा’ (पुरुषेषु) ‘यत्’-‘कचन आगः’ (दं-कमण्यपराधं) ‘सहम’ (कृतवन्तः) । ‘अदितेः’ (अखण्डनीयस्य) तव अस्मान् ‘अनागाः’ (अपराधरहितान्) ‘सु’-‘*’ ‘कधि’ (सुष्ठु कुरु) । हे ‘अग्ने’, ‘एनांसि’ (अस्मदीयानि पापानि) ‘विष्वक्’ (सर्वथा) ‘वि’-‘शिश्रयः’ (विशेषेण अथितानि कुरु) ।

तत्रैव याज्यामाह,—“यथा ह तदसवो गौर्यं चित् पदि सिताममुञ्चता यजचाः । एवा त्वमसत् प्र मुञ्च व्यः५६ः प्रातार्यग्ने प्रतरान्न आयुः^(१२)” इति । ‘यजचाः’ (यष्ट्याः), ‘वसवः’ (जगन्निवासहेतवः) अग्निना सहिताः हे देवाः, ‘पदि सितां’ (बन्धनस्थाने स्वकीयस्य पाप्मस्य आक्रमणेन पादे बद्धां) ‘गौर्यं’-‘चित्’ (गौरीमपि) यांकाञ्चित् गौरवर्णाङ्गाम् ‘अमुञ्चत’ (बन्धान्मुक्तीकृतवन्तः) । हे ‘अग्ने, ‘तत्’ ‘यथा ह’ (येनैव प्रकारेण तद्वन्धनोचनं कृतं),

* ‘सु’ इति पाठो सर्वत्र पतित इव प्रतिभाति ।

‘एवा त्वम्’ (एवमेव त्वमपि) ‘अस्मत्’ (अस्मत्सकाशात्) ‘व्यंहः’
(विविधं पापं) ‘प्र’-‘मुञ्च’ (प्रकर्षेण मुक्तं कुरु) । ‘नः’ (अस्मदीयम्)
‘आयुः’ ‘प्रतरां’ (अत्यधिकं) यथा* ‘प्रातारि’ (प्रतर सम्पादय) ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः,—

अग्नयेऽहोमचेऽष्टाक-पाला इत्यादिनेरिताः ।

इष्टयोऽग्नेर्मन्वयुक्ता याज्यास्तासु क्रमादिमाः ॥

अग्नेराग्नेयके, दीन्द्र्यैन्ने, मन्वे ज्ञानन्तरे ।

मैत्रावरुणके, वायोर्वायो-साविचके, रथी ॥

आश्विने, मरुतां मारु-ते, देवा वैश्वदेविके ।

अनुदयोऽस्मानुमते, वैश्वो वैश्वानरे तथा ॥

द्यावापृथिव्यके ये तु, यत्ते स्निष्टकृतीर्यते ।

अनुवाके पञ्चदशे मन्वा द्वाविंशतिर्मताः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थीचतुरो देयाद् विद्यातीर्थमष्टेश्वरः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥०॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तकश्रीवीरबुक्क-
भूपालसाम्राज्यधुरन्धरेण सायनाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशनामकतैत्तिरीययजुःसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे सप्तमः प्रपाठकः
सम्पूर्णः ॥०॥

* अत्र ‘तथा’ इति पदं पतितमिव प्रतिभाति ।

† अग्नयेऽहोमचेष्टाकपाल इति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

शुद्धिपत्रम् ।

अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृष्ठा ।	पङ्क्तिः ।
वक्ष्यामः" इति	वक्ष्याम इति	७ ..	१६
फलग्रहिणा.....	फलग्रहीणा	१४ ..	१०
त.....	ते	१५ ..	१०
मस्मयु(१).....	मस्मयु'(१)	१५ ..	१२
उवन्तरिक्त.....	उर्वन्तरिक्त	१५ ..	१६
चिकीर्षते.....	चिकीर्षते	१६ ..	५
—जिघमि	जिघर्मि.....	१६ ..	२०
प्राप्नुयुः(एवमेव सर्वत्र पाठः)	प्रापुः	१८ ..	११
दक्षेम(८).....	दक्षेम	१४ ..	२०
द्वुरिष्याम(९)	द्वुरिष्याम(८)	२४ ..	२२
अभिं	अभिः	२५ ..	१०
अन्वङ्गि	अन्वभि.....	२६ ..	४
'द्यावा	द्यावा	२६ ..	११
वचस्वती.....	वचस्वती	३७ ..	१६
—तेजः प्राप्तिः	तेजः—प्राप्ति	४८ ..	१६
आशु दूतो	आशुर्दूतो.....	५० ..	१८
वाजी(एवमेव सर्वत्र पाठः)	वाजि	६१ ..	१०
कर्मण्यां	कर्मण्यां.....	६६ ..	१४
पदे.....	पदे	६६ ..	२०
बुद्धि	बुद्धि	७३ ..	६
उखा कर्त्रे	उखा-कर्त्रे.....	७८ ..	७
धारयितुः'	धारयितुः).....	८४ ..	६
मुख्यः.....	मुख्याः	८५ ..	११
वोधयनं	वोधयैर्न	८८ ..	११
वृधः	वृधे	९२ ..	३

शुद्धिपत्रम् ।

श्रुतायां ।	पङ्क्तिः ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
२६० ..	२ ..	परवषशीर्ष	पुरुषशीर्ष
२६५ ..	६ ..	यस्मादवम्	यस्मादेवम्
२६७ ..	५ ..	सर्पेण	सर्पेण
३०० ..	१३ ..	आसन्निधन्	आसन्निधून्
३०३ ..	२२ ..	'त'	'ते'
३१४ ..	१० ..	कर्मणं	कर्मणं
„ ..	१५ ..	चक्षु	चक्षु
„ ..	„ ..	चाक्षुषाणि	चाक्षुषाणि
३१८ ..	११ ..	मन्त्र	मन्त्रे
३२१ ..	१२ ..	स उ वेक	स वेक इति पाठो अवितुं युक्तः
३२६ ..	१ ..	(भाटपुत्रादयः) । ..	(भाटपुत्रादयः)
३२६ ..	१ ..	नाभिर्वि	नाभिर्वि
३३८ ..	१४ ..	आश्विन्यादीष्टका ..	आश्विन्यादीष्टका
३४८ ..	११ ..	प्रशंसति	प्रशंसति
„ ..	१७ ..	स्थित	स्थिते
३४९ ..	१८ ..	'ऊर्द्धा'	ऊर्द्धा
३५२ ..	९ ..	लोक	लोक
३५३ ..	१६ ..	कुर्वन्ती	कुर्वन्ती
३५७ ..	४ ..	त्रयस्त्रिंश	त्रयस्त्रिंश
३६१ ..	१० ..	वर्चऽसा	वर्चसाऽ
३६४ ..	२२ ..	सहापधानं	सहोपधानं
३६५ ..	१५ ..	वृचक्षाः	वृचक्षः
„ ..	१९ ..	जजिन्नम्	जनिन्नम्
३६८ ..	२२ ..	प्रादक्षिण्येण	प्रादक्षिण्येन
३७६ ..	११ ..	रक्षत्यूर्ज	रक्षत्यूर्ज
३७६ ..	१५ ..	धाता	धाता

शुद्धिपत्रम् ।

पृष्ठायां ।	पङ्क्तिः ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
३८४	.. ६ ..	पङ्क्ति	पदपङ्क्ति
”	.. ” ..	रक्ष	अक्षर
३८७	.. १५ ..	तपिष्ठेन	तपिष्ठेन
३८८	.. ४ ..	यविष्ठ	यविष्ठ
”	.. १६ ..	प्रैषा	प्रैषा-
४०२	.. १९ ..	परस्या	परस्या
४१३	.. ११ ..	वैश्यकर्मणि	वैश्यकर्मणे इति भवितुं युक्तं
४२३	.. ७ ..	स्तौमौ	स्तौमौ
४२५	.. ७ ..	शूरो	शूर
४२६	.. १४ ..	नो नुमो	नोनुमो
४४५	.. १४ ..	{ (यजमाने) { संमिश्रयसि }	{ यजमाने { (संमिश्रयसि)
४४६	.. १६ ..	सुष्टु	सुष्टु । एवं परत्र
४४८	.. १ ..	‘उषः’	‘उषसः’
४४९	.. ११ ..	अमे त्व	अमे त
४५०	.. ७ ..	आभिष्टे	आभिष्टे
६५२	.. १२ ..	चित्पुत्रस्य	कस्यचित् पुत्रस्य
६६०	.. १० ..	अर्धे	ऋधे